SV. 8. 1980. VOL. 8. 1980.

D I A D O R A

ZADAR
1980

DIADORA 9, 1980.

ERRATA — CORRIGE

strana	redak	stoji	treba biti
38	br. 21, red 3		(zajedno s I. Petricioli)
57	bilj. 7, red 3	Bribirski krugovi	Bribirski knezovi
61	3	suočiti	uočiti
61	15	Sl. 1	
62	Sl. 1.	prostoriji A	sondi 4 sjev. ist. od
62	Fig. 1.	pièce A	sonde 4 au nord-est
65	18	T. V.	Sl. 1, T. V.
113	4	Ha2	Ha A2
132	44	(T. 17, 6)	(T. 17, 5)
134	5—6	(T. 26, 2c, d)	(Sl. 21, 2)
140	18	maériel	matériel
144	23	avec celle des grottes adriatiques et des sites dans les îles datant depuis le	avec des écuelles plates[72] et d'autres formes[73] qui apparaissent après les
166	15	(sl. 2, br. 5, 8—14)	(sl. 2, br. 5, 8—12)
182	28	Amorose	Amoroso
201	11	il porte	il porto
218	25	ἐπιμάς	ἐμιβάς
221	14	POCΣTΩ	POCETΩ
234	bilj. 16, red 2	str. 107	str. 34
244	bilj. 37	»ONIOIΣ«	»IONIOΣ«
271	24	La statue fut découverte en 1938 dans la presqu'ile qui enferme	La dalle funéraire de Nedinum représente la forme extrêmement réduite
293	Abb. 1.	nacht	nach
349	36	priloga g r o b u	priloga u g r o b u
između 352 i 353	Fig. 3	sur une de	sur une partie de
359	T. III, 1	en terre cuite	en pierre
363	bilj. 3, red 5	uključenju Italije	uključenju Liburnije
367	bilj. 10, red 6	slovo *v* ... ime *Lib (ya)*	slovo y ... ime *Lib(ia)*
373	bilj. 35, red 6	slavljenje	slabljenje
403	bilj. 126 red 2	'Ρομαῖοι	'Ρωμαῖοι
	red 3	ζύμπασαν	ξύμπασαν
404	33	ἄχρς ἕς	ἄχρι ἕς
405	5	παρέστήσατο	παρεστήσατο
413	1	(530—540)	(539—540)
436	39	débense	défense
439	22	au de Salona	au sud de Salona
441	5	parce ces	parce que ces
451	25	1879.	1897.
497	bilj. 8		Littorio Dalmatico od 7. XI 1931.
505	T. III, red 3	la cosa	la casa
532	Fig 13	ur	sur
589	31	kemičar	keramičar

D I A D O R A

GLASILO ARHEOLOŠKOGA MUZEJA U ZADRU
ORGANE DU MUSÉE ARCHÉOLOGIQUE DE ZADAR

Sv. 9. — Vol. 9.

ZADAR
1980

UREDILI — REDIGÉ PAR
ŠIME BATOVIĆ, IVO PETRICIOLI,
BORIS ILAKOVAC, JANKO BELOŠEVIĆ

ODGOVORNI UREDNIK — RÉDACTEUR EN CHEF
ŠIME BATOVIĆ

Tehnički urednik
Branka Nedved

Lektor
Julije Derosi

IZDAO — PUBLIÉ PAR
ARHEOLOŠKI MUZEJ ZADAR

RADOVI U OVOM SVESKU
DIADORE POSVEĆENI SU

Prof. MATI SUIĆU

O 65. OBLJETNICI ŽIVOTA (1915—1980)
I 35. OBLJETNICI RADA U STRUCI (1945—1980)

HUNC DIADORAE FASCICULUM
PROFESSORI EMINENTISSIMO

MATTHAEO SUIĆ

AEVI ANTIQUI ARCHAEOLOGIAE ET HISTORIAE
INDAGATORI INDEFESSO
OCCASIONE SEXAGESIMI QUINTI VITAE
ET TRICESIMI QUINTI SCIENTIAE DEDITI ANNI
AMICI SODALES DISCIPULI
OPTIMIS VOTIS OFFERUNT.

SADRŽAJ
SOMMAIRE

Šime Batović
Umjesto uvoda 9
En guise d'introduction 10

Šime Batović
Život i djelo Mate Suića (1915—1980) 11

Branka Nedved
Bibliografija radova Mate Suića (1948—1980) 37

Alojz Benac
Problem retardacije na prijelazu iz neolitskog doba u doba metala u sjeverozapadnom Balkanu 45
Problème de retardation a l'époque transitoire du néolithique a l'âge des métaux dans le nord-ouest des Balkans 53

Šime Batović
Istraživanje prapovijesti u Bribiru 55
Les recherches de la préhistoire a Bribir 77

Josip — Paola Korošec
Istraživanje na Bribirskoj glavici u Bribiru 95
Les fouilles dans le site de Bribirska glavica a Bribir 140

Josip Mladin
Sitna prapovijesna plastika u Arheološkom muzeju Istre u Puli 165
Urgeschichtliche Kleinplastik im Archäologischen Museum Istriens in Pula 194

Nikša Petrić
Prilozi poznavanju apulske geometrijske keramike na istočnom Jadranu 197
Aggiunta alle nozioni sulla ceramica geometrica apula sulla costa orientale dell'Adriatico 201

Mladen Nikolanci
Epigraphica graeca nova et vetera in Dalmatia reperta 205
Epigraphica graeca nova et vetera in Dalmatia reperta 225

Duje Rendić-Miočević
O knidskoj kolonizaciji otoka Korčule 229
Colonisation cnidienne de l'île de Korčula 247

Branimir Gabričević
O počecima rimske provncijalne umjetnosti u Liburniji 251
Les debuts de l'art romain provincial en Liburnie 271

Nenad Cambi
Enonska Venera Anzotika 273
Venus Anzotica d'Aenona 279

Aleksandra Faber
Osor — Apsorus iz aspekta antičkog pomorstva 289
Osor — das Apsorus aus Aspekte der antiken Schiffahrt 310

Marin Zaninović
Dva antička natpisa iz Senja 317
Two ancient latin inscriptions from Senj 326

Boris Ilakovac
Kameni žljebovi akvedukta Biba — Jader 327
Stone grooves in Biba — Jader aqueduct 340

Branka Nedved
Zaštitno istraživanje rimskih grobova u Zadru 341
Fouilles de protection des tombes romaines a Zadar 355

Julijan Medini
Provincia Liburnia 363
Provincia Liburnia 435

Branka Juraga
Srednjovjekovni kameni spomenici na području Biograda 445
Les fragments en pierre du moyen âge dans la région de Biograd 491

Ivo Petricioli
Izoliranje crkve Sv. Donata u Zadru godine 1930—1931. 493
L'isolamento della chiesa di San Donato in Zadar effetuato nell'anno 1930—1931. 501

Pavuša Vežić
Ranosrednjovjekovna cisterna episkopalnog kompleksa u Zadru 517
Citerne du haut moyen âge dans le palais épiscopal de Zadar 535

Stipe Gunjača
Uz vojnu kralja Kolomana na Donju Dalmaciju 537
A propos de la campagne du roi Koloman dans la Dalmatie Méridionale 548

Šime Batović
Rad Arheološkoga muzeja u Zadru od 1973. do 1976. godine 549
Activités du Musée archéologique de Zadar dans la période de 1973—1976. 610

Branka Juraga
Rad Zavičajnog muzeja u Biogradu na moru od 1973. do 1976. godine 619
Activités du Musée local de Biograd na moru de 1973—1976. 626

UMJESTO UVODA

Ovaj svezak Diadore *Arheološki muzej u Zadru posvećuje svom dugogodišnjem direktoru, prof. Mati Suiću u povodu njegove 65. obljetnice života i 35. obljetnice rada u struci. Iako je Suić, osim u ovom Muzeju, dugo radio kao nastavnik Filozofskoga fakulteta u Zadru i u Zagrebu, gdje je i sada na dužnosti dekana, najbolje i najplodnije godine života proveo je u Arheološkom muzeju u Zadru i u istraživanju arheologije sjeverne Dalmacije. Preuzevši Muzej nakon prošlog rata iz ruševina, obnovio je i organizirao njegov rad i time mu postavio temelje; imao je odlučujući udio u oblikovanju njegova suvremenog razvoja, djelovanja i izrastanja u priznatu stručnu i znanstvenu ustanovu. Ujedno je to trajno odredilo raspon i interese Suićeva djelovanja kao vrsnog stručnog i znanstvenog radnika, a problemi ovog područja ostali u središtu njegove pažnje.*

Zato smo smatrali da je dužnost u prvom redu ovoga Muzeja da obilježi ove dvije značajne obljetnice u Suićevu životu i radu i da mu se bar dijelom odužimo za goleme zasluge u razvoju Muzeja i za izniman prilog istraživanju arheologije i povijesti ovoga kraja.

Osim toga, iako je Suić još u punoj stvaralačkoj snazi i tek daje sinteze svog dugogodišnjeg znanstvenog rada, čini se da je ovo i prilika da se obilježi jedna značajna faza u njegovu radu i donekle zaokruže i sumiraju rezultati njegova dosadašnjeg djelovanja. Pogotovo osjećamo takvu potrebu u ovom slučaju kad se radi o čovjeku koji je dao izniman prilog razvoju naše poslijeratne historiografije, povijesti i arheologije, napose antičke, i bitno pridonio suvremenom razvoju povijesne znanosti u Hrvatskoj i u Jugoslaviji.

Time mu izražavamo samo dio zahvalnosti koju mu dugujemo za njegovo dosadašnje djelo. Neka mu je, uz najbolje želje, i to poticaj za nove i još veće rezultate i plodove, na korist domaće i svjetske arheologije i povijesti.

Šime BATOVIĆ

EN GUISE D'INTRODUCTION

Le Musée Archéologique de Zadar dédie ce volume de Diadora *à son ancien directeur, le professeur Mate Suić, à l'occaison de son 65e anniversaire et de ses 35 années du travail scientifique. Bien que le professeur Suić ait longtemps travaillé aux Facultés des Lettres de Zadar et de Zagreb, où il exerce actuellement la fonction de Doyen, il a passé les meilleures et les plus fructueuses années de sa vie au Musée Archéologique de Zadar et dans les recherches archéologiques de la Dalmatie du Nord. Prenant en charge le Musée alors que celui-ci était encore en ruine à la fin de la dernière guerre, il a renouvelé et organisé ses activités, jetant les bases de cette institution scientifique, reconnue telle dans le monde entier. En même temps cela a déterminé pour toujours l'envergure et l'intérêt des activités du professeur Suić, brillant expert et scientifique, dont la préoccupation centrale reste les problèmes archéologiques de cette région.*

C'est pourquoi on a cru qu'il était avant tout du devoir de ce Musée de marquer ces deux dates importantes dans la vie du professeur Suić, pour — bien qu'imparfaitement — rendre hommage à ses mérites dans le développement du Musée et à son apport exceptionnel aux recherches archéologiques et historiques de cette région.

En outre, bien que le professeur Suić soit encore en plein essor de création et continue à publier les synthèses de son long travail scientifique, il nous semble que c'est une bonne occasion de marquer une phase importante de son travail et de donner une vue d'ensemble de ses résultats. D'autant plus qu'il s'agit d'un homme qui — par son apport au développement de notre historigraphie, histoire et archéologie, surtout archéologie de l'Antiquité — a marqué profondément le développement de la science de l'histoire en Croatie et en Yougoslavie de l'après guerre.

Nous sommes bien conscients que nous n'exprimons ainsi qu'une petite part de la reconnaissance que nous lui devons pour tout. Que cela lui soit tout de même, accompagné de nos meilleurs voeux, un encouragement vers de nouveaux exploits, au profit de la science archéologique et historique de notre pays et du monde entier.

Sime BATOVIĆ

ŽIVOT I DJELO MATE SUIĆA (1915—1980)

(1915—1980)

Mate Suić, redoviti profesor Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, svojim stručnim, znanstvenim, organizacijskim i odgojnim djelovanjem imao je jednu od odlučujućih uloga u razvoju hrvatske i jugoslavenske poslijeratne arheologije, a osobito arheologije i Arheološkoga muzeja u Zadru.

1.

Rodio se 3. studenog 1915. u Postirama na otoku Braču, gdje je pohađao osnovnu školu. Klasičnu gimnaziju završio je u Splitu godine 1935. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu godine 1941. diplomirao je klasičnu filologiju, arheologiju i povijest staroga vijeka. U 1937—38. odslužio vojnu obvezu u Školi za rezervne artiljerijske oficire u Sarajevu. Od 1941. do proljeća 1942. djelovao na Srednjoj školi u Pagu, pa kao suplent na II. ženskoj, a potom na V. muškoj gimnaziji u Zagrebu. Nakon toga boravio u Rimu do pred kapitulaciju Italije. Od godine 1943. do oslobođenja sudjelovao u narodnooslobodilačkom ratu. Demobiliziran je potkraj 1945. kao kapetan I. klase. Za sudjelovanje u NOB odlikovan Ordenom zasluga za narod.

U početku 1946. nastupio dužnost kustosa Arheološkoga muzeja u Zadru. U toku sedam mjeseci 1947. bio referent za nauku i kulturu u Oblasnom NOO za Dalmaciju u Splitu, a pred rasformiranje tog Odbora u listopadu iste godine premješten opet na isti Muzej u Zadru. Pri koncu godine 1947. postavljen je za direktora Arheološkoga muzeja u Zadru i tu dužnost obavlja do ožujka godine 1966. Na tek osnovanom Filozofskom fakultetu u Zadru izabran je godine 1956. za docenta, a kasnije za izvanrednog, pa redovitog profesora istog Fakulteta za predmete: povijest staroga vijeka i antička arheologija. God. 1968. izabran je za redovitog profesora opće povijesti staroga vijeka na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje i sada djeluje kao nastavnik i dekan.

Na temelju rezultata u znanstvenom radu imenovan je najprije za stručnog, a zatim za znanstvenog suradnika. Doktorirao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu godine 1953. s tezom *Kritička ana-*

liza historijskih i geografskih podataka o istočnoj jadranskoj obali u Pseudo Skilakovu Periplu i stekao stupanj doktora povijesnih znanosti. Habilitirao je na istom Fakultetu s temom *Rimski katastar u kolonijama na istočnoj jadranskoj obali.* Kao stipendist Njemačkog arheološkog instituta, odnosno njegove Römisch-germanische Kommission u Frankfurtu na Majni, bio na usavršavanju u SR Njemačkoj godine 1957.

2.

Dolaskom u Arheološki muzej u Zadru započeo je Mate Suić svoj svestrani i plodonosni rad na našoj arheologiji, posebno na arheologiji sjeverne Dalmacije, ali i širih krajeva naše zemlje, osobito primorja.

Kao direktor Muzeja u Zadru dugi niz godina s uspjehom je radio na njegovoj obnovi, organizaciji i izgradnji. Morao je početi uglavnom od početka, jer je Muzej, zbog talijanske okupacije i razaranja u prošlom ratu, ostao samo na izložbenoj zbirci u bivšoj crkvi sv. Donata, bez spremišta i velikog dijela građe, bez arhiva i dokumentacije, bez kadrova, biblioteke, prostorija, radionica i svega drugog što je ovaj Muzej stekao u svojoj stopetnaestogodišnjoj prošlosti. U veoma teškim uvjetima porušenog i krajnje siromašnog grada, usporedo s izgradnjom grada razvijao se i Muzej. Iako u stalnoj oskudici, boreći se s najosnovnijim problemima, ponekad i s nerazumijevanjem, upornim radom i golemim zalaganjem kroz jedno desetljeće uspio je Mate Suić okupiti skupinu stručnjaka potrebnu za svestraniji rad i osposobiti Muzej za stručno i znanstveno djelovanje i istraživanje prostora sjeverne Dalmacije, koja je zbog talijanske okupacije Zadra ostala izvan znanstvenog interesa arheologije. To je osobito došlo do izražaja kad su u obnovljenoj zgradi bivšeg Zavoda sv. Dimitrija za smještaj Filozofskoga fakulteta osigurane i prostorije u koje je preselio Arheološki muzej godine 1954. Time je oslobođen Donat kao spomenik. Pa i kasnije, kad se pokazalo da je za kompletiranje i proširenje Fakulteta prijeko potrebno iseljenje Muzeja, koji je ujedno prerastao smještaj u tom prostoru, jednakim se žarom borio za novi smještaj i nametnuo ideju da se Muzej smjesti u središte grada, s najznačajnijim spomenicima, i da se za nj osigura novi prostor u okviru kompleksa Samostana sv. Marije, koji se obnavljao, što je konačno i ostvareno izgradnjom zgrade 1972. i najsuvremenijim uređenjem izložbi godine 1975, iako, na žalost, time nije osiguran sav potreban prostor.

Usporedo s drugim vidovima rada Suić je na sve načine nastojao organizirati i pokrenuti izdavačku djelatnost Muzeja izdavanjem prospekata, vodiča, kataloga, monografija, a osobito izdavanjem jednoga stalnog glasila koje bi pratilo i obrađivalo veoma bogatu arheološku baštinu, probleme i istraživanja prošlosti ovoga kraja. To je ostvareno godine 1960, kad je počeo izlaziti muzejski časopis *Diadora,*

koji je Suić kao glavni urednik usmjeravao i vodio do svog prelaska na Fakultet i formalnog napuštanja Muzeja, a kasnije sve do danas ostao veoma aktivnim članom uredništva i suradnikom. Upravo pod njegovim vodstvom časopis je usmjeren na obrađivanje značajnih problema na visokoj znanstvenoj i stručnoj razini i već je od početka stekao zapažen ugled u zemlji i u svijetu. Dovoljno je spomenuti da se časopis zamjenjuje s oko 400 stručnih i znanstvenih ustanova u zemlji i inozemstvu i da je biblioteka danas, pretežito zamjenom, narasla na preko 20.000 svezaka stručnih knjiga. Od ostalih publikacija koje je Suić priredio posebno treba istaknuti tehnički dobro opremljen katalog-fotomonografiju *Muzeji i zbirke Zadra,* tiskanu 1954. u Zagrebu, pa prigodnu knjigu *Nin — problemi arheoloških istraživanja* (1968), u kojoj se daje sintetski prikaz arheoloških ostataka i starije prošlosti Nina. Osim toga vodio je tiskanje popularnog vodiča po Ninu, prospekata Foruma i Sv. Donata u Zadru, a pomagao je i izdavanje kataloga *5000 godina keramike iz zadarskih muzeja,* zatim opširnijih vodiča po Ninu i Zadru, za koje je napisao i tekstove za rimski period. To je samo mali dio Suićevih nastojanja i ideja u okviru izdavačke djelatnosti Muzeja.

Izniman je njegov doprinos ne samo u obnovi već posebno u organiziranju stručnog i znanstvenog rada Muzeja. Već 1948, svjestan golemih problema koje će izazvati obnova porušenoga grada, inicirao je sustavna istraživanja Zadra, u čemu je dijelom i uspio. Uvijek najširih i najsuvremenijih nazora, na rad Muzeja i na razvoj arheologije gledao je Mate Suić svestrano i cjelovito, u skladu sa zadacima i mogućnostima. Nastojao je okupiti potreban stručni kadar koji će obavljati sve zadatke Muzeja na području sjeverne Dalmacije, na kojem djeluje, što je pretežito i uspio. U mnogim je vidovima obavio pionirske poslove: osiguranje prostora za svestrani rad i smještaj, suvremeno sređivanje zbirki, bilo spremišta građe, bilo stalnih izložbi, osobito onih u zgradi Filozofskoga fakulteta 1954, ali je mnogo pomogao i u sređivanju Muzeja u novoj zgradi u kompleksu Samostana sv. Marije, završenog 1975. Tu se angažirao od borbi za prostor, projekt i sredstva do koncepcije i smještaja, pa i kao član Stručne komisije za organizaciju i postavu. U široko područje njegova djelovanja ulazi također dokumentacija i stručna obrada građe, katalogiziranje, izrada kartoteka, snimanje, crtanje, konzervacija, stručna i znanstvena obrada građe i problema za objavu i tisak, a posebno rad na terenu — od prikupljanja arheološke topografije i građe do sustavnih rekognosciranja i istraživanja, zaštite, evidencije i inspekcije arheoloških spomenika i nalazišta, osnivanje arheoloških zbirki u značajnijim središtima, raznolika kulturno-prosvjetna djelatnost Muzeja, a uvijek je bio i primjer svestrane društvene angažiranosti muzejskog i stručnog radnika.

Osnivanje područnih arheoloških zbirki u svim većim spomeničkim središtima sjeverne Dalmacije nametala se kao nova i suvremena potreba u našem poslijeratnom razvitku, koju je Suić prvi uočio

i inicirao, uglavnom i u okviru cijele zemlje, ali se to, na žalost, uspjelo ostvariti samo u Biogradu (1954) i Ninu (1960). U Biogradu je zbirka naknadno prerasla u interesantan kompleksni muzej s jedinstvenom zbirkom trgovačkog tereta s jedne galije iz 16. st., dignutog s morskog dna kod otočića Gnalića. Ostale planirane takve zbirke nisu ostvarene, u prvom redu zbog nedostatka novčanih sredstava, a dijelom i zbog nerazumijevanja.

Isto su tako Suićeve pionirske zasluge u uvođenju novih i svestranih oblika kulturne i prosvjetne djelatnosti zadarskog Muzeja odmah nakon oslobođenja, osobito izrada suvenira, tiskanje prospekata, vodiča i razglednica, suradnja sa školama, populariziranje arheologije u dnevnom tisku, stalna vodstva po Muzeju i spomenicima i dr.

Iako se njegov uži interes u stručnom i znanstvenom radu, s obzirom na klasične studije i naobrazbu, kretao u okviru antičke arheologije, odnosno izravnog vođenja rimske zbirke Muzeja, vrlo je veliku brigu posvećivao poticanju i razvoju istraživanja čitave arheologije, i prapovijesti, a osobito starohrvatske arheologije, jer su ta dva razdoblja u Muzeju ranije bila dosta zapostavljena. Suić je i sâm sudjelovao u istraživanju pojedinih nalazišta, pa i inicirao njihovo istraživanje, kao starohrvatsko groblje uz humak Materiza u Ninu, ili istodobno groblje u Kašiću, jer je nastojao da se čitava arheologija ovog područja što ravnomjernije i sustavnije razvija i da se popune velike praznine u poznavanju pojedinih razdoblja. Time su dopunjene i muzejske zbirke, osobito najranijim starohrvatskim grobnim nalazima kojih ranije nije bilo u Muzeju, a posebno sa svrhom da se započne istraživanje naše najstarije narodne kulture kako bi se mogao dobiti što bolji i stvarniji uvid u neprekidan razvoj kulture i života od najranije prapovijesti do srednjeg vijeka na ovom tlu. On je takav razvoj vrlo rano uočio i izuzetno razrađivao u brojnim radovima, pa je i u tome dobrim dijelom obavio pionirski posao.

Može se reći da je Suić na taj način postavio temelje suvremenog rada Arheološkoga muzeja u Zadru, odnosno da je imao odlučujući udio u oblikovanju njegova suvremenog djelovanja i razvoja, do izrastanja u priznatu kulturnu i znanstvenu ustanovu. Iako je Muzej prije Suića djelovao 115 godina, nikada ranije nije bio potpuno opremljen, niti je i približno tako svestrano djelovao. Zato je i razumljivo da je, osim bogate zbirke građe iz rimskog doba, Muzej ranije sadržavao jedino značajnu liburnsku zbirku grobnih nalaza iz željeznog doba iz Nina i vrijednu zbirku starohrvatske crkvene kamene plastike, dok je uglavnom nedostajala građa iz čitavih razdoblja, od starijeg kamenog do željeznog doba, kao i starohrvatska kultura, osim dijela crkvene umjetnosti. Plod je Suićevih usmjerenja rada Muzeja današnja ugledna muzejska ustanova s ustaljenim i dobro organiziranim stručnim i znanstvenim radom, s opsežnom novom građom skupljenom nakon oslobođenja, koja je opsežnija od one skupljene u svih 115 godina ranijeg rada Muzeja. Ta građa uglavnom

potječe iz svih razdoblja, pa se danas može dobiti vrlo dobar pregled razvoja kulture gotovo iz cijele starije povijesti koju obrađuje arheologija.

U dvadesetogodišnjem djelovanu Suić je dobar dio svoga života i najplodnije godine rada posvetio Muzeju, Zadru i ovom kraju, srastao je s njima i ugradio sebe u Muzej i ovo područje, pa zauvijek zadržao svestran interes za sjevernu Dalmaciju i kao temelj svoga rada uopće. On je ovo područje najbolje upoznao i ovdje najviše uradio. To je i odredilo raspon i interese njegova djelovanja. I sâm se ovdje oblikovao kao vrstan stručni i znanstveni radnik. U tom je djelovanju stekao neprocjenjive i trajne zasluge, što ga svrstava u red najistaknutijih imena u kulturi i znanosti ovoga grada, a u razvoju Arheološkoga muzeja posebno. Trag njegove ličnosti i djela ostat će trajno utkan i prepoznatljiv u temeljima i djelovanju ovog Muzeja, kao što će i on do konca života ostati dio Muzeja i u njemu biti stalno prisutan.

Suićeva djelatnost u Zadru, ipak, daleko prelazi okvire Muzeja. Vrlo je aktivno sudjelovao u gotovo svim događajima oko obnove i razvoja ovog u ratu porušenog grada, osobito u svim zbivanjima s područja kulture i znanosti, nastojeći svim silama da se u Zadru razviju odgovarajuće kulturne i znanstvene ustanove i djelatnosti koje imaju temelj u njegovu bogatom kulturnom nasljeđu i koje odgovaraju njegovu značenju kao istaknutog povijesnog središta na našoj obali. On je zarana uočio potrebu osnivanja jednog kulturnopovijesnog muzeja, koji je osnovan 1956, dobrim dijelom Suićevom zaslugom, izdvajanjem povijesne građe iz sastava Arheološkoga muzeja što ju je ranije skupljao, najprije kao Muzej grada Zadra, a kasnije kao odjel Narodnog muzeja koji je objedinio sve ostale zadarske muzeje i zbirke, osim Arheološkoga muzeja. Zajedno s ostalim muzejskim radnicima Suić se također živo zalagao za brži razvoj Etnografskog muzeja u Zadru, koji, zbog tuđinske okupacije, prije rata nije ni postojao, a koji je trebao svestrano obraditi, skupiti i prikazati bogatu i raznovrsnu narodnu kulturu sjeverne Dalmacije. Osnovan nakon oslobođenja, takav muzej dugo je životario i ostao na razini male zbirke.

Njegova zamisao i inicijativa da se negdje u Biogradskom kraju osnuje središnji muzej podmorske arheološke građe, s istraživačkim centrom, što bi nesumnjivo bio velik doprinos znanosti i kulturnoj afirmaciji naše zemlje, nije se ostvarila. Tek je nedavno odlučeno da se u Zadru osnuje središnja radionica za zaštitu kulturnih spomenika dignutih s morskog dna, što bi trebalo razviti u zaokružen istraživački centar s oglednim muzejem podmorskih spomenika.

Izniman je Suićev doprinos ne samo izgradnji nove zgrade Arheološkoga muzeja već i kao jednog od inicijatora izgradnje cijelog muzejskog kompleksa u okviru Samostana sv. Marije u Zadru, s

uređenjem bogatog muzeja crkvene umjetnosti sa zadatkom da pruži cjelovitu sliku razvoja umjetnosti na zadarskom području od srednjega vijeka do danas.

Prvu ideju o osnivanju takve ustanove iznio je još 1947. g. kad je djelovao u NOO za Dalmaciju u Splitu, a kad je čitava zamisao došla u pitanje, njegov elaborat o smještaju, zadacima i organizaciji tog muzeja bio je općenito prihvaćen od strane zadarske općine, republičkih organa, Jugoslavenske akademije, sveučilišnih katedara i istaknutih predstavnika kulturnog života u našoj Republici. Otada je pitanje osnivanja muzeja krenulo s mrtve točke.

Kao što je naročitu brigu posvećivao zaštiti muzejske građe, osobito osnivanjem preparatorske radionice u Muzeju koja je stekla priznanje i izvan Zadra, tako isto je s osobitom brigom stalno pratio i ispomagao konzervaciju i obnovu kulturnopovijesnih spomenika Zadra i njegova područja, a prvih godina iza oslobođenja vršio je i dužnost konzervatora u Zadru, dok na to mjesto nije imenovan pok. G. Oštrić, s kojim je do konca njegova života najuže surađivao. Radove na tome prati do danas. Zato su i u toj djelatnosti njegove zasluge neprocjenjive, kao i njegova suradnja na spašavanju i prikupljanju raznog kulturnog blaga iz zadarskih ruševina iza rata (knjiga, namještaja, umjetnina, arhivske građe, arhitektonskih vrijednosti i dr.).

Odlučujući udio imao je Suić u osnivanju Historijskog instituta, a osobito u osnivanju fakulteta u Zadru, na čijoj je organizaciji nastave, studija, materijalnih uvjeta, osiguranju kadrova i radu uložio sve svoje snage, uvjeren da Zadar ima veoma dobre uvjete za osnivanje i rad Filozofskoga fakulteta, od izgradnje zgrade, osnivanja i njegove organizacije, obavljajući neumorno sve potrebne zadatke, pa i kao dekan, predsjednik savjeta i u mnogim drugim zaduženjima. Osobito se zalagao za organizaciju rada njegove katedre za arheologiju, povezivanje Fakulteta i Muzeja stalnom praksom studenata u Muzeju i na terenu.

Međutim, njegove su aktivnosti bile vrlo brojne i u mnogim drugim poslovima i problemima u Zadru, kao u Povijesnom društvu, Pododboru Matice hrvatske, Kulturno-prosvjetnom društvu »Juraj Baraković« i dr., osobito u poslovima oko obnove i izgradnje grada, što je stalno povezivao uz istraživanja, prateći topografiju i starije ostatke grada, posebno iz rimskog doba. Ukratko, razvoj Zadra, osobito njegova dostignuća u kulturi, istraživanja prošlosti, obnova, vrednovanje i spašavanje kulturnopovijesne baštine ne mogu se zamisliti bez Suićeva udjela.

Iako zadnjih godina Mate Suić fizički nije stalno prisutan u Zadru, uvijek se njemu vraća, s njim je vezan dubokim i svestranim nitima stručnih i znanstvenih interesa, suradnjom na mnogim zadacima Muzeja, Fakulteta i dr., terenskim radom, obradom raznih problema, osobito pisanjem velike povijesti Zadra i sjeverne Dalmacije

u antičko doba, obradom foruma, istraživanjem Bribira, Nina i drugih nalazišta, zatim konzervacijom, obnovom i izgradnjom foruma u Zadru, pa i drugim akcijama, priređivanjem stručnih i znanstvenih skupova, izložbi itd. Suić zapravo nikad i nije prekidao veze s ovim područjem ni interes za njega.

3.

Spomenut ćemo još pojedine važnije Suićeve djelatnosti. Općenito je, uz ostalo, raznolik i veoma zapažen Suićev rad u okviru Sveučilišta. On djeluje kao nastavnik, organizator i na raznim drugim dužnostima, najprije na Filozofskom fakultetu u Zadru, gdje je bio član raznih komisija i odbora, član i predsjednik njegova Savjeta, u školskoj godini 1966/68. i dekan, pa predstavnik u Sveučilišnom savjetu. Osim organiziranja katedre za povijest staroga vijeka, koju je preuzeo nakon umirovljenja prof. Grge Novaka, slične dužnosti obavljao je i u Zagrebu, posebno kao predstojnik OUR-a — Odjela za povijest, povijest umjetnosti, arheologiju i etnologiju nakon novog konstituiranja Fakulteta na samoupravnoj osnovi, kao pročelnik Odsjeka za povijest i član nekoliko komisija, a sada i kao dekan Fakulteta. U okviru Sveučilišta bio je član Odbora za izdavačku djelatnost, Komisije za izdavanje udžbenika i skripata i Odbora za praćenje interuniverzitetskog studija u Dubrovniku, čiji je jedan od osnivača i organizatora.

Osim u redovitoj nastavi stalno sudjeluje u nastavi postdiplomskog studija iz arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu (urbanizam i prostorno planiranje) i u Splitu (zaštita graditeljskog i urbanističkog nasljeđa), a povremeno i na studijima što ih organizira Filozofski fakultet u Zadru. Predaje i na studiju »Kulturna povijest istočne jadranske obale« u okviru Centra za postdiplomski studij u Dubrovniku. Redovito je uvodio mlađe kadrove u probleme i metode istraživanja pri gotovo svim arheološkim istraživanjima na terenu.

4.

Posebno je vrlo raznolika Suićeva djelatnost na unapređivanju znanosti i kulture. Mnoge vidove tih djelatnosti sâm je inicirao, organizirao i vodio, a u svima najaktivnije i stvaralački sudjelovao. Na prvom mjestu tu treba istaknuti izgradnju i organizaciju Arheološkoga muzeja, Filozofskoga fakulteta i Muzeja crkvene umjetnosti u Zadru, što je već spomenuto. Veoma se mnogo Suić založio i u izradi koncepcije i izgradnji novog Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu kao član komisije za organizaciju i postavu Muzeja. Osim toga veoma je istaknut Suićev udio u radu raznih stručnih i znanstvenih ustanova i udruženja, kao npr. na ruko-

vodećim položajima Arheološkog društva Jugoslavije (član uprave i predsjednik antičke sekcije), u usmjeravanju Društva na rješavanju temeljitih problema jugoslavenske arheologije. Jedan je od osnivača obnovljenog Hrvatskog arheološkog društva i njegov prvi predsjednik nakon oslobođenja kad je, a i kasnije kao član upravnog odbora ili kao redoviti član, imao također odlučujuću ulogu u organizaciji rada i u rješavanju zajedničkih i temeljnih problema hrvatske arheologije i u određivanju smjernica rada Društva, koje je naraslo, u znatnoj mjeri njegovom zaslugom, u veoma značajnu stručnu ustanovu koja objedinjuje sve hrvatske arheologe i njihov rad. Osobito je važna Suićeva uloga u živoj i plodnoj izdavačkoj djelatnosti, održavanju godišnjih znanstvenih skupova i skupština i dr., a u okviru Društva Suić je sudjelovao u rješavanju niza drugih problema i zadataka.

Veoma je zapažen njegov rad u obnovljenom djelovanju Arheološkog instituta Sveučilišta u Zagrebu, koji je organizirao, unaprijedio njegov rad i niz godina vodio ga kao njegov direktor, a kasnije predstojnik Odjela za arheologiju Centra za povijesne znanosti Sveučilišta. Rad Instituta zamislio je na najsuvremenijoj osnovi: da objedinjuje, usmjerava i koordinira, prati i planira rad svih hrvatskih arheologa i arheoloških ustanova; da organizira zajedničke skupove, izdavačku djelatnost, tehničke službe, opremu, laboratorije i razne druge pomoćne službe; da radi na rješavanju širih zajedničkih problema, kao arheološkoj topografiji i karti, dokumentaciji, centralnim kartotekama, izdavanju izvora, građe, vodiča, kataloga, monografija i sinteza, zajedničkog časopisa, posebno namijenjenog inozemstvu; da razvija stručno usavršavanje, veze i suradnju s inozemnim stručnim i znanstvenim ustanovama; da organizira šira ekipna i složenija istraživanja i dr. Treba se nadati da će ti programi i planovi biti ostvareni.

Suić je i jedan od osnivača i aktivnih članova Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, u kome je bio pročelnik za stariju hrvatsku povijest. U okviru toga Instituta, odnosno sadašnjeg Centra za povijesne znanosti, čiji je bio i direktor, vodi uredništvo opsežne sinteze *Hrvatske povijesti*, koja se priprema zadnjih godina, za čiji je prvi svezak Suić izradio koncepciju, program i koordinira njeno ostvarenje. Sudjelovao je i u brojnim drugim akcijama toga Centra, osobito kao predstojnik Odjela za arheologiju, koji je reorganizacijom nastao od bivšeg Instituta objedinjenog Centrom.

Osobito mnogo truda uložio je Suić u okviru rada Savjeta za naučni rad SR Hrvatske, odnosno Fonda za znanstveni rad, kao predsjednik Zajednice arheoloških ustanova u okviru tog Savjeta, član Znanstvenog savjeta, Odbora za izdavačku djelatnost i drugih njegovih tijela, gdje je vrlo uspješno vodio i rješavao probleme hrvatske arheologije, usmjeravao i usklađivao planove, borio se za sredstva, istraživanja i za rješavanje drugih problema, koliko je to bilo moguće.

Plodnu djelatnost razvio je Suić u radu nekoliko međuakademijskih odbora, osobito kao sekretar Odbora za izdavanje latinskih srednjovjekovnih natpisa iz SFRJ (CILMA) i urednik izdanja toga Odbora, za koje je napisao priručnik s koncepcijom, značenjem, uputama, primjerima i drugim pomagalima za rad, zatim kao sekretar Odbora za istraživanje rimskog limesa u SFRJ, u kojem je kroz niz godina, od njegova osnutka 1962, vrlo uspješno vodio organizaciju istraživanja limesa u cijeloj našoj zemlji. On je organizirao i znanstveni skup o istraživanju limesa u Osijeku 1968, a u Osječkom zborniku XII, 1969. uredio tiskanje predavanja s tog skupa. U vezi s limesom Suić je i urednik edicije *Claustra Alpium Iuliarum*. Osim toga djelovao je kao član Međuakademijskog odbora za izradu arheološke karte SFRJ i posebno radio na organizaciji izrade njenog dijela u Hrvatskoj, kao i u Odboru za izradu Povijesne karte rimskog carstva u našoj zemlji (Tabula imperii Romani) i kao član Međunarodne komisije za kartu cijelog rimskog carstva, pa kao član Odbora za izdavanje latinskih natpisa iz SFRJ *(Corpus inscriptionum latinarum)*.

Kao član Jugoslavensko-talijanskog međuakademijskog komiteta za proučavanje prethistorije i protohistorije Jadrana, još od njegova osnutka u Zadru godine 1972, a sada i kao potpredsjednik i predsjednik jugoslavenskog dijela Komiteta, stalno aktivno djeluje na obogaćivanju oblika rada toga Komiteta u rješavanju zajedničkih problema oko Jadrana. Na tom polju je dosad organizirao ili inicirao niz zajedničkih akcija i skupova i u toj suradnji obuhvatio većinu aktivnijih naših i talijanskih stručnjaka koji istražuju prijadranske probleme. Sâm je vodio organizaciju jednog od najznačajnijih od tih skupova, onaj održan u Dubrovniku i Zadru 1972, posvećen kulturnim i etničkim problemima na Jadranu u protohistoriji, i uredio zbornik s predavanjima s toga skupa. U njegovu radu su aktivno sudjelovali i albanski arheolozi pa je tada također s njima uspostavljena vrlo plodna i korisna suradnja. Neki od ostalih skupova održani su u Pescari i Chieti, posvećeni umjetnosti željeznog doba, zatim skup na Liparima, posvećen odnosima Balkana i južne Italije u neolitičko doba, dok se jedan takav zajednički skup, posvećen brončanom dobu, priprema u Sarajevu. U svim tim priredbama Suić je imao veoma aktivnog udjela. On je imao vidnu ulogu i u osnivanju toga Komiteta, kao i u usklađivanju koncepcija i izradi njegova programa što ga ostvaruju delegati Savjeta akademija SFRJ i talijanske Akademije dei Lincei.

Opsežna je Suićeva aktivnost i u okviru Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti B i H u Sarajevu, čiji je član od njegova osnutka i u okviru kojega je sudjelovao u organiziranju ili ostvarenju njegovih brojnih oblika djelovanja kojima se rješavaju mnogi temeljni problemi naše ilirologije, paleo-balkanistike i dr., posebno u nizu znanstvenih skupova posvećenih granicama Ilira, naseljima, izvorima o Ilirima, etničkim problemima, retencijama itd.

Time se ni približno ne iscrpljuje Suićev svestrani rad. Veoma je aktivno, osim toga, djelovao u više mandata kao član Muzejskog savjeta Hrvatske, Savjeta za zaštitu spomenika kulture Hrvatske, u kojem je posebno djelovao u istraživanju i spašavanju našeg podmorskog blaga, zatim kao član Saveznog ZAMTES-a i član Komisije Republičkog savjeta za međunarodnu tehničku suradnju, član Zavoda za kulturu SRH u Zagrebu itd. Radio je i kao član organizacionog odbora Međunarodnog kongresa za pra- i protopovijest u Beogradu 1971; zatim Odbora za organizaciju izložbe »Umjetnost na tlu Jugoslavije«, održane u Parizu 1972. Djelovao je i kao član savjeta pojedinih muzeja i ustanova — Arheološkoga muzeja u Zagrebu i Instituta za nacionalnu arheologiju u Splitu. Aktivno djeluje i u mnogim drugim savjetima, komisijama, odborima i tijelima. Izradio je brojne studije i elaborate iz muzeološke, konzervatorske i arheološke problematike.

5.

Velike su Suićeve zasluge i na unapređenju izdavačke delatnosti. Bio je ili je sada urednik ili član uredništva brojnih izdanja i časopisa. Već od drugog poslijeratnog godišta *Vjesnik za arh. i hist. dalmatinsku* u Splitu (LIII, 1952) bio je član uredništva toga časopisa, a osim toga, nastojeći da *Vjesnik* što sustavnije obrađuje građu s područja cijele Dalmacije i odgovori namjeni, postiže da od godišta LIV, do LIX, 1952. do 1957, taj časopis postane glasilo obaju dalmatinskih arheoloških muzeja, zadarskog i splitskog, sve dok 1960. nije pokrenuo i osnovao posebno glasilo samog Arheološkoga muzeja u Zadru — *Diadora*, kome je za prva tri godišta, do svog odlaska iz Muzeja, bio glavnim urednikom, a do danas ostao članom uredništva. Osim toga bio je glavni urednik ostalih izdanja Arheološkoga muzeja u Zadru: *Muzeji i zbirke Zadra*, Zagreb 1954; *Nin — problemi arheoloških istraživanja*, Zadar 1968; informativnog vodiča po Ninu; prospekata *Donat* i *Forum*. Na Filozofskom fakultetu u Zadru bio je član izdavačkog odbora i urednik nekoliko godišta *Radova* Fakulteta i član uredničkog odbora prigodnog izdanja *Filozofski fakultet u Zadru*, 1958. Uz to je uredio godište XII, 1969. *Osječkog zbornika*, koji je posvećen istraživanju limesa u Jugoslaviji. U vezi s radom na limesu urednik je i izdanja *Claustra Alpium Iuliarum* u Ljubljani. Jedan je od urednika zbornika radova posvećenih Grgi Novaku *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zagreb 1970. Uredio je i zbornik predavanja s Međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Dubrovniku 1972. *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb 1976. Bio je član uredništva *Narodnog kalendara*, pokrenutog šezdesetih godina u Zadru. Glavni je urednik 1. sveska sinteze hrvatske povijesti koja se priprema u izdanju Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Kao predsjednik Hrvatskoga arheološkog društva uređivao je i pokrenuo *Obavijesti*, što ih izdaje Društvo. Kao

član Odbora za izdavačku djelatnost pri Republičkom savjetu za naučni rad znatno je utjecao na poboljšanje izdavačke djelatnosti u arheologiji.

6.

Opsežno znanstveno-istraživačko djelovanje Mate Suića ogleda se u dva glavna vida: u rezultatima njegovih istraživanja na terenu i u objavljenim radovima.

U vrijeme svog djelovanja u Zadru, a zatim i u Zagrebu, uglavnom svake godine, od 1946. do danas, izvodio je brojna terenska istraživanja, pretežito na prostoru sjeverne Dalmacije, odnosno na području djelovanja Arheološkoga muzeja u Zadru: rekognosciranja, topografska ispitivanja, zaštitna, pokusna i sustavna istraživanja. Istraživao je groblja, dijelove naselja, utvrđenja, obredne objekte, prometnice, vodovode, ville rustike i dr., uglavnom sve vrste ostataka kulture i života. Zbog svoje znanstvene usmjerenosti i stručne spreme pretežito je istraživao objekte iz rimskog doba, ali je pokazivao interes i za prapovijesna, kao i za naša srednjovjekovna nalazišta, od kojih je neka istraživao.

Već 1946. zajedno sa Stipom Gunjačom radio je na iskapanju ostataka rimske vile, kasnijem kompleksu starohrvatske crkve sa samostanom sv. Mihovila na položaju Mijovilovac, i starohrvatskog groblja na položaju Goričina u Pridrazi kod Novigrada.

Najopsežnija istraživanja vodio je u Zadru (dijelom sa Šimom Batovićem, Ivom Petriciolijem, Jankom Beloševićem i dr.) kao najznačajnijem antičkom središtu sjeverne Dalmacije, dajući time doprinos obnovi u ratu porušenog grada. Već 1948, kad je proveo prva pokusna istraživanja foruma (bibl. br. 2), Jugoslavenskoj akademiji u Zagrebu upućuje opširni elaborat o potrebi i problemima dugoročnih i sustavnih istraživanja foruma u Zadru, s prijedlogom da ona preuzme organizaciju tih istraživanja (bibl. br. 73). Međutim, sustavna istraživanja foruma i kapitolija započeta su tek 1963. i u većem dijelu završena 1971. Na žalost, organizacija neprekidnih, svestranih i cjelovitih sustavnih istraživanja Zadra nije uspjela, već su vršena samo povremena istraživanja većih ili manjih dijelova i razmjera, a ona se provode i danas. Tako su istraženi veći dijelovi foruma i kapitolija, zatim dijelovi gradskih termi, emporija, bedema, neke stakršćanske crkve, kao Sv. Toma i Sv. Marija, dijelovi katedrale sv. Stošije, znatni dijelovi prometnica, pa ostalih urbanih i stambenih objekata i groblja. Time su ipak istraženi veoma značajni dijelovi i objekti i dobiveni temeljni podaci o topografiji i urbanoj strukturi antičkog Zadra, pa je moguća njegova idealna rekonstrukcija, osobito foruma. Usporedo s tim istražena je i osnovna slika razvoja liburnskog, predrimskog Jadera, kao i kulture i razvoj Zadra od rimskog doba pa kasnije, jer je naselje na njegovu položaju osnovano u početku željeznoga doba i traje neprekidno do danas (Bibl. br. 14, 30, 36, 82, 89, 92, 94, 96—98, 110).

Opsežna istraživanja vodio je Suić i u Ninu, također povremeno. God. 1948. nastavio je (s pok. G. Oštrićem i dr.) iskapanje velikog zemljanog humka »Materiza« i starohrvatsko groblje oko njega, južno od Nina, što su započeli G. Oštrić i J. Posedel 1947, a završio Suić (sa Šimom Batovićem) 1960. Time je prvi put načeto proučavanje najstarijeg razdoblja starohrvatske kulture od 7. do 9. st. God. 1954. zajedno sa Š. Batovićem izveo je reviziju dijela liburnskog groblja na položaju Ždrijac. Suić je bio jedan od inicijatora da se od 1968. pristupi sustavnom i neprekidnom istraživanju toga veoma značajnog povijesnog središta. U tu svrhu pod Suićevim uredništvom tiskana je posebna knjiga *Nin — problemi arheoloških istraživanja,* u kojoj je prikazan kratak pregled i stanje arheoloških istraživanja i razvoja Nina od prapovijesti do novijih vremena, s planom daljnjih istraživanja. Knjiga je ujedno poslužila kao elaborat za dobivanje sredstava od Smithsonian instituta u New Yorku, koji je financirao istraživanja u Ninu u 1970. i 1971, vođena u suradnji s američkom ekipom. U tom razdoblju izvedeno je sondiranje površine naselja na otočiću, a posebno su sustavno bila istražena područja oko starohrvatske crkvice sv. Križa i na prostoru rimskog hrama. Istraženi su dijelovi naselja, crkvica sv. Križa i groblje oko nje, dijelovi rimskog hrama i foruma, pa kulturne naslage od početka željeznoga doba do konca srednjega vijeka, dok je istodobno Šime Batović istražio i dio liburnskog groblja, a Janko Belošević dio starohrvatskog groblja na položaju Ždrijac, izvan naselja. Time su prvi put i skupljeni temeljni podaci o razvoju naselja u Ninu. Na žalost, istraživanja Nina kasnije nisu nastavljena, pa ni započeti radovi, pogotovo plan iz 1968, nisu završeni (Bibl. br. 36, 43, 63, 68, 70, 78, 94, 108—110).

Bribir je treće značajno središte koje Suić godinama istražuje i gdje je također otkrio veoma zapažene ostatke iz rimskog doba (uz S. Gunjaču, J. Korošca, Š. Batovića i dr., koji su istraživali ostala razdoblja) i gdje je iskapanja započeo 1952. i vodi ih gotovo neprekidno do danas. Tu se pretežito posvetio istraživanju i konzervaciji vrlo dobro sačuvanih bedema, od kojih je velik dio završio, a od naselja je otkrio uže cjeline i pojedine komplekse (Bibl. br. 42, 65, 66, 76, 94, 110).

Od brojnih istraživanja izvan Zadra, razasutih po cijeloj sjevernoj Dalmaciji, najopsežnija i najcjelovitija iskapanja izveo je Suić u Mulinama na otoku Ugljanu od 1953. do 1962, što je konzervirao od 1962. do 1965, gdje je pretežito istražio prostrani i dobro sačuvani kompleks rimske ville rustike. Time je želio osvijetliti strukturu, organizaciju i način života, agrarnu proizvodnju i razvoj rimskih posjeda kao i njihovu sudbinu u kasnoj antici i nakon njene propasti, što je u dobrom dijelu i uspio. Otkrio je stambene dijelove, cisterne, radionice, mlinove za masline, spremišta, crkve, groblje i dr., pa se po njima može odlično upoznati gospodarstvo, način života i pokapanje pokojnika, crkveni objekti i dr., od početka rimskog vladanja do srednjeg vijeka (br. 33, 49, 86, 110).

Da bi šire istražio agrarnu proizvodnju u rimsko doba, kao jedan od najosnovnijih problema antičkog razdoblja na našem primorju, Suić je istraživao više sličnih objekata, kao ostatke vile rustike u Maloj proversi na prevlaci između Dugog otoka i otočića Katina 1951. ((s Petriciolijem), zatim ostatke rimske vile i cisterne, kasnije pretvorene u starohrvatsku crkvicu sv. Stošije, u Puntamici kod Zadra (s I. Petriciolijem) 1952; sondirao vilu u Pakoštanima 1963. i vilu u Kašiću 1962. Osim toga izveo je 1964. pokusna iskapanja rimskog naselja i kasnoantičke palače u Časkoj na otoku Pagu, (Bibl. br. 15, 21, 36, 85, 86, 110).

Od starohrvatskih nalazišta, osim spomenutih, sa S. Gunjačom sudjelovao je i u istraživanju groblja oko crkve sv. Spasa u Cetini kod vrela Cetine 1947. a samostalno je vodio istraživanje starohrvatskog groblja na položaju Maklinovo brdo u Kašiću.

Izvan sjeverne Dalmacije sudjelovao je u istraživanju starokršćanskih spomenika u Saloni pod vodstvom E. Dyggvea 1948, a kasnije je samostalno istraživao dio bedema. S pok. prof. G. Novakom sudjelovao je u pojedinim njegovim istraživanjima na otoku Hvaru. Pod vodstvom pok. prof. E. Swobode sudjelovao je u istraživanju antičkog Carnuntuma u Austriji.

Terenskim iskapanjima Suić je osvijetlio ili započeo rješavati niz problema antičkog razdoblja u sjevernoj Dalmaciji, a time i na cijelom našem primorju. Posebno se to odnosi na koloniju Iader, naselja u Ninu i Bribiru, što se sve povezuje s razvojem, životom i uređenjem gradskih središta, s gospodarskim razvojem, osobito s agrarnom proizvodnjom i s odnosima grada i sela, s razvojem kršćanstva i dr., a što je ranije bilo neznatno istraženo ili nepoznato. Usmjerenje na istraživanje gospodarskih problema poslužilo mu je kao temelj za šire studije i razmatranja, a njime su bila motivirana spomenuta istraživanja gospodarskih zgrada i ruralnih kompleksa.

Suić je proveo i brojna rekonosciranja i obišao gotovo čitav prostor sjeverne Dalmacije, pa i šira područja, i skupio veliku količinu arheoloških topografskih podataka, bez kojih ne bi bilo ni približno moguće dobiti potpuniju arheološku kartu ovog područja, niti usmjeriti arheološka istraživanja, studij raznih problema, ili razumjeti i dobiti pravu sliku života u starijoj prošlosti ovoga kraja.

S obzirom na značaj nalazišta i važnost rezultata, od značajnijih treba istaknuti istraživanje građevnih ostataka u Maloj proversi, u Časkoj, Kašiću i u Mulinama, gdje je otkriven čitav kompleks s odlično dokumentiranim procesom proizvodnje, posebno ulja, i s neobično vrijednim ostacima starokršćanskih građevina, najkvalitetnije dosad otkrivene na našem primorju u jednom seoskom ambijentu. Od posebnog su značenja istraživanja antičkog Zadra, koja je Suić izvodio kroz više od dva desetljeća, u prvom redu u znanstvenom smislu, ali i praktične vrijednosti, jer će njegovi rezultati poslužiti kao temelj za konačnu regulaciju užeg središta grada, osobito

foruma s kapitolijem, s mogućim veoma zanimljivim prostornim rješenjima koja zaslužuju pozornost u svjetskim razmjerima. Zahvaljujući tim istraživanjima Zadar predstavlja naselje s najpotpunijom arheološkom topografijom i urbanističkom slikom iz antičkog doba kod nas. Neobično su važna i istraživanja u Ninu, posebno u okviru naselja oko Sv. Križa, osobito što Nin predstavlja primjer urbanizacije naselja koje je u antici sačuvalo autohtone značajke.

Odlike Suićevih terenskih istraživanja jesu sustavnost, ukupnost, cjelovit i kompleksan pristup, sintetičnost i uopćavanje rezultata i pojava, suvremena metodologija i težnja za što širim spoznajama primjenom novih metoda, osvjetljavanje osnovnih problema, pa usmjerenost na pojedine nove zadatke, osobito kulturne i gospodarske prošlosti našeg primorja.

Međutim, na žalost, samo su neka od njegovih istraživanja dovršena i konačno obrađena i objavljena (Bibil. br. 15, 21, 30, 33, 42, 63, 66, 92, 94, 110).

U njegovim objavljenim radovima, slično kao i u terenskim istraživanjima, prevladava, kako je razumljivo, zanimanje za antičko razdoblje naše zemlje. No on je često prelazio okvire antike i obrađivao pojedine probleme iz predantičkog, kao i našeg srednjovjekovnog razdoblja. Kroz dugogodišnje djelovanje on se postupno usmjerava na nove teme i na nova znanstvena područja. Iako je često sjeverna Dalmacija (Liburnija i Liburni) u središtu njegove pažnje, gotovo svi objavljeni radovi imaju šire značenje. Pri tome je moguće izdvojiti nekoliko užih cjelina njegova djelovanja: problemi iz gospodarske prošlosti naše zemlje, posebno agrara i proizvodnje na selu, te odnosa grada i sela u našoj antici; pitanja iz municipalnog uređenja i života naših antičkih gradskih središta; problemi poleogeneze, urbanizacije i urbanizma naselja na našem primorju, a s time u vezi i obrada arhitektonskih spomenika na tom području; povijesni zemljopis, etnografija naših zemalja u antičko doba i problemi oko pojedinih etničkih skupina, temeljeni na iskorištavanju i često novom tumačenju antičkih izvora; pitanja iz duhovne kulture autohtonog stanovništva i iz kulturne prošlosti šireg jadranskog prostora; predaje i prežitci u razvoju kulture na našem tlu od prapovijesti do srednjeg vijeka, posebno prežitci antike kod nas.

Osim toga, očite su određene tendencije u njegovu radu. Kako je Mate Suić povjesnik po svom životnom opredjeljenju, kome arheologija sa svojim problemima i metodama pomaže da dođe do povijesne sinteze, gotovo u svim svojim radovima nastoji maksimalno iskoristiti sve elemente potrebne za donošenje određenih zaključaka i za rješavanje određenih problema. Uz to, posebna je odlika njegova znanstvenog pristupa da antiku, osobito na našim prostorima, uočava u njezinoj ukupnosti; stoga u razmatranju pojedinih problema redovito se koristi rezultatima raznih disciplina, uz arheološku građu često i pisanim izvorima, kao i rezultatima povijesti, filologije i lin-

gvistike. Pri tome je, kao povjesnik i filolog, sa solidnim znanjem klasičnih jezika i literature, pokazao vrlo veliku erudiciju, akribiju i sposobnost kombiniranja u interdisciplinarnim razmatranjima, osobito u kritičkoj obradi povijesnih izvora, ne samo epigrafičkih već i literarnih, posebno grčkih, što se uklapa u njegovo šire zanimanje za probleme političke, kulturne i gospodarske povijesti, etnografije i municipalnog uređenja naše zemlje.

Niz pitanja proučavao je služeći se arheološkim metodama, jer one, zbog ograničenih izvora, pružaju sigurniju građu u rješavanju problema, što osobito vrijedi za istraživanje gospodarstva i urbanizma.

Suić je prvi kod nas uveo i neke nove metode istraživanja, posebno u iskorištavanju zračnih snimaka u svrhu studija limitacije kolonija i rimskog katastra na našoj obali (br. 24, 26), te istraživanje arheoloških ostataka ispod mora (br. 15).

Važna odlika njegovih djela jest otvaranje i pokretanje novih znanstvenih područja i problema, u duhu suvremenih znanstvenih stremljenja.

On je, tako, prvi upozorio, i to brojnim radovima potvrdio, na opravdanu potrebu posve novog pristupa istraživanju naše antike, što je posebno formulirao u nastupnom predavanju programatskoga karaktera na Filozofskom fakultetu u Zadru 1956. (Bibl. br. 31), gdje je ukazao da je nju neopravdano izdvajati od prethodnog ili kasnijeg razvoja, jer ona na poseban način nasljeđuje, prerađuje i usvaja prethodne narodnosne i kulturne naslage, pa na poseban način oblikuje povijesne strukture naše antike, znatno različite od drugih antičkih područja, i nakon raspada antičkog svijeta prenosi ih novodoseljenom slavenskom življu. Stoga pledira da se u istraživanjima nužno povezuje prapovijest s antikom i antika s našom srednjovjekovnom narodnom poviješću. U tom smislu naša antika čini dio povijesti naše zemlje i naroda.

Ukratko, opća je odlika Suićevih djela da redovito donose nove značajne rezultate i često obrađuju magistralne probleme, osim što često pokreću nove teme i probleme.

Izvornu literarnu građu Suić obrađuje u velikom broju radova (br. 10, 20, 25, 29, 35, 51, 58, 61, 62, 69, 74, 83, 93—95, 99, 110). Među njima se ističe rasprava o zemljopisnom djelu Periplus Pseudo Skilaka iz 4. st. p. n. e., objavljenom 1955 (br. 20), koje opisuje našu obalu. Pomoću tog djela, koje je Suić svestranom kritičkom analizom i kombiniranjem s podacima iz mnogih drugih grčkih i rimskih pisaca i rezultatima arheoloških, filoloških i povijesnih istraživanja ispravio, dopunio i razlučio na faze i slojeve nastale kasnijim prepisivanjem i dodavanjem, s restitucijom prvotnog teksta, bilo je moguće uputiti na rješenja mnogih pitanja etnografije, topografije i narodnosnog razvoja naše obale u predrimsko doba, od 6. do 1. st., što je općenito prihvaćeno u znanstvenoj javnosti. K tome se pridružuje njegov rad o lokaciji »velikog jezera« u istom djelu

(br. 10), koja omogućuje nova rješenja u etnografiji južnih ilirskih područja, slično kao i rad *Illyrii proprie dicti* (br. 95), koji rješava i mnoge šire povijesne probleme rimskog prodiranja i odnosa prema domaćem življu na tom prostoru. Literarne izvore analizira i u više drugih radova pomoću kojih razmatra pojedine etnografske i povijesno-zemljopisne probleme. U takvom radu o granicama Liburnije (br. 25), koji predstavlja zaokružen, iscrpan i značajan prilog poznavanju veoma važnog pojma i etnonima vezanog uz najpoznatiji narod na našoj obali u predrimsko doba, pomoću mnogih podataka antičkih pisaca prati kretanje toga imena i naroda po cijelom Jadranu kroz čitavo željezno doba, što odgovara arheološkim podacima i stvarnoj političkoj i gospodarskoj ulozi Liburna na Jadranu. To je izrazit primjer Suićeve akribije. Na taj rad nadovezuje se prilog *Liburnia Tarsaticensis* (br. 74), u kojem dokazuje prenošenje reduciranog pojma Liburnije u srednji vijek i njegov povijesno-zemljopisni sadržaj. I neki drugi takvi radovi posvećeni su razgraničenju pojedinih etničkih skupina ili naroda, kao rad o granicama Autarijata (br. 29), o zapadnim granicama Ilira (br. 61), u kojem se po prvi put kod nas daje pregled širenja ilirskog imena, na temelju izvora, od južnog ilirskog područja do Istre, i dr. U nekim radovima raspravlja o brojnim toponimima koji pretežito potječu iz duboke prapovijesti, kao Iader (br. 51), a neki su kasnoantički grčki utjecaj, npr. naziv Pizych — danas Čuh na Dugom otoku (br. 22).

U više radova, također na temelju izvora, razmatra narodnosnu stratifikaciju u našoj zemlji. Metodološki pristup tim problemima obradio je u spomenutom nastupnom predavanju na Filozofskom fakultetu u Zadru 1956 (br. 31). Tu je, po prvi put u našoj historiografiji, upozorio na važnost izučavanja etničke stratigrafije u našoj zemlji i na povijesna značenja etničkih kategorija supstrata, adstrata i superstrata u pojedinim epohama, što je od velike važnosti ne samo za pitanja etnogeneze paleobalkanskog nego isto tako i slavenskog stanovništva. U tu skupinu idu i radovi koji razrađuju pitanja nasljeđivanja kulturnih elemenata u toku neprekidnog razvoja kultura i narodnosnih naslaga. U jednom posebnom radu (br. 58), ocrtava značaj i ulogu najstarijeg narodnosnog sloja, tzv. mediteranskog ili predindoevropskog, koji je nosilac brojnih kulturno-narodnosnih elemenata baštinjenih u protopovijesti našeg primorja. Paleoetnološke pojave istražuje i u drugim radovima (br. 61, 62). Etnografsku sliku našeg primorja u protopovijesno doba posebno je razradio u spomenutom radu o Pseudo Skilakovu Periplu. Na prapovijesne reminiscencije upozoruje i u drugim radovima, kao u značajnoj sintetskoj raspravi o liburnskom nadgrobnom spomeniku (cipusu) (br. 4). Narodnosni i urbani kontinuitet iz prapovijesti osobito prati u više radova o urbanizaciji i razvoju naselja na našem primorju (br. 48, 55, 84, 87, 94, 110). Kontinuitet nalazi u toponomastici (Kourkoum, ime Zadra — Iader, Pizych, Pharos — Hvar i dr., u društvenim odnosima, agraru, gospodarskim odnosima i proizvodnji, načinu

života, zemljopisnim i narodnosnim kategorijama i dr. (Bibl. br. 22, 25, 26, 69, 71, 74, 86, 99, 106). Te probleme dotiče i u nekim drugim radovima (br. 25, 29, 61, 74).

U brojnim prilozima obrađuje epigrafsku izvornu građu, posebno novu, jer je stalno pratio nove nalaze u sjevernoj Dalmaciji (Bibl. br. 3, 5, 16, 35, 37, 42, 47, 50, 51, 65, 70, 72, 75, 108, 110). I u tim radovima redovito rješava pojedina povijesna pitanja i ne ostaje samo na epigrafskoj analizi. Tako u radu *Municipium Varvariae* (br. 42), ili u radovima o municipalitetu antičke Salone (br. 47) i Zadra (br. 50) na temelju natpisa i drugih arheoloških i literarnih izvora analizira municipalno uređenje naših antičkih gradova; ili analizom natpisa s prezimenom Liburnus (br. 65), utvrđuje njihovu raširenost i značenje i zaključuje da oni nisu imali narodnosno već društveno značenje; ili analizom natpisa iz Nina (br. 63, 70) upozoruje na strukturu i podrijetlo stanovništva, gospodarske odnose i kategorije. U jednom radu otkriva nepoznato ilirsko božanstvo Tato (br. 37). Našoj srednjovjekovnoj latinskoj epigrafiji dao je prilog novim tumačenjem natpisa s Višeslavove krstionice i tegurija iz Biskupije (br. 108).

Velik broj radova posvećen je obradi ostale raznolike arheološke građe. Često su to izvještaji s terenskih istraživanja, kao o istraživanjima u Zadru, vilama u Maloj proversi, Mulinama i Puntamici (br. 2, 4, 13, 14, 15, 21, 30, 33). U nekim drugim obrađuje pojedine probleme i predmete, kao gemu s likom Kairosa, enoforu s mitološkim predstavama; ili skupne predmete, kao skupinu rimskih fresaka iz Zadra (br. 28, 34, 56). Često pomoću arheološke građe rješava pojedine, zaokružene i cjelovite probleme, kao u radu o posebnom liburnskom spomeniku — cipusu, koje svestrano analizira, daje njihovu tipologiju, rasprostranjenost, svojstva i podrijetlo i zaključuje da je to poseban tip liburnskog spomenika koji je nastao na temelju domaćih predrimskih predaja; ili u radu o limitaciji agera rimskih kolonija na našem primorju (br. 24), na temelju arheoloških ostataka i nalaza agera analizira njegova svojstva, sustav, veličinu, društvene, gospodarske i političke odnose, razvoj i preživljavanje, osobito u odnosu na novo hrvatsko stanovništvo nakon raspada antike, što posebno razrađuje u radu o ostacima limitacije naših primorskih gradova u srednjem vijeku (br. 26); u jednom radu obrađuje ostatke orijentalnih kultova u Zadru (br. 54); u nizu radova, na temelju arheoloških i povijesnih ostataka prati prĕdaje i preživljavanja antičkih i urbanističkih elemenata u našim naseljima i gradovima, s posebnim naglaskom na autohtone i mjesne elemente (br. 48, 55, 84, 87, 94); u više radova obrađuje cjelovit pregled pojedinih naselja ili nalazišta, kao Zadra, Nina, Bribira u antici (br. 63, 66, 70, 110); ili raspravlja o odnosima Liburna i Picena, odnosno naše obale i Italije. Uglavnom je sve to nova izvorna građa, ili se u radovima rješavaju nove originalne teme i problemi.

Pored niza radova u kojima prati i uočava prapovijesne autohtone elemente, prědaje i prežitke u antici i kasnije, u toponomastici, religiji, društvenim odnosima, urbanizmu, narodnosne i etnografske ostatke, osobito narodnosne granice i skupine, pravne i uopće povijesne odnose, predrimsku prošlost posebno obrađuje u radu o odnosima Liburna i Picenuma u željezno doba. U tom je radu s više strana, osobito na temelju arheoloških i literarnih izvora i toponomastike, prvi kod nas načeo pitanje etničkih i kulturnih odnosa naše obale sa suprotnom jadranskom obalom, i time prvi put dao svestraniju sliku tih odnosa i osvijetlio doprinos naše obale u kulturnom i etničkom razvoju Italije, upozorivši na aktivan udio naših domaćih ilirskih elemenata u oblikovanju kulture na suprotnoj obali, a posebno na dijasporu ilirskih skupina u srednju i južnu Italiju preko Jadrana. Osnovni zaključci do kojih je došao u tom radu vrijede još i danas, a oni označuju i temeljna usmjerenja suvremenih istraživanja oko Jadrana (br. 23).

Posebnu i veoma značajnu cjelinu u Suićevu djelovanju čine radovi u kojima se razmatraju složena pitanja poleogeneze, urbanizacije i urbanizma. Uz veći broj radova u kojima obrađuje pojedine probleme, kao limitaciju agera, autohtone elemente i prědaje, poleogenezu, municipalno uređenje, metodološki pristup i dr., nedavno je kao rezultat dugogodišnjeg rada tiskana njegova opsežna knjiga *Antički grad na istočnom Jadranu* (1976), u kojoj daje svestranu i temeljitu analizu i sintezu svih tih problema i svestranu sliku urbanističkog razvoja antičkih naselja na našem primorju, prateći kontinuitet, faze i uvjete razvitka, tipove i kategorije naselja, njihova svojstva i elemente, u prvom redu s obzirom na društvene i gospodarske odnose i činitelje, kao proizvod i funkciju društvene sredine, od prvih početaka do njihove urbanizacije nastupom antike, iz predrimskog u rimsko razdoblje. Pri tome posebno upozoruje na autohtonu komponentu i mjesna svojstva i uvjete. Time se prvi put kod nas daje potpunija i zaokružena slika razvoja urbanizma u antici, posebno na primorju, što predstavlja vrlo krupan doprinos ne samo poznavanju naše antike već i urbanističkog razvoja uopće do danas, jer se pretežito temelji na antičkom nasljeđu.

Značajan i nov doprinos čine nekoliko radova u kojima Suić posebno razmatra municipalno uređenje naših antičkih gradova. U njima obrađuje vrijeme, političke i društveno-gospodarske uvjete za stjecanje municipalne autonomije, uklapanje starih grčkih kolonija u rimski municipalni sustav, područje i kategorije municipalnih jedinica kroz faze razvitka — od dodjeljivanja italskog prava, osnivanja prvih municipalnih struktura, do osnivanja agrarnih kolonija.

Pored jasno izraženog interesa za gospodarsku prošlost, Suića posebno zanimaju i društvene strukture i demografski problem naše antike, koje raspravlja u nekoliko posebnih radova

na temelju arheološke građe, epigrafskih ili literarnih izvora, kao npr. u prilogu o limitaciji agera rimskih kolonija, kojim je po metodološkom pristupu stekao priznanje u našim i stranim znanstvenim krugovima. U njemu je Suić uspio odrediti opseg i organizaciju rimskog katastra na našoj obali, ali i demografski sastav i društveno-gospodarsko stanje u svjetlu kolonizacije, pa je time osvijetlio i romanizaciju našeg obalnog prostora (br. 24). U pojedinim radovima on je razmatrao pojedine društvene slojeve, njihovu ulogu, kao u prilogu o značenju naziva »liburn« u natpisima (br. 65), gdje je zaključio da to ime ne označuje etničku pripadnost, već društveni položaj oslobođenika. U nekim radovima razmatra društveno-gospodarske probleme uz rješavanje drugih pitanja, kao što u radu o motivima isejskog poslanstva Cezaru otkriva ulogu rimskog poslovnog svijeta; u radu o orijentalnim kultovima određuje društvene nosioce tih kultova. Gospodarstvo je posebno razmatrao na temelju terenskih istraživanja, osobito ostataka rustičnih agrarnih ekonomija i tehnologije agrarne proizvodnje. U radu o odnosu grada i sela u našoj antici, prvom takvom zaokruženom radu kod nas svestrano razmatra upravno-političke, gospodarske i kulturne odnose tih dviju urbanih i gospodarskih kategorija. Te probleme posebno zaokruženo razmatra u okviru urbanističkog razvoja u spomenutoj knjizi *Antički grad na istočnom Jadranu.*

U nekoliko posebnih radova obrađuje kultove i religiju, kao u radu o liburnskom nadgrobnom spomeniku (br. 4), o Kairosu (br. 28), orijentalnim božanstvima (br. 54) i freskama u Zadru (br. 56), domaćem božanstvu Tato (br. 37) kojega po prvi put identificira kao ilirsko božanstvo »deus patrius«.

U mnogim Suićevim radovima valja osobito istaknuti autorovo nastojanje da valorizira ulogu domaćeg, autohtonog življa u raznim oblicima kulture i života: u kultovima, urbanizmu, u njihovu društvenom uređenju, u fazama romanizacije, u natpisima, toponomastici, onomastici, čuvanju predaja, evoluciji kulture i dr., što je u skladu s njegovim gledanjem na domaću antiku i na isticanje njenih posebnih svojstava. Time je Suić uočio brojne nove značajke u razvoju na načem tlu i znatno pridonio poznavanju i stvarnom shvaćanju antike.

Nizom radova u kojima obrađuje pojedina pitanja iz lingvistike, toponomastike i topografije, kao u radu o imenu Zadra — Iader — Diadora, o nazivu Kourkoum — Krka, o nazivu Pizych — Čuh na Dugom otoku, zatim Pharos — Hvar — Quara i dr.; ili u nekim drugim radovima u kojima, pored ostalih problema, raspravlja dijelom o toponomastici i sličnim problemima i slojevima, osobito u analizi Pseudo Skilakova Peripla, Suić ide u red danas iznimnih naših stručnjaka koji uopće obrađuju te probleme, a pogotovo što ih Suić razmatra svestrano i redovito u kombinaciji s drugim izvorima i disciplinama, pa kroz njihovu evoluciju od pra-

povijesti do srednjeg vijeka, ili do novijeg vremena. Zato su neki od tih radova zaokružene cjelovite studije, kao npr. ona o imenu Zadra (br. 51).

Kako je već spomenuto, posebnu pozornost u svojim radovima Suić je posvetio ne samo prapovijesnim predajama u antičko doba već i antičkom nasljeđu i čuvanju prethodnih predaja u našoj najranijoj narodnoj prošlosti. Osobito je zapažen njegov rad o ostacima limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku i o problemima kontinuiteta municipalnog područja, gdje je prvi kod nas upozorio na teritorijalno-pravni kontinuitet preživjelih antičkih gradova u Istri i Dalmaciji, što su prihvatili naši (J. Šidak, N. Klaić i dr.) i strani povjesnici. Takav je i rad *Liburnia Tarsaticensis* (1970) u kojem razmatra značenje i područje toga pojma u srednjem vijeku i njegov prijenos iz antike (br. 74), što dotiče i u radu o granicama Liburnije (br. 25). Međutim, pitanje kontinuiteta iz antike u srednji vijek dotiče u brojnim drugim radovima, govoreći o toponomastici, urbanizmu i dr. (br. 21, 22, 26, 31, 48, 51, 55, 58, 69, 71, 84, 87, 94, 99, 110), koji su veoma važni za poznavanje romansko-hrvatske simbioze na našoj obali i za postanak i razvoj starohrvatske kulture.

U nekim radovima Suić posebno obrađuje pojedine probleme iz naše srednjovjekovne povijesti, kao pojedine latinske natpise, pitanja doseljenja Hrvata i dr. (br. 100, 102, 107, 108).

Mnogi Suićevi radovi, pretežito pisani na temelju izvorne građe ili literature, imaju svojstva zaokruženih i cjelovitih sinteza. Neki su od njih potpune povijesne monografije, kao npr. povijest Zadra, Nina, Bribira u antičko doba, ili cjelovita povijest Paga (br. 9, 63, 66, 70, 109, 110). Među njima se osobito ističe najopsežnije i najpotpunije djelo *Povijest Zadra u antici* (uskoro izlazi iz tiska), koje svestrano osvjetljava razvoj i kulturu Zadra i cijele sjeverne Dalmacije u antičko doba, što je danas jedino Suić, kao najbolji poznavalac antike sjeverne Dalmacije, i mogao napisati. To je, nakon značajnog djela talijanskog povjesnika V. Brunellija, *Storia della città di Zara* (1913), jedino, ali mnogo značajnije i potpunije, sintetsko djelo i jedino takvo djelo na hrvatskom jeziku o Zadru u antici, kao i najpotpunije djelo o jednom našem antičkom gradu i području, uz monografiju D. Pinterović *Mursa i njeno područje u antičko doba*. Međutim, brojni su i drugi Suićevi značajni radovi sintetskih svojstava, u kojima obrađuje pojedine zaokružene probleme, kao radovi o granicama Liburnije, orijentalni kultovi u Zadru, liburnski nadgrobni spomenik — cipus, limitacija agera rimskih kolonija na istočnom Jadranu, naša obala u Pseudo Skilakovu Periplu, pregled antike u našoj zemlji, o imenu Zadra, o imenu Liburnus, odnos grada i sela u antici, zatim niz zaokruženih pojmova u enciklopedijama: Ilirik, Japodi, Liburnija, Liburni, Zadar, Pag i dr. Od njih se posebno ističe kao najcjelovitije zaokruženo djelo *Antički grad na istočnom Jadranu* (Bibl. br. 4, 20, 24, 25, 38, 39, 41, 44, 45, 51—54, 57, 65, 77, 79, 80, 85, 90, 94).

Suić je napisao i nekoliko kulturno-povijesnih vodiča (npr po Ninu i Zadru), ili popularnih pregleda (npr. *Nin u antici*), ili prospekata (npr. *Forum u Zadru*), u svrhu populariziranja arheologije, a pojedini od tih radova, npr. *Nin i Zadar*, ujedno su zaokružene cjeline.

Ogledao se i u pisanju ocjena ili prikaza, kao npr. onih o knjizi A. Degrassija (br. 32) o istočnoj granici rimske Italije, P. Skoka o tri starofrancuske kronike o Zadru (br. 8) i dr.

Rezultate Suićevih radova i istraživanja prihvatili su i njima se koriste općenito domaći i strani stručnjaci, kao J. J. Wilkes, G. Alföldy i dr., jer je on rješavao i uspješno riješio mnoga krupna i nova pitanja i teme antičke povijesti naše zemlje, koji često označavaju i nova metodološka i problematska dostignuća u povijesti antičkog svijeta uopće.

U svemu što je rečeno samo je u najkraćim crtama spomenut i označen originalan doprinos Suićev razvoju naše povijesne znanosti. Taj je doprinos svakako veoma značajan jer je Suić u mnogim vidovima zahvatio brojna, ranije netaknuta područja i probleme antičke prošlosti naše zemlje, osobito probleme neprekidnog razvoja antike iz prapovijesti i prerastanja u srednji vijek. Valorizirao je domaće elemente u razvoju naše antike, istaknuo značenje antike i antičko nasljeđe u razvoju naše narodne kulture srednjega vijeka, urbanizaciju i urbanizam na našem primorju, municipalno uređenje, posebnosti romanizacije naše zemlje i dr., pa dao veoma značajna monografska djela, osobito *Povijest Zadra* i *Antički grad*. Svojim radovima Suić je riješio brojne bitne i krupne probleme naše starije povijesti, mnoga je pitanja i probleme načeo, ili je udario čvrste temelje za dalja istraživanja, odnosno zacrtao njihovo rješavanje. Mnogi njegovi radovi i znanstveni rezultati imaju trajnu vrijednost u našoj historiografiji i kulturi. Time, kao i cijelim svojim djelovanjem, stekao je ugled jednog od najznačajnijih naših stručnjaka uopće, a živućih posebno. Osim toga, svojim djelom on je bitno označio suvremeni poslijeratni razvoj naše povijesne znanosti, i dobrim dijelom doveo do prekretnice u istraživanju naše antike i arheologije uopće.

7.

Još je potrebno spomenuti neke oblike njegova rada.

Uz ostalo Suić se osvrtao na život i djelovanje pojedinih naših istaknutih stručnjaka, kao npr. Luke Jelića, Duje Rendića-Miočevića i Grge Novaka. Posebno je zapažen njegov prikaz životnog djela našeg istaknutog polihistora pok. Grge Novaka, koji označuje epohu u našoj historiografiji, što ga je Suić napisao u povodu godišnjice njegove smrti (1979), a to je dosad najcjelovitiji i najživotniji osvrt na Novakov rad, djela i lik.

8.

Kao kustos i direktor Arheološkoga muzeja u Zadru, pa i kasnije kao profesor Filozofskoga fakulteta u Zadru i sve do danas, Mate Suić dosta se bavio i muzeološkim problemima, bilo priređivanjem izložbi, izradom elaborata i projekata, rješavanjem raznih problema, bilo osvrtom na pojedine probleme, na razvoj Arheološkog muzeja u Zadru i dr. Priredio je više izložbi. Vodio je izgradnju — adaptaciju prostorija i uređenje stalnih izložbi Arheološkog muzeja u Zadru 1954. u zgradi Filozofskoga fakulteta, a posebno uredio izložbu antike u tom Muzeju godine 1964. Napisao je idejni program nove postave antike Muzeja u novoj zgradi u kompleksu Samostana sv. Marije, ali u postavi, završenoj 1974, imao je samo djelomičnog udjela, posebno u izradi makete foruma u Zadru i dr. Uređivao je pojedine povremene izložbe ili sudjelovao u njihovu uređenju, kao npr. izložbe keramike u sjevernoj Dalmaciji od neolitika do danas 1962, izložbu o forumu u Zadru i Zagrebu. Uz to je napisao više osvrta — prikaza razvoja i problema Arheološkog muzeja u Zadru (br. 17, 19). Posebno je zaslužan za preseljenje Arheološkog muzeja u Zadru iz Sv. Donata, gdje se Muzej nalazio od 1893, u adaptiranu zgradu prijašnjeg Zavoda sv. Dimitrija (sada Filozofskoga fakulteta) u Zadru 1954. Isto tako je inicirao izgradnju nove zgrade Muzeja u kompleksu Samostana sv. Marije, koja je započeta 1970. i u koju je Muzej uselio 1974. Znatnog je udjela imao u osnivanju i izgradnji Muzeja crkvene umjetnosti i Muzeja grada Zadra, odnosno kulturnopovijesnog odjela Narodnog muzeja u Zadru, zatim u koncepciji i izgradnji Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, a njegovom su inicijativom uređene zbirke i zavičajni muzej u Biogradu i Ninu, itd. U rješavanju raznih muzeoloških problema u Hrvatskoj posebno je djelovao u okviru Muzejskog savjeta Hrvatske, zatim u okviru Hrvatskog arheološkog društva. Osobite su zasluge Suićeve u nastojanju za što svestranijim djelovanjem muzeja na stručnom, znanstvenom, odgojnom i drugim poljima, osobito putem tiskanja vodiča, prospekata, razglednica, izrada suvenira i dr. I na tom području djelovanja stekao je trajne zasluge, osobito svojim suvremenim shvaćanjem uloge i razvoja muzeologije te svestranim i širokim pristupom muzeološkim problemima.

9.

U značajno područje Suićeva djelovanja ide i rad na zaštiti i vrednovanju arheoloških spomenika i nalazišta. Mate Suić jedan je od naših prvih i najodlučnijih pobornika obvezatnog i redovitog konzerviranja, djelomične obnove, uređenja i vrednovanja arheoloških spomenika i nalazišta na terenu i time njihova uključenja i iskorištavanja u suvremenom životu i kulturnom razvoju naroda i u turizmu, odnosno što svestranijeg njihova uklju-

čenja u opću kulturnu baštinu. Borio se da se ti poslovi obvezatno uključe u istraživanje i povežu s njim. Suić je to pokazao u praksi na nizu primjera, često uz borbu s nerazumijevanjem i oskudnim sredstvima, što su i glavni uzroci da mnogi njegovi planovi i ideje ili nisu do kraja izvedeni ili nisu izvedeni uopće. Tako je u većem dijelu konzervirao i uredio kompleks vile rustike u Mulinama, vilu rustiku u Maloj proversi na Dugom otoku, veći dio foruma i kapitolija u Zadru, kompleks rimskih građevina oko Sv. Križa u Ninu, pa dijelove građevina i osobito bedeme u Bribiru. Među njima se po opsegu, dugogodišnjem radu, problemima i složenosti posebno ističu radovi u Bribiru i Zadru. Njegovi radovi na tom području, po koncepcijama, načinu rješavanja i rezultatima, idu u red najsuvremenijih i najprihvatljivijih u nas. Jednako se borio i za konzervaciju i održavanje ranije istraženih nalazišta koja ili nisu do kraja zadovoljavajuće uređena, ili nisu suvremeno uređena, a osobito se zalagao za neprekidan i svestran rad na uređivanju i čuvanju solinskih spomenika, pa je dijelom i njegova zasluga da je to nedavno i započeto.

10.

Sudjelovao je, redovito s predavanjima ili prilogom, na mnogim znanstvenim skupovima, domaćim i inozemnim, s temama iz različitih područja — na kongresima Arheologa Jugoslavije, Antičke sekcije Arheološkog društva Jugoslavije, skupovima Hrvatskog arheološkog društva, kongresima povijesnih društava, skupu u Zadru s temom »Arheologija i turizam« i »Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru« 1976, skupu u Dubrovniku 1972. s temom: »Jadranska obala u protohistoriji — kulturni i etnički problemi«, Međunarodnom kongresu o limesu u Zagrebu, na Međunarodnom skupu o prapovijesti i grčkoj kolonizaciji istočne jadranske obale u Hvaru 1968, na skupu u Splitu s temom: »Disputationes Salonitanae«, Međunarodnom skupu o kasnoantičkim i starokršćanskim problemima sjevernog Jadrana u Ljubljani i Raveni, na VIII. međunar. kongresu klasične arheologije u Parizu 1963. s predavanjem o nalazu rimskih fresaka u Zadru, Simpoziju o 100 obljetnici Korpusa latinskih natpisa (CIL) i u vezi s pokretanjem novog Korpusa, na skupovima o Velikoj Grčkoj u Tarantu, skupovima u Chieti-Francavilla o problemima prapovijesti Jadrana, skupu u Tirani s predavanjem o problemu poleogeneze, skupu u Bresciji o rimskim kapitolijima. Posebno je održao predavanje u Trieru, Kölnu i Bonnu 1957, pa u Beču.

11.

Za svoj rad na znanstvenom i kulturnom polju stekao je brojna priznanja. Dobio je 1968. nagradu grada Zadra za zasluge na unapređenju znanosti i kulture, zatim 1977. nagradu grada Zagreba

za djelo *Antički grad na istočnom Jadranu* i republičku nagradu »Božidar Adžija« za zasluge na znanstvenom polju. Počasni je član Areheološkog društva Jugoslavije, Hrvatskog arheološkog društva, izvanredni član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, dopisni član Njemačkog arheološkog instituta. Predsjednik SFRJ drug Tito odlikovao ga je ordenom rada sa crvenom zastavom 1979.

12.

U zaključku može se izreći samo pozitivna ocjena Suićeva djelovanja. Iako je brojne probleme tek započeo rješavati, a mnoge zadatke još nije završio (što se nadamo da će ubuduće učiniti i dati još brojne rezultate), po onome što je dosad učinio, Suić se predstavlja kao cjelovit, zaokružen i plodan znanstvenik, povjesnik i radnik. Suić je uzoran i kao čovjek i kao radnik i kao učenjak. Čovjek je širokih pogleda i vidika, nesebičan, tolerantan, realan, izniman suradnik, neumoran i svestran radnik naprednih nazora, skroman, obziran, pun razumijevanja i duboko human, izvrstan organizator. Sve podređuje općim interesima naše kulture i znanosti, uvijek je spreman uložiti sve svoje snage za njihovo unapređenje, a svu svoju djelatnost usmjeruje tom cilju. Ima istančan osjet za uočavanje temeljnih i stvarnih problema i potreba naše arheologije, prošlosti i kulture. Struku i arheologiju uvijek promatra kao dio naše sveukupne znanosti, kulture i povijesti i u službi najširih društvenih i narodnih interesa. Izvrstan je stilist i pisac, veoma jasan, koncizan i temeljit, s izvanrednom sposobnošću uočavanja, iznošenja, oblikovanja, argumentiranja i rješavanja problema i rezultata, pa krajnje dosljedan u primjeni znanstvene metodologije. Odlikuje ga puna znanstvena akribija, veoma širok raspon djelovanja, kritičnost i objektivnost, a iznad svega privrženost našoj prošlosti, znanosti i kulturi. Mate Suić danas je jedinstvena i iznimna ličnost, čvrsto ugrađena u hrvatsku i jugoslavensku kulturu, povijest, arheologiju i muzeologiju.

Kao dugogodišnji i najbliži suradnik koji je s Matom Suićem dijelio mnoge probleme i teškoće, kao i mnogo godina s njim zajednički djelovao, mogu reći da sam sretan što sam velik dio života proveo radeći s njim dok je bio u Zadru, pa i kasnije, na ostvarenju istih ideala, ciljeva i zadataka, što sam, baš zahvaljujući njemu, mnoge od njih preuzeo, ostvario i uz njega konačno »ispekao zanat«. Mate Suić bio mi je i ostao umnogome prvi i najbolji uzor i učitelj, i sretan sam što mu u povodu 65. obljetnice života mogu poželjeti da još dugo živi, stvara kao i dosad i bude s nama na korist naše znanosti i kulture.

Šime BATOVIĆ

LITERATURA:

1. R., Suić, Mate, Enciklopedija likovnih umjetnosti 4, Zagreb 1966, str. 344.
2. Z. Vinski, Suić, Mate, Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas II, Prag 1969, str. 1411.
3. Suić, dr Mate, Bibliografija, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar 1970, str. 145—148.
4. D. R(endić)-M(iočević), Suić, Mate, Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, str. 215.
5. Dvadeset godina Filozofskoga fakulteta u Zadru 1956—1976, Zadar 1976.
6. Mate Suić, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1979, str. 444—451.

7. Ljetopis 83, 1980., str. 365. s.

BIBLIOGRAFIJA RADOVA DR MATE SUIĆA
(1947—1980)

skraćenice:

GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
Godišnjak ANUBIH	Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
Ljetopis JAZU	Ljetopis Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti Zagreb
Radovi	Radovi Filozofskog fakulteta, Zadar
Radovi Instituta	Radovi Instituta za historijske nauke, Zadar
Vijesti	Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NRH, Zagreb
Vahd	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
Zbornik	Zbornik Instituta za historijske nauke, Zadar

1947.

1. *Tendenciozno iskrivljivanje i zatajivanje istine. Povodom nalaska jedne ploče u Zadru,*
Slobodna Dalmacija, 3. ožujka, Split 1947.

1949.

2. *Izvještaj o arheološkim iskapanjima u Zadru,*
Ljetopis JAZU 55, 1946—1948, 1949, str. 199—221, 5 sl. + 9 tab.

1950.

3. *Novi antikni epigrafički spomenik iz Nina,*
Vahd LII, 1935—1949, 1950, str. 53—58, 1 sl.
Résumé: Un nouveau épigraphique de Nin, p. 319.

1952.

4. *Liburnski nadgrobni spomenik (»Liburski cipus«),*
Vahd LIII, 1950—1951, 1952, str. 59—95, 18 sl.
Riassunto: Monumento sepolcrale liburnico, p. 96—97.
5. *Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije,*
(Inscriptiones Dalmatiae Septemtrionalis),
Vahd LIII, 1950—1951, 1952, str. 233—248, 8 sl.
6. *Arheološki muzej u Zadru, Rad na terenu u 1951. godini (iz godišnjeg izvještaja),*
Vijesti, god. I, br. 4, 1952, str. 3—4.
7. *Zadar i Pag u Srednjem vijeku* (I),
Glas Zadra, 20. prosinca 1952, VII, 354.
8. *P. Skok: Tri starofrancuske kronike o Zadru godine 1202,*
Zadarska revija I, sv. 1, Zadar 1952, str. 60—61, (recenzija).

1953.

9. *Pag. Uz 510-tu obljetnicu osnutka novoga Paga,*
Zadar 1953, str. 89, 6 tab.

10. *Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo-Skilakova Peripla,*
GZM, n. s. VIII, 1953, str. 111—128, 1 karta.
Summarium: De situ magni lacus Naroniani in Anonymi (vulgo Scylacis) Periplo, p. 129.

11. *Zadar i Pag u srednjem vijeku* (II),
Glas Zadra, 1. siječnja 1953, IV, 85.

12. *Arheološke zbirke u Sjevernoj Dalmaciji,*
Glas Zadra, 25. srpnja 1953, IV, 112.

13. *Iskapanja Arheološkog muzeja u Zadru (iz redovnog godišnjeg izvještaja),*
Vijesti god. II, br. 5, 1953, str. 74—75.

14. *Arheološka iskopavanja u Zadru,*
Natječaj za regulacionu osnovu Zadra, Zadar 1953, str. 32—39.

1954.

15. *Iskapanje rimske vile u Maloj Proversi,*
Vahd LIV, 1952, 1954, str. 174—187, 10 sl. + 2 tab:
Résumé: Exploration d'une villa romaine à Mala Proversa, p. 188.

16. *Neobjelodanjeni rimski natpisi iz sjeverne Dalmacije,*
(Inscriptiones Dalmatiae Septemtrionalis nondum editae),
Vahd LIV, 1952, Split 1954, str. 207—215.

17. *Arheološki muzej,*
Muzeji i zbirke Zadra, Zagreb 1954, str. 5—22, 105 sl.
Résumé: Musée archéologique, p. 17.

18. *Sv. Donat i Arheološki muzej u Zadru,*
Vijesti, god. III, br. 1, 1954, str. 6—7.

19. *Arheološki muzej,*
Zadar 1944—1954, Zadar 1954, str. 190—193.

1955.

20. *Istočna jadranska obala u Pseudo-Skilakovu Periplu,*
Rad JAZU 306, Zagreb 1955, str. 121—185, 4 sl., 1 karta.

21. *Starohrvatska crkvica sv. Stošije kod Zadra,*
Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 4, Zagreb 1955, str. 7—21, 6 skica, 2 plana + 14 sl.
Résumé: Eglise vieille-croate de Sainte Stošija près Zadar (Exemple d' adaptation préromanique de l'architecture antique), p. 21—22.

22. *Pizych na Dugom otoku,*
Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 4, Zagreb 1955, str. 135—140.

1956.

23. *Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba,*
Vahd LV, 1953, 1956, str. 71—97, 6 sl. + 1 tab.
Résumé: Contribution à la connaissance des relations entre la Liburnie et le Picenum, pendant le premier âge de fer, p. 98—101.

24. *Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali,*
Zbornik I, 1955, 1956, str. 1—31, 12 sl. + T. I—VIII.
Summary: Limitation of Roman Colonies on the Eastern Adriatic Coast, p. 32—36.

25. *Granice Liburnije kroz stoljeća,*
Radovi Instituta 2, 1955, 1956, str. 273—293, 1 karta.
Summary: Liburnia's Boundaries through the Centuries, p. 294—296.

26. *Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku,*
Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 5, Zagreb 1956, str. 7—18 + 5 sl.
Summary: Remains of the Territorial Limits of our Coastal Municipalities in the Early Middle Ages, p. 18—19.

27. *Zadarski trgovi,*
Čovjek i prostor, Zagreb, travanj 1956.

1957.

28. *Novo o Kairosu,*
Vahd LVI—LIX, 1954—1957, (Antidoron Michaeli Abramić — Zbornik radova posvećenih M. Abramiću) I, str. 1—4, 1 sl.
Résumé: Du nouveau sur Kairos, p. 5.

29. *O granicama Autarijata,*
Istorijski zapisi, god. X, knj. 13, Cetinje 1957, sv. 1—2, str. 115—124.

1958.

30. *Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera,*
Zbornik, knj. II, 1956—1957, 1958, str. 13—48, 29 sl.
Riassunto: Ricerche archeologico-topografiche sull' antica Jader, p. 49—50.

31. *Važnost izučavanja etničke stratigrafije naših krajeva u predslavensko doba,*
Filozofski fakultet u Zadru 1956/1957, Zadar 1958, str. 96—111.

32. *Attilio Degrassi: Il confine nordorientale dell' Italia romana,*
Zadarska revija VII, br. 2, Zadar 1958, str. 169—173, (recenzija).

1960.

33. *Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu,*
Ljetopis JAZU 64, 1957, 1960, str. 230—249, 10 sl. + 9 tab.
Riassunto: Scavi archeologici a Muline sull' isola di Ugljan. Rendiconto provvisorio e parziale, p. 249.

34. *Kasnoantička enofora iz Burnuma,*
Diadora 1, 1959, Zadar 1960, str. 95—105, 5 sl.
Résumé: Oenophore romaine de Burnum, p. 106.

35. *Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rimske vladavine,*
Diadora 1, 1959, Zadar 1960, str. 147—172.
Summary: Roman Municipality of Greek Cities in Manios Kolpos, p. 172—174.

36. *Rad Arheološkog muzeja u Zadru od Oslobođenja do 1959. godine,*
Diadora 1, 1959, Zadar 1960, str. 197—212, + 2 sl.

37. *Tato ilirski Deus patrius,*
Starinar n. s. XI, Beograd 1960, str. 93—96, 1 sl.
Zusammenfassung: Tato — deus Patrius der Illyrier, p. 97.

38. *Ilirik,*
Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, str. 334—336.

39. *Japodi,*
Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, str. 464—465, 3 sl.

40. *Jelić Luka,*
Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, str. 483.

41. *Pag, historija,*
Pomorska enciklopedija 6, Zagreb 1960, str. 5—6.

1962.

42. *Municipium Varvariae,*
Diadora 2, 1960—1961, Zadar 1962, str. 179—197, 2 sl., 1 karta.
Riassunto: Municipium Varvariae, p. 197—198.

43. *Revizija iskapanja »ninskog baptisterija«,*
Diadora 2, 1960—1961, Zadar 1962, str. 317—320, 2 sl.
(zajedno s M. Perinić)
Résumé: Revision des fouilles du baptistère à Nin, p. 320.

44. *Liburni,*
Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962, str. 525—526.

45. *Liburnija,*
Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962, str. 526.

46. *Rimski period,*
5000 godina keramike iz zadarskih muzeja, Zadar 1962, str. 9—11.
Résumé: La période romaine, str. 17—18, (predgovor).

1963.

47. *O municipalitetu antičke Salone,*
Vahd LX, 1958, 1963, str. 11—38.
Riassunto: Sulla municipalità dell' antica Salona, p. 39—42.

48. *Prolegomena urbanizmu antičke Liburnije,*
Radovi 2, 1960—1961, 1963, str. 82—94.
Résumé: Prolegomenes a l' urbanisme de la Liburnie antique, p. 94.

49. *Arheološki radovi u Mulinama,*
Narodni list, Zadar, 17. kolovoza 1963, str. 5.

1964.

50. *Nekoliko pitanja u vezi s municipalitetom antičkog Zadra,*
Zadar — zbornik, Zagreb 1964, str. 117—128.

51. *O imenu Zadra,*
Zadar — zbornik, Zagreb 1964, str. 95—104.

52. *Liburni,*
Enciklopedija likovnih umjetnosti 3, Zagreb 1964, str. 312—313.

53. *Pag,*
Enciklopedija likovnih umjetnosti 3, Zagreb 1964, str. 618—619.

1965.

54. *Orijentalni kultovi u antičkom Zadru,*
Diadora 3, Zadar 1965, str. 91—124, 18 sl.
Zusammenfassung: Orientalische Kulte im antiken Zadar, p. 124—128.

55. *Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg Primorja*
(Autohtone tradicije u lociranju urbanističke dominante),
Godišnjak III, 1965, str. 163—177, 10 sl.
(Naučno društvo Bosne i Hercegovine).
Résumé: Eléments autochtones dans l'urbanisme des villes antiques de litoral Yougoslave (Les traditions autochtones dans l'emplacement de la dominante de la ville), p. 178.

56. *Peintures romaines récemment trouvées à Zadar,*
Huitième Congrès International d'archéologie classique (Paris 1963), Paris 1965, str. 353—355, 1 crtež, + 2 tab. (Pl. 74 i 75).

57. *Pag, historija,*
Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb 1965, str. 406—407.

1966.

58. *Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira,*
Radovi 4, 1962—1963, 1966, str. 44—56.
Summary: From the Mediterranean Heritage of the Adriatic Illyrians, p. 57—58.

59. *Supetarska draga,*
Enciklopedija likovnih umjetnosti 4, Zagreb 1966, str. 346.

60. *Forum* — Zadar — Jugoslavija (prospekt)
Zadar 1966, I izd.

1967.

61. *Zapadne granice Ilira u svjetlu historijskih izvora,*
Simpozijum o Ilirima u antičko doba održan 10. do 12. maja 1966. godine, Posebna izdanja ANUBIH, knj. V, Sarajevo 1967, str. 33—51.
Résumé: Les front ères ethniques occidentales des Illyriens à la lumière des sources historiques, p. 51—53.

62. *Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca,*
Simpozijum o Ilirima u antičko doba održan 10. do 12. maja, Sarajevo 1966. godine, Posebna izdanja ANUBIH, knj. V, Sarajevo 1967, str. 99—108.
Résumé: Quelques données ethnologiques sur les Illyriens anciens dans les oeuvres des écrivains grecs et romains, p. 108—110.

1968.

63. *Nin u antici — Nin in Classical Antiquity,*
Nin — problemi arheoloških istraživanja, Zadar 1968, str. 35—52, + 13 tab. (XX—XXXII).
Nin — Problems of Archaeological Excavations, p. 35—52, Pl. XX—XXXII.

64. *Predgovor — Preface*
Nin — problemi arheoloških istraživanja, Nin — Problems of Archaeological Exavations, Zadar 1968, str. 5—6.

65. *Liburnus (-a), Liburnius (-ia) u rimskoj onomastici,*
(u povodu nalaza dvaju novih natpisa s područja Liburnije),
Diadora 4, Zadar 1968, str. 93—115, 2 sl.
Riassunto: Liburnus (-a), Liburnius (-ia) nell'onomastica romana,
(a proposito di due iscrizioni recentemente trovate),
p. 116—117.

66. *Bribir (Varvaria) u antici,*
Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 10, Kolokvij o Bribiru, Zagreb 1968, str. 217—234, 4 sl. + 12 tab.

67. *Rendić-Miočević, Duje,*
Enciklopedija Jugoslavije 7, Zagreb 1968, str. 64.

68. *Nin u antici,*
Nin, vodič, Zadar 1968, str. 6—11, 6 sl.

1969.

69. *KOYPKOYM (Ptol. II 16, 6),*
Radovi 6, 1964/65, 1966/1967, 1969, str. 37—43.
Riassunto: KOYPKOYM (Ptol. II 16, 6), p. 44.

70. *Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici,*
Povijest grada Nina, Zadar 1969, str. 61—100, 23 sl.
Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 16—17, 1969, str. 61—100, 23 sl.
Summary: Ancient Aenona and its Monuments, p. 101—104.

71. *Nekoliko primjera toponomastičke stratifikacije u sjevernoj Dalmaciji,*
Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena, Posebna izdanja ANUBIH XII, 4, Sarajevo 1969, str. 149—156.
Résumé: Quelques exemples de la stratifikation toponomastique en Dalmatie septentrionale, p. 155—156.

1970.

72. *Noviji natpisi iz Burnuma (Epigraphica Burnensia recentiora),*
Diadora 5, 1970, Zadar 1970, str. 93—129, 18 crteža + 5 tab.
Zusammenfassung: Neuere Inschriften aus Burnum, p. 130.

73. *Predstavka upućena Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti 1948. godine o poduzimanju arheoloških istraživnja u Zadru,*
Diadora 5, 1970, Zadar 1970, str. 233—240.
Résumé: Requête à l'Académie Yougoslave, p. 257.

74. *Liburnia Tarsaticensis,*
Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku, Zagreb 1970, str. 705—714.
Summary: Liburnia Tarsaticensis, p. 714—716.

75. *Derniers résultats des recherches sur la constitution municipale de la Salona antique,*
Disputationes Salonitanae, 1970, Split 1975, str. 31—37.

1971.

76. *Bribirska glavica, Bribir localité liburne,*
Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie. Recherches et résultats, Beograd 1971, str. 93—94.

77. *Protohistoire et antiquité, Regions de l' Ouest,*
Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie — Recherches et résultats, Beograd 1971, p. 351—364.

78. *Nin u antici,*
Nin — vodič, Zadar 1971, str. 6—11, 6 sl. II izd.

79. *Zadar u prethistoriji i antici,*
Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, str. 565—566.

80. *Zadar od seobe naroda do konačnog pada pod vlast Venecije,*
Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, str. 567—569.

81. *Vallum (Alpium Vallum),*
Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, str. 451.

1972.

82. *Forum,*
Prospekt, Zadar 1972, II izd.

1973.

83. *Marginalije uz issejsko poslanstvo Cezaru,*
Vahd LXVIII, 1966, 1973, str. 181—191.
Résumé: Notes marginales sur la délégation d' Issa auprès de Cesar, p. 192—194.

84. *Problèmes de poléogenese et d'urbanisation des centres Illyriens,*
Studia Albanica 2, Tirana 1973, p. 105—116.

85. *Odnos grad-selo u antici na istočnoj jadranskoj obali,*
Jugoslovenski istoriski časopis XII, 3—4, Beograd 1973, str. 13—36.
Rezjume: Otnošenija gorod - selo v antičnoe vremja na vostočno-adriatičeskom poberež'e, str. 36—40.

86. *Interventi* (prilog diskusiji uz održane referate),
Introduzione alle antichità Adriatiche (Atti del I Convegno di studi sulle antichità Adriatiche, Chieti — Francavilla al mare 27—30 giugno 1971), Chieti 1973, str. 162—165.

1974.

87. *Zadarski otoci u antici,*
Zadarsko otočje — Zbornik, Zadar 1974, str. 47—64 + 4 tab.

1975.

88. *Approche scientifique et méthodes de recherche des habitats autochtones sur le territoire illyrien,*
Međunarodni kolokvij: Utvrđena ilirska naselja, Mostar 24—26. oktobra 1974, Posebna izdanja ANUBIH XXIV, Sarajevo 1975, str. 9—35, sl. 4.

89. *Nekoliko pitanja u vezi s antičkim Japodima,*
Lika, Izdanja HAD 1, Split 1975, str. 109—116.
Résumé: Quelques questions concernant les Iapodes autiques, p. 117.

90. *Il capitolium de Zadar, sviluppo e rapporto col nesso urbano,*
Atti del Convegno internazionale per il XIX centenario della dedicazione del »Capitolium« e per il 150 anniversario della sua scoperta, Brescia 1973, Ateneo di Brescia 1975, p. 141—144.

91. *Yougoslav Lands in antiquity,*
The historiography of Yougoslavia 1965—1975, Beograd 1975, p. 25—35.

1976.

92. *Predgovor,*
Jadranska obala u protohistoriji, kulturni i etnički problemi, Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. listopada 1972. Zagreb 1976, str. 5—7, Prefazione, p. 8—10.

93. *Obrambeni sustav i prospekt antičkog Zadra s kopnene strane,*
Radovi 14—15, 1975—1976, 1976, str. 533—552, 3 sl. + 1 tab.
Riassunto: Sistema difensivo e prospetto della Jader antica dalla parte della terraferma, p. 553—554.

94. *Lukanov Iader (IV 405) — rijeka Jadro ili grad Zadar?*
Diadora 8, 1975, Zadar 1975, str. 5—27.
Résumé: Iader de Lucain (IV 405) — fleuve de Jadro ou ville de Zadar? p. 27—28.

95. *Antički grad na istočnom Jadranu,*
Zagreb 1976, 328 str., 173 sl. + 6 tab.

96. *Illyrii proprie dicti,*
Godišnjak XIII, 11, 1976, str. 179—193.
Résumé: Illyrii proprie dicti, p. 194—196.

1977.

97. *Razmišljanja nad zadarskim forumom,*
Čovjek i prostor XXIV, 286, Zagreb, siječanj 1977, str. 14—17 (S. O. S. za baštinu).

98. *Zadarski forum — stari trg u novom gradu,*
Arhitektura br. 160—161, Zagreb 1977, str. 38—52.

99. *Forum,*
Prospekt, Zadar 1977, III izd.

100. *Pharos — Hvar — Quara,*
Živa antika XXVII, 1, Skopje 1977, str. 161—170.

101. *Ocjena radnje L. Margetića: »Konstantin Porfirogenet i vrijeme doseljenja Hrvata«,*
Zbornik Historijskog zavoda JAZU 8, Zagreb 1977, str. 89—100.

1978.

102. *U povodu smrti Grge Novaka,*
Vjesnik, 12. rujna, god. XXXIX, br. 11157, Zagreb 1978.

103. *Marginalne bilješke uz rad Nade Klaić,*
Sociologija sela 1, 1978, str. 133—139.

1979.

104. *Grga Novak i Dubrovnik,*
Anali Zavoda za povijesne znanosti Centra JAZU u Dubrovniku XVII, Dubrovnik 1979, str. 1—7, sl. 1.
Summary: Grga Novak and Dubrovnik, p. 8.

105. *Govor na pogrebu G. Novaka u Hvaru,*
Grga Novak 1888—1978, Zagreb 1979, str. 33—36.

106. *Grgi Novaku — in memoriam,*
Grga Novak 1888—1978, Zagreb 1979, str. 49—61.

107. *Marenostrum na Mediteranu, kulturno-historijski aspekti,*
Pogledi 2, Split 1979, str. 127—136, 1 karta.
Riassunto: Marenostrum sul Mediterraneo (Gli aspetti storico-culturali), p. 136—138.

108. *Neke historijske determinante u formiranju hrvatskog etnosa,*
Naše teme XXIII, 1979, 2, str. 361—374.

109. *Prilog tumačenju latinskih srednjovjekovnih natpisa:*
COMPOSUIT ili COMPSIT?,
Zbornik Narodnog muzeja IX—X, 1979, Beograd 1979, str. 197—202, 3 sl.
Résumé: Contribution à l'interprétation des inscriptions latines médiévales — est-ce COMPOSUIT ou COMPSIT, p. 202.

110. *Rimsko doba,*
Nin — vodič, Zadar 1979, str. 33—84.

1980.

111. *Povijest Zadra,* knjiga 1, Zadar 1980.

Branka NEDVED

Alojz BENAC (Sarajevo)

PROBLEM RETARDACIJE NA PRIJELAZU IZ NEOLITSKOG DOBA U DOBA METALA U SJEVEROZAPADNOM BALKANU

Pod pojmom sjeverozapadnog Balkana razumijevamo prvenstveno istočnu jadransku obalu, koja se pruža od albanskog primorja do Istre, a onda u ovu oblast uključujemo i šire jadransko zaleđe (veći dio Albanije i Crne Gore, Hercegovinu, jugozapadni dio Bosne, dio zapadne Srbije i Metohiju). Na sjeveru i istoku ova balkanska zona graniči s alpskim područjem, Panonijom i s centralnobalkanskom oblašću, od kojih je u prahistorijskom doba dijele dosta vidljive kulturne razlike.

Zbog svog geografskog položaja sjeverozapadni Balkan uglavnom je orijentiran prema Jadranu, a to zapravo znači prema središnjem i zapadnom Mediteranu. Odatle su dolazili glavni kulturni utjecaji, pa je sjeverozapadni Balkan morao biti označen kao sastavni dio (djelomice periferni) mediteranskog kulturnog kruga. Samo je u graničnim područjima ove balkanske zone dolazilo do miješanja s panonskim i srednjebalkanskim kulturnim elementima, što je posve normalna pojava.

Sjeverozapadni Balkan je, prema tome, prilično udaljen od »klasičnih« kulturnih pojava i strujanja u jugoistočnoj Evropi i ne može se nikako promatrati u istom svjetlu kao ostali dijelovi Poluotoka. Ovaj je dio Balkana u neku ruku izvorno ilirsko područje, i proučavanje svih postneolitskih prahistorijskih perioda u toj zoni usmjereno je rasvjetljavanju geneze ilirskih zajednica i njihovih međusobnih odnosa. Na taj način, iznošenje nekih kulturnih aspekata iz sjeverozapadnog Balkana može koristiti i uočavanju razlika između dviju najvažnijih kulturnih i etničkih zona na Balkanu: tračke i ilirske zone. — Kako se i prof. Mate Suić, moj dugogodišnji i dragi prijatelj i vrlo aktivni suradnik Centra za balkanološka ispitivanja u Sarajevu, veoma uspješno bavi ilirskom problematikom, neka ovaj moj skromni prilog obilježavanju šezdesetpete godišnjice njegova života bude izraz želje da on na tom polju postigne još mnogo značajnih rezultata.

Ovdje treba napomenuti da je tzv. ilirsko pitanje aktualno već čitavo jedno stoljeće u evropskoj lingvistici i arheologiji, a i danas za to pitanje vlada u znanosti veliko zanimanje. Evo nekoliko podataka u tom pogledu:

a) Arheološka su istraživanja u nekoliko zadnjih desetljeća u velikoj mjeri opovrgla ranije panilirske i vrlo različite migracione teze, koje su bile dominantne u evropskoj, odnosno balkanskoj znanosti.[1] Danas su ove panilirske teze uglavnom odbačene i sada se među arheolozima rijetko mogu sresti znanstvenici koji tako nešto zastupaju, koji još brane rješenja da su Iliri u već formiranom »etničkom« sastavu stigli na Balkan.

b) U arheološkoj se znanosti uopće s nešto većom mjerom opreza gleda na prenaglašena migraciona rješenja u genezi pojedinih kulturnih i »etničkih« skupina u južnoj Evropi. Sve više se uzima u obzir i evolucioni, autohtoni razvoj određenih grupa, pri čemu problem kontinuiteta zauzima važno mjesto. U okviru takvih shvaćanja temeljito se proučavaju promjene koje su se dešavale u sjeverozapadnom Balkanu u tijeku eneolitskog i brončanog doba, da bi se vidjelo kako su se razvijali tzv. supstratni elementi u genezi ilirskih zajednica. Izučavanje arheoloških nalaza potvrdilo je da nakon velike migracije s Istoka, u postneolitskom vremenu, nije bilo na ovom prostoru nekih značajnih kretanja kojima bi se moglo potvrditi doseljenje Ilira na sjeverozapadni Balkan. Ovdje su se, doduše, osjetile posljedice egejske i keltske seobe, ali one nisu bitno mijenjale »etničku« strukturu u ovim krajevima, nego su samo utjecale na određena unutarnja pomicanja i donosile neke nove kulturne elemente.

c) Danas je u znanosti aktualno pitanje do koje mjere bi se moglo govoriti o jedinstvu ilirske etničke zajednice. Radi li se tu, zaista, o jedinstvenom narodu ili se radi o zajednici više srodnih plemenskih grupa ili naroda? I drugo, dokle se pruža ilirski »etnički« teritorij? Obuhvaća li on samo uže područje sjeverozapadnog Balkana ili se širi na sjeveroistoku do alpskog prostora i do Dunava? Svaka od ovih teza ima u sadašnjem trenutku svoje zastupnike i svoje protivnike.

No, da se vratimo na vrijeme prijelaza iz neolita u metalna doba.

Arheološka proučavanja ovog perioda znatno su uznapredovala nakon II. svjetskog rata. Danas je mnogo točnije ustanovljena situacija u pojedinim dijelovima Jugoslavije pa i u njenim sjeverozapadnim dijelovima. Razlike među određenim regionima Jugoslavije posve su očite, no kod većine stručnjaka prihvaćeno je gledište da na ovom prostoru ne treba očekivati neko pravo eneolitsko ili bakreno doba, nego se radi samo o kraćem ili dužem prijelazu iz neolitskog u metalno doba. Tu tezu je najbolje formulirao M. Garašanin u svojoj obradi prahistorije Srbije.[2]

U tom prijelaznom periodu najvažniju ulogu na tlu Jugoslavije igraju slijedeće kulturne grupe: Baden, Bubanj-Hum, Kostolac, Vučedol i Lasinja, a onda se mora računati u rubnim regionima i s prisutnošću Tiszapolgár, Bodrogkörös tur i Salcuța grupom. O porijeklu, rasprostranjenosti i međusobnim odnosima tih grupa bilo je, naravno, veoma mnogo rasprava u znanstvenoj literaturi i konfrontacija vrlo različitih teza.[3] Ovdje nije mjesto da se o tome govori, ali, u vezi s našom temom, treba podvući nekoliko činjenica. Navest ćemo ih nekim logičnim redom:

1. Već je ustaljeno mišljenje da je do upoznavanja primarne metalurgije došlo u okviru određenih kulturnih grupa kasnoneolitskog karaktera, kao što je npr. kasna Vinča, pa će, onda, kasna faza nekih neolitskih grupa biti paralelna sa starijim (ili možda srednjim?) halkolitom na Istoku. Prve bakrene izrađevine u okviru tih grupa odnose se na naušnice i narukvice od žice, kao i na neke druge nakitne predmete, dok izrada bakrenog oruđa i oružja još nije prakticirana.[4]

2. Određenu primarnost u oblasti metalurgije imat će, svakako, karpatski ili karpatsko-alpski bazen, jer su ti krajevi bogati i rudnim ležištima.[5] Nije onda čudo što poznavanje metalurgije prema zapadu stalno zaostaje u kronološkom pogledu.

3. U kronološkom pogledu učinjen je najnovijim istraživanjima veliki napredak. Postavljen je s dosta sigurnosti redoslijed Baden — Kostolac — Vučedol, a to je ranije pričinjavalo veliku poteškoću u proučavanju ovih grupa. Isto tako je važno što je kulturnoj grupi Lasinja određeno kronološko mjesto između kasne faze Sopot — Lengyel i mlađe vučedolske kulture.[6] Što se tiče kulturne grupe Bubanj-Hum, njena starija faza (Ia) paralelna je s badenskom kulturnom grupom.[7]

4. Rasprostranjenost ovih kulturnih grupa nije ni danas potpuno precizno ograničena, ali se ona u glavnim linijama nazire. Tako se badenska grupa širi pretežito na području sjeverno od Save i Dunava,

[1] Vidi: Simpozij o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u pra-istorijsko doba, Naučno društvo BiH, Posebna izdanja knj. IV, Sarajevo 1964. (dalje: Simpozij 1964).

[2] M. GARAŠANIN, Praistorija na tlu Srbije, Beograd 1973, str. 161—163.

[3] Na pr.: N. TASIĆ, Badenski i vučedolski kulturni kompleks u Jugoslaviji, Dissertationes IV, Beograd 1967, sa kompletnom bibliografijom.

[4] Vidi: B. JOVANOVIĆ, Postanak i kratak istorijat metalurgije bakra balkansko-podunavskog eneolita, Starinar N. S. XVII, Beograd 1967, sa odgovarajućom literaturom.

[5] Isti, str. 8—9; Vidi: R. PITTIONI, Beiträge zum Problem des Ursprunges der Kupferersverwertung in der alten Welt, Arch. Austr., 10, Wien 1951, str. 63 i d.; J. NESTOR, Sur le débuts de la métalurgie du cuivre et du bronze en Roumanie, Bucurest 1955.

[6] S. DIMITRIJEVIĆ - N. TASIĆ, Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie, Enéolitique, VIII Congrès UISPP, Beograd 1971, str. 281 i d.; v. Tasić, sp. dj., str. 72—79.

[7] M. GARAŠANIN, sp. dj., str. 201—203.

odnosno u Vojvodini i istočnoj Slavoniji, ali djelomice zahvaća i sjevernu Srbiju i Bosnu.[8] Lasinjska grupa zahvaća zapadnu Slavoniju, zapadnu Bosnu, zapadnu Hrvatsku i dio Slovenije, dakle, oblasti zapadno od badenske grupe.[9] Prostor kostolačke grupe nešto je lošije određen, jer je ova kultura tek u novije vrijeme izdvojena u čistom obliku, dok se ranije miješala s badenskom i vučedolskom grupom. Ipak se može reći da se ona kreće dolinom Save, Morave, Tamiša i Bosne i da zauzima i dobar dio srpskog Podunavlja.[10] Njen se teritorij djelomice poklapa s teritorijem badenske i vučedolske kulture, s kojima je dolazila u kulturni, a vjerojatno i »etnički« dodir. Konačno, treba reći da je vučedolska kulturna grupa najrašireniji pojava u prijelaznom i ranom brončanom doba Jugoslavije. U svom pregledu ove grupe P. Korošec izdvaja tri kruga vučedolske kulturne grupe: uži (Slavonija, Srijem, Slovenija), širi (ulaze još Bosna i Dalmacija) i najširi (ulaze i Donja Austrija, Burgenland, dio Mađarske i dio Čehoslovačke, odnosno dolazi do miješanja s Peceler grupom i s kanelovanom keramikom).[11] N. Tasić, opet, u svojoj disertaciji izdvaja 5 varijanti vučedolskog stila i to po ovim oblastima: oblast Ljubljansko Barje, Slavonsko-srijemska oblast, Srpsko-bosanska oblast, Jadranska oblast s otocima i Češko-slovačka oblast.[12]

5. U sadašnjoj fazi istraživanja može se s dosta sigurnosti reći:

— da badenska kulturna grupa nije nikada prodrla na prostor sjeverozapadnog Balkana

— da je kostolačka kulturna grupa u čistom obliku najdalje doprla do lokaliteta Obre II u središnjoj Bosni

— da lasinjska grupa nije na zapadu prešla granice Banije i Korduna; zastala je, dakle, dosta daleko od Jadranskog mora

— da je vučedolska kulturna grupa jedina grupa prijelaznog doba koja je prodrla do jadranskog područja, čitavom njegovom dužinom i širinom.

To su, eto, neke bitne činjenice koje smo ovdje željeli istaknuti.

Kao što se moglo vidjeti, na Jadran je u jačem opsegu prodrla tek najmlađa od novih, postneolitskih kulturnih grupa iz sjevernog Balkana, odnosno iz Podunavlja ili alpskog područja. To bi bila neka jadranska varijanta vučedolske kulture (Vrpolje kod Šibenika, Biskupija, Samograd, Grapčeva spilja, Zelena pećina i dr.).

[8] N. TASIĆ, sp. dj., str. 18—19.

[9] S. DIMITRIJEVIĆ, Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji, Opuscula archaeologica V, Zgb. 1961.

[10] A. BENAC, O odnosima vučedolske i kostolačke grupe, Simpozij — Neolit i eneolit u Slavoniji, Vukovar 1969, str. 122.

[11] P. KOROŠEC, Rasprostranjenost slavonske kulturne grupe, GZM, Sarajevo 1961, str. 141 i d.

[12] N. TASIĆ, sp. dj., str. 53.

Čini se da je slična situacija i na teritoriju Albanije, koja dobrim dijelom pripada jadranskom kulturnom krugu. To se prvenstveno odnosi na tamošnju fazu Maliq III a, b — Tren II a, u kojoj se sreću i elementi Kostolac — Vučedol keramičkog stila i koja će svakako odgovarati koncu prijelaznog doba.[13] Tako bi čitavom dužinom sjeverozapadnog Balkana imali jednu vrstu kulturnog i kronološkog zaostajanja u odnosu na središnji, odnosno istočni Balkan.[14]

U takvoj situaciji ostaje jedina pretpostavka (barem u sadašnjoj fazi istraživanja) da je u jadranskoj zoni mlađa faza neolita trajala duže i da je obuhvaćala i dobar dio prijelaznog perioda prema metalnim doba. Radi se, sigurno, o kasnoj fazi hvarsko-lisičićke kulturne grupe, koja je tipičan i valjda jedini predstavnik mlađeg neolita u jadranskoj oblasti. Naselja te grupe poznata su po čitavoj dužini istočne jadranske obale, od Istre do Albanije, kao i na jadranskim otocima.[15] Napominjemo da se ova kasna faza hvarsko-lisičićke grupe vrlo dobro vidi u naselju Obra II, gdje su njeni elementi pomiješani s elementima kasne butmirske kulture.[16] Nakon te kasne neolitske faze u Obrima II. pojavljuju se ostaci kostolačke kulturne grupe, čiji su nosioci ovamo prodrli dolinom rijeke Bosne.[17] Kada smo već prihvatili tezu da je badenska kulturna grupa starija od kostolačke grupe, posve je jasno da je i ovdje — u središnjoj Bosni — došlo do značajnog zaostajanja u odnosu na Panoniju. Ako je tako u ovom regionu, dalje kronološko, odnosno kulturno zaostajanje prema zapadu posve je normalna pojava.

Prema tome, u sjeverozapadnom Balkanu moramo računati s dosta izraženom neolitskom retardacijom, koja je zamijenila dobar dio prijelaznog doba prema metalnim doba. To je posve različita situacija od one u istočnom balkanskom prostoru. Pri tome je od interesa spomenuti da nosioci kasne neolitske faze u jadranskoj zoni nisu poznavali ni osnovne elemente bakrene metalurgije, pa su u tom pogledu bili u zaostatku i za nekim vinčanskim grupama u središnjem Balkanu. S obzirom na geografsku udaljenost od primarnih metalurških sjedištâ u oblasti karpatsko-alpskog luka, ova pojava je posve razumljiva.

Zbog svega ovoga treba još jednom podvući da i nema prave sinhronizacije između kultura postneolitskog doba u južnom i istočnom Balkanu i kultura sjeverozapadnog Balkana. Ako je vučedolska kultura predstavnik »kasnog eneolitika« u klasičnom prostoru ove

[13] Vidi: A. BENAC, Apport à l'étude des processus ethnogénétique, Studia albanica IX, 2, Tirana 1972, str. 179 i d.

[14] Vidi: F. Prendi, La civilisation préhistorique de Maliq, Studia albanica 1966, 1, Tirana 1966, str. 255 i d.; M. KORKUTI, A propos de la formation de l'ethnie illyrienne, Studia albanica 1972, 2, Tirana 1972, str. 58 i d.

[15] Vidi: Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie, VIII Congrès UISPP, Beograd 1971, str. 275—276.

[16] Obre II, GZM, N. S. XXVI, Sarajevo 1971, str. 136—137.

[17] Isto, str. 138.

kulture,[18] onda je svakako njena jadranska varijanta paralelna s ranim brončanim doba na jugu Balkana.

Središnje ilirsko područje nalazilo se u polovici I. tisućljeća pr. n. e. baš u navedenom dijelu sjeverozapadnog Balkana.[19] I, ako prihvatimo tezu da su se uže ilirske zajednice formirale postupno na ovoj teritoriji, u vremenu od eneolita do željeznog doba,[20] onda bi jedna mješavina nositelja kasnog neolita (kasne hvarsko-lisičićke grupe) i nositelja jadranske varijante vučedolske kulture bila kulturna i »etnička« baza za formiranje tih zajednica. Koliko su u tome sudjelovali i nositelji kostolačkog — pa i badenskog — stila, treba da pokažu buduća istraživanja u Albaniji, gdje su, navodno, pomiješani elementi sve tri ove grupe na jednom istraživanom lokalitetu. Kada bi se ovakva situacija pokazala kao definitivna na tlu Albanije, tada bi se morala odvajati jedna južna skupina od jedne sjeverne skupine pravih ilirskih zajednica na sjeverozapadnom Balkanu.[21] Danas je još nešto preuranjeno ulaziti u takva razmatranja.

Ovakva teza povlači za sobom i zaključak da su se slični procesi odigravali i na područjima koja su ležala sjeverno i sjeveroistočno od spomenutog dijela Balkana. Pri tome mislimo na miješanje sopotsko-lengyelske baze s nositeljima badenskog i vučedolskog stila ili vinčanske (pa i butmirske) baze s nositeljima kostolačkog stila. Da li je prva simbioza dovela do formiranja neke veće grupe panonskih prahistorijskih zajednica, odnosno Panona? Ne radi li se u drugom slučaju o postupnom nastajanju prijelaznih, centralnobalkanskih »etničkih« grupa? To su sve pitanja koja ostaju otvorena i koja će, kad-tad, naći svoje pravo rješenje.

Na ovom bismo mjestu još nešto rekli samo o dva pitanja: o spremištima bakrenog oruđa i kultu mrtvih u sjeverozapadnom Balkanu.

U jadranskoj zoni, od Istre do Crne Gore, nađeno je nekoliko spremišta i više pojedinačnih primjeraka bakrenog oruđa. Najveća njegova koncentracija zapažena je između rijeke Krke i Cetine.[22] Pri tome moramo naglasiti da se na ovom prostoru sreću sve vrste bakrenih oruđa, sjekira, od običnih pljosnatih do tzv. Baniabic-tipa.

[18] N. TASIĆ, sp. dj., str. 79.

[19] B. ĆOVIĆ, Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području, Simpozij 1964, str. 95 i d.

[20] Vidi bilj. 1.

[21] S. Dimitrijević je neke nalaze kanelirane keramike u okviru hvarske neolitske grupe pripisao izravnom utjecaju iz oblasti vinčanske kulture. Ti utjecaji bi išli, prema mišljenju ovog autora, linijom Drina-Neretva-Jadran (S. DIMITRIJEVIĆ, Zur Frage der kannelierten Keramik in der Hvar-Kultur, Adriatica praehistorica et antiqua, Zagreb, 1970, str. 112). — Prema sadašnjoj situaciji i stanju istraživanja, ovaj put Drina-Neretva-Jadran nije funkcionirao u vrijeme indoevropske seobe i instaliranja novih grupa na području Balkana.

[22] I. MAROVIĆ, Bakrene sjekire u prethistorijskoj zbirci Arheološkog muzeja u Splitu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LV, Split 1953, str. 132 i d.

Ovo znači da je na ovom prostoru prodaja bakrenog oruđa trajala jedno duže razdoblje i da su sve vrsti ovog oruđa postupno ulazile u uporabu.

I pored nekih pretpostavki da je ovo oruđe, ili barem bakrena ruda, dolazilo morskim putem s Jugoistoka,[23] ipak je mnogo vjerojatnija pretpostavka da je import išao sa sjevera, preko sjeverne Bosne, gdje su nalazi bakrenog oruđa dobro poznati u dolinama Sane, Vrbasa i Bosne.[24] Tim putem se jadranska zona izravno vezuje s Podunavljem, odnosno s karpatsko-alpskim lukom.

Kako je u jadranskoj zoni došla do izražaja samo jedna varijanta vučedolske kulturne grupe, nema nikakvih izgleda da se izrada svih ovih tipova bakrenog oruđa pripiše nositeljima te varijante. Daleko je bliže istini da nalaze bakrenog oruđa u jadranskoj zoni treba pripisati trgovcima — lutalicama sa sjevera. Isto tako je vrlo vjerojatno da su ovi trgovci svoju robu nudili i nekim kasnoneolitskim skupinama, budući da stariji tipovi sjekira mogu na ovom prostoru biti suvremeni nositeljima kasnoneolitskih kultura.

Konačno, da kažemo kako u jadranskoj zoni nisu do sada otkriveni grobovi prijelaznog doba. Najstariji grobovi na vrelu rijeke Cetine pripadaju kulturnoj grupi Kotorac-Cetina, a ona već ulazi u rano brončano doba.[25] Poznato je da su grobovi badenske, kostolačke i vučedolske grupe relativno rijetki i u njihovu matičnom području,[26] pa je onda posve normalno što ih ne zapažamo u jadranskoj oblasti. To, naravno, ne znači da u idućem periodu istraživanja neće biti otkriven neki grob s prilozima jadranske varijante vučedolske kulture. No, za sada ih nema i o njima ne možemo govoriti. — Prema tome, u pogledu pogrebnog ritusa ne može u ovom trenutku biti nikakvih uspoređivanja s istočnim Balkanom, odnosno s tračkim područjem u halkolitskom dobu.

Na temelju ovoga što je rečeno, mogli bismo izvući sljedećih nekoliko zaključaka:

1. Sjeverozapadni Balkan je, prema sadašnjem stanju znanosti, neko uže područje geneze ilirskih plemenskih zajednica, čije formiranje treba pratiti u jednom kulturnom kontinuitetu od postneolitskog do željeznog doba. S obzirom na udaljenost ovog područja od velikih kulturnih središta na Istoku, materijalna i duhovna kultura ove zone javlja se u znatno primitivnijem obliku nego što je slučaj na jugoistoku Evrope (riječ je o halkolitu, odnosno o eneolitu).

2. Od glavnih predstavnika eneolitskog doba, tj. prijelaznog doba na tlu Jugoslavije — badenske, lasinjske, kostolačke i vučedolske

[23] V. MIROSAVLJEVIĆ, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. S. VIII, Sarajevo 1953, str. 269.

[24] Vidi: A. BENAC, Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan, 42. Bericht d. RGK, Franfurt a. M. 1961, str. 156, sl. 9.

[25] I. MAROVIĆ, Iskopavanje kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine god. 1953, 1954. i 1958, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXI, Split 1959, str. 5 i d.

[26] N. TASIĆ, sp. dj., str. 19—21, 59.

kulturne grupe — jedino su nositelji vučedolskog stila prodrli i do obala Jadrana i tamo formirali svoju jadransku varijantu. Kako je vučedolska grupa vjerojatno na koncu kronološke ljestvice prijelaznog doba, izlazi da je jadranska zona bila zahvaćena novim »etničkim« valom tek na koncu ovog doba. To ujedno znači da u ovom području treba računati s vrlo dugom retardacijom kasnoneolitskih kulturnih grupa. U ovom slučaju radi se o kasnoj fazi hvarsko-lisičićke kulturne grupe, koja je u ovoj fazi svog razvoja zahvatila i vrijeme u kojem su se na sjeveru i sjeveroistoku ustalile badenska, lasinjska i kostolačka grupa. U daljoj paraleli, ova neolitska grupa živi paralelno s velikim dijelom halkolitskog doba na Jugoistoku, na istočnim tračkim obalama.

3. Jadranska hvarsko-lisičićka grupa ne poznaje nikako kovinu i u tom se pogledu ona razlikuje i od vinčanske, odnosno butmirske kulturne grupe. Tu se osjeća, opet, jedno zaostajanje, ali to zaostajanje bi bilo i normalno s obzirom na to da bi primarne zone metalurgije trebali tražiti u karpatskoj, odnosno karpatsko-alpskoj oblasti. Ovo, u isto vrijeme, ne znači da nositelji hvarsko-lisičićke grupe nisu mogli nabaviti neko bakreno oruđe od trgovaca — lutalica koji su ovamo, vjerojatno, dolazili preko sjeverne Bosne.

4. U jadranskoj zoni ovog perioda nisu poznati grobovi nositelja jadranske varijante vučedolske kulture. Prema tome, mora izostati svaka usporedba s pojavama u matičnom području ove kulturne grupe.

5. Što znače ovi zaključci u odnosu na dosadašnje rasprave o genezi ilirskih plemenskih zajednica?

Na simpoziju u Sarajevu godine 1964. raspravljano je dosta temeljito o mnogim aspektima geneze i razvoja ilirskih plemenskih zajednica. U toj je prilici uglavnom prihvaćena i teza o Predilirima, Protoilirima i Prailirima kao stupnjevima jednog kontinuiranog kulturnog i etničkog razvoja od eneolita do željeznog doba na kasnijim ilirskim teritorijima.[27] Tada je naglašeno da su u razbijanju neolitskog svijeta i u stvaranju rane »etničke« baze za formiranje ilirskih zajednica važnu ulogu odigrale badenska i kostolačka grupa, nositelji vrpčaste keramike i vučedolska grupa. No, već tada je rečeno da je vučedolska kultura najrašireniia i da je ona doprla do Dalmacije. Prema tome, ovdje se samo dalje razrađuje ova teza, s tim što se za uže ilirsko područje uzima kao temelj jedna mješavina hvarsko-lisičićke i kasnije vučedolske kulturne grupe.[28] Samo u slučaju širenja toga područja prema sjeveru i istoku došli bi u obzir i nositelji badenske, odnosno kostolačke kulture. Naravno, to je sada pitanje daljih istraživanja i dalje razrade čitavog pojma ilirskog etničkog stabla.

[27] Simpozij 1964 (posebno str. 62—65).

[28] U ovom slučaju bi se onda postavilo i pitanje kako je došlo do razlika u razvoju na području Liburna, iako bi i na tom području djelovala ista baza.

PROBLÈME DE RETARDATION A L'ÉPOQUE TRANSITOIRE DU NÉOLITHIQUE A L'ÂGE DES MÉTAUX DANS LE NORD—OUEST DES BALKANS

(Résumé)

Traitant du problème de retardation dans le Nord-Ouest des Balkans l'auteur est parvenu à des conclusions suivantes:

1. Le Nord-Ouest des Balkans est considéré, à l'état actuel de recherches, come le territoire au sens étroit du mot, le berceau de la genèse des communautés tribales illyrienes, la formation desquelles doit être suivie dans la continuité culturelle depuis l'âge postnéolithique jusqu'à l'âge du fer. Etant donné la distance qui sépare cette région des grands centres culturels à l'Est, la culture matérielle et spirituelle de cette zone se manifeste sous des formes beaucoup plus primitives que celle du Sud-Est de l'Europe (il s'agit de chalcolithique, voire énéolithique).

2. Parmi des principaux représentants de l'énéolithique, c'est-à-dire de l'époque transitoire sur le sol yougoslave — faciès culturels de Baden, de Lasinja, de Kostolac et de Vučedol — seuls les »porteurs« du style de Vučedol ont atteint aussi la côte adriatique en y formant leur variante adriatique. Etant donné que le groupe de Vučedol se trouve probablement à la fin de l'échelle chronologique de l'époque transitoire, il ressort que la zone adriatique ne fut atteinte par la nouvelle vague »ethnique« qu'à la fin de cette époque. Cela veut dire en même temps que — quand il s'agit de cette région — il faut tenir compte d'une retardation très longue des groupes culturels du néolithique récent. Il s'agit dans le cas en question de la phase recente du groupe Hvar — Lisičići qui dans cette phase de son évolution enjambe le temps où s'établissent au nord et au nord-est les groupes de Baden, de Lasinja, et de Kostolac. Selon une autre comparaison, ce groupe néolithique est contemporain à une grande partie du chalcolitique au Sud-Est, sur les côtes est de la Thrace.

3. Le groupe de Hvar — Lisičići ne connaît apsolument pas de métal et c'est de ce point de vue qu'il se distingue des groupes culturels de Vinča et de Butmir. On y sent, de nouveau, une retardation qui pourait paraître normale étant donnée qu'il faudrait chercher les origines de la métalurgie dans la région des Carpates ou des Carpates — Alpes. Ceci ne veut pas dire que le groupe de Hvar — Lisičići n'aurait pu se procurer quelques outils en cuivre chez des commerçants errants qui y parvenaient probablement par la Bosnie du Nord.

4. Dans la zone adriatique on n'a pas trouvé de tombes appartenant à la variante adriatique de la culture de Vučedol. Par conséquent, toute comparaison avec les phénomènes dans la région autochtone de ce groupe culturel est superflue.

5. Au symposium de Sarajevo en 1964 on discutait assez sérieusement de nombreux aspects de la genèse et de l'évolution des communautés tribales illyriennes. C'est à cette occasion que fut acceptée *grosso modo* la thèse sur les Pré-Illyriens, Protoillyriens, Premiers Illyriens en tant que degrés d'une évolution culturelle et ethnique ininterrompue depuis l'énéolithique à l'âge du fer sur le territoire illyrien ultérieur.[27] On a souligné aussi à cette occasion que les groupes de Baden et de Kostolac, représentants de la céramique cordée et le groupe de Vučedol ont joué un rôle important dans la destruction du monde néolithique et dans la création de la première base »ethnique« pour la formation des communautés illyriennes. On a dit également que la culture de Vučedol était la plus répandue et qu'elle avait atteint la Dalmatie. Par conséquent, on ne fait ici que développer la même thèse, avec cette différence qu'on prend comme noyau territorial des Illyriens un mélange du groupe Hvar — Lisičići et du groupe ultérieur de Vučedol.[28] Ce n'est qu'en cas d'élargissement de ce territoire vers le nord et l'est que l'on prendrait en considération les cultures de Baden et de Kostolac. Bien sûr, c'est déjà un problème des recherches à venir et d'une élaboration de la notion de l'arbre génétique illyrien.

Šime BATOVIĆ (Zadar)

ISTRAŽIVANJE PRAPOVIJESTI U BRIBIRU

Područje Bribira pružalo je vrlo povoljne uvjete za život čovjeka kroz čitavu prapovijest. Jugozapadno i sjeverozapadno od današnjeg sela prostire se prostrano i plodno polje koje se dolinama između kosa nastavlja u Ravne kotare, te do Skradina i Krke, pa je okolica vrlo pogodna za uzgoj raznovrsnih ratarskih kultura. Veći broj potoka i bogatih izvora vòdē u tim dolinama pružali su zemljoradnji neograničene mogućnosti. Dva potoka, Bribirčica i Srčanac, izviru ispod najistaknutijeg brežuljka, danas zvanog B r i b i r s k a g l a v i c a, na kojem se dizalo staro povijesno naselje, liburnska *Varvaria*, a kasnije hrvatski B r i b i r, sve do turskih ratova, kad je porušeno i opustjelo. Nakon toga uokolo Glavice osnovano je siromašno stočarsko selo, koje je samo preuzelo ime toga istaknutog naselja. Stočarstvo je također imalo vrlo povoljne uvjete, jer u okolici, osobito sjeveroistočno od sela, na visoravni koja se pruža prema Krki i Kninu, postoje prostrana područja krša.

Stoga je razumljivo da su se na tom području počeli davno nalaziti bogati ostaci iz mlađega kamenog doba, koji se skupljaju od početka našeg stoljeća, jer su ondašnji ljudi imali ovdje vrlo povoljne uvjete za život, među najboljima na našoj obali.

Brojni ostaci mlađeg kamenog doba otkriveni su u Bribiru kao i na čitavom okolnom području: Ostrovici, Đevrskama, Piramatovcima, Krkoviću i dr., od g. 1902. do danas. U samom Bribiru, odnosno u zaseoku Mostine, smještenom u polju zapadno od Glavice, neolitički ostaci spominju se od god. 1904.[1] Neolitičke ostatke s ovog područja u literaturi prvi bilježi V. Brunelli u svojoj »Povijesti Zadra« 1913.[2]

O kulturno-povijesnom razvoju toga područja sve do šezdesetih godina ovog stoljeća na temelju dotadašnjih nalaza ipak se malo moglo reći, jer su sve to bili slučajni i pojedinačni nalazi bez pobližih i popratnih podataka, a stručna istraživanja nisu se izvodila. Tek je

[1] Š. BATOVIĆ, Neolitski tragovi u sjevernoj Dalmaciji, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 2, 1955, str. 387 i d. i tu cit. literatura.

[2] V. BRUNELLI, Storia della città di Zara, 1913, str. 42.

J. Korošec god. 1961. u susjednom selu Piramatovcima,[3] a 1963. na položaju Krivače usred Bribirskog polja otkrio ostatke neolitičkih naselja s raznolikim ostacima, u prvom redu keramikom, po kojima je bilo moguće uočiti kulturna svojstva tih ostataka. Korošec je na Krivačama izveo i manja sondiranja pa je time unio znatno svjetla u to naselje.[4] Time se, kao i po površinskim i slučajnim nalazima, moglo ustanoviti da su u Bribiru zastupljene sve tri razvojne faze mlađega kamenog doba.[5] Time se ujedno može dobiti okvirna slika razvoja i osnovna svojstva kulture toga razdoblja na ovom području. Međutim, to naselje još nije šire istraženo, pa nije moguće dobiti potpuniju sliku razvoja kulture u mlađe kameno doba na području Bribira.

Sve donedavno nisu bili poznati kulturni ostaci iz razdoblja mlađih od neolitika.

Društvenim i etničkim promjenama koje su uslijedile kao posljedica gospodarskih promjena pronalaskom i uporabom metala, u prvom redu doseljenjem indoevropskih skupina, uništena su neolitička naselja, a život se nastavio u novim uvjetima, ne više u dolinama i poljima, već na uzvisinama, na strateškim i prirodno branjenim položajima.

Bribirska glavica najistaknutiji je položaj u vrlo prostarnoj okolici, od rijeke Krke na jugoistok do daleko na sjeverozapad, duboko u područje Ravnih kotara (T. I). Zajedno s brežuljkom Ostrovica na sjeveru i s jezičastim završetkom kose koja sa zapada ograničava Bribirsko polje, a na kojoj se nalaze ostaci prapovijesne Gradine, Glavica dominira ne samo nad visoravni koja vodi do Knina već i dolinama i poljima u okolici, pa su to najpovoljniji prolaz i ulaz u najplodnije i primorsko područje sjeverne Dalmacije. Zbog takvog neobično važnog strateškog položaja razumljivo je da su na tim položajima, osobito na Glavici u Bribiru, bila istaknuta povijesna središta.[6] Zato su oni naseljeni već u dubokoj prapovijesti, kako ćemo još spomenuti.

Na temelju podataka grčkih i rimskih pisaca već davno se zna da se na Glavici nalazilo istaknuto liburnsko općinsko središte Varvaria, iz kojeg se razvio današnji hrvatski naziv Bribir.[7] Tek djelomičnim otkrivanjem megalitskih bedema, koje je pred prvi svjetski rat započeo L. Marun, počeo se naslućivati njegov stvarni značaj. Pretežito su po tome pojedini autori držali da je u Bribiru bila grčka kolonija, ali se u naše vrijeme to mišljenje napušta jer za to nema stvarnih dokaza. Osim toga, bedemi su se pretežito datirali u prapovijest.[8] Uz to, pored njegova položaja, počeli su se uočavati i nalaziti i drugi prapovijesni tragovi, a počeci Bribira tražiti u prapovijesti. Ipak nešto sigurnije i šire nije se znalo niti moglo znati bez istraživanja.

1930. u Arheološki muzej u Splitu dospjelo je iz Bribira više slučajnih nalaza: raznih liburnskih brončanih predmeta (spiralne fibule, toke, kopče za pojas, prstenje i dr.).[9] Nakon prošlog rata, posebno g. 1954, sjeverozapadno i južno od Glavice ili podno Glavice, seljaci su obradom zemlje otkrili više liburnskih grobova s raznim prilozima (lučne, srednjolatenske fibule i dr.). Po površini gradine u više smo navrata nalazili razne prapovijesne ostatke. u prvom redu keramiku, ne samo domaću liburnsku već i uvezenu apulsku i grčku.

Time se moglo jasno uočiti da se na Bribirskoj glavici nalaze sigurni tragovi prapovijesnog naselja, ako ne ranijeg, ono svakako liburnskog iz željeznog doba. Ali, osim nekih općih zapažanja, nešto šire nije se znalo.

S obzirom na redovit kontinuitet takvih gradinskih naselja od bakrenog i brončanog doba, u literaturi se i Bribir počeo držati naseljem iz brončanog i željeznog doba, što je bilo opravdano samo za zadnji period.

Tek organiziranjem svestranih sustavnih istraživanja Bribira koja je inicirao i predložio dr. S. Gunjača g. 1951, a započeo 1959, otvarala se mogućnost istraživanja i prapovijesnih ostataka.

Istraživanje prapovijesnih ostataka započeo je u okviru tako zacrtanog plana profesor J. Korošec g. 1961. i povremeno ih vodio do g. 1964. Korošec je izveo manja iskapanja na tri položaja:

1) na obronku s istočne strane Gradine
2) jugozapadno od crkve Sv. Marije
3) u samoj crkvi Sv. Marije na položaju Dol.

[3] J. KOROŠEC, Danilo in danilska kultura, 1964, str. 6, 63; isti, Zanimivi kultni predmeti v neolitu jadranskega kulturnega kroga, Zgod. časopis XIX—XX, 1965—1966, str. 67, 69; isti, Bribir u prahistoriji, Kolokvij o Bribiru, Starohrv. prosvjeta III, 10, 1968, str. 17; Š. BATOVIĆ, Stariji neolit u Dalmaciji, 1966, str. 18, 23; isti, Odnosi Dalmacije i Grčke u neolitu, Radovi Fil. fak. u Zadru 6, 1969, str. 15.

[4] J. KOROŠEC, Bribir u prahistoriji, Starohrv. prosvjeta, 1968, str. 17—18; isti, sp. dj., Zgod. časopis, 1965—66, str. 65 i d.; J.-P. KOROŠEC, Bribir i njegova okolica u prapovijesno doba, Diadora 7, 1974.

[5] Š. BATOVIĆ, Stariji neolit u Dalmaciji, 1966, str. 89—90; isti, Odnos danilske i hvarske kulturne skupine, Diadora 5, 1970, str. 5 i d.

[6] Usp. S. GUNJAČA, Strateško i historijsko-arheološko značenje Bribira, Kolokvij o Bribiru, Starohrv. prosvjeta III, 10, 1968, str. 9 i d.

[7] A. MAYER, Die Sprache der alten Illyrier, 1957. s. v.; G. NOVAK, Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, Supl. Bull. dalm. XXXVIII, 1915; V. KLAIĆ, Bribirski krugovi od plemena Šubić do god. 1347, Zagreb 1897, str. 11, 14.

[8] F. BULIĆ, Bull. dalm. XXXIII, 1910, str. 3 i d.; G. NOVAK, Naše more, 1927, str. 34, 37; isti, Stari Grci na Jadranskom moru, Rad Jug. akad. 322, 1961, str. 200—202, 217—219; M. SUIĆ, Bribir (Varvaria) u antici, Kolokvij o Bribiru, Starohrv. prosvjeta III, 10, 1968, str. 21 i d., i dr.

[9] F. LO SCHIAVO, Il gruppo liburnico-japodico, Atti d. Accad. Naz. dei Lincei, Mem. cl. sc. morali, st. e fil. ser VIII, vol. XIV, fasc. 6, 1970, str. 423—424, T. XXI, 5—7.

Rezultate tih istraživanja J. Korošec samo spominje u više radova, a malim ih je dijelom objelodanio.[10] Cjelovit prikaz tih radova pripremila je za tisak P. Korošec.[11]

Svi ti radovi bili su veoma malog opsega, a po rezultatima nisu pružili potpunije podatke da bi se pomoću njih mogao dobiti svestraniji pregled i potpunija dokumentacija o razvoju i životu na tom području, kao i o mnogim drugim problemima kulturno-povijesnog razvoja. Tako nije bila poznata cjelovita i sigurnija stratigrafija, razvoj naseljavanja, faze razvoja i svojstva kulture, razvoj svojstva i faze obrambenog sistema, oblici i svojstva kuća i naselja itd. Na istraženoj oskudnoj površini J. Korošec samo je malim dijelom otkrio originalnu i neporemećenu stratigrafiju, koja nije omogućavala sigurnije i neprekinuto praćenje razvoja kulture i života. Od nastambi otkrio je samo manje dijelove i tragove, a stariji obrambeni sistem ostao je potpuno nepoznat.

Zato je Josip Korošec u pojedinim osvrtima na rezultate istraživanja, a u zadnjim radovima i njegova supruga Paola, mnoga pitanja i probleme ostavio otvorenima ili je često bio prisiljen poslužiti se pretpostavkama koje nisu posve dokazane i ostaju neriješene.

Ostao je tako niz nepoznanica i nejasnih problema, a zbog svega je toga istraživanje trebalo nastaviti jer se na temelju dotad poznatih podataka nije mogao potpunije upoznati Bribir u tijeku prapovijesti.

S druge strane, daljnje je istraživanje nalagala potreba konzervacije i prezentacije objekata i ostataka iz mlađih razdoblja, iz rimskog, posebno iz starohrvatskog razdoblja, kad je Bribir bio sjedište bribirskih knezova, a time duže vremena u vrhu hrvatske politike i kulture. Slabo istraženi i nepoznati problemi prapovijesti onemogućavali su ne samo sustavno i svestrano istraživanje i upoznavanje cjelovite prošlosti Bribira već i planiranje njegove konzervacije i buduće perspektive. Zato se nisu mogli rješavati ni brojni problemi urbanističkog kontinuiteta iz prapovijesti preko rimskog razdoblja do Hrvata.

*

Potpisani je s prof. Koroščem sudjelovao u istraživanju Bribira g. 1961, a samostalno vođenje istraživanja prapovijesti u Bribiru preuzeo je nakon tragične smrti prof. Korošca 1966. Zato ćemo ovdje izvijestiti o rezultatima istraživanja nakon njegove smrti, dok ranija istraživanja, koja je vodio prof. Korošec, prikazuje P. Korošec.[12]

[10] J. KOROŠEC, sp. dj., Starohrv. prosvjeta III, 10, 1968, str. 17—20; D. VRSALOVIĆ, Četverogodišnji rad Instituta za nacionalnu arheologiju i Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, Starohrv. prosvjeta 8—9, 1963, str. 271; D. JELOVINA, Rad Inst. za nacional. arh. i Muzeja hrv. arh. spomen. u Splitu, Starohrv. prosvjeta 10, 1968, str. 187—191.

[11] J. - P. KOROŠEC, Istraživanja na Bribirskoj glavici u Bribiru, u ovom svesku Diadore.

[12] Usp. sp. dj. u bilj. 4 i 11.

Na početku našeg preuzimanja daljnjih istraživanja Bribira zacrtali smo osnovne probleme i zadatke koje je bilo potrebno rješavati:

1) izrada cjelovite tehničke i fotodokumentacije gradine i njene okolice, osobito detaljne geodetske snimke,

2) cjelovito i svestrano sondažno istraživanje kako bi se dobili temeljni stratigrafski i kulturni podaci o debljini i rasporedu kulturnih slojeva, vertikalno i vodoravno, o stupnju sačuvanosti slojeva i objekata, vrsti objekata, a time i prvotna geodetska snimka gradine, što bi sve poslužilo kao podloga za daljnja sustavna istraživanja, koja su trebala obuhvatiti:

3) dobivanje osnovnih presjeka kulturnih slojeva i faza, razvoja gradine i naselja,

4) na temelju pokusnih istraživanja na najpogodnijim dijelovima gradine trebalo je izvesti šira iskapanja radi dobivanja potpune stratigrafije, podataka o građevinama i naselju, prometnicama, a zajedno s pokretnim predmetima i ostacima kulture o načinu života, gospodarstvu, razvoju kulture i svim elementima njena razvoja, položaju i ulozi gradine na liburnskom području i u okviru liburnske kulture, veze sa susjednim područjima itd.

5) dobivanje temeljnih podataka o obrambenom sustavu gradine: elementi toga sustava, faze njegova razvoja, tehnika gradnje, oblik i tlocrt, što se vezuje uz razvoj cijelog naselja, zatim prilazne prometnice, ulazi u gradinu itd.

6) Usporedo s istraživanjem same gradine trebalo je: odrediti položaj i odnos grobljâ, a njihovim istraživanjem skupiti temeljne podatke o fazama i načinu pokapanja pokojnika, a po grobnim prilozima dopuniti poznavanje i razvoj kulture, osobito duhovni život, metalni materijal, običaje, odjeću itd., jer to grobovi mnogo više i bolje omogućuju nego kulturne naslage i ostaci u naselju.

7) Položaj, odnos i uloga gradine u Bribiru u okviru suvremenih okolnih naselja: geografski, kulturni, administrativni, gospodarski, obrambeni, društveni i dr. Time je trebalo odrediti areal ove gradine kao općinskog centra, njenu ulogu, funkciju, odnos prema ostalim naseljima u sustavu uređenja i života liburnskih općina i društva.

8) Konačno, nametao se poseban zadatak da se ustanovi kontinuitet i razvoj života na tom području prije osnutka naselja na gradini: izdvajanje pojedinih faza i kultura, utvrđivanje topografije, uvjeta i oblika razvoja i premještanja pojedinih naselja. Od poznatih naselja, pored gradine, trebalo je dobiti šire podatke o neolitičkom naselju na položaju Krivače u bribirskom polju. U vezi s tim trebalo je ustanoviti siguran i stvaran početak života i naselja na gradini, odnos neolitičkog naselja prema gradinskom, je li zaista postojao kontinuitet jednog i drugog naselja kao i nastavak života neolitičkog naselja na gradini i etnički i kulturno, kako to donekle pretpostav-

ljaju J. i P. Korošec (što nije posve sigurno), itd., jer bi se time dobrim dijelom osvijetlili elementi a i faze razvoja oba naselja.

Odmah moramo reći da je od svega toga do sada veoma malo izvršeno, zbog raznih tehničkih, financijskih i drugih teškoća. Za istraživanje prahistorije odvajala su se krajnje neznatna sredstva. Zato smo izveli samo dvije kampanje i time istražili manju površinu, uglavnom se ograničili na djelomična probna istraživanja. I ta su istraživanja bila uvjetovana drugim radovima, u prvom redu konzervacijom i prezentacijom pojedinih kasnijih, rimskih i srednjovjekovnih objekata. Zato su se ona samo dijelom i usput uklopila u planirane zadatke.

Istraživanja smo izveli g. 1967. i 1969. Neznatne intervencije izvodili smo i pored toga. U prvom smo redu uspoređo sređivali materijal-građu skupljenu prijašnjim iskapanjima ili drugim radovima, od 1961. do 1973. Time smo sistematizirali, signirali, pospremali i katalogizirali skupljenu građu, a što nije bilo ranije izvršeno.

Istraživanje u g. 1967.

Iskapanje je izvedeno od 9. do 25. X. 1967.[13] Iskapala se mala prostorija sjeveroistočno od crkve sv. Marije (obilježena s A u okviru samostana). Pripadala je srednjovjekovnom samostanu. Smještena je uz bedeme s jugoistočne strane gradine, na dijelu gradine zvanom Dol. Sada je prostorija bila omeđena s dvije strane temeljima antičkih, a s dvije strane srednjovjekovnih zidova koji su pripadali samostanu. Prostorija je u okviru blokovske mreže gradine smještena u kvadrantu B bloka 210, a malim dijelom u bloku 234. Prostorija ima veličinu 2.62 x 6,12 m ili površinu od 15,86 m², pa je tolika površina istražena.

Brežuljak na kojem je smještena Gradina zaobljen je i postupno se spušta na obroncima, osim prema jugoistoku gdje se od vrha naglo spušta u jaku udolinu. Zato se ta udolina i naziva Dol. Takva prirodna konfiguracija uvjetovala je činjenicu da su kulturne naslage na zaobljenom i istaknutom dijelu Gradine tanke i slabo nataložene, a u toj udubini, osobito u Dolu, nataložene i sačuvane u debelim slojevima. Zato smo prišli istraživanju upravo na Dolu kako bi se zahvatila najdeblja i najbolje sačuvana prapovijesna stratigrafija. Radovi su s druge strane dijelom bili uvjetovani konačnom prezentacijom crkve i Samostana sv. Marije kao i antičkih objekata u njihovu okviru. Započeli smo upravo istraživanje površine omeđene navedenom prostorijom, jer smo računali da ćemo uz bedeme zahvatiti najdeblje kulturne slojeve, da time od ruba gradine započinjemo konačna istraživanja kao i prezentaciju nepokretnih objekata. Osim toga, oskudnim sredstvima koja smo imali na raspolaganju mogli smo

[13] Š. BATOVIĆ, Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967. godine, Diadora 4, 1968; isti, Bribirska glavica, Bribir, Arh. pregled 10, 1968.

istraživati samo navedenu površinu, pa je velika šteta da nismo odatle nastavili i dobili bar stratigrafijski presjek dijela gradine na Dolu, jer se bez toga ne može suočiti cjelovita slika razvoja gradine.

Radovima predhodnih godina na položaju Dol pretežito su dignuti recentni, srednjovjekovni, a uglavnom i antički kulturni slojevi. Osim navedenih površina koje je istraživao J. Korošec i mjestimičnih zahvata u drugim kopanjima, prapovijesni slojevi ostali su neistraženi. Tako je i u ovoj prostoriji ostao neistražen samo prapovijesni sloj, koji je, međutim, istražen ove godine.

Ukupno kulturne taložine u okviru ove prostorije prvotno su iznosile oko 7 m debljine. Od toga su gornja 3 m pripadala razdobljima od Rimljana do Turaka, a niža 4 m, koja smo sada istražili, u cjelini prapovijesnom ili predrimskom razdoblju. To je i najdeblja stratigrafija do sada ustanovljena na ovoj gradini, bilo u cjelini, bilo sâm prapovijesni dio. Sl. 1.

Kulturni materijal i slojevi leže izravno na zdravici koja se sastoji od živih stijena vapnenca, a u pukotinama sadrži crvenicu. Kulturni su slojevi neporemećeni, teku bez prekida, pravilno i vodoravno nataloženi. Nema sterilnih slojeva, što govori da nakon osnutka naselja na tom mjestu nije bilo prekida u naseljavanju. Prapovijesni ostaci na ovom položaju nataloženi su u šest različitih slojeva, odnosno u pet građevinskih slojeva ili faza. Prema svojstvima kulturnih ostataka moglo se ustanoviti da se prahistorijsko naselje vremenski razvijalo u 5 faza. Pojedini slojevi prekinuti su ili odvojeni paljevinom, što je uobičajena pojava na prapovijesnim naseljima.

On nepokretnih objekata otkrivena su ognjišta i vatrišta pa jedno popločenje, vjerojatno prometnica. Nisu otkriveni ostali ostaci građevina, kao suhozidovi, peći i dr.

Pokretni ostaci materijalne kulture sastoje se pretežito od keramike. Predmeti od kamena, kosti i metala vrlo su rijetki. Nađeno je dosta životinjskih kostiju. One nisu analizirane, pa je teško govoriti o pojedinim vidovima gospodarstva, osobito o stočarstvu, lovu, prehrani. Na prvi se pogled može reći da kosti pretežito potječu od ovce i goveda. Ima i divljih životinja, iako u manjoj mjeri.

Materijalna kultura pokazuje neprekinut razvoj od najnižih slojeva do rimske prevlasti i može se podijeliti na pet faza.

Radove je vodio potpisani, a sudjelovali su B. Djaković, crtač, i B. Vilhar, preparator Arheološkog muzeja u Zadru, pa V. Bakulić, akad. slikar u Institutu za nacionalnu arheologiju u Splitu na izradi dokumentacije. Radovi su dokumentirani tlocrtima i presjecima građevina i slojeva, fotografijama u crno-bijeloj i kolor tehnici. Uz to su skupljene životinjske kosti za analizu, primjerci ugljena i sloja također za C 14 i dr. analize.

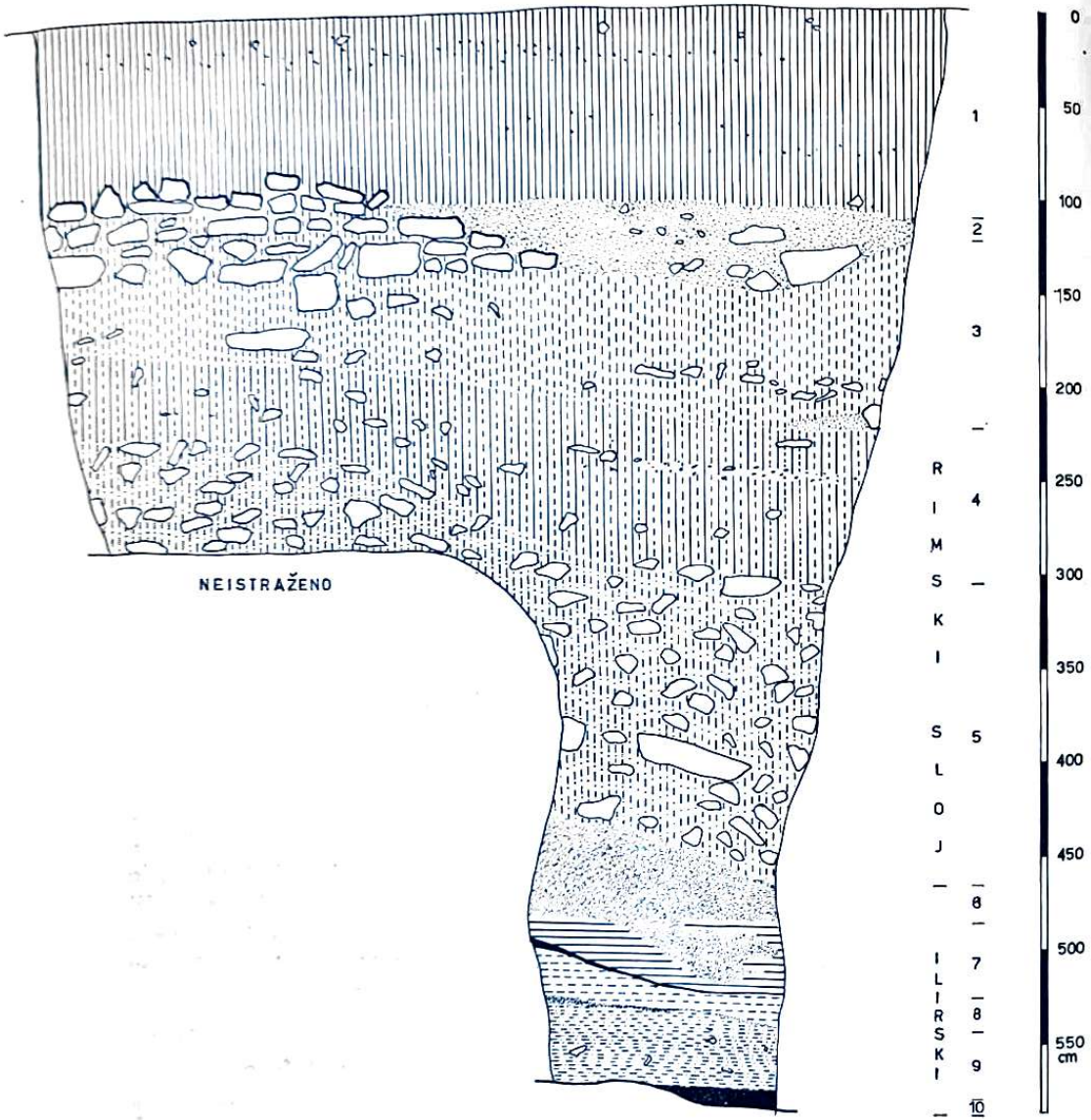

Sl. 1. Bribir, presjek kulturnih naslaga u prostoriji A srednjovjekovnog samostana sv. Marije, uz jugoistočni rub gradine. — Fig. 1. Bribir, coupe des couches culturelles dans la pièce. A du couvent médiéval Ste Marie, aux bords sud-est de la gradina.

Istraživanje u godini 1969.

Ovogodišnje iskapanje izvedeno je od 2. VI. do 4. VII. 1969.[14] Istraživala se jedna pravokutna prostorija koja je pripadala Samostanu sv. Marije, jedna sonda u velikom dvorištu istog samostana i jedna sonda sjeveroistočno od samostana. Ukupno je istražena površina od 128 m².

Istraživanje navedene prostorije bilo je vezano uz konzervaciju i prezentaciju Samostana i crkve Sv. Marije, a ujedno je to dio daljnjih pokusnih istraživanja gradine. Ostale dvije sonde također su dio plana o cjelovitom pokusnom istraživanju gradine, što ranije nije provedeno, a što je temelj daljnjih istraživanja.

Radovi su i ove godine ograničeni na položaj Dol jer to područje sadrži, koliko možemo predvidjeti, najdeblje kulturne slojeve, a osim toga planirali smo da pokusna istraživanja započnemo i provedemo počevši odatle, što je ujedno vezano uz čim skorije konzerviranje najreprezentativnijih starohrvatskih objekata na gradini, Samostana i crkve sv. Marije.

Svrha je ovog istraživanja bila dobiti nove podatke o stratigrafiji, kulturi i evoluciji ovog naselja, jer podaci o tome nisu još dovoljni, a dosad nije provedeno cjelovito sondiranje gradine niti su istražene veće površine, pa se mnogi problemi ne mogu osvijetliti. Osim toga, nije poznat presjek kulturnih slojeva cijele gradine, pa je teško uočiti faze naseljavanja i razvoj naselja.

Istražena prostorija (obilježena sa C u okviru Samostana) ima pravokutan oblik, vel. 6,50 x 13,13 m. Nalazi se uz sjeverozapadni rub samostanskog kompleksa, ili sa sjeveroistočne strane crkve sv. Marije, u bloku 233 blokovske mreže gradine. T. II, III.

Istražen je pretežan dio prostorije, ukupno 70 m² površine, osim manjih dijelova ispod kasnijih zidova i dijela jednog rimskog bazena. Istražili smo sve prapovijesne slojeve i dio kasnijih slojeva koji nisu bili ranije sasvim dignuti.

Naime, u istoj prostoriji recentne slojeve a dijelom i srednjovjekovne i rimske slojeve istražio je i digao prethodne godine dr. S. Gunjača, i to u debljini od oko 1,5 do mjestimice 3 m dubine.

Prapovijesni slojevi javljaju se na dubini od oko 3 m u toj prostoriji. Kulturni slojevi u toj samostanskoj prostoriji imali su debljinu do 3 m, a prvotno, prije djelomičnog iskapanja S. Gunjače, ukupno oko 4 do 4,5 m. Sami prapovijesni slojevi zauzimaju debljinu od 0,95 do 1,90 m. Sl. 2.

Prema tome, debljina slojeva u cjelini, kao i samih prapovijesnih, mnogo je manja nego u prostoriji istraženoj 1967. Tome je uzrok što je ova prostorija dosta udaljena od ruba i bedema gradine, tj.

[14] Š. BATOVIĆ, Varvaria (Bribirska glavica), Bribir, Arh. pregled 11, 1969; isti, Rad Arheološkoga muzeja u Zadru od 1967. do 1969. godine, Diadora 5, 1970, str. 278, 282—283.

više je u unutrašnjosti gradine, pa se nalazi na njenom obronku, jer prati zaobljeni prirodni oblik brežuljka. Zato i velika razlika u debljini prapovijesnih taložina u ovoj prostoriji.

U ovoj prostoriji ustanovili smo ostatke zidova od 7 prostorija iz rimskog doba. Neke su od tih prostorija imale cementne podove. Na većem sjevernom dijelu ove samostanske prostorije otkriven je rimski bazen s podom od mozaika koji ide do zdravice, tj. kroz sve kulturne slojeve, a njegov dio prostire se izvan Samostana prema sjeverozapadu u neistraženo zemljište. Na dnu toga bazena nađen je dio rimske kamene are s natpisom.

Prapovijesni ostaci dijele se na tri do sedam slojeva zbog zakošenosti i pada prirodne površine brežuljka. Pojedini slojevi odijeljeni su paljevinom ili podovima i ognjištima. Od građevinskih ostataka nađeni su dijelovi glinenih podova i ognjišta. Prema njima mogu se ustanoviti do 4 građevinska sloja. Nisu otkriveni cjeloviti tlocrti kuća ni suhozidovi, pa o građevinama ne znamo mnogo. Pokretni su ostaci obilni, ali pretežito predstavljaju keramiku.

S o n d a 3 smještena je usred tzv. velikog dvorišta na sjeveroistočnom dijelu Samostana, kao i približno po sredini udaljenosti od bedema između istraženih prostorija A i C. Nadali smo se da ćemo tom sondom popuniti slijed kulturnih slojeva dobivenih u navedene dvije istražene prostorije Samostana, a pretpostavili smo da će tu biti bolje sačuvana kult. stratigrafija, s obzirom na to da taj prostor nije bio izgrađen u srednjem vijeku, pa bi dvorište pružalo dobre uvjete za šira istraživanja.

Sonda 3 imala je veličinu 4 x 4 m, a smještena je u bloku 234/258 blokovske mreže gradine. Sonda je naknadno proširena za 1 x 2,7 m.

U ovom velikom dvorištu Samostana prethodno su također dignuti gornji slojevi, pretežito recentni i površina izravnana do visine poriza Samostana. Tako su iznad sonde 3 bili dignuti slojevi u debljini od oko 40 do 90 cm, jer površinski sloj nije bio potpuno vodoravan. Tako su na tom položaju prvobitno kulturni slojevi imali ukupnu debljinu od oko 5 do 5,5 m. Mi smo istražili i zatekli debljinu od 4,6 m, od sadašnje površine do zdravice.[14a]

U površinskom dijelu sonde otkrili smo više zidova recentnih građevina, najvjerojatnije adaptacije iz 17. st., a nismo ih dizali, pa smo zato sondu proširili i kopali do zdravice samo smanjenu površinu od 8,10 m². U jednom recentnom zidu našli smo kao spolija dio portala samostanske crkve sv. Marije, ukrašenog u gotičkom stilu. T. IV.

[14a] Spominjemo približne podatke o prethodno dignutim slojevima jer nisu, nažalost, dokumentirani pa ne postoji mogućnost da se vjerno rekonstruiraju.

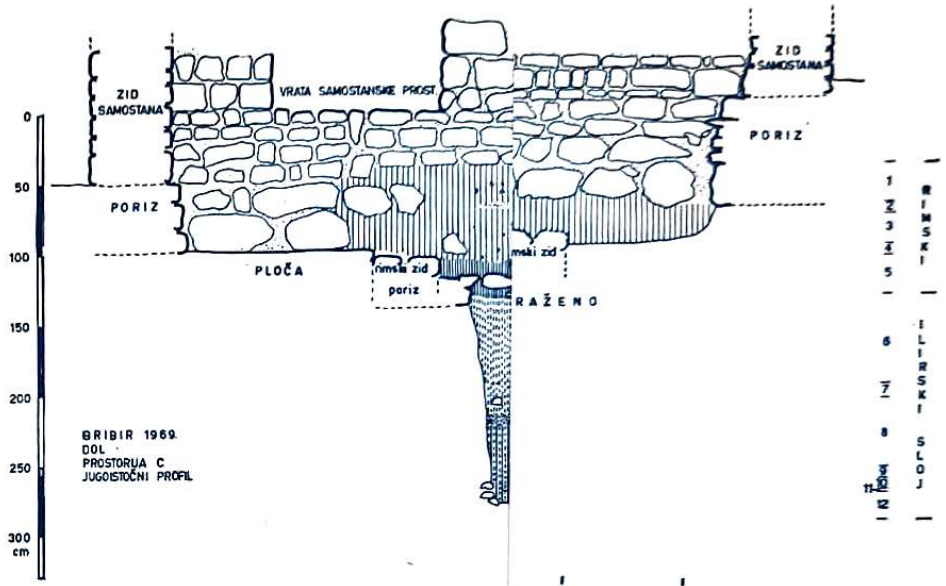

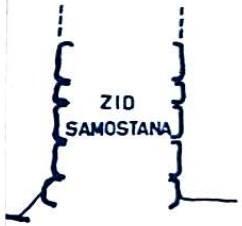

PORIZ

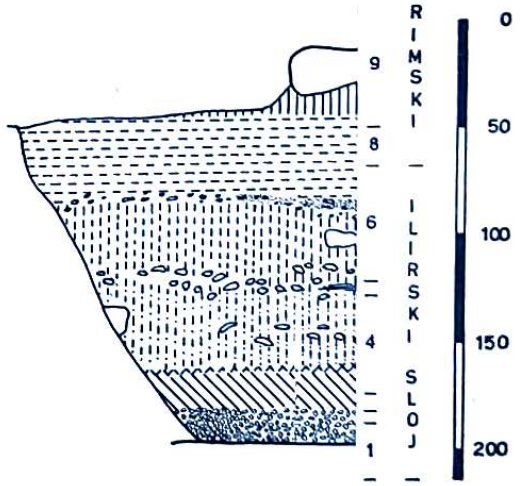

Sl. 2. Bril
stana sv.
Bribir, co

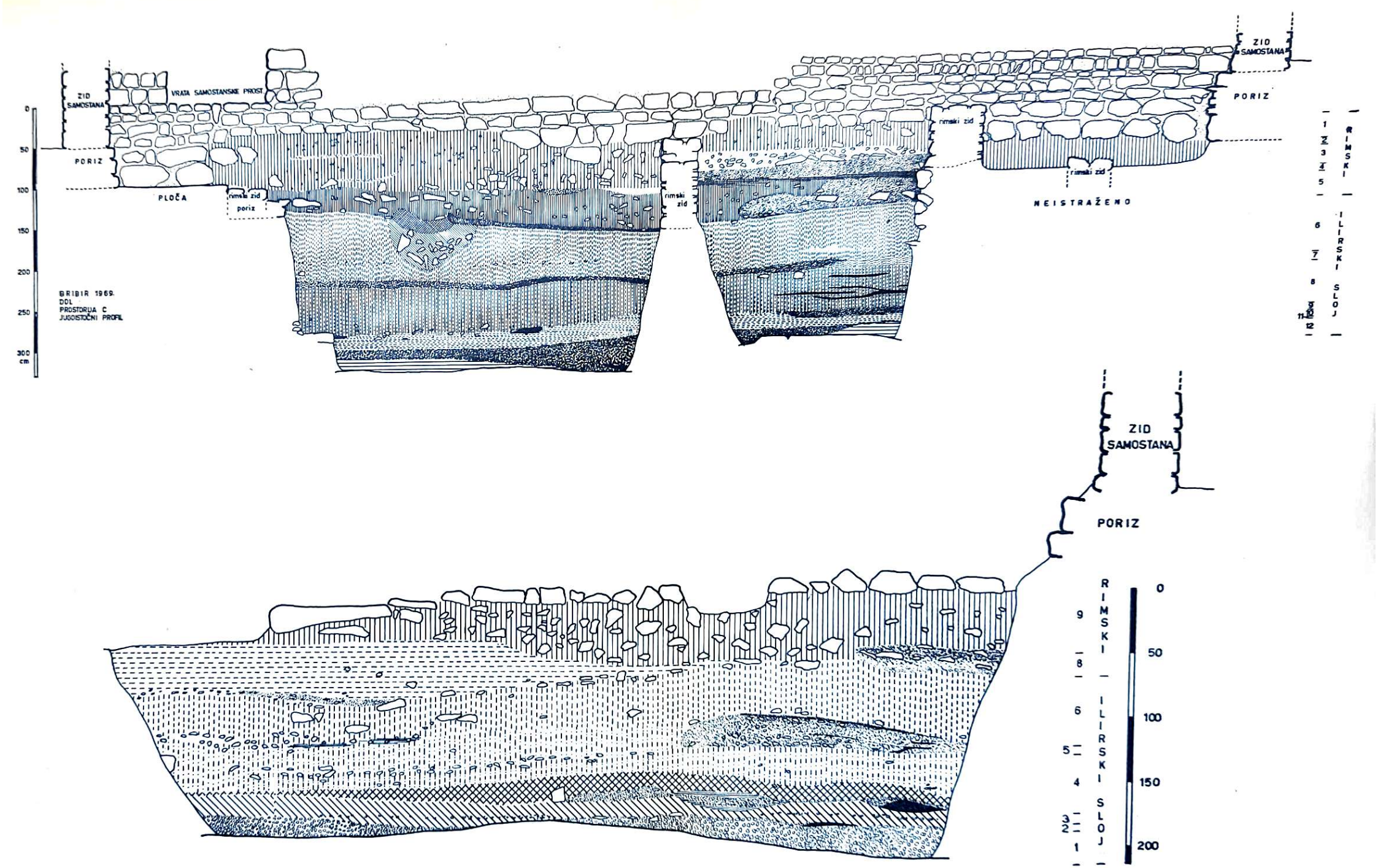

Sl. 2. Bribir, Presjeci kulturnih naslaga u prostoriji C srednjovjekovnog samostana sv. Marije na položaju Dol, na jugoistočnoj strani gradine. — Fig. 2. Bribir, coupes des couches culturelles dans la pièce C du couvent médiéval Ste Marie dans la localité de Dol, au sud-est de la gradina.

Prapovijesni ostaci u toj sondi zauzimaju najnižih 1,80—2,10 m debljine, a dijele se na četiri sloja. Slojevi iznad toga potječu iz rimskog, srednjovjekovnog i recentnog razdoblja. U sondi nisu nađeni značajniji ostaci prapovijesnih nepokretnih objekata. Kulturni ostaci sadrže pretežito keramiku.

Sondu 4 smjestili smo 20 m sjeveroistočno od Samostana i oko 25 m udaljenu od bedema gradine, radi daljnjeg praćenja stratigrafije, kao i najoptimalnijeg pružanja istraživanja prema vrhu gradine, jer se, prema izgledu i drugim indicijama, tuda nalazi najdeblji kulturni sloj. Osim toga, površina sjeveroistočno od Samostana nije oštećena, tj. ostala je netaknuta i nije iskapanjem dignuta, pa smo željeli dobiti cjelovitu stratigrafiju gradine radi utvrđivanja odnosa, sastava i drugih svojstava pojedinih razdoblja.

Prema tome, u ovoj sondi slojevi od prapovijesti do današnje površine imaju ukupnu debljinu od 5,75 do 5,85 m.

Sonda ima površinu 5 x 5 m. Međutim, ta je površina cjelovito istražena samo do dubine od 2,8 m. Dublje, do zdravice je iskopana samo površina od 4 m², radi nedostatka sredstava. T. V.

U toj sondi nalaze se prapovijesni, rimski, srednjovjekovni i recentni slojevi. Prapovijesni ostaci imaju debljinu od 0,8 do 1,45 m i dijele se na 4 sloja (T. V, 2). Rimski ostaci ovdje imaju vrlo veliku debljinu od 3,6 m i dijele se na više dobro sačuvanih slojeva. Srednjovjekovni i recentni slojevi zahvaćaju površinski dio do 1 m debljine.

U rimskim slojevima našli smo zanimljive ostatke građevina: zidove, stupove, profilirane blokove i dr., uz mnogo ostalog sitnog materijala. T. V, 1.

Prapovijesni slojevi sadržavali su uobičajeni materijal, pretežito keramiku, a malo predmeta od ostalih materijala. Ni ovdje nisu ustanovljeni značajniji nepokretni objekti.

Po svemu, ovogodišnjim iskapanjem ustanovljena je ukupna debljina kulturnih slojeva od oko 4 do 5,85 m. Debljina samih prapovijesnih slojeva kreće se od 0,80 do 2,10 m. Njihova debljina ovisi o položaju na gradini, a različita je zbog postupnog pada prirodne pa i sadašnje površine gradine od vrha prema bedemima. Prema tome, od bedema, ili od ruba, slojevi se prema vrhu gradine stanjuju — zbog jače akumulacije i manjeg otplavljivanja uz rubove koji su bili zaštićeni bedemima, ali svakako i zbog intenzivnijeg života uz bedeme.

Broj prapovijesnih slojeva varira od 3—7, prema položaju, debljini i sastavu.

Kulturni slojevi leže na litici ili živom vapnencu, a ponegdje na pješčenjaku s nešto crvenice i pjeskulje.

Stratigrafska situacija ovdje je uglavnom jednaka kao u ranije istraženom prostoru. Jednako kao što smo ranije ustanovili, slojevi

i kulturni materijal upućuju na neprekinuti razvoj od najnižih slojeva do Rimljana. Keramika pokazuje istu sliku kao i ranije. Zato se razvoj prapovijesnih ostataka i ovdje dijeli u 5 faza.

Od nepokretnih objekata otkriveni su samo djelovi glinenih podova i ognjišta. Pokretne predmete predstavlja pretežito keramika. Nalazi se uz to velika količina životinjskih kostiju, pretežito od goveda, ovce ili koze. Ostali su predmeti i rukotvorine oskudni i rijetki, bilo od kamena, kosti ili metala. Ostatke prehrane, osim kostiju predstavlja manja količina morskih puževa i školjaka.

Osim potpisanog, koji je vodio radove, sudjelovali su B. Djaković, crtač Arheološkog muzeja u Zadru, i studenti arheologije Filozofskoga fakulteta u Zadru.

*

U daljnjem izlaganju osvrnut ćemo se na pojedine probleme.

Stratigrafija i periodizacija

U cjelini, vidjeli smo, kulturni slojevi na gradini, od osnutka naselja na tom položaju do prestanka života u 17 st., ili do današnje površine na istraženom prostoru, širine oko 35 m, imaju debljinu od oko 4 do 7 m. Oni se prema vrhu gradine stanjuju pa se na tjemenu svode na 0, ili su neznatni, što se uočava zapažanjem, jer u cijelosti nisu dokumentirani, pa se zasad ne može dobiti presjek kroz naslage cijele gradine.

Sami prapovijesni slojevi na istraženom prostoru iznose 0,80 do 4 m debljine, tj. od bedema prema vrhu gradine stanjuju se prateći obronak brežuljka. I oni se razmjerno stanjuju i gube prema vrhu gradine, samo nisu potpuno dokumentirani u cijelom presjeku. Slične se pojave opažaju i na drugim gradinskim naseljima, tj. deblji se kulturni slojevi nalaze na obroncima ili po periferiji gradina. Dijelom je tome uzrok što su bedemi zadržali kulturne slojeve i spriječili otplavljivanje s periferije. Međutim, na gradini u Radovinu opazili smo da je periferija gradine bila najranije naseljena i da se naselje širilo od periferije prema unutrašnjosti, a osim toga na periferiji je i najintenzivnije tekao život. Dapače, na gradini u Radovinu središnji prostor gradine nije bio naseljen u prapovijesti.[15] Slično je bilo, čini se, i na gradini u Bribiru, samo nije još jasno je li središnji prostor bio naseljen, jer nije istražen.

Dosad smo mogli ustanoviti različit broj kulturnih slojeva iz prapovijesti, od 4 do 7, već prema položaju i debljini, sastavu i načinu taloženja slojeva. Debljina pojedinih slojeva također varira, uglavnom prema položaju, odnosno stanjuju se od periferije prema vrhu gradine.

[15] Š. BATOVIĆ, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, Diadora 4, 1968, str. 53 i d.

Na cijelom istraženom prostoru ustanovili smo uglavnom jednak sastav slojeva i njihov neprekidan slijed, što odgovara i svojstvima kulturnog materijala u njima.

Prema geološkim svojstvima slojeva, građevinskim fazama kao i svojstvima kulturnog materijala u njima prapovijesni ostaci dijele se na 5 razvojnih faza.

Posebno naglašavamo da su na istraženom prostoru prapovijesni kulturni slojevi uglavnom neporemećeni, vodoravno i pravilno naloženi, neprekinuti i bez sterilnih slojeva koji bi označavali prekid u naseljavanju. Mjestimični poremećaji i oštećenja slojeva, osobito u rimsko doba, pa ponegdje i miješanje materijala, opća je pojava, ali ne remete pravilan razvoj i stvarnu sliku.

J. i P. Korošec pretpostavljaju na Glavici postojanje jednog ranijeg naselja, iz prijelaznog razdoblja iz neolitika u eneolitik, kao i iz ranog brončanog doba, odnosno, oni uglavnom drže da su etnički i kulturni elementi pa i neolitičko naselje s položaja Krivače iz polja ispod gradine prenijeti i nastavljeni na Glavici u V. fazi danilske, ili II. fazi hvarske kulture.[16]

Prema rezultatima našeg istraživanja ne možemo potvrditi takvo mišljenje. Na istraženom prostoru nismo mogli izdvojiti ni poseban takav stariji sloj ni materijal. Svi slojevi koje smo ustanovili sadrže materijal željeznog doba, od njegova početka do kraja.

U tijeku istraživanja g. 1973. na južnoj periferiji gradine na dnu kulturnog sloja ili na zdravici nađena je jedna kremena strelica kasnoneolitičkog tipa, ali bez drugog istodobnog materijala i kulturnog sloja.

Teoretski dopuštamo mogućnost postojanja starijeg naselja na dijelu gradine, ali držimo da se na temelju dosadašnjih istraživanja to ne može dokazati, pogotovo što nije ustanovljen raniji sloj, a ni odgovarajući ostaci. Spomenuta strelica, kao i nekoliko ulomaka keramike od kojih su neki ukrašeni spiralom, nađeni u usjeku izvan bedema 1961, najvjerojatnije su naknadno donijeti s neolitičkog naselja na Krivačama, iako se strelica mogla zagubiti na tom položaju još za života neolitskog naselja u polju, što nije rijedak slučaj.[17]

Prema tome, držimo da se postojanje nekih ranijih slojeva, kao i naselja koje bi bilo ranije od početka željeznog doba na gradini u Bribiru zasad ne može dokazati.

P. i J. Korošec misle da puni kontinuitet prapovijesnog naselja na Glavici traje od konca brončanog doba i da se dijeli na 2 horizonta.[18]

[16] J. KOROŠEC, Danilo in danilska kultura, 1964, str. 56; isti, Bribir u prahistoriji, Starohrv. prosvjeta 10, 1968, str. 18—19; J. - P. KOROŠEC, Istraživanja na Bribirskoj glavici u Bribiru, Diadora 7, 1974, str. 27.

[17] Š. BATOVIĆ, Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967. godine, Diadora 4, 1968, str. 88—89; isti, Varvaria (Bribirska glavica), Bribir, Arh. pregled 11, 1969, str. 55—56.

[18] J. KOROŠEC, sp. dj., Starohrv. prosvjeta 10, 1968, str. 18—19; J. - P. KOROŠEC, Istraživanja na Bribirskoj glavici u Bribiru, u ovom svesku Diadore.

Prema stratigrafiji, evoluciji i svojstvima materijala, kao i analogijama u drugim nalazištima, osobito u Radovinu i Ninu,[19] na Glavici u Bribiru možemo ustanoviti također jednak razvoj naselja i kulture kroz 5 faza koje zahvaćaju cijelo željezno doba.

Što se tiče osnutka i početka stalnog života ovog naselja, mi ne možemo ustanoviti sigurne dokaze za to prije početka željeznog doba. Pojedini elementi, osobito keramike, imaju i mogu imati starije tradicije, što je opća pojava, ali se ne mogu izdvojiti objekti ili čitav sloj kao dokaz ranije datacije. Najsigurniji element u izoliranim slojevima jest jedna brončana topuzasta ukrasna igla, nađena u najnižem sloju prostorije A g. 1967. (T. VII, 1). Takve igle najčešće su u kulturi groblja sa žarama, a tada se najranije i datiraju, odnosno na ovom području u prijelazno razdoblje iz brončanog u željezno doba. Kako su se vjerojatno na našem primorju one raširile iz kulture groblja sa žarama, mogle su se ovdje i dulje zadržati, što dokazuje nalaz takvih igala u najnižim slojevima i na gradini u Radovinu, koja se datira od početka željeznog doba.[20] Vjerojatno je zato ta igla i u Bribiru ranija tradicija, jer se drugi elementi prijelazne faze ne mogu ustanoviti.

Prema tipološki najpouzdanijim metalnim elementima za dataciju iz Bribira dosad nisu poznati predmeti prije početka željeznog doba. Poznate su na primjer lučne, spiralne, certosa, ranolatenoidne, srednjolatenske i dr. fibule i predmeti,[21] koji se svi ograničavaju na željezno doba (T. VI, VII). To potvrđuje i keramika, bilo iz izdvojenih kulturnih slojeva, bilo ostala keramika, sakupljena dosad na razne načine (T. VIII—XIII).

Prema tome kulturni materijal i slojeve, odnosno prapovijesno naselje na Glavici u Bribiru zasad možemo datirati samo u željezno doba, odnosno naselje se razvijalo i trajalo kroz cijelo željezno doba, od 9. st. do rimske prevlasti.

Najbolju sliku razvoja kulture pokazuje keramika. Pojedini njeni elementi traju kroz sve slojeve, a pojedini se javljaju povremeno i traju kraće vrijeme. Odnosno, keramika se kontinuirano razvijala zadržavši pojedine opće elemente, dok su se pojedini elementi mijenjali u tijeku trajanja naselja. Osim toga, pojedini importirani elementi potvrđuju stratigrafiju i neprekinuti razvoj. Ima slučajeva da poneki elementi variraju i ne pružaju čvrste podatke jer je dokumentirana i istražena mala površina, a u tijeku života i razvoja naselja dolazilo je do stanovitih miješanja slojeva i materijala.

Osim toga, u svim slojevima i položajima nije zastupljena ista vrsta ni jednaka količina materijala, pa zato stanovita različita slika. Posve pouzdanu sliku remeti i činjenica što pojedini slojevi, idući od

[19] Š. BATOVIĆ, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, Diadora 4, 1968; isti, Istraživanje ilirskog naselja u Ninu 1969. godine, Diadora 5, 1970.

[20] Š. BATOVIĆ, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, Diadora 4, 1968, str. 66—67, T. XX, 5.

[21] F. LO SCHIAVO, sp. dj., str. 423—424, T. XXI, 5—7.

bedema prema vrhu gradine, nestaju ili se stanjuju pa lakše dolazi do miješanja. Tako u istraženoj širini nestaju mjestimice 1, a na kraju i 2 kulturna sloja. Zbog svega toga postoje stanovite razlike u stratigrafiji materijala, posebno između istraženih prostorija A i C. Zato sadašnji podaci služe za opću orijentaciju. Svakako je potrebno s jedne strane dobiti neprekinut presjek slojeva od ruba prema vrhu gradine, a s druge strane istražiti veće površine da bi se provjerili i učvrstili dobiveni podaci.

Svakako se zasad jasno pokazuje da se kroz sve slojeve javljaju pojedini oblici posuda i objekata, zatim kanelirani ukras, ukras otiskom prsta, plastična rebra-obruči itd. Među evolucionim pojavama u pravilu se javljaju npr.: facetirani obodi posuda i ukras tehnikom urezivanja ili udubljivanja od I—III. faze; facetirane ručice posuda od I—III. ili IV. faze, jednako kao i ukras ubodima; ukras kombinacijom kanelura i uboda donekle je različito raspoređen u prostoriji A, od III—V. faze, a u prostoriji C uglavnom od I. ili II—IV. faze; ukras otiskom konopca uglavnom se javlja od III—V. faze. Importirana apulska keramika s geometrijskim ukrasom javlja se od II—IV. faze, a helenistička i gnathia keramika, kao i ukras plastičnim valovnicama javlja se isključivo u zadnjem sloju ili u V. fazi.[22]

Obrambeni sustav gradine

Dosadašnjim istraživanjem nismo zahvatili ni osvijetlili obrambene objekte gradine. Istraživanjem J. Korošca u usjeku ispod bedema 1961. uočili su se u presjeku i tragovi suhozidnih bedema. Tragovi tih bedema nađeni su i u drugim radovima, osobito rekonstrukcijom faze bedema s fasadom od megalitskih blokova.

Mali dio širokog suhozida od velikih neobrađenih blokova vapnenca koji je negiran u rimsko doba na dužini od oko 3 m otkriven je istraživanjem kompleksa rimskih građevina, koje je vodio M. Suić g. 1973. na položaju Starog grobišta do zapadnog ulaza na gradinu. Taj je zid sačuvan u visini ilirskih slojeva. Udaljen je na tom mjestu od megalitskog i sada rekonstruiranog bedema desetak metara. Mi smo ga očistili i dokumentirali u jesen g. 1973, ali zbog jakog zahlađenja i kiša koje su tada započele, nismo ga dospjeli pratiti i otkriti na većoj dužini, kako bi se mogao razjasniti njegov pravac i svojstva. Po svemu se zasad čini da je to jedna faza bedema gradine, koja se na tom mjestu nešto razilazi od pravca kasnijih bedema. Bilo bi zanimljivo ustanoviti u kojoj se dužini razilaze i u kolikoj poklapaju, kao i vrijeme postanka i trajanja toga bedema, odnosno razjasniti koja je to faza bedema gradine. Po tehnici gradnje čini se da to nije jedina faza bedema ranija od gradnje megalitskih, niti se ona potpuno uklopila u megalitsku fazu. Vjerojatno je to druga faza.

[22] Usp. Š. BATOVIĆ, Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967. godine, Diadora 4, 1968, str. 87.

Osnova bedema s megalitskim blokovima, koji je i najbolje sačuvan, bez sumnje je nastala u prapovijesti jer sadrži jednaku tehniku gradnje od više zidova naslonjenih jedan na drugi radi veće čvrstoće, a osim toga sjeverozapadni ulaz riješen je u obliku spirale ili puževe kućice, na način tipičan u željezno doba na našem primorju.[23] Osnovne su konture ti bedemi najvjerojatnije dobili u helenističko doba kad su pod helenističkim utjecajem Iliri preuzimali megalitsku tehniku, kakva se opaža na pojedinim gradinama od Albanije do Istre.

Po svemu se može pretpostaviti da je Bribirska gradina u željezno doba imala vjerojatno tri faze bedema. Međutim, šire podatke o njima tek treba skupiti. Zato je svakako potrebno na nekoliko mjesta presjeći periferiju gradine i na pojedinim položajima šire istražiti. Pogotovo je to potrebno izvesti prije nego se dovrši cjelovita rekonstrukcija i konzervacija faze bedema s megalitima, jer će to kasnije biti dosta teško, a dijelom i nemoguće, jer se — usporedo s konzervacijom u proteklim godinama, koja je jako uznapredovala — zbog nedostatka sredstava i drugih problema ne izvode potrebna istraživanja niti se skuplja nužna dokumentacija.

Građevine i ostala naseobinska svojstva

Već smo napomenuli da smo istraživanjem ustanovili 4 građevinske faze u stratigrafskom slijedu prapovijesnih razdoblja Bribira. Ako se tome doda jedna faza na litici kad je naselje osnovano, koja je mjestimice identificirana, građevinske se faze poklapaju s drugim stratigrafskim elementima i potvrđuju razvoj naselja kroz 5 faza. Te su faze izvrsno vidljive u dijelu C 4 prostorije C, gdje su slojevi i faze popraćeni paljevinom, ognjištima i dijelovima podova.

Općenito smo pojedine građevinske faze indentificirali pomoću dijelova podova, ognjišta i vatrišta, slojeva paljevine, a mjestimice nasipom zdravice — gline i dr., odnosno niveliranjem površine.

Podove kuća nalazili smo na više mjesta, a sastoje se od nabijene, ponekad pečene gline. Međutim, nismo ustanovili cijele tlocrte kuća, odnosno cjelovitije podove pomoću kojih bi se tlocrti kuća mogli rekonstruirati. Ognjišta imaju približno kružan ili elipsoidan oblik. Katkad se sastoje samo od sloja gline, a katkad imaju podlogu od sitnog kamenja. Katkad sama ognjišta imaju više faza, odnosno leže jedno na drugome.

Najbolji i najizrazitiji sloj paljevine javlja se iznad drugog sloja što svakako sugerira uništenje naselja u požaru, samo je zasad teško ustanoviti je li to lokalna i slučajna pojava, ili šira pojava vezana uz neke ratne sukobe i sl., o čemu još nemamo konkretnijih dokaza.

[23] M. SUIĆ, Bribir (Varvaria) u antici, Kolokvij o Bribiru, 1968, str. 21 i d., sl. 3, 4, T. XII, 1; isti, Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg primorja, Godišnjak Centra za balkan. ispit. u Sarajevu III, 1, 1965, str. 175; Š. BATOVIĆ, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, Diadora 6, 1973, str. 86, sl. 21.

Našim istraživanjima nismo ustanovili peći kakve je ranije otkrio J. Korošec.[24] Bez sumnje se one nalaze i drugdje i svakako su postojale, samo nije poznato jesu li bile u uporabi kroz cijelo vrijeme trajanja prapovijesnog naselja, u kolikoj mjeri i u koje svrhe. Isto tako nije poznat smještaj i odnos ognjišta i peći prema kući, jesu li bili izvan kuće ili u njoj i u kojim dijelovima.

Isto tako nismo otkrili nikakve zidove građevina. U slojevima smo našli jedino manju količinu ulomaka glinenog lijepa. Međutim, nismo sigurni potječe li taj lijep od vanjskih ili pregradnih zidova kuća, ili od kupolastih zidova peći koje su također mogle biti oblijepljene. P. i J. Korošec nisu nam dosad pružili jasnije podatke o otkrivenim pećima po kojima bismo mogli to ustanoviti. J. Korošec je otkrio tragove suhozida koji vjerojatno potječu od kuća.[25] Dijelove suhozidnih kuća otkrio je i M. Suić istraživanjem zadnjih godina na zapadnom dijelu gradine. Po tome se može pretpostaviti da su se i na ovoj gradini kuće gradile u tehnici suhozida kao i na drugim ilirskim gradinama, kao u Radovinu, Zadru, Ninu.[26] Ipak je zasad teško na Bribiru negirati drvene gradnje ili dijelove kuća.

Prema tome, zasad nije moguće na Bribiru ustanoviti ni oblik građevina ni njihov odnos, odnosno sistem naselja, ni koliko je to naselje sličilo drugim liburnskim naseljima. Zato nije poznat ni komunalni sustav, jesu li prometnice, a time i naselje imali uobičajen koncentrični i radijalni sustav kao u Radovinu i Ninu, što je vjerojatno s obzirom na položaj naselja.

Pokretni ostaci

Istraživanjem su nađene velike količine pokretnih ostataka kulture. Uglavnom se dijele na ostatke prehrane, u prvom redu na mnogo životinjskih kostiju i manju količinu puževa i školjaka, pa na izrađevine, među kojima najveće količine predstavlja keramika, a uz to manje količine kamenih, koštanih i metalnih predmeta.

Životinjske kosti potječu pretežito od ovce ili koze i goveda, a ponešto i od drugih domaćih životinja. Manji dio potječe od divljih životinja, u prvom redu jelena. Sve su kosti skupljene, razvrstane po slojevima i pripremljene za analizu, ali ona još nije izvršena, pa nije moguće navesti točan broj i vrste zastupljenih životinja, što bi bilo dragocjeno za istraživanje gospodarstva i načina života, kao i za druge probleme. Osim kopnenih puževa zastupljeni su u manjem broju i morski puževi i školjke, kao dagnje i dr.

[24] J. KOROŠEC, Bribir u prahistoriji, Kolokvij o Bribiru, 1968, str. 19; J. - P. KOROŠEC, Istraživanja na Bribirskoj glavici u Bribiru, u ovom svesku Diadore.

[25] Isto.

[26] Š. BATOVIĆ, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, Diadora 4, 1968; isti, Istraživanje ilirskog naselja u Ninu 1969. godine, Diadora 5, 1970; isti, Rad Arheološkoga muzeja u Zadru od 1970. do 1972. godine, Diadora 6, 1973, str. 278—279.

Keramika

Keramika je pretežito domaće izrade (T. VIII—XI). Manja je količina uvezena iz južne Italije (T. XII, XIII) i iz Grčke. Uvozile su se samo različite posude. Među domaćom keramikom prevladavaju posude, a uz to su poznati koluti, pršljenovi za vretena, pladnjevi, cripnje (peke), pokretna ognjišta ili peći, prijekladi (pećnjaci), kalemovi, cijednjaci i dr. Uz to se našla manja količina lijepa.

Domaća je keramika uobičajene izrade. Glina je miješana s usitnjenim kalcitom. Pečena je na otvorenoj vatri i rađena rukom, bez lončarskog kola. Katkad se s glinom miješala pljeva, kao u lijepa, pokretnih peći, pećnjaka, ili u velikih posuda (tipa dolia). Pojedini ulomci posuda nisu imali nikakvih primjesa, ili samo neki organski materijal. Pojedini oblici posuda dobro su glačani.

Oblici su posuda dosta različiti. Ipak su to redovito varijante loptastih, ovalnih, poluloptastih, stožastih i dvostožastih oblika. Čest je razvraćen obod na posudama, a dosta je uobičajen cilindričan vrat. Dno je redovito ravno, bez nogu. Ručice su raznolike: prstenaste, jezičaste, potkovaste, sedlaste, dugmetaste, bradavičaste, rašljaste. Katkad su prstenaste ručice facetirane, a katkad imaju uzdužne brazde, ili na kraju imaju bradavičasta izbočenja.

Posude su relativno dosta često ukrašene, mnogo češće nego na drugim liburnskim nalazištima. Najčešće su tehnike brazdanja (T. VIII, 1, 2), ukrašavanje otiskom konopca (T. IX, 1—3; XI, 4)) ili ubodima (T. VIII, 1—3; IX, 4—6), ili kombinacijom brazda i uboda (T. VIII, 1, 2). Uz to je čest ukras otiskom prsta ili plastična rebra ili obruči (T. IX, 4, 5; X, 3), koji su služili za pojačanje posuda. Osim toga u manjoj se mjeri javljaju ukrasi tehnikom urezivanja (T. VIII, 5, 6), udubljivanja (T. VIII, 2, 3; XI, 3, 5), kombinacijom otiska konopca i uboda, pa plastičnom valovnicom. Domaća keramika nije se bójala. U manjem broju posuda javlja se facetirani obod s unutrašnje strane (T. X, 4).

Ukrasni su motivi raznoliki. Kanelirani ukras pretežito je okomito položen, a katkad kos ili u cik-cak snopovima ili je kružan, ili prekriva ručice. Ukras otiskom konopca čini također cik-cak motive ili ravne crte, kao i ubodi koji često ograđuju kanelure, a mogu biti katkad i kružni. Ubodi često prekrivaju plastična rebra ili obod (T. IX, 4, 5; X, 3). Otisak prsta redovito se nalazi na obodu, rebrima, ručicama, osobito potkovastim itd. Urezivanjem ili udubljivanjem izvode se crte, trokuti, cik-cak motivi i sl. Obodi su često i nazubljeni. Ipak je u cjelini ukrašena mala količina keramike. Ističe se jedna keramička životinjska glava, koja je vjerojatno predstavljala ručicu posude.

Pršljenovi za vretena vrlo su brojni i pretežito su u obliku koluta, redovito od ulomaka razbijenih posuda (T. XI, 1, 2, 6), a u manjoj mjeri uobičajenog dvostožastog ili kuglastog oblika (T. XI, 3—5), što u Bribiru dolazi posebno do izražaja.

Većina elemenata keramike s Bribira jednaka je kao na ostalim liburnskim nalazištima. Bribir ipak ima neke posebnosti. Tako se u Bribiru keramika češće ukrašavala nego na drugim nalazištima. Osim toga, tehnika ukrašavanja otiskom konopca *(Schnur)* u Bribiru je vrlo česta, dok je u drugim nalazištima iznimna ili vrlo rijetka. Isto tako, česta pojava kombinacija ukrasa kanelura i uboda u Bribiru, drugdje je rijetka ili je nema, odnosno javljaju se kanelure bez uboda. U Bribiru su također česti kolutovi od ulomaka posuda, probušeni ili ne, koji su bez sumnje služili za otežanje vretena, a takvi su koluti u drugim nalazištima dosta rjeđi. Ima i drugih manjih posebnosti. Ipak su sve to daleko manje razlike nego jednakosti u okviru liburnske kulture.

Po tome bi se zasad moglo pretpostaviti da je na liburnskom području bilo više lokalnih središta za proizvodnju keramike, a možda i izoliranih lokalnih kulturnih područja koja su u stanovitom smislu imala poseban razvoj bez širih veza i dodira. Možda je u tome stanovitu ulogu imala blizina Dalmata i njihove kulture na jugu. U svakom slučaju, bar se zasad okvirno može reći da se južni dio sjeverne Dalmacije, s Bribirom, ponešto razlikovao od sjevernog, s Ninom, Zadrom i dr.

Uvezena keramika u Bribiru nije obilna, odnosno dosta je rjeđa nego u Zadru ili Ninu, ili u bogatijim liburnskim nalazištima. Pogotovo je rijetka starija grčka keramika, do 5. st. Nije poznata korintska ni atička s crnim figurama. Rijetka je i s crvenim figurama. Češća je helenistička, među kojom su pojedini ulomci s reljefnim ukrasom, kakva je česta u Nadinu, Ljupču i Ninu. Od uvezene keramike najčešća je iz Apulije. Manja količina pripada velikim posudama *(dolia)*. Nema mnogo ranije apulske keramike s geometrijskim ukrasom, ali ipak sadrži primjerke iz starije faze 8. i 7. st. (T. XII), dok je češća mlađa faza iz 6. i 5. st. Međutim, dosta je obilnija najmlađa apulska keramika gnathia tipa (T. XIII).

Najinteresantnije je da u Bribiru nismo našli tipično venetske keramike, ni crno glačanih posuda, ni posuda ukrašenih brončanim pucama, kao ni bojanih situla kakve su poznate sjevernije, oko Zadra. Među sporadičnim nalazima poznate su u Bribiru samo pojedine stožaste noge posuda, slične kao na venetskim ili apulskim crnoglačanim posudama, nastale vjerojatno pod njihovim utjecajem. To je vjerojatno dijelom posljedica što je Bribir relativno udaljen od mora, ali će biti dobrim dijelom i uzrok određenih oblika trgovine i gospodarstva na liburnskom području i na našoj obali, jer je općenito poznato da se venetski proizvodi ne nalaze južnije od Liburna, a grčki proizvodi su do 5. st. općenito rijetki na našem primorju.

Ostali proizvodi

Metalni predmeti skupljeni našim iskapanjem vrlo su rijetki. Najznačajnija je brončana topuzasta ukrasna igla iz najstarije faze (T. VII, 1), kakve su dosad poznate s nekoliko liburnskih nalazišta

(Radovin, gradina Kostelj kod Pakoštana),[27] što su i jedini primjerci s našeg primorja. Osim toga nađeni su: brončana žica, ulomak brončane spirale i jedna igla. Mnogo su češći metalni nalazi ranije otkriveni, osobito slučajno (T. VI, VII).

Koštani predmeti također su dosta rijetki. U većem broju nađeni su šiljci, pretežito od rogova. Uz to se našao probušen zub vepra, vjerojatno amulet.

Nisu česti ni kameni predmeti. U većem broju nalaze se ručni žrvnjevi i brusovi.

Prema tome, s obzirom na metalne i koštane nalaze, rezultati istraživanja su slabi. Međutim, ako se uzmu u obzir raniji nalazi, osobito metalni, može se zaključiti da je poznato dosta primjeraka i tipova po kojima se može dobiti dovoljno podataka za dataciju naselja (npr. samo po fibulama, jer su poznati njihovi oblici koji datiraju od 8. do 1. st.) i za određivanje njegovih kulturno-povijesnih svojstava. Po svemu se može reći da se Bribir ne razlikuje od ostalih liburnskih nalazišta.

Gospodarstvo

Ako se osvrnemo na gospodarstvo stanovnika Bribira, možemo općenito reći da su bili razvijeni stočarstvo i zemljoradnja, lov, obrt i razmjena, odnosno trgovina. Morske školjke dobivali su s dvadesetak kilometara udaljene obale. Pretežito su sami zadovoljavali potrebe za život, a samo pojedine proizvode uvozili i zamjenjivali vjerojatno za stočarske i zemljoradničke proizvode. Keramika se bez sumnje izrađivala, ako ne u cijelosti, a ono pretežito u kućnom obrtu u naselju, što posebno dokazuju neke njene osobitosti. Među ranijim nalazima poznat je jedan kameni kalup za lijevanje metalnih predmeta, odnosno nakita, i to prstenova-alki i puca sa šiljkom-toka (T. VI, 6; VII, 6), pa je to izravan dokaz da su se u Bribiru izrađivali pojedini metalni predmeti, slično kao i na Beretinovoj gradini u Radovinu. Razmjena s udaljenim krajevima nije bila, čini se, osobito razvijena, jer zasad raspolažemo s malom količinom uvezenih proizvoda. Pretežito se uvozila apulska keramika (T. XII, XIII) od 8. do 2. st. i ponešto grčka keramika od 5. do 1. st., ali u mnogo manjoj količini nego u pojedinim drugim liburnskim središtima, dijelom vjerojatno zbog udaljenosti od mora, ali i zbog svojstava gospodarstva kojeg je temelj najvjerojatnije bilo stočarstvo i zemljoradnja. Među ranijim nalazima iz Bribira poznati su rimski republikanski novci[28] i novci grčko-ilirskog grada Dyrrhachiuma (danas Drač u Albaniji), T. VI, 5, pa je posve vjerojatno da je u zadnjim stoljećima

[27] Š. BATOVIĆ, Istraživanje Ilirskog naselja u Radovinu, Diadora 4, 1968, T. XX, 5; isti, Problemi prapovijesti na području Vrane i Biograda, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 18, 1971, str. 32, 38—39, sl. 17, br. 3, T. X, 3.

[28] M. SUIĆ, Bribir (Varvaria) u antici, Kolokvij o Bribiru, Starohrv. prosvjeta III, 10, 1968, str. 28, sl. 2.

prapovijesti (od 3. do 1. st.) i Bribir počeo prihvaćati novčanu razmjenu, kao i ostala Liburnija i druga područja na našoj obali, ali ona nije prevladala sve do 1. st.[29] Od ostalih metalnih proizvoda samo se za topuzastu ukrasnu iglu može reći da je uvezena, najvjerojatnije iz kulture groblja sa žarama u Slavoniji. Jesu li uvozili i pojedine druge metalne predmete i odakle, zasad je teško ustanoviti. S obzirom na to da su uglavnom svi ostali poznati metalni predmeti mjesnih liburnskih svojstava, vjerojatno su proizvedeni u liburnskoj kulturi, a neki od njih možda i u samom Bribiru.

Tek kad se izvedu šira istraživanja, obrade skupljeni nalazi, izvrše razne analize i studije, moći će se dobiti šira i potpunija slika gospodarstva i života kao i ostalih problema ovog važnog prapovijesnog naselja.

*

Nakon ovog sažetog prikaza držimo potrebnim upozoriti na daljnje probleme i zadatke na ovom nalazištu:

1) Potrebno je svakako nastaviti istraživanja, jer dosadašnja nisu još ni približno zadovoljavajuća.

2) Daljnje radove potrebno je precizno planirati i koordinirati, a ne izvoditi parcijalno, povremeno, slučajno i po pojedinim razdobljima.

3) Radove organizirati po kriterijima koje smo napomenuli u uvodu, u prvom redu cjelovito sondiranje, a sustavno istražiti posebno pojedine veće površine da bi se dobili potpuni presjeci naslaga gradine, odnosno potpuna stratigrafska situacija, i da bi se takvim širim istraživanjima ujedno riješili osnovni problemi: urbana i komunalna svojstva, oblici i svojstva nastambi, razvoj naselja i svojstva kulture u cijelosti.

4) Posebnu pozornost potrebno je posvetiti istraživanju obrambenog sustava i fazama njegova razvoja.

5) Prijeko je potrebno srediti i dokumentirati sav dosad skupljeni materijal: preparirati, konzervirati, restaurirati, snimiti, nacrtati, katalogizirati — inventirati i analizirati.

6) Sav dosad skupljeni materijal i dokumentaciju stručno i znanstveno obraditi i objelodaniti rezultate, po razdobljima ili cjelovito.

7) Izvršiti sve potrebne analize materijala: C 14, polen, paleontološke, petrografske, kemijske i dr.

8) Posebno: što skorije treba izvesti osnovna istraživanja nekropola naselja, jer se bez toga neće moći zaokružiti ni dobiti potpuna slika razvoja, starosti, svojstva i faza kulture i života bribirskog naselja.

[29] Š. BATOVIĆ, Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture, Diadora 7, 1974, str. 229—230, karta 5.

LITERATURA O PRAPOVIJESNOM BRIBIRU:

1. BATOVIĆ Š., Neolitski tragovi u sjevernoj Dalmaciji, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 2, Zagreb 1955.
2. BATOVIĆ Š., Stariji neolit u Dalmaciji, Zadar 1966, str. 89—90.
3. BATOVIĆ Š., Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967. godine, Diadora 4, 1968, str. 85—91.
4. BATOVIĆ Š., Bribirska glavica, Bribir, Arh. pregled 10, Beograd 1968, str. 42—44.
5. BATOVIĆ Š., Istraživanje prahistorijske gradine u Bribiru u 1967. godini, Obavijesti Hrv. arh. društva I, 3, Zagreb 1967.
6. BATOVIĆ Š., Varvaria (Bribirska glavica), Bribir — liburnsko naselje, Arh. pregled 11, 1969, str. 51—56.
7. BATOVIĆ Š., Odnos danilske i hvarske kulturne skupine, Diadora 5, 1970.
8. BATOVIĆ Š., Rad Arheološkoga muzeja u Zadru od 1967. do 1969. godine, Diadora 5, 1970, str. 278, 282—283.
9. BATOVIĆ Š., Problemi prapovijesti kninskog područja, Radovi Fil. fakulteta u Zadru 10, 1972, str. 33—35.
10. BATOVIĆ Š., Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la region des Liburniens, Godišnjak Centra za balkan. ispitivanja Akad. nauka i umjet. u Sarajevu XV, 13, 1977.
11. BATOVIĆ Š., Bribir u prapovijesti. Novija i neobjav. istraž. u Dalmaciji, znanstveni skup HAD — Vodice 1976, Split 1978.
12. BATOVIĆ Š., Jadranska zona, Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolit, Sarajevo 1979.
13. JELOVINA D., Rad Instituta za nacionalnu arheologiju i Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu od 1962. do 1967. godine, Starohrv. prosvjeta III, 10, Zagreb 1968, str. 187—191.
14. KOROŠEC J., Zanimivi kultni predmeti v neolitu jadranskega kulturnega kroga, Zgod. časopis XIX—XX, Ljubljana 1965—66, str. 65—79.
15. KOROŠEC J., Bribir u prahistoriji, Kolokvij o Bribiru, Starohrv. prosvjeta III, 10, 1968, str. 17—20.
16. KOROŠEC J.-P., Bribir i njegova okolina u prapovijesno doba, Diadora 7, 1974, str. 5—33.
17. KOROŠEC, J.-P., Istraživanja na Bribirskoj glavici u Bribiru, u ovom svesku Diadore.
18. KOROŠEC P., Interesantan nalaz iz danilsko-hvarskog kulturnog kruga, Diadora 6, 1973, str. 167—171.
19. KOROŠEC P., Neke interesantne pojave s neolitskog naselja »Krivače« kod Bribirskih mostina, Materijali Saveza Arh. društava Jug. XII, Zadar 1976, str. 25—46.
20. LO SCHIAVO F., Il gruppo liburnico-japodico, Atti d. Accad. Naz. dei Lincei, Mem. cl. sc. morali, st. e fil. ser. VIII, vol. XIV, fasc. 6, Roma 1970.
21. SUIĆ M., Municipium Varvariae, Diadora 2, 1962, str. 179—198.
22. SUIĆ M., Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg primorja, Godišnjak Centra za balkan. ispitivanja u Sarajevu III, 1, 1965.
23. SUIĆ M., Bribir (Varvaria) u antici, Kolokvij o Bribiru, Starohrv. prosvjeta III, 10, 1968, str. 21—38.
24. SUIĆ M., Bribirska glavica, Bribir, Epoque préhist. et protohist. en Yougoslavie, Beograd 1971, str. 93—94.
25. SUIĆ M., Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976.

LES RECHERCHES DE LA PREHISTOIRE A BRIBIR

(Résumé)

L'auteur de cet article donne un aperçu sommaire des recherches de vestiges préhistoriques à Bribir, au nord de Šibenik, qui concernent surtout le site sur la colline dite Glavica (*Varvaria* liburnienne) et expose les résultats des fouilles qu'il a effectuées lui-même en 1967 et en 1969.

La région de Bribir avec une grande superficie de terre fertile, avec des sources d'eau abondantes et un plateau de paturage offre des conditions très favorables à l'agriculture et à l'élevage. C'est pourquoi elle a connu une population très dense au cours de la préhistoire du néolithique à l'époque romaine.

Depuis le début de notre siècle on découvrait des vestiges néolithiques à la surface de la terre à Bribir et dans ses environs: Ostrovica, Đevrske, Piramatovci, Krković, et autres. C'étaient en majorité des objets en pierre qui manquent de documentation nécessaire.[1, 2] Ce ne fut qu'en 1961 que Josip Korošec a découvert à la surface des vestiges d'une agglomération néolithique à Piramatovci avec de la céramique de la phase de Danilo du néolithique moyen[3]; puis en 1963 une autre à Bribir, en plein airs, dans la localité de Krivače. Dans cette dernière, il a effectué quelques sondages qui ont mis à jour des vestiges très riches de toutes les trois phases néolithiques connues sur la côte est de l'Adriatique: phase de la céramique imprimée, celles de Danilo et de Hvar. Les résultats de ces fouilles ont été pour une grande part publiés par Paola Korošec.[11] Le site est situé au confluent de deux ruisseaux, sur une superficie de 150 x 200 m et possède une couche culturelle de 3 m d'épaisseur. On n'a cependant pas entrepris de fouilles systématiques du site.[4, 5]

A la fin du néolithique le site fut détruit, comme d'ailleurs presque toutes les agglomérations de l'époque sur le littoral est de l'Adriatique où la vie cesse, excepté certaines grottes, à cause de l'apparition des groupes ethniques indoeuropéens, de l'utilisation des métaux et des changements socioéconomiques à l'énéolithique, ce qui a entraîné également des changements culturels. La conséquence en était le transfert des agglomérations depuis les plaines vers les élevations naturelles, mieux protégées des envahisseurs. De telles agglomérations sur des endroits stratégiques favorables, ordinairement ceinturées de murailles *(gradina)* persistent jusq'aux conquêtes romaines.

On n'a pas encore détecté avec certitude des agglomérations de l'énéolithique ou de l'âge du bronze dans les environs de Bribir.

La colline Glavica, 300 m d'altitude absolue et 150 m d'altitude relative, est le point le plus saillant qui domine les environs, plus particulièrement la vallée qui mène vers Skradin et Šibenik, en direction de la mer, et par la Dalmatie Centrale en direction de la Dalmatie du Nord. Elle s'élève au bord du plateau au-dessus d'une agglomération néolithique.

Il est donc tout à fait naturel que les Liburniens, les Romains et les Croates y avaient bâti leurs agglomérations fortifiées. La dernières parmi elles, croate, fut détruite au 17e siècle au cours des guerres turco-vénitiennes. L'agglomération liburnienne fut typique et une des plus grandes *gradina* de l'époque.

On sait depuis longtemps — d'après les renseignements des auteurs grecs et romains — qu'il y avait eu à Glavica un centre communal liburnien sous le nom de *Varvaria*, d'où le toponyme croate Bribir.[7] Mais ce n'est qu'après la découverte des remparts mégalithiques, commencée par L. Marun avant la Première guerre mondiale, et d'autres vestiges préhistoriques qu'on a commencé à s'occuper des origines préhistoriques de Bribir. Entre les deux guerres on a découvert fortuitement un certain nombre d'objets métaliques de l'âge du fer. En 1954 on a découvert au pied de Glavica — au cours des labours — des tombes liburniennes avec des offrandes funéraires datant de l'âge du fer. A la surface de la *gradina* on trouvait de la céramique liburnienne, grecque et apulienne.

La vraie ancienneté et l'évolution du site n'ont pu être établies que par les recherches plus vastes que Stjepan Gunjača a entreprises en 1959. Les vestiges préhistoriques ont été fouillés tout particulièrement par Josip Korošec entre 1961 et 1964 à la périphérie sud-est de la *gradina*. Cependant, il n'a fouillé qu'une petite superficie. En outre, la documentation est trop insuffisante, si bien qu'il en reste beaucoup de problèmes à résoudre et à éclairer. Les résultats de ces recherches ont été étudiés et publiés par Paola Korošec après la mort de son mari.[10—12]

L'auteur de cet article a poursuivi les fouilles de ce site dans un cadre plus restreint et sous forme de sondages qu'il a effectuées en 1967 et en 1969, toujours à la périphérie sud-est où se trouve la couche culturelle la plus épaisse.[13—14] Il a fouillé une superficie de 144 m² au total.

Sur cette superficie, large de 35 m, qui s'étend depuis les remparts vers le milieu du site, on a établi la stratigraphie de 4—7 m d'épaisseur. Les couches préhistoriques sont épaisses de 0,8—4 m. En allant des remparts vers le sommet de la *gradina* les couches deviennent de moins en moins épaisses, suivant la configuration de la colline. Au-dessus se trouvent les couches de l'époque romaine et paléo-croate. Il n'est pas encore possible d'obtenir la coupe complète de la *gradina*, faute de fouilles. Les couches préhistoriques sont régulières et se divisent en cinq phases évolutives comprenant l'âge du fer du 9e au 1er siècle avant notre ère.

Josip et Paola Korošec ont conclu que les éléments culturels et ethniques du site néolithique de Krivače, dans la plaine, avaient été transférés à Glavica — où ils auraient repris la vie — à la phase V de Danilo ou à la phase II de Hvar. Ils prétendent aussi qu'il existait à Glavica une agglomération à l'époque transitoire entre le néolithique et l'énéolithique et au début de l'âge du bronze. La continuité ininterrompue, selon eux, y existe depuis la fin de l'âge du bronze jusqu'au 17e siècle de n. e.[16—18] Cependant, on ne peut pas prouver, pour le moment, l'existence des couches culturelles antérieures à l'âge du fer. La continuité n'existe qu'à

partir de l'âge du fer. Ces quelques fragments de céramique, type de Danilo, trouvés sur le versant de la colline et une flèche en silex du néolithique récent trouvée à la bordure de la *gradina* sont des découvertes isolées, apportées par hasard à la *gradina* et proviennent probablement du site néolithique situé dans la plaine.

Ceci est prouvé non seulement par les résultats de recherches, mais aussi par d'autres découvertes fortuites, surtout par des objets en métal (fibules, épingles, céramique importée de Grèce et d'Apulie, etc.). Tout cela provient exclusivement de l'âge du fer.[21]

L'étude de la céramique autochtone fournit le meilleur aperçu de l'évolution culturelle, grâce à la grande quantité dont on dispose. Certains de ses éléments sont présents tout au long de l'âge du fer, d'autres évoluent et changent d'aspect: décoration, formes, etc.[22]

Les remparts ne sont suffisamment connus ni fouillés, sauf la dernière phase avec des mégalithes, qui a gardé ses contours complets. Il existe des traces de trois phases de murailles en pierre sèche de l'âge du fer. Les deux premières sont peu connues. Pourtant on a pu deviner que la première phase était construite en calcaire concassé brute de petit volume; la deuxième était construite de grosses pierres brutes; la troisième, la mieux connue est construite de grands blocs taillés de face (mégalithes). Cette troisième phase des murailles a reçu sa forme générale probablement à l'époque hellénistique quand les Illyriens reprennent sous l'influence hellénistique la technique des mégalithes telle que l'on trouve dans certaines *gradina* entre l'Albanie et l'Istrie. Leur origine préromaine est attestée par la technique de plusieurs murs appuyés l'un contre l'autre — pour donner plus de stabilité — et les entrées en spirales ou en colimaçon, ce qui est typique de l'âge du fer sur la côte est de l'Adriatique.[23]

D'après les restes des parterres, des foyers et des couches de brûlures on a pu établir cinq phases de construction qui coïncident *grosso modo* avec les phases chronologiques. Cependant, on n'a trouvé des parterres ni des murs entièrement conservés, ce qui ne permet pas la reconstitution des plans des maisons. On a découvert également des fragments de mortier de terre provenant vraisamblablement des maisons ou des fours en forme de coupole que Josip Korošec avait déjà détectés ainsi que des parties de murs des maisons en pierre sèche, mais on n'en possède pas la documentation suffisante. Il est donc probable qu'il y eût des maisons en pierre sèche comme dans d'autres agglomérations liburniennes, ce qui n'exclut pas l'existence des maisons en bois. La forme du site et des maisons, de même que le système communal ne peuvent pas encore être reconstitués.

On a découvert également de grandes quantités des vestiges de la culture relevant de domaine de l'alimentation (ossements des animaux, coquillages et escargots) et parmi les produits, de grandes quantités de céramique et un certain nombre d'objets en pierre, en os et en métal. Les ossements des animaux sont en majorité des moutons ou des chèvres et des bovidés; autres animaux domestiques sont peu représentés de même que les animaux sauvages, parmi lesquels on trouve le renne.

La céramique est en majorité d'origine autochtone. Il y a une certaine quantité importée de l'Italie Méridionale et de Grèce. La céramique autochtone se présente le plus souvent sous forme de récipients, mais aussi sous d'autres formes: cercle, fuseaux, plats, cloches, foyers ou fours mobiles , chenets, bobines, passoires et autres. Les formes en sont variées: fond ordinairement plat, sans pieds, avec des anses variées. Les vases sont assez souvent décorés: canelures, impression de corde (Schnur), piqûres, canelures-piqûres combinées, impression de doigt, ornement plastique cotelé, ou de cercle, et autres techniques de décoration. L'application de la couleur sur la céramique autochtone n'est pas connue. Les motifs décoratifs ont un caractère géométrique: le plus souvent des traits ou des faisceaux de traits droits, obliques ou en zig-zag, etc.

On aperçoit à Bribir certaines particularités par rapport aux localités liburniennes plus au nord: les récipients souvent décorés, la technique de décoration à l'impression de corde assez fréquente, canelure et piqûre combinées, cercles de fuseaux, ce qui est assez rare dans le reste de la Liburnie. Malgré tout, le site de Bribir appartient entièrement à la culture liburnienne, avec des variations locales bien sûr.

La céramique importée est plus rare à Bribir que dans les autres centres liburniens: Zadar ou Nin, par exemple. On en importait le plus souvent d'Apulie: soit la céramique ancienne avec des décorations géométriques, du 8^{e} au 5^{e} siècle, ou la céramique noire et polie, moins nombreuse. On trouve aussi de la céramique récente du type Gnathia. La céramique grecque est rare: avec des figures rouge, du 5^{e} et 4^{e} siècle. La céramique hellénistique est plus fréquente, parfois avec des décorations en relief. Il n'y a pas de céramique de Venetto, connue dans les régions nord de la Liburnie, mais inconnue au sud des Liburniens.

Parmi les objets en métal, on a découvert dans les stratigraphies des épingles décoratives en bronze (les plus anciennes en forme de masse), des spirales, des fils de bronze et d'autres fragments. Nombreux sont les objets fortuits, trouvés auparavant: fibules — à partir de celles avec l'archet du 8^{e} siècle jusqu'à celles du type La Tène — épingles, monnaies, etc., mais il en manque la documentation.

Les pointes sont les plus nombreuses parmi les produits de l'os. On connaît également d'autres formes: par exemple, la dent de sanglier perforée.

Parmi les produits de pierre, les plus nombreux sont les moeules et les aiguisoirs.

L'agriculture et l'élevage constituaient la base de l'économie. La chasse, l'artisanat et le commerce étaient des occupations suplémentaires. Les coquillages de mer proviennent de la côte éloignée une vingtaine de kilomètres de la localité. On importait certains objets d'Apulie et de Grèce, surtout des vases céramiques. Parmi les objets trouvés précédemment à Bribir on compte la monnaie de Dyrrhachium et la monnaie romaine de l'époque républicaine, ce qui marque ici comme ailleurs en Liburnie le début des échanges monétaires qui n'ont pas pris d'ampleur

avant le 1er siècle à cause de la persistence des échanges en nature. Parmi ces découvertes on trouve aussi des moules en pierre pour la fonte des objets décoratifs, ce qui veut dire qu'on fabriquait à Bribir certains objets en métal. Quant au commerce, on peut conclure qu'il était moins développé qu'ailleurs en Liburnie, à cause de la distance qui séparait Bribir de la mer et à cause de la structure de son économie.

Il s'en suit qu'il existe à Bribir une évolution culturelle continue depuis l'âge du fer au 17^{e} siècle. Les vestiges de l'âge du fer entrent entièrement dans le cadre de la culture liburnienne, sans différences essentielles, de sorte que ce site a eu la même évolution et les mêmes caractéristiques que toute la culture liburnienne. Par conséquent, on connaît actuellement dans la région de Bribir un site néolithique dans la campagne — localité de Krivače — et un site de l'âge du fer sur la colline Bribirska Glavica.

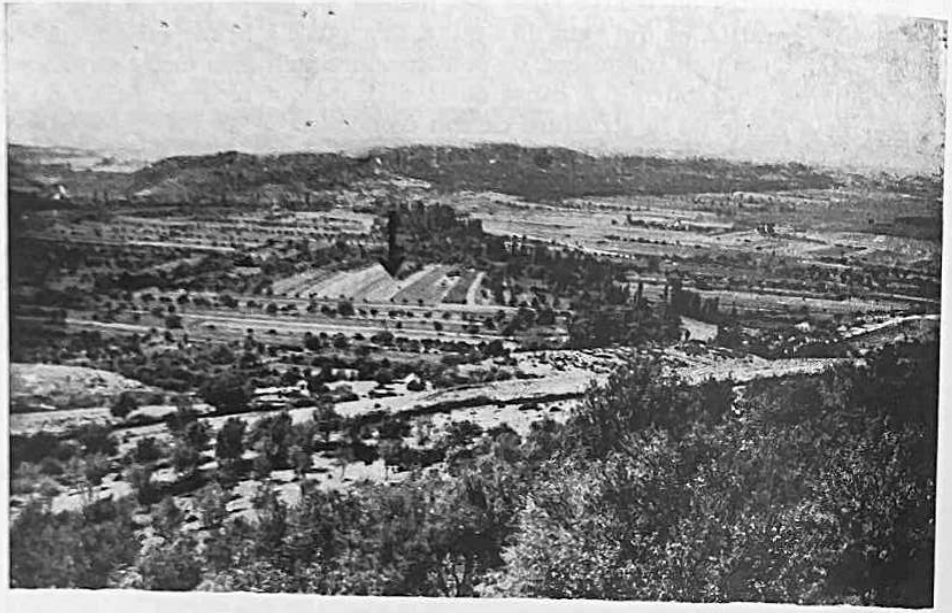

T. I, 1. Pogled s Bribirske glavice prema zapadu na Bribirsko polje usred kojeg se na položaju Krivače nalaze ostaci neolitičkog naselja (strelica), a u drugom planu je kosa na kraju koje je liburnsko naselje Gradina u selu Žažviću; 2. Pogled s Gradine u Žažviću prema istoku na Bribirsko polje i u drugom planu na brežuljak Bribirska glavica na kojem se nalazilo liburnsko naselje Varvaria, kasnije hrvatski Bribir. — T. I, 1. La vue depuis Bribirska glavica vers l'ouest sur Bribirsko polje avec, au milieu, des vestiges du site néolithique dans la localité Krivače (flèche); à l'arrière plan, le versant au bout duquel se trouve l'agglomération liburnienne Gradina, dans le village de Žažvić; 2. La vue depuis Gradina a Žažvić vers l'est sur Bribirsko polje, et, à l'arrière plan, sur la colline de Bribirska glavica où se trouvait l'agglomération liburnienne Varvaria, plus tard Bribir croate.

T. II Bribir, Bribirska glavica, istraživanje u prostoriji C na prostoru samostana sv. Marije god. 1969: 1. pogled na jedno otkriveno ognjište; 2. pogled na istraženi dio prostorije C. — T. II Bribir, Bribirska glavica: fouilles de la pièce C dans l'enceinte du couvent Sainte-Marie, en 1969: 1. un foyer déterré; 2. la partie fouillée de la pièce C.

T. III Bribir, Bribirska glavica, istraživanje u prostoriji C na prostoru samostana sv. Marije: pogled na istraženi dio, s kulturnim naslagama; naslage iz prapovijesti su na dnu, tamnije boje. — T. III Bribir, Bribirska glavica: fouilles de la pièces C dans l'enceinte du couvent Sainte-Marie: la partie fouillée avec les couches culturelles. Les couches préhistoriques sont en bas, plus foncées.

T. IV Bribir, Bribirska glavica, istraživanje god. 1969: površinski dio sonde 3 usred »dvorišta« samostana sv. Marije s dijelom otkrivenog portala crkve sv. Marije. — T. IV Bribir, Bribirska glavica: les fouilles de l'année 1969 — partie surface de la sonde 3 au milieu de la »cour« du couvent Sainte-Marie avec une partie du portail de l'église Sainte-Marie.

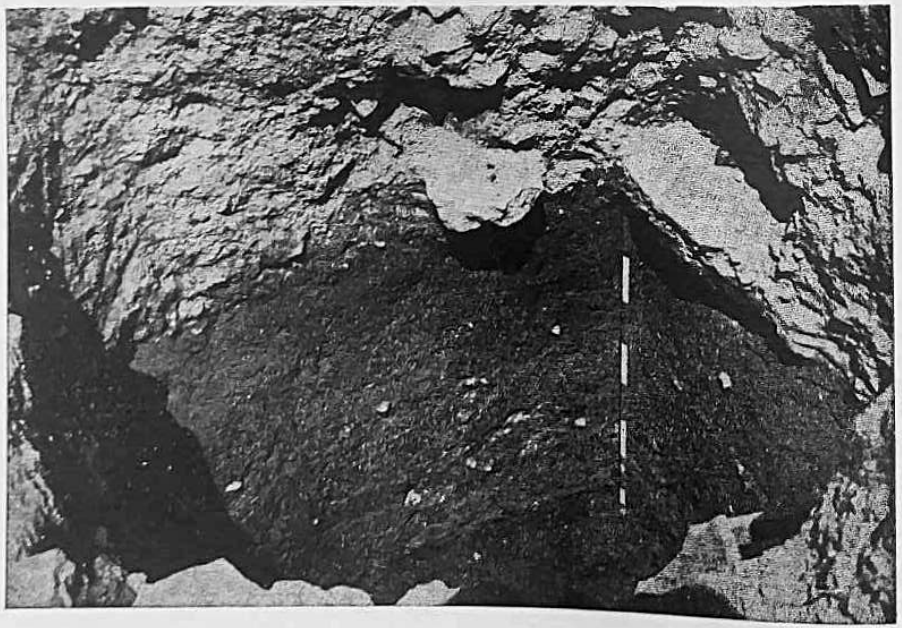

T. V Bribir, Bribirska glavica, istraživanje god. 1969, sonda 4 sjeveroist. od samostana sv. Marije: 1. dijelovi građevinskih ostataka u rimskim naslagama, 2. najniži dio naslaga koje potječu iz prapovijesti (tamnije boje). — T. V Bribir, Bribirska glavica: les fouilles de l'année 1969 — la sonde 4 au nord-est du couvent Sainte-Marie: 1. fragments de vestiges des bâtiments dans la couche romaine: 2. la couche la plus basse appartenant à la préhistoire (couleur foncée).

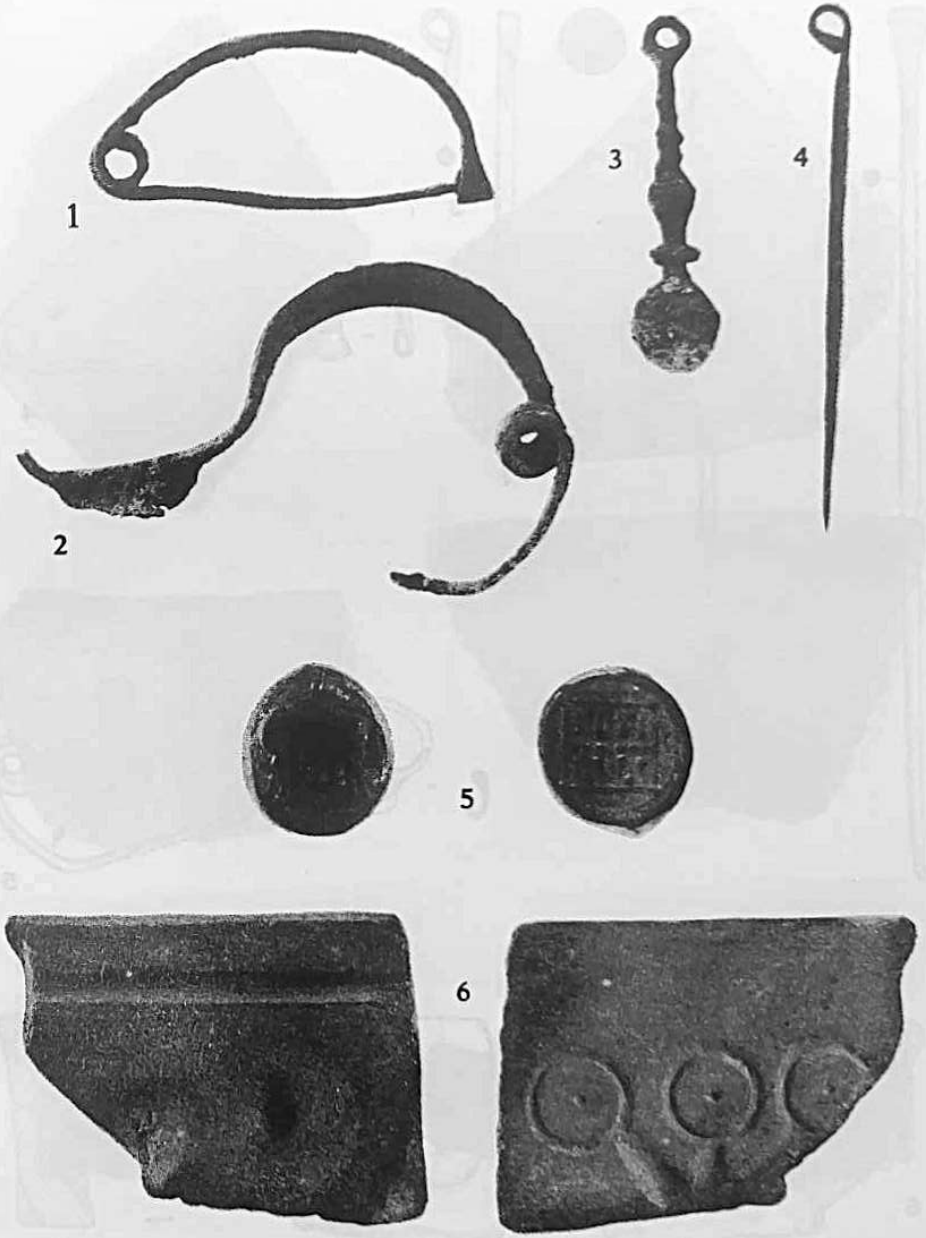

T. VI Bribir, Bribirska glavica, razni nalazi: 1. lučna spona (fibula), 2. ranolatenoidna fibula, 3. privjesak, 4. ukrasna igla s glavom u obliku ušice, 5. novac Dyrrhachiuma, 6. kalup za lijevanje metalnih predmeta. 1—4. od bronce, 5. od srebra, 6. od kamena. — T. VI Bribir, Bribirska glavica: objets divers: 1. fibule arquée, 2. fibule laténoïde ancienne, 3. pendentif, 4. épingle décorative à l'oreillette, 5. monnaie de Dyrrhachium, 6. moule pour la fonte des objets en métal, 1—4. bronze, 5. argent, 6. pierre.

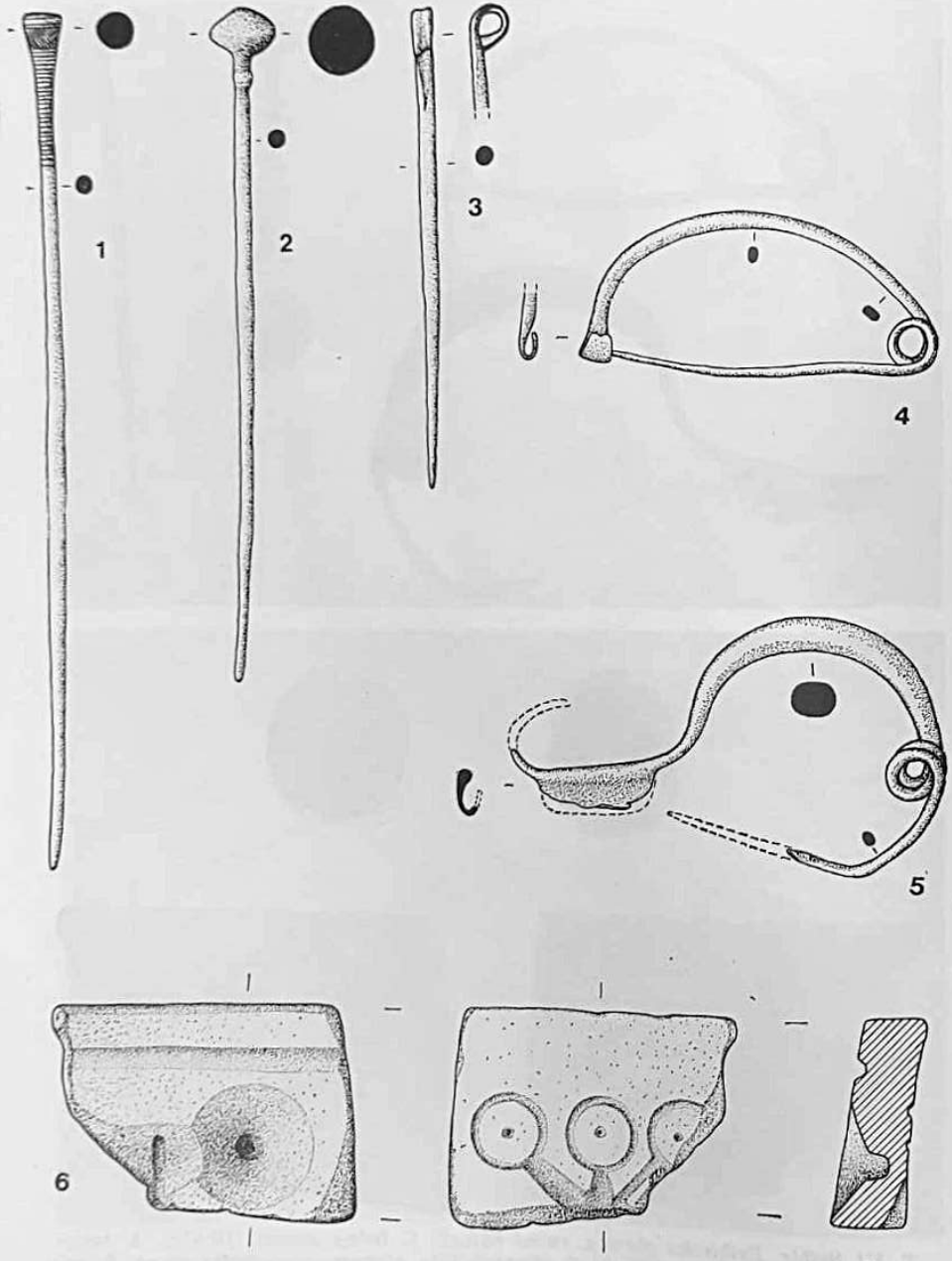

T. VII Bribir, Bribirska glavica; razni nalazi: 1. topuzasta ukrasna igla, 2. igla s kuglastom glavom, 3. igla s glavom u obliku ušice, 4. lučna fibula, 5. rano-latenoidna fibula, 6. kalup za lijevanje metalnih predmeta. 1—5. od bronce, 6. od kamena. — T. VII Bribir, Bribirska glavica, objets divers: 1. épingle décorative globuleuse, 2. épingle à tête globuleuse, 3. épingle à l'oreillette, 4. fibule arquée, 5. fibule laténoïde ancienne, 6. moule pour la fonte des objets en métal. 1—5. bronze, 6. pierre.

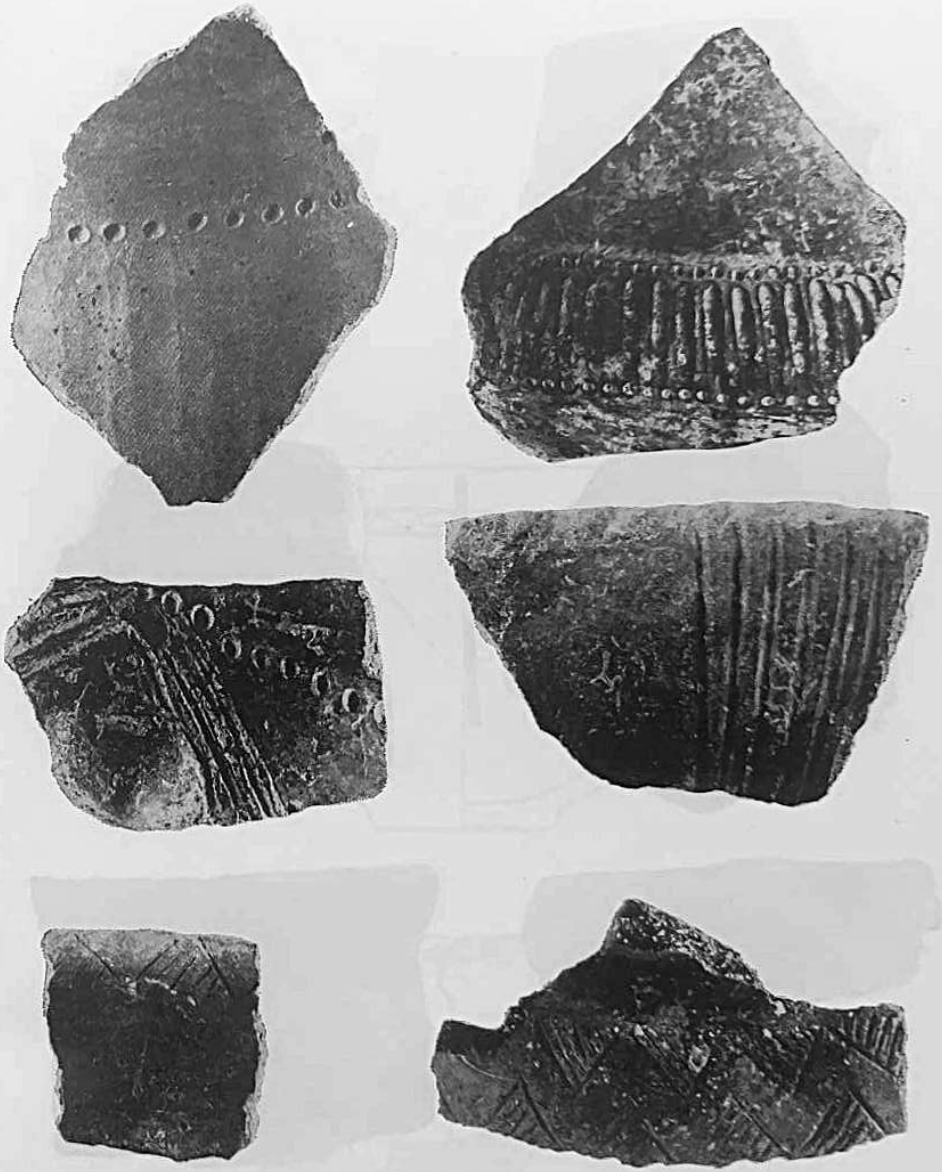

T. VIII Bribir, Bribirska glavica: ulomci liburnskih zemljanih posuda. — T. VIII Bribir, Bribirska glavica — fragments des vases liburniens en terre cuite.

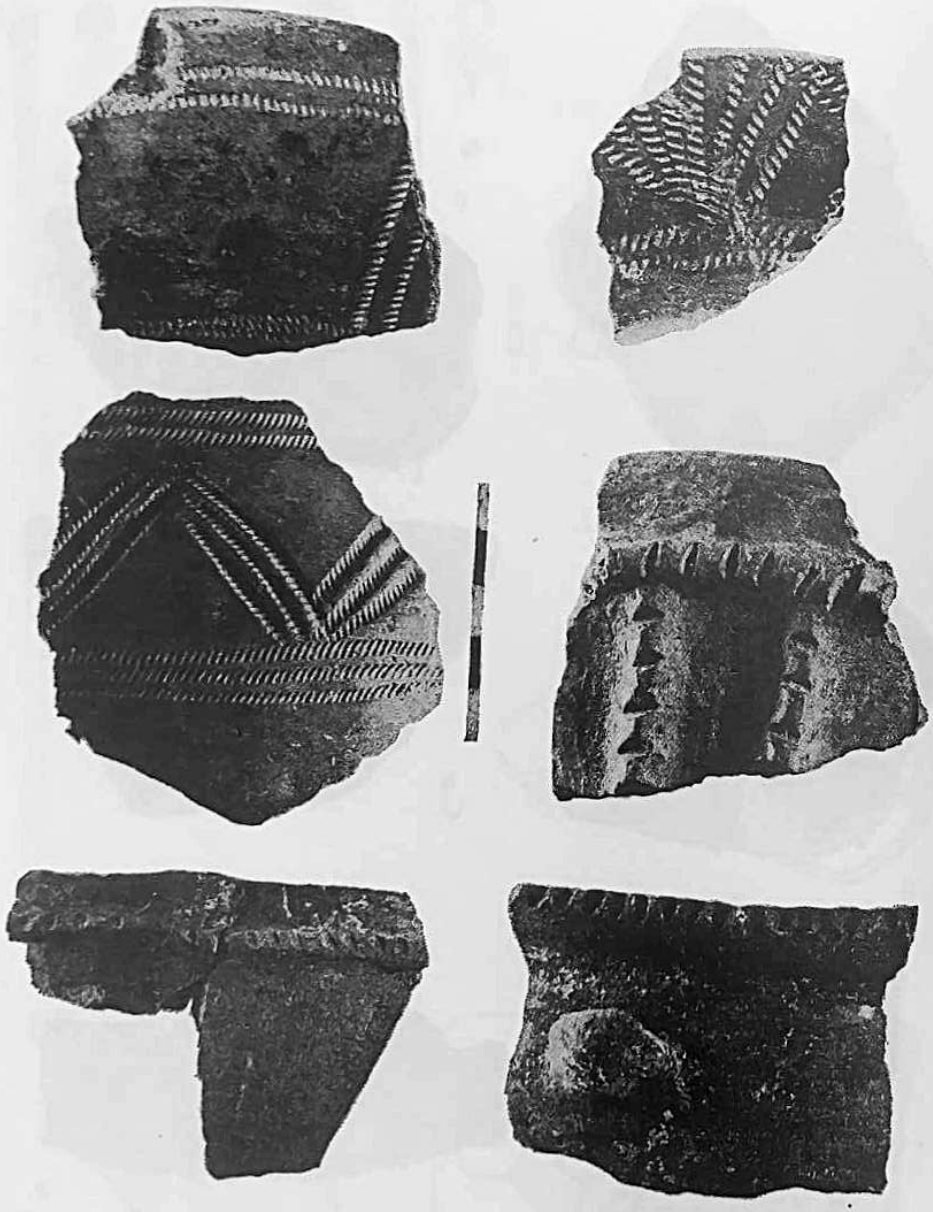

T. IX Bribir, Bribirska glavica: ulomci liburnskih zemljanih posuda. — T. IX Bribir, Bribirska glavica — fragments des vases liburniens en terre cuite.

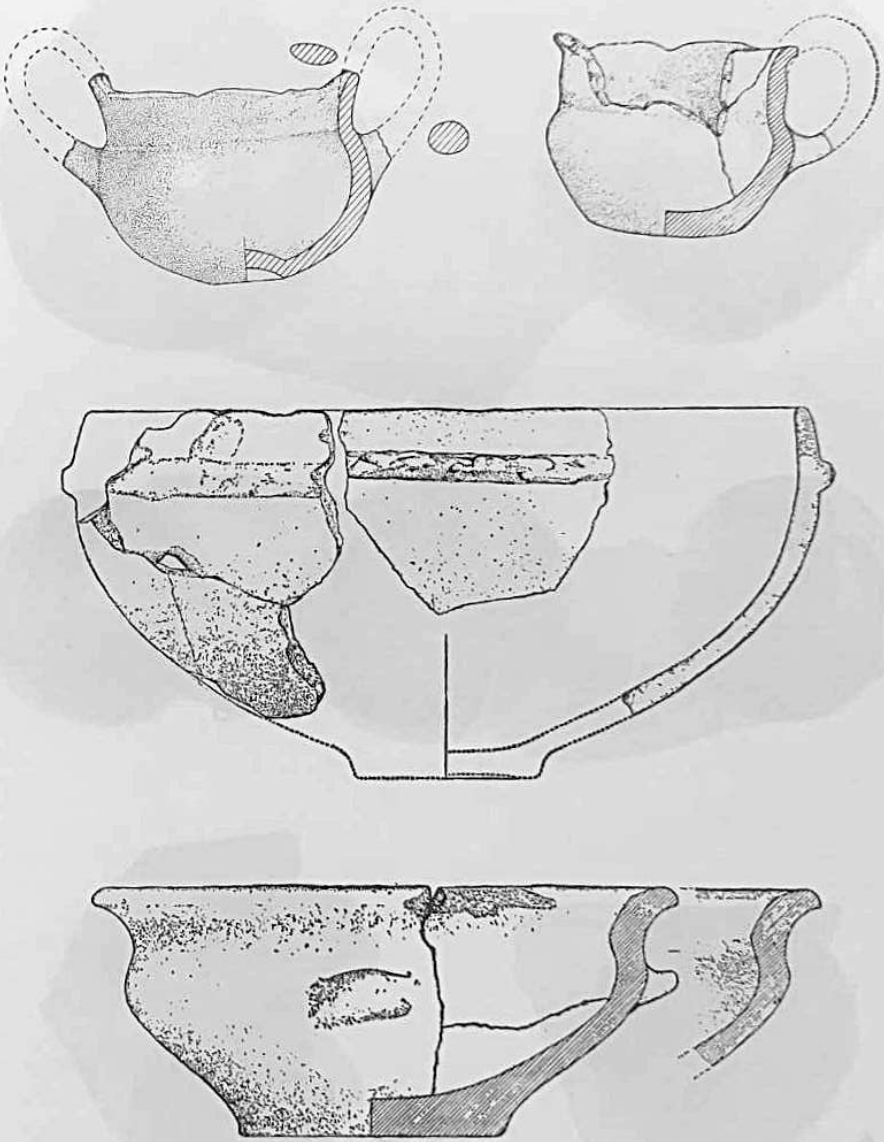

T. X Bribir, Bribirska glavica: liburnske zemljane posude. — T. X Bribir, Bribirska glavica — vases liburniens en terre cuite.

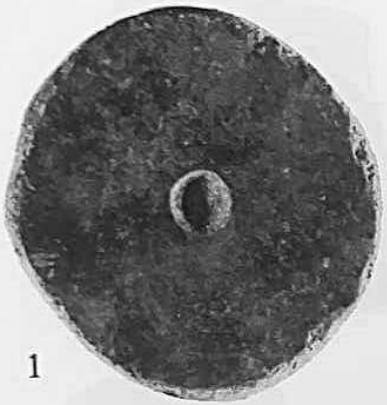

1

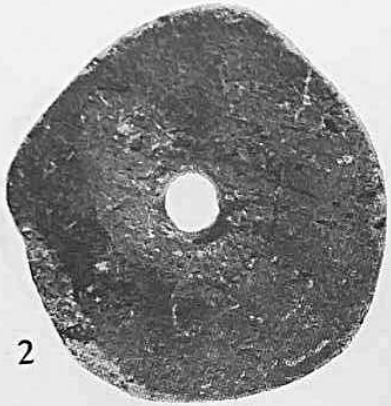

2

3

4

5

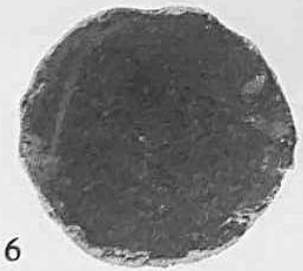

6

7

T. XI Bribir, Bribirska glavica: pršljenovi za otežanje vretena (1—6) i kalem (7) od pečene zemlje. — T. XI Bribir, Bribirska glavica — pesons de fuseau (1—6) et bobine (7) en terre cuite.

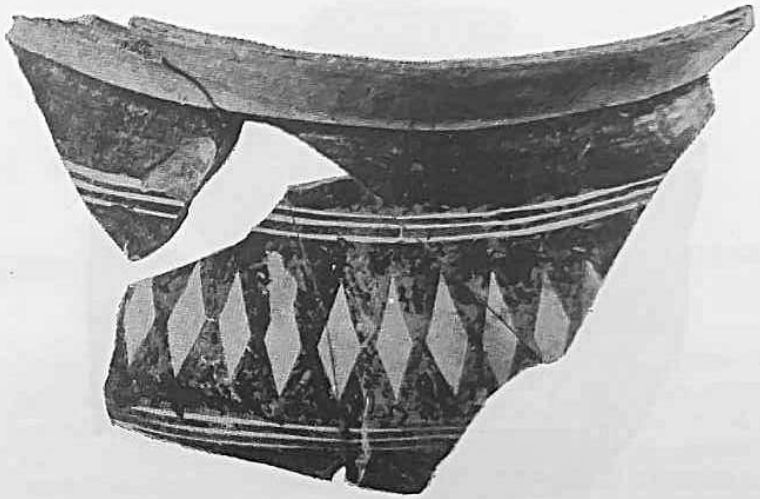

T. XII Bribir, Bribirska glavica: ulomci zemljanih posuda s geometrijskim slikanim ukrasom uvezenih iz Apulije (starija faza). — T. XII Bribir, Bribirska glavica — fragments des vases en terre cuite à ornement géométrique peint, importés d'Apulie (phase ancienne).

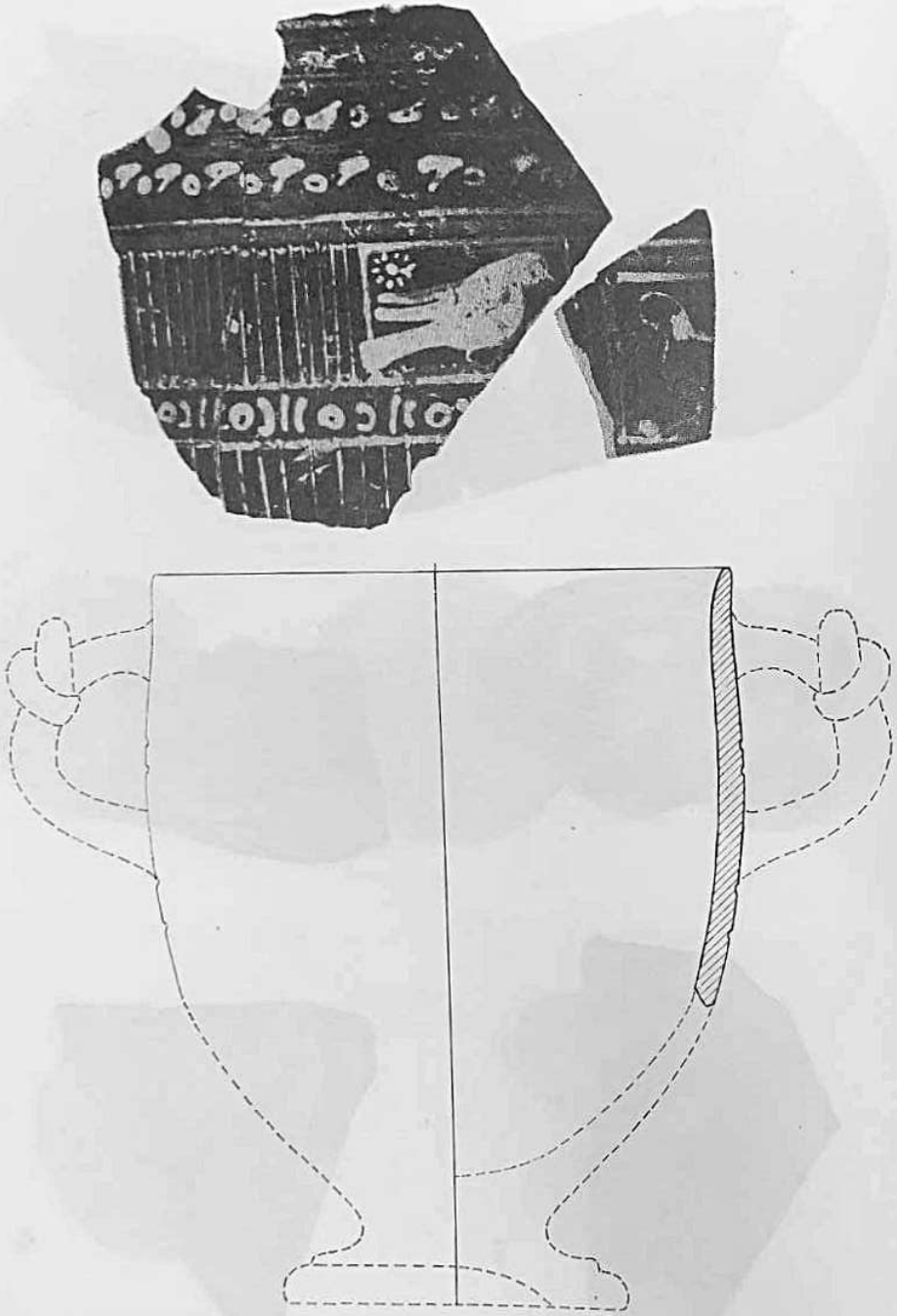

T. XIII Bribir, Bribirska glavica: ulomak zemljane posude Gnathia tipa uvezene iz Apulije. — T. XIII Bribir, Bribirska glavica — fragment de vase en terre cuite du type Gnathia, importé d'Apulie.

J. - P. KOROŠEC (Ljubljana)

ISTRAŽIVANJA NA BRIBIRSKOJ GLAVICI U BRIBIRU

S obzirom na položaj koji brežuljak Bribirske glavice ima u ovom području (T. I), kao i po njegovu obliku, mogli su se u neku ruku i očekivati bogati prapovijesni ostaci na samom vrhu i oko njega. Slučajni nalazi s ovog područja bili su već davno poznati. Prvi prapovijesni predmeti otkriveni su na obronku ispod Glavice u jugoistočnom pravcu kod prvih seoskih kuća. Tu su nađeni grobovi čiji inventar nije sačuvan, a koji će, po svemu sudeći, najvjerojatnije pripadati željeznom doba. Prapovijesni grobovi nađeni su isto tako i na drugim mjestima, katkad i dosta udaljeni od Glavice, kao npr. južno od sela Bribira.

Na samom obronku nailazilo se već ranije vrlo često na istočnoj, a djelomice i na južnoj strani na pojedine atipične fragmente prapovijesne keramike. Već je u samom početku bilo jasno da ti fragmenti predstavljaju erozijski materijal i u isto su vrijeme davali indicije da se na prostoru koji je kasnije u antično doba bio ograđen širokim bedemima nekada nalazila prapovijesna gradina — castillier.

Zbog ovih i drugih razloga bila je u okviru planiranih arheoloških radova na Bribirskoj glavici posvećena posebna pozornost prapovijesnim istraživanjima. S obzirom na to da je glavni cilj istraživanja bio vezan za antičke i srednjovjekovne nalaze, to su prapovijesna ispitivanja na ovom arealu vršena samo periodično i uglavnom na mjestima gdje nisu ugrožavala nekí recentniji objekt, predodređen za konzervaciju.

Istraživanja koja su izvršena u vezi s prapovijesnim doba ograničena su na tri sektora.[1] Prvi, vezan u isto vrijeme i za određene tehničke i druge razloge, jest prostor na istočnom obronku ispod antičkog bedema. Usjek koji je ovdje otvoren dao je nešto zapaženijih elemenata arheološke pokretne građe. Drugi sektor bio je ogra-

[1] Podatke za izvještaj uzela sam iz dnevnika J. Korošca, a za obradu nalaza građu koja se djelomice nalazila u Ljubljani na rekonstrukciji i djelomice u zbirci na Bribirskoj glavici. Za ostvarenje ovog rada pomogao mi je direktor S. Gunjača kao i ostali članovi Instituta za nacionalnu arheologiju, na čemu se svima najsrdačnije zahvaljujem.

ničen samo na čišćenje prostora na kome su se nalazile već razne jame i sonde, otvorene u doba između dva rata, kad je taj prostor istraživao tadašnji direktor Muzeja hrvatskih starina u Kninu, fra L. Marun. Čišćenje ovog prostora pružilo je s jedne strane obilje keramičke građe, u prvom redu iz željeznog doba, a s druge strane dalo je uvid u pojedine stratigrafske momente. Treći, mnogo veći sektor obuhvaćao je prostor južno uz same zidove ovdje iskopane crkve sv. Marije. I ovaj je zahvat uz keramiku dao nekoliko zanimljivih i novih podataka o arhitektonskim objektima ovog prapovijesnog doba.

Usjek na istočnom obronku Glavice

Cjelokupna dužina otvorenog usjeka iznosila je oko 25 m u horizontali i 5—6 m u širini. Dubina iskopa od današnje površine zemlje na raznim je mjestima različita jer se kod radova moralo posvetiti više pozornosti tehničkim potrebama. Tako je dubina u gornjim dijelovima dostigla 4.50 m, čime nije bila dostignuta razina litice, u nižim pak dijelovima — 2.50 m, tj. do razine litice. Razina je sonde pod nagibom obronka u vertikali od najviše točke započetih radova do kraja iznosila ukupno 11 m.

Promatrajući cjelokupnu sliku uzdužnog profila (Sl. 1) vidimo da je otkriveni materijal samo djelomice dospio prirodnom erozijom s viših točaka. Veći je dio bio izbačen prilikom kopanja temelja za antički bedem i druge objekte ovog doba. Kasnije, pa i danas, kada je udubina zvana »Dolac« bila ispunjena i kada je bedem zbog mlađih građevinskih akcija bio već u gornjem dijelu razrušen, bili su ponovno otkriveni prapovijesni slojevi i ponovno izloženi raspadanju i eroziji. Poznavajući ove momente lako je razumjeti sloj u usjeku koji je sastavljen od recentne zemlje i ranijeg sedimenta s prapovijesnim i mlađim elementima. Ovakav sediment formirao se u donjim odsjecima od litice do 2.50 m visine, a u gornjim vjerojatno mnogo veće debljine. Prateći stratigrafiju koja se formirala, nalazimo redom od površine pa dalje sloj crne zemlje od 70—80 cm, sloj tamnosmeđe zemlje 10—20 cm, crvene zemlje oko 10 cm, slojeve gline 60—80 cm, crnosmeđe zemlje 40 cm i konačno slojeve paljevine koji mjestimice dostižu 10—15 cm debljine. U svim sektorima usjeka i na svim dubinama otkrivene su veće količine kamenja, samo s tom značajkom da je ono u nižim slojevima bilo rjeđe, a u višim vrlo često. Kako su na pojedinim mjestima opaženi i čisti kompaktni slojevi sitnog kamenja, nije isključeno da se kod ovakvih pojava radi o dijelu oštećenog ili srušenog neiskopanog zida, ili čak uništenog liburnskog (?) bedema. Bez obzira na ove momente, po tome kako je nađena, pokretna je građa mogla pripadati samo erozijskom materijalu.

Istu sliku pružaju i poprečni profili koji su ovdje snimljeni. Tako se u jednom poprečnom profilu (Sl. 4) na kome je jasnije nego na uzdužnom bilo moguće pratiti formiranje ovakvih slojeva, već

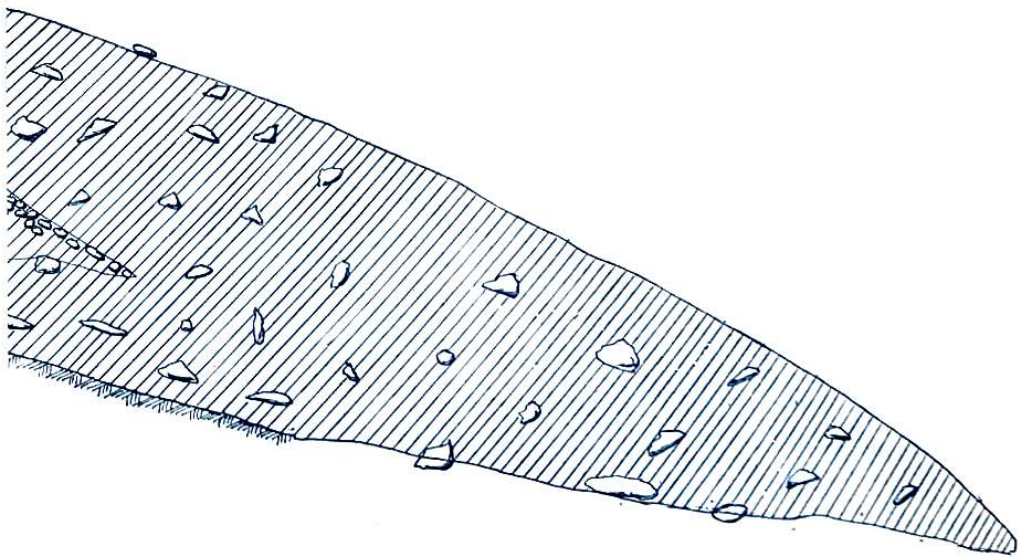

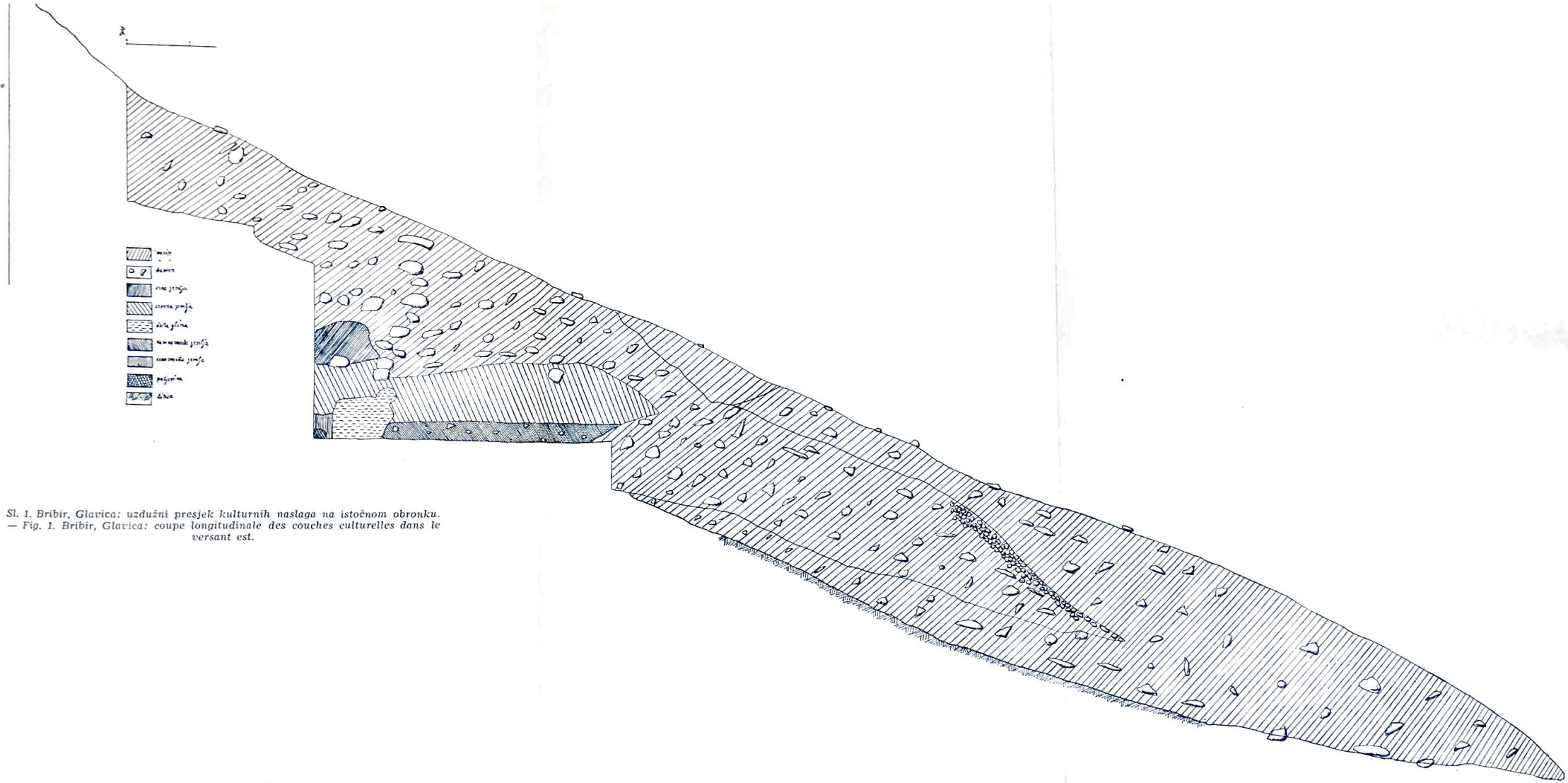

Sl. 1. Bribir, Glavica: uzdužni presjek kulturnih naslaga na istočnom obronku.
— Fig. 1. Bribir, Glavica: coupe longitudinale des couches culturelles dans le versant est.

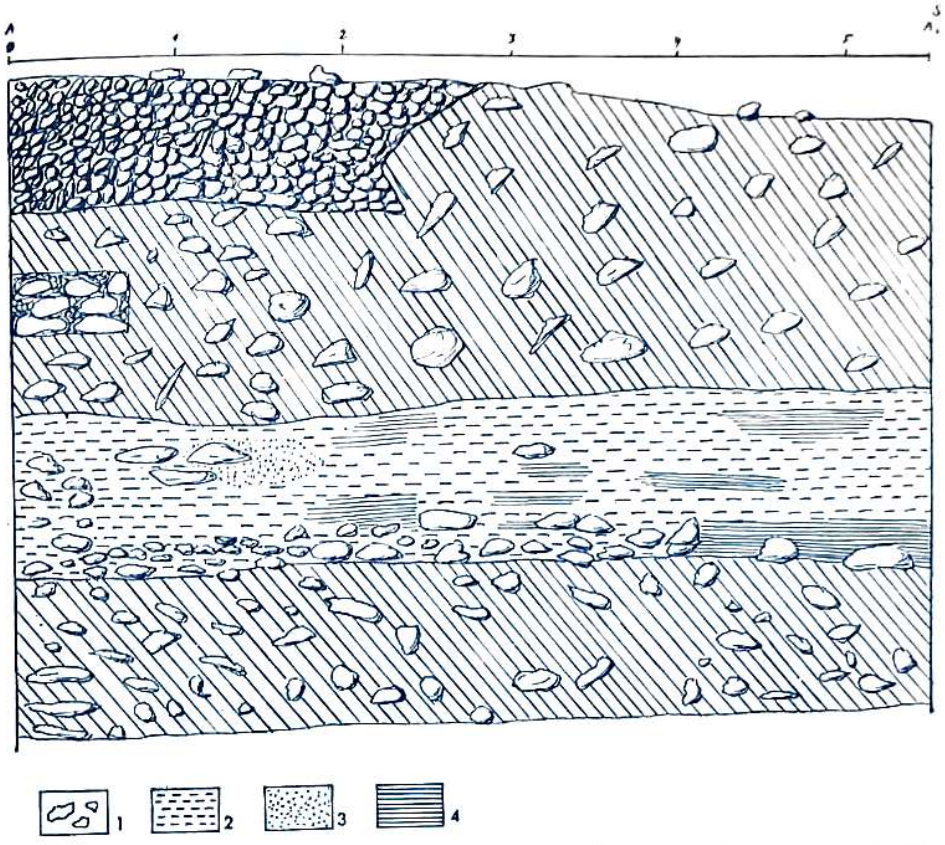

1. kamen — pierre, 2. crnosmeđa zemlja — terre brun-noir, 3. pepeo — cendre. 4. paljevina — brûlure.

Sl. 2. Bribir, Glavica: poprečni presjek kulturnih naslaga na istočnom obronku. — Fig. 2. Bribir, Glavica: coupe transversale des couches culturelles dans le versant est.

zbog manjeg pada pokazao na južnoj strani gotovo kompaktan sloj kamenja u debljini od 0.75 m. Ispod njega, idući od juga k sjeveru, nalazila se opet naplavina ili nasip sastavljen od većih i manjih komada čiji je sloj iznosio 1.10—1.80 m debljine. Na krajnjoj sjevernoj strani širine sonde otkriven je komad zida vezanog žbukom (duž. 1.70 i 0.30 m deb.). Po ovome možemo zaključiti da i prije spomenut sloj kamenja potječe od zida koji na ovom mjestu nije više *in situ*, nego je dospio s nekog višeg položaja na glavici.

Sediment koji slijedi u nižim slojevima nešto je pouzdaniji. Ukupna njegova debljina iznosi oko 0.80—1.0 m. Na žalost, ni ovaj po svom kulturnom sastavu nije kompaktan. Ispod crnosmeđe zemlje s trakama paljevine i pepela nalazi se ponovno naplavina kamenja istog sastava kao i u gornjem dijelu.

Ne samo profili nego i horizontalni tlocrti pružaju istu sliku. Ako npr. uzmemo tlocrt 9. otkopanog sloja (Sl. 3), zapažamo da se sloj gline koji se javlja na zapadnoj strani u nekoliko cm debljine, širi u dužini od 1.50 m. Za njim dolazi crnosmeđa zemlja u kojoj se nalazi kamenje, trake paljevine i posve crne zemlje. Dok na južnoj strani prelazi u sivosmeđu zemlju s većim i manjim komadima kamenja. na sjevernoj strani dolazi neka vrsta crvene paljevine, odnosno oker zemlje isto tako pomiješane s kamenjem. Za razliku od ovog presjeka, u tlocrtima drugih kvadranata otkriveni su cijeli slojevi većih komada kamenja koji su međusobno sustavno povezani. Međutim, i ovi su — sudeći po položaju i rasporedu u kome su ležali — morali pripadati nekom uništenom zidu (Sl. 4). Zanimljivo je da ovakvi slojevi leže uvijek na slojevima naplavine u kojima se isto tako nalaze ostaci kulturne pokretne građe kao i u sedimentu koji seže do litice.

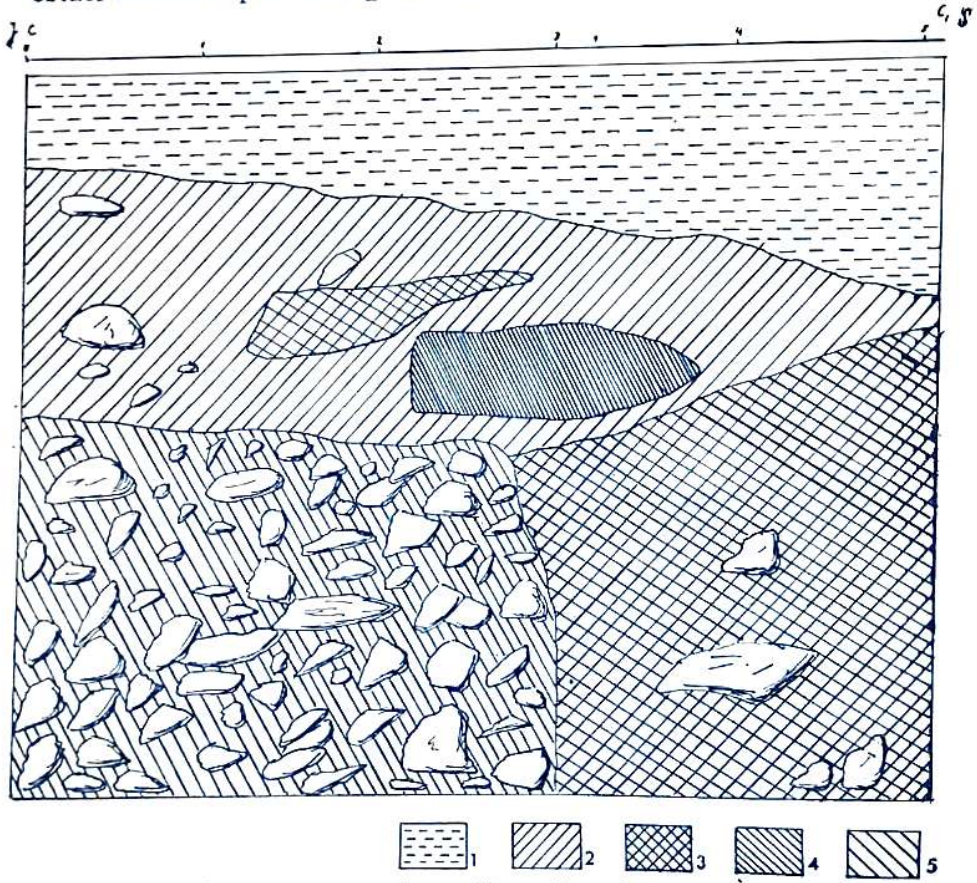

1. glina — argile, 2. crvenosmeđa zemlja — terre brun-rouge, 3. crvena paljevina — brûlure rouge, 4. crna zemlja — terre noire, 5. sivosmeđa zemlja — terre brun-gris.

Sl. 3. Bribir, Glavica: tlocrt naslaga 9. sloja na istočnom obronku. — Fig. 3. Bribir, Glavica: plan des couches du niveau 9 dans le versant est.

Sl. 4. Bribir, Glavica: tlocrt zida u sloju 9 na istočnom obronku. — Fig. 4. Bribir, Glavica: plan du mur du niveau 9 dans le versant est.

Ako sada analiziramo sve iznesene momente koje je bilo moguće utvrditi kod iskopavanja u usjeku, možemo donijeti nekoliko zaključaka. Prije svega, sigurno je da cijeli sediment, sastavljen od zemlje, kamenja, raznih vrsta gline, pepela i paljevine, predstavlja erozijski materijal koji je u tijeku stoljeća dospio ovamo s viših predjela, tj. s površine Glavice. Iako su na nekim mjestima slojevi tako raspoređeni da daju dojam kao da predstavljaju neku vrstu terase nastale možda u prapovijesno doba, ipak protiv ovakve konfiguracije zemljišta govori naplavina koja se nalazi ispod njih. Mnogo uvjerljivije međutim govori kulturni materijal, koji se vezuje za razna razdoblja, a nađen je isti i u najnižim i u najvišim slojevima.

Pri tom se želimo ograditi i reći da se ove konstatacije za sada odnose samo na spomenuti usjek, što ne isključuje mogućnost da su se na drugim mjestima uz određeni broj možda i prirodnih terasa nalazile i one napravljene ljudskom rukom. Za utvrđivanje i dokazivanje ovakvih hipoteza bilo bi potrebno otvoriti velike komplekse, na kojima bi morali bar djelomice biti slojevi *in situ*.

Sonda na južnoj strani crkve sv. Marije

Na ovom se mjestu pokušao jednom sondom (oko 14 m duž. i 6—10 m šir.) zahvatiti prostor koji leži uzduž cijele dužine crkve sv. Marije.[2]

Međutim, zbog gustoće otkrivenih srednjovjekovnih i antičkih zidova cijeli je rad sveden na sondiranje mjesta među zidovima. Budući da je na cijelom ovom sektoru bio već ranije poremećen cijeli sloj sa spomenutim mlađim gradnjama, i ovdje je sediment sastavljen od kasnijih naplavina. Među uzročnike uništavanja stratigrafije na ovom mjestu spadaju na prvom mjestu i srednjovjekovni grobovi. Zbog ovih je uzroka i dubina pojedinih otkopa mjerena uvijek od visine tla u crkvi sv. Marije.

Usprkos svim ovim momentima ipak je na ovom sektoru u većim dubinama otkriven po koji manji dio prapovijesne razine *in situ*. Međutim, i ovi odsjeci poradi svoje male površine ne nude mnogo elemenata i daju vrlo skromnu kulturnu sliku. Po keramičkom materijalu može se suditi da su ove oaze pripadale jednoj relativno mlađoj fazi prapovijesnog doba, iako su postojale određene indicije, kako ćemo kasnije vidjeti, koje govore da je život na Bribirskoj glavici započeo mnogo ranije.

Promatrajući profil duž cijele otkrivene dužine ovog sektora, možemo zapaziti da je vapnenačka osnova litice sastavljena od vrlo velikih ravnih ploča. Njena površina pada u pravcu istoka tako da se na zapadnoj strani ona javlja — računajući od visine spomenutog tla — na dubini od oko 1.20 m, dok na istočnoj seže do 3.90 m. Koliko je bilo moguće utvrditi, litica se snižava i u pravcu sjevera, tj. u pravcu same crkve, a vjerojatno i u pravcu mjesta zvanog »Dô«, ispod kojeg je bio iskopan ranije opisani usjek. S obzirom na to da se može smatrati kako Glavica u geološkom pogledu nije na vrhu bila ravna, vjerojatno se na ovom mjestu morala nalaziti jedna veća udubina. Ta je bila odijeljena od okolnog područja jer se prema sjeveru, jugu i zapadu ponegdje vrlo strmo uzdiže. Nije isključeno da se zbog ovakve deformacije površine baš ovdje nalazila naseobina prapovijesnog doba. Kako međutim nailazimo na kulturne ostatke gotovo po cijeloj Glavici, ne može se isključiti ni mogućnost da se naseobina širila i na ostalom području ovog vrha. Da li su dijelovi Glavice, izloženiji vjetrovima i drugim nepogodama, bili u manjoj mjeri ili samo povremeno naseljeni, možda u neko kasnije doba zbog povećanja stanovništva, ostaje za danas pitanje na koje će odgovoriti dalja istraživanja.

Na neporemećenim dijelovima ovog sektora moglo se utvrditi da se izravno nad liticom vrlo često javlja tanji sloj šljunka, 5—10 cm debljine (Sl. 5 i 7). Ovaj može na pojedinim mjestima biti zamijenjen i slojem crvenkaste zemlje 20 cm debljine, koja se doima kao

[2] S. GUNJAČA, Nalaz srednjovjekovnih arhitektura na Bribiru, Kolokvij o Bribiru, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 10, Zagreb 1968.

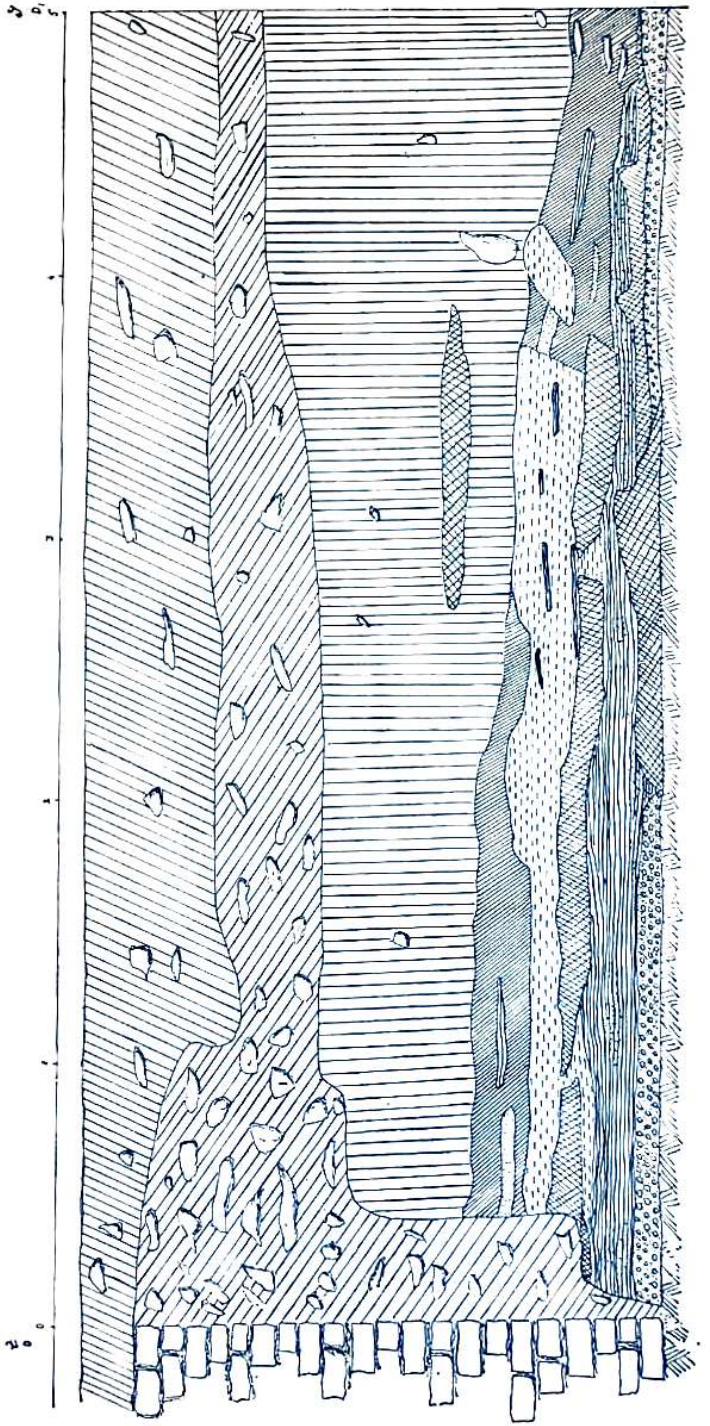

1. svjetlosmeđa zemlja — terre lumineux-brun, 2. šljunak — gravier.

Sl. 5. Bribir, Glavica: presjek kulturnih naslaga sjevernog profila u kvadrantu X. — Fig. 5. Bribir, Glavica: coupe des couches culturelles du profil nord dans le secteur X.

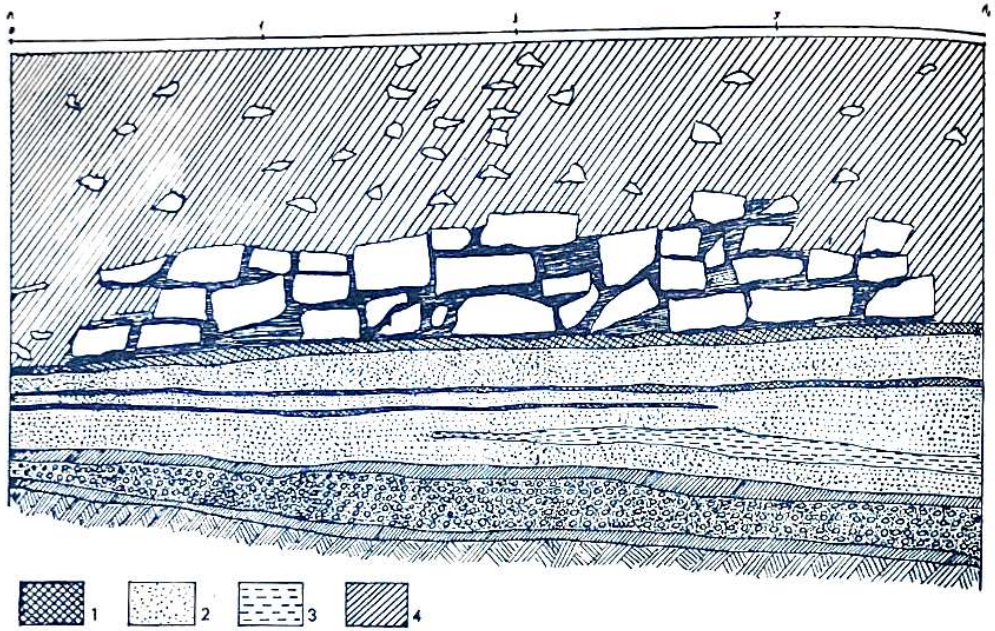

1. smeđa zemlja — terre brun, 2. pijesak — sable, 3. pijesak pomiješan zemljom — sable mêlé de terre, 4. crnosmeđa zemlja — terre brun-noir.

Sl. 6. Bribir, Glavica: presjek kulturnih naslaga u zapadnom profilu kvadranta III i IV. — Fig. 6. Bribir, Glavica: coupe des couches culturelles du profil ouest dans les secteurs III et IV.

opaljena zemlja (Sl. 5), ili slojem crvenkastosmeđe zemlje od nekoliko centimetara (Sl. 6) do 60 cm debljine (Sl. 8). Ovi su slojevi vrlo često isječeni tankim prugama zemlje i pougljenjenog drveta. Zanimljivo je da se mjestimice i ispod šljunka katkad nalazi crvenkasta zemlja oko 5—10 cm debljine, odnosno crvenkasta ili sivosmeđa s pougljenjenim drvetom, katkad pomiješana i s pepelom (Sl. 5). Mjestimice se umjesto ove javlja i siva zemlja išarana prugama pougljenjenog drveta i pepela (Sl. 7). Iznad nje obično slijedi prvo tanji sloj crnosmeđe zemlje (Sl. 6), a više gore, pak, razni slojevi zemlje. Po ovom se opisu jasno vidi heterogen karakter i ovog najnižeg sedimenta, a osim toga na pojedinim mjestima mogu slojevi crvenkaste opaljene zemlje biti presječeni debljom naslagom (10 cm) gline, koja se po pravilu nalazi nad ovim slojem čak i 25 cm debela (Sl. 5).

Slijedeći slojevi, ako ih još uopće možemo uzeti u obzir, predstavljaju na nekim mjestima sediment sivosmeđe zemlje s tanjim prugama pepela i zemlje, pougljenjenog drveta i kamenja (Sl. 8), ili žućkastog pijeska i sloja sive zemlje, isto tako išarane glinom i opaljenom zemljom (Sl. 7). U ostalim sektorima na ovoj visini dolazi već naplavljena zemlja pomiješana s kamenjem, crvenkastom zemljom itd. (Sl. 5). Naravno, i ovdje postoje stanovite razlike, osobito

zato što se u neposrednoj blizini nalaze zidovi ispod kojih se skoro uvijek nalazi tanji sloj pijeska (Sl. 6). Mjestimice su zapaženi i deblji slojevi žućkaste ili tamnosmeđe zemlje, a u gornjim pak dijelovima čisti naboj zemlje, kamenjá, kulturnih ostataka iz raznih perioda itd.

Sonda u apsidi crkve sv. Marije

U vezi s ispitivanjem ovog dijela crkve sv. Marije napravljena je i sonda u unutrašnjosti njene apside, čija stratigrafija zajedno s ostalim elementima dopunjuje stanovite podatke stečene u ostalim radovima na Glavici.

Iako je na ovom mjestu zahvaćen relativno malen prostor (3.50 x 5 m), ipak slojevi u stratigrafskom pogledu daju nekoliko dragocjenih podataka. Dubina cijele sonde od razine crkve do litice iznosi oko 4.80 m. Redoslijed je pojedinih slojeva slijedeći: iznad litice najprije se nalazi sterilna sivocrna zemlja (deb. 0.25 m), zatim sloj crnosmeđe zemlje s kulturnim ostacima (oko 0.40—0.90 m deb.), nakon toga smeđa zemlja pomiješana s kamenjem (0.80 m deb.) nad kojom su razni naboji i nasipi različite debljine (Sl. 12).

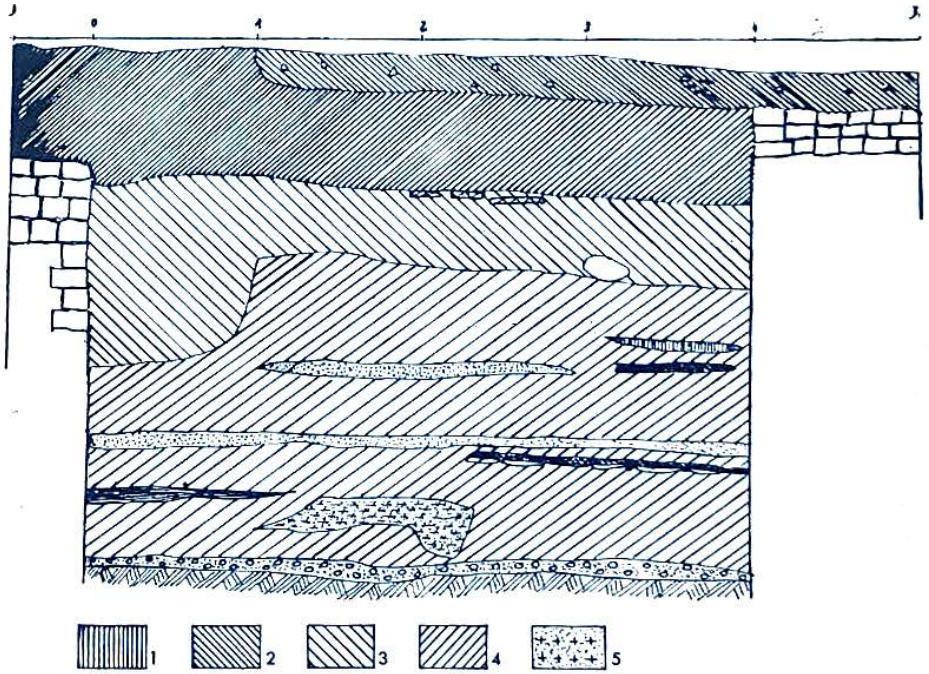

1. glina — argile, 2. smeđa zemlja — terre brun, 3. žućkasta zemlja — terre jaunâtre, 4. siva zemlja — terre gris, 5. zemlja pomiješana pepelom — terre mêlée de cendre.

Sl. 7. Bribir, Glavica: presjek kulturnih naslaga u sjevernom profilu kvadranta XIII. — Fig. 7. Bribir, Glavica: coupe des couches culturelles du profil nord dans le secteur XIII.

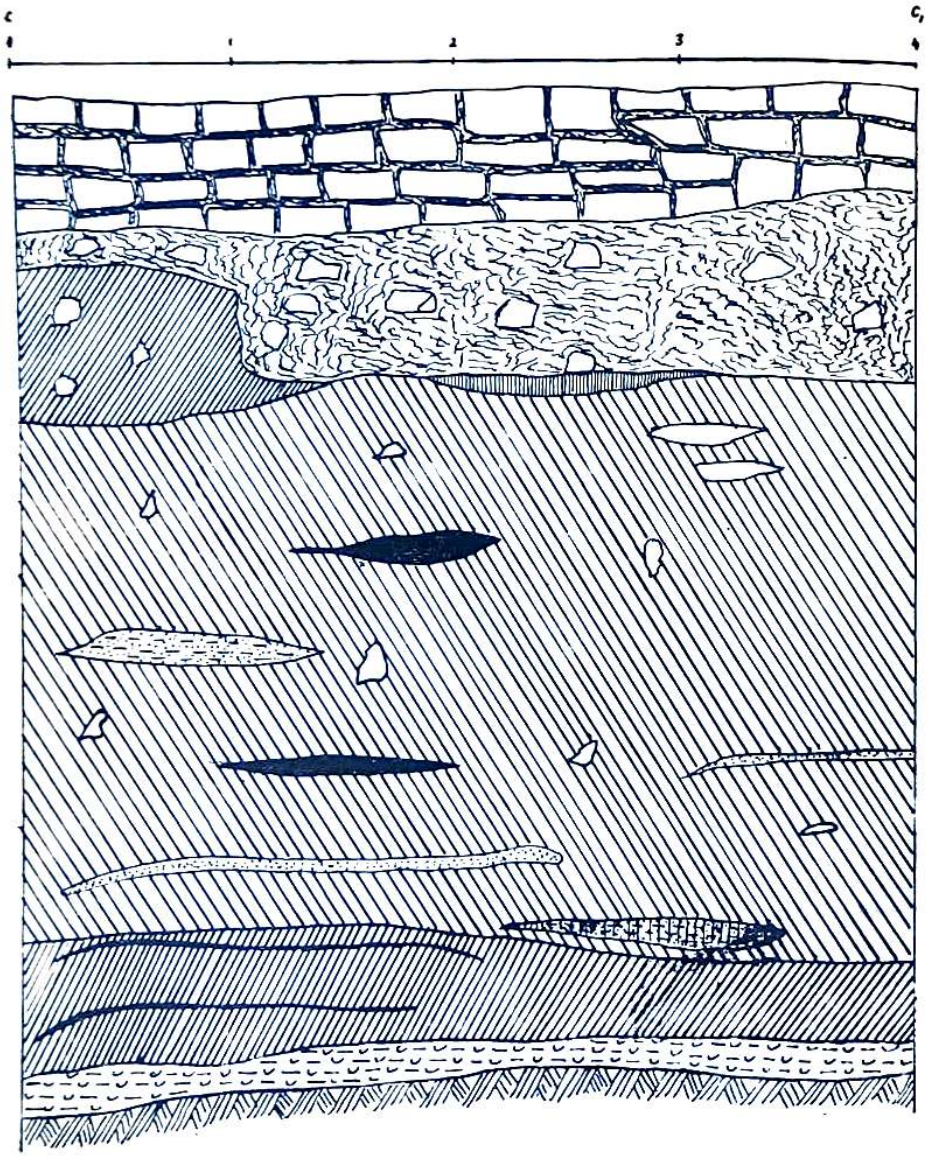

1. žbuka — mortier, 2. pepeo pomiješan zemljom — cendre mêlée de terre, 3. ugljen — charbon, 4. paljevina — brûlure.

Sl. 8. Bribir, Glavica: presjek kulturnih naslaga u istočnom profilu kvadranta XII (»Marunova sonda«). — Fig. 8. Bribir, Glavica: coupe des couches culturelles du profil est dans le secteur XII (»Sonde de Marun«).

Po ovoj stratigrafskoj slici možemo zaključiti da sloj nad liticom, iako djelomice izravnan, predstavlja zapravo humus doba nad kojim leži sediment s prapovijesnim elementima.[3]

Kuće, ognjišta i peći

U opisanim sondama naišlo se u većem broju na ostatke ili tragove raznih objekata, među kojima prvo mjesto zauzimlju ognjišta. Javljaju se na raznim dubinama i u raznim oblicima. Po općenitoj situaciji ograničeni su s većom ili manjom razlikom na dubinu od 1.80—2.40 m od razine crkve u svim sondama oko nje (Sl. 7), kao i u Marunovoj (Sl. 9, 10). Izdvajanje objekata ove vrste, koji bi pripadali prapovijesnom doba, dosta je teško jer za njihovu kronološku klasifikaciju nije odlučujuća ni dubina[4] pa niti to da se neki primjeri javljaju u sloju nad samom liticom.[5] Isto tako ostaje otvoreno pitanje treba li sve tragove paljevina odnosno pougljenjenog drveta i pepela pripisati samo ognjištima, koja bi se morala nalaziti u neposrednoj blizini.[6]

Međutim, i kod ognjišta koja možemo s obzirom na keramiku nađenu na njihovoj površini ili oko njih pripisati prapovijesnom doba, postoje mnoga neriješena pitanja. Tako npr. nije bilo moguće utvrditi koji kronološki međusobni odnos postoji među pojedinim ognjištima na istim dubinama i s istim materijalnim elementima. Ovakve konstatacije bile bi od vrlo velikog značenja, pogotovo jer se pojava ovakvih objekata vezuje za određenu umjetnu nivelaciju pojedinih areala na Glavici. Preko njih mogli bismo protumačiti širenje naseobina već u ranijim fazama ovog naselja. Ovakvi i drugi momenti još danas nisu jasni, djelomice zbog malih dimenzija pojedinih sondi, djelomice zbog mlađih kulturnih manifestacija na ovom mjestu, a koje ostaju konzervirane *in situ*.

[3] Iz dnevnika J. Korošca, str. 14 za god. 1963, vidi se da je on došao do zaključka da zid apside dolazi do 1 m nad liticom. Dalje slijedi: »Vendar zaradi izredno male površine in velike globine ni bilo mogoče zagotoviti pravo stanje stvari oz. prave stratigrafske podatke. Po keramiki sodeč, ki je vsa ista je tukaj nepomembna stratigrafija. To zna biti delno res če je material naplavljen o čemer pa dvomim. Je pač poseben moment izredno trdoživega tradicionalnega življenja, ki ni dovoljeval velikih sprememb skozi stoletja. Vender pa bi stratigrafski podatki mogli razjasniti nekaj drugih momentov, katerih žal na komaj dva m širine in čez 4 m globokem terenu ni mogoče zahtevati. Je pa razumljivo ako se vzame v poštev da so tukaj sonde zaradi srednjeveških vprašanj«.

[4] Među ognjištima koja ne dolaze u obzir jest primjer u kv III, dalje onaj u kv V na dub. 1.20 m pa čak i primjeri na dub. 2.10 m (Prilog I, VII, XII) oko kojih je nađena isključivo slavenska ili antična keramika.

[5] Pogotovo na mjestima gdje se ona javlja u relativno visokom horizontu. Razni slojevi pijeska i gline govore da i prapovijesni fragmenti nađeni u ovakvim slučajevima predstavljaju naplavljen sediment.

[6] Kod ovakvih pojava nije isključeno da neki potječu od požara koji su u više mahova harali na naseobini Glavice u razna doba.

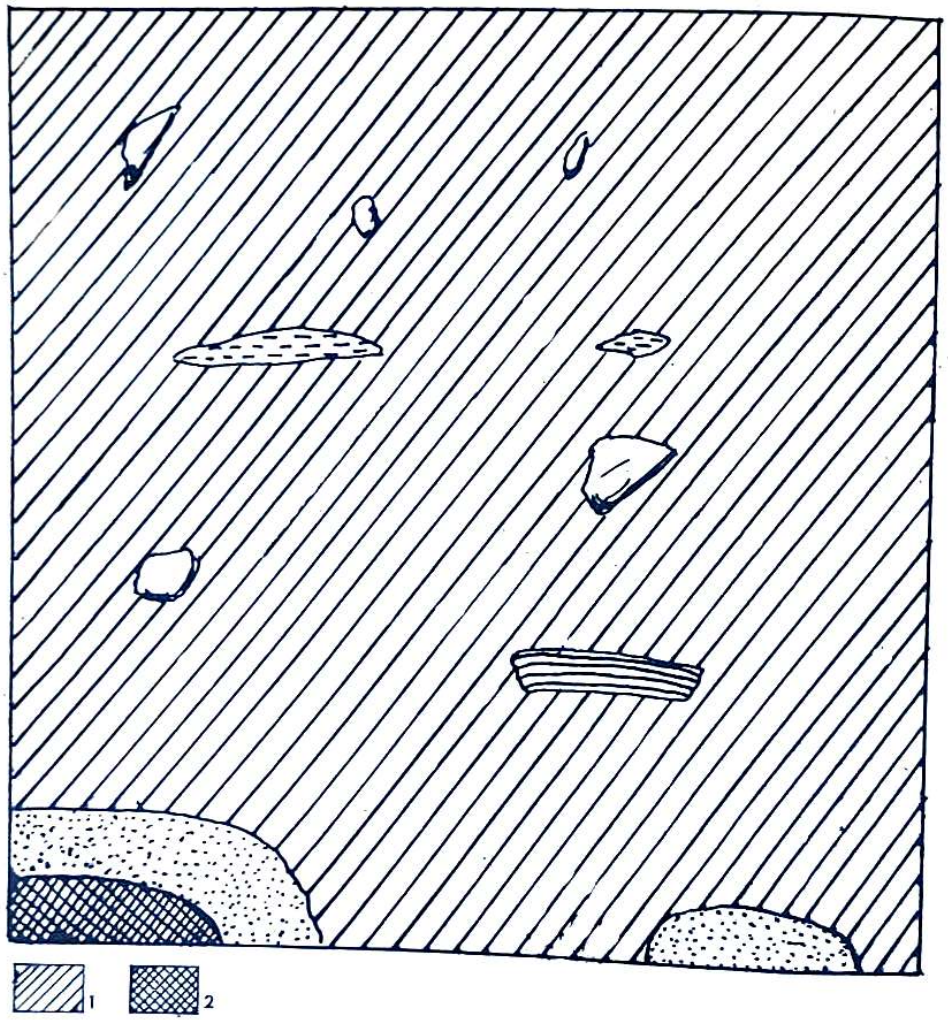

1. sivocrna zemlja — terre gris-noir, 2. ognjište — foyer.

Sl. 9. Bribir, Glavica: tlocrt na dubini 2,70 m u tzv. »Marunovoj sondi«. — Fig. 9. Bribir, Glavica: plan à la profondeur de 2,70 m dans la sonde dite »de Marun«.

Po oblicima i načinu građenja očito je da su bila u uporabi obična ognjišta i peći. U Marunovoj sondi otkriven je dio još neuništenog ognjišta, koje je ležalo na prirodnom nasipu od kamenja i škalja na visini od 1 m nad liticom, tj. oko 2.60—2.70 m dub. (Sl. 9). Izrađeno je od zdrobljenog kamenja preko koga se nalazio sloj crvenopečene gline — pod ognjišta. Drugo se u istoj sondi nalazilo na

dub. 1.80 m. Bilo je okruglog oblika (pr. 1 x 0.5 m) i bilo je zidano na isti način, pri čemu je premaz gline bio 6—7 cm deb. Crvenopečena zemlja nalazila se i oko ognjišta tako da je cijeli ovaj prostor mjerio zajedno s ognjištem oko 0.80 x 2.70 m. Oko 2.70 m zapadno od samog ognjišta nalazilo se kamenje poredano u jednom nizu (duž. 2.40 m), u pravilnim međusobnim razmacima. Spomenuti niz mogao se pratiti samo u pravcu sjevera, dok je na jugu iščezavao, tako da se nije moglo ustanoviti da li se on produžavao u tom pravcu. Istočno od ovog niza na udaljenosti od oko 0.90 m nađena su još dva obrađena kamena koja su mogla pripadati jednom istom nizu ili su bila samostalna, što se opet zbog ograničenosti sonde nije moglo utvrditi. I ova dva kamena bila su četverokutno lomljena kao i ona u nizu, tako da su zajedno s prvima očito hotimice oblikovani komadi (Sl. 10). Bez obzira na situaciju, nema nikakve sumnje da se i ovdje nađeno ognjište organski vezuje za spomenute pojave kamenja. Po svemu sudeći, cijeli ovaj kompleks može se tumačiti kao ostatak nekog stambenog objekta koji je bio zidan u tehnici suhozida (kome je vjerojatno pripadao spomenuti niz kamenja). S obzirom na to da se niz nalazio na istoj razini kao i ognjište, možemo držati da se ono nalazilo u unutrašnjosti kuće. Prekid zida, odnosno niza koji je zapažen u sjevernom dijelu, može se protumačiti kao da je na tom mjestu zid bio uništen ili da prekid predstavlja neki otvor na zgradi — vrata. Dva spomenuta kamena, ako nisu pripadala nekom uništenom sličnom nizu, mogla su predstavljati i potpornje za krovnu konstrukciju.

Da su kuće morale biti građene u suhozidu čije je kamenje nakon rušenja uporabljeno kod kasnijih antičkih i srednjovjekovnih građevina, govori i činjenica da nije na cijelom do sada ispitanom dijelu zemljišta bilo nikakva traga drvenim gredama ukopanim u zemlji.

Među duboko nađenim ognjištima jest i primjer u kvadrantu XIII (Sl. 7). Ovdje je na dubini od 2.40 m otkriveno ognjište koje je djelomice ležalo pod kasnijim zidom, a djelomice se prostiralo u pravcu sjevera na neispitanom terenu. Njegova dužina iznosi oko 1.70 m. I ovaj je objekt imao podlogu od kamenih ploča iznad kojih se nalazio glineni pod u debljini od 3 cm. S obzirom na to da objekt nije u potpunosti otkriven, pitanje je da li predstavlja ognjište ili možda peć, ako ne i pod neke kuće, što bi s obzirom na njegovu dužinu bilo čak i najvjerojatnije.

U istom kvadrantu nalazi se na oko 1.80 m dubine isto tako samo djelomice otkriveno drugo ognjište. Kako ovaj objekt nije imao izrađene površine za paljenje, možemo držati da je prije mogao predstavljati obično vatrište. Spaljena je zemlja na ovom mjestu bila debela oko 6 cm.

Dva su ognjišta otkrivena i u kvadrantu X. I jedno (vel. 0.60 x 0.45 m) i drugo (vel. 1.25 x 1.05 m) ovalnog su oblika. Oba ova objekta nalazila su se u kulturnom sloju nešto iznad litice. Po cijelom nji-

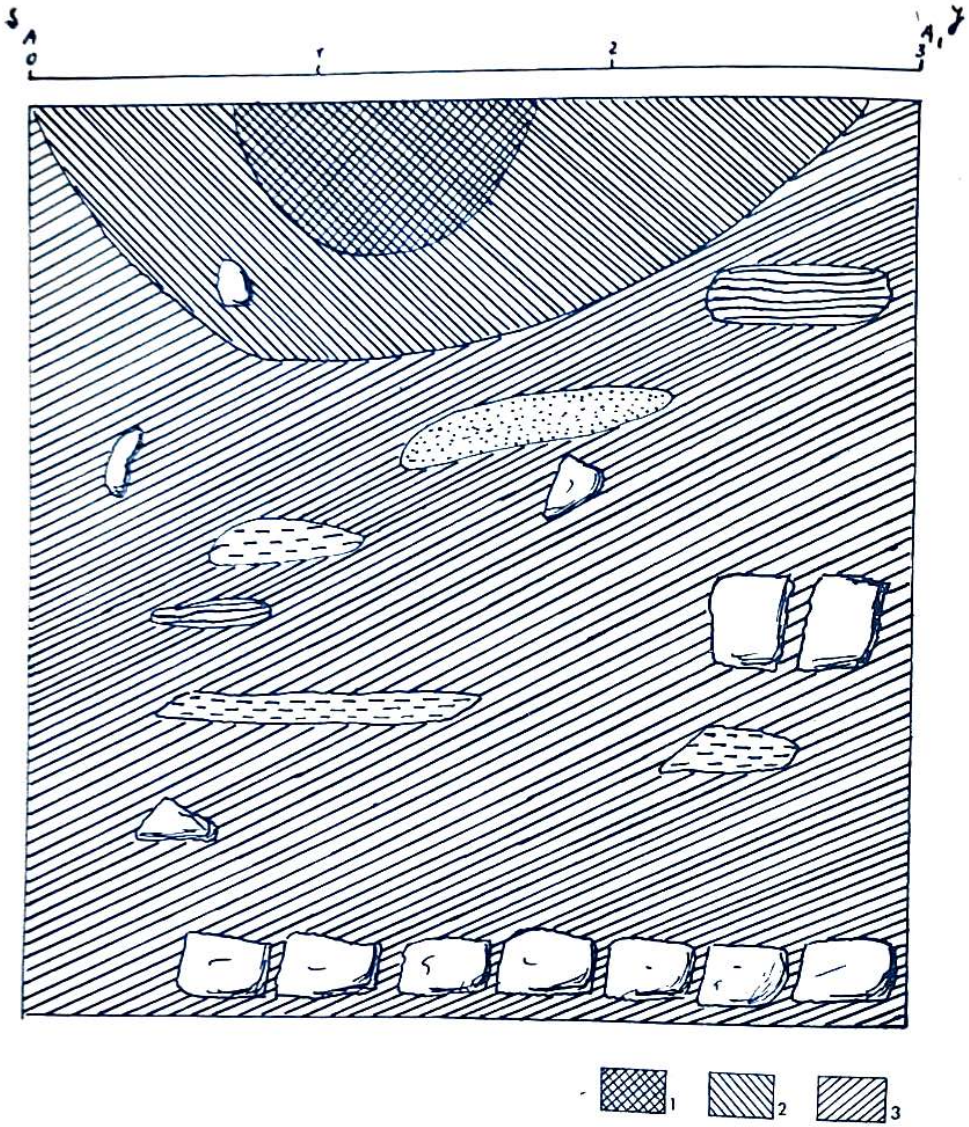

1. ognjište — foyer, 2. crvena paljevina — brûlure rouge, 3. siva zemlja — terre gris.

Sl. 10. Bribir, Glavica: tlocrt na dubini 1,70 m u tzv. »Marunovoj sondi«. — Fig. 10. Bribir, Glavica: plan à la profondeur de 1,70 m dans la sonde dite »de Marun«.

hovu izgledu mogli bismo tvrditi da nisu bila ognjišta, nego peći koje su bile zasvođene. Za to bi govorio i ovalan, odnosno njihov potkovičast oblik, kao i ostaci ruba koji se kod većeg objekta sačuvao samo na istočnoj strani. I kod manjeg je djelomice očuvan rub, koji je mjestimice još 14 cm visok. Budući da je kasnije ovaj prostor u mlađe doba bio niveliran, gornji kalotasti dio potpuno je propao (Sl. 11, T. 6, 1, 2).

Čini se, međutim, da se ovdje nalazilo još i treće ognjište, odnosno peć od koje se očuvao samo neznatan dio. Površina ovog objekta sastojala se od kamenih ploča, među kojima se nalazila nabijena glina crvena od vatre.

Sva tri opisana objekta nalazila su se u zgradi čiji su ostaci na ovom mjestu ležali skoro na samoj litici. Kako međutim razina litice u pravcu istoka pada, sudeći po nalazima, bilo je izvršeno planiranje ovog mjesta s tim da su pukotine u litici ispunjene pijeskom i zemljom, ukoliko nije ovaj sediment nastao prirodnim putem, i padajući dio, odnosno nagib, nasuo zemljom, odnosno pod pećima glinom, a

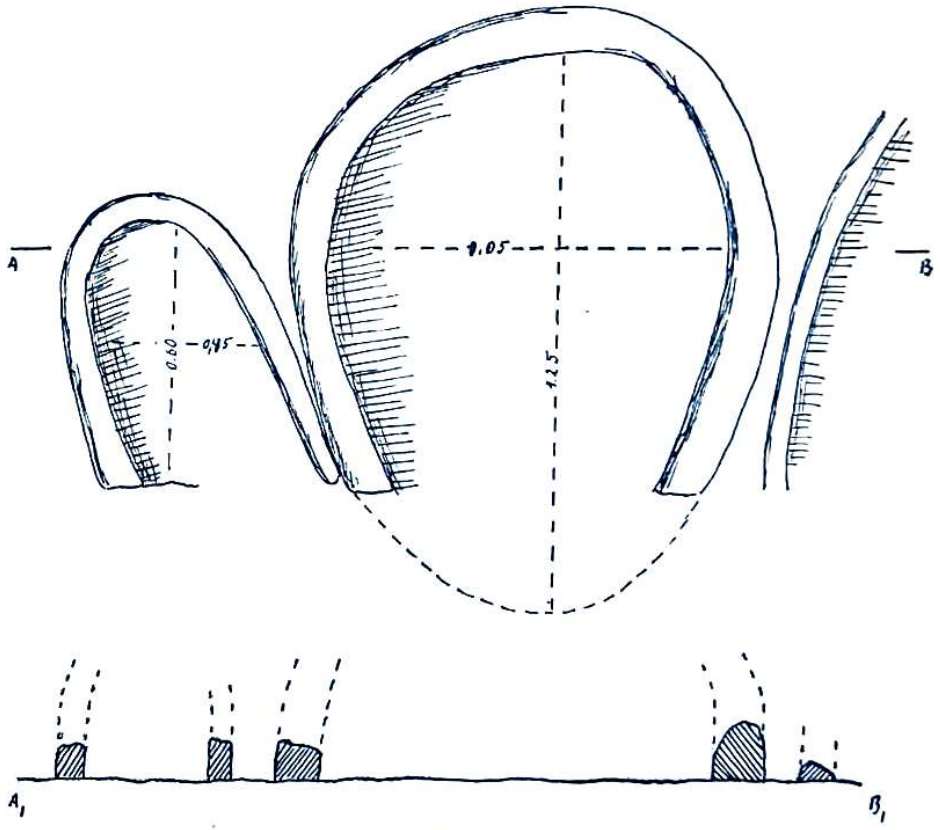

Sl. 11. Bribir, Glavica: ostaci peći u kvadrantu X. — Fig. 11. Bribir, Glavica: vestiges du four dans le secteur X.

na pojedinim dijelovima i čistim pijeskom. Stanovit dio ovog prostora nosi trag paljevine, tj. opaljene (20 cm deb.) zemlje i pougljenjenog drveta. Pored svih ostataka u ovom prostoru nisu nađeni nikakvi tragovi pletera niti neke vertikalne ili horizontalne pregrade. Budući da cijeli prostor nije mogao biti otkriven, ostaje otvoreno pitanje kako je objekt bio izgrađen i kojeg je bio oblika.

I u kvadrantu XIV. otkriveno je jedno ognjište koje bi po visini na kojoj se nalazilo pripadalo najnižoj razini s ognjištem u kvadrantu XIII. Kako i ovaj objekt djelomice ulazi u sektor nad kojim se nalazi mlađi zid, nije mogao biti potpuno otkriven. Utvrđeno je samo da je bio okruglog oblika (oko 0.95 m promjera) i da je bio izgrađen od manjih kamenih lomljenih pločica preko kojih je bila 4 cm debela glinena prevlaka. Stanoviti tragovi upućuju na to da se neki objekt nalazio u kvadrantu VII. Ovdje su na dubini od 1.90 m otkriveni debeo (od 15—20 cm deb.) sloj pougljenjenog drveta i manjih komada opaljene zemlje, nešta dalje veliki kompaktan komad (1.50 x 1.50 m) opaljene zemlje, nîz prapovijesnih fragmenata opaljene keramike u pepelu i nad zemljom itd. Po svemu sudeći, i na ovom se mjestu radi o nekoj zgradi prapovijesnog doba (deformirani fragmenti suđa) koja je uništena većim požarom. Sama litica koja ovdje pada (od 1.90 na 2.10 m) djelomice je izravnana slojem nabijene zemlje, u kojoj su se morali nalaziti manji komadi drveta, koji su prilikom požara u njoj bili potpuno pougljenjeni. Na ovom mjestu nije otkriveno ognjište.

Po ovim iznesenim podacima mogu se donijeti neki preliminarni ali i zanimljivi zaključci, koji će se vjerojatno daljim ispitivanjem morati u velikoj mjeri dopuniti, pogotovo što iskopana građa nameće cijeli niz problema koji nisu mogli biti riješeni. Da bi se razumio cjelokupan kulturni razvoj u prapovijesno doba, bit će prije svega potrebno utvrditi stvarnu konfiguraciju Glavice u doba njenog najranijeg naseljavanja. Na temelju činjenice da uvijek kulturni sloj, ako se javlja, počinje na samoj litici budući da ne postoji između nje i sloja s kulturnim ostacima jedan prijelaz sastavljen od humusa, možemo za sada zaključiti da prije svega ona nije bila ravna i da je uz to predstavljala goli krš. Mogu li se ovakve tvrdnje postaviti i za ostale odijelove Glavice — gdje nije bilo istraživanja — pokazat će dalji radovi.[7]

Drugi je značajan moment u vezi s naseobinskom aglomeracijom ovog vrha pitanje gdje su i na koji su način izvedena planiranja pojedinih mjesta za postavljanje kuća. Već smo istakli na pojedinim mjestima kako je zapaženo da su neke pukotine bile ispunjene glinom i pijeskom, da su neka veća ugnuća bila pokrivena kamenim pločama, da su obronci na nekim mjestima bili izravnani nasipanom i nabijenom zemljom ili glinom. Iako su mnoge od ovih pojava mogle nastati naplavljivanjem, ipak je mnoge od njih izvela ljudska ruka.

[7] Ako postoji na pojedinim mjestima sterilan sloj pijeska, škalje ili gline između litice i kulturnog sedimenta, on je formiran naplavinom.

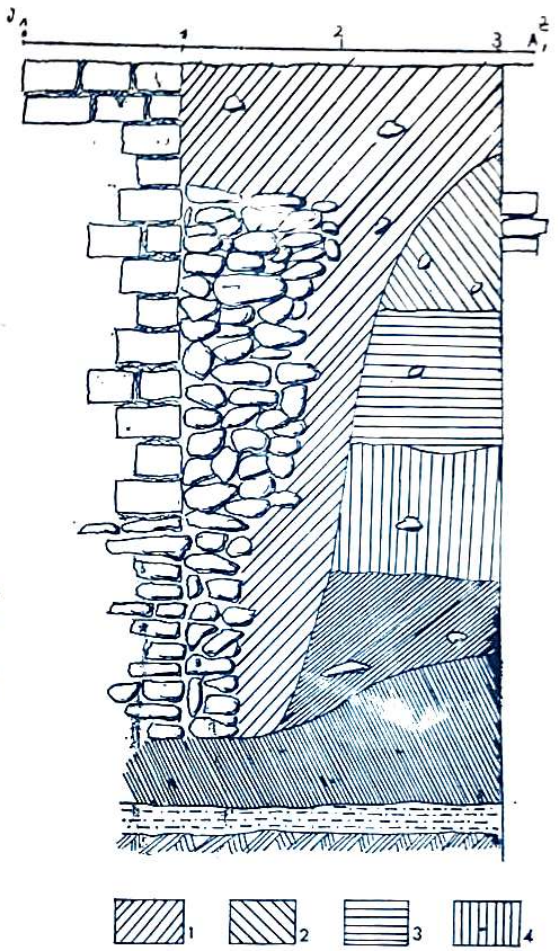

Sl. 12. Bribir, Glavica: presjek kulturnih naslaga u apsidi crkve sv. Marije. — Fig. 12. Bribir, Glavica: coupe des couches culturelles dans l'abside de l'église Sainte-Marie.

1. sivosmeđa zemlja — terre brun-gris, 2. naplavina — aluvion, 3. smeđa zemlja — terre brun, 4. smeđa zemlja — terre brun.

Takvih neravnina moralo je biti i na drugim sektorima i upućivale su na potrebu sukcesivnog i višekratnog niveliranja. Kako nije moguće pretpostaviti da je cijeli teren bio podjednako niveliran, to se posve logično nameće pitanje nije li vrh brda u prapovijesno doba, s obzirom na tragove raznih objekata, bio podešen u terase. Tome bi djelomice odgovarala i konfiguracija tla.[8]

[8] Niveliranje i terasasto planiranje pojedinih vrhova kod formiranja naseobinskih aglomeracija utvrđeno je i na drugim mjestima: I. H. BARFIELD, L'insedimento neolitico »Ai Corsi« presso Isera, Studi Trentini di Scienze Naturali; P. LEONARDI — A. BROGLIO, Ricerche sui castellieri del Trentino — Alto Adige, Adriatica praehist. et antiqua, Zagreb 1970, str. 227 i d. (dalje Leonardi — Broglio 1970); B. BAČIĆ, Prilozi poznavanju prahistorijske gradinske fortifikacije u Istri, Adriatica, str. 215.

S obzirom na to da se do sada nisu niti s jednim elementom pokazale indicije o vertikalnim ili horizontalnim gredama, to smo pretpostavili da su kuće bile zidane u tehnici suhozida. Potvrdu za to dali su nam u prvom redu djelomice sačuvani ostaci zidova u Marunovoj sondi. To nam je, kao što smo vidjeli, za sada i jedini konkretan element za ovu hipotezu. Napokon ni ovi nalazi ne predstavljaju pravu konstrukciju zida, nego samo temelje na kojima je bio sagrađen. Prema tome, nije isključeno da su zgrade usprkos temeljima izgrađenim u tehnici suhozida mogle u gornjem dijelu biti od drveta. Možda česti ostaci pougljenjenog drveta i pepela potječu od zdrobljenih sagorjelih ostataka ovakvih zgrada, o čijem obliku u raspodjeli prostora ne možemo ništa reći. Jedina je konkretna činjenica da su se ognjišta i peći u većem dijelu nalazile u unutrašnjosti zgrada.

Što se tiče ognjišta, ona su u prvom redu izrađivana u okruglom obliku, s kamenom podlogom. Peći, koje su po svemu sudeći bile presvođene, bile su potkovičastog oblika. Dok su ognjišta služila za svakodnevnu uporabu, peći su bile upotrebljavane za grijanje, a mogle su imati i neku drugu funkciju, pogotovo što je više njih nađeno na jednom mjestu.

Spomenuta ognjišta i peći, kao i ostaci kuća otkriveni na južnom dijelu gornje zaravni brda, pripadat će s obzirom na nađeni pokretni materijal jednom već odmaklom periodu. Po svoj prilici i najstariji slojevi u ovom odsjeku pripadat će koncu brončanog doba. Zbog toga možemo zaključiti da se naseobina nalazila na ovom dijelu brda, odnosno tamo gdje su mnogi elementi nađeni *in situ*. S obzirom na nalaze još starije keramike, koja je međutim, nađena u slojevima, sekundarno ostaje otvoreno pitanje da li se ona tu našla iz gornjih dijelova, tj. s glavice, ili je slučajno donesena iz ravnice.

Pokretni materijal

Među nalazima otkrivenim prilikom arheoloških radova veći broj pripada pokretnom materijalu u kojem dominiraju keramičke izrađevine. Istina je da je tu i tamo nađen kakav fragment brončanog predmeta, međutim svi su ti fragmenti tako neznatni da se na temelju njih ne može ništa zaključiti. Među ovima posebnu pozornost privlači fragment brončanog predmeta, međutim svi su ti fragmenti tako neznatni da se na temelju njih ne može ništa zaključiti. Među ovima posebnu pozornost privlači fragment brončane igle s glavicom u obliku kugle. Ovakav tip igle donedavna je u primorskim oblastima bio potpuno nepoznat. Sličan je primjer za sada poznat samo iz Radovina, ali i taj je nađen bez sigurnih stratigrafskih podataka.[9] Po načinu kako je fragment igle nađen i po njegovu obliku, igla je datirana u II. fazu liburnske kulturne grupe.[10]

[9] Š. BATOVIĆ, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, Diadora 4, Zadar 1968, str. 16, T. XX, 4 (dalje Š. Batović 1968).

[10] sp. dj., str. 66 i d.

Tip igle s nizom loptica na gornjem dijelu igle poznat je i iz kosturnih grobova Like.[11] Po analizi svih predmeta nađenih u ovakvim grobnim cjelinama, oni su datirani po srednjoevropskoj kronologiji u fazu Ha2 — B, tj. u doba žarnih pokopa u Podunavlju i Panoniji.[12]

Međutim, ni keramička građa nije otkrivena u zatvorenim kulturno čistim slojevima, a još je manje među nalazima uvijek postojalo neko pouzdano relativno kronološko razvrstavanje. Iako je na pojedinim mjestima bila keramika u većem ili manjem broju nagomilana,[13] ili čak na pojedinim točkama bila *in situ*,[14] ipak nam takvi nalazi ne unose u cjelokupni materijal određen kronološki odnos među pojedinim keramičkim grupama, za koje je očito da pripadaju većem broju kulturnih grupa. Osim toga što ćemo kod obrade biti prisiljeni uglavnom se pridržavati sustava tipologije, uzet ćemo u obzir i pojedine pojave otkrivene na nalazištima ovih oblasti za mlađa prapovijesna doba, pa i istraživanja i zaključke koji su nedavno doneseni za područje Bosne na temelju gradinskog materijala.[15]

Među najstarije fragmente keramike koji su do sada nađeni na Bribirskoj glavici, pripadaju oni koji su otkriveni prigodom kopanja usjeka godine 1961. Ti fragmenti po svojoj strukturi kao i po svojoj ornamentici pripadaju danilskoj keramičkoj grupi, iako se po nekim elementima neznatno izdvajaju. Analiza pojedinih pojava nedvojbeno je pokazala da pripadaju mlađoj fazi danilske kulture usprkos nekim elementima koji podsjećaju na stariju tradiciju.[16] Zahvaljujući nalazima s Krivače, danas možemo ove nalaze i preciznije opredijeliti.

Stratigrafski podaci kojima raspolažemo ne govore ništa. Možemo istaknuti da su nalazi u usjeku nađeni relativno duboko, pojedini čak ispod sterilnog sloja, ali uvijek zajedno s fragmentima koji pripadaju brončanom doba. Kako je cijeli ovaj dio usjeka na vrlo strmom obronku ispod antičkih bedema bio naplavljen, to je razumljivo da je materijal izmiješan. U kronološkom pogledu i podjeli koja je izvršena u samoj danilskoj grupi, pogotovo u usporedbi s materijalom otkrivenim na Krivači, pripadaju nađeni fragmenti njenoj V. fazi. Kako je međutim danas već činjenica da je već IV. faza zapravo i I. faza hvarske grupe, ako se oslonimo na klasifikaciju G. Novaka, koji je i danilske fragmente nađene u špiljama na Hvaru pripisivao svojoj I. fazi, možemo uskladiti V. danilsku fazu s II. hvarskom.

[11] R. BIŽIĆ-DRECHSLER, Istraživanje nekropole praistorijskih Japoda u Kompolju, Arheol. rad. i raspr. I, 1959, str. 251, sl. 13.

[12] sp. dj., str. 260 i d.

[13] To očito govore crteži keramike u dnevniku za najveći dio sondi.

[14] Kao što su primjeri nađeni u blizini potkovičastih peći i sl.

[15] Š. BATOVIĆ, 1968, v. bilj. 1. — B. ČOVIĆ, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, GZMS NS XX, 1965, str. 28 i d. (dalje B. Čović 1965).

[16] Vidi o datiranju ove grupe u: J.-P. KOROŠEC, Bribir i njegova okolica u prapovijesno doba, Diadora 7, 1974.

Bez obzira na sve spomenute momente, nađeni fragmenti u usjeku vrlo su velikog značenja. Prvo, jer pokazuju određenu organsku vezu između Krivače i Bribirske glavice; drugo, što uz kulturne kontinuitete pokazuju i kronološki. Kod obrade nalaza s Krivače opazilo se je da postoje elementi koji pripadaju i danilskoj IV. fazi, a neki od njih mogli bi pripadati i njenoj V. fazi. Po ovim nalazima nije isključeno da se život nakon prekida na Krivači nastavio na Bribirskoj glavici. U relativnoj kronologiji ova bi pojava padala već u prijelazno doba koje slijedi nakon najmlađih faza neolitskog perioda. Uzrok napuštanja plodne ravnice i naseljavanje doduše nižeg brežuljka, koji je sa sjevera, zapada i djelomice i s juga prirodno zaštićen — moralo je imati dubljeg razloga. Izvan je sumnje da ga moramo tražiti u uzrocima koji se vezuju za nova proizvodna sredstva. Iako moramo pretpostaviti da se ekonomika bitno u samom početku nije promijenila, ipak su morale nastati u to vrijeme vrlo velike promjene na njenom polju, a koje dolaze do većeg razvoja tek u nešto mlađe doba, ne samo na ovom području nego i na cijelom Balkanskom poluotoku.

Ako analiziramo oblike i ornamentiku nađenih fragmenata, možemo usprkos nekim atipičnim primjerima utvrditi nekoliko zanimljivih tipova posuda. Takvi su fragmenti zdjela više loptastog oblika, čiji gornji dio odgovara klasičnom obliku tzv. butmirske amfore, a koje su karakteristične prije svega za danilsku kulturu, iako se u pojedinim varijantama zadržavaju i u krugu hvarske kulture (T. 8, br. 2, 3; Sl. 13, br. 2, 3). Drugi su tip široke poluloptaste plitke zdjele s nešto profiliranim obodom (Sl. 14, 6). Ovaj oblik posude karakterističan je s jedne strane za mnoge danilske, a zatim i za hvarske faze i u njihovu krugu predstavlja jedan od vodećih oblika. Treći tip podsjeća međutim na nešto mlađi period. To je plića široka zdjela s polukružno povijenim gornjim dijelom, koja sliči umnogome na predašnju formu (Sl. 14, 1). Da opravdano pripisujemo gornje fragmente danilsko-hvarskom kulturnom krugu, potvrđuju među ostalim i neki fragmenti dna i skromna, ali izrazita ornamentika. Po analizi pojedinih elemenata sigurno je da se ornament vezuje za spiralne motive (Sl. 14, 2). Po tipu pojedinih motiva koji se mogu rekonstruirati, pripada jednoj već degeneriranoj varijanti. Jednoj mlađoj varijanti nesumnjivo pripada i ornament na fragmentima iste vaze u obliku ureza na najvećoj periferiji (Sl. 14, 7) koja je i po obliku dosta oštra.[17]

Među najzanimljivije nalaze ove starije faze Bribira ide i rekonstruirana i restaurirana mala amforica (T. 8, 1; Sl. 14, 3).[18] Iako ova posuda ima svoje paralele u grupi slikane i monokromne kera-

[17] Za dataciju ovih primjeraka i njihove ornamentike može nam poslužiti i fragment nađen na »Krivači« T. XV, 4, koji osim ureza na najvećoj periferiji ima u gornjem dijelu motive tipične za mlađu fazu hvarske grupe.

[18] Posuda je bila razbijena, a njeni fragmenti nađeni su na više točaka u ovoj sondi.

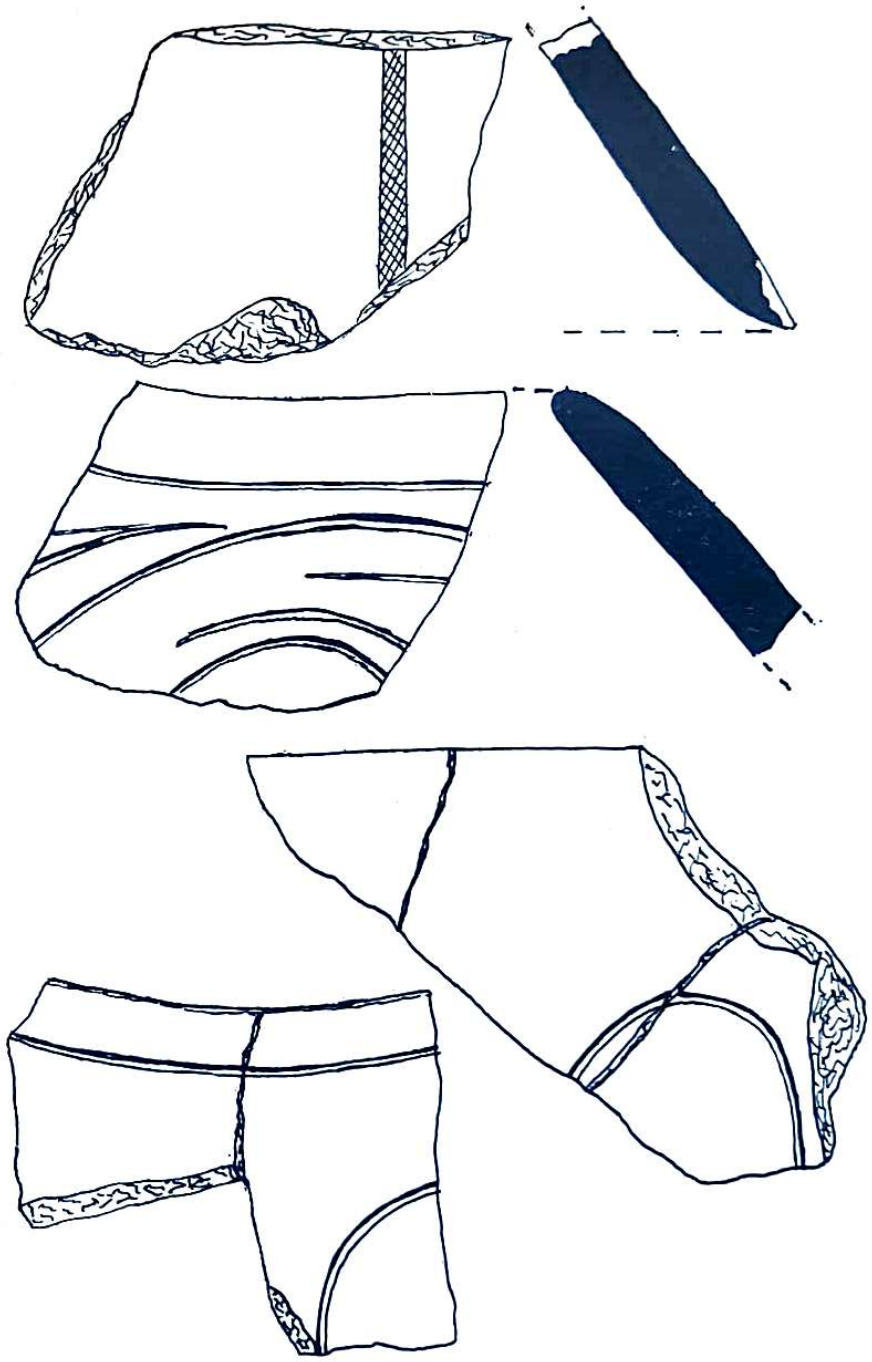

Sl. 13. Bribir, Glavica: neolitske zemljane posude danilske kulture iz usjeka na istočnom obronku. — Fig. 13. Bribir, Glavica: vases en terre cuite néolithiques de la culture de Danilo provenant de la brèche dans le versant est.

mike, ipak u stanovitoj mjeri odstupa od ovih.[19] Vjerojatno u kronološkom pogledu spada u nešto stariju fazu od ranije spomenutih primjeraka.

Od ostalih keramičkih tipova možemo navesti i posude na koničnim šupljim nogama, čiji nam je gornji dio ostao nepoznat. Po jednom bolje očuvanom fragmentu ovaj tip osnove bio je zastupljen u grupi slikane keramike (Sl. 13, 1; Sl. 23, 3). Po boji posude kao i po boji ornamenta ovi bi fragmenti spadali u istu fazu kao i mala amforica.

Nakon ove opisane kulturne faze, koju postavljamo na prijelazu između neolita i eneolita za jadransko područje, do pojave slijedećih manifestacija ostalog iskopanog materijala čini se da postoji veliki kulturni hijat, odnosno da je došlo do prekida naseljavanja Glavice. Uzimajući u obzir da u neposrednoj blizini Knina — areal koji se može držati širom okolicom Bribira — postoje naselja kulturne faze koja ide u zreli eneolitski period i u početak brončanog doba,[20] moramo se dotaknuti nekih pojava u vezi sa spomenutim kulturama.

Među bribirskom građom nađena su i dva fragmenta keramike koja bi mogla ući u seriju ovakvih elemenata. To je fragment vrpčaste ručke (T. 17, 8) i fragment stožaste niže šuplje noge. Dok se fragment noge potpuno poklapa po obliku s primjerom iz Grapčeve špilje s Hvara, prvi fragment po obliku i urezanom ornamentu ima paralelu u ručici nađenoj u 10 A gomili iz Špiradine ograde (Šparine — sjeverna strana od puta Kijevo — Cetina, vrela Cetine).[21]

Imajući u vidu da se među mnoštvom materijala mogu izdvojiti samo dva fragmenta, nameće se okolnost da su ova dva fragmenta u ovom predelu Glavice vjerojatno na sekundarnom mjestu. Nije isključeno da se u ovoj fazi naseobina nalazila na jednoj drugoj točki na ovoj uzvišici.[22]

I pored ovih izdvajanja preostali materijal nije kulturno homogen. Tako uz već opisana zapažanja koja su bila uočena u raznim sondama postoji još niz momenata koji govore za to da se materijal dijeli u dvije grupe, odnosno dva horizonta. Tako je u Marunovoj sondi utvrđeno da je najniži horizont sa slojem nad samom liticom okarakteriziran uglavnom elementima koji se vezuju za keramiku ukrašenu otiscima lažne uzice, dok su drugi sporadični. Još veću sigurnost pokazuje obrnut odnos nalaza u horizontu višeg ognjišta.

[19] J. KOROŠEC, Neolitska naseobina u Danilu Bitinju, 1958—59 (dalje Danilo 1), T. LXXXIV, 1. — Isti, Danilo in danilska kultura, 1964 (dalje Danilo 2), T. 60, i dr.

[20] P. KOROŠEC, Neka pitanja oko eneolita Dalmacije, Arheol. rad. i raspr. II, 1962, str. 214 i d. (dalje P. Korošec, 1962).

[21] I. MAROVIĆ, Iskopavanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine, god. 1953, 1954 i 1958, VAHD LXI, 1959, sl. 5, 6.

[22] Do zadnje kampanje iskopavanja kod kojih je sudjelovao J. Korošec bile su napravljene neke manje kontrolne sonde i na drugim točkama Glavice, kao npr. na »Vratima« (po dnevniku). Ovdje i drugdje sakupljen materijal do tada nije pokazivao neka odstupanja.

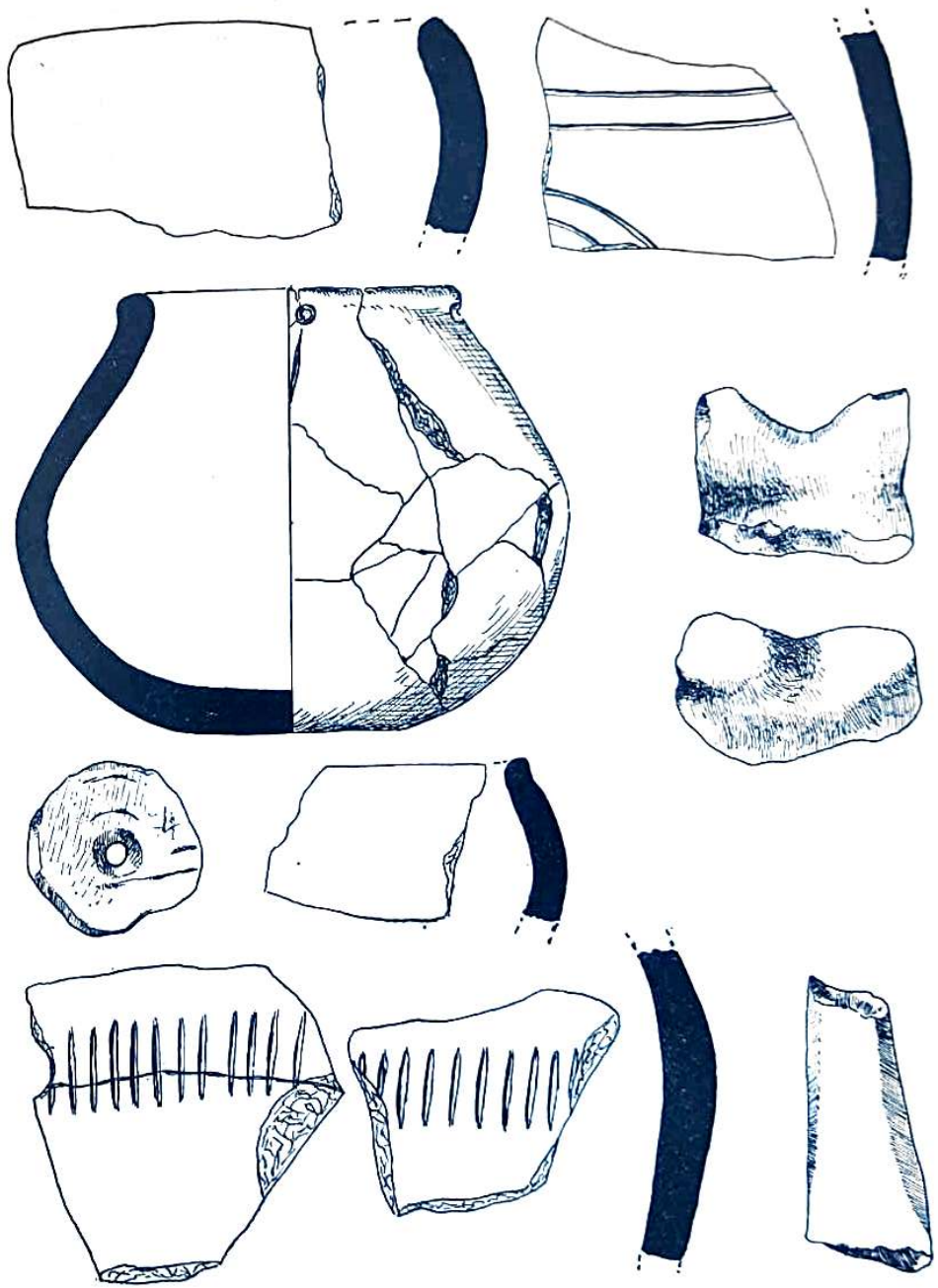

Sl. 14. Bribir, Glavica: neolitske zemljane posude danilske kulture iz usjeka na istočnom obronku. — Fig. 14. Bribir, Glavica: vases en terre cuite néolithiques de la culture de Danilo provenant de la brèche dans le versant est.

Ovdje je brojna keramika ukrašena plitkim kanelurama i nizom točaka, među kojom su nađena samo dva fragmenta s otiskom lažne uzice, uz veći broj keramičkih nalaza antičkog karaktera. Isti su momenti utvrđeni i na drugim mjestima istraženog sektora. Tako je oko ognjišta otkrivenog g. 1964. u crkvi sv. Marije nađena samo monokromna keramika, koja je bila ukrašena plastičnim rebrima, s otiscima prstiju, s raznim drugim plastičnim aplikacijama i sl. Među njima samo je jedan fragment bio ornamentiran šrafiranim trokutima koji su bili izvedeni širim urezima. U apsidi je uz veću količinu raznovrsne keramike nađen samo jedan fragment s otiskom lažne uzice. Na razini ognjišta koje je otkriveno među njenim zidovima nađen je između ostalog samo jedan primjerak s ornamentom s vertikalnim kanelurama, obrubljen ubodima, i jedan fragment s vodoravnim širokim urezima. U sondi otvorenoj g. 1964. između apside i bedema otkriven je uz monokromnu keramiku i veći broj fragmenata s otiskom lažne uzice (15 kom.). Među njima samo je jedan primjer s vertikalnim kanelurama i nizom uboda, i jedan s horizontalnim širim urezima na vratu. Pojava veće količine prvog tipa keramike na ovom mjestu potpuno je razumljiva jer je odavde čak i išla sva erozija niz Glavicu.[23]

Svi ovi momenti, a posebno već spomenuta stratigrafija u Marunovoj sondi, nude dovoljno uvjerljivih indicija za dijeljenje ove različito ornamentirane keramike u dvije posebne grupe i na našem nalazištu. Na temelju ovih momenata mi ćemo uzeti u obradu svaki od ovih horizonata kao jednu više ili manje zaokruženu stratigrafsku cjelinu.

Općenito uzeto, keramika ukrašena otiscima lažne uzice kao i sva ostala koja se s njom javlja relativno je vrlo dobre fakture, precizno izrađena od zemlje pomiješane s pijeskom i kalcitom. Uza sve tragove modeliranja rukom sigurno je dotjerana na lončarskom kolu. Mnogi primjerci imali su prevlaku i bili su glatko, neki čak i sjajno glačani. Pečena je uglavnom u sivosmeđim i smeđim, skoro neutralnim tonovima. Kod ukrašenih primjeraka ornamenti su izvedeni precizno, a rjeđe bez reda.

Ako analiziramo oblike posuda koje se vezuju za ukrašene fragmente, možemo tvrditi da prevladavaju:

a) *zdjele ili šalice.* Iako su u donjem dijelu stožaste i završavaju se jasno naznačenim dnom, najveća je periferija zaobljena (T. 9, 1, T. 14, 2). Vrat se oštro izdvaja od ramena i završava blago zaokruženim ustima. Vertikalni držak koji je nadvisivao rub otvora (T. 17, 4, Sl. 14, 8) u donjem se dijelu vezivao za najveću periferiju;

[23] Po terenskom inventaru i iskopanoj građi u godini 1964. Podatke mi je stavio na raspolaganje S. Gunjača, vođa iskopavanja, na čemu mu dugujem zahvalnost.

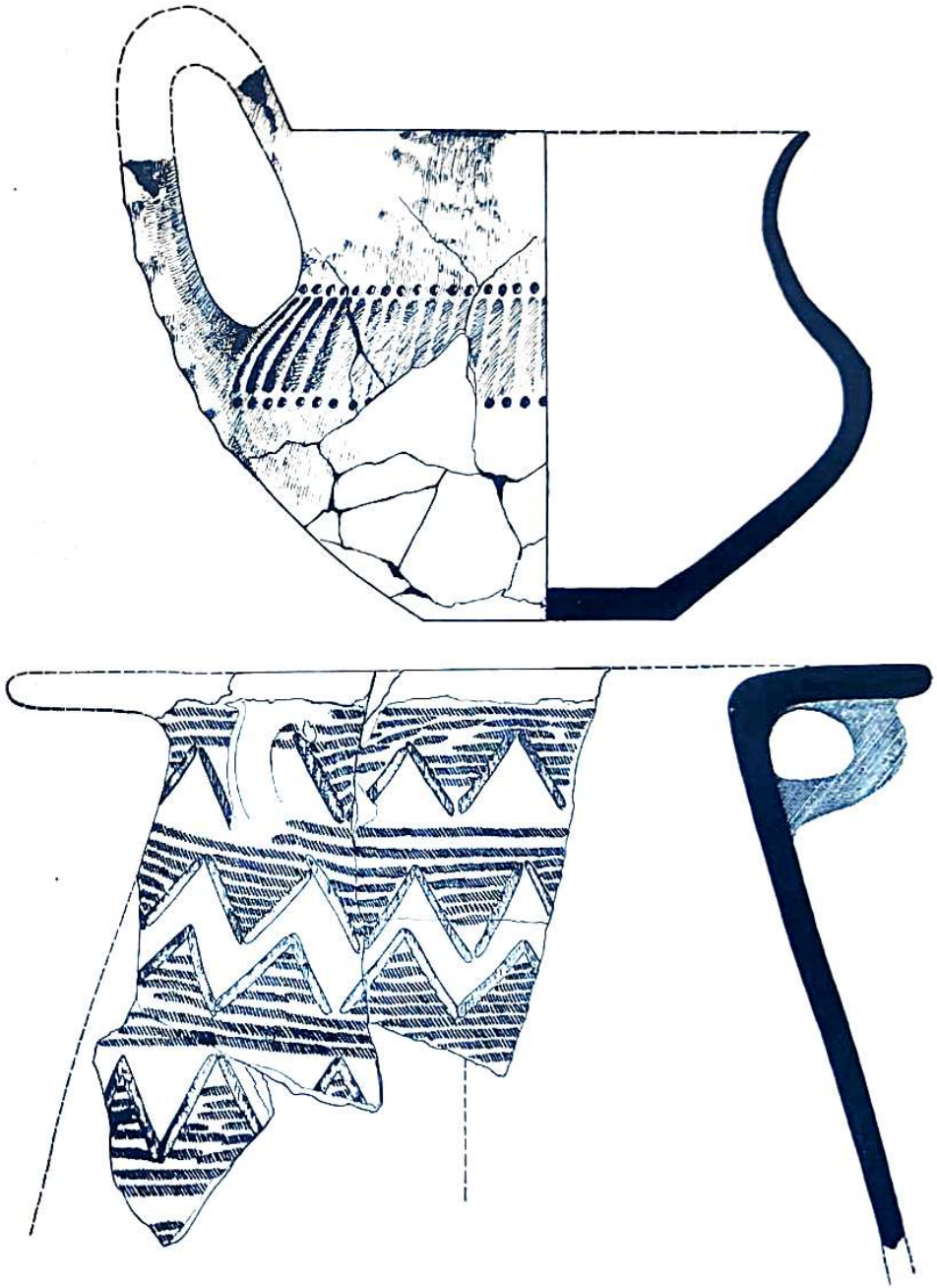

Sl. 15. Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — Fig. 15. Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

b) po nekim fragmentima može se zaključiti da su postojali i neki više *loptasti i jajoliki tipovi suđa* (T. 9, 2—7) čija je karakteristika koso ili vodoravno izvučen širok obod (T. 10, 1) koji se nalazio na vrlo niskom vratu.

c) Među primjere koji se ne mogu rekonstruirati idu i *fragmenti s vodoravnim drškima*, čija je posuda u donjem dijelu bila stožasta, a najveća periferija zaobljena. Nije isključeno da su predstavljali *neke vrste amfora ili urni* (T. 16, 1).

d) Posebno mjesto među ovom grupom predstavlja fragment ovećeg *jajolikog lonca*, možda urne, bez naznačenog vrata, a koji se u gornjem dijelu završava vodoravnim širokim izvučenim rubom (T. 14, 1), pod kojim se nalazio manji vertikalni držak. Dok je na svim spomenutim oblicima ornamentika ukrašavala rame, najveću periferiju s drškom, rjeđe rub oko dna, vrat ili širok obod, kod posljednjeg tipa ornamentirana je sva površina posude u cik-cak vrpcama raspoređenim u pojasevima. Isti se motiv nalazio i na obodu ove posude.

Motivi izvedeni ovom tehnikom uvijek su iz jedno- ili višelinijskih otisaka u obliku lomljenog motiva, rjeđe kao šrafirani trokuti ili kao mreža (T. 19, 4).

Iako se navedeni oblici ove grupe keramike u pojedinim elementima do stanovite mjere izdvajaju, ipak je najviše analogije za ornamentiku dala Gradina Čungar kod Cazina,[24] sojenička naseobina u Ripču kod Bihaća[25] i neka druga nalazišta.[26] Međutim, zanimljivo je istaknuti da i pored iste tehnike i velikog broja motiva koje rabi i jedna i druga grupa, do sada nije na bribirskim fragmentima zapažen motiv girlande i motiv u obliku resa, koje ne samo bosanska nego i druga nalazišta u vezi s ovom tehnikom primjenjuju na posudama.[27]

Posebnu grupu u ovom horizontu predstavljaju fragmenti ostale keramike koja nije ornamentirana ovom tehnikom. Prvo mjesto među ovom zauzimaju:

a) dvostožaste zdjele, a vjerojatno i neke dublje posude s jednim ili s dvama (?) vertikalnim drškima (Sl. 21, 5; 23, 4, 6), koje spadaju u tip s vertikalnim jezičkastim nastavkom. Iako je nađen relativno malen broj ovog tipa držaka, može se među njima naći nekoliko varijanata. Nastavci mogu biti jezičastog, trapezoidnog oblika, a kadkada i s malim ugnućem na srijedi, tako da su više polumjesečastog, tj. sedlastog oblika. Kod primjeraka gdje držak seže do oboda, ovaj

[24] W. RADIMSKÝ, Die Gradina Čungar bei Cazin, WMBH IV, sl. 100—107 (dalje WMBH IV).

[25] W. RADIMSKÝ, Der prähistorische Pfahlbau von Ripač bei Bihać, WMBH V, T. XXV, 142, T. XXVIII, 162, T. XXIX, 180 itd. (dalje WMBH V). — Isti, WMBH III, sl. 17, 29—31.

[26] Vidi B. ČOVIĆ, 1965, spisak na str. 34.

[27] Da navedemo samo P. LAVIOSA - ZAMBOTTI, Le civiltá preistoriche e protostoriche nell'Alto Adige, Monumenti antichi dei Lincei XXXVII, 1938, sl. 72—75 (dalje P. Laviosa - Zambotti, 1938).

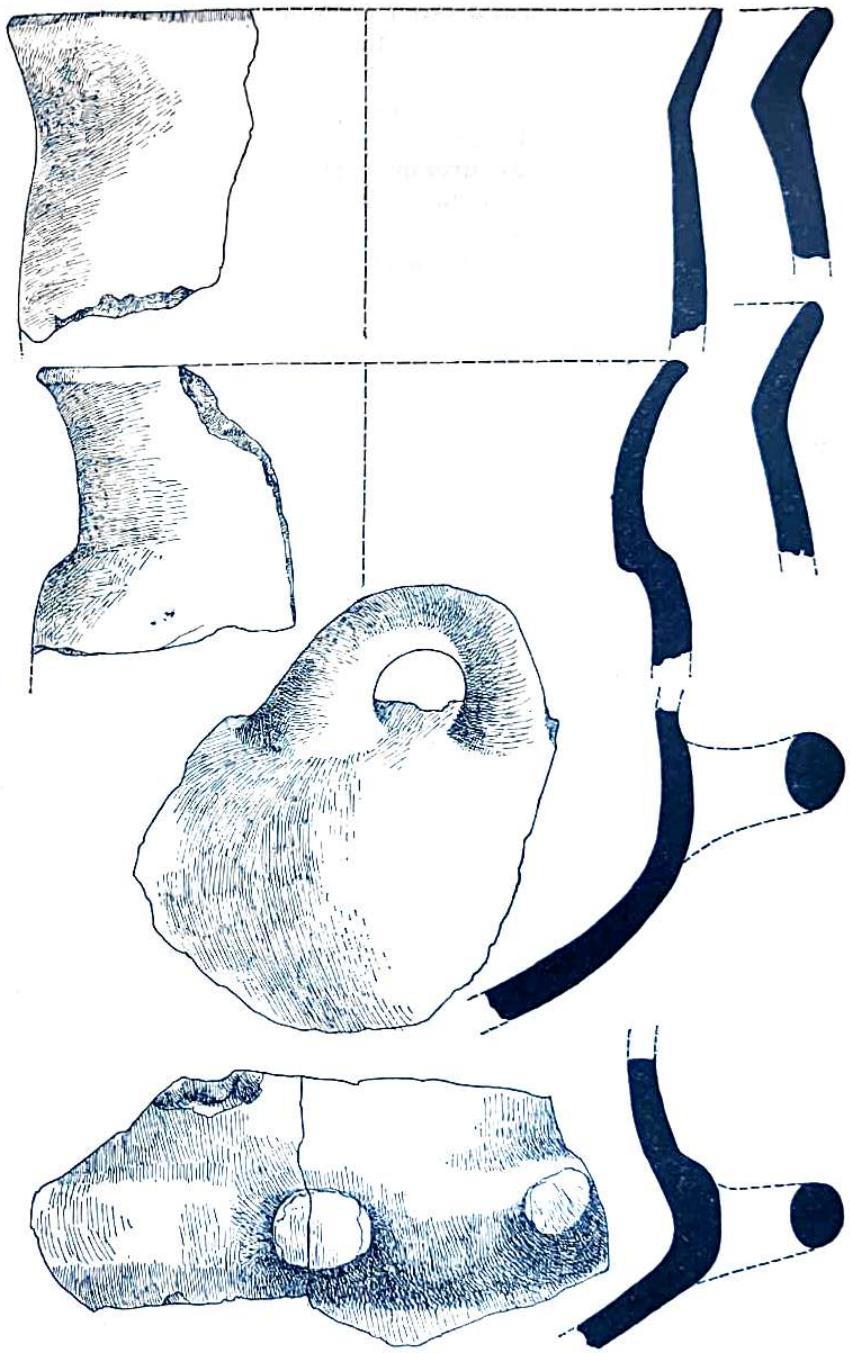

Sl. 16. Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — Fig. 16. Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

je nastavak na rubu usta nad drškom. Sam držak obično je okruglog ili ovalnog prereza, a kadkada i s vertikalnom uzdužnom kanelurom (Sl. 23, 4).

Među ovim tipom posuda prevlađuju neornamentirane, ali se javljaju i ornamentirane. Ornament je metopni, iz koso šrafiranih vrpci, izveden pomoću tanko urezanih crta. Nalazi se na ramenu i vjerojatno je da je prelazio i na dio najveće periferije (Sl. 23, 1).

Od ovih odstupa varijanta čiji je vertikalni nastavak horizontalno svijen i slijepljen na sâm držak (Sl. 20, 4, 5). Ova je varijanta pripadala većim posudama, čiji oblik danas ne možemo rekonstruirati.

Posude s ovim tipom drška za sada su nam najbolje poznate u srednjobosanskoj grupi,[28] koja je stratigrafski najbolje zastupljena u horizontu B gradine na Podu[29] i to u njegovim najdubljim slojevima. Na ovim se nalazištima taj tip drška pojavljuje i na manjim poluloptastim posudama, po čemu bismo i na dalmatinskom području mogli očekivati ovaj tip posuda.[30] U ovim južnim oblastima posude s ovakvim drškom, bez obzira na varijante, nađeni — uz neka druga nalazišta[31] — i u Grapčevoj špilji na Hvaru. Karakteristični su za najviše slojeve koji pripadaju metalnodobnom razdoblju.[32] Izvan ovih oblasti javljaju se na gradinskim nalazištima sjeveroistočne Italije,[33] a drški s vodoravnim slijepljenim nastavkom na nalazištima slovenskog Krasa.[34]

b) Oble duboke zdjele s cilindričnim vratom i vodoravnim glatkim drškom, okruglog presjeka na ramenu (T. 16, 5, 6) — oblik, koji se na području središnje Bosne javlja u horizontu B Velike gradine u Varvari,[35] paralelno s posudama s drškima s vertikalnim nastavkom. S istim su elementima takvi drški nađeni na nalazištima jugozapadnog dijela Crne Gore.[36]

[28] B. ČOVIĆ, 1965, 82 i d., T. XI, 1, 2, T. XIX, 7, T. XX, 7, 8, T. XXI, 4, 5, 9, T. XXIII, 3; V. ĆURČIĆ, Prehistoričke utvrde oko Sarajeva, GZMS XX, 1908, str. 376 i d. T. II, 9 koje su paralelne sa istim tipom samo da imaju prečno postavljen nastavak T. II, 10.

[29] B. ČOVIĆ, 1965, str. 51.

[30] sp. dj. T. XI, 1.

[31] Takvi su nalazi otkriveni na sojeničkom nalazištu na otoku Dugišu, na rijeci Cetini i u špilji Samograd u selu Mirilovići (Materijal neobjavljen. Za podatke zahvaljujem kolegi I. Maroviću).

[32] G. NOVAK, Prethistorijski Hvar, Grapčeva spilja, Zagreb 1955, str. 60, T. II, 2 (dalje G. Novak, 1955); Isti, Nuovi ritrovamenti di ceramica dipinta nell'isola Hvar (Lesina) nell'Adriatico, Rivista di scienze preistoriche, Vol. V, 1—4, Firenze 1950, str. 60, sl. 1, 1.

[33] P. LAVIOSA - ZAMBOTTI 1938, sl. 17—19; LEONARDI - BROGLIO 1970, sl. 5, 14.

[34] Inštitut za raziskovanje Krasa, SAZU u Postojni.

[35] ČOVIĆ B. 1965, T. IV, 17.

[36] A. BENAC, Crvena Stijena — 1955, GZMS NS XII, 1957, sl. a na str. 26, T. I, 4, 6 (dalje A. Benac, 1957).

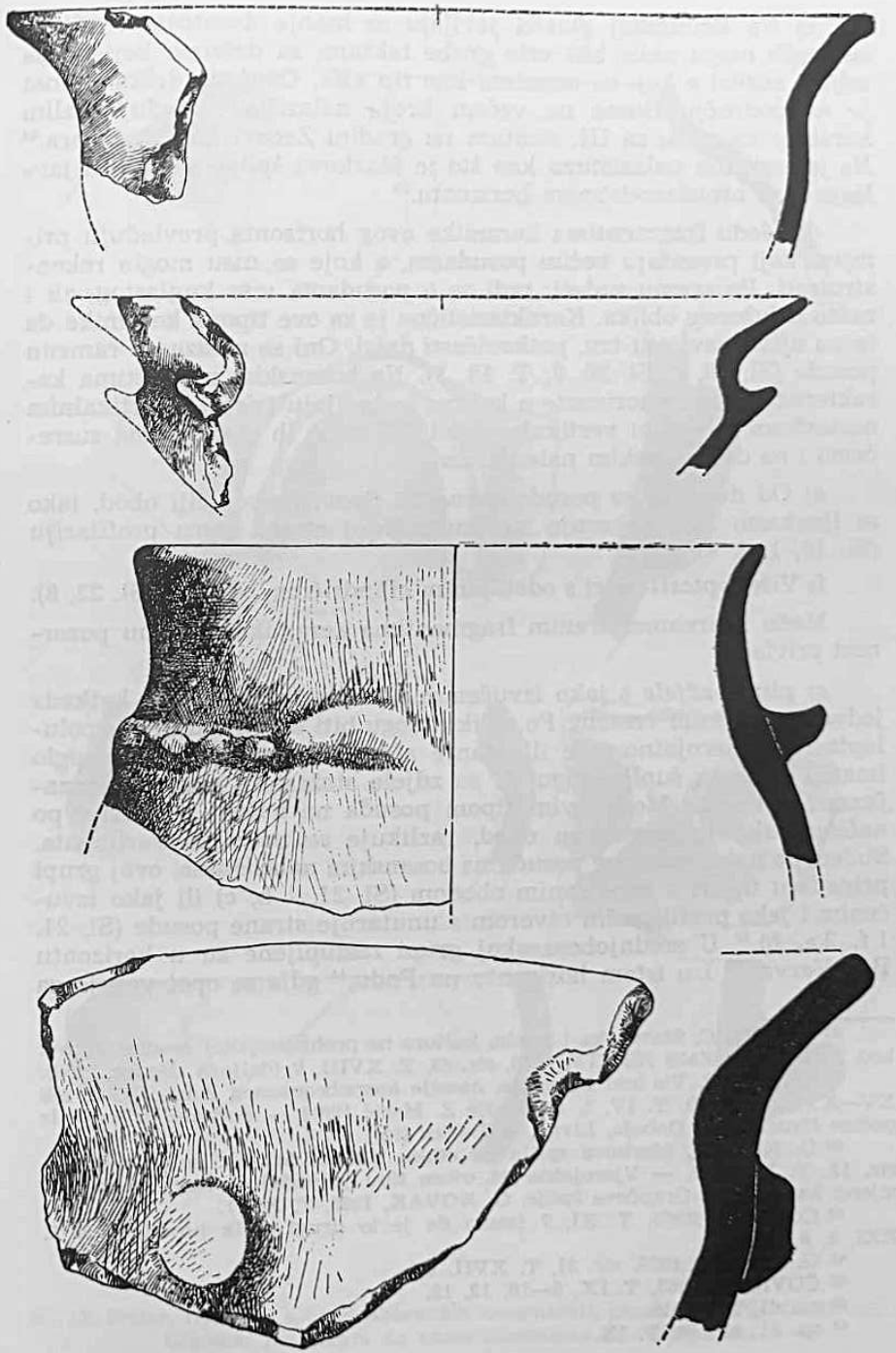

Sl. 17. Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — Fig. 17. Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

c) Na Bribirskoj glavici javljaju se manje dvostožaste zdjele, od kojih mogu neke biti vrlo grube fakture, sa drškima koji su na srijedi suženi a koji su označeni kao *tip »X«*. Ovaj tip drška poznat je na području Bosne na većem broju nalazišta.[37] Među ostalim karakteristični su za III. stratum na gradini Zecovi kod Prijedora.[38] Na jadranskim nalazištima kao što je Markova špilja na Hvaru javljaju se u brončanodobnom horizontu.[39]

d) Među fragmentima keramike ovog horizonta prevlađuju primjeri koji pripadaju većim posudama, a koje se nisu mogle rekonstruirati. Po svemu sudeći, radi se o posudama više kuglastog, ali i nešto izduženog oblika. Karakteristično je za ove tipove keramike da se na njima javljaju tzv. *potkovičasti držci*. Oni se nalaze na ramenu posude (Sl. 18, 2; Sl. 20, 6; T. 18, 3). Na bosanskim nalazištima karakteristični su za horizonte u kojima se javljaju i držci s vertikalnim nastavkom ili obični vertikalni držci.[40] S istim ih elementima susrećemo i na dalmatinskim nalazištima[41]

e) Od dubokih su posuda *zvonoliki tipovi lonaca* čiji obod, iako se ljevkasto širi, pokazuje na unutrašnjoj strani oštru profilaciju (Sl. 16, 1, 3, 4), ili

f) Više *loptasti lonci* s odebljanim cilindričnim vratom (Sl. 22, 8).

Među neornamentiranim fragmentima keramike posebnu pozornost privlače

g) *plitke zdjele* s jako izvučenim obodom, vrlo niskim, katkada jedva naznačenim vratom. Po obliku mogu biti u donjem dijelu poluloptaste s vjerojatno više ili manje sfernim dnom, koje je moglo imati i stožastu šuplju nogu, ili su zdjele stožaste s ravnom naznačenom osnovom. Među ovim tipom posuđa na našem nalazištu, po načinu kako je modeliran obod, razlikuje se nekoliko varijanata. Sudeći po nalazima ovog posuđa na bosanskim nalazištima, ovoj grupi pripadaju tipovi s facetiranim obodom (Sl. 21, 1 b, c) ili jako izvučenim i jako profiliranim otvorom s unutarnje strane posude (Sl. 21, 1 f, 2 a, b).[42] U srednjobosanskoj grupi zastupljene su u horizontu B u Varvari[43] i u istom horizontu na Podu,[44] gdje se opet vezuje za

[37] A. BENAC, Slavonska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora, GZMS NS XIV, 1959, str. 43, T. XVIII, 9 (dalje A. Benac, 1959).
[38] Z. MARIĆ, Vis kod Dervente, naselje kasnobronzanog doba, GZMS NS XV—XVI, 1961, 159, T. IV, 1, dr. (dalje Z. Marić 1961) — Poznate su inače iz pećine Hrustovače, Doboja, Livna, sa Barica itd.
[39] G. NOVAK, Markova spilja na otoku Hvaru, Arheol. rad. i raspr. I, str. 12, T. XVII, 3. — Vjerojatno da ovom tipu pripadaju i neki drugi primjerci kao npr. iz Grapčeve špilje, G. NOVAK, 1955, T. XI, 1.
[40] ĆOVIĆ B. 1965, T. XI, 7 (samo da je to drugi oblik posude), 10, T. XXI, 3, 6 itd.
[41] G. NOVAK, 1955, str. 31, T. XVII, 3.
[42] ĆOVIĆ B. 1965, T. IX, 5—10, 12, 15.
[43] sp. dj. T. IV, 19.
[44] sp. dj., str. 78, T. IX.

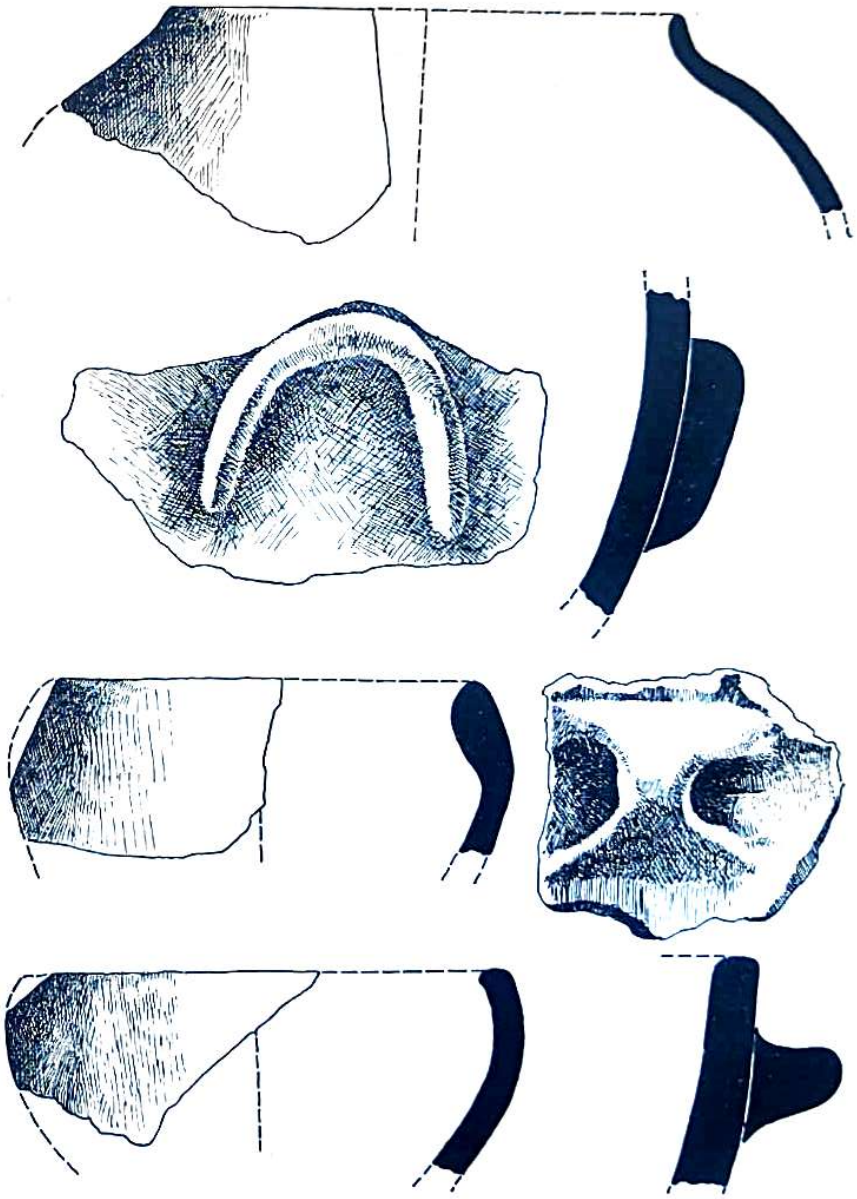

Sl. 18. Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — Fig. 18. Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

držak s vertikalnim nastavkom. U sjevernim oblastima Bosne ima vodeću ulogu u grupi nazvanoj Vis.[45] Čini se da i na području Dalmacije nije u ovoj fazi nepoznat.[46]

Ovaj tip zdjele u raznim varijantama javlja se i na području slovenskog Krasa i predstavlja na ovim nalazištima poseban kulturni segment.[47] Ovdje se javljaju uz neke druge elemente i ručke u obliku većih polukružnih horizontalnih punorađenih jezičaka, perforiranih malim vertikalnim rupicama. Nema sumnje da ove po obliku predstavljaju jednu lokalnu varijantu spomenutih vodoravnih ručica.[48]

h) Zajedno s ovim zdjelama javljaju se i *poluloptaste kupe* s ravno ili s unutarnje strane koso odrezanim obodom (Sl. 21, 1 g, c) koje kao i gornje imaju paralele na bosanskim[49] i dalmatinskim nalazištima.[50]

U sondi otvorenoj na prostoru između apside i bedema nađena je i

i) *ručka jedne pekve* (T. 16, 1), uz fragmente keramike ukrašene lažnom uzicom. Na žalost, i ovaj je fragment premalen da bi se mogao rekonstruirati cijeli predmet. Takve su pekve nađene i na gradini Zecovi, u horizontu s ručicama tipa »x«.[51]

Na temelju gornje usporedbe okvirno je određen kulturni karakter nalaza ovog bribirskog horizonta i u isto je vrijeme djelomice i kronološki opredijeljen. U vezi s prvim momentom može se reći da se za sada dio vezuje za kulturnu grupu koja je zastupljena na srednjobosanskim gradinama, a za koju postoje sigurni elementi da se s određenim lokalnim karakterom širila i u oblastima jadranskog pojasa. Drugi dio više gravitira ka grupi koja je otkrivena na nalazištima sjeverozapadnih pokajina Bosne, otuda se, kako se čini, širila na zapad i prema jugu. U Dalmaciji je poznata za sada samo u sjevernim oblastima. Kronološki sustav koji je u zadnje vrijeme na temelju intenzivnih istraživanja uspostavljen za područje Bosne, daje i za naše oblasti nekoliko čvrstih oslona za preciznije datiranje određenog dijela ovdje nađene građe.

I uza sve to što se na temelju ornamentike naša grupa ukrašena lažnom uzicom tijesno vezuje sa spomenutim bosanskim pojavama, ipak postoje određeni elementi po kojima se od nje razlikuje. Tako moramo istaknuti da se niti na jednom fragmentu — iako nemamo

[45] Z. MARIĆ, Neki novi mali preistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine, GZMS NS XIII, 1958, sl. 12—18, str. 248; Z. MARIĆ, 1961, T. VI, 1, 3, 6, T. VII, 1; B. ĆOVIĆ 1965, T. III, 1—7.

[46] G. NOVAK, 1955, sl. 44, 8 samo profil okrenuti za 45°. Pripada I sloju.

[47] J. KOROŠEC, Arheološke ostaline v Predjami, Razprave SAZU IV/1, 1956, T. XXXIX, 1—6.

[48] sp. dj. T. XL, 3.

[49] B. ĆOVIĆ 1965, T. IV, 10, 15, T. IX, 15 d itd.

[50] G. NOVAK, 1955, sl. 66, 2, 8.

[51] A. BENAC, 1959, str. 43, T. XVIII, 11.

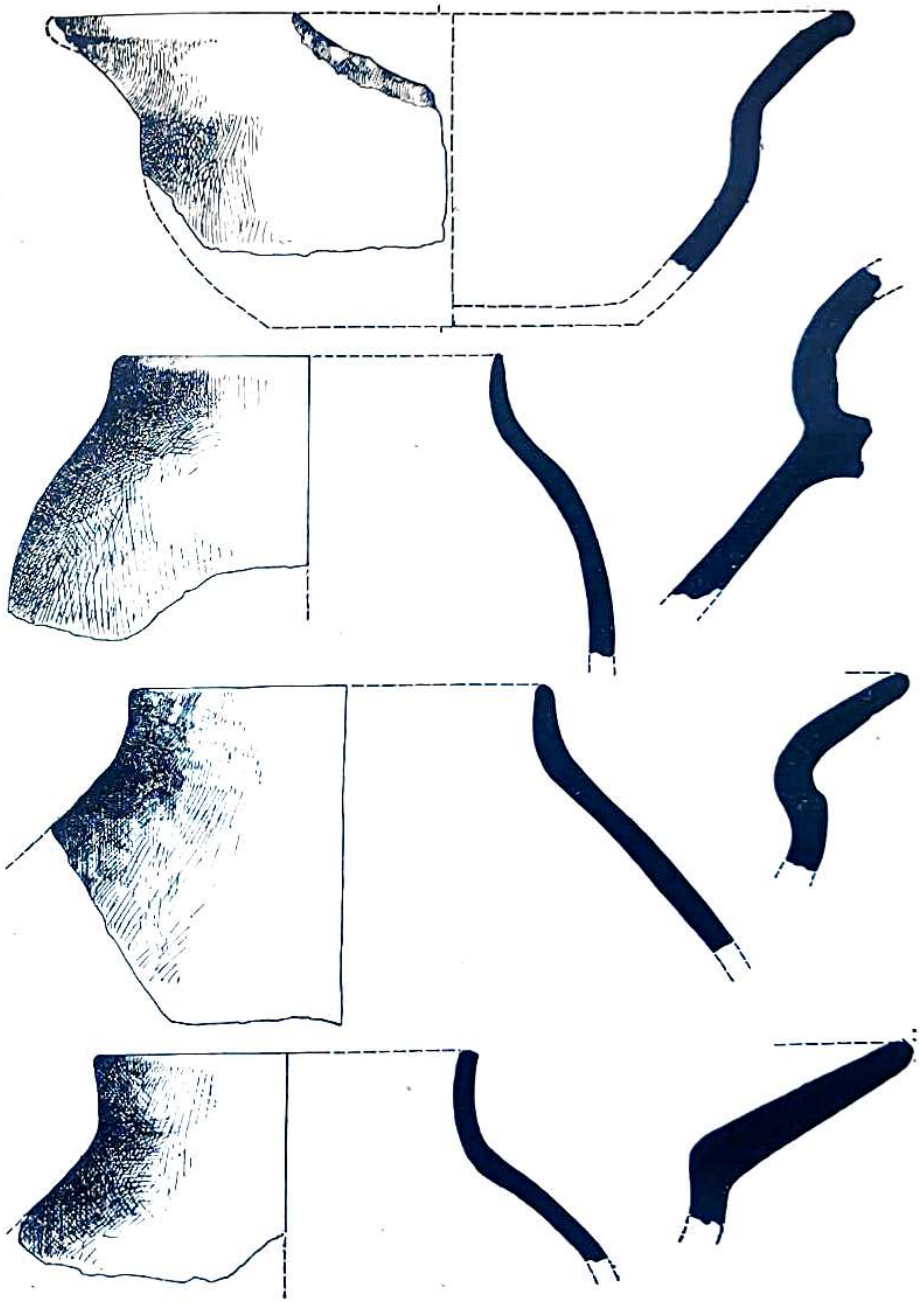

Sl. 19. Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — Sl. 19. Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

primjeraka koji bi dopuštali potpunu rekonstrukciju — ne javlja oštra profilacija i facetiranje pojedinih dijelova posuda kao što imaju posude spomenutih bosanskih naselja. Osim toga, jedan vrlo značajan momenat predstavlja činjenica da se u ovom bribirskom horizontu ne javljaju tipovi one neornamentirane keramike koja u vezi sa spomenutom keramikom na bosanskim nalazištima daje ovoj fazi određen kulturni značaj. Zanimljivo je da se na području Bosne razvoj keramike s uzičastom ornamentikom po stratigrafskim momentima najčešće vezuje za najmlađu fazu željeznog doba iako se prvi počeci ove tehnike mogu zabilježiti već u kasnom brončanom dobu, kao što to najizrazitije od svih nalazišta pokazuje naseobina na gradini Kekića-glavici.[52] Na ovom se lokalitetu ovako ornamentirana keramika vezuje za posude koje imaju facetiran otvor.

Ako uzmemo u obzir zajedničke pojave koje vezuju ovu gradinu s ostalim naseljima, a imajući u vidu i paralele koje s njima pokazuje naša građa (spomenute zdjele s facetiranim obodom, posude s lažnom uzicom i dr.) predstavlja to stariju fazu željeznog doba,[53] odnosno vrijeme od VIII—VI. stoljeća st. e.[54]

Na području Dalmacije utvrđeno je na temelju stratigrafije na pojedinim gradinama da se keramika s lažnom uzicom javlja u III. fazi liburnske kulture, koja se kronološki postavlja u VIII. stoljeće, s rasponom koji obuhvaća još i cijelo VII. st. pr. n. e.[55] Imajući u vidu, međutim, i dalji razvoj materijalne kulture u ovim oblastima, na kome ćemo se zadržati kasnije, vjerojatno je da pojava spomenute keramike na Bribirskoj glavici predstavlja njenu zrelu fazu, ne ulazeći u pitanje da li ona doživljuje u jadranskim oblastima svoj razvoj, tj. svoje formiranje na određenim autohtonim elementima, ili predstavlja u ovoj fazi preuzet element iz drugog kulturnog kruga. Postoji mogućnost i za jedan određen evolucioni proces, ne samo u vezi s tehnikom otiska uzice nego i u pogledu razvoja pojedinih tipova posuda, koji se mogu pratiti od starije brončane faze pa dalje.[56]

Među posudama ove grupe keramike od svih oblika izdvaja se naš tip d) ne samo svojom specifičnom formom nego i po ornamentici. Premda djelomice i odstupa po tehnici, s tim da je ornament vjerojatno zonalno prekrivao cijelu površinu posude, predstavlja iznimnost koja do stanovite mjere upućuje na nešto stariju tradiciju. Isto tako, za nešto starije datiranje od ostale keramike govorio bi i oblik same posude.

[52] B. ĆOVIĆ, Gradinsko naselje na Kekića glavici, GZMS NS XVII, 1962, str. 50, T. II, 9—17 (dalje B. Ćović, 1962).

[53] Paralele između Kekića glavice i faze A na Čungaru dokazane su u njenoj fazi B. To doba odgovara II fazi Zecova, a na jugu fazi C Poda. Usp. B. ĆOVIĆ, 1962, str. 54 i d. i kronološka karta na str. 98.

[54] B. ĆOVIĆ, 1965, str. 88 i d.

[55] Š. BATOVIĆ, 1968, str. 58.

[56] P. KOROŠEC, 1962, str. 215 i d.

Sl. 20. Bribir, Glavica, ulomci liburnskih keramičkih posuda. — Fig. 20. Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

Ornamentiranje u ovoj tehnici na području Bosne, ako ne uzmemo u obzir način koji primjenjuje starija bronca, u uporabi je već u kasnoj fazi ovog perioda (Ha A-B). U horizontima ove faze ovdje se javljaju među ostalim tipovima suđa i urne-amfore sa široko izvučenim obodom, koji je u pojedinim primjercima potpuno vodoravan, identično kao kod našeg primjera.[57] Na temelju ovih momenata mogli bismo zaključiti da spomenuti tip lonca i na ovom području ne bi predstavljao u ovoj fazi neku posebnu pojavu, dok bi ostala keramika bez obzira na okolnost kako je nađena pripadala nešto mlađem vremenu.

Za razliku od ovih pojava ostali se elementi ovog horizonta većim dijelom vezuju za horizont B na gradini na Podu, odnosno s njegovim najnižim slojevima. Građa ovdje otkrivena opravdano je izdvojena u posebnu grupu i kronološki postavljena u fazu Br. B2-D.

Beretinova gradina u Radovinu, koja je dala građu željeznog doba, nema među svojim inventarom ovakvih elemenata. Na temelju ove pojave izvan je svake sumnje da naši primjeri pripadaju i u dalmatinskim oblastima jednoj još starijoj kulturnoj fazi od I. horizonta ove gradine. Bez obzira na dataciju postavlja se pitanje kada se prvi put ovi elementi javljaju, odnosno formiraju. Po stratigrafskim i kulturnorazvojnim momentima bosanskih naseobina elementi kulturne grupe najnižih slojeva B horizonta Poda imaju svoj izvor u prijašnjoj fazi, tako da se čak i ne mogu vremenski diferencirati.[58] Polazeći od postojanja iste situacije u vezi s nekim drugim elementima na našem području, nije isključeno da je i držak s vertikalnim nastavkom imao jedan duži razvoj, pogotovo često i ovdje kao i u Bosni u slijedećoj fazi (Ha A-B) neki od njenih vodećih elemenata iščezavaju, a samo se određen broj održava još dosta dugo kako ćemo kasnije vidjeti. Da li je ova kulturna grupa i na Bribirskoj glavici doživjela spomenute dvije faze, ostaje za sada otvoreno pitanje. U svakom je slučaju sigurno da je u razdoblju od kasne faze brončanog doba i najstarije faze željeznog doba tekao život na Glavici bez prekidanja. To nam među ostalim govori i zatečena stratigrafska situacija, gdje su elementi jedne i druge grupe nađeni u istom horizontu. Tako za fragmente keramike mlađe faze moramo držati da su *in situ*, dok su stariji pripadali nekadanjem prapovijesnom humusu.

Kulturna građa koja se na glavici javlja u višim horizontima, okarakterizirana je grupom keramike ornamentirane pojasom gusto nanizanih vertikalnih plitkih kanelura na najvećoj periferiji ili na ramenu posude. Ovaj ornamentalni pojas u većini je primjeraka ograničen s gornje i donje strane s po jednim nizom uboda (T. 11, 2, 3, 5, 6; T. 12, 1, 7, 8; T. 13, 1, 6). Katkada mogu ove kanelure biti jedva primjetne (T. 11, 2; T. 12, 7), a u nekim primjerima mogu

[57] B. ČOVIĆ, 1965, T. X, 13, c, g, i, T. III, 12.
[58] sp. dj., str. 78.

Sl. 21. Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — Sl. 21. Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

ostati i neograničene. Ornament se može završavati i dvostrukim kanelurama. Rijetko su one kose ili krivolinijske (T. 13, 1, 3). Osim toga mogu biti izvedene i jednostavnim urezom nekog šireg (T. 12, 8) ili užeg alata (T. 12, 9; T. 13, 4) tako da daju dojam običnog urezanog motiva.

Faktura je ove keramike kao i ostala koja se s njom pojavljuje — a kao i prijašnja — vrlo dobra. Ornamentirano posuđe nešto je bolje izrade od neornamentiranog. Zemlja je općenito dobro pročišćena i pomiješana sa sitnim kalcitom i pijeskom. Postoje i neki primjerci koji bi se mogli uvrstiti među vrlo fine izrađevine. Ovi su obično crno pečeni i intenzivno sjajno glačani. Ostala keramika je više sivocrnosmeđe do neutralnosmeđe boje. Među fragmentima ove keramike postoje i neki primjerci koji su bili naknadno obojeni crnom bojom (T. 14, 1).

Među fragmentima keramike s kanelurama susrećemo nekoliko oblika:

a) *tip zdjele ili šalice* s jednom više vrpčastom ručicom ovalnog presjeka koja u gornjem dijelu nadvisuje rub posude, a u donjem se može račvati. Posuda je u donjem dijelu općenito stožasta s oblom najvećom periferijom, konkavan vrat prelazi u blago raširen rub (Sl. 23). Neke zdjele ovog oblika mogu imati vrat više ljevkasto raširen i time i oštrije odvojen od ramena (T. 12, 2, 3).

b) Postoje neki fragmenti koji bi mogli pripadati *dvostožastim zdjelama sa suženim otvorom usta.*

c) Fragmenti širokih oboda ukrašeni okomitim kanelurama (T. 13, 5) kao i dijelovi najveće periferije ukrašene krivolinijskim kanelurama (T. 13, 3) govore da su u ovoj grupi postojali i veći lonci *urne amfore,* duguljastog jajolikog oblika s višim vratom i izvučenim obodom.

Ova je keramika vrlo često ukrašena i raznim plastičnim ispupčenjima na najvećoj periferiji (T. 11, 5, 6; T. 12, 2, 3, 9). Kod posuda s ručicom ornament se produžava i na njoj (T. 17, 1, 2).

Dio ornamentirane keramike ove grupe upotrebljava obične vertikalne ureze (T. 11, 1), katkada kose (T. 12, 9; T. 19, 5). Urezi su po pravilu uvršteni po grupama, a mogu i u neurednom sustavu pokrivati veće površine ramena (T. 13, 4).

Među neornamentiranim inventarom zastupljeni su slijedeći oblici:

a) prevladavaju *velike amfore* sa širokim izvučenim vratom (Sl. 22, 4, 5, 9; Sl. 23) koje mogu biti bez ručice ili imaju vodoravne ili vertikalne vrpčaste ručice na najvećoj periferiji. Grublji primjerci mogu imati sedlaste i potkovičaste drške (T. 18, 3; Sl. 18, 2; Sl. 20, 6) katkada izvedene s komadom plastičnog rebra lučno savijenog i ukrašenog otiscima prstiju (T. 17, 6).

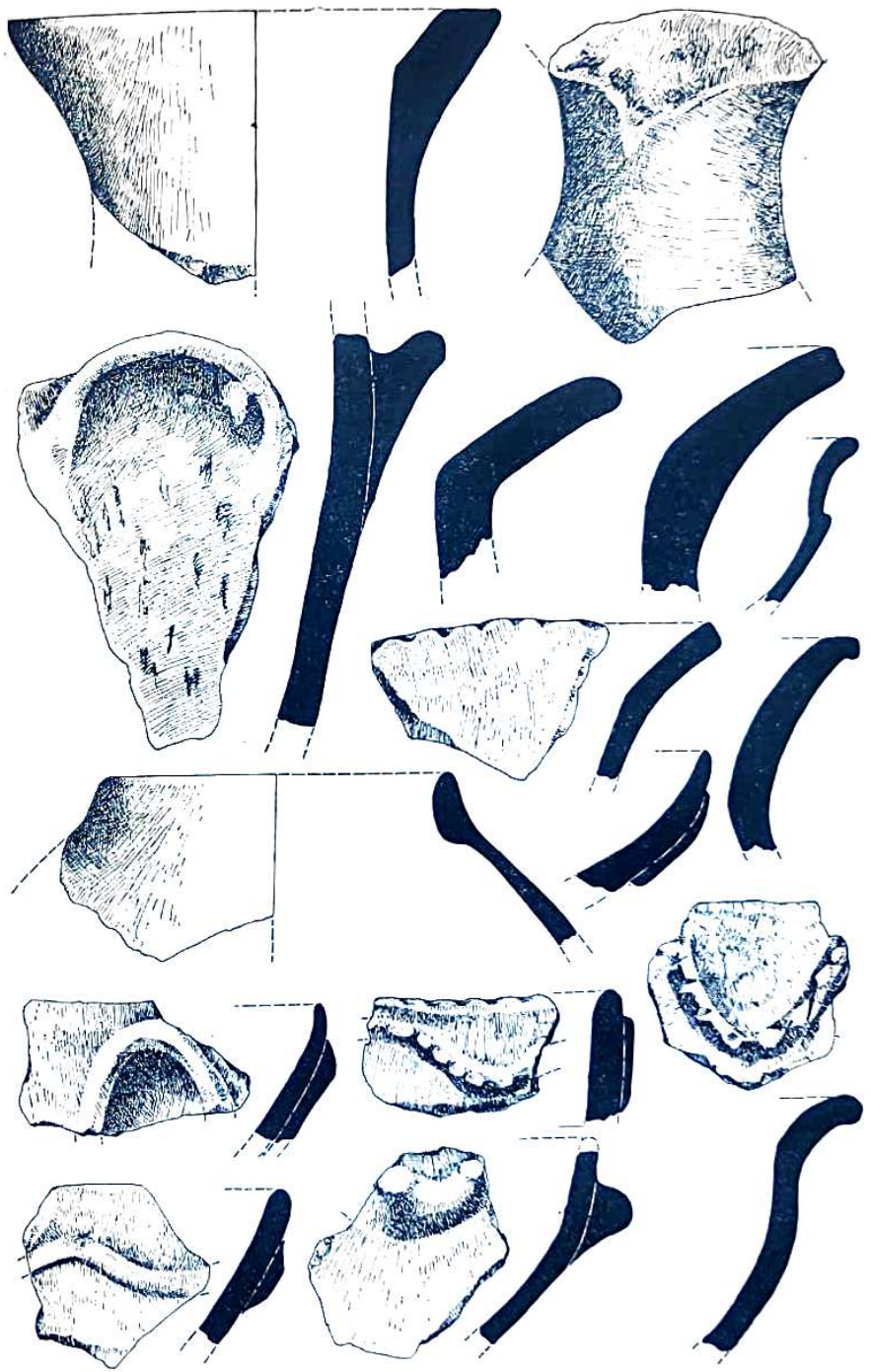

Sl. 22. Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — Fig. 22. Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

b) *Pliće zdjele* s više cilindričnim vratom i izvučenim rubom oboda (Sl. 22, 6, 15). Ovi sudovi imaju oštro profiliranu najveću periferiju.

c) Tip *zdjele s izvučenim širokim obodom*. Unutrašnji otvor meko je modeliran, katkada i s unutrašnje strane odebljan (T. 26, 2 c, d).

d) Izduženi *ovalni lonci* s blago izvučenim rubom, nešto grublje fakture. Na ramenu su često ukrašeni plastičnim rebrom s otiscima prstiju i malim jezičastim naljepcima (Sl. 17, 3).

e) *Dvostožaste ili stožaste* grubo rađene *zdjele — šalice* koje mogu imati ili visok držak (T. 16, 6) ili jezičaste vertikalno perforirane naljepke (T. 18, 1). Često su ove posude ukrašene po rubu otiscima prstiju tako da je kod nekih primjeraka rub valovit (T. 18, 1).

f) Posebnu grupu čine *male zdjelice stožastog ili poluloptastog oblika* vrlo dobre fakture ukrašene glatkim ili otiscima izbodenim plastičnim rebrima koja su valovito nanesena na stijenke posuđa (T. 15, 2—8; Sl. 22, 10—12, 14).

g) Određen broj fragmenata pripada *širokim plitkim posudama* s ravnim stijenkama (Sl. 21, 3, 4).

h) Vjerojatno su neki fragmenti pripadali visokim cilindrično stožastim *posudama sa širokim otvorom*, a koje su ili na visini ramena imale potkovičastu (Sl. 22, 3), ili na samom obodu polukružnu vertikalno postavljenu ručicu.

i) Jedan bi fragment upućivao na postojanje *pokretnih peći* (Sl. 22, 2).

I ova građa pokazuje u većoj ili manjoj mjeri paralele s nalazištima jadranskih i bosansko-hercegovačkih oblasti. Tako je analognu keramiku dala Beretinova gradina u Radovinu. Tu se javlja keramika s istim oblicima kao i na Bribirskoj glavici. Među materijalom ove gradine razlikuju se među ornamentiranom i neornamentiranom keramikom plitke zdjele sa širokim izvučenim ustima,[59] šalice-zdjele s visokom ručicom,[60] plitke tanjuraste posude[61] do grubih lonaca.[62] Ovdje se javljaju i posude koje su umjesto kanelurama ukrašene urezima razvrstanim u grupe.[63] Isto tako postoje komparacije i za posude s valovito nalijepljenim rebrima,[64] konačno i komparacije za pokretne peći.

[59] Š. BATOVIĆ, 1968, T. XXVI, 3.
[60] sp. dj. T. XXV.
[61] sp. dj. T. XXV, 3.
[62] sp. dj. T. XXV, 1, 4.
[63] sp. dj. T. XXIV, 1, 2.
[64] sp. dj. T. XXVIII, 2.
[65] sp. dj., str. 58 i d.

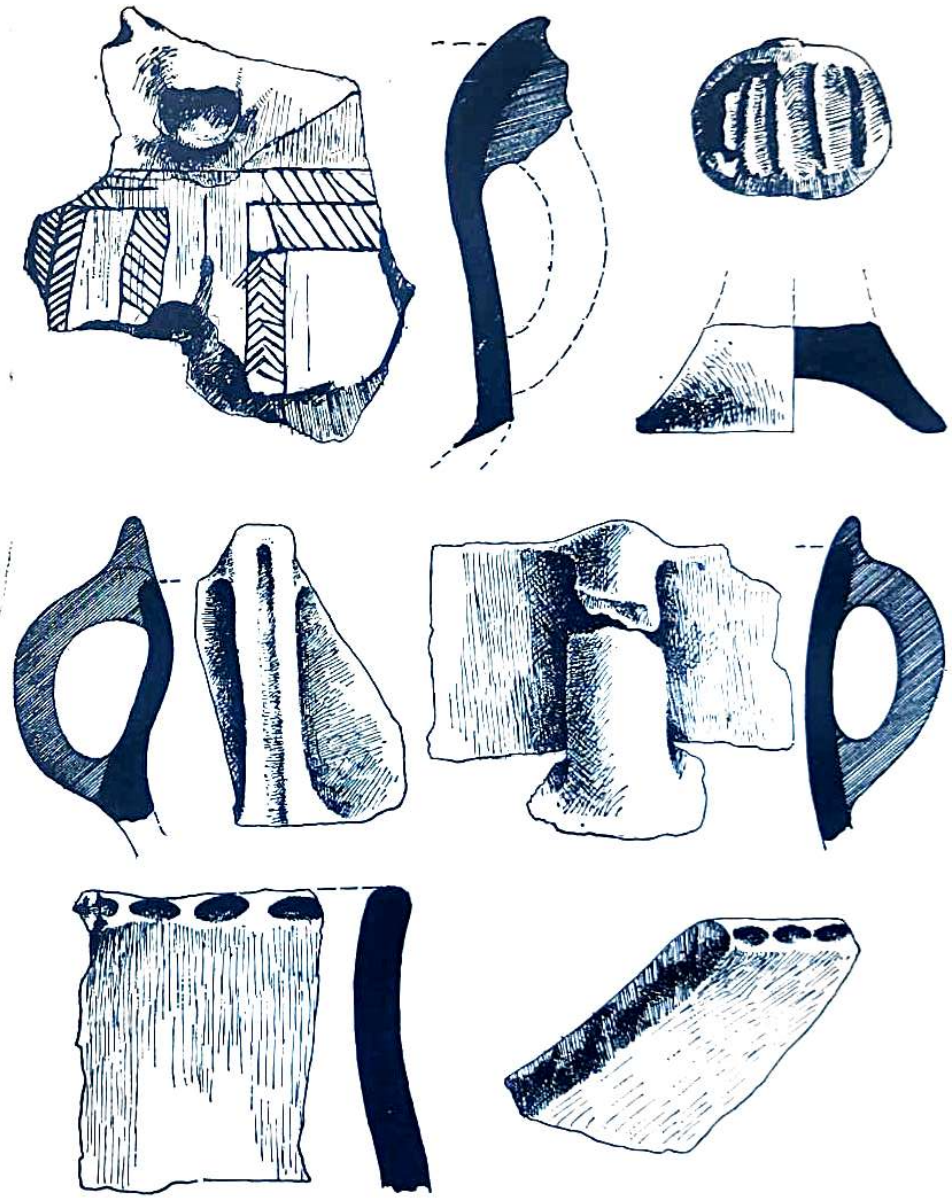

Sl. 23. Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — Fig. 23. Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

Svi ovi oblici po utvrđenoj stratigrafiji na ovoj gradini pripadaju V. i VI. fazi liburnske kulture.[65] U špiljama na jadranskim otocima horizonti s ovim elementima pripisuju se razdoblju od VI. st. st. e. dalje.[66]

Sva se ta keramika vrlo često uspoređuje s istarskim i venetskim castillierima, pa se dalje dovodi u vezu s kulturom villanove, Picenuma, Veneta itd.[67] Iako i u spomenutim oblastima imamo vrlo dobrih oslona za kulturno i kronološko opredjeljenje naših nalaza — posebno za keramiku ukrašenu kanelurama, koja ima dobre paralele u grupi Salzena[68] — ipak ćemo se ovdje zadržati uglavnom na usporedbi s nalazištima sjevernih oblasti, a koliko pojedini nalazi dopuštaju i s onima na jadranskom području.

Osim nekih drugih nalazišta[69] keramiku ukrašenu kanelurama dala je i Grapčeva špilja.[70] Tu se ističe posebno primjerak nađen u najvišim slojevima sastavljenim od špiljskog taloga, koji je pripisan željeznom doba.[71] Pripada tipu tanjurastih zdjela sa širokim izvučenim obodom.[72] Vjerojatno ovakvom tipu posuda pripadaju i neki drugi ornamentirani fragmenti.[73] U ovoj je špilji nađena još velika količina željeznodobne keramike koja se nalazi u sloju koji slijedi horizontu bronce.[74]

I na području Bosne javljaju se fragmenti ukrašeni kanelurama, ali su drugog tipa iako srodni našim.[75] Međutim, bez obzira na ornamentiku ova keramika, posebno zdjele-šalice, pokazuje tjesnije srodnosti sa sličnim posudama koje su umjesto kanelurama ornamentirane urezima,[76] a u čijem krugu nailazimo i na neke druge elemente karakteristične za našu neornamentiranu keramiku.[77] Među elemente ove vrste moramo ubrojiti na prvom mjestu zdjele s izvučenim širokim obodom, kojih je otvor, osim toga što je meko modeliran, i odebljan s unutarnje strane.[78] Na posudama ovog tipa vrlo se često javljaju plastične pucetaste i druge aplikacije.[79] Drugi tip koji ima paralele jesu šalice s vertikalno profiliranim ručicama,[80] zatim posude s vodoravnim,[81] potkovičastim,[82] sedlastim ručicama,[83] kao i tip varijante B5, koja se na našoj glavici javlja na grubim posudama (T. 17, 7).[84] Od ornamentike ovdje se susrećemo urezi organizirani u grupe, koji krase najveću periferiju,[85] ili valovita rebra[86] i dr.

Ove pojave s obzirom na dataciju materijala otkrivenog na ovim gradinama i drugim naseljima pripadaju vremenskom horizontu koji odgovara D fazi na Čungaru, C fazi Kekića-glavice itd., a postavljaju se u mlađe željezno doba (Ha D2-3 i Laten B-D).[87] S obzirom na to da je u južnoj Bosni situacija slična (Pod, horizont D),[88] mogu se okvirno uključiti u isto razdoblje i nalazi s područja Hercegovine. To razdoblje obuhvaća vrijeme od VI—I. st. st. e., odnosno V. i VI. fazu liburnske kulture.

Po stratigrafiji koja se pokazala na Beretinovoj gradini, građa se mlađeg željeznog doba dijeli na dvije faze. Starijoj pripada keramika ukrašena plitkim kanelurama, a u mlađoj je fazi pak vodeća ona ukrašena plastičnim rebrima. O pravilnosti ove diobe govore i neka druga nalazišta na području Dalmacije. Tako je Gradina u Danilu dala pretežito keramiku ukrašenu valovitim ili ravnim plastičnim rebrima[89] na istom tipu lonca.[90] Ovdje se javljaju i drugi analogni elementi, kao npr. naša zdjela tipa b),[91] potkovičaste i druge

[65] G. NOVAK, 1955, str. 24, 32, 60 itd.

[66] sp. dj.; Š. BATOVIĆ, 1968, str. 64 i d. i sva ovdje spomenuta literatura; A. M. RADMILLI, L'isola di Lagosta nella preistoria, 1955, str. 10 i d. (dalje A. M. Radmilli, 1955).

[67] LEONARDI - BROGLIO, 1970, str. 232, sl. 5, 5; P. LAVIOSA - ZAMBOTTI, 1938, str. 459, sl. 211.

[68] Njena prisutnost potvrđena je slučajno nađenim fragmentima pri rekognosciranju terena u dolini rijeke Zrmanje, Krke, Cetine kao i oblasti sjeverno od Makarske.

[69] Nedavno je kanelirane fragmente iz ove i Markove špilje posebno obradio S. DIMITRIJEVIĆ, Zur Frage der kannelirten Keramik in der Hvar-Kultur, Adriatica praehist. et ant. 1970, str. 105 i d. Autor ove nalaze uspoređuje s vinčanskim elementima i obrađuje ih kronološki. Bez obzira na ovdje iznesena mišljenja želim istaknuti da su u grupi koja bi se mogla povezati s vinčanskom kulturom (?) — ne ulazeći u točnost ostalih fragmenata — moraju izdvojiti primjeri na T. I, 4, 5. Te sam fragmente imala u rukama pa mogu tvrditi da u potpunosti odgovaraju našoj grupi keramike s kanelurama, kao i to da kanelure koje su ovdje izvedene nisu vinčanskog tipa, već imaju izrazit metalnodobni karakter. Konačno, ne samo naši nego i nalazi s Beretinove gradine jasno govore o kojoj se keramici radi, pogotovo što ti nalazi imaju dobre paralele i u neornamentiranoj keramici.

[70] G. NOVAK, 1955, str. 21, T. CCI, 2.

[71] sp. dj. profil ruba mora se malo više nagnuti prema vanjskoj strani.

[72] sp. dj. T. XLVI, 1, sl. 34, 5 kojega se mora nagnuti za 95°.

[73] sp. dj., str. 24, 32, 60 i d. Još izrazitija je stratigrafija u Markovoj špilji, G. NOVAK, Markova špilja IV, Arhol. rad. i raspr. VI, str. 174 i d.

[74] W. RADIMSKÝ, WMBH V, sl. 269, 277 a izvedba kanelure skoro je ista kao i na fragmentu W. RADIMSKÝ, WMBH IV, sl. 80, samo što se na našim posudama ne primjenjuje plastično rebro koje vertikalno dijeli traku.

[75] F. FIALA, Das Flachgräberfeld und die prähistorische Ansiedlung in Sanski Most, WMBH VI, sl. 97, 100, 102.

[76] sp. dj. sedlaste, sl. 29, 49, potkovičaste ručice, sl. 156.

[77] W. RADIMSKÝ, WMBH IV, sl. 41, 48.

[78] sp. dj., sl. 88—90.

[79] sp. dj., sl. 62, 64.

[80] sp. dj., sl. 68; Isti, WMBH II, sl. 27 (Kičin brijeg na Biščem polju kod Mostara).

[81] sp. dj., sl. 31—33; Isti, WMBH IV, str. 76.

[82] sp. dj., sl. 74.

[83] B. ČOVIĆ, 1962, str. 48.

[84] W. RADIMSKÝ, WMBH IV, sl. 68, 94 itd.

[85] sp. dj., sl. 87; Isti, WMBH III, sl. 15—17 sa Arežinog brijega kod Livna itd.

[86] B. ČOVIĆ, 1965, str. 90.

[87] sp. dj.

[88] J. KOROŠEC, Prethistorijski željeznodobni keramički nalazi na Gradini u Danilu, Ljetopis JAZU 65, 1959, T. V, 3, T. VI, 3 (dalje J. Korošec 1959).

[89] sp. dj. T. X, 2, 3.

[90] sp. dj. T. IX, 4.

ručice,[92] ovalno jajolike veće posude s ojačanim dnom[93] itd. Uz spomenutu plastičnu ornamentiku, koja može na Gradini u Danilu biti izvedena i običnim urezom, javljaju se u ovoj tehnici i šrafirani trokuti.[94] Za ove je nalaze značajno da se ovdje ne pojavljuje keramika ornamentirana plitkim kanelurama. Istu kulturnu sliku dao je do sada i horizont B u Rača špilji na Lastovu. Ovdje nađena keramika pripada boljoj i lošijoj fakturi. Posude su više ili manje velike, s izvučenim obodom s raznim tipovima ručica (vodoravne, potkovičaste, vertikalne facetirane, vrpčaste itd.), dna su ravna i više ili manje dobro izglađena.[95] To nalazište pripisano je željeznom doba.

Stanovite elemente ovog kao i brončanog doba, a koji za sada još nisu obrađeni,[96] dala je i Vela špilja na Lošinju.

Na koncu moramo spomenuti da su se na Bribirskoj glavici vršila i kasnije istraživanja prahistorijskih slojeva. Tako su god. 1967. vrlo zanimljive podatke donijeli radovi izvršeni na jugoistočnom dijelu Glavice, tj. sjeveroistočno od apside crkve sv. Marije do bedema, na prostoru zvanom Dô. Prahistorijski horizont ovdje je sastavljalo šest neporemećenih slojeva različitog geološkog sastava u visini od 4 m. Po profilu koji se ovdje mogao snimiti točno se izdvaja mlađi sediment od prahistorijskog. Uz manje fragmente metala među koje spada i već spomenuta igla s topuzastom glavicom, prevladuje među nalazima keramika. Ova nosi već spomenute dvije ornamentalne karakteristike, tj. otisak vrpce i plitke kanelure omeđene nizom uboda. Osim ove domaće keramike u ovoj je sondi za razliku od ranijih nalaza otkriveno i uvezeno grčko, pretežito apulsko posuđe, a nešto manje i crno lakirana grčka keramika. Po elementima koji su ovdje uočeni zaključuje se isto tako da Bribirska glavica ne odstupa po materijalnoj kulturi od ostalih nalazišta liburnske kulturne grupe, koja na primorskom području zahvaća željezno doba, tj. od faze Ha B_2 odnosno od IX. stoljeća st. e. do Rimljana.[97]

Ova su iskopavanja vrlo značajna ne samo zato što su potvrdila sve do sada uočene činjenice u vezi s otkrivenom keramikom nego i zato što daju i čvrstu potporu hipotezi da naseobinu kasne bronce ne moramo tražiti na prostoru prema antičkim bedemima, nego baš na suprotnoj strani. Najvjerojatnije se ona nalazila ili ispod crkve sv. Marije[98] ili na nekom arealu koji nije bio mnogo udaljen od ove točke.

[92] sp. dj. T. V, 7.
[93] sp. dj. T. XII, 7, 8.
[94] sp. dj. T. XI, 4.
[95] A. M. RADMILLI, 1955, str. 10 i d.
[96] V. MIROSAVLJEVIĆ, Vela spilja, Prethistorijsko nalazište na otoku Lošinju, Arheol. rad. i raspr. VI, str. 50 i d.
[97] Š. BATOVIĆ, Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967. godine, Diadora 4, Zadar 1968, str. 85 i d.
[98] Za ovu hipotezu govorila bi djelomice velika dubina na kojoj se nalazila razina litice u sondi iz god. 1967, a koja je na tom mjestu iznosila oko 7 m, dok u ranijoj sondi uz samu crkvu ne prelazi 5 m.

Bez obzira na sve pojedinosti koje ne daju još potpunu sliku o pojedinim fazama na ovom brežuljku, sigurno je da je Glavica u mlađem razdoblju ovog perioda po tipu naseobine pripadala gradinskom naselju i da u tom pogledu ne odstupa od sličnih aglomeracija ne samo na području Dalmacije, kao što su Beretinova gradina, Gradina u Danilu itd., nego ni od onih iz sjevernijih oblasti. Po tome bismo mogli skoro sa sigurnošću računati da je bila i utvrđena, iako je danas s obzirom na istražen prostor još nemoguće utvrditi kada se to prvi put dogodilo[99] i na kom su mjestu ti rani bedemi stajali.[100]

U vezi s materijalnom kulturom iskopanom na Bribirskoj glavici najvažniji su — uz neke druge — nalazi kasnobrončanih elemenata[101] U obradi smo pokušali upozoriti na širenje sličnih i analognih pojava i u drugim oblastima. Kulturna grupa kojoj one pripadaju za sada je najbolje definirana na području srednje Bosne, iako nisu ni ovdje još dobro proučeni svi njeni elementi. Zbog toga ti elementi uvjetno i privremeno nose naziv »južnobosanska kulturna grupa«, a radije se vezuju uz ime »srednjobosanska grupa gradinskih naselja«.[102] Bez obzira na ove konstatacije, otkrića na Bribirskoj glavici dat će jednu vrlo značajnu kariku kod daljeg proučavanja problema ove kulturne manifestacije u vezi s njenom genezom kao i u vezi s područjem koje je zauzimala. Po ovom zadnjem pitanju izvan je svake sumnje da se ovaj dio jadranskog pojasa u kulturnom pogledu tijesno vezuje za pojave u unutrašnjosti kontinenta.

[99] Za najniži A horizont na Podu B. Čović mogao je ustanoviti da je naseobina bila zaštićena obrambenim sustavom od netrajnog materijala (B. ČOVIĆ, 1965, str. 48).
[100] Nije isključeno da su i na ovoj gradini ti bedemi išli po rubu terase, koja je formirana na Glavici otprilike na mjestu gdje su kasnije izgrađeni u antičko doba.
[101] Željezno doba za područje sjeverne Dalmacije proučeno je već iz više aspekata.
[102] B. ČOVIĆ 1965, str. 87 i d.

LES FOUILLES DANS LE SITE DE BRIBIRSKA GLAVICA A BRIBIR

(Résumé)

L'apparition fréquente les vestiges préhistoriques sur les versants de Glavica — surtout de son côté sud-est et sud — a incité les archéologues à fouiller systématiquement la période préhistorique sur toute l'étendue de ce site. Etant donné que ce genre de fouilles doit être précédé de fouilles et de conservation des vestiges des périodes plus récentes, on avait limité, jusqu'en 1965, ces recherches à trois secteurs seulement. Un premier secteur comprenait le versant est, au-dessus des remparts antiques; un deuxième, où on n'a fait que dégager le terrain qu'avait fouillé entre les deux guerres l'ancien directeur du Musée des antiquités croates, L. Marun; et un troisième secteur comprenant le terrain à côté de l'église Sainte-Marie.

Dans le secteur est, on a creusé — dans le versant même au pied de la colline — une tranchée longue de 25 m et large de 5—6 m. L'épaisseur du sédiment y varie de 2,5 à 4,50 m et n' atteint pas partout le niveau de la roche. La qualité du maériel découvert à cet endroit fait supposer qu'il provient des points plus élevés de Glavica soit par érosion naturelle, soit par excavation à l'occasion de la construction des remparts et d'autres édifices antiques; et, plus tard, par des fouilles des édifices plus récents au sommet de la colline, à l'occasion de quoi on avait en effet découvert à plusieurs reprises de couches supérieures de la préhistoire qui, avec le temps, ont glissé le long du versant. Un tel sédiment est detecté dans les couche inférieures jusqu'à 2,50 m de hauteur à partir de la roche ainsi que dans les couches supérieures jusqu' aux strates les plus élevés. Dans toutes les couches, on a pu apercevoir une grande quantité de pierres dont certaines, plus volumineuses, ont été disposées régulièrement, ce qui donne à conclure qu'elles appartenaient à un mur désaffecté des époques plus récentes.

D'après les données exposées ci-dessus il est évident que le sédiment dans la tranchée y est parvenu par érosion, bien que l'on ne puisse exclure le possibilité d'existence de terrasses que l'homme aurait pu construire pour son séjour à d'autres endroits du versant.

Du côté sud de l'église Sainte-Marie on a ouvert une sonde de 14 x 6—10 m. On a essayé d'y embrasser l'entier de l'espace le long de l'église. Copendant, à cause de la densité des vestiges antiques et médiévaux, le sondage en profondeur ne fut possible qu'entre les murs. Quoique la stratigraphie, même à ces endroits, soit sérieusement perturbée par des fouilles des tombes médiévales, on a trouvé des pans de couches préhistoriques *in situ*. Mais comme ces pans étaient très, reduits, ils offrent assez peu de matériel pour une reconstitution satisfaisante. Selon les profils, on peut conclure que la base calcaire fut composée de superficies

plates dont le niveau descend à peine perceptiblement vers le nord et un peu plus perceptiblement vers l'est. Il n'est d'ailleurs pas exclu que toute cette partie ne fût un grand creux, séparé du reste du terrain et protégé vers le nord, le sud et l'ouest par les versants abrupts. A en juger d'après la configuration du terrain, il est très probable qu'il s'y trouvait une partie de l'agglomération, ce qu'indique également le caractère des couches qui se sont formées dans ce sédiment.

L'étude de la sratigraphie établie dans la sonde (3,5 x 5 m et 4,80 m de profondeur) dans l'abside de l'église Sainte-Marie a complété certaines observations faites au cours des autres fouilles dans Glavica. On a constaté entre autres que les couches sur la roche ainsi nivelées représentaient en effet l'humus préhistorique.

Parmi les immobiliers de Glavica on compte un certain nombre de vestiges et de traces d'objets différents, surtout des foyers. Dans la sonde autor de l'église Sainte-Maria et dans la sonde dite de Marun, ces immobiliers apparaissent à des profondeurs variant de 1,80 à 2,40 m. Malgré le fait qu'on a trouvé dans ces foyers une certaine quantité de céramique et que certains de ces foyers gisaient dans une même couche, l'auteur laisse en suspens le problème de leur datation, car ni leur profondeur ni les objets trouvés dans ou autour d'eux ne sont pas toujours révélateurs.

Parmi ces objets on distingue des fourneaux et des foyers ordinaires. Les uns et les autres ont été construits d'une couche de pierre concassée avec au-dessus une couche d'argile. Le fait qu'on trouve parfois dans leur proximité immédiate des parties de murs en pierre sêche, comme par exemple dans la sonde de Marun, incite à conclure qu'ils se trouvaient dans les habitations. Dans ces cas, cependant, les édifices sont tellement endommagés qu'on ne peut pas dire s'il s'agit murs désaffectés ou des portes d'entrée. Dans la couche au-dessus de la roche de la même sonde on a trouvé également des fourneaux ovaux, en forme de fer de cheval et voûtés (fig. 11, T. 6). A côté d'eux, il y avait des foyers ordinaires (T. 6, no. 1). Il paraît que tous ces objets se trouvaient également dans une autre habitation dont les fondations furent presque au niveau de la roche. On y a aperçu des brêches dans la roche remplies de terre et de sable. La pente du terrain fut nivelée au moyen de la terre, du sable, voire de l'argile au-dessous des fourneaux. Comme on n'a pas fouillé toute l'habitation, on ne sait pas comment elle était. Il est cependant hors de doute qu'elle n'était pas en bois tressé, du moins dans sa partie inférieure, et qu'elle n'avait pas de cloisons verticales à l'intérieur. Non loin d'elle on a découvert des vestiges d'une habitation brûlée.

Bien que les objets déterrés impliquent toute une série de problèmes, il est évident qu'à l'époque de ces habitations Glavica fut un terrain vague et karstique et qu'elle ne fut pas à cette époque-là tout à fait plate. D' après les éléments trouvés ainsi que d'après l'absence complète de bois tressé, l'auteur conclut que les habitations avaient été construites en pierre sèche avec la partie supérieure en bois, à en juger d'après l'apparition fréquente du bois brûlé dans les sédiments.

La céramique est la plus nombreuse parmi les mobiliers. Les fragments de bronze sont si peu nombreux et morcelés qu'on n'y peut rien reconnaître, excepté un fragment d'une épingle à tête globuleuse. Cette épingle fut inconnue sur le littoral jusqu'à une période assez récente. Sa première apparition y est notée à Radovin et appartient à la phase I de la culture liburnienne.

Etant donné que la céramique non plus n'est pas trouvée dans les ensembles culturels clos, on l'a classée selon la typologie et il est sûr qu'elle appartient à une période chronologique plus large. Le matériel le plus ancien a été découvert en 1961 dans la tranchée. Il gisait à une profondeur relativement grande et appartient au groupe de Danilo, bien que certains fragments montrent quelques écarts. En les comparant aux vestiges du site Krivače, ils appartiennent à la phase V qui correspondrait à la phase II du groupe de Hvar de la classification de Grga Novak. Et comme on a trouvé à Krivače certains éléments des phases IV et V de ce dernier groupe, on peut conclure que la vie continue à Glavica, après avoir quitté le site Krivače. Le repli de la population depuis la plaine fertile vers la colline voisine est probablement la conséquence de l'apparition des noveaux moyens de production.

Après cette phase culturelle, qui se situe entre le néolithique et l'énéolithique, la vie cesse à Glavica et continue plus loin dans les environs de Knin à l'énéolithique avancé et au début de l'âge du bronze. C'est ce qu'on peut conclure du moins d'après les vestiges découverts jusqu'à présent.

Etant donné certains éléments stratigraphiques, le reste de la céramique peut se classer *grosso modo* en celle décorée à »faux ruban« et en une autre décorée de canelures plates et d'une série de piqûres. Cette classification, selon l'auteur, représente deux unités culturelles closes.

La céramique décorée à l'empreinte de »fausse corde« est d'une facture solide, travaillée à la main et finalisée à la tour, parfois polie jusqu'au grand éclat. Elle est également bien cuite avec des couleurs gris-brun et gris — neutre. Elle apparaît sous forme d'écuelles et de bols (T. 9, 1, T. 20, 2, etc.), de vases sphériques ou ovaux (T.9, 2—7, T. 10, 5), peut-être aussi sous forme d'amphores ou d'urnes à anses horizontales (T. 18, 1) et de marmites ovales (T. 20, 1). Les motifs sont le plus souvent ceux de rubans brisés, rarement des triangles hachurés et des filets (T. 19, 4).

Ce groupe trouve le plus souvent ses analogies, excepté quelques écarts, dans la céramique de Čungar près de Cazin,[24] dans les habitations lacustres à Ripač et ailleurs.[25—26] En effet, on ne trouve pas le motif de guirlande à Glavica.

A côté de cette céramique il y a des fragments qui, à cause de leur apparition dans d'autres sites, appartiennent à un groupe à part. Leurs formes sont des écuelles biconiques à anses verticales qui ont au bout une prolongation linguiforme verticale (T. 21, 5, 7, T. 23, 6a, b). Les anses peuvent parfois avoir une canelure verticale (T. 23, 4). Ce type de récipients est parfois orné de motif de métope dans la partie supérieure (T.

23, 1). Une de leur variantes est celle dont la bordure est horizontalement courbée et collée à l'anse (T. 20, 4, 5). Ces types sont caractèristiques d'un grand nombre de sites de la Bosnie Centrale,[29—30] de la Dalmatie,[31—32] d'où ils se répandent, par la région de Kras, dans l'Italie du Nord.[33] Ils sont accompagnés d'écuelles profondes à anses horizontales (T. 16, 5, 6) qui ont également d'analogies dans la Bosnie Centrale et à l'Adriatique du Sud, puis de vases à anses en forme de fer du cheval ou de selle (T. 25, 13, T. 27, 6) — connus dans les »gradina« de la Dalmatie et de la Bosnie —, d'écuelles biconiques à anses du type »X« — connues en Bosnie[40] et en Dalmatie[41] — et enfin de marmites profondes (T. 16, 1, 3, 4) et sphériques (T. 22, 8). Parmi la céramique sans ornement on distingue des écuelles plates (T. 21, 1 b, c, f, 2 a, b), connues en Bosnie[43—45] en Dalmatie et au nord-ouest dans la région de Kras slovène, puis des coupes hémisphériques (T. 21, 1 g, c), analogues à celles de Bosnie et de Dalmatie,[49—50] et peut-être des cloche pour la cuisson du pain (T. 17, 1) comme on en connaît dans les sites de Bosnie.[51]

Partant des comparaisons exposées ci-dessus, on peut conclure que la céramique en question fut étroitement liée d'une part au groupe de la Bosnie Centrale, d'autre part aux sites de la Bosnie de l'Ouest et à la Dalmatie du Nord. Les écarts comme la profilation douce, le manque de surfaces façonnées et l'absence de certains types de céramique sans ornement donnent à cet horizon un caractère spécifique de la phase à laquelle appartient la céramique à l'empreint de corde. Selon la chronologie de la région littorale, cette phase appartient à un stade avancé, c'est-à-dire à la phase III de la culture liburnienne qu'on date au VIII[e] et au VII[e] siècle de l'ancienne ère. Cependant, il faut séparer de ce groupe la céramique qui comporte certaines traditions de l'époque antérieure (forme particulière de l'anse, ornementation zonale et, en partie, la facture) et qui appartient à la phase Ha-B de la chronologie établie pour la Bosnie. D'après l'horizon le plus bas ou l'horizon B à Pod ces formes de céramique font un groupe à part dont le début est daté à la phase Br B_2—D, et en Dalmatie — étant donné que ces éléments n'apparaissent pas dans Beretinova gradina — elles sont sans doute plus anciennes que son 1[er] horizon.[58] Certains problémes concernant ce matériel restent toujours ouverts. Du point de vue stratigraphique, il paraît que les éléments récents de cet horizon de Bribir sont *in situ*, alors que ceux plus anciens ne sont parvenus qu'ultérieurement dans l'humus de l'époque.

Le deuxième groupe de céramique apparaît en majorité à des horizons supérieurs. A Bribirska glavica il est marqué par la présence des vases ornés de canelures verticales et plates bordées d'une ou de plusieurs rangées de piqûres (T. 11, 2—5, T. 12, 1, 2, 8, T. 13, 6, T. 11, 3, T. 12, 6). Les canelures sont rarement obliques ou en zig-zag (T. 13, 1, 3) ou effectuées à incisions plus larges ou plus étroites (T. 12, 8, 7, T. 13, 4). La facture de cette céramique est également très solide: faite de terre mélangée avec du sable, devenue gris-noir à la cuisson et polie intensément. Certains fragments témoignent qu'elle fut parfois peinte (14, 1). Les formes prépondérantes de ce groupe sont des écuelles à cols, élargis en entonoir

ou retrécis à bicone, et des urnes-amphores (T. 13, 5, 13, 3). Diverses saillies plastiques apparaissent sur ces récipients en guise d'ornement (T. 11, 2, 5, T. 12, 3, 5, 7), et atteignent parfois les ances (T. 15, 2, 4), ainsi que les incisions verticales (T. 11, 1), obliques (T. 12, 7, T. 19, 1) et les incisions disposées dans le désordre (T. 3, 4). Parmi la céramique sans ornement on compte des grandes amphores (T. 22, 4, 5, 9) avec des anses en forme de selle ou de fer de cheval (T. 18, 3, T. 25, 12, T. 20, 6, T. 15, 7), des écuelles plates (T. 22, 6, 15), des écuelles à bordure rabattue (T. 25, 5, 8—10, T. 21, 2c), des marmites ovales (T. 29, 3), des écuelles bols biconiques (T. 15, 1, T. 16, 3), des petites écuelles coniques et hémisphériques (T. 14, 2, 8, T. 22, 10—12, 14), des récipients larges (T. 21, 3, 4) et des récipients larges probablement coniques (T. 28, 3). Quelques fragments appartiennent aux fours mobiles (T. 22, 2).

Bien qu'on compare très souvent la céramique de cet horizon de Bribir avec les vestiges des castellieri d'Istrie et de Venetto, avec les cultures de Picène, de Villanova[67] et bien qu'elle ressemble assez au groupe de Salzen,[68] elle montre le plus de parallélismes avec la céramique des sites dalmato-bosniaques avant tout avec celle de Beretinova gradina,[59—64] dans les couches appartenant à la V^e^ et VI^e^ phase de la culture liburnienne[65] et avec celle des grottes adriatiques et des sites dans les îles datant depuis le VI^e^ siècle de l'ancienne ère.[66] Les éléments de cette céramique apparaissent, entre autres,[69] à Grapčeva spilja dans les couches de l'âge du fer,[71] avec celle des grottes adriatiques et des sites dans les îles datant depuis le couches de l'âge du bronze.[74] La Bosnie connaît ces élélments avec des ornements du type pareil[75] ou avec des incisions plus larges,[76] assez souvent même parmi la céramique sans ornement.[77] Ce sont en majorité des écuelles à bordure large et épaisse,[78] aux boutons plastiques et autres applications,[79] des récipients aux anses verticalement profilées, horizontales, en forme de fer de cheval ou de selle[83] et avec le type de la variante B 5 (T. 16, 2),[84] avec des incisions qui peuvent être arrangées par groupes[85] ou par côtes ondulantes,[86] etc.

Ces formes correspondent, chronologiquement, à la phase D de Čungar, à la phase C de Kekića glavica, etc. qui, elles correspondent à l'âge du fer récent Ha D_{2-3} et à La Tène B — D.[87] Etant donné que la situation en Bosnie est analogue à celle de l'horizon D à Pod,[88] on peut inclure d'une manière approximative dans cette période les vestiges d'Herzégovine. Cet horizon culturel appartient, dans la Dalmatie du Nord, à la période du III^e^ au I^er^ siècle de l'ancienne ère, voire de la III^e^ à la VI^e^ phase de la culture liburnienne. A Beretinova gradina, la céramique ornée de canelures plates est plus ancienne que la céramique côtelée du même site. Cette constatation correspond au caractère des vestiges dans la Gradina à Danilo,[89—93] de l'horizon B à Rača spilja dans l'île de Lastovo[95] et à Vela spilja dans l'île de Lošinj.[96]

Les fouilles récentes, effectuées en 1967, dans la partie sud-est de Glavica au nord-est de l'abside de l'église Sainte-Marie[97] ont confirmaient toutes les hypothèses émises antérieurement. En outre, on peut conclure

d'après certaines indications que l'agglomération de l'âge du bronze ne se trouvait pas vers les remparts mais à l'endroit où on a construit ultérieurement lad'te église[98] ou bien dans son voisinage le plus proche.

Etant donné toutes les analogies exposées ci-dessus — et qui s'appuient sur l'étude des vestiges de la culture matérielle et sur d'autres éléments — on peut conclure que Bribirska glavica avait été probablement fortifiée au début de l'âge des métaux. Il n'est cependant pas possibles d'indiquer avec précision l'époque et l'endroit où se situaient les premiers remparts à cause des fouilles insuffisantes.

Les éléments les plus intéressants de ce sites sont ceux de l'âge du bronze récent. Et, bien qu'on ne les ait pas encore suffisamment recherché, l'auteur de cet article pense qu'on peut d'ores et déjà percevoir des rapports qui les lient au »groupe des agglomérations fortifiées (gradina) de la Bosnie Centrale«.

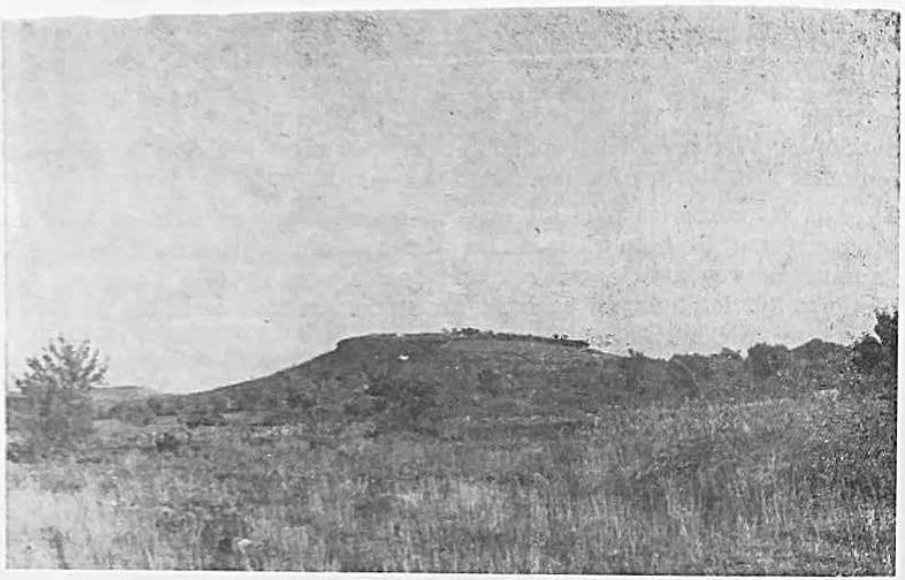

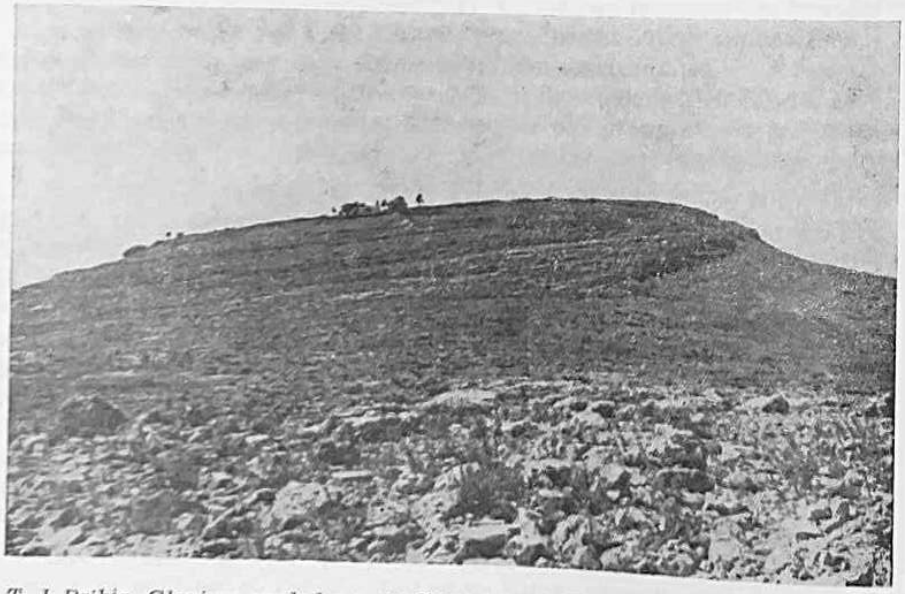

T. I Bribir, Glavica: pogled na gradinu: 1. s jugozapada, 2. s istoka, — T. I Bribir, Glavica: vue de la »gradina«: 1. depuis le sud-ouest, 2. depuis l'est.

T. II Bribir, Glavica: 1. istraživanje prostora ispred crkve sv. Marije (kvadrant I i II), 2. istraživanje prostora južno od crkve sv. Marije (kvadrant VI). — T. II Bribir, Glavica: fouilles du terrain devant l'église Sainte-Marie (secteurs I et II), 2. fouilles du terrain au sud de l'église Sainte-Marie (secteur VI).

T. III Bribir, Glavica: 1. istraživanje prostorija južno od crkve sv. Marije, 2. čišćenje tzv. »Marunove sonde« (kvadrant XII). — T. III Bribir, Glavica: 1. fouilles des locaux au sud de l'église Saint-Marie, 2. nétoyage de la sonde dite »de Marun« (secteur XII).

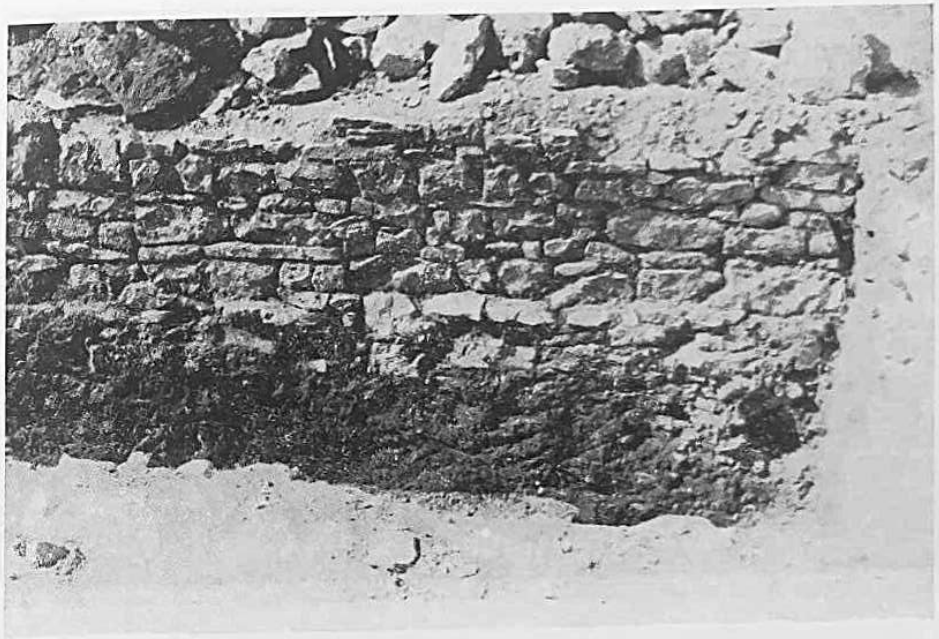

T. IV Bribir, Glavica: zidovi iz rimskog vremena ispod kojih su prapovijesni slojevi. — T. IV Bribir, Glavica: murs romain au-dessous desquels se trouvent couches préhistoriques.

T. V Bribir, Glavica: 1. zid u kvadrantu I i II, 2. presjek rimskih i prapovijesnih slojeva u kvadrantu VI. — T. V Bribir, Glavica: 1. mur dans les secteurs I et II, 2. coupe des couches romaines et préhistoriques dans le secteur VI.

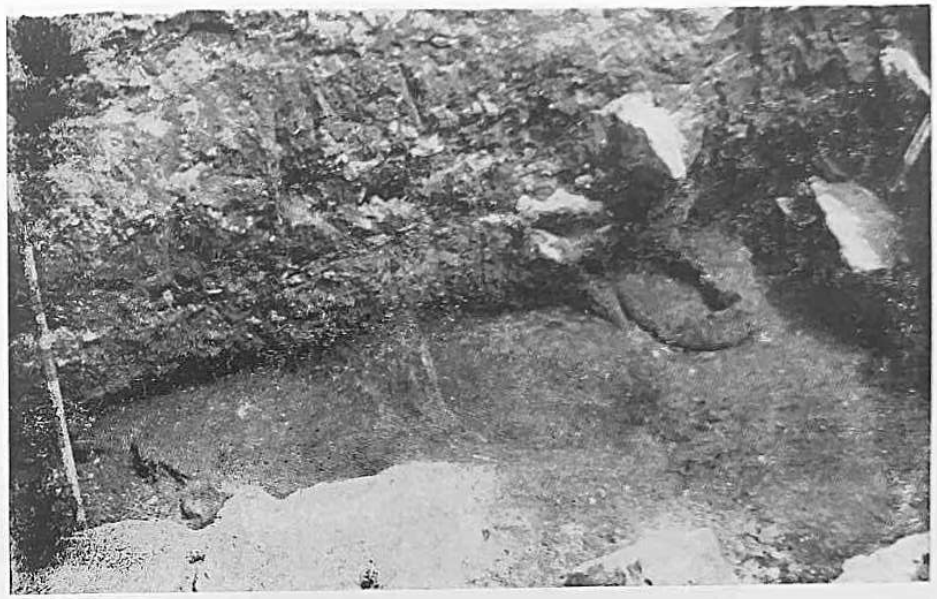

T. VI Bribir, Glavica: ostaci prapovijesnih peći. — T. VI Bribir, Glavica: vestiges des fours préhistoriques.

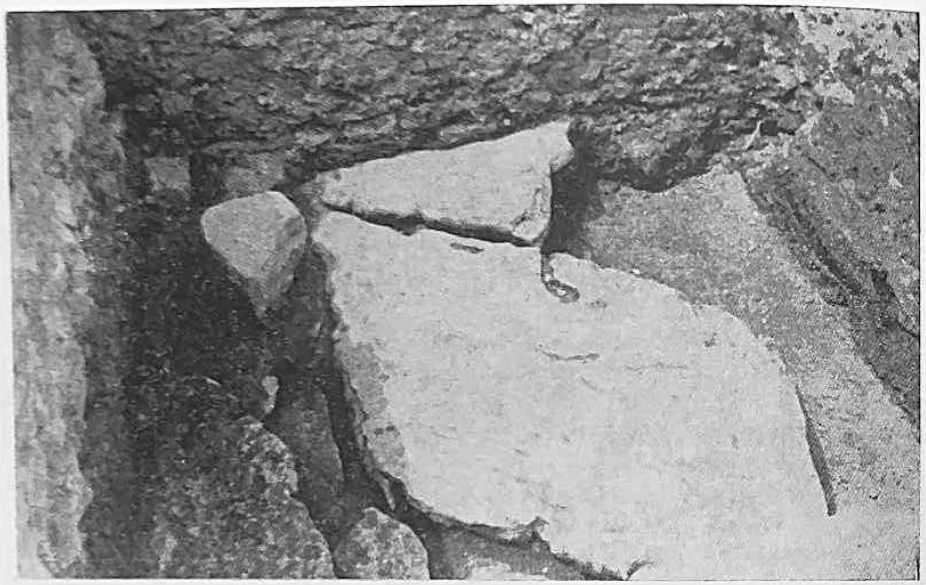

T. VII Bribir, Glavica: 1. živac u kvadrantu VI, 2. istraživanje sonde. — T. VII Bribir, Glavica: 1. rocher dans le secteur VI, 2. fouilles de la sonde.

T. VIII Bribir, Glavica: neolitske zemljane posude danilske kulture iz usjeka na istočnom obronku. — T. VIII Bribir, Glavica: vases néolithiques en terre cuite de la culture de Danilo provenant de la brèche dans le versant est.

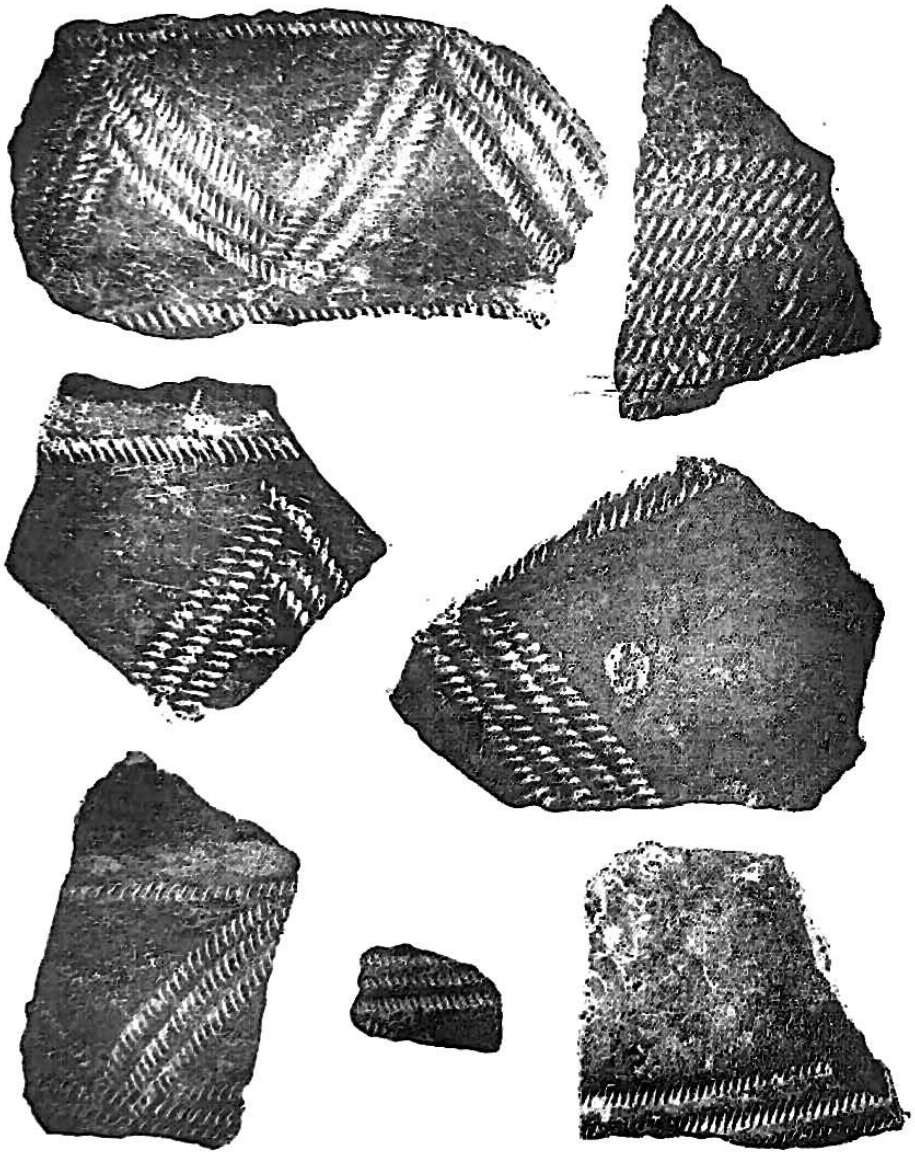

T. IX Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — T. IX Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

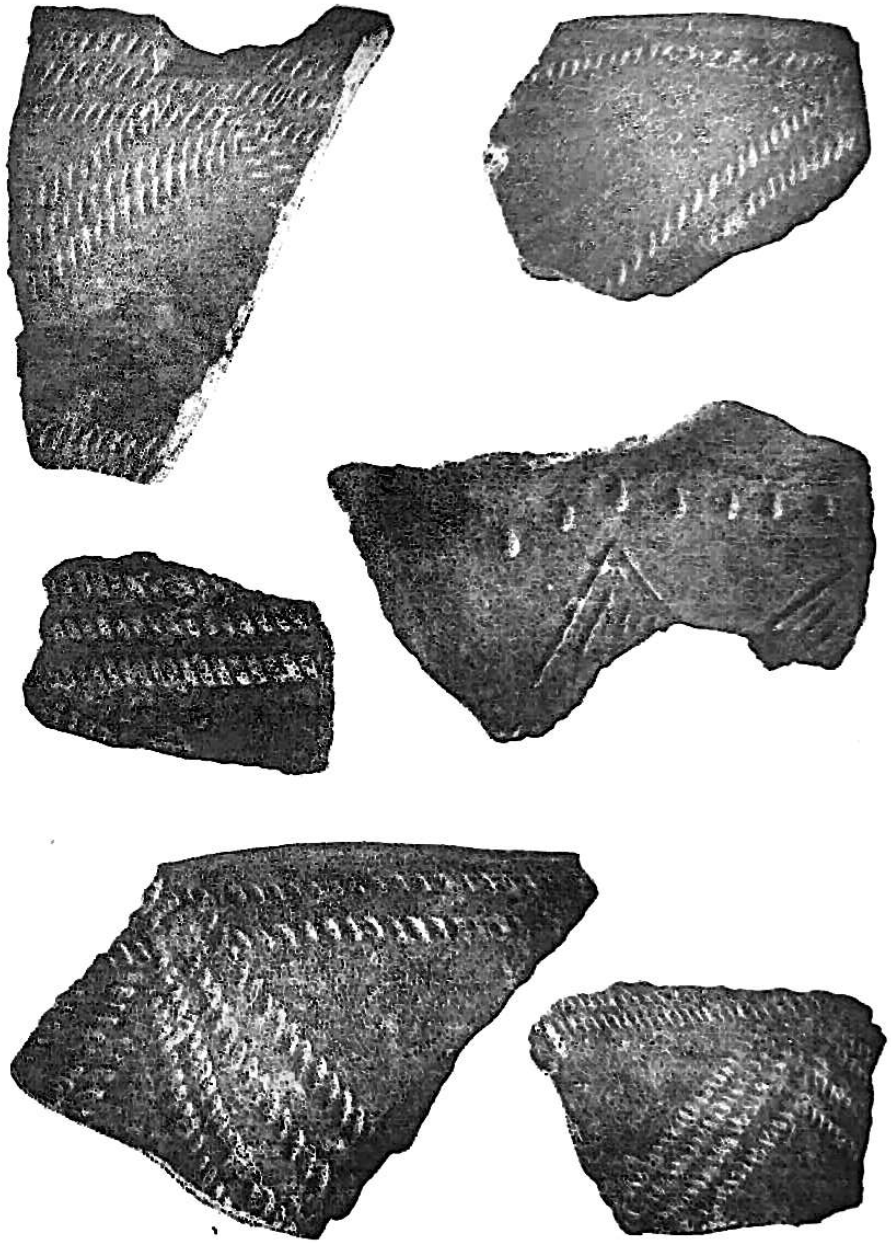

T. X Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — T. X Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

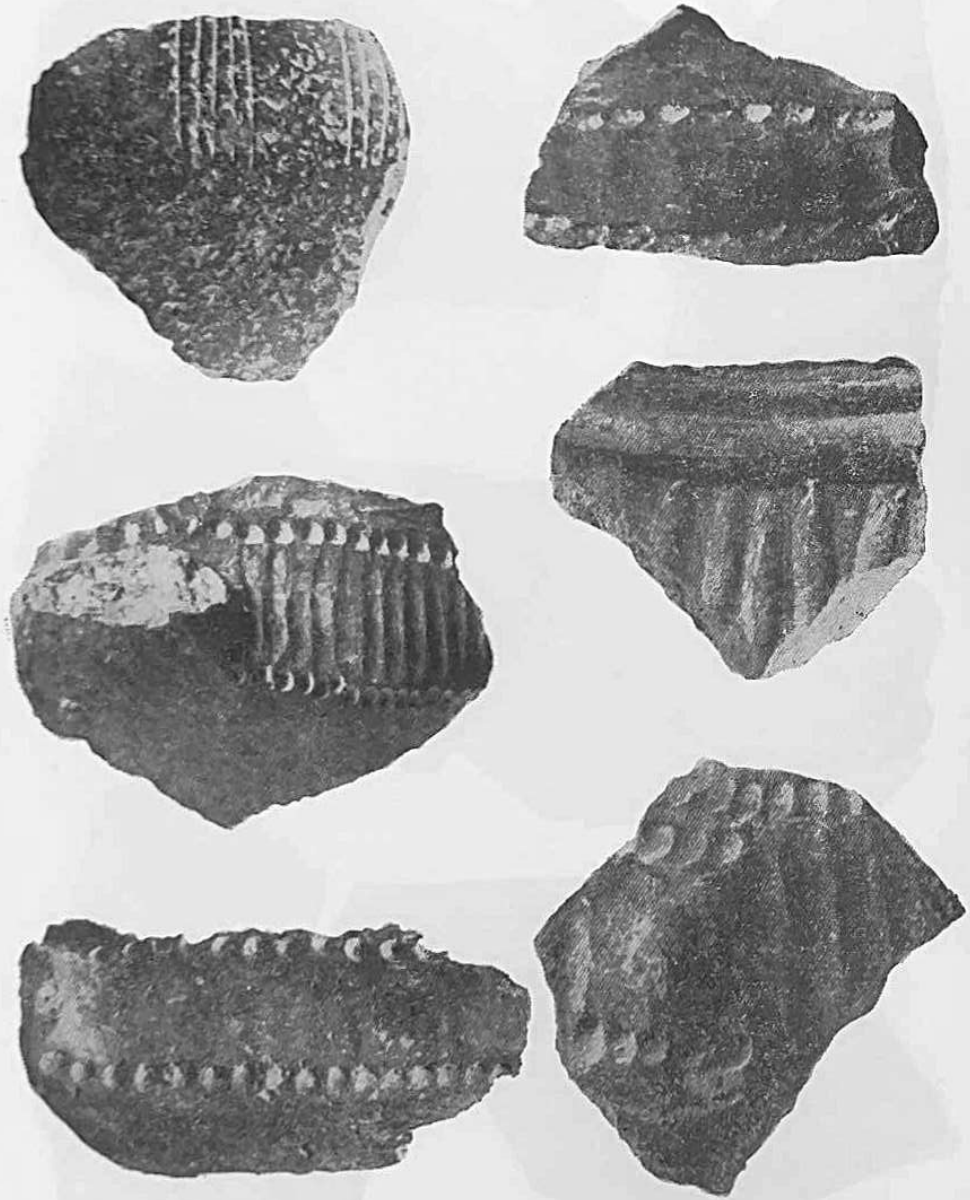

T. XI Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — T. XI Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

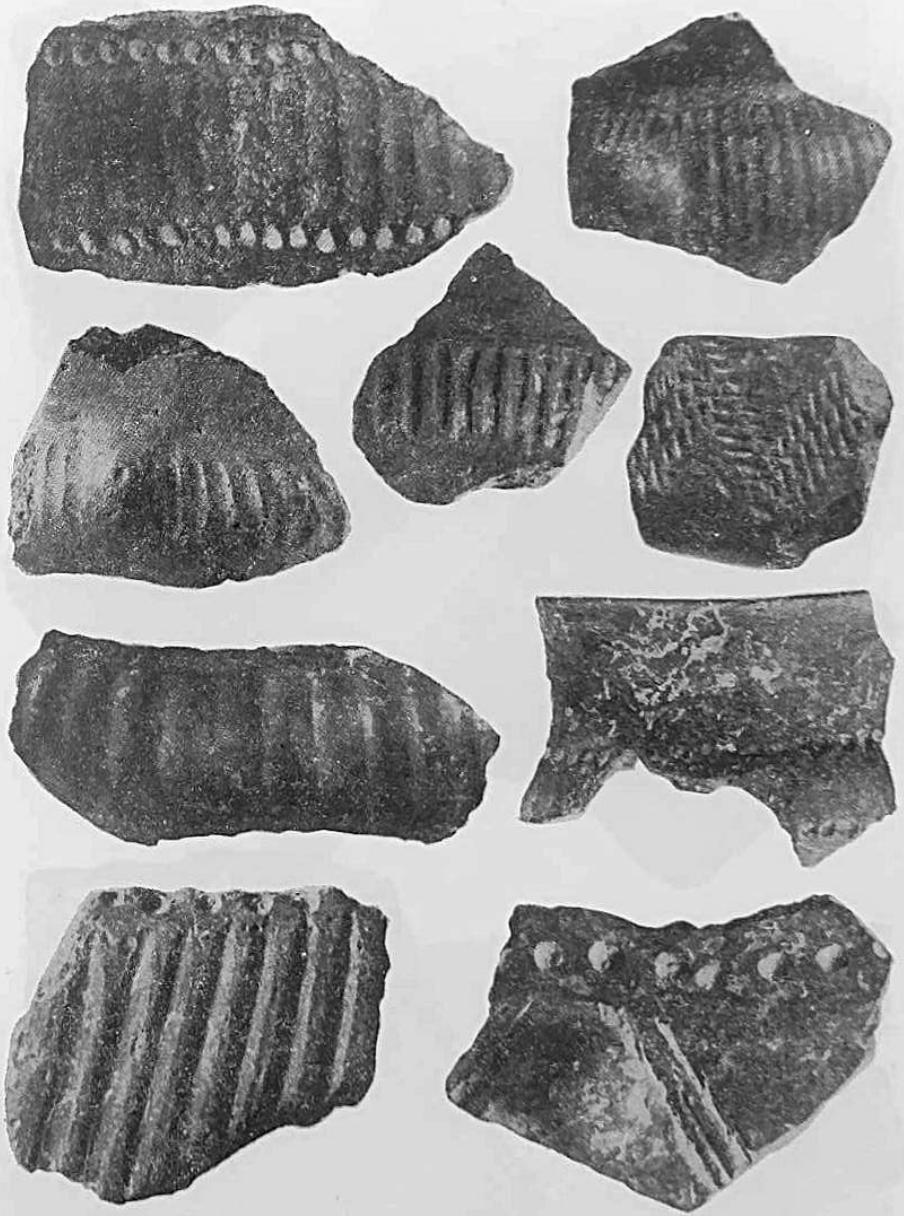

T. XII Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — T. XII Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

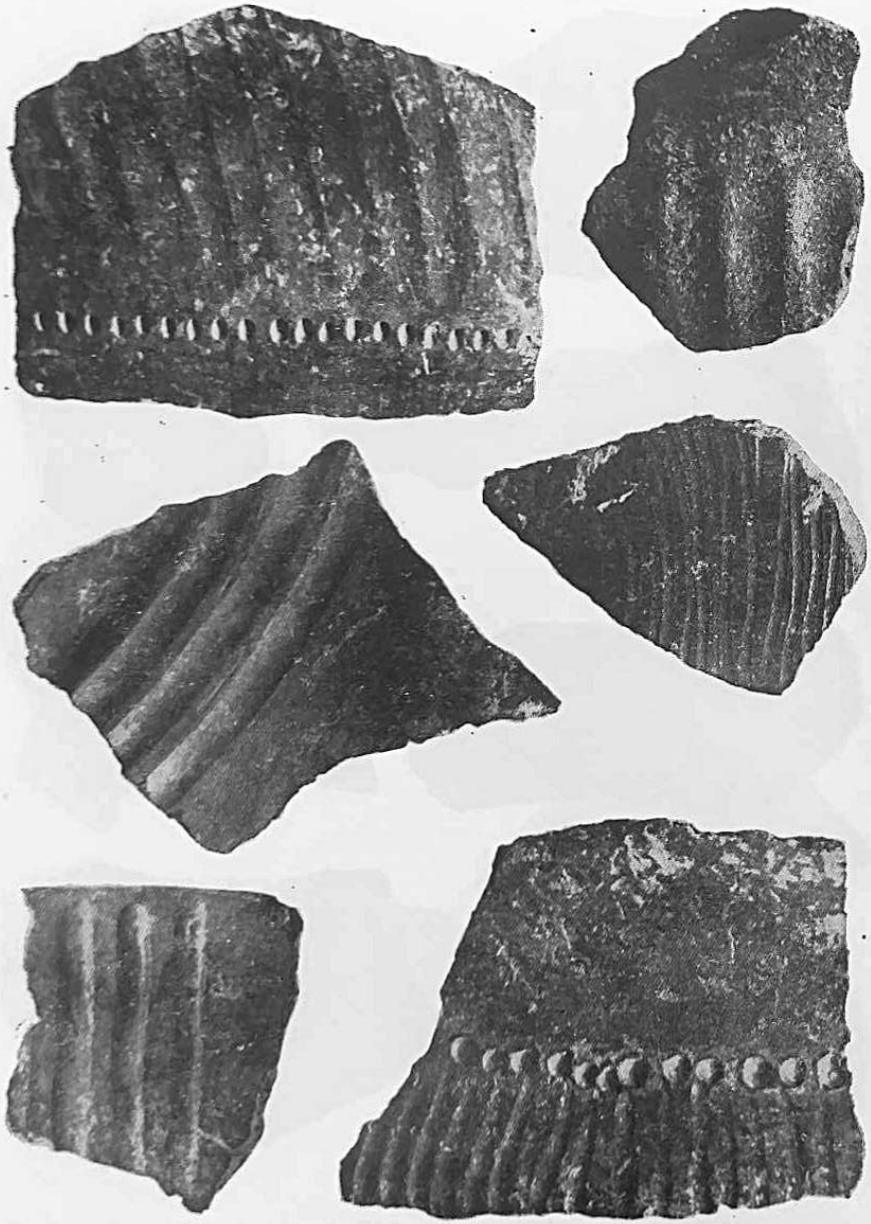

T. XIII Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — T. XIII Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

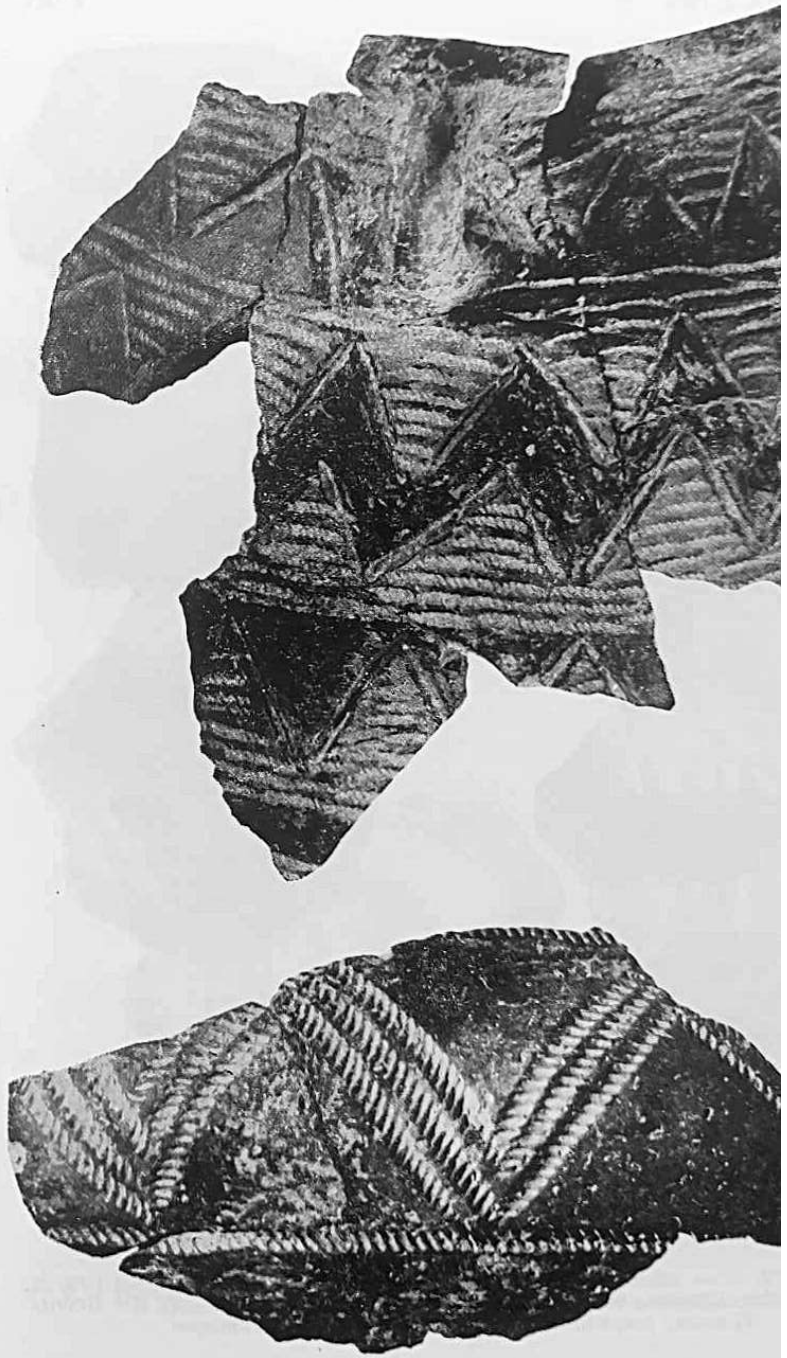

T. XIV Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — T. X
Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

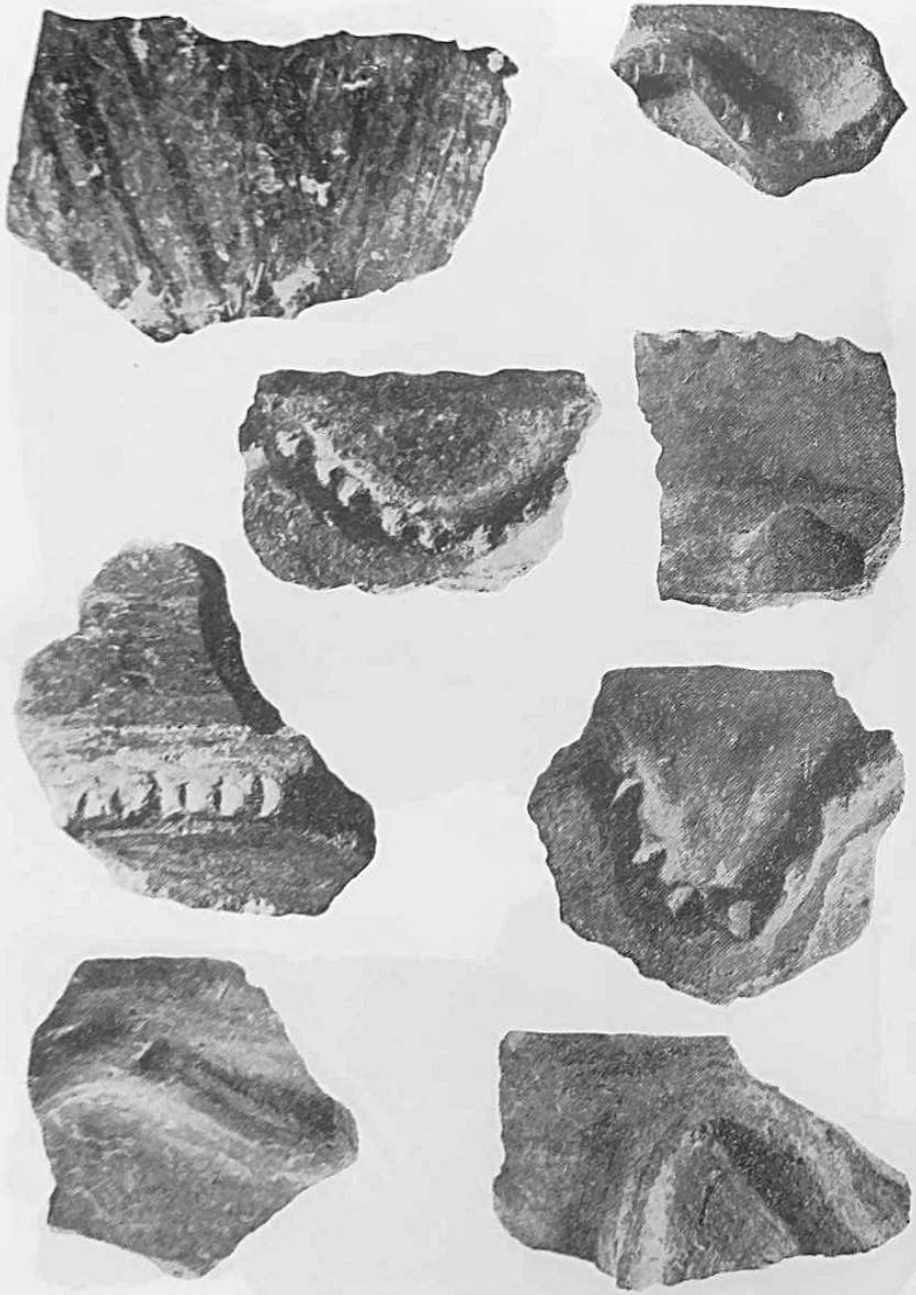

T. XV Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — T. XV Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

T. XVI Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — T. XVI Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

T. XVII Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — T. XVII Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

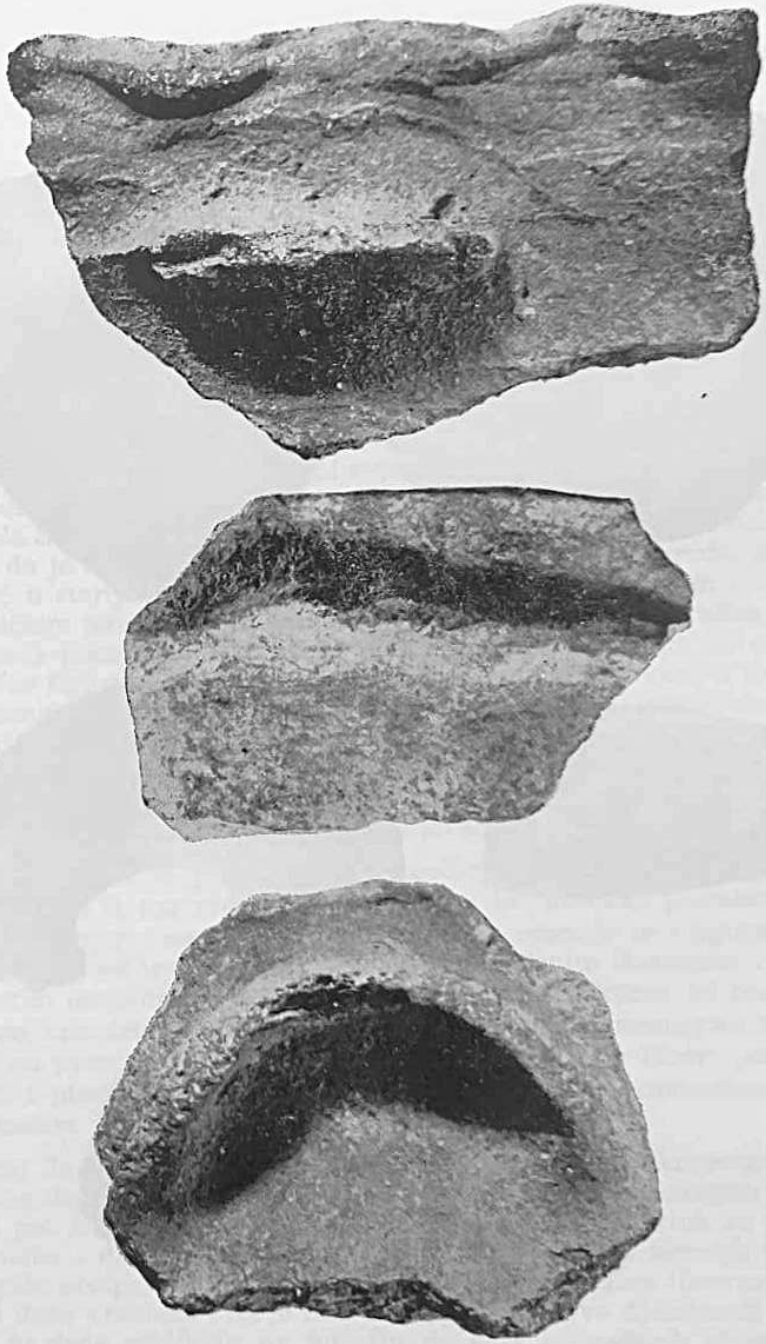

T. XVIII Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — T. XVIII Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

T. XIX Bribir, Glavica: ulomci liburnskih keramičkih posuda. — T. XIX Bribir, Glavica: fragments de vases liburniens en céramique.

Josip MLADIN (Zagreb)

SITNA PRAPOVIJESNA PLASTIKA U ARHEOLOŠKOM MUZEJU ISTRE U PULI

U nekropolama iz starijeg željeznog doba u Istri nije se do sada našao tolik broj objekata koji bi svjedočio o nekoj znatnijoj likovnoj djelatnosti Histra u ovo doba. Ipak, to ne znači da kod Histra nije postojala želja da se likovno i uopće umjetnički izraze. Nema nikakve dvojbe da je kod njih, uostalom kao i kod svih drugih naroda, postojala već u starije željezno doba želja i potreba za likovnim i uopće umjetničkim izražavanjem i stvaranjem. Međutim, Histri, koliko nam je do sada poznato, još tu svoju prirodnu želju i potrebu ne ostvaruju kroz figurativne motive. Sav svoj smisao za lijepo oni u to vrijeme konkretiziraju u ornamentici, koju uglavnom susrećemo na keramičkim posudama, a na nakitu znatno rjeđe. Najčešći motivi koji se u toj ornamentici susreću jesu meandar, trokuti, rombovi, spirale, vrpce, ravne ili cik-cak linije i točkice, i ti su motivi nerijetko ispunjeni bijelom inkrustacijom ili su izvedeni bijelom bojom (Pula).

Međutim u 7. st. p. n. e. Histri se počinju i figurativno izražavati. Na objektima iz tog vremena, posebno na keramičkim posudama, a u znatnijoj mjeri i na metalnim predmetima, susreću se i figurativni motivi, istina još uvijek u kombinaciji s navedenim linearnim i geometrijskim motivima s kojima su, posebno na objektima od brončanog lima, vrlo često tako isprepleteni da ih je skoro nemoguće razlikovati, na primjer od meandra. Nekako u to vrijeme Histri počinju stvarati i plastične tvorevine, koje će biti predmet razmatranja u ovom našem radu.

Broj do sada pronađenih plastičnih tvorevina u nekropolama iz željeznog doba u Istri, istina nije velik. Poznato ih je ukupno dvadeset i pet. Usprkos tome ove figurice daju nam, s obzirom na svoje umjetničke i druge kvalitete, dovoljno elemenata na temelju kojih je moguće pretpostaviti da je kod Histra postojala živa likovna djelatnost duže vremena i da je bilo više proizvoda ove djelatnosti nego što se to dade zaključiti na temelju do sada pronađenih plastičnih tvorevina koje, kako smo naveli, ne čine osobito impozantan broj.

Figurice su izrađene od različitog materijala. Najveći dio figurica izrađen je od bronce (18 komada), samo jedna od kosti, a pet od keramike.

Figurice od kovina lijevane su u kalupima, a figurica konjanika iz Nezakcija, kao i pet terakota, izrađene su slobodnom rukom. Karakteristike izrade pojedinih detalja na figuricama konja, kao na primjer grive i usta, dokazuju da su i neke lijevane figurice bile naknadno dorađivane slobodnom rukom.

Izuzimajući spomenute terakote, sve su druge naše figurice manjih dimenzija i njihova visina i dužina iznosi samo nekoliko centimetara. To je sasvim razumljivo s obzirom na činjenicu da je najveći broj ovih plastičnih tvorevina u biti služio za svakodnevne praktične potrebe. Prema sačuvanim elementima na njima jedan dio ovih likovnih izrađevina upotrijebljen je kao privjesci na odjeći (sl. 2, br. 5, 8—14). Figurice pet konjića činile su luk dviju malih fibula (sl. 3, br. 16, 17), a patkica i glava psa završni dio nogu fibula (sl. 3, br. 18, 19). Puschi drži da je figurica konjanika iz Nezakcija (T. I, 7) također služila za luk neke fibule[1] što je, prema našem mišljenju, malo vjerojatno s obzirom na činjenicu da na njenoj donjoj strani nema nikakvih vidljivih ostataka i tragova koji bi navodili na zaključak da je ona bila spojena za neku metalnu podlogu, i s obzirom na to što je kroz sredinu tijela konjanika umetnuta jedna metalna brončana šipka i što se na njegovim leđima nalaze dvije male rupice. Sve to dokazuje da je i ova figurica bila upotrijebljena za privjesak, pri čemu su navedene rupice i metalna šipka poslužile za njeno učvršćenje na odjeći onoga koji ju je nosio. Konjić s patkicama iz Nezakcija (sl. 3, br. 13) čini završni dio nekog predmeta, najvjerojatnije žezla koje je pripadalo nekom plemenskom starješini u Nezakciju. Očito su i ove figurice, kao vrh ručke, u biti poslužile za praktičnu svrhu.

Teško je reći čemu su služile plastične tvorevine od pečene keramike. Nije jasno da li je ijedna od njih služila za neke praktične potrebe, iako se ne može a priori odbaciti pretpostavka da su barem neke od ovih plastičnih tvorevina, bez obzira na to što i koga one simboliziraju i predstavljaju, imale i takvu funkciju. Dosta dugačak ostatak kvadratnog produžetka vrâta psa (sl. 1, br. 3) jasno pokazuje da je glava ove životinje sa svojim produžetkom bila najvjerojatnije aplicirana na neku keramičku posudu, možda ritualnog karaktera, gdje je služila za ručku. S obzirom na činjenicu da su i druge naše terakote, jednako kao i ova, polomljene odmah ispod vrâta, ne možemo sa sigurnošću reći da se i one nisu nalazile na sličnim objektima i u sličnoj funkciji. O praktičnoj funkciji glave ovna iz Pule (sl. 1, br. 1, T. I, 1) teško se može nešto određeno reći. Istina, ima oblik grijalice, ali sumnjamo da je bila i upotrebljena kao grijalica. Za glinenu ljudsku figuricu iz Picuga II. groba 87 (sl. 2, br. 4) ne bi se

[1] A. PUSCHI. La necropoli preromana di Nesazio, Atti e memorie, vol. unico, anno 22, Parenzo 1905, str. 114—115 (dalje Nesazio).

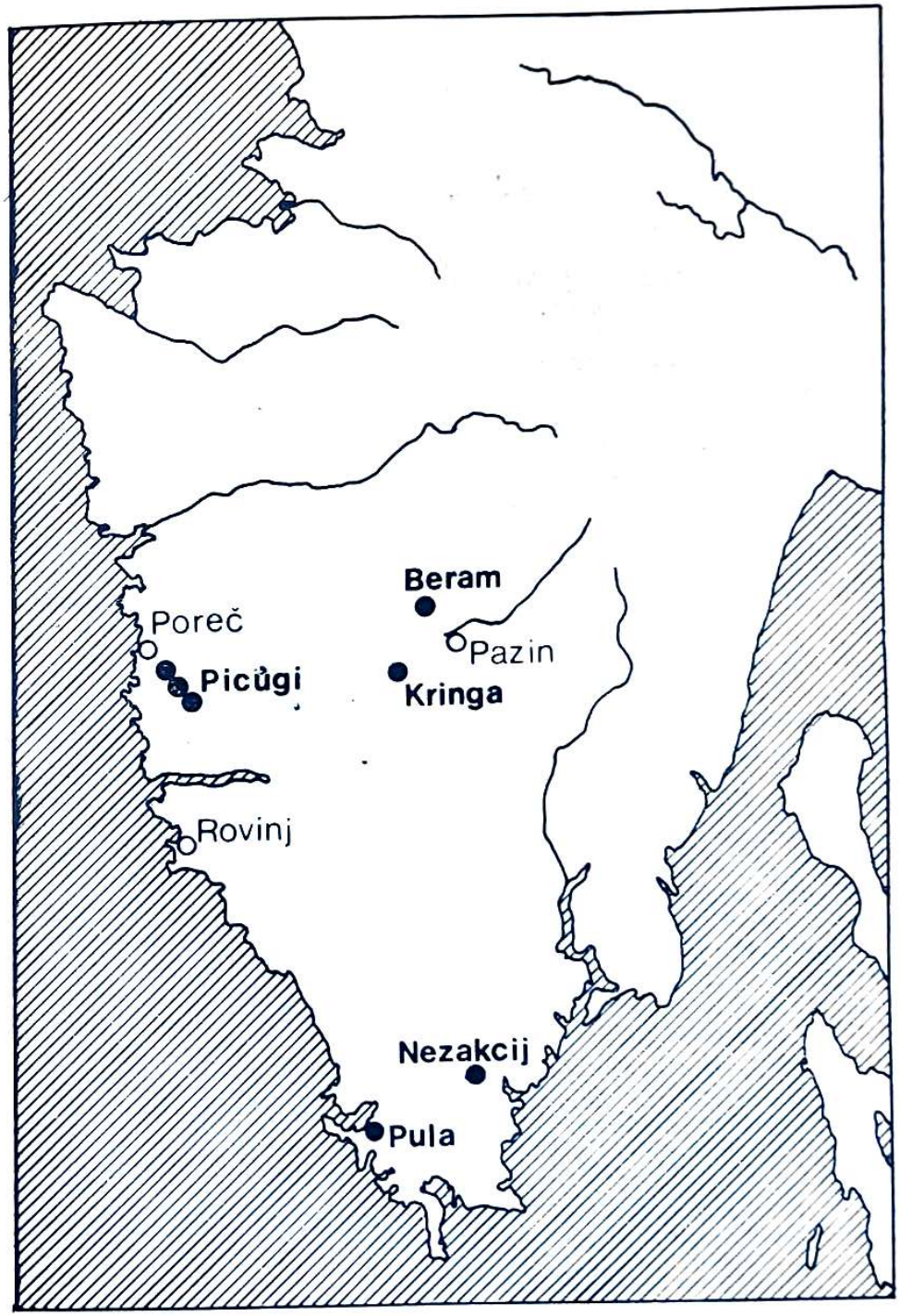

moglo reći da je upotrijebljena kao privjesak jer se na crtežu koji donosi Amoroso ne primjećuje nikakva rupica ili nešto slično o čemu bi ona visjela.[2] Mišljenja smo da ova figurica, kao uostalom i glava ovna iz Pule, nije imala nikakvu praktično korisnu funkciju, već je bila kao idol smještena na nekom kultnom mjestu u obiteljskoj kućici.

Ma koliko da su neke od ovih figurica stilizirane, jasno je da su u njima prikazani ljudski i životinjski likovi. Čovjek je predstavljen kao jahač na figurici konjanika iz Nezakcija (T. I, 7). Lik čovjeka prikazan je vjerojatno i u tri figurice koje se nalaze obješene na malom trokutastom privjesku iz Picuga I, groba 54 (sl. 2, br. 5),[3] a moguće i u glavi od pečene gline iz Kringe (T I, 3), dok je lik žene, kako nam se čini, prikazan samo u glinenoj figurici iz Picuga (sl. 2, br. 4). Za trokutasti privjesak u obliku stiliziranog ljudskog lika nemoguće je odrediti je li u njemu prikazana žena ili muškarac (sl. 2, br. 9).

Od životinjskih vrsta prahistorijski umjetnici u Istri najčešće su tretirali lik konja. Čak u devet figurica koje su do sada pronađene u nekropolama iz Istre prikazana je ova korisna domaća životinja (sl. 2, br. 10—12, sl. 3, br. 13, 16, 17, T. I, 5—7). U daljnjih pet plastičnih tvorevina predstavljene su neke vrste vodenih ptica (sl. 2, br. 6, 8, sl. 3, br. 13, 14, 19), koje su neobično slične onima ugraviranim i urezanim na brončanim plaketama i keramičkim posudama iz Berma i Picuga.[4] Lik ovna predstavljen je u terakotima iz Pule i Kringe (sl. 1, br. 1, 2, T. I, 1, 2). Nije jasno je li ovan, ovca ili pas prikazan u terakoti iz Nezakcija (sl. 1, br. 3). Nama se ipak čini da je u ovoj teraktori prikazana glava psa, a ne ovna ili ovce. Najvjerojatnije je glava psa prikazana i na vrhu noge čertoza-fibule iz Picuga (sl. 3, br. 18).[5] A izgubljena figurica iz Picuga, koja je služila kao privjesak, ima lik pijetla ili kokoške (sl. 2, br. 7).[6] Interesantno je navesti da lik jelena, koji se susreće na keramičkoj posudi iz Nove Vasi, na kojoj je izrađen u plitkom reljefu,[7] usprkos činjenici što je relativno često tretiran ne samo u situlastoj umjetnosti u Istri već i drugdje, nedostaje u figuralnoj plastici. Znači da figurativni motivi koje nalazimo na situlama i keramičkim posudama, gdje su izrađeni u crtežu i plitkom reljefu, nisu, barem koliko nam je do sada poznato, redovito prikazivani i u plastičnim izrađevinama na području Istre u željezno doba.

[2] A. AMOROSO, Le necropoli preistoriche dei Pizzughi, Atti e memorie, vol. V, Parenzo 1889, tab. IX, sl. 8 (dalje Pizzughi).
[3] A. AMOROSO, Pizzughi, tab. VII, sl. 19.
[4] C. MOSER, Bericht über die Necropole von Vermo nächst Mitterberg-Pisino in Istrien. Sitzungsb. d, k, Wiss. math. -naturw. CL. LXXXIX Bd. 1. Abth., 1884, tab. 14, sl. 14; A. AMOROSO, Pizzughi, tab. X, sl. 8, 9; tab. IV, sl. 3. Ostale keramičke posude iz Picuga koje su ukrašene sličnim figurativnim motivima nalaze se u Arheološkom muzeju Istre i Puli i nisu još publicirane
[5] A. AMOROSO, Pizzughi, tab. VII, sl. 2.
[6] A. AMOROSO, Pizzughi, tab. IX, sl. 13.
[7] C. CAPRIN, Alpi giulie, Trieste 1895, str. 192, slika bez broja.

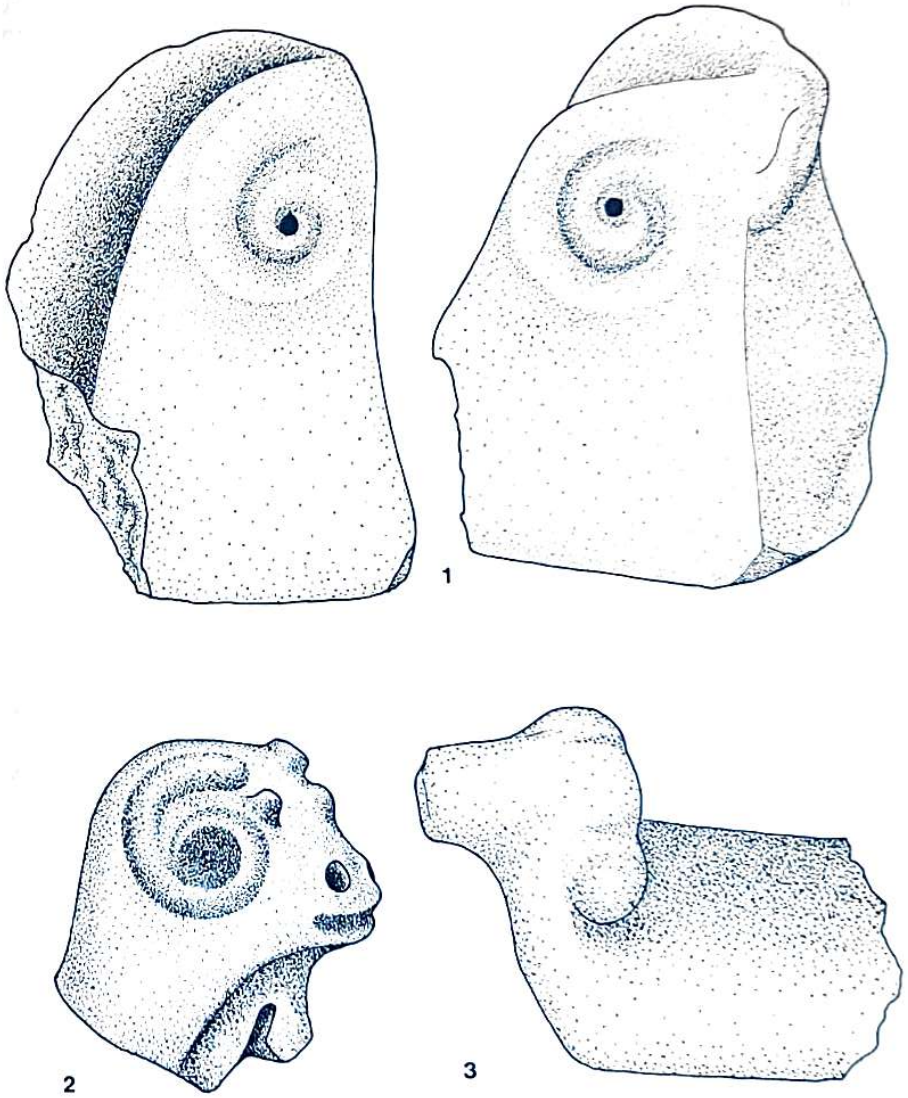

Sl. 1. Kramička plastika iz Istre: 1. iz Pule, 2. iz Kringe, 3. iz Nezakcija. — Abb. 1. Keramische Plastik aus Istrien: 1. aus Pula, 3. aus Kringa, 3. aus Nesactium.

Većina ovih naših plastičnih tvorevina prikazana je u nekoj akciji. Na figurici od kosti iz Nezakcija čovjek je u položaju jahača, a konj je prikazan u kasu (T. I, 7). U istom položaju prikazan je i drugi konjić iz Nezakcija, kao i onaj iz Berma (sl. 2, br. 11, 12).[8] A konjići — potječu također iz Nezakcija — dijele se u dvije skupine od dvije, odnosno tri figurice i prikazani su u položaju i akciji tegljača (sl. 3, br. 16, 17). Patka iz Nezakcija, koja ima dosta široka i raširena krila, prikazana je u momentu letenja (T. I, 4), a ptičica na vrhu noge fibule djeluje kao da leži na jajima (sl. 3, br. 19). Ostale figurice dane su u stojećem položaju i nije moguće utvrditi je li takav njihov položaj uvjetovan bilo kakvom aktivnošću.

Stilske osobitosti plastičnih tvorevina

Umjetničke kvalitete plastičnih tvorevina nađenih u prahistorijskim lokalitetima u Istri nisu ujednačene. Ova konstatacija umnogome vrijedi i za njihove stilske karakteristike, posebno kod figurica izrađenih od različitog materijala. Svakako, to nam onemogućuje da u jednoj kratkoj definiciji, koja bi vrijedila za sve, obuhvatimo najveći dio njihovih stilskih značajki. U svakom slučaju, to ne znači da ove izrađevine nemaju nikakvih zajedničkih stilskih svojstava. Bez dvojbe kod plastičnih tvorevina izrađenih od istog materijala prisutna su zajednička stilska svojstva i već su na prvi pogled uočljiva u tolikoj mjeri da nije teško zaključiti kako pripadaju istom umjetničkom stilu koji je imao isto ishodište i tradiciju.

Od pet terakota, izrađenih od jednako dobro pečene keramike crvene boje, četiri predstavljaju portrete skoro jednakih dimenzija, izuzimajući stiliziranu glavu ovna iz pulske nekropole, koja je nešto veća od drugih terakota. Prema našem sudu široki i relativno duboki žlijeb na stražnjoj strani glave ovna iz Pule, koji se spušta skoro po čitavoj visini glave, ima isto značenje i smisao kao i dva duboka ovalna udubljenja što se nalaze na stražnjoj strani portreta iz Kringe (sl. 1, br. 1, T. I, 1, 3) stilska povezanost naših terakota odražava se također i u činjenici što se na mjestima gdje bi se trebale nalaziti uši na figurama iz Kringe i Nezakcija nalaze po dva analogna ovalna ispupčenja (sl. 1, br. 2, 3), što svim terakotama iz Istre nedostaju na glavama uši, što obje terakote iz Kringe imaju označene nosnice s dvije okrugle i duboke rupice, a oči s dva plastična stožca, i što su rogovi na glavama obaju ovnova (iz Kringe i Pule) spiralno oblikovani (sl. 1, br. 1, 2). Na temelju toga dade se zaključiti, bez obzira na činjenicu što ove terakote imaju i svojih stilskih posebnosti, da su one proistekle iz iste umjetničke tradicije i da su rezultat istovjetnog poimanja života i svijeta.

[8] C. MARCHESETTI, Di alcune antichità scoperte a Vermo presso Pissino d'Istria, Archeografo triestino, nuova serie, vol. X, Trieste 1884, str. 417 i dalje, sl. 10.

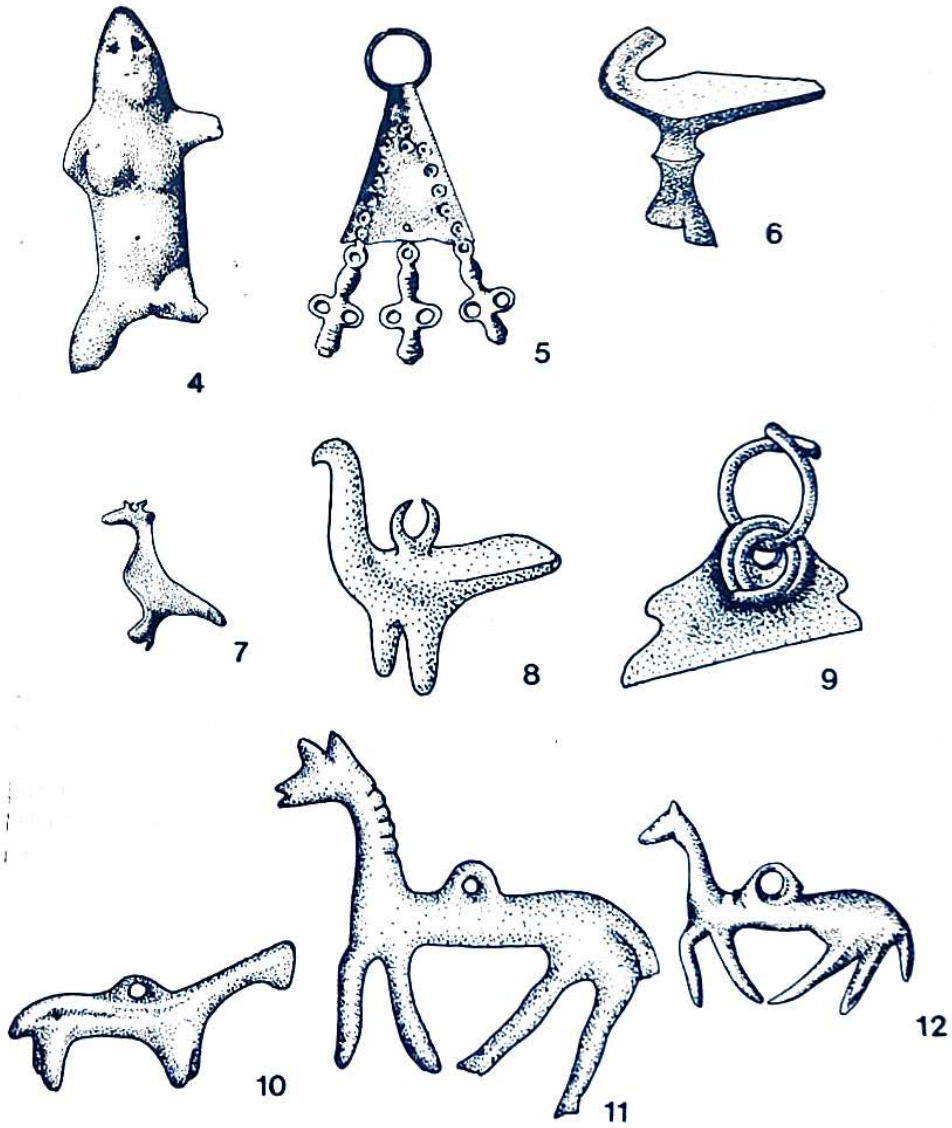

Sl. 2. Keramička i brončana plastika iz Istre: 4—9. iz Picuga, 10—11. iz Nezakcija, 12. iz Berma. — Abb. 2. Keramische und Bronzeplastik aus Istrien: 4—9. aus Picugi, 10—11. aus Nesactium, 12. aus Beram.

Međutim, što smo već napomenuli, svaka od ovih terakota ima i svojih specifičnih stilskih odlika po kojima se i razlikuje od drugih. To je posve prirodno jer ove terakote ne predstavljaju nikakve serijske niti kalupirane radove, već originalne umjetničke tvorevine više pojedinaca koji su živjeli u različitim lokalnim sredinama. Zbog tih razloga i umjetnička kvaliteta ovih figurica nije na istoj razini, nekih je veća, drugih manja, čemu je uz ostalo uzrok i različita intelektualna razina njihovih stvaralaca, sredine u kojima su oni živjeli, lokalne tradicije, te mogućnosti i ukus njihovih naručilaca.

Figura glave ovna iz Pule (sl. 1, br. 1) jako je stilizirana. Samo zahvaljujući očuvanim spiralnim rogovima, koji su izvedeni u plitkom reljefu, moguće je u ovom stošcu prepoznati glavu ovna. U suprotnom, moglo bi se reći da se ovdje radi o grijalici ili utegu, koji su u velikom broju nazočni u debelim slojevima na gradinama i nekropolama iz željeznog doba u Istri, pa i u pulskoj, odakle i potječe ova vrlo zanimljiva terakota. Drugih detalja na ovoj glavi nema. Oni nisu barem ničim označeni, pa čak ni simbolima kojima bi se mogle, u zamjenu za realne oblike, označiti oči, usta, uši ili neki drugi dio glave. Jedino bi se za malo trokutasto ispupčenje koje se nalazi na vrhu glave moglo reći da predstavlja njušku. Ali kako na njemu nedostaju oznake za nosnice i usta, moguće je da to nije tako. Također ni prijelaz između glave i vrata nije ničim označen pa je nemoguće odrediti mjesto gdje završava glava i počinje vrat, odnosno dio tijela od glave pa dalje. No svejedno ćemo doći do zaključka, ako pođemo od položaja i mjesta rogova na glavi, da odnos između glave i dijela tijela ove životinje, koji najvjerojatnije čini preostali donji dio, nije u odgovarajućim prirodnim proporcijama, što je u prapovijesnoj umjetnosti česta pojava i praksa, posebno kod tzv. steatopigije, a i kod drugih vrsta figura.

I glava psa iz Nezakcija također je stilizirana (sl. 1, br. 3). Istina, znatno manje od glave ovna iz Pule. Za razliku od glave ovna iz Pule na ovoj su glavi pojedini dijelovi označeni i tako realno oblikovani da je njihov izgled vrlo blizu prirodnom. Tako je njuška psa prikazana duga. Kao što je to i prirodno, ona ima oblik prizme, koja se sužava prema ustima i vrhu nosa. Izgled ustiju i nosa ne znamo jer je njuška baš na tom mjestu odbijena. Međutim, umjetnik koji je izradio ovu glavu ispustio je označiti oči; kao što smo pokazali, oči nedostaju i terakoti iz Pule. Na mjestu gdje bi se trebale prirodno nalaziti oči, površina keramike potpuno je ravna, čak manjka i bilo kakav shematizirani znak za oči. Izrađivač ove glave i to je čak ispustio učiniti, a uši je u tolikoj mjeri stilizirao da je vrlo teško pogoditi vrstu životinje kojoj ova glava pripada.

Svakako je najbolje od svih naših terakota obrađena glava ovna iz Kringe, zbog čega predstavlja vrijedan umjetnički rad (sl. 1, br. 2). Po svojim stilskim odlikama ona pripada realističkom smjeru. Skoro su ovi dijelovi glave naznačeni, osim ušiju, kojih, kao što znamo, nema ni na drugim terakotama iz Istre. Dijelovi su realistički obli-

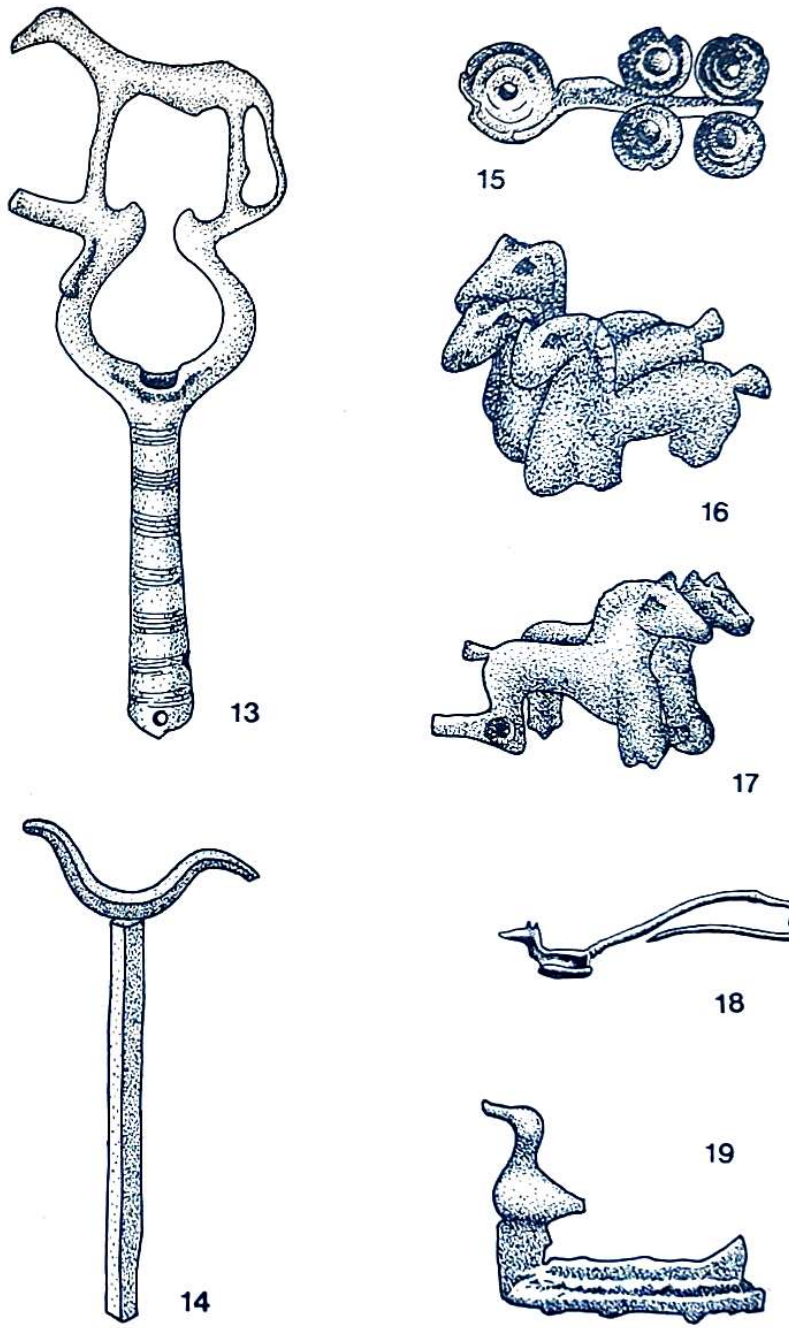

Sl. 3. Brončana plastika iz Istre: 13—17, 19. iz Nezakcija, 18. iz Picuga. — Abb. 3. Bronzeplastik aus Istrien: 13—17, 19. aus Nesactium, 18. aus Picugi.

kovani, pa se to čak može reći i za oči koje u obliku malih plastičnih stožaca strše na ravnoj površini ispod velikih spiralnih rogova izrađenih u visokom reljefu. Stvaralac ove glave, u svom nastojanju da je što vjernije obradi, išao je toliko daleko da je s donje strane vjerno oblikovane gubice, na kojoj su usta označena jednim plitkim žlijebom, a nosnice dvjema dubokim i okruglim rupicama (na isti su način označene i nosnice na ljudskom portretu iz Kringe), naznačio jednim grubo izvedenim žlijebom dišni organ ove životinje. Svi ti dijelovi na glavi smješteni su na mjestima koja im prirodno pripadaju, izuzimajući rogove, za koje se može reći da im je početak pomaknut znatno naprijed.

Za razliku od ove terakote, koja, kao što smo rekli, otkriva postojanje realističkog smjera u prapovijesnoj umjetnosti u Istri, što također potvrđuju i brončane figurice konja i koštana figurica konjanika (svi iz Nezakcija), keramički portret čovjeka iz Kringe otkriva i postojanje jednog drugog umjetničkog stila na ovom području. Stilske osobitosti ovoga malog portreta pokazuju da se ovdje radi o jednom naturalistički tretiranom umjetničkom djelu. Svi su dijelovi glave prenaglašeni i tako oblikovani da upućuju na njihov unutrašnji oblik i čak sadržaj. U odnosu na glavu nos je prevelikih dimenzija, kao uostalom i oči, koje su izrađene u formi plastičnih stožaca. Smještene su u nejednakoj visini, u relativno velike i nepravilne očne šupljine koje svojim oblikom i veličinom bez dvojbe reproduciraju oblik i veličinu očnih šupljina na ljudskoj lubanji. A dva eliptična i nepravilna udubljenja na stražnjem dijelu glave bez sumnje asociraju na dijelove od kojih se sastoji ljudski mozak, odnosno na unutarnji sadržaj ljudske glave, na što također upućuje i duboki okomiti žlijeb na glavi ovna iz Pule. Zato ovaj portret, usprkos tome što posjeduje navedeni stilski elemenat koji ima i terakota iz Pule, ipak držimo — zbog specifične obrade pojedinih dijelova na ljudskoj glavi — svojevrsnom iznimkom među figurativnim spomenicima koje ovdje obrađujemo. Svakako, on je to zbog svojih stilskih svojstava, a ne zato što držimo da postoje znatnije vremenske razlike u postanku ove i drugih naših plastičnih tvorevina.[9]

Zbog prisutnosti neolitskog stila u oblikovanju dijelova tijela mala statueta iz Picuga (sl. 2, br. 4) također predstavlja svojevrsnu specifičnost među terakotama iz Istre. To je jedina figura koja ima rastavljene noge i ruke, koje su dane u formi malih i valjkastih ispupčenja. Međutim, glava joj je u svim dijelovima realistički obra-

[9] U Arheološkom muzeju Istre u Puli ova terakota izložena je s materijalom iz neolita i eneolita s legendom: »Eneolitski idol iz Kringe«. Preciznija datacija nedostaje, ali je očito kako autor drži da je ova glava - idol nastala negdje u eneolitskom vremenu, što je, prema našem sudu, pogrešno, uz razloge koje smo naveli i koje ćemo navesti, još i zbog toga što ne postoje nikakvi podaci o eneolitskom nalazištu u Kringi, gdje je od arheoloških lokaliteta do sada konstatirano postojanje samo gradinskog naselja koje je moglo nastati ili u kasno brončano doba ili u željezno doba.

đena, a grudi ima, jednako kao i mnoge neolitkse figurice, dosta naglašene. Prema crtežu koji donosi Amoroso, na glavi ove figurice nalazi se pokrivalo koje podsjeća na stožastu kacigu (sl. 2, br. 4) koja se također susreće i na brončanim figuricama iz ovog istog lokaliteta (sl. 2, br. 5). Prisutnost ovog tipa kacige na ovoj i na još tri figurice iz ovog lokaliteta ništa nas ne začuđuje budući da su već ranije u ovim nekropolama nađene dvije analogne brončane kacige[10] od kojih se jedna sada nalazi u Arheološkom muzeju Istre u Puli, a druga u Museo civico u Trstu.

Prema stilskim značajkama mogu se brončane figurice podijeliti u dvije glavne skupine. Prvu skupinu čine stilizirane figurice, a drugu realističke. U prvu skupinu spadaju slijedeće figurice: tri ljudske figurice iz Picuga obješene na malom trokutastom privjesku (sl. 2, br. 5), figurice ptice koje također potječu iz Picuga (sl. 2, br. 6—8), figurica konja iz Nezakcija (sl. 2, br. 10) i figurica ptice od koje je komponirana čertoza-fibula (Nezakcij) (sl. 3, br. 15). U drugu skupinu spadaju: figurice konja iz Nezakcija (sl. 2, br. 11), patka iz Nezakcija (T. I, 4), glava psa na nozi čertoza-fibule, patka i kokoška, svi iz Picuga II, groba 59 (sl. 3, br. 18), konjanik od kosti iz Nezakcija (T. I, 7), kao i konjić iz Berma (sl. 2, br. 12). Normalno je da među većim dijelom figurica iz ove dvije skupine ne postoje oštre stilske razlike. Neke od figurica iz prve skupine imaju stilska svojstva druge, i obrnuto. Daljnja će analiza njihovih stilskih karakteristika to i pokazati.

Stilizirane ljudske figurice na trokutastom privjesku, koje potječu iz Picuga (sl. 2, br. 5), po svojim stilskim značajkama izdvajaju se od drugih stiliziranih plastičnih tvorevina s područja Istre. Kako smo spomenuli, samo kaciga sličnog stožastog oblika, koju, čini se, imaju na glavi sve tri figurice, pokriva i glavu spomenute terakote iz ovog istog lokaliteta. Međutim, ruke i donji dio tijela oblikovani su na jedan specifičan način, sličan onome koji karakterizira nekoliko figurica iz Sv. Lucije.[11] Ruke kod sve tri figurice polukružno su savijene, a donji dio tijela ima oblik zvonaste suknje ukrašene raznim šarama.

Napomenuli smo da ove stilske karakteristike nemaju druge naše figurice. Koliko nam je poznato, na sličan način formirane su mnoge plastične tvorevine iz neolita, koje do sada nisu nađene na području Istre. Jasno, ako se ovdje ne radi o plastičnim tvorevinama uvezenim iz Sv. Lucije, ove figurice i navedena terakota donekle pokazuju da je umjetnost neolita bila nazočna na ovom području i da su se njena svojstva dugo zadržala i odrazila na figurativnu plastičnu umjetnost željeznog doba Istre.

[10] J. MLADIN, »Brončane posude i šljemovi iz Istre«, Diadora 7, 1974, T. XX, XXX, 1, LV, 1.

[11] C. MARCHESETTI, Scavi nella necropoli di S. Lucia presso Tolmino, (1885—1892), tab. XXIV, sl. 26; tab. XXIX, sl. 4. C. CAPRIN, Alpi Giulie, str. 187, sl. 9.

Od svih brončanih figurica najviše je stiliziran privjesak u obliku trokuta, nađen u Picugima (sl. 2, br. 9), koji je izrađen od tankog brončanog lima. U njemu je kao i u figurici iz Dobove (Slovenija),[12] na jedan vrlo sumaran način dan ljudski lik. Ovdje su ruke i noge samo naznačene, a glava se uopće ni po čemu ne može raspoznati. Ni na jednoj strani ne primjećuje se nikakav ornament pa nije sigurno je li na figurici bila prikazana odjeća.

Znatno su manje od ove stilizirane figurice ptice iz Picuga (sl. 2, br. 7) i konjića iz Nezakcija (sl. 2, br. 11), kod kojih su noge prikazane u obliku kratkih čunjastih ispupčenja, slično kao kod spomenute terakote iz Picuga; a i neznatno razdvojene noge upućuju na stilsku povezanost ovih figurica i terakote. Također je i glava kod patkice stilizirana i očito je da joj je njen autor izbjegao dati bilo što od njenog prirodnog izgleda. Međutim, njen rep, koji je raširen, prilično je realistički obrađen, jednako kao vrat i glava konjića iz Nezakcija, na kojemu je, istina, kratki kosi rep jednako shematiziran i obrađen kao i noge obiju figurica i repovi kod drugih konjića iz Nezakcija i Berma.

Vrlo zanimljiv primjerak figurativne stilizirane plastike predstavlja ostatak čertoza-fibule iz Nezakcija (sl. 3, br. 15). Kod ove fibule luk s nogom predstavlja malenu pticu čije tijelo čine četiri jednaka konveksno-konkavna puceta, a glavu jedno odgovarajuće puce na čijem se vrhu sprijeda nalazi jedno malo trokutasto ispupčenje koje označuje kljun ptice. Priličan broj sličnih fibula potječe iz Sv. Lucije, a objavio ih je Marchesetti.[13] Sličnih fibula ima i na Glasincu.[14] Za razliku od naše fibule kod većine analognih fibula iz Sv. Lucije peto konveksno-konkavno puce ne nalazi se na vrhu noge, već odmah iza glave, dok se kod odgovarajućih fibula s Glasinca nalaze po tri puceta na glavi, odnosno na nozi, a u sredini jedno veliko puce koje čini luk fibule. No bez obzira na razlike između fibula iz Sv. Lucije i naše fibule-ptice, opravdano je pretpostaviti, s obzirom na činjenicu da dosad nije pronađen nijedan primjerak slične fibule u Istri, da je ova fibula-ptica najvjerojatnije importirana iz Sv. Lucije, s kojom je Istra u mlađe željezno doba imala znatne trgovinske veze i kontakte.

Nepotpuna figurica patke ili guske iz Picuga također je u dobroj mjeri stilizirana, posebno noge koje su dane u obliku jednog valjkastog izduženja. Zbog funkcije privjeska koji je imala ova figurica vrh nogu je rastučen i bio je opskrbljen jednom okruglom rupom. Izrađivač ove ptice također je stilizirao i krila i označio ih s po jednim plastičnim uzdužnim rebrom. Nema dvojbe da je on ovakvom

[12] F. STARÉ, Ilirsko grobišče pri Dobovi, Arheološki vestnik SAZU, sv. II/1, Ljubljana 1951, crtež 6, sl. 1.

[13] C. MARCHESETTI, Scavi nella necropoli di S. Lucia, tab. XIX, sl. 21, 22; tab. XXIX, sl. 5.

[14] A. BENAC — B. ČOVIĆ, Glasinac — željezno doba —, Katalog prethistorijske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sv. 2, Sarajevo 1957, tab. XXVII, sl. 8, 9.

oznakom krila i potpunom obradom repa, koji je sličan repu navedene druge ptice iz ovog istog lokaliteta (sl. 2, br. 6), pokušao ovu figuricu približiti prirodnom izgledu patke. Analogan izgled i položaj repa kod ove dvije figurice ptica upućuju na mogućnost da su one izrađene u istoj obrtničkoj radionici i možda u isto vrijeme.

Svakako najljepše primjerke sitne figurativne plastike nađene u nekropolama iz željeznog doba u Istri predstavljaju realističke figurice, od kojih su samo neke plosnate, dok su druge izrađene konveksno. Upravo su zato ove figurice vrlo vrijedna svjedočanstva o umjetničkom stvaralaštvu Histra i o njihovoj kulturnoj razini do koje su dospjeli u mlađem razdoblju željeznog doba.

Među ovim figuricama posebno lijepe primjerke predstavljaju brončane figurice pet konjića iz Nezakcija, od kojih su tri činila luk jedne male čertoza-fibule, s malom pticom na vrhu noge (sl. 3, br. 16), a druga dva luk druge fibule, najvjerojatnije istog tipa i možda s istim završetkom na nozi (sl. 3, br. 17). Svih je pet ovih figurica slično, iako u obradi pojedinih detalja postoje među njima razlike. Vrlo su lijepe, a skoro su svi detalji na njima realistički obrađeni. Što se tiče glave, ona je kod svih konjića trokutasta i uzdignuta skoro do iste visine, osim kod krajnjeg konjića u tropregu, kod kojega glava neznatno strši iznad glava ostala dva konjića. Oči su im izrađene u obliku malih i okruglih plastičnih točkica, uši imaju oblik trokuta, dok je griva kod svih na koso uzdignutom i dosta jakom vratu prikazana u obliku oštrog plastičnog rebra koje je s gornje strane narezano kratkim poprečnim crticama što označavaju strune. Jednako pomno obrađene su i sapi, koje su zaobljene, a kopita su pri dnu radi potrebe njihova međusobnog spajanja u tropreg, odnosno dvopreg, rastučena i probušena, isto kao po funkciji sličnih figurica iz Sv. Lucije. Rep, koji je kod svih figurica uzdignut, kratak je i relativno debeo, po čemu je sličan repovima na figuricama-privjescima konjića iz Nezakcija i Berma (sl. 2, br. 10—12) i repovima na navedenim figuricama konjića iz Sv. Lucije, koje su također činile luk fibula, najčešće tipa čertoza. A patkica na vrhu noge čertoza-fibule, kojoj su pripadali i konjići u tropregu, jednako je lijepo, dobro i realistički oblikovana i obrađena kao i konjići, i u cjelini i u pojedinim detaljima.

Među realistički obrađene figurice spada i relativno velika figurica patke ili guske ispunjene olovom, koja je nađena negdje u kršu (nasipu) pokraj groba br. 12 u zoni I, u Nezakciju (T. I, 4).[15] Za razliku od spomenutih figura konjića obrada je ove figure dosta gruba. Ona po svom općem izgledu odražava stanovitu ukočenost i grubost, koje nisu svojstvene drugim realistički obrađenim plastičnim tvorevinama iz Istre. Možda to proizlazi iz činjenice što je najvjerojatnije ova figura služila za ručku na nekom metalnom poklopcu ciste ili situle koja je služila svakodnevnim ljudskim potrebama. Tako

[15] A. PUSCHI, Nesazio Pola, Atti e memorie, anno 22, Parenzo 1905, str. 164 (71), sl. 91, str. 109 (dalje Nesazio).

ima vrat dosta dugačak i debeo te prema gore potpuno okomito uzdignut. Vrlo je loše obrađen. Na vrhu vrata izrađena je mala okrugla glavica s očima u obliku malih i udubljenih točkica, a kljun ima horizontalan položaj, plosnat je i dugačak i neobično je sličan prirodnom izgledu kljuna kod patke ili guske. Zanimljivo je da je malim žlijebom odvojen od glave, slično kao i rep koji ima izgled malog čunja. Krila su prikazana u raširenom položaju, jaka su i imaju neproporcionalno velike dimenzije, čemu je, vjerojatno, razlog što su služila za hvataljku. Noge su dane samo u jednom dužem valjkastom izduženju. Za razliku od nogu kod figurice patke ili guske iz Picuga, kod koje su također noge prikazane u jednom komadu, a vrh im je rastučen, vrh nogu kod ove figurice stanjen je u visini od 1 cm, vjerojatno radi boljeg učvršćenja za predmet na kojem je za vrijeme upotrebe stajala.

Zbog svoje dosta realističke obrade zanimljive su i dvije figurice-privjesci konjića iz Nezakcija (sl. 2, br. 10, 11), odnosno Berma (sl. 2, br. 12). Po svojoj veličini, kao i po stilu obrade, one su skoro potpuno jednake. Obje su plosnate. Posve je moguće da je ovome uzrok funkcija koju su one nekada imale. Obje figurice prikazane su u stojećem stavu i u pokretu: prednja lijeva i zadnja lijeva noga izbačene su prema naprijed, a odgovarajuće desne noge nalaze se znatno povučene unazad. Na obje figurice lijeva prednja noga savijena je u koljenu, dok se na drugim nogama ne primjećuju koljena. Glave imaju dosta izdužene. Na figurici iz Nezakcija izrađena su oba uha i vjerojatno su zbog spljoštenosti figurice smještena jedan ispred drugog, dok je na figurici iz Berma, čini se, bilo izrađeno samo jedno uho, slično kao kod figura životinja na situlama. Na dosta dugačku vratu, koji je kod obje figurice pri glavi neznatno savijen, griva je označena poprečnim urezanim crticama, a kratki i relativno debeli rep odvojen je od tijela i koso okrenut prema dolje.

Donekle je ovim figuricama sličan konjić na vrhu ručke »skeptra«, koji je nađen u grobu 12, zoni I, u Nezakciju (sl. 3, br. 13). Ali kako je površina figurice bila jako oksidirala, nemoguće je bilo ustanoviti sve detalje obrade. Za razliku od ostalih figurica konja ovaj ima dugi i tanki rep, a prednje i stražnje noge dane su u jednom dijelu. Čitava figurica smještena je na vrhu plosnatih kljunova dviju nepotpunih i dosta stiliziranih guski ili patki, koje svojim dugim i savijenim vratovima čine završni, kružni dio »skeptra«. Ostale pobližnosti obrade nemoguće je ustanoviti, ali se čini da su oči konja bile označene dvjema malim i plastičnim točkama.

Od ovih figurica stilski se donekle odvaja glava psa (?) na vrhu čertoza-fibule nađene u grobu 59, u Picugima II (sl. 3, br. 18). Autor ove figurice prikazao je neke detalje na glavi, ali njihovu veličinu nije uskladio s njihovim prirodnim razmjerima, kao što je to slučaj kod većine figurica iz ove skupine. Tako su uši dosta velike u odnosu na glavu, a prednji dio glave, koji ima trokutasti oblik, izdužen je, prilično stiliziran i, kako se čini, nema označene oči, usta i nosnice.

Iz grupe realistički obrađenih figurica preostala nam je još samo figurica konjanika nađena u kamenoj valjkastoj žari u grobu 12, zoni I, u Nezakciju (T. I, 7).[16] Zanimljivo je spomenuti da je ovo do sada jedina figurica od kosti, pronađena u istarskim nekropolama iz željeznog doba. Usprkos tome ona je po nekim svojim stilskim svojstvima, posebno onima koja karakteriziraju figurice konjâ, veoma slična brončanim figuricama konja. Na primjer, glava konja kod ove figurice slično je obrađena kao glave ostalih konjića iz ovog istog lokaliteta.

Kao što je vidljivo, ova se figurica sastoji od konja i jahača. Ali obje figurice izrađene su od jednog komada kosti. Figurica čovjeka, čije su noge i dio ispuženih ruku s prstima (gornji dio ruku nedostaje) izrađeni u plitkom reljefu, sastoji se samo od donjeg dijela tijela (nogu) i leđa do polovice visine, dok gornji dio tijela s glavom manjka. Prema neprirodnom lomu na leđima čini se da gornji dio tijela jahača nije uopće postojao. Ako i jest, tada je nedvojbeno morao biti izrađen kao poseban dio. U tom su slučaju dvije rupice koje se nalaze na leđima poslužile za spajanje donjeg i gornjeg dijela tijela jahača. Ako je ova pretpostavka točna, onda se gornji dio tijela, zbog slabog spoja, kasnije izgubio. Međutim, postoje stanovite indicije da ovaj dio tijela jahača na ovoj figurici nije nikada bio izrađen niti je postojao. Tako Staré objavljuje jednu sličnu koštanu figuricu, nađenu u Vačama, kojoj, jednako kao i našoj, nedostaje gornji dio tijela jahača. Upravo ovaj slučaj navodi nas na pretpostavku kako je možda postojala praksa da se barem konjaničke figurice izrađene od kosti i s posebnom praktičnom ili nekom drugom namjenom, koju je sigurno nekada naša figurica imala, izrađuju samo djelomice. No na ovo pitanje možda će odgovoriti tek budućnost.

Figurica konja kod ove konjaničke figurice izrađena je daleko vještije i realističnije od jahača. Posebno se taj dojam dobiva kad se promatra prednji dio tijela konja — glava i vrat — na kojima su prikazani i vrlo lijepo obrađeni svi detalji. Prema općem izgledu i položaju pojedinih dijelova tijela konj je prikazan u kasu. Zbog toga je glava konja uzdignuta, a kratki i debeli vrat lučno savijen. Uzda, koju jahač drži u koso ispruženim rukama, na plećkama ispod vrata neznatno je opuštena. Najvjerojatnije je zbog čvrstine na ovom mjestu uzda u obliku široke vrpce, što se kod promatranja ne primjećuje, dok su dijelovi na glavi i plećkama izrađeni u vrlo plitku reljefu i djeluju više kao dekorativni elementi nego kao dio konjske opreme potrebne jahaču. Također je i zadnji dio tijela konja vrlo lijepo obrađen, posebno rep, koji je, jednako kao i kod figurice konja na vrhu »skeptra«, odvojen od tijela i seže, kako se čini, sve do kopita, gdje je bio vjerojatno spojen s podlogom na kojoj je čitava figurica stajala, odnosno s predmetom s kojim je činila jednu cjelinu.

[16] A. PUSCHI, Nesazio, str. 114—115, str. 149 (64). sl. 93.

Kronologija i zaključak

Pitanje točnije kronologije naših figurica dosta je teško rješivo, posebno zbog našeg nepoznavanja potpunih okolnosti pod kojima su one nađene u navedenim nekropolama u Istri, izuzimajući nekolicinu figurica iz Picuga i Nezakcija. Također nam stanovitu poteškoću čini i nedostatak većeg broja analogija za naše brončane figurice, i potpuni nedostatak odgovarajućih analogija izvan Istre za naše terakote. Međutim, ni plastične tvorevine nađene izvan područja Istre, koje su slične našim brončanim figuricama, nisu, koliko nam je poznato, točnije vremenski determinirane pa nam ni one ne pružaju veliku pomoć u preciznijem određivanju vremena u kojem su nastale naše brončane figurice. Zbog ovih razloga dat ćemo za terakote samo okvirnu kronologiju, a za figurice od bronce i kosti pokušat ćemo odrediti nešto točnije vrijeme njihova nastanka.

Keramička plastika iz istarskih prahistorijskih nekropola predstavlja svojevrsnu osobitost u užem i širem smislu te riječi. Ona ovdje stoji skoro potpuno osamljeno. Barem za sada nju ne možemo vezati za bilo kakve analogne primjerke plastike, bilo one od kovine, bilo one od pečene zemlje, nađene u Istri ili izvan nje. Izdvajamo malu izgubljenu ljudsku terakotu iz Picuga, koju, zbog nekih njenih stilskih osobina, konkretno zbog čunjaste kacige (?) na glavi, možemo donekle vezati za figurice od bronce na trokutastom privjesku iz ovog istog lokaliteta (sl. 2, br. 6), a ove opet za nekoliko primjeraka sličnih figurica iz Sv. Lucije. Na žalost, ova figurica ne posjeduje stilska svojstva drugih naših terakota, zbog čega nam i ne može korisno poslužiti za dataciju preostale četiri plastične tvorevine. Prema tome, najteži problem pred koji nas stavljau ove keramičke plastične tvorevine jest određivanje vremena u kojem su one nastale.

Kako smo već ranije rekli, do sada nam nisu poznati nikakvi podaci o bližim okolnostima pod kojima su one nađene. Ne znamo čak ni toliko, osim za terakotu iz Picuga, jesu li nađene u grobovima ili izvan njih, u slojevima. Prema ostacima materijalne kulture iz nekropole i s gradinskih naseljâ u kojima su nađene, ove terakote, kao i brončane figurice, spadaju u halštatski period. U Puli, iz koje potječe stilizirana glava ovna (sl. 1, br. 1), prema materijalnim ostacima zastupan je HaB, a ima i HaC, no nije nam poznato u kojoj su mjeri zastupani i ostaci materijalne kulture iz mlađih perioda željeznog doba. Iz istih faza željeznog doba pronađeni su ostaci materijalne kulture i u Nezakciju, odakle potječe glava psa (?) (sl. 1, br. 3), s tom razlikom što su u Nezakciju nađeni i takvi objekti koji nedvojbeno dokazuju nazočnost čovjeka i prije HaB, kao i sve do njegova pada godine 177. prije naše ere,[17] kada su Rimljani uz Nezakcij srušili i još dva utvrđena gradinska naselja u Istri — Mutilu i Faveriu. Za Kringu, u kojoj su pronađeni glava ovna i ljudska glava (sl. 1, br. 2, T. I, 2, 3), znamo samo da pripada gradinskim naseljima u kojima su nađeni i neki materijali iz željeznog doba, među kojima i obrađene životinjske kosti i keramičke posude.[18] No, nije nam poznato u kojim su slojevima nađeni ovi predmeti. Ipak pretpostavljamo da ovi nalazi, kao i navedene dvije glave od pečene zemlje, potječu iz slojeva koji su nastali u željezno doba. Prema poznatim ostacima materijalne kulture Picugi su naseljeni najkasnije od Ha B3. Kako nam se čini, život u Picugima prestaje tek nakon dolaska Rimljana u ove krajeve. Sudeći prema nalazima nekoliko grobova u Picugima II, sigurno je da su barem stanovito vrijeme Picugi bili naseljeni i za vladavine Rimljana u Istri.[19] U istom razdoblju bilo je naseljeno i gradinsko naselje u Bermu, u kojem je nađena figurica-privjesak konja.

Prema tome, nosioci ovih keramičkih plastičnih tvorevina jesu žitelji koji su naseljavali Istru u željezno doba. Kao što se zna, bili su to Histri. Motiv ovna, kojega prikazuju naše dvije terakote (sl. 1, br. 1, 2), najčešće je tretiran u umjetnosti situla na prijelazu 7. u 6. i na početku 5. st. p. n. e., a kasnije vrlo rijetko. Iz ovog perioda željeznog doba susrećemo motiv ovna u nekoliko slučajeva, istina, na situlama koje su nađene izvan područja Istre, na čertoza-situli iz Bologne,[20] na poznatoj situli iz Vača,[21] kao i u Sv. Luciji,[22] na kojima su rogovi, jednako kao i rogovi na glavama ovnova iz Pule i Kringe formirani u obliku spirale. Također je očito da se i repovi raznih drugih životinja, vrhovi krila krilatih životinja, kao i listovi rozeta što ih susrećemo u frizovima ovih i drugih situla i objekata iz ovog vremena, nastoje što više približiti spiralnim oblicima. Na temelju toga pretpostavljamo da je glava ovna iz Kringe nastala negdje na koncu 6. st. p. n. e., a glava ovna iz Pule, koja je jako stilizirana i ima oblik četvrtaste piramide, znatno ranije, posve moguće na koncu 7. st. p. n. e., tj. u vrijeme kad se kod Ilira, uz ornamentalne motive kojima su do tada isključivo ukrašavani razni objekti, počinju polako pojavljivati i razni figurativni motivi.

Kao što smo već ranije konstatirali, ove dvije keramičke glave ovna imaju stanovite stilske karakteristike koje se susreću i na glavi čovjeka (idola) iz Kringe (T. I, 3), kao i na glavi psa iz Nezakcija, za koju pretpostavljamo da je upotrijebljena kao protoma na nekoj kultnoj keramičkoj posudi (sl. 1, br. 3). Tu u prvom redu mislimo na dva ovalna udubljenja koja se nalaze na stražnjem dijelu glave čovjeka iz Kringe, i na duboki okomiti žlijeb koji je također smješten na stražnjem dijelu glave ovna iz Pule (sl. 1, br. 1); bez obzira na ostale

[17] A. PUSCHI, Nesazio; J. MLADIN, Umjetnički spomenici prahistorijskog Nezakcija, Kulturno-povijesni spomenici Istre V. Pula 1965. i dr.

[18] La provincia dell'Istria, anno XVI, N. 4, Capodistria 1882, str. 27.

[19] A. AMOROSO, str. 229.

[20] W. LUCKE — O. H. FREY, Die Situle in Providence, R. G. K., Römische Germanische Forschungen, B. 26, Berlin 1962, T. 18, 64.

[21] Umetnost alpskih Ilirov in Venetov — Situle od Pada do Donave, Izložba, Ljubljana 1962, prilog E (41).

[22] O. H. FREY, Die Entstehung der Situlenkunst, Römisch — Germanische Kommission, Römisch-Germanische Forschungen, Berlin 1969, T. 60.

stilske razlike koje dijele ove dvije glave, vjerujemo da je značenje ovih fenomena na objema glavama isto, da im je provenijencija ista, a posve je moguće da su se istodobno i pojavile. Također i oči na glavi čovjeka iz Kringe imaju isti čunjasti oblik kao i oči na glavi ovna iz ovog istog lokaliteta (sl. 1, br. 2), a na glavi psa iz Nezakcija, kao i na glavi čovjeka iz Kringe, na mjestu gdje bi se prirodno trebale nalaziti uši, nalaze se po dva stilizirana analogna ispupčenja koja najvjerojatnije zamjenjuju uši na ove dvije figure. Zanimljivo je spomenuti da su boja i sastav keramike od koje su rađene ove dvije glave skoro jednaki boji i sastavu keramike od koje su izrađene druge dvije keramičke plastične tvorevine. S druge strane, ako boju i sastav keramike od koje su rađene ove naše glave usporedimo s bojom i sastavom keramičkih fragmenata što su rasuti po brojnim gradinskim naseljima diljem Istre, koji su najvjerojatnije pripadali raznim tipovima posuda iskorištavanih za svagdanje potrebe, moći ćemo s lakoćom konstatirati da se ovdje radi o istoj vrsti keramike. Istina, vremenski se keramika s gradinskih naselja Istre može datirati od kasnog brončanog doba do rimske okupacije Istre. Međutim, iz dosadašnjih istraživanja nije nam poznato da su u Istri u brončano doba bile izrađivane i plastične tvorevine od pečene zemlje. A, kao što smo ranije konstatirali, nijedno naselje u kojem su nađene naše keramičke tvorevine, osim Nezakcija, nije nastalo u brončano doba. Na temelju svega ovoga dade se pretpostaviti da su glava psa iz Nezakcija i ljudska glava (idol?) iz Kringe nastale negdje između Ha C1 i Ha C3 po Kossacku.

Keramička figurica iz Picuga II (sl. 2, br. 4) nađena je u grobu 87 zajedno s jednom bikoničnom keramičkom žarom, koja je imala rub usta izvrnut prema vani. Na žalost, Amorose, koji donosi podatke o okolnostima pod kojima je nađena ova figurica, propušta donijeti i crtež žare na temelju kojeg bi bilo moguće odrediti i starost same žare i starost figurice koja je nađena u njoj.[23] Jasno, budući da ovog crteža nema, nemoguće je samo na temelju ovog šturog i kratkog opisa žare odrediti točniju dataciju bilo kojeg od ova dva objekta, posebno figurice. U tu svrhu ne možemo se poslužiti ni odgovarajućim analogijama. Koliko nam je poznato, analogni primjerci keramičke plastike do sada nisu pronađeni ni u nekropolama iz željeznog doba u Istri, kojem pripada i nekropola II u Picugima, ni u nekropolama izvan područja Istre. I uza sve to mišljenja smo da je ova figurica nastala u Picugima negdje na koncu 7. i u početku 6. st. p. n. e. Tu pretpostavku zasnivamo na činjenici da je gornji dio glave ove ljudske figurice formiran u obliku čunja. U obliku čunja, ili možda u obliku stožaste kacige kakve su nađene u Picugima,[24] formirani su i gornji dijelovi glava kod ljudskih figurica obješenih na trokutastom brončanom privjesku nađenom u Picugima I, u grobu br. 54, u kojem je bio još jedan sličan brončani privjesak ukrašen ukucanim kružićima, i jedna keramička cilindrična zdjela ukrašena plastičnim koncentričnim rebrima.[25] Prema tipološkim svojstvima žara iz ovog groba može se nesmetano datirati u isto razdoblje u koje smo prethodno datirali našu keramičku figuricu, a također i brončane figurice za koje pretpostavljamo da su ili uvezene iz Sv. Lucije, ili su nastale pod izravnim utjecajem svetolucijske kulture. Naime, na lokalitetu Sv. Lucije nađene su slične figurice, koje se mogu prema tipovima fibula na kojima su visjeli kao privjesci vremenski datirati od konca 7. st. p. n. e. do ranog latena.

[23] A. AMOROSO, Pizzughi, str. 243 (87).
[24] A. AMOROSO, Pizzughi, str. 239 (19), tab. VI, sl. 8.

Ostale brončane figurice iz Picuga u velikoj su mjeri stilizirane. Od svih najjače je stilizirana antropomorfna figurica na sl. 2, br. 9, na kojoj su dijelovi tijela samo naznačeni. Za razliku od drugih figurica koje imaju plastičnost i obujam ova je potpuno plosnasta. S obzirom na ta njena svojstva, koja je uvrštavaju u puni halštat, datiramo je od konca 7. do početka 5. st. p. n. e., u koji period Batović datira u stanovitoj mjeri slične brončane figurice iz Zatona i Nina,[26] a za koje mi pretpostavljamo da ipak nisu starije od konca 6. st. p. n. ere, s obzirom na činjenicu da su manje stilizirane od naših figurica, kao i s obzirom na prisutnost čertoza-fibula u grobovima u kojima su nađene ove antropomorfne figurice u Zatonu i Ninu.[27] Ovakvu dataciju naše figurice u dobroj mjeri opravdava i činjenica što njen osnovni oblik čini trokutasti privjesak, koji se dosta često pojavljuje i u Picugima i u Nezakciju upravo u 6. st. p. n. ere. Na žalost, ovakvu dataciju ove figurice nismo u mogućnosti utvrditi i na temelju popratnih nalaza jer nam oni nisu poznati. Svejednako držimo da argumenti koje smo naveli, ne samo što opravdavaju ovakvu dataciju već istodobno upozoruju i na prve pokušaje Histra da plastično oblikuju ljudski lik.

Također su nam nepoznate i okolnosti pod kojima su nađene preostale dvije stilizirane figurice iz Picuga, u kojima su prikazane ptice, najvjerojatnije guske ili patke (sl. 2, br. 6, 8). Tako ni njima nije moguće odrediti vrijeme nastanka na temelju popratnih predmeta. Zato ćemo se kod njihove datacije poslužiti donekle sličnim objektima s Glasinca,[28] iako je, s obzirom na geografsku udaljenost između Istre i Glasinca, skoro nemoguće arheološke nalaze s ova dva područja dovesti u bilo kakvu međusobnu ovisnost. Zato bi bila malo uvjerljiva pretpostavka da su ove figurice importirane s Glasinca u Picuge. Više-manje sigurno je da one nisu trgovinom doprle s Glasinca u Istru, isto kao što se glasinačkim figuricama ne može pribrojiti slična realistička figurica pijetla ili kokoške nađene u ovom istom lokalitetu (sl. 2, br. 7),[29] za koju pak nalazimo analogije i u Sv. Lu-

[25] A. AMOROSO, Pizzughi, str. 238 (54), tab. VI, sl. 4; VII, sl. 19, 20.
[26] Š. BATOVIĆ, Nekoliko ilirskih antropomorfnih figura iz sjeverne Dalmacije, Arheološki vestnik SAZU, sv. VI/2, Ljubljana 1955, str. 243, sl. 1.
[27] Š. BATOVIĆ, sp. dj., str. 242, bilješka 32.
[28] A. BENAC — B. ČOVIĆ, sp. dj., tab. XI, sl. 12, 13.
[29] A. BENAC — B. ČOVIĆ, sp. dj., tab. XXXXIX, sl. 19.

ciji.[30] Benac i Čović odgovarajuće figurice s Glasinca datiraju u Glasinac IVc, tj. u vrijeme od godine 650—500. prije naše ere,[31] što je čini nam se, malo prerano za naše figurice. Najvjerojatnije je da su prve dvije figurice iz Picuga nastale na koncu toga glasinačkog perioda, jednako kao i figurica kokoške ili pijetla, te čertoza-fibula čija noga završava glavom psa (?) umjesto konveksnim pucetom, (sl. 3, br. 18), a koje su zajedno nađene u grobu br. 59 u Picugima II.[32]

Vjerujemo da je u ovom razdoblju nastala i realistički obrađena brončana figurica patke iz Nezakcija (T. I, 4), koja je ispunjena olovom, a za koju nemamo odgovarajućih analogija ni u Istri ni izvan Istre, niti su nam poznate pobliže okolnosti u kojima je ona nađena u ovoj nekropoli,[33] kao i mala čertoza-fibula, izrađena u obliku ptice, iz Nezakcija (sl. 3, br. 15), kojoj, kao što smo rekli, analogije nalazimo u Sv. Luciji i donekle na Glasincu, a koje Benac i Čović također datiraju u Glasinac IVc.[34] A figurice dvaju realistički obrađenih konjića iz Nezakcija i Berma (sl. 2, br. 11, 12), koje su po svojim stilskim karakteristikama slične figurama konja na raznim situlama s konca 6. i s početka 5. st. p. n. e., datiramo najkasnije na konac prve polovice 5. st., dok ručku žezla iz groba 12 u Nezakciju (sl. 3, br. 13), zbog izgleda gusaka na kojima stoji elegantna figurica konja, datiramo u zadnju četvrtinu 6. st. p. n. e.

Od naših figurica preostala su nam još tri konjića smještena na luku jedne male čertoza fibule, dva na luku druge fibule, koja je vjerojatno pripadala istom tipu, i figurica konjanika od kosti. Sve ove figurice potječu iz Nezakcija.

Figuricama naših pet konjića donekle su slične figurice tri konjića na luku T-fibule iz Sv. Lucije[35] i konjići s malim pticama na luku, odnosno na vrhu noge čertoza-fibule nađene u jednoj rekonstruiranoj grobnoj cjelini u Zagorju (Slovenija), koju S. Grabovec datira u Ha D2.[36] Slično modeliranu pticu na vrhu noge čertoza-fibule susrećemo i na još dvije fibule iz Sv Lucije,[37] na kojima također luk čini figurica konja, odnosno psa. Ove dvije posljednje fibule iz Sv. Lucije nađene su s još tri fibule, od kojih dvije pripadaju dvouzlastim, a treća je lučna i bila je opskrbljena privjescima, odnosno dijelom provijesla koje je pripadalo nekoj situli ili

[30] C. MARCHESETTI, Scavi nella necropoli di S. Lucia, str. 99, grob 2235, tab. XXIV, sl. 37.
[31] A. BENAC — B. ČOVIĆ, sp. dj., str. 47.
[32] A. AMOROSO, Pizzughi, str. 242 (59), tab. VII, 2; IX, 13.
[33] A. PUSCHI, Nesazio, str. 164 (71).
[34] A. BENAC — B. ČOVIĆ, sp. dj., str. 48, tab. XXVII, sl. 8, 9.
[35] C. MARCHESETTI, La necropoli di S. Lucia preso Tolmino (Scavi del 1884), Trieste 1886, tab. VII, sl. 5.
[36] S. GABROVEC, Zagorje u prazgodovini, Arheološki vestnik SAZU, sv. XVII, Ljubljana 1966, str. 28 i dalje, tab. 7, sl. 1 i 2.
[37] C. MARCHESETTI, Scavi nella necropoli di S. Lucia, str. 86, grob 1932; str. 11, grob 314, tab. XX, sl. 10, 12.

cisti. Na žalost, kao što smo naveli, nisu nam poznate okolnosti u kojima su nađene naše fibule s konjićima. No, bez obzira na to, vjerujemo da se popratni arheološki materijali s kojima su nađene ove fibule u Nezakciju nisu mogle razlikovati od onih s kojima su nađene analogne figurice u Sv. Luciji i Zagorju. To nas navodi na pretpostavku da su one nastale u Nezakciju, u onom istom periodu u koji S. Gabrovec datira navedenu grobnu cjelinu iz Zagorja, tj. u Ha D2, odnosno na konac 5. stoljeća prije naše ere.

Figurica konjanika iz Nezakcija (T. I, 7), koja nam je još preostala i koju još nismo datirali, jedina je među plastičnim tvorevinama iz Istre koja je izrađena od kosti. U grobu 12 u Nezakciju nađena je u kamenoj valjkastoj žari zajedno s jednom velikom lučnom fibulom, s jednom fibulom *á due bottoni*, jednom tipa čertoza i s još četiri ukrasne igle koje su imale okrugle glave ispod kojih se nalazilo nekoliko prstenova i diskoidnih ojačanja postavljenih između tih prstenova.[38] Tipološki se svi predmeti mogu datirati između 7. i konca 4. st. prije nove ere, bez obzira na to što ne znamo u kojem se dijelu ovog bogatog groba nalazila navedena kamena žara. Više-manje sigurno je da je u ovom vremenskom rasponu nastala i koštana figurica našeg konjanika.

No, ako ocjenjujemo pojavu ove iznimno lijepe koštane figurice u okvirima općeg kulturnog stvaralaštva Histra i u skladu s razinom do koje je u navedenom vremenskom periodu u svom razvoju doprla njihova kultura, posebno jedan njen dio — umjetnost situla — tada je moguće dati i nešto određeniju dataciju ove figurice. Dosadašnja istraživanja razvoja situlaste umjetnosti u Istri pokazala se da je ona bila u svom najvećem usponu pri koncu 6. i u drugoj polovici 5. st. prije nove ere i to upravo u Nezakciju, gdje je u grobu 12, znači u istom grobu u kojem je nađena i ova konjanička figurica, nađeno nekoliko figuralnih situla (sve su fragmentirane) s izrazito relastički tretiranim figurama, što je uostalom karakteristika i ove koštane figurice. S obzirom na to i s obzirom na njenu umjetničku kvalitetu posve je moguće da je ova figurica nastala najkasnije negdje u drugoj polovici 5. st. prije nove ere. Takvu njenu dataciju omogućuje nam također i jedino dosada poznata analogna koštana figurica nađena u Vačama, koju F. Staré datira u Vače II b.[39] Zato je teško pretpostaviti da je ova figurica mogla nastati u kasnijem razdoblju željeznodobne kulture Istre. Gruba i nerutinirana obrada figuralnih motiva na nekim situlama iz Nezakcija i vrlo slaba kvaliteta domaćih keramičarskih proizvoda nastalih od konca 5. st. p. n. ere pa dalje također govore da je takva mogućnost vrlo malo vjerojatna.

[38] A. PUSCHI, Nesazio, 22, str. 114, sl. 93; str. 149 (broj 64—71).
[39] F. STARÈ, Prazgodovinske Vače, Katalog, Ljubljana 1954, str. 125, 126 (f),tab. LXXV, 23.

Ovaj prikaz plastičnih tvorevina iz Istre u prvom nam je redu pokazao da su Histri, bez obzira na dugu tradiciju i iskustvo koje su imali s ornamentalnim motivima kojima su ukrašavali neke svoje proizvode u starije željezno doba, polako prelazili na koncu 7. i na početku 6. st. p. n. e. na ukrašavanje tih proizvoda figurativnim motivima i da su uz to izrađivali i samostalne plastične tvorevine. Nedvojbeno je proces koji je u tom pogledu tekao kod Histra išao usporedno s odgovarajućim procesom kod susjednih naroda i to usprkos činjenici što je postojala prirodna odvojenost Histra od tih naroda zbog geografskog smještaja Istre i zbog konfiguracije njenog perifernog tla. Stil i motivi naših figurica pokazuju da su Histri zaista pratili taj proces. Međutim, umjetnička kvaliteta pojedinih plastičnih tvorevina koje smo ovdje obradili, na primjer kvaliteta terakota i konjaničke koštane figurice iz Nezakcija, pokazuje da su oni išli ne samo ukorak s razvojem i napretkom plastičnih umjetnosti kod svojih susjeda već da su ih pomalo i nadmašili. Time su Histri pokazali da nisu bili samo puki kopisti, već i izvorni stvaraoci kulturnih dobara.

1. GLAVA OVNA IZ PULE
Sl. 1, br. 1 a, b, T. I, 1.

Izrađena je od dobro pečene sivkastocrvene keramike, pomiješane s krupnijim zrncima bijelog kremena pijeska. Potpuno je sačuvana. Ima oblik prizme koja se prema dolje proširuje. Gornji njen dio neznatno je nagnut prema prednjoj strani. Čitava figura jako je stilizirana. Na stražnjoj strani od vrha do dna, po sredini, izrađen je jedan dosta dubok i relativno širok žlijeb, koji dijeli glavu i njen produžetak u dva jednaka dijela. Nema označene sve dijelove. Na vrhu s prednje strane nalazi se kratko trokutasto ispupčenje, kojim je najvjerojatnije označena njuška. Oba su roga vidljivo označena. Jedino se po njima dade zaključiti da se ovdje radi zaista o ovnu. Rogovi su izrađeni u obliku plastičnih spirala na vrhu kojih se nalazi po jedno malo ljevkasto udubljenje. Prijelaz između glave u vrat, odnosno dio tijela od glave naniže, nije ničim naznačen.

Veličina: visina 11 cm, širina 6 cm
Dat.: oko 7. st. p. n. e.
Arheološki muzej Istre u Puli.
Nije objavljena

2. GLAVA IZ KRINGE
T. I, 3.

Izrađena je od crvenopečene keramike, pomiješane s bijelim kremenim pijeskom. Najvjerojatnije je da je u ovoj glavi prikazan lik čovjeka. Potpuno je sačuvana, a vrat je na stražnjoj strani otučen tako da nije moguće ustanoviti je li glava prvobitno bila aplicirana na neku keramičku posudu, gdje je služila za ručku, ili je bila izrađena kao samostalan portret i služila kao idol.

Površina je čitave glave glatka. Na gornjem dijelu glave ne primjećuju se nikakvi tragovi koji bi upućivali na kosu. Na licu se ističe relativno velik trokutast nos, na vrhu kojega se nalaze dvije nosnice u obliku dviju okruglih dosta dubokih rupica. Jedan centimetar ispod nosa, koji je s donje strane trapezasto oblikovan, nalazi se jedno plastično horizontalno postavljeno rebro, dužine 3 cm, kojim su označena usta. Očne šupljine prikazane su s dva relativno velika eliptična udubljenja. U ovim udubljenjima, u nejednakoj visini, smještena su dva oka izrađena u obliku dva dosta velika plastična stošca. S gornje strane, na mjestima gdje bi se trebale po prirodi nalaziti uši, izrađena su dva plastična ojačanja nepravilna oblika, koja najvjerojatnije označuju uši. Na stražnjoj strani po sredini glave smješteno je jedno okomito plastično rebro koje je pri dnu šire nego na vrhu, a s čije se lijeve i desne strane nalazi po jedno veliko eliptično udubljenje. Ta udubljenja najvjerojatnije označuju dva dijela mozga.

Veličina: visina 10,5 cm, širina 9,5 cm
Dat.: 7—4. st. p. n. e.
Arheološki muzej Istre u Puli
Nije objavljena.

3. GLAVA OVNA IZ KRINGE
Sl. 1, br. 2, T. I, 2.

Potječe iz Kringe, ali nam nisu poznate okolnosti pod kojima je nađena.

Izrađena je od dobro pečene crvene keramike u kojoj se nalaze zrnca bijeloga pijeska. Na početku vrata nalazi se lom, na temelju čega se dade pretpostaviti da je glava bila aplicirana na neku kultnu posudu kojoj je slu-

žila kao ručka. Čitava je glava vrlo realistički oblikovana. Okrugla je, a njuška je izdužena i ima oblik trokuta. Usta su u obliku plitkog horizontalnog žljebića, nosnice su označene dvjema dubokim okruglim rupicama, a oči, smještene odmah ispod početka rogova, dvama stožastim ispupčenjima. Lijevi rog većim je dijelom uništen, a desni je potpuno sačuvan. Oba roga prikazana su u obliku spirale, a izrađena su u plitkom reljefu. S gornje strane glava je glatka i ne primjećuju se nikakvi tragovi koji bi pokazivali da je umjetnik namjeravao označiti vunu. S donje strane na vratu vidi se jedan slabo izveden okomit žlijeb koji najvjerojatnije označuje dišni organ.

Veličina: visina 8 cm, širina 8 cm
Dat.: kraj 6. st. p. n. e.
Arheološki muzej Istre u Puli
Inv. br. P/2107.
Nije objavljena.

4. GLAVA PSA (?) IZ NEZAKCIJA
Sl. 1, br. 3.

Prema podacima koji se nalaze u muzejskoj inventarnoj knjizi, nađena je u Nezakciju, ali se ne zna pod kojim okolnostima.

Izrađena je od relativno dobro pečene keramike u kojoj se nalaze zrnca bijelog pijeska. Stilizirana je. Njušku ima izduženu, slabo obrađenu, i oblika trapeza. Na vrhu je neznatno otučena. Prema ostacima dviju udubljenih okruglih točaka čini se da su nosnice bile označene kao kod ovna i ljudske glave iz Kringe. Na mjestu gdje se nalaze uši izrađena su dva ovalna plastična ispupčenja. Vrat je kratak. Pod kutom od 90° prelazi u jedno horizontalno prizmatično izduženje na čijem se kraju vidi lom. S obzirom na to pretpostavljamo da je ova glava bila aplicirana na neku keramičku posudu kultnog karaktera, na kojoj je služila kao ručka.

Veličina: visina 9 cm
Dat.: od konca 7. do 4. st. p. n. e.
Arheološki muzej Istre u Puli
Inv. br. P/2637.
Nije objavljena.

5. LJUDSKA FIGURICA IZ PICUGA
Sl. 2, br. 4.

Nađena je u Picugima II, u grobu 87, u jednoj bikoničnoj keramičkoj posudi čiji je obod razvraćen. Sada je zagubljena.

Izrađena je od pečene gline. Stilizirana je. Vjerojatno je predstavljala lik žene. Prema crtežu koji donosi Amoroso, na glavi ima označene sve dijelove. Oči su označene dvjema malim okruglim rupicama, nos ima prirodan izgled, a mala usta prikazana su jednom kratkom ugrebenom linijom. Uši nisu označene. Vrh glave stožastog je oblika. Ruke, kao i noge, od kojih nedostaje desna ruka i lijeva noga, razdvojene su i prikazane u obliku kratkih izduženja, slično kao kod neolitskih figurica. Dojke su označene s dva plastična stošca, a pupak jednom udubljenom točkicom. Prema crtežu, na figurici nije bila prikazana odjeća.

Veličina nepoznata
Dat.: poč. 6. st. p. n. e.
Nije poznato gdje se sada nalazi.
Lit.: A. Amoroso, Le necropoli preistoriche dei Pizzughi, Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria, vol V, fasc. 1 i 2, Parenzo, 1889, str. 243 (87), tab. IX, sl. 8.

6. PRIVJESAK S TRI LJUDSKE FIGURICE IZ PICUGA
Sl. 2, br. 5.

Nađen je u Picugima I, u grobu br. 54, s još jednim sličnim brončanim privjeskom i jednom keramičkom zdjelicom ukrašenom s četiri horizontalna plastična rebra koja su s gornje strane ukrašena otiscima nokta. Sada su zagubljeni.

Sve tri figurice obješene su na donjoj strani trokutastog brončanog privjeska koji na gornjoj strani ima jedan prstenasti kolut; odgovarajući prstenasti kolut nalazi se također na vrhu glave kod sve tri figurice. Brončane su i stilizirane. Gornji dio glave čunjastog je oblika, a lice je trokutasto. Obje ruke savijene su u krug i šakama naslonjene na bokove. Donji dio tijela izrađen je u jednom komadu i ima zvonasti oblik, možda zbog odjeće koja je na taj način prikazana. Nekoliko tamnih horizontalnih linija koje se vide na tom dijelu tijela pokazuju da su figurice zaista bile prikazane obučene.

Veličina nepoznata
Dat.: poč. 6. st. p. n. e.
Nije poznato gdje se sada nalazi
Lit.: A. Amoroso, Le necropoli preistoriche dei Pizzughi, Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, vol. V, fasc. 1 i 2, Parenzo, 1889, str. 238, tab. VI, sl. 4; tab. VII, sl. 19, 20.

7. GUSKA ILI PATKA IZ PICUGA
Sl. 2, br. 6.

Potječe iz jedne od dviju nekropola u Picugima. Nije poznat broj groba ni okolnosti nalaza.

Izrađena je od lijevane bronce. Dosta je stilizirana. Manjka joj glava s dijelom vrata. Na kraju nogu, koje su dane u jednom valjkastom izduženju, vidi se ostatak veće rupice, po čemu se dade zaključiti da je ova figurica bila upotrijebljena kao privjesak. Vrat je relativno dug i savijen prema leđima, a profil vrata je trapezast. Krila i kralježnica označeni su s po jednim uzdužnim plastičnim rebrom, a rep je dug i trokutastog oblika. Po sredini stiliziranih nogu vidi se prstenasto ojačanje.

Veličina: dužina 3,4 cm, visina također 3,4 cm
Dat.: prva polovica 5. st. p. n. e.
Arheološki muzej Istre u Puli
Inv. br. P/1580.
Lit.: A. Amoroso, Le necropoli preistoriche dei Pizzughi, Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, vol. V, fasc. 1 i 2, Parenzo, 1889, tab. IX, sl. 19.

8. KOKOŠ IZ PICUGA
Sl. 2, br. 7.

Nađena je u Picugima II, u grobu 59, zajedno s jednom fibulom tipa čertoza koja ima na vrhu noge umjesto konveksno-konkavnog puceta glavu psa (sl. 3, br. 18), i s jednom keramičkom posudom nepoznata oblika.

Izrađena je od lijevane bronce. Po obradi spada među realistički tretirane figurice. Iznimku čini prednji dio glave — kljun — koji sliči njuški neke životinje. Prema crtežu, kresta je izrađena u obliku prstena koji je s gornje strane zaravnat. Noge su jednako kao i kod naprijed navedene patke ili guske izrađene u jednom izduženom valjkastom komadu na čijem se plosnatom kraju vidi ostatak veće rupice. Rep je dosta stožast i neznatno savijen prema dolje. Nije jasno jesu li krila bila posebno naznačena. Služila je za privjesak.

Veličina nepoznata
Dat.: druga pol. 5. st. p. n. e.
Nije poznato gdje se sada nalazi
Lit.: A. Amoroso, Le necropoli preistoriche dei Pizzughi, Atti e memorie, vol. V, Parenzo, 1889, str. 242, tab. VII, sl. 2; tab. IX, sl. 13.

9. PATKA IZ PICUGA
Sl. 2, br. 8.

Prema muzejskoj inventarnoj knjizi, nađena je u jednoj od dviju nekropola u Picugima, ali nije poznat broj groba ni okolnosti pod kojima je nađena.

Izrađena je od lijevane bronce. Potpuno je sačuvana. Služila je za privjesak. Prema karakteristikama obrade spada u stilizirane figurice. Vrat ima dosta dugačak i okrenut prema gore. Na vrhu vrata nalazi se mala stilizirana glava na kojoj nisu označeni pojedini detalji. Na ledima se nalazi jedan otvoreni prsten koji je služio za vješanje figurice. Rep ima tanak i raširen, a noge stilizirane, razdvojene i malo savijene. Na vrhu su oštre i stanjene.

Veličina: dužina 3,5 cm, visina 1,5 cm
Dat.: poč. 5. st. p. n. e.
Arheološki muzej Istre u Puli
Nije objavljena.

10. ANTROPOMORFNA LJUDSKA FIGURICA IZ PICUGA
Sl. 2, br. 9.

Nađena je, prema inventarnoj muzejskoj knjizi, u jednoj od dviju nekropola u Picugima, ali se ne zna u kojem grobu.

Izrađena je od nešto debljeg brončanog lima. Kroz malu rupicu na sredini gornje strane provučen je jedan veći prsten izrađen od tanke brončane žice čiji se krajevi mimoilaze. Na njemu se nalazi još jedan lijevani prsten o koji je, vjerojatno, figurica bila obješena. Služila je za privjesak. Jako je stilizirana. Noge i ruke samo su naznačene, a glavu je nemoguće uočiti. Pri kraju na gornjoj strani vidi se jedno malo trokutasto ispupčenje, čiji smisao nije jasan. Obje su strane lima ravne i nisu ukrašene.

Veličina: visina 2,1 cm, širina 3,2 cm, promjer većeg prstena 2 cm, promjer manjeg prstena 1,5 cm
Dat.: 6. st. p. n. e.
Arheološki muzej Istre u Puli
Inv. br. P/2066.
Nije objavljena.

11. PATKA IZ NEZAKCIJA
T. I, 4.

Potječe iz Nezakcija. Pronađena je u nasipu negdje u blizini groba br. 12, u zoni I.

Relativno je dosta velika. Izrađena je od lijevane bronce, a unutrašnjost je većim dijelom ispunjena olovom. Najvećim je dijelom realistički obrađena. Prikazana je s horizontalno raširenim krilima i vratom koji je uzdignut prema gore pod kutom od devedeset stupnjeva. Kljun ima dugačak i plosnat, a profil mu je trokutast. Na glavi, koja je mala, oči su označene dvjema malim okrugnim rupicama. S donje su strane krila odvojena od tijela jednim plitkim uzdužnim žlijebom. Rep ima čunjast oblik i odvojen je od tijela, a s gornje strane ukrašen poprečnim plitko urezanim linijama. Noge su stilizirane i prikazane u obliku dosta dugačkog stupića, koji je pri kraju nešto tanji.

Služila je, vjerojatno, kao ručka na poklopcu situle ili ciste.

Veličina: visina 7,5 cm, duž. 5,5 cm
Dat.: 6. st. p. n. e.
Arheološki muzej Istre u Puli
Inv. br. P/9587.
Lit.: A. Puschi, Nesazio Pola, Atti e memorie, anno 22, Parenzo, 1905, str. 164 (71), sl. 91.

12. KONJIĆ IZ NEZAKCIJA
Sl. 2, br. 10.

Nađen u naslagama, vjerojatno na području nekropole u zonama I, II. i III. u Nezakciju.

Lijevana bronca. Plosnat je. Sačuvan je potpuno. Stiliziran je. Relativno je dug. Upotrijebljen je kao privjesak. Na sredini leđa ima šuplje polumjesečasto ispupčenje o koje je figurica bila obješena na odjeći vlasnika. Vrat ima dosta dugačak i koso uzdignut prema gore. Glava je jako stilizirana i nema označene oči, uši i usta. Noge su razdvojene i na kraju šiljasto završavaju. Rep je kratak i nejednake debljine. Duž gornjeg dijela vrata griva je označena s pet urezanih kosih crtica.

Veličina: dužina 4,2 cm, visina 1,6 cm
Dat.: pol. 5. st. p. n. e.
Arheološki muzej Istre u Puli
Lit.: A. Puschi, Nesazio Pola, Atti e memorie, anno 22, Parenzo, 1905, str. 122, 163 (59).

13. KONJIĆ IZ NEZAKCIJA
Sl. 2, br. 11.

Nađen u naslagama negdje na nekropoli u zonama I, II. ili III. u Nezakciju.

Lijevana bronca. Izrađen je nešto plastičnije od naprijed navedene figurice konja i s daleko više smisla za realističko oblikovanje. Na ledima, na kraju vrata, nalazi se polumjesečasto ispupčenje s jednom okruglom rupicom koja upućuje na to da je i ova figurica bila upotrijebljena kao privjesak. Prema položaju nogu, konjić je prikazan u hodu. Vrat ima koso prema gore uzdignut i na sredini malo savijen. Glava mu je realistički oblikovana, uši su označene dvama plastičnim trokutima postavljenim jedan ispred drugog, a usta jednim usječenim trokutom. Duž vrata griva je označena s pet kosih ugraviranih crtica. Rep ima kratak i prema dolje okrenut. Ima označene sve četiri noge, koje su dosta visoke i sudeći po zadnjoj lijevoj nozi, imale su obrađena kopita. Prva lijeva i zadnja desna noga izbačene su prema naprijed, a odgovarajuće noge na desnoj strani unazad. Sve su četiri noge neznatno savijene u koljenima.

Veličina: dužina 4,3 cm, visina 3,3 cm
Dat.: pol. 5. st. p. n. e.
Arheološki muzej Istre u Puli
Lit.: A. Puschi, Nesazio Pola, Atti e memorie, anno 22, Parenzo, 1905, str. 122, sl. 102; str. 163 (58).

14. KONJIĆ — PRIVJESAK IZ BERMA
Sl. 2, br. 12.

Nađen negdje u slojevima na nekropoli u Bermu, ali pobliže okolnosti nalaza nisu poznate. Zagubljen je.

Po obradi i funkciji sličan je naprijed navedenoj figurici konja iz Nezakcija.

Veličina: dužina 4,1 cm, visina 3 cm
Dat.: pol. 5. st. p. n. e.
Nepoznato gdje se sada nalazi
Lit.: Dr. C. Marchesetti, Di alcuni antichita scoperte a Vermo presso Pisino d'Istria, Archeografo triestino, nuova seria, vol X, str. 420, sl. 10. Trieste 1884. godine.

15. RUČKA — SPEKTAR (ŽEZLO) IZ NEZAKCIJA
Sl. 3, br. 13.

Nađena je u Nezakciju, u zoni I, grob 12.

Izrađena je od lijevane bronce. Sastoji se od donjeg valjkastog dijela, koji je šupalj, od dviju stiliziranih u krug postavljenih pataka ili gusaka, te od figurice konja na vrhu. Donji valjkasti dio po čitavoj visini ukrašen je s pet grupa koncentričnih linija, a na početku opskrbljen je s dvije rupice postavljene jedna nasuprot drugoj, u koje su, najvjerojatnije, bile udjenute dvije sitne zakovice kojima je ovaj dio bio spojen s drvenim produžetkom. Dvije stilizirane guske izrastaju izravno iz ovog dijela i na sredini se spajaju sa zatiljcima. Mali konjić, koji stoji s nogama na kraju dugih kljunova ovih ptica, stiliziran je. Dan je plosnato. Prve i zadnje noge izrađene su u jednom komadu, a glava, na kojoj nisu označeni uši, sliči glavi neke ptice. Rep ima dugačak i spojen donjim dijelom za vrh kljuna ptice.

Veličina: visina 10 cm, širina od jednog kraja kljuna ptica do drugog 3,3 cm, a promjer ručke pri dnu na otvoru 1 cm
Dat.: zad. četvrtina 6. st. p. n. e.
Arheološki muzej Istre u Puli
Lit.: A. Puschi, Nesazio Pola, Atti e memorie, anno 22, str. 123, 151 (94), sl. 104.

16. PTICA IZ NEZAKCIJA
Sl. 3, br. 15.

Nađena je u Nezakciju, ali se ne znaju pobliže okolnosti nalaza.

Bronca. Predstavlja luk i nogu čertoza fibule. Načinjena je od dijelova. Trup ptice predstavljaju četiri konveksno-konkavna puceta koja su s gornje strane ukrašena jednom rupicom i po jednim koncentričnim plastičnim rebrom. Glava je također označena jednim, ali nešto većim, odgovarajućim pucetom, na čijem se prednjem rubu nalazi malo trokutasto ispupčenje kojim je označen kljun. Puceta od kojih se sastoji tijelo ptice učvršćena su pomoću sitnih zakovica na jedno uzdužno i dva poprečna rebra. Čitava je figurica oštećena.

Veličina: dužina 4,2 cm, širina 2,2 cm
Dat.: oko 500. g. p. n. e.
Arheološki muzej Istre u Puli
Nije objavljena,

17. ČERTOZA — FIBULA S TROPREGOM IZ NEZAKCIJA
Sl. 3, br. 16.

Nađena je u nanosu na nekropoli u Nezakciju, ali nisu poznate okolnosti pod kojima je bila.

Lijevana bronca. Sastoji se od tri figurice konjića postavljenih jedan pokraj drugog. Oni čine luk fibule i međusobno su spojeni u visini kopita. Na vrhu noge umjesto puceta nalazi se mala ptičica. Nedostaje igla s glavom fibule. Površina figurica neznatno je oštećena.

Figurice konja vrlo su lijepo i realistički obrađene. Slične su po obradi, položaju i veličini. Glave im imaju prirodan izgled, kao i uši, koje su trokutastog oblika. Oči su označene dvjema malim plastičnim točkicama, a usta urezanom crticom. Kod sva tri konjića griva je prikazana s po jednim plastičnim rebrom koje je s gornje strane narezano kratkim poprečnim crticama. Sapi su im zaobljene, a repovi kratki i dosta debeli. Noge i kopita imaju prirodan izgled, ali su zbog međusobnog spajanja figurica kopita pri kraju kružno nrastučena. Konjići su spojeni pomoću sitnih zakovica koje su umetnute u prednja i stražnja kopita.

Figurice konja i figurica ptice vrlo su lijepo izrađene. Najvjerojatnije je u ovoj ptici na vrhu noge fibule prikazana patkica. Izuzimajući noge, svi su detalji na njoj prikazani. Površina joj je samo neznatno oštećena.

Veličina: dužina 2,5 cm, visina 2,2 cm, širina sva tri konjića 1,5 cm
Dat.: kraj 5. st. p. n. e.
Arheološki muzej Istre u Puli
Lit.: A. Puschi, Nesazio Pola, Atti e memorie, anno 22, str. 161 (27), Parenzo 1905.

18. ČERTOZA — FIBULA S DVOPREGOM IZ NEZAKCIJA
Sl. 3, br. 17.

Nađena je u nanosu na nekropoli u Nezakciju, ali nije poznata bliža lokacija ni okolnosti u kojima je nađena.

Kao i prethodne figurice i ove su se najvjerojatnije nalazile na luku čertoza-fibule. Po stilu obrade obje su figurice analogne naprijed navedenim figuricama konja, a samo se neznatno razlikuju po dimenzijama.

Veličina: dužina 3 cm, visina 2 cm
Dat.: kraj 5. st. p. n. e.
Arheološki muzej Istre u Puli
Lit.: A. Puschi, Nesazio Pola, Atti e memorie, anno 22, str. 161 (28), Parenzo 1905.

19. KONJANIK IZ NEZAKCIJA
T. I, 7.

Pronađen je u Nezakciju, u zoni I, u grobu 12. Nalazio se u kamenoj valjkastoj žari (koja se izgubila) zajedno s jednom velikom brončanom lučnom fibulom na čijem je luku bilo nanizano nekoliko koštanih perli, s jednom fibulom *a due bottoni*, s jednom fibulom tipa čertoza, i s četiri brončane igle, od kojih su tri imale glavu u obliku kugle ispod koje se nalazilo nekoliko prstenastih i diskoidnih ojačanja.

Izrađen je od jednog komada kosti. Nije potpuno sačuvan. Nedostaje gornji dio leđa i glava jahača, prednje noge, zadnja desna noga i dio lijeve noge konja. Služio je najvjerojatnije kao privjesak. Obje figure — jahač i konj — obrađene su vrlo lijepo. Njihova je obrada skoro potpuno realistička. Na obje figure istaknute su pojedinosti tijela i detaljno su obrađene. Konj ima relativno debeo, ali kratak vrat. Duž vrata označena je griva jednim uskim plastičnim rebrom koje je s gornje strane narezano kratkim kosim crticama. Glava mu je proporcionalno velika. Svi su detalji na njoj naznačeni i potanko obrađeni. Uši imaju oblik trokuta. Oči su u obliku dviju malih plastičnih kuglica. Iznad usta, koja su prikazana jednom malom plastičnom linijom, nosnice su prikazane dvjema dubokim rupicama. Na glavi konja izrađena je u plitkom reljefu uzda koja jednim dijelom ide iza ušiju, a drugim preko njuške. U ispruženim rukama jahač drži uzdu na polovici visine plećki. Gol je. Gornji dio tijela jahača izrađen je u obliku šuplje prizmatične košarice, dok su noge s detaljima izvedene u plitkom reljefu. Na leđima jahača vide se dvije male rupice, dok je u visini leđa konja kroz tijelo jahača provučen komad deblje brončane žice. Sapi konja lijepo su zaobljene, a dugi rep doseže do kopita. S jedne su strane obje figure crne boje, dok se na drugoj strani zadržala boja kosti od koje su figure izrađene.

Veličina: visina 2,5 cm, dužina 4,3 cm
Dat.: druga pol. 5. st. p. n. e.
Arheološki muzej Istre u Puli
Inv. br. P/9516.
Lit.: A. Puschi, Nesazio Pola, Atti e memorie, anno 22, str. 114, 149 (64), sl. 93. Parenzo 1905.

URGESCHICHTLICHE KLEINPLASTIK IM ARHÄOLOGISCHEN MUSEUM ISTRIENS IN PULA

(Zusammenfassung)

Figurative Motivik von Gebiet Histras sind in der Eisenzeit selten, weil damals geometrische Verzierungen Oberhand gewonnen haben. Figurative Verzierungen kommen seit dem 7 Jh. auf keramischen und metallenen Gefässen und anderen Gegenstanden vor. Seitdem kommt auch die Kleinplastik vor, die der Verfasser hier bearbeitet. Auf dem Gebiet Istriens sind nur 27 Exemplare bekannt und zwar 21 aus Bronze, 5 aus Keramik und eine Beinfigur. Diese Figuren wurden als Anhängsel, Fibel- oder Szepterteile verwendet, jene aus Keramik wohl als Gefässhenkel, Idolen u. a. Darin sind Menschenfiguren in 7 Exemplaren (1 Reiter, 3 Anhängsel, 1 Figur, 2 Köpfe), Tierfiguren in 20 (9 Pferde, 1 Vogel, 2 Widder, 2 Hunde, 1 Huhn, 5 Enten oder Gänse) Exemplaren. Die meisten stammen aus Nesactium und Picugi, einige wurden aber auch in Pula, Kringa und Beram freigelegt. Aus Nesactium stammen die Bronzefiguren: 1 Ente, 2 Pferde, 1 Szepter mit zwei Enten oder Gänsen und einem Pferd aus Grab 12, 1 Fibel mit Dreigespann, 1 Fibel mit Zweigespann, 1 Vogel, ferner ein Hundekopf aus Keramik und eine Beinfigur — der Reiter aus Grab 12. Aus Picugi stammen folgende Bronzegegenstände: das Anhängsel mit drei kleinen Menschenfiguren aus Grab 54, 1 Certosafibel mit Hundekopf aus Grab 59, 2 Enten, 1 Huhn, 1 Menschenfigur, ferner aus Keramik, 1 Menschenfigur aus Grab 87. Aus Kringa stammt auch ein Menschenkopf und ein Widderkopf, beide aus Keramik; aus Pula der Widderkopf aus Keramik; aus Berma ein Bronzepferd. Alle datiert der Verfasser vom 7 bis zum 4 Jh.

Diese Figuren entwickelten sich in der istrischen Kultur parallel mit den anderen Kulturen, unter deren Einfluss die Histren zum Teil diese Figuren anfertigten, während sie durch einen Teil der originellen Eigenschaften die Nachbarkulturen sogar überboten. So entstanden z. B. die Bronzefiguren am Anhängsel aus Picugi entweder unter dem Einfluss der Hl. Lucia, oder sie wurden aus diesem Gebiet eingeführt. Die Beinfigur des Reiters aus Nesactium stammt wohl aus dem 5 Jh., gleich der entsprechenden Figur aus Vače.

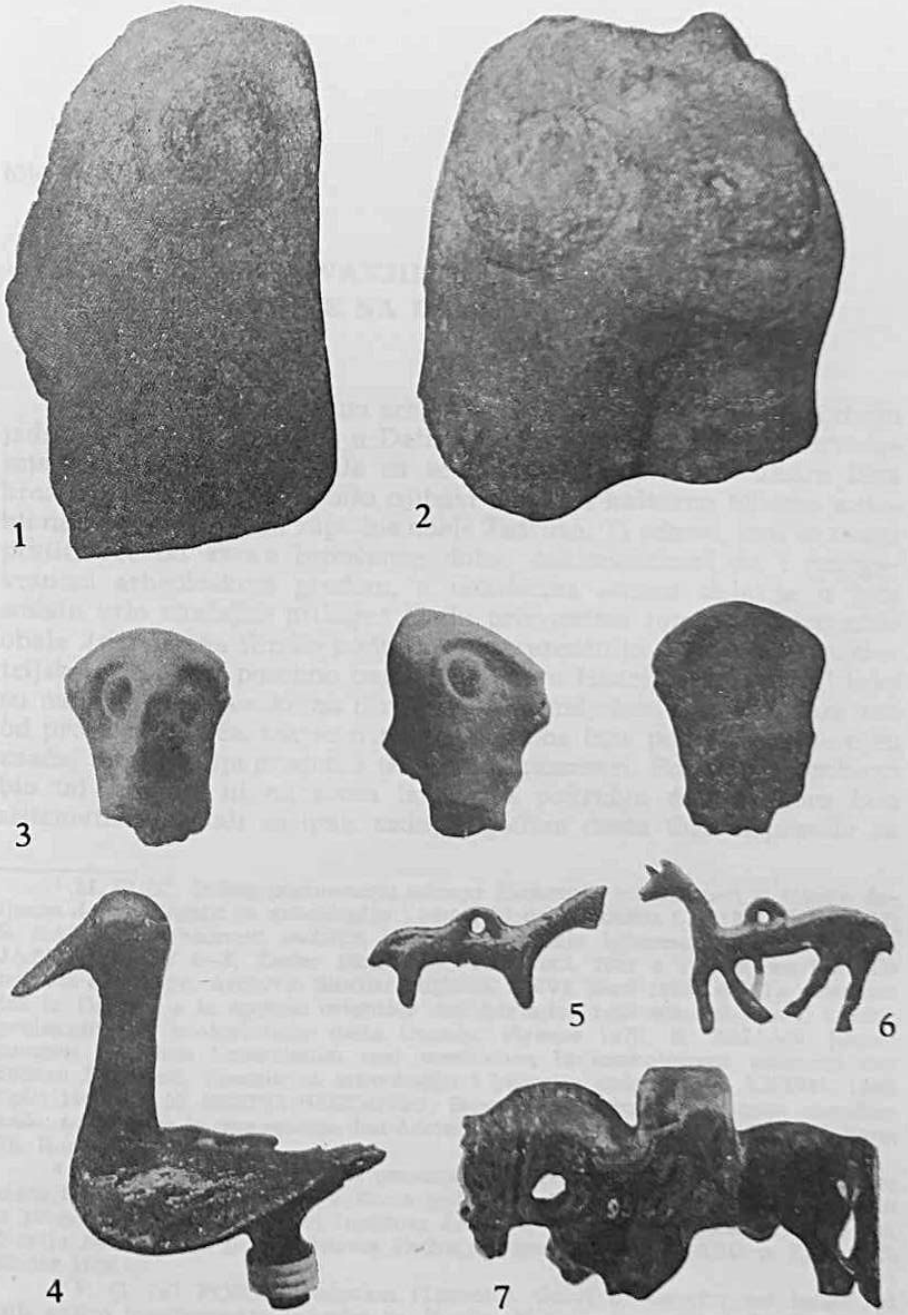

T. I Keramička, brončana i koštana plastika iz Istre: 1. iz Pule, 2—3. iz Kringe, 4—7. iz Nezakcija. — Taf. I Keramische-, Bronze- und Beinplastik aus Istrien: 1. aus Pula, 2—3. aus Kringa, 4—7. aus Nesactium.

Nikša PETRIĆ (Zagreb)

PRILOZI POZNAVANJU APULSKE GEOMETRIJSKE KERAMIKE NA ISTOČNOM JADRANU

Zahvaljujući pojačanom arheološkom radu na protohistoriji dviju jadranskih obala, posebno u Dalmaciji i Apuliji, kroz zadnjih dvadesetak godina iskristalizirale su se mnoge komponente kulture Ilira kroz željezno doba, a osobito njihovi odnosi s kulturno bilskim autohtonim stanovništvom zapadne obale Jadrana. Ti odnosi, koji se mogu pratiti već od konca brončanog doba, dokumentirani su i mnogovrsnom arheološkom građom, a nekolicina autora dala je u tom smislu vrlo značajne priloge.[1] Među primjerima importa sa zapadne obale Jadrana na ilirsko područje najprezentnija je apulska geometrijska keramika, posebno bogato nađena u Histriji i Liburniji,[2] Iako su nalazi ove keramike na ilirskoj obali zabilježeni i objavljivani već od prošlog stoljeća, tek se u najnovije doba čine pokušaji da se njen značaj obuhvatnije predoči i temeljitije razmotri. Posebni je problem bio taj što ona ni na svom izvornom području nije doskora bila sistematizirana, ali se ipak zadnjih godina dosta toga napravilo za

[1] M. SUIĆ, Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LV, 1953, Split 1956; Š. BATOVIĆ, Predmeti osobitih oblika s područja Liburna. Radovi Instituta JAZU u Zadru 4—5, Zadar 1959, 6—7, 1960; isti, Nin e l'Italia meridionale nell'età del Ferro. Archivio Storico Pugliese XXVI, Bari 1973; isti, Le relazioni tra la Daunia a la sponda orientale dell'Adriatico nell' età del Ferro, Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia, Firenze 1975; K. KILIAN, Beziehungen zwischen Unteritalien und westlichen Balkanhalbinsel während der frühen Eisenzeit, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXVIII, 1966, Split 1973; A. M. BIETTI SESTRIERI, Ripostigli di bronzi dell'Italia meridionale: scambi fra le due sponde dell'Adriatico, Bullettino di Paletnologia Italiana 78, Roma 1969.

[2] A. PUSCHI, La necropoli preromana di Nesazio. Atti e memorie di Societa Istriana di archeologia e storia patria 21, Poreč 1905; Š. BATOVIĆ, Nin u prapovijesno doba. Radovi Instituta JAZU u Zadru 16—17, Zadar 1969; isti, Novija istraživanja prapovijesnog Zadra. Radovi Instituta JAZU u Zadru 15, Zadar 1968.

[3] F. G. LO PORTO, Satyrion (Taranto). Scavi e ricerche nel luogo del più antico insediamento laconico in Puglia. Notizie degli Scavi XVIII, Roma 1964; P. ORLANDINI, Aspetti dell'arte indigena in Magna Grecia. Atti dell'

njenu bolju valorizaciju.[3] Također su i s naše strane u najnovije doba učinjeni isti pokušaji, pa se uskoro očekuje i sinteza o nalazima ove keramike kod Ilira istočnog Jadrana.[4]

Do sada je na zemljovidu nalazišta apulske geometrijske keramike na istočnojadranskoj obali područje južno od rijeke Krke bilo prazno, što je izazivalo čuđenje, a ponekad su se čak izvodili i zaključci po kojima je ta pojava imala i stanovito opravdanje. Najnoviji nalazi, o kojima je riječ u ovom članku, ispunjavaju tu prazninu, te iako skromni po likovnoj atraktivnosti, oni po svom kulturnom i topografskom značaju uvelike pridonose boljem uočavanju problema protohistorije istočne jadranske obale. Radi se, naime, o dva ulomka ove keramike, od kojih je jedan nađen u gradu Hvaru, a drugi u Nakovani na Pelješcu.

Današnji prostor grada Hvara krije u svojoj stratigrafiji slijedove naseljenja još od neolitika.[5] Urbani začetak naselja predstavlja gradina koja se nalazila na mjestu današnje tvrđave (Fortice) (T. II, 1).[6] Čini se da je gradinski život ovdje započeo već pri koncu mlađeg kamenog doba, u što nas uvjeravaju nalazi kremenih nožića po obroncima gradine.[7] U podnožju gradine, s jugozapadne strane, nalazilo se nekoliko tumula koji su bili devastirani tridesetih godina ovog stoljeća. Osim kremenih nožića svuda po obroncima gradine nailazi se na mnoštvo ulomaka brončanodobne, željeznodobne, helenističke i rimske keramike koji pokazuju kontinuirano naseljenje ovog prostora, kojemu je središte bilo na gradini, a naselje se razvijalo na njenim obroncima i bilo orijentirano na luku. Izvanredno dobra nautička svojstva hvarske luke i položaj Hvara u maritimnoj konstelaciji Jadrana činili su ovaj prostor oduvijek značajnim kroz prošlost, za što nam od pretpovijesti do kasne antike svjedoče mnogobrojni importirani arheološki spomenici, a za srednji vijek dobro poznati povijesni izvori.

Među množinom keramike po južnom obronku današnje tvrđave (gradine) bio je prije nekoliko godina nađen i ulomak apulske geometrijske keramike.[8] Ulomak predstavlja dio donjeg dijela oveće posude, vjerojatno kratera, površine svijetlog okera, dok je ornament izveden čistom tamnosmeđom bojom (T. I, 2). Ornament sačinjava motiv cik-cak linije obrubljene s dvije usporedne pruge. Visina cije-

undicesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia — Le genti non greche della Magna Grecia, Taranto 1971; F. TINÈ BERTOCCHI, Formazione della civiltà daunia dal X al VI secolo a. C, Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia, Firenze 1975; E. M. DE JULIIS, Caratteri della civiltà daunia dal VI secolo a. C. all'arrivo dei Romani, Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia, Firenze 1975; isti, La ceramica geometrica della Daunia, Firenze 1977.

[4] Š. BATOVIĆ, Apulska keramika na istočnoj jadranskoj obali. (Katalog izložbe), Zadar 1972.

[5] N. PETRIĆ, Arheološke bilješke s Hvara. Hvarski zbornik 4, Hvar 1976.

[6] N. PETRIĆ, O gradu Hvaru u kasnoj antici. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 20, Split 1975, str. 9—10, 18.

[7] N. PETRIĆ, sp. dj., str. 10.

[8] Ulomak je bio našao pok. prof. V. Mirosavljević.

log ornamenta iznosi 2 cm. Usporedno s ornamentom, 1,5 cm više, teče vodoravni niz bojenih točkica. Iako nam je naš ulomak sa svojim ornamentom doista skroman za šire usporedbe i shodno tomu za preciznije prosudbe, ipak ćemo ga pokušati poredbeno malo zaokružiti. Ovakav ornament čest je na apulskoj keramici, ali češće na gornjem dijelu posude nego na doljnjem, kao što je to slučaj s hvarskim ulomkom.[9] U doljnjem dijelu posude taj motiv susrećemo mnogo rjeđe i to češće kod starijeg japigijskog tipa.[10] Skoro istovjetan našem ornamentu nalazimo jedan, samo u gornjem dijelu posude, na jednoj olli iz Pisticcija, koju Lo Porto datira u VI. stoljeće i koja pokazuje stilske retencije ranije japigijske keramike.[11] Inače, vodoravni niz bojenih točkica najčešći je na peucetskoj keramici.[12] Kod apulske keramike koja je nađena na našoj obali motiv cik-caka nazočan je na dvjema posudama iz Nezakcija, samo u gornjem dijelu posude.[13] Apulska je geometrijska keramika na ilirskoj obali najprisutnija od VII. do V. stoljeća, pa, sudeći po analogijama koje smo prikazali, i hvarski će ulomak ići u taj vremenski raspon, ili jasnije u VI—V, stoljeće, budući da keramika s kojom smo ga uspoređivali odgovara tom razdoblju.

Drugi ulomak nađen je u podnožju gradine Grad kod Donje Nakovane na poluotoku Pelješcu (T. II, 2, I, 1).[14] Ulomak predstavlja dio oboda, vrata i trbuha posude koje je vrat jako konveksno izbočen. Površina je keramike boje okera, a ispod vrata teče vodoravno 1 cm široka tamnosmeđa vrpca. Presjek (debljina) iznosi 1 cm, a sužuje se prema završetku oboda. Već i površan uvid u ovaj ulomak pokazuje da se tu radi o daunskom krateru. Jaka prezentnost ovog tipa posuda u Apuliji isključuje potrebu usporedbe. Možemo samo napomenuti da su slični ulomci (skoro potpuno jednaki) nađeni u Liburniji na gradini Čelinka i na gradini Vrčevo u okolici Biograda.[15] Datiranje ove keramike od VII. do V. stoljeća je najvjerojatnije, pa vrijeme oko VI. stoljeća pretpostavljamo i za nakovanski ulomak daunskog kratera. Gradina Grad u Nakovani nalazi se na zapadnom dijelu poluotoka Pelješca, iznad Pelješkog kanala koji inače predstavlja idealan pomorski prolaz, o čemu svjedoče arheološki nalazi još od mlađeg ka-

[9] F. G. LO PORTO, Civiltà indigena e penetrazione greca nella Lucania orientale. Monumenti Antichi XLVIII, Roma 1973, Tav. XVIII, 1/4; F. TINÈ BERTOCCHI, sp. dj., Tav. 69, 3; E. M. DE JULIIS, sp. dj., Tav. 77, 2.

[10] E. M. DE JULIIS, Ordona (Foggia). Scavi nella necropoli. Notizie degli Scavi XXVII, Roma 1973, Fig. 15, 1; F. G. LO PORTO, sp. dj., Tav. III, 1/8.

[11] F. G. LO PORTO, sp. dj., str. 158, Tav. V, 2/4.

[12] M. GERVASIO, Bronzi arcaici e ceramica geometrica nel Museo di Bari. Bari 1921, Tav. V, 1; IX, 5; M. MAYER, Apulien vor und während der Hellenisirung. Berlin 1914, Taf. 25; Taf. 26; Taf. 29.

[13] A. PUSCHI, sp. dj., Fig. 82; Š. BATOVIĆ, sp. dj., Tab. 1.

[14] I. FISKOVIĆ, Pelješac u protopovijesti i antici. Pelješki zbornik 1, Zagreb 1976, str. 44—45.

[15] Š. BATOVIĆ, Problemi prapovijesti na području Vrane i Biograda. Radovi Instituta JAZU u Zadru 18, Zadar 1971, str. 31, sl. 14.

menog doba.[16] Nakovanska gradina najveća je pelješka gradina i bila je glavno ilirsko središte zapadnog Pelješca i Pelješkog kanala. Osim ulomka neolitičke keramike hvarske kulture na njenom je prostoru nađena množina brončanodobne, željeznodobne, helenističke i rimske keramike.[17] Ulomak apulske geometrijske keramike nađen je na površini tumula koji se nalazi jugozapadno od gradine, a nađen je zajedno s ilirskom keramikom VI. stoljeća.

Kao što vidimo, hvarski i pelješki nalazi apulske geometrijske keramike za sada su nam najjužniji nalazi ove keramike na istočnom Jadranu i u tome je njihov osobit značaj, a nađeni su na dvije izvanredno značajne maritimne točke: Pelješki kanal i Hvar. Nedvojbeno da ovi nalazi upozoravaju i na pravce pomorskih putova Jadrana, posebno od Apulske na istočnu jadransku obalu. Pa ako smo svjesni pomorskog značenja ovih točaka onda nas nimalo i ne čude ovi nalazi na njima, koji ujedno potvrđuju da će se i u ovom dijelu istočnog Jadrana naći još apulske keramike. To što je do sada ovo područje u tom pogledu bilo sterilno, zasigurno će biti posljedak arheološke neistraženosti protohistorijskih nalazišta na ovom prostoru. Nećemo sada iz ovih nalaza izvoditi i neke šire zaključke, kao na primjer da je područje srednje i južne Dalmacije, osobito otočje, imalo dosta blisku kulturnu sliku s klasičnim liburnskim prostorom, što je uostalom već uočeno i što ima, uz arheološko opravdanje, i opravdanje u povijesnim izvorima. Naša dva nalaza ne moraju ali mogu biti još jedan prilog tom problemu, koji će se relevantnije moći rješavati nakon sustavnijih arheoloških zahvata na ovom području, a posebno na otocima.

[16] N. PETRIĆ, Prethistorijske kulture Pelješca. Pelješki zbornik 1, Zagreb 1976, str. 296.

[17] N. PETRIĆ, sp. dj., str. 307—308.

AGGIUNTA ALLE NOZIONI SULLA CERAMICA GEOMETRICA APULA SULLA COSTA ORIENTALE DELL'ADRIATICO

(Riassunto)

L'Autore presenta due nuovi ritrovamenti di ceramica geometrica apula sulle coste orientali dell'Adriatico. Si tratta di due frammenti dei quali uno è stato rinvenuto nella città di Hvar e l'altro a Nakovana sulla penisola di Pelješac.

L'odierna città di Hvar, sull'isola omonima, è situata su una località abitata dell'età del Neolitico alla tarda età romana. Sul posto dell'odierna fortezza furono rinvenuti i ruderi del castelliere illirico e l'abitato si estendeva sul versante meridionale ed era orientato verso il porte (T. II, 1). Sul pendio del castelliere, dove del resto si trova molta ceramica di varie epoche, è stato trovato un frammento di ceramica apula (T. I, 2). Tale frammento apparteneva alla parte inferiore d'un vaso, il suo fondo ha un colore ocra chiara mentre l'ornamento è dipinto in marrone scuro. Simile ornamento è frequente sulle ceramiche apule, però più spesso sulla parte superiore del vaso che non su quella inferiore. A causa della frammentarietà del pezzo l'Autore non si esprime con precisione a quale tipo di ceramica pugliese esso appartenga e per analogia lo data nel VI—V secolo.

L'altro frammento rappresenta una parte dell'orlo, del collo e del ventre di un cratere daunio (T. I, 1). Il fondo e di colore ocra, e sotto il collo del vaso scorre tutt'intorno una larga striscia marrone scura. L'autore data tale frammento nel VI secole. Questo frammento fu trovato fra i resti del castelliere Grad a Nakovana sulla penisola di Pelješac (T. II, 2). Questo castelliere era il pù esteso di questa zona dal quale veniva controllato il canale di Pelješac, uno dei più importanti passaggi marittimi della costa orientale adriatica.

Benchè modestamente conservati questi due frammenti sono molto interessanti per la protostoria dell'Adriatico orientale, per il semplice motivo che sono stati rinvenuti sul territorio a sud del fiume Krka dove prima non fu mai rinvenuta una simile ceramica e perciò questi sono per ora due ritrovamenti di ceramica geometrica apula i più meridionali sulla costa illirica.

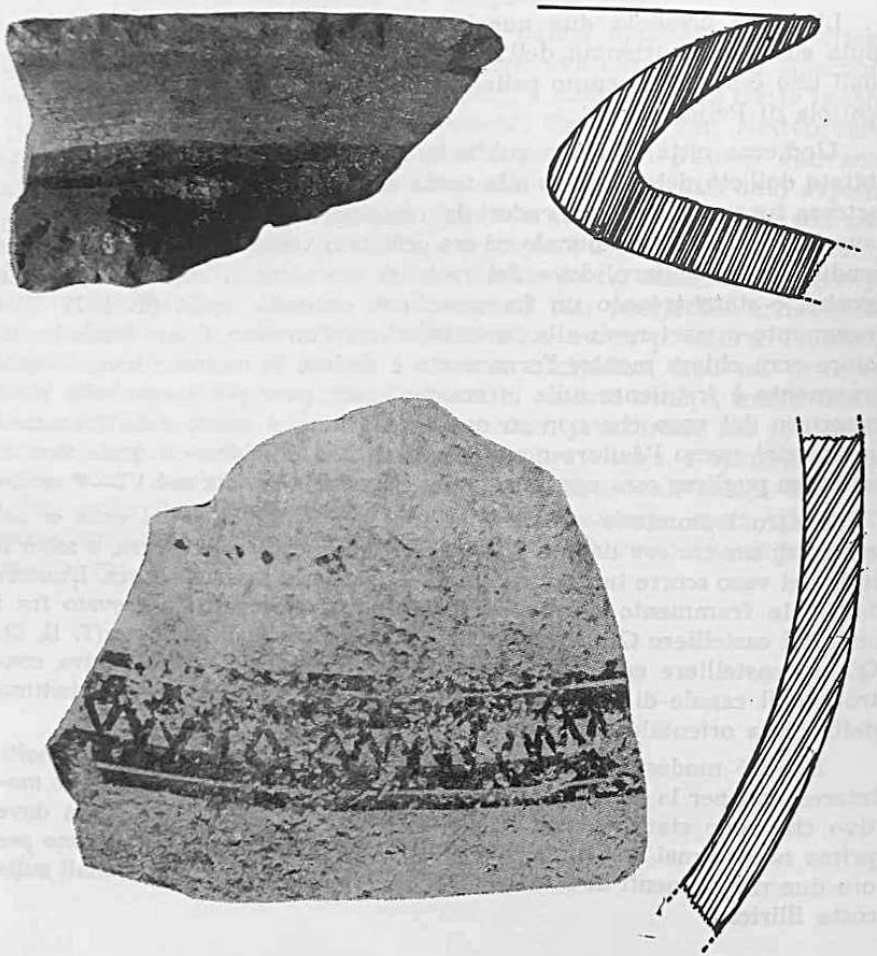

T. I, 1. Ulomak daunskog kratera iz Nakovane, 2. ulomak apulske keramičke posude iz Hvara. — T. I, 1. Frammento di cratere daunio da Nakovana, 2. frammento di ceramica apula da Hvar.

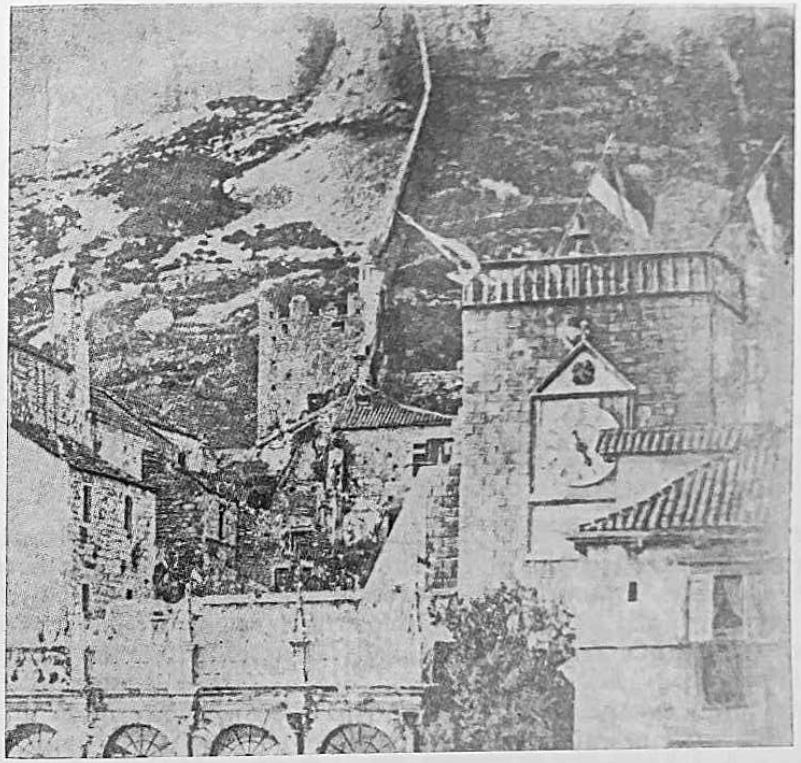

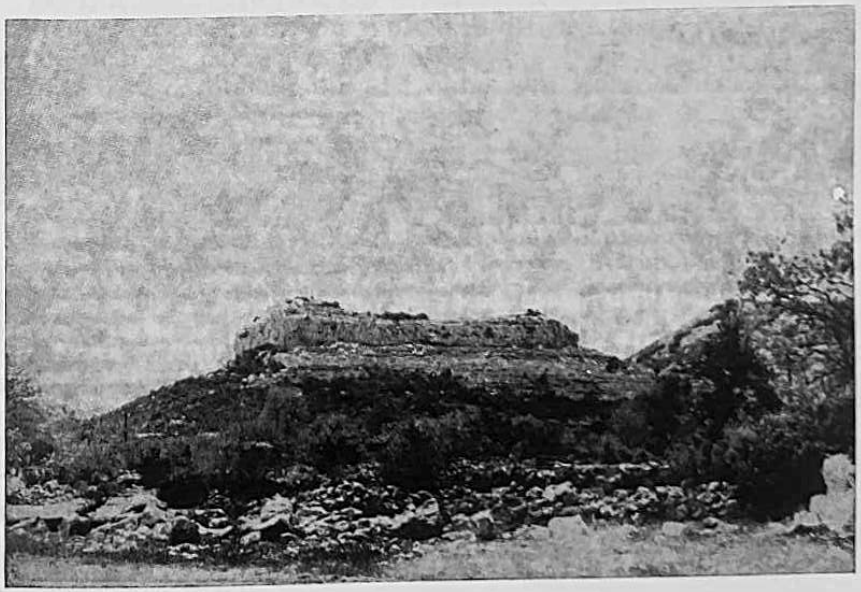

T. II, 1. Slika Hvara iz 1875. g. na kojoj se podno tvrđave vide tumuli, 2. gradina Grad u Nakovani na Pelješcu. — T. II, 1. Hvar dal 1875. Sotto il castello si vedono i tumuli, 2. castelliere Grad a Nakovana sulla penisola di Pelješac.

Mladen NIKOLANCI (Hvar)

EPIGRAPHICA GRAECA NOVA ET VETERA IN DALMATIA REPERTA

Matthaeo sodali et amico:
centonem dono do tibi, sed tamen
spero utilem fore.

Katalog grčkih natpisa u Dalmaciji, nakon već davnog Brunšmidova objavljivanja,[1] treba dopune, jer je broj nađenih natpisa već dvostruk i taj zadatak je svakako potrebno ispuniti.[2] Veći broj tih natpisa nalazi se danas u Arheološkom muzeju u Splitu — to su ponajviše nadgrobni natpisi i nekoliko posvetnih. Od ovdje obrađenih 12 natpisa sedam je neobjavljeno (računajući tu i posvetnu aricu iz Trogira, ovdje br. 2, koje je fotografiju, ali samo nju, donio Ć. Iveković u svojem djelu o dalmatinskoj arhitekturi, v. bilj. 10, i to br. 1, 2, 3, 5, 7, 10 i 13. Od ovih natpisa se četiri (br. 4, 6, 8 i 10) nalaze u splitskom muzeju, ostali su ili drugdje (br. 1, 2, 9, 13) ili ih više nema te su poznati samo po pisanoj dokumentaciji ili po fotografiji. Ali ni od objavljenih šest natpisa ni jedan se ne nalazi kod Brunšmida, bilo što su tek kasnije otkriveni, bilo što su neki od njih iz kasnijeg, rimskog vremena pa ih Brunšmid nije preuzeo. Ti se ovdje donose ili radi dopuna u komentaru ili radi donošenja ilustrativnih priloga koji u svoje vrijeme nisu bili pruženi.

Kod fragmentarnih imena na ovim natpisima restitucije koje su — i u više varijanti — predložene, kreću se u okviru dosad poznatog grčkog onomastičkog repertoara u Dalmaciji (i onog neobjavljenog). Time, naravno, krug nije zatvoren, jer su moguće i daljnje varijante, još nepoznate u Dalmaciji, ali one »dalmatinske« su, grosso modo, barem nešto malo vjerojatnije. Svakako, kod svakog takvog slučaja u daljnjem tekstu potrebno je ovu preambulu uvijek držati pred očima.

[1] BRUNŠMID, Inschriften und Münzen der griechischen Städten Dalmatiens, 1893.

[2] Vidi Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (= Vjesnik dalm.) 1961—62, str. 64, bilj. 29.

1. Gornji dio nadgrobne stele (sl. 1, 2) nađen u Visu g. 1955. na nekropoli Mrtvilo, ali ne u kontroliranim iskapanjima nego prilikom samovoljnog proširenja nogometnog igrališta sa strane mještana. Stela je dosta bogato ukrašena.[3] Visina 53, širina 54 i 46,50 cm. Nalazi se u Arheološkoj zbirci u Visu.

Natpisno polje sadrži osam imena, svako s patronimom, u devet redaka, utoliko što je između drugog i trećeg retka praznina. Tu je bilo neko ime koje je, zajedno s patronimom, radirano.

ΚΛΕΕΜΠΟΡΟΣ ΦΙΛΗΣΙΟΥ	Κλεέμπορος Φιλησίου
ΛΥΣΙΜΑΧΑ ΜΝΑΣΙΦΩΝΤΟΣ	Λυσιμάχα Μνασιφῶντος
ΔΑΜΟΚΛΕΑ ΠΥΘΟΚΡΑΤΕΟΣ	Δαμοκλέα Πυθοκράτεος
ΦΙΛΗΣΙΟΣ ΚΛΕΕΜΠΟΡΟΥ	Φιλήσιος Κλεεμπόρου
ΜΝΑΣΙΦΩΝ ΚΛΕΕΜΠΟΡΟΥ	Μνασιφῶν Κλεεμπόρου
ΝΙΚΑΣΩ ΠΑΜΦΙΛΟΥ	Νικασὼ Παμφίλου
ΘΓ . . ΣΤΟΛΑ ΦΙΛΙΟΥ	Θεμιστόλα Φιλίου
ΝΙΚΑΣΩ ΚΛΕΕΜΠΟΡΟΥ	Νικασὼ Κλεεμπόρου

Imena su čitljiva, osim što žensko ime u 8. retku treba dopuniti. Ispred sigma je gornji dio jedne vertikalne haste. Ne vidim druge mogućnosti za dopunu nego Themistola.[4]

Najzanimljiviji u ovom nizu imena jest Kleemporos, s jedne strane stoga što je to, u Apijanovu izvještaju o prvom ilirskom ratu,[5] ime isejskog poslanika Rimljanima koji je prilikom napada na moru na rimske poslanike i sâm bio ubijen. Ime je veoma rijetko. Upravo kod nas, na psefizmi iz Salone,[6] jedan drugi Kleemporos bio je isto tako poslanik Isejaca Juliju Cezaru g. 56. st. ere. Na temelju ovog drugog Kleempora, na psefizmi iz Salone, nastoji P. S. Derow[7] osnažiti Apijanovu verziju prikaza prvog ilirskog rata, nasuprot Polibiju (koji ne spominje Kleempora). Jednog liječnika Kleempora spominje Plinije Stariji, a jedan Kleempor je Atenjanin iz III. stoljeća st. ere.[8] Ovim se ovo ime ponovno potvrđuje, i to na ovom natpisu kao i na slijedećem, obojica na isejskom onomastičkom arealu.

Ovaj Kleemporos je glava brojne obitelji. Prazan, radirani prostor 3. retka je sadržavao jedno ime s patronimom. Po redoslijedu bi se moralo pretpostaviti da je to bio sin Kleempora i Lisimahe, a Damoklea, kći Pythokrateova, da je njegova žena. Zašto je došlo do radiranja njegova imena, da li se možda radi o nekoj *damnatio memoriae* (jer mjesto je radirano a ne oštećeno), ne treba ni poku-

[3] M. NIKOLANCI, Helenistička nekropola Isse, ib. str. 67 i sl. 4, br. 9.
[4] Up. Themistios — na psefizmi iz Lumbarde tri puta, red 30, 47 i 54.
[5] App. Ill. 7, 17—22.
[6] Vjesnik dalm. 1924—25, 3 ss.
[7] P. S. DEROW, Kleemporos, Phoenix (Toronto) vol. 27, 1973.
[8] Plin. NH 44 (odnosno 90); DITTENBERGER Syll. inscr. graec. 486, 6.

Sl. 1. Stela Kleempora. — Abb. 1. Kleemporos-Stele.

Sl. 2. Stela Kleempora, početak natpisa (lijeva strana). — Abb. 2. Beginn der Kleemporos-Inschrift, linke Seite.

šavati dati odgovor. Na nekom javnom natpisu bi to bilo još i shvatljivo (pa i onda se redovito radi o osobama s nekom iznimno velikom društvenom moći), ali na jednoj obiteljskoj steli stvar postaje zagonetna. Smije se tek toliko zaključiti da se moralo raditi o nekom za pokojnika negativnom faktoru u odnosu na tu brojnu obitelj, ukoliko ne možda i u odnosu na širu društvenu zajednicu (polis).

Slijede dva druga Kleemporova sina, Philesios i Mnasiphon (oba nose djedovska imena, po ocu i po majci). Dva ženska imena koja slijede morala su pripadati njihovim ženama (patronimi su »vanjski«), ali se to ne može pobliže odrediti. Posljednja je Nikaso koja je kći Kleemporova i koja možda nije bila udata. Moguće je da je samo slučaj što nosi isto ime kao i žena u 7. retku, koja se udala u obitelji. Prema tome je Kleemporos hipotetički imao (računajući i prazninu u 3. retku) tri sina i jednu kćerku:

Filesios		Mnasifon	
Kleemporos		Lisimaha	
1.	2. Filesios	3. Mnasifon	4. Nikaso

(ad 1: Damoklea Pythokrateos; ad 2, 3: Themistola Philesiu, Nikaso Pamphilu — supruge).

Međutim, neke stvari su tu neobjašnjive. To se u prvom redu odnosi na toliki broj imena pokojnika uklesanih na jednoj te istoj steli. Čini se da je pojava specifično isejska, ali je sugestija koja je dana kao objašnjenje samo hipotetička.[9]

Ime Mnasiphon ne nalazi se nigdje u literaturi koja mi je bila dostupna, pa ni Mnesiphon (uz napomenu: nisam mogao koristiti Inscriptiones Graecae) i prema tome bi, uslovno, bilo hapax. Jedan se *Mnasiphon* možda nalazi na jednom drugom natpisu iz Ise (v. br. 4).

Neka su od *alpha* na natpisu sa slomljenom horizontalnom hastom. Vrijeme: II. stoljeće stare ere.

O arhitektonskim elementima stele (stražnja strana) v. u bilj. 3.

2. Mali votivni žrtvenik (sl. 3), s poprsjem i s posvetom Heri.[9a] Nađen je prije prvog rata u Trogiru, za vrijeme radova koje je vodio arh. Ćiril Iveković na trgu pred katedralom. Informacije su ponešto protuslovne: prema jednoj privatnoj bilješci M. Abramića to je bilo na »šimatoriju« (groblju), na zapadnoj strani predvorja katedrale (između katedrale i nove palače Čipiko), a prema jednoj informaciji dra Ivana Delalle pred južnim ulazom u isto predvorje. Ipak,

[9] M. NIKOLANCI, sp. dj. (3), str. 84 i bilj. 88.

[9a] Ovaj je rad predan redakciji u veljači 1977. Nakon toga je izišla Archaeologia Jugoslavica XV, 1974 (izišlo u lipnju 1977) u kojoj je Ivan Mirnik sa svoje strane objavio ovu aru: »Votiv figural Ara from Trogir«, ali ne postoji razlog da bi se zbog toga morao mijenjati ovaj članak.

moguće je da ti podaci nisu baš sasvim protuslovni: prema jednom (posrednom) saopćenju (sestra pok. dr I. Delalle) to je bilo pred pilonom s guljom kojim završava »šimatorij« na jugozapadnom uglu. To bi odgovaralo Abramićevoj indikaciji (Abramić to nije mogao znati po autopsiji, ali je sigurno u svoje vrijeme dobio informaciju od očevidaca), a ne baš sasvim Delalleovoj, ali bi se grosso modo, za nuždu, mogla prihvatiti. To će pitanje riješiti tek jedno sondiranje, za koje

Sl. 3. Mali žrtvenik Heri. — Abb. 3. Kleine der Hera geweihte Ara.

ima izgleda da će se provesti (Muzej grada Trogira). Time bi se provjerio i jedan drugi podatak I. Delalle, koji navodi da se tom prilikom naišlo na čitav depo votuma, od čega je Iveković uzeo samo ovu ljepše ukrašenu aricu.[10]

Dimenzije: ukupna visina 17,5, širina gore 8,6, dolje 9,5 cm. Arica ima i gore i dolje veoma izbočenu profilaciju. Odozgor je isklesana plitica, a ispod profilacije su zupci. Na prednjoj je strani poprsje Here, s plaštem (himationom) prebačenim preko glave, prema zatiljku. Uz desno rame skeptar. Ispod toga je, na dvjema stepenicama profilacije, urezan natpis

ΗΡΑΙΛΥΣΩ	Ἥρᾳ Λυσώ
ΣΩΣΙΑ	Σωσία

»Lyso, kći Sosijina, Heri (posvećuje)«

[10] Ć. IVEKOVIĆ, Dalmatiens Architektur und Plastik, 1910, Textband, str. 5, slika »griechische Votivara«. S druge strane, informacija I. Delalle nalazi se u jednom njegovom privatnom pismu koje je nakon njegove smrti objavljeno u jednom bibliofilskom faksimil izdanju izbora njegove korespondencije, u veoma ograničenoj privatnoj nakladi, kao veoma zanimljivi kulturni fenomen Delalleove ličnosti koji je svoja pisma redovito kaligrafirao — svom i našom užurbanom vremenu u prkos — i ilustrirao amizantnim minijaturama.

Ime Lyso se ovim po prvi put javlja u grčkom onomastikonu Dalmacije, a i kod Grka je dosta rijetko.[11] To je ženska modifikacija prema muškom imenu Lyson (i Lysias), prema analognim formacijama Simos-Simó, Python-Pythó, Sosias-Sosó i slično.

U drugom retku natpisa je dorski genitiv imena Sosias, koje se susreće u Grčkoj.[12] Ima i paralelnih oblika, Sosis,[13] Sosos,[14] Sosiha (sjev. Grčka).[15] Po svoj se prilici radi o istom imenu na latinskim natpisima iz Salone, Sossia Taminia i Sossius Hi(laris?).[16]

Epigrafski elementi (*alpha* s prelomljenom horizontalnom hastom, pri dnu raširena *omega*, te *sigma* s paralelnim horizontalnim hastama) upućuju na II. stoljeće st. ere.

3. Ulomak posvetnog natpisa, na bazi, iz Visa, poznat samo po jednoj privatnoj bilješci kod M. Abramića. U bilješci stoji »saopćeno mi 6. VII 1943« i mora biti da Abramić nije vidio taj natpis, inače bi bio skicirao oblik kamena, kao što je to redovito u svojim bilješkama radio. Stoga nisu ni dimenzije zabilježene, pa mu je sigurno netko iz Visa poslao informaciju. Kamen je sigurno nestao u vrtlogu rata. Slog je natpisa, ovdje niže lijevo, prema rasporedu kod Abramića:

ΕΠΙΠΕ ΡΟΜΝΑΜΟΝΟΣ	ἐπὶ ἱερομνάμονος
ΕΥΑΡΕΟΣ	Εὐάρεος
ΤΟΥΚΛΕΕΜΠΟΡΟΥ	τοῦ Κλεεμπόρου

O imenu Kleemporos vidi ovdje natpis br. 1. Ime Euares je specifično za Tebu, odnosno za Beotiju,[17] a kod nas se javlja i u Traguriju.[18] Genitiv Kleemporu je ovdje sa članom. Uočljivo je da se ova gramatička pojava javlja u Isi samo kod imena hieromnamona na posvetnim natpisima.[19]

Ovaj natpis, uz slijedeća dva kao i oni kod Brunšmida, jest u stvari baza za neku anatemu, najvjerojatnije za neku statuu božanstvu. Kojem božanstvu, nije kazano,[20] a to znači da je dar postavljen u jednom određenom hramu u Isi (ili, za ostale natpise, i u više njih), pa je izjava dedikacije bila suvišna, kako je to često bilo u grčkom svijetu. Međutim, mnogo je neobičnije što ni u jednom od ukupno sedam natpisa nije naveden dedikant. Znači li to da su natpisi javni,

[11] PAPE, Wörterb. d. griech. Eigennamen s. n.
[12] O. Jh. XXIX, Beibl., 160; Bull. corr. hell. 1887, 366, ib. 1922, 458, red 2, 4, 5; ib. 1954, 388; ib. 1955, 465.
[13] Ditt. Syll. (3), 201, 25; ib. 70.
[14] ib. 1045; ib. 684, 9.
[15] Bull. corr. hell. (= BCH) 1902, 324.
[16] Bull. d. arch. e stor. dalm. (= Bull. dalm.) I, 1884, 146; ib. IV, 1887, 178.
[17] BCH 1896, 551—552; ib. 1897, 577; PAULY-WISSOWA RE s. v.
[18] BRUNŠMID sp. dj. (1) 31, br. 27.
[19] Uz slijedeća dva natpisa (br. 4 i 5) vidi i primjere kod BRUNŠMIDA (1), str. 21—34, br. 8, 27, 29 i 32 — ukupno sedam primjera.
[20] Naprotiv: dvije posvete Afroditi u Pharosu, BRUNŠMID o. c., str. 5, br. 1 i 2, te arica Heri u Trogiru, ovdje br. 2.

tj. postavljeni od grada-države? Njihov broj je nekako prevelik u takvu kontekstu, ali s druge strane pojedinci bi svakako bili naveli svoje ime (v. preth. bilj.), a i gradski magistrati — uz naznaku svoje časti — isto tako. Teško je na temelju dosadašnje evidencije dati sud. Svakako, skromnost sačuvanih baza, pa prema tome i skromnost anatema, ne mora biti zapreka za javni karakter tih posveta. Manji gradovi, i uopće siromašnije društvene zajednice, zadovoljavali su se skromnijim poklonima.[21]

4. Ulomak baze za jednu anatemu, sačuvana lijeva polovica (sl. 4). Nađen za vrijeme istraživanja M. Abramića na isejskoj nekropoli nakon drugog rata, ali ga nije našao on nego neki seljak na drugom, nepoznatom mjestu.[22] Dimenzije: sadašnja širina 30, visina 40, debljina 14,5 cm. Nekadašnji okvir natpisanog polja, šir. 4,5 cm, otučen je.

Sl. 4. Natpis hieromnamona Dionizija. — Abb. 4. Inschrift des Hieromnamon Dionysios.

ΕΠΙΠΕΡΟΜ	ἐπὶ ἱερομ[νάμονος
ΔΙΟΝΙ	Διονι [σίου
ΤΟΥΜΝΑ	τοῦ Μνα[σιφῶντος ?

Abramić je na navedenom mjestu treći redak dopunio genitivom Mnasikleos, ali bi radije trebalo dopuniti s Mnasiphontos. Mnasikles za sada još ne postoji u onomastičkom repertoaru jadranskog greciteta, dok se Mnasifon javlja (v. ovdje br. 1). Postoji mogućnost dopune i s Mnaster (dva puta na lumbardskoj psefizmi, red 34 i 48), ali s obzirom na simetričnost rasporeda natpisa takvo bi ime, u odnosu na prvi redak, bilo nešto kraće. Treća je mogućnost Mnasikrates.[23]

Datiranje: možda II. stoljeće st. ere (već se nazire apex).

[21] M. GUARDUCCI, Epigrafia greca II, 127.
[22] M. ABRAMIĆ, Arheološka istraživanja grčke kolonije Ise na otoku Visu, Ljetopis Jug. akad. za g. 1946—48 (knj. 55, 1949), str. 14.
[23] BRUNŠMID sp. dj. (1), 29, br. 23.

5. Nesačuvani grčki natpis koji je zabilježen u jednom repertoaru latinskih natpisa, uglavnom iz Salone, negdje iz sredine prošlog stoljeća ili još prije toga. Taj se popis nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu[24] gdje je došao s ostavštinom Frana Carrare, direktora muzeja u prošlom stoljeću, ali rukopis nije njegov. Pod br. 167, s oznakom »Salona«, ispisan je natpis, jedini grčki natpis u toj zbirci:

EJΠIIEPOMNAMONOΣ		ἐ]πὶ ἱερομνάμονος
.....]TPOY	Σ	.....]τρου
TOYΔIONIIIOY		τοῦ Διονισίου

U trećem retku mora, naravno, biti Dionysiou. Na kraju tog imena je visoko podignuto *sigma*. Vjerojatnije je da je to dodatak prepisivača za ispušteno slovo u imenu nego da je tako bilo na samom natpisu. Ime hieromnamona u drugom retku, ako bismo se zadržali u okviru grčkog onomastikona u Dalmaciji, može se dopuniti s Antipatrou[25] ili sa Sopatrou.[26] Kako je već ranije kazano, to mogu biti samo neobavezni indiciji. Kao i kod ostalih posvetnih natpisa s hieromnamonom, i ovdje je, prema prijepisu, ime hieromnamona u drugom retku moralo biti uvučeno radi simetrije.

6. Godine 1897. objavio je J. Brunšmid[27] jedan fragment grčke nadgrobne stele (sl. 5):

Sl. 5. Nadgrobni natpis Sostrate. — Abb. 5. Die Grabinschrift der Sostrata.

ΣΩΣTPATA	Σωστράτα
KAΛΛHNOΣ	Καλλῆνος

[24] U crno platno uvezena bilježnica horizontalna formata.
[25] Poslanik Pharosa u Atenu, na psefizmi u Starom Gradu, fragm. A: L. ROBERT, Inscription hellénistique de Dalmatie, Hellenica XI—XII, 505—541.
[26] U Isi: BRUNŠMID sp. dj. 26, br. 17.
[27] J. BRUNŠMID, Tri nova ulomka grčkih natpisa iz Dalmacije, Bull. dalm. 1897, 187.

Natpis je nađen u polju Kaštel Novoga (kaštelanski zaljev), uz areal arheoloških iskopina u Bijaćima. Nalazi se u Arheološkom muzeju u Splitu, Kat. A 2475. Brunšmid ga datira u II. stoljeće st. ere.

Natpis je zanimljiv zbog patronima. Nominativ je Καλλήν, a to je dorski oblik koji je specifičan za područje Apolonije i Dirahija, dakle za južnu Iliridu.[28] Nasuprot obliku Νικᾶς, s jonskim prizvukom, na Parosu (jedan primjer i kod nas, na psefizmi u Starom Gradu, fragm. A, red 21 — tu je on patronim jednog poslanika Pharosa), Robert ukazuje na analogni oblik Νικήν na spomenutom području. On upozorava da su imena s takvim dočetkom česta u Isi, pa iznosi ime Aristén na psefizmi iz Lumbarde (osam puta).[29] I na jednom natpisu iz Ise ima jedan Aristen.[30]

Ime Kallén javlja se i na psefizmi iz Lumbarde, red 42, a jedno daljnje ime ovog tipa je Pythén, iz Ise (v. br. 7).

Ova pojava onomastikona jednog specifičnog područja u Isi (nalaz našeg natpisa, kod Bijaća, je unutar isejske interesne amplitude Tragurij-Epetij) postaje zanimljiva, ali prirodu i uzroke tog upliva — koji, uz ekonomske, zadiru i u sentimentalnu sferu života — teško je nagađati. Navedimo samo, kao ilustrativne, česte nalaze novaca Apolonije i Dirahija na našem teritoriju, na obali i u zaleđu.

7. Ulomak nadgrobne stele (sl. 6). Od gornjeg dijela (da li je bio zabat?) sačuvani su niz dorskih zubaca, dva retka natpisa i vrhovi slova trećeg retka. Širina 41, visina 20,5, debljina 8,5 cm. Nađen 1924. u Visu, »in hortis Dojmi«, kako je Abramić sebi zabilježio, što znači na dnu Gradine, ali je ostalo nedorečeno da li možda prema Mrtvilu.

ΔAMΩΠYΘHNOΣ	Δαμὼ Πυθῆνος
ΠANΦIΛOΣAΠOΛΛONIO	Πάνφιλος Απολλονίο
[.....EΣIOΣ ?] ΠYΘHNOΣ	.....] Πυθῆνος
[.....ΣΣIOΣ ?]	

Između drugog i ostatka trećeg retka razmak od 5 cm. U trećem su retku bila dva imena, od kojih je Abramić od prvog razabirao . . .] EΣIOΣ ili . . .] ΣΣIOΣ.[31] Od slijedećeg imena vrhovi slova dopuštaju sigurnu restituciju ΠYΘHNOΣ.[32]

U genitivnom dočetku Apollonio v. ovdje br. 13.

[28] L. ROBERT u Hellenica XI—XII 517; ib. 583, bilj. 3.
[29] U dva slučaja to je ime sigurno pripadalo jednoj te istoj osobi: u retku 25 i 26 srednjeg stupca (Hylleis) Kalimah i Dionizije, sudeći po patronimu Aristen, sigurno su braća.
[30] BRUNŠMID, Inschr. u. Münzen (1), str. 26, br. 17.
[31] Takvih nastavaka do sada još nema u grčkom onomastikonu u Dalmaciji.
[32] Paralelni je oblik Python na psefizmi iz Lumbarde, red 51, ali i Pythion (u genitivnom obliku Pythionos) na neobjavljenom fragmentarnom natpisu iz Visa, u Arheološkom muzeju u Splitu, Kat. A 5496.

Sl. 6. Višeimeni nadgrobni natpis. — Abb. 6. Die mehrnamige Grabinschrift.

Zanimljiva je pojava da je ovdje ime žene na prvom mjestu (ima još poneki takav slučaj). U kakvom su rodbinskom odnosu bili i kakav je mogao biti povod za takav redoslijed imena? Možda su bili majka i sin. Daljnje, oštećeno ime (kako se čini, muškarac) s istim je patronimom kao i žena.

Alpha je na natpisu sa slomljenom poprečnom hastom, *sigma* je s paralelnim horizontalnim hastama, ali tri *omikrona* u drugom retku su smanjeni, isto tako i kružić kod *phi*. Natpis se smije datirati na prijelaz iz III. u II. stoljeće st. e.

8. Natpis ratnika Kalije (sl. 7, 8). D. Rendić Miočević je 1952. objavio taj važan grčki metrički natpis[33] koji je davno ranije, još mnogo prije prvog svjetskog rata, bio pronađen i pristupačan stručnjacima, ali je, začudo, ostao neobjavljen. Nakon Rendićeva publiciranja natpis je pobudio pozornost u znanstvenom svijetu pa se nekoliko eminentnih grecista na nj osvrnulo.[34] Oni su se javili svaki sa svojim sugestijama u popunjavanju lakuna na lijevoj strani natpisa, osobito u 5. retku (u pogledu dopuna u prethodnim recima uglavnom se slažu).

Pred mnogo sam godina, kod umjetnog svjetla iz raznih pravaca, revidirao natpis pa su se mogli nazrijeti elementi još nekolicine slova. Rezultat se ne mijenja, jer se dopune slažu s dosadašnjim dopunama. Zapravo, tri nova slova nisu neka velika akvizicija, ali je red da budu evidentirana.

[33] D. RENDIĆ MIOČEVIĆ, Tri povijesna natpisa iz Dalmacije, Vjesnik dalm. LII, 1950—51, 167—169.

[34] J. i L. ROBERT u Revue des études grecques 1953, 148, No 123; W. PEEK, Griech. Vers-Inschriften I, 1955, 1532; R. EGGER, Allerlei aus Inschriften, Vjesnik dalm. LVI—LIX, I, 1954—57, str. 129—130.

Sl. 7. Nadgrobni natpis ratnika Kalije. — Abb. 7. Die Grabinschrift des Kriegers Kallias.

Na početku natpisa može se nazrijeti prvo slovo, *sigma*, u čemu se i inače svi slažu. U drugom retku, kao prvo slovo, i Robert i Egger i Peek pretpostavljali su *omikron*, što se pri reviziji i potvrdilo. U četvrtom se redu još mogu nazrijeti dvije desne kose linije od *hi* u imenu HARMON. Istina, *hi* na tom mjestu nije ni dovedeno u pitanje, ali je ovdje prilika da se osvrnem na mogućnosti dopune. Egger je tu restituirao 'Επίχαρμον, što je moguće, ali postoji još i mogućnost

Sl. 8. Nadgrobni natpis ratnika Kalije. — Abb. 8. Die Grabinschrift des Kriegers Kallias.

Πολύχαρμον[35] i ne manje samostalni oblik Harmos.[36] Samo, to pitanje treba rješavati u sklopu restitucije čitavog trećeg stiha. Dopuna s dva navedena kompozitna imena ne može zadovoljiti, jer bi heksametar u tom slučaju ostao krnj, s pet stopa, što ne može biti.

Lakuna iza *sigma* na kraju trećeg retka (kraj druge stope drugog heksametra) dopušta prostor za najviše dva slova, i to jedva. Kako ostala četiri retka natpisa završavaju s punom riječju, to treba pretpostaviti i ovdje. Ne preostaje drugo rješenje nego da se, u skladu s kontekstom, restituira lična zamjenica σοῦ, manje vjerojatno σόν. Kako je *omikron* svugdje na natpisu smanjeno (natpis je ran, moguće još iz IV. stoljeća), to raspoloživi prostor dopušta takvu restituciju (Peek je na ovom mjestu restituirao σμικρόν, što je nemoguće). Tako se druga stopa ovog heksametra očituje kao spondej.

Lakuna na početku četvrtog retka (treća stopa drugog heksametra) ostavlja mjesta — mjereći prema ostalim recima natpisa — za najviše pet slova. Kako je četvrta stopa heksametra potpuna, znači da u trećoj stopi treba restituirati spondej, jer prostor od četiri ili pet slova ne dopušta daktila. Prema kontekstu treba na ovom mjestu

[35] Poslanik Pharosa na psefizmi iz Starog Grada, fragm. A: Hellenica XI—XII, 505 ss.

[36] Ditt. Syll. 240 L II, Lakedemonjanin.

pomišljati na neki pridjev, atribut uz ime Harmos, naravno, pozitivnog afektivnog značenja, koji bi se mogao smjestiti na tako ograničenom prostoru — možda φίλον ili ἡδύν. Prema tome otpada mogućnost restitucije s nekim od navedenih kompozitnih imena. Istina, takva bi mogućnost postojala teoretski ako bismo ispred prijedložnog elementa kompozita (Epi-) stavili neku česticu od dva slova. Ali kako takva čestica ne bi mogla biti bez vokala na kraju, bilo bi nemoguće izbjeći eliziju ili krazu, a ta ovdje ne bi bila zbog metričkih razloga dopuštena — ne bi se mogao formirati daktil, a s druge strane početno *epsilon* imena ne može biti dugo i ne može se uklopiti u eventualni spondej.

Četvrta je stopa heksametra očiti daktil, a peta spondej, iako je prvo *alpha* u riječi ὀρφανία po prirodi kratko. Ali treba dopustiti i nepravilnosti u ovim stihovima — oni nisu homerski. Tako je u slijedećem pentametru od vokativa Καλλία formiran daktil, iako je zadnje *alpha* dugo, a i inače čitav heksametar, s tri spondeja, djeluje tromo i teško.

Na početku 5 retka je lakuna od oko pet slova ispred riječi ἀρετήν. Rendićeva dopuna τήν (ili Robertova σήν) zadovoljava formaciju rečenice, ali ne ispunja dovoljno lakunu. Eggerova pak dva prijedloga za restituciju[37] previše su opsežna i ne uklapaju se u metar. I prostorno i sadržajno tu sasvim dobro pristaje ἡμῖν (što je i Egger iskoristio), eventualno uz česticu δε koja naglašava obrat prema prethodnom stihu »ostavio si dijete Harma siročetom«. Ne smeta što je, s formalne strane tu u grčkom stihu particip, a ne određeni glagolski oblik.

Završno *alpha* u »Kallia« stapa se sinicezom s *eta* u ἡμῖν. Metrički je to nepravilno, jer takav slog pada na tezu u daktilu, ali nepravilnost je ionako već tu: završno *alpha* u vokativu »Kallia« je dugo.

Nažalost, jedna lakuna, važna za sadržaj natpisa, ostat će sigurno zauvijek tajna. To je lakuna od tri slova na početku trećeg retka, koju je Rendić — povezujući sadržaj natpisa, odnosno Kalijinu smrt, sa sukobom pharoskih Grka, pri osnivanju grada, s Ilirima, o čemu govori Diodor — hipotetički dopunio s νηί. Sva navedena trojica, međutim, pretpostavljaju na tom mjestu γῆς (tu je varijantu imao i Rendić u vidu) — Egger veoma odlučno, Robert drži to kao bolje, a Peek samo restituira, bez objašnjavanja. Egger to argumentira historijskim uvjetima: zbog toga što smatra da su Isejci[38] osvajali svoje životne pozicije i na kopnu (Tragurij i Epetij) te je pritom moralo dolaziti do okršaja s Ilirima. L. Robert upozorava da nije nužno natpis vezati uz Diodorov izvještaj, jer je i kasnije moralo biti sukoba s Ilirima, pa navodi kao primjer nekoliko natpisa iz Korkire (Krfa), iz III. stoljeća, ali — dva od tri navedena primjera odnose se na naumahije. Nema znakova da su jadranski Grci bili agresivni prema

[37] R. EGGER sp. dj., str. 129 i 130.

[38] Nalazište natpisa bilo je ponešto sporno, ali EGGER — o. c. (34) 130, bilj. 5 — izričito tvrdi da je natpis nađen u Visu.

Ilirima, osim ondje gdje su bili napadnuti. Sigurno je da su se morali češće sukobljavati s ilirskim gusarima (inače ne bi bilo došlo do ilirskih ratova), o čemu, osim historijske, nemamo epigrafske evidencije, ali spomenuti korkirski natpisi smiju se grosso modo protegnuti i na situaciju unutar Jadrana. Stoga isejske eskalacije na kopno agresivne naravi nisu vjerojatne, sa svim tim što su osnivali i Tragurij i Epetij. Prikazi borbi s domaćim stanovništvom u grčkim heroonima u Tarentu u IV. stoljeću upućuju na česte i žestoke sukobe, ali je grčki aglomerat bio tamo mnogo jači. Grčke naseobine u Dalmaciji bili su mali i sigurno slabi enklavi unutar ilirskog mora: urbane površine i Isse i Pharosa bile su veoma skromne. Isejci su osvajali kopno, tj. tržište, ali na drugi, njima svojstven način — pregovaranjem, upravo kako su to uradili pri osnivanju naseobine u Lumbardi. Mora biti da je i Pharos bio tako osnovan, iako nemamo o tome potvrde. U salonitanskom bazenu, koji je morao biti njihovo vitalno trgovačko i agrarno područje — stoga osnivanje Tragurija i Epetija — po svemu se čini da su živjeli u koegzistenciji (ili su bili prisiljeni na to) s ilirskim elementom.[39]

Sve ovo, naravno, nije nepovrediv uvjet da riječ »zemlja« mora biti isključena iz razmatranja — život se ponekad očituje i u neočekivanim vidovima — ali vjerojatnost je ipak veća da na odnosnom mjestu restituiramo onako kako je to Rendić u citiranom radu popunio. U prvom je retku osobito istaknuto »ti koji otplovi«, a nema u nastavku natpisa glagolskog izraza koji bi izmijenio to značenje, osim ἐπιηάς. ali on je — u tom i jest spor — bez nazivnika. Uz to, izraz ἀνδρῶν Ἰλλυριῶν više pristaje uz pojam lađe, u pregnantnoj predodžbi posade i boraca na lađi. U odnosu na kopno vjerojatno bi bila formulacija s pridjevom, Ἰλλυρικὴ γῆ ili slično. Od dva poznata nam sukoba Grka s Ilirima u Dalmaciji (sukob pri osnivanju Farosa i sukob Farana s Jadasincima, poznat iz natpisa)[40] oba su se odigrala na moru, prvi svakako, a za drugi je to vjerojatno.

Napomenimo naknadno na ovom mjestu da se mogućnost na koju je na drugom mjestu upozoreno,[41] da je poginuli Kalija vjerojatno bio sa strane polisa-države počašćen vijencem, dade i verificirati: ispod zadnjeg retka natpisa nalazi se na ploči, nešto malo odmaknuto od sredine, uska duboka rupa koja nije posljedica oštećenja, već nedvojbeno rupa za klin o koji se vješao vijenac.

[39] M. SUIĆ, O municipalitetu antičke Salone. Vjesnik dalm. LX, 1958, str. 11. Ovo ne mora biti u protuslovlju s tezom o izoliranosti grčkih enklava na našoj obali (Materijali XII, IX. kongres arheologa Jugoslavije u Zadru 1972, Zadar 1976, str. 149—160). U ovom iznimnom slučaju ekonomski potencijal salonitanskog bazena mogao je biti jak, kako u trgovačkom (tranzitni čvor za unutrašnjost) tako i u poljoprivrednom pogledu, pa je mogao zadovoljiti potrebe ne samo jedne društvene ili etničke skupine.

[40] Diod. XV 13, 14; BRUNŠMID sp. dj. (1), 16, br. 3.

[41] M. NIKOLANCI, Jadranski Grci kao periferija helenskog svijeta. Materijali XII, IX. kongres arheologa Jugoslavije u Zadru 1972, Zadar 1976, str. 157. Vidi sliku natpisa u Vjesniku dalm. LIII, 1950—51, tab. XVI, sl. 1 i 3 ili ibidem LVI—LIX, 1954—1957 (Abramićev zbornik) tab. IX, a.

U novo restituiranoj verziji epigram ovako izgleda:

Σῆς ἀρετῆς πόλις ἥδε ποθὴν ἔχει, / ὅς ποτε πλεύσας
ἀνδρῶν Ἰλλυριῶν / [νηὶ] ἐπιβὰς ἔθανες,
παῖδα λιπὼν σ[οῦ / φίλον (vel ἡδὺν)]
Χάρμον ἐν ὀρφανίᾳ
Καλλία, / [ἡμῖν (δ')ἀρ]ετὴν οὐκ ὀλίγην ἔλιπες.

U slobodnom prijevodu:

Iz grada isplovi ovog što hrabrosti tvoje je željan, na ilirski nasrnu brod, zàteče pri tom te smrt, a *Harmo,* milo dijete tvoje, siroče sad je.

Junački, Kalijo, čin takav ne pamtimo mi!

9. U Vjesniku Arheološkog muzeja u Splitu[42] objavljen je grčki nadgrobni natpis iz Staroga grada na Hvaru (sl. 9):

Sl. 9. Nadgrobna stela Seline. — Abb. 9. Die Grabstele der Selino.

ΣΕΛΙΝΩ
ΙΜΠΟΚΛΕΟ

Σελινώ
Ἱμποκλέο

Ovdje donosim fotografiju natpisa i dopunjen podatak o nalazu: nađen je (1904) na položaju Kučišće, blizu Starog Grada, na putu za Jelsu, na zemljištu Gelineo Bervaldi, u dubini od oko 3 m, na grobu.

Podatak potječe iz jednog pisma Belizara Vrankovića, bilježnika u Starom Gradu, prijatelju Grguru Bučiću, poznatom prirodoslovcu i arheologu-amateru, samih nekoliko dana nakon nalaza. Natpis se danas nalazi u arheološkoj zbirci dominikanskog samostana u Starom Gradu.

[42] Bull. dalm. 1904, 56.

Sigma na natpisu je doduše sa skoro paralelnim horizontalnim hastama, ali su dva *pi* s nejednakim vertikalama i *omega* je još veoma otvoreno. K tom dolazi i genitivni nastavak na -o koji upućuje na raniju dataciju (v. ovdje br. 13), stoga: III. stoljeće st. ere.

Mayer[43] unosi ime Selino u svoj ilirski onomastikon i poziva se na solinski natpis Apiciae Selioni.[44] Međutim, ime se nalazi i u Grčkoj, iako rijetko, i u varijanti Selinis.[45]

Navedeno pismo i izvještaj u Bull. dalm. ne slažu se u jednom detalju: na prvom mjestu se kaže da je stela još stajala uspravno nad grobom, a na drugom mjestu stoji da je bila prevrnuta.

10. Ulomak nadgrobne stele, sačuvan lijevi dio gornje polovine, s dijelom natpisa (sl. 10):

Sl. 10. Ulomak grčkog natpisa. — Abb. 10. Das Bruchstück einer Inschrift.

APTEMI [. . . 'Αρτεμί[δωρος ?]
ΦIL [. . . . Φιλ [. . . .

Visina 22, šir. 18, deblj. gore 9, dolje 7 cm. Visina slova 1,7—2,3 cm. Nađeno u Solinu 1933. kao spolium u zidu neke antičke zgrade zapadno od teatra. Danas u Arheološkom muzeju u Splitu.

Ovi su podaci, prema M. Abramiću, zabilježeni na radnom listiću za Inscriptiones Jugoslaviae, svezak koji je pred posljednji rat bio pripremljen (?) te složen prvi arak publikacije, ali je na tome i ostalo.

Abramić je dopunio: Artemidoros. Ta je dopuna vjerojatna. Jedan Artemidoros nalazi se na steli iz Ise, sada u zagrebačkom Arheološkom muzeju,[46] i na lumbardskoj psefizmi, red 33.[47]

[43] A. MAYER, Die Sprache d. alten Illyrier I, 298.
[44] CIL III 2180 = 8604.
[45] Na Siciliji: Not. d. scavi 1917, 345, a kao muško ime u Akragasu, Ditt. Syll. 942. U Grčkoj često ime za hetere: PAULY WISSOWA RE XVI 1645.
[46] BRUNŠMID, Inschriften ... (1) 23, br. 10.
[47] Ib. str. 8 = P. LISIČAR, Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu, 101.

Drugo ime na steli Abramić nije dopunio. Na kraju je sačuvan gornji dio jedne vertikalne haste. Kako nema gornje poprečne haste, ne može se raditi o epsilon, pa kao mogućnost preostaju ili *iota* ili *eta*. Izbor je dosta velik, ali ako ostanemo u okviru »dalmatinskog« repertoara, za dopunu se pružaju: Philiskos,[48] Philios i Philesios,[49] Philiarchos (dva puta na psefizmi iz Lumbarde, red 26 i 36). Philikos (ib. red 46).

Natpis se smije datirati još u III. stoljeće: *mi* je s divergentnim hastama, kružić kod *phi* je malen, a *alpha* je s ravnom poprečnom hastom (*epsilon* je ostalo bez srednje haste).

11.
. . . .] OCBYZA
NTIOC
NAYKΛH
POCΣTΩ
N [. . . .

. . . .] ος βυζά / ντιος / ναύκλη /
ρος ἐτω/ν [. . . .

Ovaj je natpis već objavljen,[50] ali ne uvijek (Stanić) u ovom rasporedu. U spisu Višanina Antuna Matijaševića Karamanea o starinama Visa i Hvara,[51] iz XVIII. stoljeća, nalazi se na str. (37) sumarni crtež natpisa na kojem se vidi (gornji) raspored koji je Ljubić ispravno prenio. Sa strane je nacrtano uzdignuto veslo u obliku izduženog lista i s drškom koji na kraju ima kratku prečku, očito veslo-kormilo. Stela je nedvojbeno bila iz kasnih vremena, što se vidi ne samo po završetku natpisa (naznaka godina života) nego i po epigrafskim elementima (lunarno *sigma* i kurzivni *epsilon*, premda *omega* nije takvo).

Matijaševićev je rukopis redigiran 1762, ali to je, mnogo vremena nakon njegove smrti (1721), uradio njegov učenik i prijatelj, hvarski plemić Franjo Radoš, prema Matijaševićevim spisima. To bi značilo da je natpis bio nađen barem u početku XVIII. st. U rukopisu se navodi da se natpis nalazi kod braće Đentilić (?, Gentilich).

Taj sada za nas anonimni naukleros iz Bizanta bio je pomorac, vlasnik lađe, koji je kao trgovac plovio po Mediteranu i u Isi završio život. Tradicija grčkih moreplovaca iz vremena kolonizacije održala se dugo u istočnom grčkom dijelu Mediterana.[52]

[48] BRUNŠMID sp. dj., str. 32, br. 28.
[49] Vidi ovdje br. 1.
[50] Š. LJUBIĆ, Studi archeologici sulla Dalmazia. Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen XXII, 1859, str. 270; S. STANIĆ, Studi storico-critici sopra l'isola e l'antica città di Lissa (Issa), Program zadarske gimnazije 1864 = Archivio storico per la Dalmazia I, 1926, fasc. 9, str. 31.
[51] A. MATIJAŠEVIĆ KARAMANEO, Notizie di Lissa e di Lesina, rukopis u Arheološkom muzeju u Splitu. Vidi G. NOVAK, Antun Matijašević Karamaneo, Anali Hist. instituta Jug. Akademije u Dubrovniku 4—5, 1956, 455—481.
[52] Jedan naukleros iz Troade Hellenica II, 67, zatim ib. XI—XII 218, bilj. 2.

12. Duguljasti cipus kvadratne baze (herma), iz Visa, s dvojezičnim natpisom. Objavio ga je još davno Š. Ljubić.[53]

Ovdje donosim crtež tog natpisa (sl. 11) stoga što se u jednom albumu obitelji Dojmi iz Visa, koji su bili vlasnici tog cipusa (danas mu nema traga, nestao možda još za prvog rata) nalazi jedan dobar crtež (olovkom) tog spomenika, pa zavređuje da se objavi. Gornji završetak bio je amorfan, očito od oštećenja.

Ljubić (l. c.) donosi okolnosti nalaza: nađen u dubini od pola metra, nedaleko od hipokausta (terme na dnu Gradine) i gradskih zidina, godine 1856, na zemljištu obitelji Dojmi. (U prijevodu:) »Odozgor se, na kusastom ostatku, vide ostaci spoja (željeznog?) koji je držao Merkurov kip.«

Nije jasno zašto je Ljubić držao da je na cipusu stajao Merkurov kip (ostaci od pričvršćivanja), kad i sâm kaže »entro un tronco« te se i na crtežu vidi da je odozgor bilo nešto što je bilo kompaktno s cipusom. U CIL III (v. preth. bilj.) stoji »nekada možda završavao hermom.«

L. Pontius je svakako trgovac. Italski trgovci se rano javljaju u Dalmaciji, pa tako i u Isi, od II. stoljeća stare ere, a osobito pod konac republike.[54] Daicovici (v. bilj.) ne drži ovog Poncija Italcem nego domorocem. Po njemu je spomenik raniji od sredine I. st. n. e.

Nalaz ovog cipusa na dnu Gradine u Visu ne smije iznenaditi. Tu je bilo središte gradskog života Ise, pa se tu nalazila i agora.[55]

[53] Š. LJUBIĆ u Bull. d. Istituto (Roma) 1857, 48 = Š. LJUBIĆ Studi archeologici... (48) 267.
[54] C. DAICOVICI, Gli Italici nella provincia Dalmatia. Ephemeris dacoromana V, 1932, 85.
[55] B. GABRIČEVIĆ, Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana, Vjesnik dalm. LXVIII, 1966, 147—167. B. GABRIČEVIĆ, Issa i njezin patron Q. Numerius Rufus, Adriatica praehist. et antiqua (Zbornik G. Novaka), 553—561.

Sl. 11. Crtež posvetnog cipusa (izgubljeno). — Abb. 11. Zeichnung eines verschollenen Weihdenkmals.

Natpis, objavljen kod Ljubića (napomena: Ljubić je krivo čitao dedikaciju) i u CIL III 3076, glasi:

PONTIUS CN F	L] Pontius Cn(aei) f(ilius)
MIRCURIO	Mercurio
DEDIT	dedit
EYKIOΣ	Λ] εύκιος
ONTIOΣ	Π[όντιος
AIOYYIOΣ	Γν] αίου υἱὸς
PMAIΔΩPO	Ἑ] ρμᾶι δῶρο[ν

13. Nadgrobna stela, oštećena (sl. 12). Nađena 1924. ispod sela Dol, istočno od Starog Grada na Hvaru, na položaju Kupinovik. Bila je upotrebljena kao spolium u jednoj — još neistraženoj — rimskoj vili rustiki na tom lokalitetu. Stela je rustičnog oblika, k tome se površina i mjestimično ljušti, jednako kao što Brunšmid kaže za horos-kamen, isto tako iz Starog Grada,[56] kojem ova stela dosta sliči, samo što je manja. Lijevi je rub stele pravilno ravan, desni je oštećen, ali dva su imena na steli potpuna.

Visina 54, širina 26,5, debljina 7,5 cm.

Sl. 12. Nadgrobna stela Komona. — Abb. 12. Die Grabstele des Komon.

ΚΟΜΩΝ	Κόμων
ΦΙΛΟΞΕΝΙΔΟ	Φιλοξενίδο

[56] BRUNŠMID sp. dj. (1) 20, br. 5.

Visina slova 2 do 2,5 cm, plitko rezano. Ime Komon nalazi se u grčkom onomastikonu,[57] isto tako i ime u drugom retku. S obzirom na jonski dijalekt kojim se na Pharosu govorilo, takav je genitivni dočetak normalan, samo što se ovdje nalazi -O umjesto -ου,[58] pojava koja je u Grčkoj vladala u V. i IV. stoljeću, ali se povremeno javlja i kasnije.[59]

Natpis se smije datirati u III. stoljeće — uz ovo što je netom kazano: *alpha* s ravnom transverzalom, divergentno *mi*, smanjeno *omikron* te oblik *kappa*.

Stela, kako se čini, nije imala zabata, bez obzira na to što je gornji dio oštećen. Natpis se nalazi negdje na početku donje trećine visine stele, što izaziva pretpostavku da se je na gornjoj slobodnoj površini nešto nalazilo, nekakav jednostavan slikani ukras — možda tenija (vrpca) koja horizontalno obavija stelu i vezana je sprijeda u petlju.

[57] DITTENBERGER Syll. 108, 25; BCH 1890, 281; ib. 1958, 162. V. i kod PAPE, Wörterb. d. griech. Eigennamen.
[58] BCH 1953, 414 i 425; ib. 1954, 319.
[59] S. REINACH, Epigr. grecque 261—262.

EPIGRAPHICA GRAECA NOVA ET VETREA IN DALMATIA REPERTA

(Zusammenfassung)

Im Artikel sind einige neue griechische Inschriften aus Dalmatien wiedergegeben (Nr. 1, 2, 3, 5, 7, 10 und 13), die bisher noch nicht veröffentlicht wurden, und ausserdem einige andere, bereits veröffentlichte, besprochen.

1. Oberer Teil einer Grabstele, gefunden in Vis (Issa) 1955. Dimensionen: 53 x 54 bzw. 46,50 cm. Die dritte Linie der Inschrift ist vertilgt. Den Frauennamen in der 8. Linie soll man ergänzen.[4]

Am interessantesten von den zahlreichen Namen ist der des Kleemporos, des Vaters einer grossen Familie. Denselben Namen trägt auch der Gesandte der Issäer an die Römer im ersten illyrischen Krieg.[5] Aber der Name kommt immer wieder in Dalmatien vor, z. B. in Salona[6, 7] (es est wieder ein Gesandter der Issäer im J. 56 v. Chr.), und ein weiterer in unserer Inschrift Nr. 3. Im Text ist ein Versuch gemacht, die Genealogie der Familie wiederherzustellen, unter der Voraussetzung, dass die 3, vertilgte Linie den Namen eines anderen Sohns des Kleemporos enthielt. Die Frauen in der 4, 7. und 8. Linie müssen Kleemporos Schwiegertöchter sein.

Der Grund der Vertilgung eines Namens auf einer Familiengrabstele, also auf keiner öffentlichen Inschrift, bleibt unklar. Ausserdem, das Vorkommen der Grabstelen mit zahlreichen Namen die zu Familiengräbern und nicht etwa zu den Kämpferpolyandria gehören, scheint für Issa spezifisch zu sein.[9]

Betreffs der architektonischen Elemente auf der hinteren Seite s. Fussnote 3.

2. Kleine Votivara an Hera, gefunden um 1909 im Trogir (Tragurium), nur die Photographie veröffentlicht.[10] Dimensionen: 18 x 9,50 cm. Die Zeit: das II vorchr. Jahrh.

(In der Zwischenzeit, einige Monate nachdem dieses Manuskript der Redaktion übergeben war, wurde die Ara an einer anderen Stelle veröffentlicht).[9a]

3. Das Bruchstück einer Basis mit der Weihinschrift, gefunden im Juni 1943. in Vis (Issa), verschollen und nur nach einer persöhnlichen Notiz des M. Abramić (sowie auch nach der Photographie) bekannt.[17] Der Name *Euares* scheint spezifisch für Böotien zu sein.

Es wird in Dalmatien nur noch in Trogir erwähnt.[18] Das Patronym mit dem Artikel ist eine Erscheinung, die an den griechischen Inschriften Dalmatiens nur bei den Hieromnamonen, d. h. in den Weihinschriften vorkommt.[19] Hier, wie auch in allen anderen Fällen,[39] sind weder die Gottheit noch der Dedikant angeführt.

4. Bruchstück einer Basis mit gleichartiger Inschrift, gefunden in Vis 1948.[22] Dimensionen: 30 x 40 x 14,50 cm. Gegenüber der Ergänzung *Mnasikleos* des Abramić is hier *Mnasiphontos* bevorzugt (s. hier Nr. 1). Die Zeit: das II vorchr. Jh.

5. Weihinschrift, bekannt nur nach einem Inschriftenheft etwa aus der Mitte des vorigen Jahrhunderts, oder noch früher, im Spliter Archäologischen Museum aufbewahrt. Aus Salona. Das *sigma* am Ende der 3. Linie soll eine Verbesserung des Abschreibers für den gemachten Fehler sein.

6. Grabstele, gefunden bei Kaštel Novi (ager Salonitanus), veröffentlicht.[27] Hier ist die Aufnahme dergestellt und auf den Namen *Kallen* als spezifisch für das Gebiet von Apollonia und Dyrrhachium[28] aufmerksam gemacht. Solche Namen die auf — *en* enden kommen auch sonst in Dalmatien (Issa und Pharos) vor.[28, 30] Die Gründe dieser Erscheinung sind nicht bekannt. Es ist bemerkenswert, dass so wohl in Dalmatien wie auch im Hinterlande zahlreiche Funde der Münzen von Apollonia und Dyrrhachium, aus dem III. und II. Jh., vorkommen.

7. Bruchstück einer Grabstele, aus Issa (1924). Dimensionen: 20 x 40 x 8,5 cm. Die 3. Linie ist leer. Die Endung des Namens in der 4. Linie ist unsicher, das Patronym dagegen sicher, obwohl nur obere Enden der Buchstaben erhalten sind.

8. Die Inschrift des Kriegers Kallias, veröffentlicht.[33] Hier wieder besprochen, weil spärliche Reste dreier Buchstaben, äusserst schwer sichtbar, nachträglich festgestellt wurden· Sie waren schon früher vorausgesetzt, so ändern sie nicht die bisherige Lesung. Es sind: 1. Linie, der erste Buchstabe ist ein sicheres *sigma;* 2. Linie, der erste Buchstabe *omikron;* 4. Linie, die Reste von *hi*, des Namens *Harmos*, sind noch festzustellen. Egger hat ergänzt *Epiharmos*,[34] doch auch *Polyharmos* ist möglich.[35]

Aber die metrische Gründe verlangen die selbstständige Form *Harmos*, da sonst dem Hexameter ein Fuss fehlen würde was nicht möglich ist.

Eben vor dieser Stelle, am Beginne der 4. Zeile (3. Fuss des zweiten Hexameters) gibt es eine Lücke von etwa fünf Buchstaben, was nur einen Spondeus an der Stelle gestatten würde. Die vorhergehende Lücke (Ende der 3. Zile = 2. Fuss des zweiten Hexameters), von höchstens zwei Buchstaben, ist etwa wie in der vorgeschlagenen Restitution (s. im Texte am Ende des Abschnittes) zu ergänzen. Die bisherige Vorschläge für die Lücke am Beginne der 5. Zeile (= 2. Fuss des vierten Verses), sind selbstverständlich, doch sie erfüllen nicht die ganze Lücke (etwa fünf Buchstaben).

Durch die Verletzung am Beginne der 3. Linie wird die entsprechende Stelle leider für immer unlesbar bleiben. Rendić Miočević[33] will dort das Wort ναῦς lesen, die anderen[34] bevorzugen γῆι. Beides ist möglich, doch historische Bedingungen würden vielmehr für die Wiederherstellung »das Schiff« kämpfen. Ausser dort, wo die adriatischen Griechen angegriffen wurden,[40] gibt es keinen Nachweis für den kämpferischen (agressiven) Charakter der griechischen Ansiedlungen in Dalmatien (Issa und Pharos hatten eine bescheidene Stadtfläche).[55] Die Issäer verhandeln mit

den Illyrern bei der Gründung ihrer Ansiedlung in Lumbarda auf Korčula und die Griechen scheinen in der Symbiose mit dem illyrischen Element in frühen Salona gelebt zu haben.[39] Ausserdem, der Ausdruck ἀνδρῶν Ἰλλυριῶν soll vielmehr dem Begriffe des Schiffes zupassen, als eine intensivierte Vorstellung der Mannschaft und der Kämpfer auf dem Schiffe, als dem Lande, wo vielmehr etwas wie Ἰλλυρικῆι γῆι oder ähnlich zu erwarten würde·

9. Die Grabstele, veröffentlicht.[42] Gefunden in Stari Grad (Pharos). Hier ist die Photographie gegeben, so auch die genauere Angabe über dem Fundort: die Lokalität Kučišće, etwa einhalb Kilometer von Stari Grad auf dem Wege nach Jelsa.

10. Bruchstück einer Grabstele, gefunden 1933. in Salona, als *spolium* in einem römischen Bauwerk westlich vom Theater verwendet. Dimensionen: 22 x 18 x 9 bzw. 7 cm. Die Buchstaben 1,7 bis 2,3 cm (alle Angaben nach Abramić).

11. Grabinschrift, bekannt nach einem Manuskript des A. Matijašević Karamaneo, aus Vis (XVIII Jh.). Veröffentlicht.[50] Hier besprochen wegen der Zeichnung im Manuskript (im Spliter Archäol. Mus. aufbewahrt): neben der Inschrift ein vertikal gestelltes Ruder, das am Ende des Handgriffs einen kurzen Quergriff hat — offensichtlich ein Steuerruder.

12. Cippus (Herma) aus Issa, mit der zweisprächigen Inschrift, veröffentlicht.[53] Schon lange verschollen. Im Texte ist eine Abbildung gegeben, nach einer Zeichnung aus der Zeit vor dem ersten Weltkriege. Auf dem Bilde sieht man, dass das obere Ende amorph, also abgebrochen war. Es ist nicht klar, warum Ljubić[53] von einer (Eisen? —) Verbindung berichtet und oben eine Merkurstatuette vermutet.

13. Beschädigte Grabstele, in einer Lokalität nahe von Stari Grad (Pharos) gefunden (1924.), wo die Trümmer einer römischen *villa rustica* sich befinden. Dimensionen: 54 x 24,50 x 7,50 cm, die Buchstaben von 2 bis 2,50 cm.

Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ (Zagreb)

O KNIDSKOJ KOLONIZACIJI OTOKA KORČULE

Mnoga pitanja o grčkoj kolonizaciji istočnog Jadrana još su dosta daleko od rješenja koja bi sa svih stajališta zadovoljila istraživače i znanstvene radnike i koja ne bi mogla podnijeti određenu kritiku s jednog ili drugog vidnog kuta. Među takva osjetljiva pitanja, kojima se znanost, uključujući brojne domaće i inozemne istraživače i pisce iz područja povijesne i arheološke znanosti, te srodnih im disciplina (numizmatika), već dugo bavi jest i pitanje grčke kolonizacije otoka Korčule, stare jadranske Korkire (Κόρκυρα), koja je, kako se općenito uzima, doživjela dva vala te kolonizacije. Danas je neosporno da je jedna takva grčka naseobina, koja pripada mlađem valu kolonizacije — tzv. subkolonijskoj aktivnosti postojećih jadranskih kolonija — doista postojala na tom otoku, i o njoj svjedoče sami spomenici, epigrafski i arheološki. Epigrafski spomenik dapače ju je i lansirao kao povijesnu činjenicu u do tada poznate okvire o kolonizaciji istočnog Jadrana, a onda su terenska istraživanja to i potvrdila.

No, ta isejska naseobina na Koludrtu u Lumbardi, već time što joj je od prvog časa bio utvrđen položaj, unijela je određenu zabunu u poimanju grčke kolonizacije otoka, jer su, kako je poznato, pisani izvori spominjali na toj jadranskoj Korkiri jednu drugu, dakle neisejsku, i mnogo stariju naseobinu, čije su osnivanje pripisivali stanovnicima grada Knida u Kariji (sl. 1). Knidu (Κνίδος), članu poznatog dorskog Pentapolisa (ranije Heksapolisa) u tom dijelu maloazijske obale, pripada, dakle, istaknuto mjesto u koloniziranju ne samo jadranske, iliridske Korkire već i čitave jadranske obale, jer je ona, po sudu svih koji su se tim pitanjem bavili, skoro jednoglasnom, jedna od najstarijih, ako ne i najstarija grčka naseobina na istočnom Jadranu,[1] sjeverno od Epidamna. No, u tome i leže određeni nesporazumi, jer takav sud o starosti knidske naseobine na Korčuli temelji

[1] Usp. R. L. BEAUMONT, Greek Influence in the Adriatic Sea before the fourth Century B. C., Journal of Hellenic Studies LVI, 1936, str. 174; P. LISIČAR, Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu, Skopje 1951, str. 29 i d.; G. NOVAK, Stari Grci na Jadranskom moru, Rad JAZU 327, 1961, str. 163; L. BRACCESI, Grecità adriatica (2. izd.), Bologna 1977, str. 104 i d.

se jedino na čistim povijesnim spekulacijama, bez ikakvih dakle konkretnih, arheoloških ili literarnih, potvrda. Kao moguće vrijeme osnivanja te knidske naseobine spominje se 6. ili najkasnije početak 5. stoljeća prije naše ere (najčešće godina 580.), nakon čega, navodno, Knid, došavši pod perzijski suverenitet, nije imao mogućnosti slobodnog djelovanja i nastavka svoje ranije kolonizatorske aktivnosti. Iako je grad i pod perzijskom vlašću u mnogočemu napredovao i dostigao puni cvat, zahvaljujući svojoj trgovačkoj poduzetnosti, koju

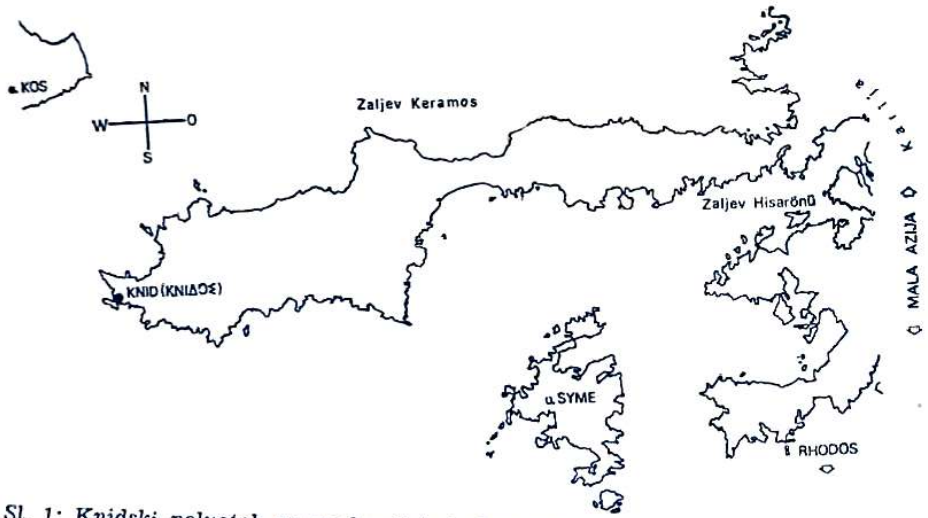

Sl. 1: Knidski poluotok na maloazijskoj obali (Karija) — karta (prema H. A. Cahnu, Knidos ..., str. 6, sl. 2). — Fig 1. Péninsule de Cnide sur la côte d'Asie Mineure (Carie) — Plan (d'après H. A. Cahn, Knidos ..., p. 6, fig. 2).

pokazuju i drugi grčki krajevi i gradovi u toj zoni (Knid tada započinje, kao i drugi maloazijski gradovi, kovanjem novca), bilo je i tada, po našem mišljenju, a još više kasnije, nakon sloma perzijske moći — i kad je grad bio u savezu s Atenom i kad je, povremeno, imao periode autonomije — opetovane mogućnosti ekonomske ekspanzije, pa i osnivanja kakve naseobine u starom svijetu, koja je predstavljala također jedan od njezinih aspekata.

Poznato je već da sve naše spoznaje o toj knidskoj naseobini temeljimo na jednoj više nego škrtoj vijesti nekolicine starih pisaca,[2] koja na žalost kod njih nije posebno razrađivana, već je onakva kakvu su je primili ili preuzeli od svog, svakako ranijeg, vrela. Podatak je to koji ne govori ni o točnom mjestu osnovane naseobine — osim da je na Korčuli — ni o njezinu i m e n u, kao ni o v r e m e n u osnivanja. Sve je to apsolvirano u ovim skoro istim podacima:

[2] PSEUDO-SKIMNO, Perieg. 426—428; STRABON, Geogr. VII 315; PLINIJE, N. h. III 30.

»Φάρος δὲ τούτων οὐκ ἄπωθεν κειμένη
νῆσος, Παρίων κτίσις ἐστιν, ἥ τε λεγομένη,
»μέλαινα« Κόρκυρ' ἣν Κνίδιοι κατώικισαν.«[3]

»... τοῖς μὲν πλησιάζει νῆσος, »ἡ μέλαινα« Κόρκυρα
καλουμένη, καὶ πόλις, Κνιδίων κτίσμα...«[4]

»*Ab Issa C o r c y r a, »melaena« cognominata - c u m G n i d i o r u m o p p i d o - distat XXV m. p.*«[5]

Sve, dakle, što se iz ovdje citiranih vrela može zaključiti, a što bi morala biti polazna točka u svim razmatranjima toga pitanja, jest podatak da su Knidijci u vrijeme nastanka gorecitiranih vrela, a to opravdano proširujemo i na vrijeme njihova zajedničkog, nama nepoznata[6] vrela, imali već na jadranskoj Korkiri (Korčuli) jednu svoju naseobinu. Nešto precizniji, barem što se tiče lociranja tog najstarijeg gradskog naselja na Korčuli, pokazao se u tome Plinije, koji nam daje i udaljenost, u miljama, između Isse i Korkire, no podatak se, čini se, odnosi na udaljenost između spomenutih dvaju otoka, a ne i gradova na njima. Ponovimo, sve što je u pitanju egzistencije tog knidskog grada na Jadranu dosad kazano, i što predstavlja određeni napredak u osvjetljavanju tog povijesnog pitanja, samo su više ili manje duhovita i uspjelija domišljanja, pa onda takvu kritiku nije dopušteno upućivati samo na račun nekih od iznesenih mišljenja — pogotovo ako su i bila iznesena samo kao mišljenja, kao mogućnosti, a ne i kao nekakvi »definitivni« pogledi s tendencijom »nepovredivosti«. Već smo kazali o tome svoje mišljenje, a ovdje ćemo to i ponoviti, naime da je u situaciji takvoj kakva je i nužno i jedino moguće iznositi h i p o t e z e, no s time da one i onda i u svako doba, dok ne budu potvrđene ili odlučno demantirane eventualnim arheološkim ili drugim konkretnim nalazima, ne prijeđu karakter onoga što doista i jesu, tj. hipoteze.

Krenimo, dakle, još jednom od onoga što u traganju za knidskim gradom na Jadranu zapravo posjedujemo. Što o tome pouzdano znamo? Vjerujući autentičnosti podataka u vrelima koje smo citirali, znamo jedino to da je na istočnom Jadranu na otoku Krčuli (sl. 2), koji se onda zvao Korkira,[7] ali je imao i epitet m e l a i n a (»crna«), postojao grad koji su kao svoju naseobinu osnovali stanovnici otoka

[3] PS.-SKIMNO, n. mj.
[4] STRABON, n. mj.
[5] PLINIJE, n. mj.
[6] Pri tome se pomišlja na sve prethodnike spomenutih pisaca, napose na prvoga od njih, Ps.-Skimna, a u koje ubrajamo u prvom redu Timeja, Efora, Teopompa, Pseudo-Skilaka, Dionizija iz Halikarnasa i dr. (v. o tome LISIČAR, sp. dj., str. 59 i d. i str. 65).
[7] O imenu toga grada, kojemu je sinonim korintski grad na Krfu, v. A. MAYER, Zwei Inselnamen in der Adria 1. Kerkyra, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, N. F., B. 70, 1/2, 1951, str. 76.

Sl. 2: Karta otoka Korčule s p. Pelješcom. — Fig. 2. Plan de l'île de Korčula avec la péninsule de Pelješac.

Knida. Treba se odmah upitati da li nam je zabilježeno i ime tog knidskog grada. Po mnogim interpretima navedenih mjesta u tekstovima Pseudo Skimna, Strabona i Plinija — jest, a po mišljenju drugih — ne. Problem se svodi na to kako treba interpretirati nazive »*Melaina Korkyra*« (Μέλαινα Κόρκυρα, Ps. Skimno), »*he melaina Korkyra*« (ἡ μέλαινα Κόρκυρα, Strabon) i »*Corcyra Malaena*«, Plinije, kao toponime, kako misle prvi, ili kao nesonime (imena otoka), čemu su skloni drugi. Pitanje se, dakako, dade svesti i na to u kakvoj su međusobnoj vezi bila u to doba imena otoka i naseobine. Drugim riječima, da li je ime grada (naseobine) bilo isto kao i ime otoka na kojemu se nalazio i s kojim se, kao što je to bio slučaj kod Farosa (Φάρος)[8] i kod Isse (Ἴσσα), do te mjere stopio da su jednostavno predstavljali sinonime. U slučaju Korkire-Korčule stvar je malo složenija, ne samo zbog toga što imamo posla s dvočlanim nazivom, koji je u najmanju ruku nepodesan za ime naseobine, već i zbog činjenice što je Korčula, otok, poznavala u antičko doba dvije grčke naseobine, od kojih je jedna, kao subkolonija drugog jednog grčkog grada na Jadranu (*Issa*), relativno kasna datuma osnutka. Knidska se naseobina na Korčuli nigdje izričito ne spominje pod imenom »*Korkyra Melaina*«, koji joj se, usprkos toj realnosti, želi nametnuti. Taj naziv, no ni on ne u spomenutom obliku odnosi se u svim sačuvanim antičkim vijestima uvijek samo na Korčulu kao otok, dočim ime grada na njemu, iako se on ponegdje spominje, nije nigdje izrijekom navedeno, te se samo može iz takve sintagme deducirati analogijom na druge poznate antičke otoke toga prostora i istoimene gradove na njima. Činjenica je da je i sam otok nosio, barem u ranije doba, ime Korkyra ili Kerkyra, kojemu je kasnije, zbog spomenutih razloga — u prvom redu da bi se razlikovao od istoimenog i poznatijeg jonskog otoka — redovito dodavan epitet crna (Κέρκυρα »ἡ μέλαινα«, P.-Skilak; »ἡ ... μέλαινα« Κόρκυρα, P.-Skimno; »ἡ μέλαινα« Κόρκυρα, Strabon; *Corcyra »melaena cognominata*, Plin.; Κέρκυρα... »μέλαινα«, Apol. Rođanin; Κόρκυρα »ἡ καὶ μέλαινα« καλουμ., Eustacije, »ad Dion. Per.«).[9] Ako bi, dakle, iz citiranih vijesti trebalo deducirati ime grada — knidske kolonije — na tom otoku (a to se može odnositi jedino na podatke u Ps.-Skimna, indirektno, u Strabona i u Plinija, koji spominju knidsku naseobinu-grad), onda u obzir može doći samo oblik *Korkyra (Kerkyra)*, koji je pravo i jedino ime otoka. No, moramo biti svjesni toga da je i taj zaključak samo rezultat jednostrane, subjektivne interpretacije spomenutih citata. U svezi s time podsjetimo se i legende što je u reversu nosi novac s tipovima *Apolon-klas* (sl. 3),[10] koji je tradicionalno pripisivan nepoznatoj korčulanskoj kovnici (Κορκυραίων), iako pitanje vezano uz genezu i pripadnost toga novca[11] ostavljamo za malo kasnija razmatranja.

Iz spomenutih literarnih vrela ne doznajemo ništa što bi pouzdano upućivalo na vrijeme osnivanja knidske jadranske naseobine.

Pseudo-Skimnovo djelo prvo je od spomenutih vrela koje uopće aludira na knidsku naseobinu na Korčuli — nakon njega, vidjeli smo, to ponavljaju mlađi pisci, Strabon i Plinije — dok stariji pisac, Pseudo-Skilak,[12] kojemu su poznati grčki gradovi (πόλεις Ἑλληνίδες) *Pharos* i *Issa*, o Korčuli govori samo kao o otoku (... καὶ ἑτέρα νῆσος ἐγγὺς ταύτης, ᾗ ὄνομα Κέρκυρα »ἡ μέλαινα«), baš kao i o Mljetu (νῆσος ... Μελίτη), koji skupa s njim spominje. Čudno je da je tu izostala tako važna obavijest o grčkom gradu na otoku (»... καὶ πόλις Ἑλλήνις ...«), ako je grad doista u to vrijeme još postojao. Isti pisac na drugom mjestu svog Periplusa, govoreći o »Ilirima«, tj. o ilirskoj obali u užem značenju tog geoetnografskog pojma, spominje još jedan grčki grad na jadranskoj ilirskoj obali, kojemu je ime Herakleja. Iako pasus u kojem se govori o Ilirima kao narodu koji zauzima obalno područje iza Liburna pripada, po našem sudu, starijoj i prvotnoj redakciji Periplusa[13] te bi se taj podatak mogao uzeti kao elemenat za utvrđivanje priori-

[8] O imenu *Pharos* v. najnoviji rad M. SUIĆA, Pharos — Hvar — Quara, Živa antika, XXVII/1, 1977, str. 161 i d.

[9] Uz spomenute, u antičkim izvorima dolaze i druge sintagme imena otoka, tako Κόρκυρα ἡ μέλαινα (PTOLOMEJ II 16, 9; AGATARH., 23; PS.-SKIMNO, 428; STRABON, II 5, 20; *Nigra Corcyra*, POMP. MELA, II 114; Tabula Peuting.; Itiner. Antonin.; vidi LISIČAR, sp. dj., str. 50). U nekim od spomenutih izvora javljaju se, dakle, i različiti oblici istih toponima čemu će najvjerojatnije razlogom biti nesinkroniziranje preuzetih imena iz više izvora, kojima su se pojedini mlađi pisci i kartografi koristili.

[10] Usp. J. BRUNŠMID, Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens Wien 1898, str. 69 i T. VI 92.

[11] Vidi o tome neka mišljenja i pretpostavke koje je pisac iznio u radovima »K pitanju historiciteta nekih grčkih kovnica na našoj obali — Herakleja i Korkyra Melaina«, Numizmatika, 5, 1953, str. 3 i d.; »Quelques remarques sur les monnaies grecques de Dalmatie«, Congrès intern. de numismatique — Paris 1953, Actes, 1957, str. 83 i d.

[12] PERIPLUS; o tom za našu obalu važnom spisu v. M. SUIĆ, Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu, Rad JAZU 306, 1955, str. 121 i d.

[13] M. SUIĆ, sp. dj., str. 171 i d., pripisuje, naprotiv, to mjesto u Periplusu jednoj od mlađih redakcija (»auctori posteriori tribui«).

teta u kronologiji osnivanja grčkih naseobina na Jadranu, teško je poći od te pretpostavke jer je očito da su pri konačnoj redakciji spomenutog Pseudo-Skilakova djela ostale nesinhronizirane mnoge stvari koje je pisac preuzimao od drugih, starijih autora, ne snalazeći se pravo ni u suvremenoj mu situaciji, u kojoj su, čini se, neki r a n i j e postojeći grčki gradovi (Herakleja pa i anonimni knidski grad na Korčuli) prestali živjeti kao samostalni poleis, na što, kako je poznato, upućuje i prekid monetarne aktivnosti nekih od njih.[14] Čini se, u svakom slučaju, da će osnivanje Herakleje (osnivač nam je ostao nepoznat) i knidskoga grada na Korčuli pripadati prvom, nešto ranijem valu kolonizacije srednjeg dijela jadranske obale, dočim su gradovi *Issa* i *Pharos*, koji su ostavili toliko tragova u antičkoj povijesti tih krajeva i koji su jedini i locirani, osnovani za vrijeme idućeg, mlađeg vala kolonizacije te obale, koji se uglavnom ima pripisati ulozi i aktivnosti Sirakuze, odnosno njezina moćnog vladara Dionizija Starijega. Tome će istom slijediti i, ako ga tako možemo nazvati, treći val, kojim će, dosta kasnije, Issa osnovati nekoliko svojih uporišta na otočju (Korčula) i na kopnu, u području koje je pripadalo Delmatima *(Tragurion, Epetion)*. Teza, dakle, da je knidska naseobina najstarija od svih grčkih kolonija na Jadranu, iako je možda bliža povijesnoj istini, nije ničim dokazana, ona se temelji na pretpostavkama i na povijesnoj situaciji grada Knida koji da je veoma teško mogao misliti na osnivanje novih naseobina poslije 5. stoljeća — pa čak i 6. stoljeća prije n. e. — zbog prilika u kojima se nalazio u to vrijeme pod stalnim i opasnim pritiskom perzijskih satrapa i gospodara područja na kojemu se nalazio.[15] Različite mogućnosti datiranja jadranske knidske naseobine, na temelju tih pretpostavki i spekulacija, ne mogu, međutim, biti solidna podloga za čvršće određivanje vremena nastanka te kolonije, pa je isto tako moguće pretpostaviti — oslanjajući se, ako na ništa drugo, a ono na spomenute podatke koje nalazimo o grčkim gradovima na istočnom Jadranu — da taj prioritet pripada Herakleji, o kojoj, ako isključimo izuzetno veliku količinu novca koji joj se pripisuje, također ništa ne znamo. U takvim komparacijama i razmišljanjima rodila se i jedna pretpostavka, zapravo h i p o t e z a (i ništa drugo nego hipoteza, ali koja zaslužuje jednaku pozornost kao i sve druge h i p o t e z e, koje i ne mogu biti ništa drugo kad ne počivaju na dokazima i arheološkim potvrdama),[16]

[14] J. BRUNŠMID, sp. dj., str. 54 i d. i str. 69 i d.

[15] O tome: Beaumont, Lisičar, Braccesi, kao i drugi spomenuti autori, *passim*.

[16] Ovdje mislimo na tekst i primjedbe L. BRACCESIJA, sp. dj., posebno str. 107 i d., koje bi bile u redu kad i sam ne bi bio svoja zaključivanja temeljio na pretpostavkama. («Al tempo della colonizzazione issea dell'isola a s s a i v e r o s i m i l m e n t e dunque lo stanziamento cnidio, sorto d u e s e c o l i p r i m a, doveva essere morto, mentre dovevasi ubicare in tutt'altro sito la sconosciuta città di Eraclea, invece ancora in vita in quest'età come f u o r d i d u b b i o f a r e b b e s u p p o r r e la sua menzione da parte dello Ps. Scilace«, str. 108, etc. etc.).

koja je te »dvije« enigmatične naseobine na Jadranu pokušala eventualno dovesti u svezu i međuzavisnost. Knidskoj, naime, naseobini ne znamo ni ime ni detaljniji položaj, a Herakleja, kojoj je Periplus otkrio ime, nije također ni do danas, uza sve pokušaje, sretno locirana.[17] S obzirom pak na to da je autor Periplusa, što mu je u neku ruku bila i svrha, uz ime g r č k o g g r a d a H e r a k l e j e naveo da je tu i l u k a[18] (čitaj: dobra, veća luka) učinila nam se da bi tome mogao odgovarati položaj današnje V e l e L u k e — ime joj se s tim izvrsno slaže — oko koje mnogi istraživači i pisci i traže ostatke stare knidske naseobine, na temelju nekih, istina mlađih, arheoloških nalaza koji bi na to upućivali. Ne insistirajući, dakako, na iznesenoj hipotezi, spremni smo prihvatiti svaku drugu razumnu tezu koja bi, mada u ovom času ne može počivati na čvrstim temeljima i konkretnim arheološkim dokazima,[19] unaprijedila pitanje lociranja knidske naseobine na Korčuli i sve ono što je s njom u svezi, polazeći od, čini nam se barem, nedvojbene činjenice da je postojanje te naseobine bila realnost, koja će, prije ili kasnije, morati biti i praktički potvrđena i dokazana.

Dok nam, dakle, literarni podaci kojima raspolažemo ne pružaju solidne temelje za drugo negoli za ovakve ili onakve spekulacije (neka su dobro došle i one, kako rekosmo), a ni arheoloških indicija, posebne pažnje vrijednih još nema, obratimo se jedinim još dokumentima kojima, srećom, raspolažemo, »krunskim svjedocima«, ako ih tako smijemo nazvati, o stvarnom postojanju i a k t i v n o s t i toga grčkog grada, koji bi bili i dragocjena potvrda — ako se dokaže ono što kanimo iznijeti — o samostalnosti tog anonimnog grčkog polisa, knidskog podrijetla, na otoku Korčuli. To su n u m i z m a t i č k a vrela koja su više nego jednom postavila, a često i riješila određeni povijesni problem, kad su sva druga vrela presušila.

*

Kako je već rečeno, u grčkoj numizmatici jonsko-jadranskog područja poznat je odavna već brončani novac — sačuvan u sama četiri primjerka — s vrlo rudimentalno izvedenim tipovima *Apolon*

[17] Prijedlozi za njezino lociranje kretali su se od položaja kasnije Salone (F. Lanza, G. Alačević) i otoka Hvara (J. Brunšmid, B. V. Head, A. Patrigniani i dr.) do znamenitog Hiličkog poluotoka, gdje se nalazi prostrani i duboki rogoznički zaljev (G. Novak), te u novije vrijeme od potpisanoga predložene Vele Luke na Korčuli. Najduže se, međutim, održalo mišljenje G. Novaka, izneseno u više ranijih i najnovijih njegovih radova, koji Herakleju smješta u blizini današnje šibenske Rogoznice (napose v. Stari Grci na Jadr. moru, str. 155 i d.).

[18] Καὶ πόλις ἐστὶν Ἑλληνὶς ἐνταῦθα, ᾗ ὄνομα Ἡράκλεια, καὶ λ ι μ ή ν.

[19] Kao potencijalni položaj antičke Herakleje sve se češće spominje Potirna, na južnoj strani toga dijela otoka, ali u obzir dolaze, makar s manje vjerojatnosti, i drugi neki otočki položaji i današnja naselja (v. LISIČAR, sp. dj., str. 132 i str. 135: »kao sjedište knidske kolonije može se smatrati ili područje Lumbarde, ili najzapadniji dio ostrva, području Vele Luke, Blata i Potirne.«).

(glava) / *klas* i s legendom u reversu KOPKYPAIΩN (v. sl. 3).[20] Novac općenito bio datiran u 4. stoljeće prije n. e. na temelju navodne sličnosti (stilske?) s kovovima drugih jadranskih kovnica koje su u to vrijeme bile aktivne u tom prostoru (isejska, farska, heraklejska).[21] Na temelju činjenice što su čak dva od spomenuta četiri primjerka toga novca nađena na našoj obali — jedan u Isi, a drugi, navodno, na području sela Lumbarde na Korčuli, gdje je *Issa* kasnije

Sl. 3, 1. »Korkirejski« novac (tip Apolon/klas*), Arheološki muzej, Zagreb (AE), 2. isto. — Fig. 3, 1. Monnaie »korcyréenne« (type* Apollon/épi*), Musée Archéologique de Zagreb (AE); 2. Idem.*

osnovala svoju subkoloniju — izraženo je mišljenje,[22] koje je uglavnom bilo općenito prihvaćeno, da bi spomenuti novac pripadao jadranskoj Korkiri (»melaini«?) a da nitko pri tome nije ozbiljno pokušao objasniti k o j o j zapravo to Korkiri, odnosno kojemu to grčkom gradu na Korčuli, knidskom (čiji položaj nije utvrđen) ili isejskom (koji je, istina je, bio tu u Lumbardi, ali koji, koliko znamo, nije bio autonoman polis pa nije mogao ni kovati vlastiti novac, već se služio novcem matičnog grada). Osjećajući taj začarani krug, a

[20] Usp. bilj. 10. (Dva primjerka nalaze se u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu; v. sl. 3.

[21] BRUNŠMID, sp. dj. i mj.

[22] Tako Froelich, Neumann, Steinbüchel, Imhoof-Blumer i dr., a posebno Brunšmid (vidi sp. dj. i mj.) te mnogi suvremeni autori, među kojima prednjači G. Novak.

uzimajući s druge strane u obzir da se taj novac tipovima (pa i stilski!) sasvim razlikuje od drugog novca, emitirana od spomenutih grčkih gradova na Jadranu, izrazili smo na više mjesta sumnju u tu jadransko-korkirejsku atribuciju te jedinstvene emisije i pokušali je radije dovesti u ovisnost o mnogo poznatijem grčkom gradu istog imena i njegovoj tipovima bogatoj emisionoj aktivnosti. Prigovor takvu prijedlogu mogao bi se, ugavnom, svesti na to da među emisijama jonske Korkire (Krfa) nema sličnih tipova i da ih, dakle, njezina kovnica nije mogla emitirati. No isti bi argument, dakako, mogli primijeniti i za jadransku Korkiru, za koju čak ne znamo ni da li je k a o g r a d, s tim imenom, ikad i postojala.

Ipak, razmotrit ćemo ponovno to pitanje, ne zbog spomenutog razloga, nego da bismo ga sagledali u svjetlosti novih, današnjih naših spoznaja o razvoju grčke kolonizacije na istočnom Jadranu i posebno novih dosta brojnih studija i priloga o grčko(-ilirskoj) numizmatici toga područja.[23] Premisa, koju ne smijemo izgubiti iz vida ni jednog časa, ostaje i dalje da je novac o kojemu je riječ potekao iz kovnice autonomnog pisca kojemu je ime bilo Κόρκυρα, kako to stoji u legendi, u aversu samoga novca, danoj, što je rijetkost u emisijama grčkog novca ovoga područja, u njezinu punom obliku, koji ne ostavlja sumnju u ime grada u kojemu je kovan.

Napominjemo da nas nikakvi novi momenti u pitanju atribuiranja toga novca, odnosno spomenutih emisija, ne sile da promijenimo ranije već izraženo mišljenje o njegovu vjerojatnom podrijetlu. No, ipak — jer su neki autori i u svojim novijim radovima o pitanjima grčke kolonizacije na Jadranu ostali i dalje na svojim starim pozicijama, tj. identificiranju toga novca s nepoznatim emisijama jedne jadransko-korkirejske (korčulanske) kovnice — pokušat ćemo još jednom, zajedno s njima, razmišljati u tom smislu, vodeći računa, pri tome, o određenim činjenicama.

Nalaz dvaju primjeraka toga novca locira se, vidjeli smo, na našoj obali. Druga dva primjerka ne omogućuju nam ni približno lociranje nalaza, iako njihovo nekadašnje pripadanje zbirkama[24] koje su se velikim dijelom formirale od građe što potječe iz naših krajeva, dopušta da se, možda, i oni dovedu u vezu s tim područjima. Jedan kakav takav putokaz u traženju lociranja kovnice koja je dala u promet te emisije bio bi, kako je rečeno, spomenuti nalaz toga novca u Lumbardi. No, više je nego sigurno da ga lumbardska kovnica, ako pri tome mislimo na naseobinu što su je tu osnovali Isejci — kako danas držimo ne prije 3. stoljeća prije n. e.[25] — nije mogla emitirati, i to zbog d v a j u r a z l o g a: prvi je, da je novac po svojim stil-

[23] Spominjemo u prvom redu djelo H. CEKE, Questions de numismatique illyrienne, Tirana 1972 (usp. i nešto ranije izdanje toga djela na albanskome, koje, za razliku od potonjega, sadrži i obilan ilustrativan materijal; Tirana 1965).

[24] To je zbirka spomenutog već Imhoof - Blumera (v. Numism. Zeitschr., XVI 254, 56 i T. 20) te zbirka Welzl v. Wellenheim (v. Mionnet suppl. III 431, 37); usp. Brunšmid, sp. mj.

skim karakteristikama (jako primjetna arhaična crta u oblikovanju lika u aversu) dosta stariji od spomenute vremenske granice, a drugi, da isejska naseobina (subkolonija) kod današnje Lumbarde nije nikada bila autonoman polis pa nije ni mogla imati vlastitih emisija novca, služeći se uglavnom onim isejskima. Ako bismo na temelju spomenute činjenice željeli, mada forsirano, izvesti ipak neki zaključak, morali bismo slijediti one koji pretpostavljaju — no bez ikakva konkretnog dokaza ili indicija — da je negdje u području Lumbarde i prije osnivanja isejske naseobine bio neki drugi grčki grad (a taj bi mogao biti samo onaj traženi knidijski) čji se život morao bio ugasiti prije dolaska Isejaca na taj otok. Postoje, vidjeli smo, i druge pretpostavke o lokaciji toga knidijskoga grada na otoku, kao ona o položaju današnjeg glavnog i eponimnog grada na otoku (Korčula),[26] ili druga, kojoj svakako treba pokloniti posebnu pozornost, a koja ga vidi negdje na krajnjem zapadnom dijelu otoka, najvjerojatnije u području današnje Vele Luke. No, kako onda dovesti u vezu nalaz onoga novca u području Lumbarde, ako tamo nije već tada bilo nekakvog grčkog grada? Odgovor bi mogao biti isti kao i u pitanju nalaza toga novca na Visu, dakle u matici lumbardske naseobine. I na jedno i na drugo područje taj je novac mogao dospjeti trgovinom kao i toliki drugi novci iz raznih krajeva helenskog svijeta (koji takve trgovačke veze Jadrana i drugih krajeva na najbolji način dokumentiraju). Razlika je, ako je to bitno, u tome što je jedan takav primjerak dospio u poznati jadranski grčki grad (Issa), a drugi u neko otočko domorodačko (ilirsko) središte na Korčuli, koje je već otprije imalo neku čvršću plemensku organizaciju s kojom su, čini se, Isejci stupili u vezu pri osnivanju svoje naseobine na tom otoku.[27] Ono što je pri tome bitno jest to da je emisioni centar novca s tipovima *Apolon/klas* i s legendom KOPKYPAIΩN morao održavati intenzivne ekonomske veze i da se nalazio u zoni koja je to komuniciranje lako omogućavala. Da li je to baš morao biti grad — a ime mu je svakako bilo Korkira — na jadranskoj Korkiri (Korčuli), bez obzira na činjenicu da je jedan primjerak spominjanog novca nađen na tom otoku, ili je to mogla emitirati ona sigurna kovnica u gradu provjerenog, istog imena na jonskoj Korkiri, neka ostane i dalje problem

[25] V. naš rad »Zur Frage der Datierung des Psephisma aus Lumbarda — Syll.³ 141 (Archaeologia Iugoslavica VI, 1966, str. 77 i d.); usp. i rad G. WOODHEADA, The »Adriatic empire« of Dionysius I of Syracuse, Klio 52, 1970, str. 503 i d. koji je u pogledu datiranja postanka ove kolonije istog mišljenja s onim koje je iznio potpisani (v. str. 511).

[26] Tu je hipotezu iznio A. HOENIG 1926. god. (Eine dorische Stadtanlage) u Deutsche Bauzeitung; v. i C. FISKOVIĆ, Korčulanska katedrala, Zagreb 1939, str. 28.

[27] Tu mislimo na poznate sugovornike i partnere Isejaca pri osnivanju naseobine u Lumbardi, Ilire Pila (Πύλλος) i sina mu Daza (Δάζος), kojima uloga do danas nije objašnjena u tekstu »psefizme«. Kako je poznato, u njima mnogi vide baš predstavnike domaćeg, ilirskog življa na otoku, gdje su oni imali i neku odgovarajuću društvenu ulogu i položaj.

kojim će se još baviti i numizmatika i povijest, a mi ćemo još, na koncu naših razmatranja, iznijeti neke nove momente u prilog p o v i j e s n o s t i knidijskog grada na Korčuli, iako će pitanje njegove lokacije morati biti prepušteno budućim arheološkim istraživanjima, koja će jednom, ne sumnjamo u to, morati dati toliko traženi odgovor na to važno pitanje starije jadranske povijesti i početaka grčke kolonizacije u tim prostorima.

1

2

Sl. 4, 1. Anepigrafski novac (tip Zeus?/lavlja protoma), *Wien, Numismat. Zeitschr., XVI, T. V, 5 (AE), 2. isto, Arheološki muzej, Split. — Fig. 4, 1. Monnaie anépigraphique (type* Zeus?/protome de lion), *Wien, Numismat. Zeitschr. XVI, T. V, 5 (AE); 2. Idem, Musée archéologique de Split.*

U relativno dosta bogatoj seriji tipova novca grčkih gradova na Jadranu, a i na Jonskom moru, posebnu pozornost privlači *lavlja protoma,* koju vidimo na reversu nekih serija kod tzv. *Jonios*-emisija isejskog polisa (sl. 4).[28] O pitanju *Jonios*-emisija — u kojima neki vide samo reminiscenciju na mitskog herosa Jonija,[29] zaštitnika Isse,

[28] Usp. J. BRUNŠMID, sp. dj., str. 58 i d. (Issa), napose str. 61, br. 5 i 6.

[29] Od takva se mišljenja razlikuje mišljenje G. Novaka, koji, iako taj novac s »likom Jonija« ne pripisuje njemu, već Isi (»Issa je dakle kovala prve s v o j e novce s likom s v o g a v l a d a r a Jonija, koji je v l a d a o otokom Visom, a možda i drugim okolnim otocima u neko vrijeme prije njena osvajanja i kolonizacije od strane Dionizija Starijeg Sirakuškog.«), u Joniju vidi povijesnu osobu, a ne, kao drugi, samo mitsko biće.

grada i otoka — pisali smo opširno na drugom mjestu[30] i ovdje nemamo potrebe korigirati tamo izneseno mišljenje, osim što bismo željeli naglasiti da detaljnija analiza toga novca, provedena u prvom redu na obilnoj građi koja se danas čuva u Muzeju Slavonije u Osijeku,[31] daje izvanredne mogućnosti i za praćenje slojevanja raznih tipova koji su se tu ukrstili pri brojnim prekovima istih primjeraka i za utvrđivanje njihove prave kronologije. Čini se, sudeći po tim preliminarnim analizama, da su postjonijevski prekovi nešto jače zastupljeni od onoga što su nam pružili ranije dobiveni rezultati, utemeljeni na analizi ograničenog broja primjeraka tih emisija. Da bismo ipak bili određeniji u pitanju karaktera toga novca i njegova pripadanja, a što nekim autorima koji su se javili s radovima poslije objavljivanja spomenutog našeg rada nije, čini se barem, bilo posve jasno, ponovit ćemo ranije izneseno mišljenje da za nas *Jonios*-emisije predstavljaju izvorne vladarske, tj. neautonomne isejske serije koje je u samom početku kovanja novca na tom otoku emitirao otočki dinast Jonije, u kojemu treba vidjeti povijesnu osobu, različitu od istoimene mitske osobe s kojom se ona često, pa i tu, poistovjećuje.[32]

Govoreći o tipovima tzv. *Jonios*-serija u spomenutom radu (str. 362) kazali smo i ovo: »Kako se iz ovog pregleda vidi, iz repertoara tipologije *Jonios*-serija izostavili smo prije opisani tip III: *glava starijega muškarca, okrenuta nadesno;* bez legende! — *lavlja glava okrenuta nadesno* (poznat samo kao izvoran, samostalan kov!). Brunšmid je i te emisije ubrajao u *Jonios*-serije (»Jugendlicher Kopf des Heros Jonios . . .«), dok ga je Imhoof-Blumer izdvajao iz tih serija i uvrstio u neodređene, tzv. »anepigrafske novce«, ne identificirajući lik prikazan u aversu (»Bärtiger Kopf«),[33] Ta zanimljiva anepigrafska

[30] O tome vidi naš rad »IONIOΣ« ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΙΛΛΥΡΙΟΣ« i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu« (Adriatica praehistorica et antiqua — Miscellanea Gregorio Novak dicata, Zagreb 1970). Usp. i najnoviji rad o tom pitanju G. GORINIJA, La prima fase della monetazione greca di bronzo in Adriatico, Rivista Italiana di Numismatica XXIII — Serie sesta — LXXVII, 1976, koji zastupa ponešto drukčije mišljenje, videći u spomenutim Jonios-serijama novac nekog saveza — »symmachikon komma« — koji se možda formirao rasapom Dionizijeva pomorskog »carstva«. O tome, da ne treba sumnjati u genitivni karakter legende s Jonijevim imenom na tom novcu (tradicionalno, ali ne naše, kako nam to pripisuje Gorini, str. 15, tumačenje »dorskim genitivom« oblika IONIO), ispravljamo ovdje utoliko što potvrđujemo da se na jednom primjerku — prekovu — jasno čita mlađi oblik na -OY (IONIOY), koji se kronološki bolje slaže s vremenom kovanja toga novca, tj. iza smrti Dionizija Starijega.

[31] Ovdje se najsrdačnije zahvaljujemo tadašnjoj upravi Muzeja Slavonije u Osijeku — napose ondašnjem direktoru E. Spajiću — što nam je, uz najpovoljnije uvjete, omogućila studij i obradbu tog zanimljivog materijala, koja je u pripremi.

[32] Usp. o tom pitanju rad R. KATIČIĆA, Ionios der Illyrier, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH XI/9, 1973, str. 185 i d.

[33] IMHOOF - BLUMER, Griechische Münzen aus dem Museum in Klagenfurt und anderen Sammlungen, Numismatische Zeitschrift 16. B., 1884, str. 227 i d., napose str. 259, br. 69, T. V, 3.

serija, s tipovima donekle srodnim nekim *Jonijevim*-emisijama, pripada, i po našem sudu, drugim kovnicama, koje ovdje za sada još nećemo imenovati.

Ako nam se tada učinilo kako još nije bilo sazrelo vrijeme da se i konkretno ukaže na jednu od tih mogućih kovnica, na koju smo već onda pomišljali, činimo to sada, svjesni da nudimo samo jednu mo-

Sl. 5, 1: Jonijev prekov heraklejskog novca (tipovi Heraklo-Zeus / Heraklovi emblemi — lavlja protoma), *Vis, zbirka Tipić (AE); 2: Jonijev prekov farоskog novca (tipovi* Zeus — lavlja protoma / koza — Zeus?), *Catal. Grek Coins Brit. Mus, T. XV (AE). — Fig. 5, 1. Refonte d'Ion de la monnaie d'Héraclée (types* Hercule — Zeus / emblèmes d'Hercule — protome de lion), *Vis, collection Tipić (AE); 2. Refonte d'Ion de la monnaie de Pharos (types* Zeus — protome de lion / chèvre — Zeus?), *Catal. Greek Coins Brit. Mus, T. XV (AE).*

guću hipotezu, koju će u daljim analizama novca koji je u pitanju trebati potvrditi, ali koja nas u određenom smislu već sada usmjeruje na neka rješenja s kojima treba ozbiljno računati. Naprotiv, mogli smo se još jednom osvjedočiti da se u primjercima novca drugog poznatog tipa, *glava muškarca / lavlja protoma* spomenuti tipovi isprepliću s poznatim tipovima novca jadranske Herakleje (s legendom toga grada; (sl. 5, 1) odnosno s onima hvarskog polisa (*Pharos;* sl. 5, 2).

I baš kao što se u tim ranijim emisijama Pharosa javlja (u reversu) tip koji zauzima istaknuto mjesto u tipologiji novca njegove

matice, grada Parosa,[34] tako, s očitom analogijom upozorujemo na kovove (emisije) iz kruga *Jonios*-serija, koji u reversu, kao tip imaju lavlju protomu (na desno). A lavlja protoma, simbol Knida (sl. 6), tradicionalan je i standardan tip s novca što ga je od samog početka (6. stoljeće prije n. e.) pa nadalje kovao grad Knid[35] (sl. 7), matica nelocirane još grčke (knidijske) naseobine na jadranskoj Korkiri, Korčuli! Dakako, tipovi s aversa i kod ovoga i kod spomenutog hvarskog novca drukčiji su nego kod novca matičnih gradova,[36] što se

Sl. 6. Lavlja protoma (mramor), H. A. Cahn, Knidos . . ., str. 134, sl. 18. — Fig. 6. Protome de lion (marbre), H. A. Cahn, Knidos . . ., p. 134, fig. 18.

[34] Poznato je da se u reversu novca jednog i drugog grada javlja lik koze; za taj tip na novcu egejskoga grada usp. HEAD Historia numorum,[2] Oxford 1911, str. 489, sl. 258, a za novac jadranskog Farosa — riječ je o tzv. starijim emisijama toga polisa — v. BRUNŠMID, sp. dj., str. 41 i d.

[35] Usp. H. A. CAHN, Knidos — Die Münzen des sechsten und des fünftes Jahrhunderts v. Chr., Berlin 1970 (*passim*, T. 1—20), te HEAD, sp. dj., str. 614 i d., uz sl. 304. Za novce grada Knida usp. i Catalogue of the Greek Coins in the British Museum (B. V. HEAD, Greek Coins of Caria etc., str. 84 i d.), London 1897.

[36] Novci grada Knida u aversu imaju redovito lik (glavu) božice Afrodite (A. Euploia), dok oni kovani u nepoznatoj (korkirejskoj?) kovnici u aversu nose lik muškog božanstva, čije identificiranje nije baš lako; prikazani lik naime nije ni sasvim mlad, da bismo u njemu prepoznali Apolona, što bi možda najviše odgovaralo tradicijama i vezama s matičnim krajem (na knidskom Triopionu nalazilo se svetište Apolona i Poseidona, gdje je bilo središte dorske amfiktionije — gradova Knida, Kosa, Lindosa, Ialisosa i Kamarisosa; v. P. LISIČAR, sp. dj., str. 77) a niti toliko star da bismo tu vidjeli likove nekog iz serije starijih božanstava antičkog Panteona, Zeusa ili Poseidona u prvom redu. Mnogo kasnije umjesto Afrodite na knidskom novcu dolaze likovi (glave) Artemide, pa Herakla — riječ je o novom tipu što ga je Knid kovao kao član novoformiranog saveza u kojemu su još bili *Iasus, Rhodos, Samos, Ephesos* i *Byzantium* (v. HEAD, sp. dj., str. 616) — zatim Helija i na kraju — u rimsko doba — Apolona.

može protumačiti i specifičnim položajem novoosnovanih jadranskih naseobina i tu zatečenih kultnih tradicija koje su došle do izražaja u likovima božanstava prikazanih u aversu novca. Novac s tipom lavlje protome u reversu (lik božanstva u aversu, na d.) ne nosi legendu, što, dakako, otežava atribuiranje, no takav primjer imamo i u spomenutom hvarskom novcu (tip reversa: koza), koji je u najvećem broju svojih čestih emisija također anepigrafičan.

Sl. 7, 1. Novac grada Knida (tip Afrodita / lavlja protoma), *H. A. Cahn, Knidos . . ., T. 16, 67 (AE); 2: isto, ibid. T. 8, 120 A; 3: isto, ibid. T. 8, 118 (gore); (Svi primjerci novca dani su u povećanju). — Fig. 7, 1. Monnaie de la ville de Cnide (type* Aphrodite / protome de lion), *H. A. Cahn, Knidos . . ., T. 16, 67 (AE); 2. Idem, ibid, T. 8, 120 A; 3. Idem, ibid. T. 8, 118 (ci-dessus); (Tous les exemplaires de monnaie sont donnés en proportions agrandies).*

Kao primjer spomenutog tipa novca donosimo ovdje veoma dobro sačuvani primjerak iz poznate Stockertove zbirke, koja se danas čuva u Arheološkom muzeju u Splitu. Brunšmid u spomenutoj studiji (Die Inschriften und Münzen, T. IV, 62; v. str. 61, br. 6), donosi taj tip kao isejski novac, s likom »herosa Jonija« u aversu. Brunšmid pretpostavlja da je avers nosio legendu, ali da se ona na primjercima koje spominje nije sačuvala (»Die Aufschrift verwischt«).

Evo i našeg, nešto detaljnijeg, opisa spomenutog primjerka:

av: Glava starije (bradate?) muške osobe, na desno.

rv: Lavlja glava, na d. s bujnom grivom i djelomično otvorenim raljama, iz kojih izlazi poduži, svinuti jezik.

Bez legende. — AE

Težina: 16,5 gr.

Promjer: 2,5 (2,6) cm.

Ostaje, dakako, otvorenim pitanje interpretiranja spomenutog muškog lika s aversa novca. Uzimajući u obzir taj lik i s drugih nekih primjeraka toga novca, gdje se on još bolje sačuvao, čini nam se da ipak nećemo pogriješiti ako ga dovedemo u vezu sa Zeusom, čija se ikonografija, a napose izraz dostojanstva i smirenosti, gotovo nameće. Taj je lik drukčiji od onoga koji vidimo na novcima što smo ih pripisali izvornim emisijama dinasta Jonija, gdje se, zapravo, javljaju dva različita lika, odnosno osobe: jednom lik mlađe muške osobe (Apolon?), nadesno, uz legendu IONIO[37] — ili bez nje — a drugi put pak lik starije osobe (neidentificirano muško božanstvo, vjerojatno Zeus?) nalijevo, no uz istu legendu.[38]

Neki primjerci su, kao i kod spominjanih *Jonio*-serija, jednostruki ili višestruki (?) prekovi, gdje uz spomenute tipove nalazimo i one koji pripadaju hvarskim *(Pharos)*, heraklejskim *(Herakleia)* pa i samim *Jonios*-emisijama. Karakterističan je u tom pogledu baš spomenuti primjerak iz zbirke Tipić na Visu (b. zbirka Zanella?; Brunšmid ga donosi u spomenutoj radnji na T. III, br. 60), gdje prepoznajemo dvostruki kov: prvi (izvorni) iliridske Herakleje, s još prilično dobro očuvanom legendom u reversu (HPAKΛ) i drugi (prekov) s legendom u aversu IONIOY (v. sl. 5, 1).[39] Kod prekova koji je načinio Jonije u jednoj od svojih emisija lik božanstva kovan je preko Heraklova lika iz prethodne, heraklejske emisije, no tako da dva lika stoje antitetički, tvoreći hibridni lik (tip »biceps«). Avers

[37] Usp. naš rad »ΟΝΙΟΙΣ« ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΙΑΛΥΡΙΟΣ«, T. I i sl. 1, str. 351, te T. III, gore i sl. 2, str. 353.

[38] Ibidem, T. IV (dolje) i sl. 12—14, str. 359; i 15 b, str. 361.

[39] Usp. što je rečeno u bilj. 30. Treba imati na umu da je to jedan od vrlo rijetkih primjeraka, ako ne i jedini, gdje je legenda — Jonijevo ime — u cijelosti sačuvana (posljednje slovo, Y, nešto slabije, no svejedno dovoljno jasno da sumnje u genitivni oblik (-OY) više ne može biti.

je, dakle, i kod prekova zadržao istu stranu novca, a isto također i revers, u kojemu je teško odrediti prioritet kovova, iako su u gotovo amorfnom »tipu« prepoznatljivi i emblemi Heraklovi (luk, buzdovan) i lavlja protoma.

Ovim, dakako, ne tvrdimo da anepigrafične serije s tipovima *glava muškarca / lavlja protoma* imaju sada svoju sigurnu interpretaciju. Ne mislimo da smo u njima ustanovili emisije knidske naseobine u Jadranu odnosno korkirejskog polisa, kojemu još uvijek tražimo položaj na otoku Korčuli, no uvjereni smo da smo upozorili na jednu novu mogućnost u daljem rješavanju toga pitanja, a što je u svemu tome, po našem mišljenju, najvrednije, na vidiku su možda toliko traženi dokazi o autentičnosti izvora koji govore o prisutnosti Knidijaca na Jadranu, o povijesnoj činjenici da je jadranska Korkira, poput ostalih većih i važnijih jadranskih otoka, imala već zarana jednu dorsku naseobinu, koja se ne može i ne smije poistovjetovati s mnogo kasnijom naseobinom (subkolonijom) Isejaca na krajnjem, istočnom dijelu toga otoka.

Komparacija novca, koji nas je doveo do ovakvih razmišljanja, s tipovima novca tzv. Jonijevih serija daje nam ne samo mogućnosti za temeljitije interpretiranje spomenutih serija, o kojima je bilo riječi na drugom mjestu,[40] već za pokušaje objašnjenja veza koje postoje među tipovima jednog i drugog novca. Drugim riječima, numizmatika će nam, čini se, pomoći u uočavanju nekih povijesnih zbivanja o kojima svi drugi izvori za sada šute. A to, znamo, nije prvi put.

Vratimo se nakratko još jednom na jedan od tipova Jonios-serija kojemu je posebna pažnja bila iskazana u našem radu o Jonijevu novcu (tamo smo ga nazvali tipom C).[41] Upozorili smo već da se taj tip Jonijeva novca javlja, koliko do sada znamo, uvijek samo u prekovima. Za njega je posebno karakteristično što u reversu, umjesto tradicionalnog lika dupina ima lavlju protomu, baš kao i novac u kojemu smo ovdje pokušali odrediti mjesto u vezi s knidijskim utjecajima na Jadranu (knidijska naseobina). Lik pak božanstva u aversu sasvim je različit od onoga iz te Jonijeve serije, a također i od ovoga u novcu »knidskog« tipa. Čini nam se najprikladnijim da taj »novi« lik, koji predstavlja starije muško, bradato božanstvo, pripišemo Zeusu, s kojim smo, u nedostatku boljeg prijedloga, identificirali i lik božanstva — nešto mlađe, ali ipak zrelije osobe, s jedva primjetnom bradom (?) — s pretpostavljenog novca knidijske naseobine. Pokušajmo te elemente, koje nam daje numizmatika, povezati i uklopiti u kako-tako suvislu povijesnu sliku spomenutog područja u to davno vrijeme.

Život knidijske naseobine na jadranskoj Korkiri, sudeći po svemu — bez obzira na to kada je utemeljena — trne, čini se, kad i onaj

[40] Adriatica praehistorica et antiqua, sp. rad (v. ovdje b. 36).

[41] Sp. dj., str. 369.

nekih drugih poznatih grčkih naseobina u tom prostoru (Herakleja), barem kao autonomnih gradova. No, prolaznu krizu imali su i drugi gradovi, koji su je, srećom, nadživjeli *(Pharos, Issa)*. Teza koju je pisac već ranije iznio o Jonijevoj državi na Srednjem Jadranu, u koju su, uz Isu ušli još i Faros i Herakleja, dobija ovim novim analizama i razmišljanjima novi sadržaj i smisao. Ranije nismo eksplicitno spominjali kao člana te efemerne tvorevine, koja nastaje na Jadranu smrću Dionizija Starijega, tvorca dotadašnjeg sirakuškog imperija (koji je uključivao i taj prostor), knidijsku naseobinu na Korčuli, iako se iz konteksta to jasno dalo naslutiti. Sada bismo, dapače, baš toj, vjerojatno najstarijoj jadranskoj grčkoj naseobini, željeli dati i posebno mjesto, pa i određeni prioritet u formiranju te Jonijeve države (imperija), koja je, kako nam se sada čini, život morala započeti kao savez grčkih gradova na Jadranu, oslobođenih izravne ili manje vidljive sirakuške (Dionizijeve) tiranije. Prvi je u tom pravcu krenuo, dakako, Isejac Jonije koji je autonomiju svoga grada i otoka izrazio i kovanjem vlastita novca (prvi autonomni novac Ise!) — tip *Apolon* (?) / *dupin* — koji je kovan u tradicijama i vrijednosti sirakuškog brončanog novca. U to vrijeme djeluju na Jadranu poznate kovnice u Herakleji i u Farosu, a vjerojatno i na Korčuli, svaka sa svojim karakterističnim tipovima (Herakleja: *Heraklova glava / herosovi simboli i atributi;* Faros: *Zeusova glava / koza;* knidsko-korkirejska kovnica: *Zeusova (?) glava na d. / lavlja protoma)*. S obzirom na to da se knidsko-korkirejski tip (nazovimo ga tako) ne javlja u poznatim nam Jonijevim prekovima, gdje su, naprotiv, česti tipovi heraklejskog i faroskog novca, nameće se misao nije li taj knidsko-korkirejski grad imao u spomenutom savezu kronološki prioritet. Kao posljedica toga mogo se javiti sasvim novi tip »savezničkog« novca, u kojemu je Jonijevo ime zapravo određivalo i njegov pravi karakter. Jonijevo ime, kao ime eponimnog magistrata te nove tvorevine, koja se sve više pretvarala u njegovu državu, imperij, bilo je kompenzirano preuzimanjem tipa reversa s ranijih autonomnih knidsko-korkirejskih emisija (lavlja protoma), a s faroskih emisija preuzet je možda, mada nešto modificiran, lik Zeusa. Tom tipu »saveznič kog« novca (ili bolje novca Jonijeva imperija), koji se nije do sada sačuvao u čistim, izvornim kovovima, već samo u prekovima, služile su kao podloge velike količine novca Herakleje i Farosa, kojih se tipovi jasno razabiru na tim prekovima, onemogućujući često svojim hibridnim formama utvrđivanje prioriteta kova. Jasno je, međutim, da se poslije 4. stoljeća prije n. e. više ne obnavljaju emisije ni Herakleje ni knidsko-korkirejske naseobine, kojima prestaje život, a da nisu, barem do sada, ostali nikakvi tragovi niti o položaju tih naseobina, a Faros, koji je krizu prebrodio, zahvaljujući, valjda, pomoći i zaštiti svoje moćne matice (Parosa), također više ne obnavlja svoje stare serije novca, već počinje s novima, koje otvaraju novo poglavlje u njegovoj povijesti.

COLONISATION CNIDIENNE DE L'ILE DE KORČULA

(Résumé)

Un des problèmes encore non-résolus de la colonisation grecque du littoral est-adriatique, illyrien, porte sur la vérification de l'authenticité des renseignements concernant la colonie cnidienne dans la Corcyre, c'est-à-dire Korčula (Pseudo Skymno, Strabon et Plinie), et les tentatives de localiser de *polis* dans ladite île illyrienne. Bien qu'elle ne soit pas la seule ville grecque non-localisée dans cet espace (citons par ex. Héraclée), il n'y a aucune trace archéologique épigraphique ou numismatique qui soit en faveur de son historicité, à la différence d'Héreaclée. Pourtant, il y a très peu de chercheurs dont l'attention ne soit attirée par les renseignements des auteurs antiques, seuls témoins de son existence, si bien que les tentatives furent orientées vers la recherche et la localisation de cette ville cnidienne devenue plus tard, sans doute, un *polis* autonome. Certains l'ont cherchée ou la cherchent toujours dans la principale agglomérations de l'île, qui est son éponyme; d'autres dans le village de Lumbarda, à l'extrême est de l'île, où Issa avait fondé au 3e siècle avant n. e. sa subcolonie; d' autres encore, et ils sont les plus nombreux, à l'extrême ouest de l'île, citant comme localité éventuelle les villages de Vela Luka, Potirna, Blato, etc.

L'auteur de cet article avait émis l'hypothèse que l'on pourait peut-être identifier cette agglomération cnidienne non-localisée et anonyme, avec la ville grecque également non-localisée sur le littoral illyrien, Héraclée, mais qui est abondamment documentée non seulement par les sources écrites (Pseudo Skylaks) mais aussi par la monnaie qu'elle émettait. Dans ce sens, l'auteur avait proposé Vela Luka comme localité la plus probable dans l'île de Korčula, puisque comme son nom l'indique (»Grand Port«), elle possède un port grand et vaste. Il faut rappeler aussi qu'un passage du texte, Periplus, rapporte que cette ville grecque avait un (bon) port, renseignement très important pout tous les navigateurs grecs éventuels (καὶ πόλις ἐστὶν Ἑλληνὶς ἐνταῦθα, ᾗ ὄνομα Ἡρακλεια, καὶ λιμήν). Quant à la localisation d'Héraclée, on avait également proposé plusieurs endroits sur notre littoral. Ainsi, à côté de Vela Luka déjà citée: Salona, île de Hvar et la presqu'île Hilički poluotok au nord de Trogir, c'est-à-dire le vaste port de Rogoznica. Cette dernière hypothèse a résisté le plus longtemps (G. Novak).

Les tenants de l'hypothèse qui situe la colonie cnidienne dans la localité de Lumbarda — siège d'une agglomération plus récente d'Issa — ont trouvé l'appui dans le »fait« qu'on y a trouvé un des quatre exemplaires existants de la monnaie (types *tête d'appolo/épi)* avec légende KOPKYPAIΩN que l'on attribue ordinairement à l'émission de la ville grecque éponyme (encore un exemplaire, paraî-il, provient de notre littoral et qui aurait été trouvé à Issa même). Certains affirmaient même que Corcyre ne fut rien d'autre que le nom de la colonie d'Issa. Cette hypothèse est à

rejeter. En effet, la monnaie en question ne peut pas être, par son style, ultérieure au début du 4e siècle avant n. e. (les éléments archaïques favorisent même une datation plus ancienne) et on sait que cette colonie fut fondée vers le milieu du 3e siècle. L'idée, répétée à plusieires reprises, qu'il aurait pu exister antérieurement, au même endroit ou non loin de là, la colonie cnidienne recherchée (qui aurait dû s'éteindre avant cette époque) puisqu'il n'y avait pas de place ni de conditions de vie pour deux agglomérations au même endroit ni dans la même île) pourait être prise en considération, mais il est également probable que ces émissions de monnaie ne proviennent pas de nos régions, car la typologie de la monnaie en question (épi) ne cadre pas avec la tradition de la production monétaire gréco-illyrienne de nos régions. L'épi, ou plus généralement les céréales, n'est pas un élément si important de l'économie de ces régions pour pouvoir être pris comme symbole de la vie et des activités d'une ville nouvelle. L'auteur avait déjà exposé l'idée que cette monnaie ainsi que d'autres séries que l'on attribuait ordinairement à notre Corcyre adriatique doit être attribuée à l'île et à la ville éponyme dans la mer Ionienne. En tout cas, la ville qui émettait cette monnaie s'appelait purement et simplement *Corcyre*, comme on le lit sur la légende (Κορκυραίων). Cependant, il n'est pas connu que l'une des deux colonies citées de la Corcyre adriatique portait ce nom: les auteurs ajoutent ordinairement l'épithète n o i r e (μέλαινα, n i g r a). Ce syntagme, à notre avis, n'appartient qu'au nom de l'île et non pas à celui de la ville même si une des villes citées portait le nom éponyme Corcyre (comme Pharos et Issa dans les îles éponymes). C'est une autre question de savoir comment les exemplaires mentionnés sont parvenus à Issa et à Lumbarda, pour peu que tout cela soit authentique: on ne sait même pas où on a trouvé deux de ces exemplaires. La Corcyre ionienne avait, on le sait, depuis les temps très reculés des relations avec les régions illyriennes. Elle aurait joué aussi un rôle décisif, comme on le suppose, dans la création des conditions pour la fondation des colonies grecques dans l'Adriatique, liée et soumise comme elle était avant tout aux Cnidiens qui ont très tôt manifesté l'intérêt pour ces régions et pour le commerce avec l'Adriatique. En ce qui concerne l'époque exacte de la fondation de la colonie cnidienne dans l'île de Korčula, la majorité des historiens pensent qu'elle précédait de loin toutes les autres colonies grecques dans l'Adriatique et qu'elle n'était pas ultérieure au 6e siècle ou du moins au début du 5e siècle avant notre ère. Bien que nous respections leurs arguments, nous ne pouvons pas exclure d'une manière absolue une époque un peu plus récente qui ne créerait pas un trop grand hiatus entre deux vagues de la colonisation grecque dans l'Adriatique. Nous acceptons pourtant que la colonie grecque inconnue — de même qu'Héraclée que Pseudo Skylaks déjà connaît comme la seule colonie grecque sur le littoral illyrien (exception faite d'Epidamnos, plus au sud d'Héraclée) — fut fondée parmi les premières sinon la première et que sa fondation eut lieu déjà au cours du 5e siècle avant n. e. L'auteur est prêt à se plier devant toute opinion a r g u m e n t é e dans ce sens. Toutes les autres spéculations, comme c'est le cas de la sienne, il faut les prendre

comme des hypothèses plus ou moins spirituelles ou même probables. A l'état actuel de recherches et de nos possibilités elles peuvent combler un hiatus et avoir une valeur pratique comme points d'orientation des recherches à venir. Une de ces hypothèses est celle que l'auteur accepte actuellement.

Il semble, pour le moment, que les conditions ne sont pas encore mûres pour faire avancer par d'autres méthodes archéologiques les problèmes concernant les colonies adriatiques (dans Korčula) des Cnidiens d' Asie Mineure. En ce sens, certaines possibilitiés sont offertes par la numismatique qui présentait déjà certaines solutions, inacceptables cependant pour l'auteur de cet article. Parmi les nombreux types de la monnaie grecque provenant des ateliers adriatiques certaines émissions attirent l'attention par leurs types particuliers et inhabituels. L'auteur avait déjà fait remarquér, traitant de la soi-disant émission d'Ion (dans l'article »ΙΟΝΙΟΣ« ΤΟ ΓΕΝΟΣ ΙΑΛΥΡΙΟΣ« et les monnaies gréco-illyriennes des ateliers adriatiques«) qu'il y a un type particulier de »cette« monnaie où apparait la *protome de lion* comme type d'avers. Ayant fait une analyse minutieuse de cette monnaie et de toutes les émissions en rapport avec elle parmi un très grands nombre d'exemplaires dans des collections exceptionnellement riche dans ce sens (Musée de la Slavonie à Osijek), l'auteur a établi une parenté de ce type-inconnu dans toute la région adriatique- avec le type unique, peut-on dire, de revers (rarement avers) de la monnaie de la ville de Cnide, ville-mère de la colonie grecque de l'île de Korčula. On a comparé les monnaies depuis les émissions les plus anciennes (6e siècle avant n. e.) jusqu'aux plus récentes, c'est-à-dire jusqu'à l'arrivée des Romains La figure du lion sur la monnaie est conforme aux traditions cultuelles de cette ville où le roi des animaux était lié au culte d'Appolo de Triopion (temple près de Cnide) dont il était le simbole. La monnaie de Cnide porte ordinairement sur l'avers l'effigie d'Aphrodite. Ce n'est que beaucoup plus tard qu'elle sera remplacée par les effigies des autres divinités (Artémis, Hercule — ce dernier dans les émissions de la soi-disant monnaie des alliés, c'est-à-dire la monnaie d'une alliance dont Cnide faisait partie — puis Hélios et, sous les Romains, A p o l l o.

Ladite monnaie de la série des émissions adriatiques avec protome de lion au revers a, de même que la monnaie d'Ion (figure du dauphin au revers), deux variantes qui diffèrent l'une de l'autre par le type de l'avers. L'une d'elles, on dirait celle de base, a à l'avers l'effigie d'un homme mûr, à droite. De ce point de vue elle ressemble à l'avers de la variante anépigraphique de la monnaie d'Ion, à cette différence près que l'effigie en question de la monnaie d'Ion paraît tout à fait juvénile, de sorte qu'on a essayé de l'identifier à Apollo ou à Hermès. Cette seconde effigie — avec protome de lion — est plus agée et barbue, paraît-il, bien que sa barbe ne soit pas telle que l'on voit chez les effigies avec iconographie bien connue de Jupiter (monnaie de Pharos, par ex.). Malgré tout, nous sommes inclin à identifier cette effigie à Jupiter, faute d'une meilleure hypothèse. La seconde variante de cette monnaie a à l'avers l'effigie d'un homme

plus agé, barbu, avec la légende IONIOY à côté. C'est pourquoi nous l'avions déjà rangée dans la série de la monnaie d'Ion, avec remarque qu'elle apparaît toujours sur les pièces refondues. Etant donné le type commun de revers (protome de lion), il est hors de doute que, malgré l'attribution aux émissions d'Ion, elles ont quelque chose en commun, ce qui demande une explication. Il faut remarquer tout de suite que cette autre variante (pièces refondues) utilise la monnaie plus ancienne d'Héraclée et de Pharos et que ce n'est pas le cas, du moins que l'on sache, des monnaies avec des types: *tête humaine à droite/protome de lion.*

Ayant en vue ce qu'on vient d'exposer, nous pourions trouver dans cette dernière monnaie — que l'on ne connaît jusqu'à présent que sous forme de frappe originale et non de refonte — beaucoup de ressemblences avec les types décrits de la monnaie cnidienne. Nous avançons donc comme hypothèse la possibilité d'identifier cette monnaie, pour le moment assez rare sur notre littoral (et que l'on attribuait auparavant aux séries d'Ion en provenance d'Issa), avec la monnaie de la colonie cnidienne dans la Corcyre adriatique qui, comme Pharos, avait repris pour le revers le type de la monnaie de la ville-mère.

Il ressort de tout ce qui vient d'être dit que la vie de cette colonie en tant que *polis* autonome ne fut pas de longue durée, de même que celle d'Héraclée et d'une manière générale de toutes les colonies grecques dans l'Adriatique qui étaient en danger constant à cause du conflit avec les Illyriens (surtout Issa après la mort de son fondateur Dyonise l'Ancien). Ces nouvelles analyses donnent un nouveau contenu et une nouvelle signification à la thèse que l'auteur avait posée auparavant concernant l'Etat d'Ion dans l'Adriatique Central, thèse selon laquelle cet Etat comprenait, à côté d'Issa, Pharos et Héraclée (qui n'a jamais retrouvé son autonomie). Une des possibilités serait peut-être la suivante: Ion, créant son Etat dans l'Adriatique, avait d'abord essayé la formation volontaire d'une alliance où il avait inclu en premier lieu la colonie cnidienne (Vela Luka?) la plus proche d'Issa; le résultat de cette communauté aurait été la nouvelle série d'émissions d'Ion, avec de nouveaux types qui reprenaient comme revers le type connu de *polis* cnidien de Corcyre (protome de lion); l'effigie d'avers est alors également nouvelle: du point de vue iconographique elle ne diffère pas trop de l'effigie de Jupiter de la monnaie de Pharos des anciennes séries, bien qu'elle ne lui soit pas identique.

Si les réflexions exposées ci-dessus sont justifiées, ce qu'on laisse aux recherches à venir, il paraît que nous sommes sur les traces de la colonie cnidienne dans la Corcyre adriatique qui ne trouve pour le moment de preuves plus ou moins valables de son historicité que dans des sources numismatiques. Et ces sources ont aidé plus d'une fois à résoudre des problèmes historiques concernant le passé lointain de nos régions.

Branimir GABRIČEVIĆ (Zadar)

O POČECIMA RIMSKE PROVINCIJALNE UMJETNOSTI U LIBURNIJI

Zapažanja u povodu jednog nedavno otkrivenog nadgrobnog spomenika

U Nadinu prilikom poljskih radova godine 1969. pronađen je nadgrobni spomenik iz rimskog vremena, kojeg će interpretacija, nadam se, pridonijeti da se nešto jasnije nego što je to dosad bilo moguće uoče neki vidovi uključivanja Liburnije u kulturnu orbitu rimskog imperija. Posebno mi je zadovoljstvo da ovaj prilog mogu posvetiti Mati Suiću, »amico et sodali qui tot per annos mirabilem operam contulit ad res Liburniae lucidius illustrandas«.

Nadgrobni spomenik o kome je riječ (v. sl.) pronađen je na zapadnoj strani pod nadinskom gradinom, točnije na njivi iza kuće Nikole Kalinića, gdje su nešto prije toga pronađeni grobovi s prilozima, o čemu je usputno i veoma kratko izvijestio Š. Batović.[1] Radi se o pravokutnoj ploči (v. 103 cm, š. 41—43 cm, d. 11 cm) koja po sredini donje strane ima ispust da bi se pomoću njega usadila u odgovarajuće kameno postolje koje, međutim, nije pronađeno. Izrađena od vapnenca pobliže neodređene, ali bez sumnje lokalne (uzevši šire) provenijencije, ploča je skulptorski obrađena samo u svom gornjem dijelu, zapravo pri samom vrhu, gdje je po sredini, postupkom »champ-levé«, izrađen istokračan trokut, a sa strana istim postupkom po jedan ne baš precizan kvadrant s lukom okrenutim unutra prema trokutu. Izdubljena je također i unutrašnjost trokuta s tim da je u sredini, opet kao rezultat postupka »champ-leve«, ostavljen simetrični mali trokut.

Desetak centimetara ispod trokuta nalazi se natpis:

MAR///OCTA
IVS////CFV
NV

[1] Š. BATOVIĆ, Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture, Diadora 7, str. 222.

Slova (v. 4—4,5 cm) sačuvana su veoma dobro na desnoj strani gdje je vidljivo da su klesana rimskom tehnikom klesanja slova, tj. s udubinama trokutnog presjeka. Na lijevoj strani, međutim, slova su sačuvana veoma slabo pa se neka nikako, a neka teško ili veoma teško dadu razaznati i čitati. Neće biti teško otkriti razloge uslijed kojih je došlo do takve situacije u stanju sačuvanosti slova. Po ploči, posebno na prednjoj strani, vide se naime ostaci maltera, zatim broj-

na rupičasta oštećenja, a onda i drastična razlika u boji dviju uzdužnih polovica: lijeva (s natpisne strane) je tamna, a desna, na kojoj su slova dobro sačuvana, izrazito svjetlija. Iz toga se dade najprije zaključiti da je spomenik vjerojatno već u antičko doba (jer malter indicira u tom smislu) bio naknadno upotrebljen, a onda — pošto je prestala i ta njegova druga funkcija — da mu je otprilike polovica uzdužne strane dugo vremena bila usađena u zemlju, dok je druga, izlazeći iz zemlje, bila izložena utjecaju atmosferilija. Uslijed toga na lijevoj strani natpisa, tj. na uzdužnoj polovici koja je bila izvan zemlje, slova su ili potpuno nestala ili se pak sačuvala u plitkim i jedva raspoznatljivim obrisima.

U prvom retku moguće je čitati sedam slova: prvo (M) i četiri posljednja (OCTA) bez poteškoće, a drugo (A) i treće (R) sa stanovitim naporom po djelomice sačuvanim tragovima. Pri izuzetno povoljnom osvjetljenju kao da se dade razaznati i gornja oblina još jednog, četvrtog po redu slova (C).

U drugom retku situacija se ponavlja: tri posljednja slova (CFV), analogno onima poviše njih u prvom retku, sačuvala su se izvrsno,

Nadgrobni spomenik iz Nadina. — Monument funéraire de Nadin.

dok se prva tri (IVS) s više ili manje napora ipak dadu jasno razaznati. Međutim, sredina retka u dužini od 14 cm znatno je oštećena, pa se na tom potezu jedvice, i to pri povoljnom osvjetljenju, dadu utvrditi tragovi nekih linija.[2]

U trećem retku, i to po sredini, jasno su se sačuvali plitki urezi dvaju slova (NV).

[2] Nakon IVS opaža se donji dio vertikalnog poteza koji bi, s obzirom na relativno veliki razmak od S, mogao biti dio desne haste slova M. Iza toga je kamen veoma oštećen od većeg broja malih rupica, a onda se nazire nekoliko djelomice sačuvanih poteza — jedan vertikalni i dva horizontalna (jedan poviše drugoga) — koji pružaju mogućnost za kombiniranje u smislu da bi se moglo raditi o slovu F ili R.

Što se tiče zanatske vrsnoće i paleografskih značajki, može se prije svega kazati da je natpis bio izrađen a da se prethodno pomoću vodoravnih crta nije fiksirala visina redaka. Zbog toga ni unutar istoga retka slova nisu jednake visine. No, usprkos toj okolnosti koja ne treba da iznenadi kad je riječ o provincijalnim radionicama kojima je zanatska vrsnoća ispod prosječne, klesar našeg natpisa ipak je ispoljio stanovitu ambiciju za kaligrafskim stilom pa je — očito po uzoru na viđene primjere scriptura monumentalis quadratae, ili bolje prema predlošcima takvih slova — završetke vertikalnih linija oblikovao s karakterističnim malim trokutnim proširenjem. S paleografskog pak gledišta moglo bi eventualno biti zanimljivo da posljednje slovo prvog retka (A) nalikuje kistom izvedenom obliku na parietarnim natpisima.

Bez obzira na nepovoljnu okolnost što nije u potpunosti čitljiv, sigurno je da naš natpis ne sadrži nikakove druge podatke osim pokojnikova imena u tročlanoj formuli izraženoj na rimski način, s filijacijom dakako.

Prenomen i nomen su jasni: MARC(us) OCTA(v)IVS. Što se pak tiče filijacije i kognomena, oštećenja po sredini drugog te na lijevoj strani trećeg retka na žalost ne dopuštaju egzaktno čitanje tih onomastičkih elemenata.

U prvi mah moglo bi se pričiniti prihvatljivim da se posljednja tri slova drugog retka (CFV) i preostala dva slova u trećem retku (NV) shvate kao kognomen CEVNV(s). U tom bismo slučaju po sredini drugog retka, tj. ondje gdje je oštećenje najveće, morali pretpostaviti filijaciju u obliku M(arci) F(ilius). Premda bi za takvo kraćenje odnosne filijacije eventualno mogli govoriti tragovi djelomičnih linija nekadašnjih slova na tom mjestu, ipak se navedeno čitanje ne bi moglo prihvatiti zbog toga što je pretposljednje slovo drugoga retka sasvim jasno klesano kao F, a ne kao E, pa bi za lekciju Ceunus, toliko primamljivu zbog epihorskog karaktera navedenog imena, bilo potrebno pretpostaviti pogrešku klesara, što bi u ovom slučaju bilo isforsirano i pretenciozno. Osim toga, moglo bi se upozoriti na još koji indicij koji ne bi išao u prilog čitanju M(arci) F(ilius) CEVNV(s).[3] Stoga će svakako biti normalnije ako se pođe od *činjenice* da je predzadnje slovo u drugom retku F. To pak slovo, nalazeći se u datom kontekstu između C i V, može biti jedino skraćenica za F(ilius). Ako je to tako, onda prethodno slovo (C) neće biti početno slovo prenomena Caius, tj. C(ai) F(ilius), jer se između gentilicija Octavius i navedenog C nalaze, kako je rečeno, tragovi nekoliko slova koja se na žalost ne mogu sa sigurnošću čitati, ali za koja je jasno

[3] U prvom redu nije vjerojatno da bi klesar drugi dio suponiranog kognomena Ceunus nastavio klesati *po sredini* posljednjega retka. Nadalje, pritjetiti je da bi u navedenom slučaju način kraćenja prenomena u filijaciji, tj. M(arci), bio drukčiji od onog u početku, tj. MARC(us). To, doduše, nije nemoguće jer takav primjer različitog načina kraćenja istog prenomena imamo na bilingvnom natpisu CIL III 7115, ali je za konkretni ovaj naš slučaj ipak manje vjerojatno.

da zajedno s navedenim C mogu pripadati jedino prenomenu pokojnikova oca. S obzirom pak na slovo C koje se nalazi ispred F(ilius) taj prenomen može biti jedino Marcus. Imali bismo, dakle, MARC(i) F(ilius), a to znači da je način kraćenja prenomena Marcus u filijaciji isti kao i kod prenomena samog pokojnika na početku natpisa. I ta bi okolnost išla u određenoj mjeri u prilog rekonstrukciji natpisa u predloženom obliku.

Nakon filijacije slijedi slovo V koje bi, zajedno s dva slova po sredini posljednjeg retka, moralo pripadati kognomenu pokojnika uz pretpostavku, naravno, da je nekoliko slova potpuno uništeno, i to, osim krajnjeg S, tri ili najviše četiri slova na početku trećeg retka, a možda i jedno na kraju drugoga.[4] Formalno uzevši, tj. prema broju slova koja nedostaju (a nedostaje ih, kako smo vidjeli, tri do pet), iz repertoara rimskih kognomena može se pomišljati na desetak,[5] koja se inače gotovo sva javljaju i na natpisima u provinciji Dalmaciji.[6] Od epihorskih pak muških imena koja u analognim onomastičkim konstrukcijama dobivaju funkciju kognomena dolazi u obzir jedino Volso(u)nus,[7] naravno od dosad poznatih.

Bez obzira na nepovoljnu okolnost što ne možemo sa sigurnošću utvrditi pokojnikov kognomen, pa prema tome ni etnički krug kome bi taj kognomen mogao pripadati, ipak naš natpis, zajedno s oblikom spomenika, pruža određene mogućnosti da se jasnije utvrde utjecaji koji su dolazili na istočnu obalu Jadrana za vrijeme rimske vladavine, odnosno, kako ćemo vidjeti, u početku te vladavine.

Okolnost da je u Nadinu pronađen nadgrobni spomenik s gentilicijem Octavius sama po sebi ne predstavlja novost, jer se radi o obitelji koja je i dosad bila poznata kao jedna od najuglednijih i najutjecajnijih u toj liburnskoj općini.[8] Iz nje je, kako se drži, potekao i C. Octavius Tidius Tossianus C. Iavolenus Priscus, consul suf-

[4] Pretpostavka da je na kraju drugoga retka moglo biti još jedno slovo, nalazi stanovit oslonac u okolnosti što također na kraju prvog retka ima mjesta za jedno slovo, tj. za V (u gentiliciju Octavius), za koje je teško pretpostaviti da ga je klesar previdio. Značilo bi, dakle, da su oba slova — posljednje u prvom i posljednje u drugom retku — mogla nestati uslijed djelovanja atmosferilija u jednoj pobliže neutvrđenoj fazi naknadne uporabe naše ploče, odnosno stanja u kome se ploča nakon takve uporabe zatekla.

[5] To su kognomina Urbanus, Ursinus, Veranus, Verinus, Ulpianus, Vibianus, Vincianus, Viperinus, Viscianus, Umbrianus, i možda još poneko.

[6] Od kognomina spomenutih u prethodnoj bilješci na natpisima provincije Dalmacije ne javlja se jedino Veranus.

[7] Osim Volso(u)nus, na području Liburnije javljaju se i druga imena izvedena iz osnove VOLS- a to su: Volscus, Volsus, Volsetis(gen), gentilicij Volsius.

[8] O tome vidi: G. ALFÖLDI, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest 1965, str. 82—83; isti, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien, Heidelberg 1969, 104; J. J. WILKES, Dalmatia, passim, posebno na str. 232; M. PAVAN, Ricerche sulla provincia romana di Dalmazia, str. 179.

fectus 86. godine i glasoviti jurist iz flavijevskog i Trajanovog doba.[9] Novost međutim predstavlja kako sâm oblik spomenika tako i krajnje jednostavni natpis koji se, kao što smo vidjeli, sastoji od samog pokojnikovog imena bez ikakva drugog podatka ili dodatka. Stoga ćemo upravo tim dvjema osobitostima nadinskog spomenika posvetiti posebnu pozornost.

Ime pokojnika izraženo je rimskom onomastičkom formulom, ali način skraćivanja prenomena Marcus nije u skladu s rimskom epigrafičkom konvencijom, prema kojoj bi trebalo da se odnosni prenomen skrati na samo početno slovo (M). Poznati su doduše slučajevi da se na natpisima ispisuju punim tekstom i oni prenomeni koji bi se inače po pravilima rimske epigrafike morali kratiti, ali tada se dade obično lako utvrditi da se radi o ambijentima s jačom grčkom, odnosno helenističkom tradicijom. Lijep primjer u tom smislu pruža jedan natpis iz Donje Mezije[10] na kome su za osobe s potpuno ispisanim rimskim prenomenima (Caius, Lucius) navedena i mjesta njihova podrijetla, a sva ta mjesta leže u oblastima grčke kulturne sfere.[11] Iako nije baš prijeko potrebno, neće ipak biti na odmet — u prvom redu zbog geografske blizine s liburnskim područjem — uputiti i na primjere s istočne obale Jadrana — Salona,[12] Pharos[13] — dakle na lokalitete u kojima su i u prvim stoljećima Carstva grčke tradicije bile bez sumnje prisutne.[14] Treba, naravno, imati u vidu da se rimski prenomeni često ispisuju punim tekstom u rustičnim sredinama, pogotovu pak u kasnoj antici, ali tada uzrok toj pojavi ne treba tražiti — barem ne u prvom planu — u grčko-helenističkoj tradiciji,

[9] Određenu nijansu o porijeklu ove ličnosti izražava PROSOPOGRAPHIA IMPERII ROMANI, Pars IV. Berolini MCMLII—MCMLVI, str. 109 kad kaže: »Ortus videtur Nadino ... parentela coniunctus cum familiis transpadanis et umbris.«

[10] CIL III 7532.

[11] U komentaru CIL-a uz navedeni broj kaže se: »Hirschfeld vidit Romanos hos omnes originem trahere ex provinciis Ponto Euxino proximis quae sunt Thracia (Perinthus), Bythinia-Pontus (Tuis, Nicomedia, Heraclea, fortasse etiam Caesarea), Galatia (Alinoteichos), Cappadocia (Mazaea, Tyana).«

[12] Od salonitanskih natpisa svraćam pozornost na CIL III 9356 (MARCO TERENTIO MARCI FILIO SATVRNINO). Iako u onomastikonu odnosno ličnosti nema elementa koji bi upućivao na grčko-helenističko podrijetlo, način ispisivanja prenomena, i to dva puta, nedvojbeno je odraz grčkih kulturnih tradicija na ovom dijelu istočne jadranske obale.

[13] Prenomen Lucius ispisan je dva puta punim tekstom na natpisu CIL III 3089 koji — kako je pokazao M. NIKOLANCI, Duo membra con iuncta, VAHD LX, str. 59—69 treba povezati s odlomkom CIL III 3088. Na tako sastavljenom natpisu Nikolanci je uočio »neobičnu, odnosno ne tako čestu pojavu« da u ispisivanju rimskih prenomena nema kratica, pa je to objasnio utjecajem grčke tradicije na otoku, dakle onako kao što se sada to pokušava objasniti u ovom našem slučaju. Nije bez interesa upozoriti da utjecaju iste tradicije Nikolanci argumentirano pripisuje i sadržaj likovnog prikaza na istom spomeniku.

[14] Nekoliko općih napomena o tim utjecajima u arhitekturi i likovnoj umjetnosti dao je E. DYGGVE, Grčka kolonizacija u Dalmaciji, Urbs, Split 1958.

nego u općoj političkoj i kulturnoj klimi sredine, odnosno kasnoantičke epohe, kada i u epigrafici, analogno drugim oblastima umjetničkog, kulturnog i uopće javnog života, dolazi do slabljenja klasičnih pravila i konvencija.[15] No, što se tiče našeg spomenika iz Nadina, već je na prvi mah očito da se ne radi o kasnoj antici, nego da osnovni epigrafički indiciji upućuju na period kad se rimska prisutnost u Liburniji tek počinje afirmirati. Široko uzevši, već samo pomanjkanje posvetne formule D(iis) M(anibus) govori da je natpis stariji od druge polovice prvog stoljeća n. e., a jednostavnost natpisa, koji se — neka bude spomenuto još jednom — sastoji od samog pokojnikovog imena u nominativu, pledira za još konkretnije vremensko određenje sugerirajući da se spomenik datira negdje pod konac Republike ili najkasnije u prva desetljeća Carstva.

Polazeći od poznate činjenice da su nadgrobni natpisi sa samim pokojnikovim imenom karakteristični za grčke nadgrobne natpise iz klasičnog i helenističkog perioda, onda je dopušteno da se za koncept natpisa uklesanog na nadgrobnoj ploči iz Nadina potraži uzor u grčkim kulturnim utjecajima, koji su u Liburniju bez sumnje dolazili, ako ne u jačoj mjeri prije, a ono svakako u kasnohelenističko doba.[16] Međutim, ako se način ispisivanja prenomena sve i ne mora uzeti kao dokaz izravnog grčkog utjecaja (jer se na nadinskom spomeniku taj prenomen ipak u stanovitoj mjeri skraćuje, a ne ispisuje kao kod Grka punim tekstom), ipak će biti prihvatljivo ako se odnosni način skraćivanja protumači kao prilično pouzdan kronološki indicij, i to u smislu da je natpis iz Nadina nastao u vrijeme kada rimske epigrafičke konvencije u ispisivanju prenomena još nisu bile u Liburniji dovoljno poznate, odnosno kada na tom području još nisu imale dužu tradiciju. Drugim riječima, krajnja jednostavnost natpisnog koncepta i nepridržavanje rimske epigrafičke konvencije u skraćivanju prenomena upućuju na zaključak da se nadgrobni spomenik Marka Oktavija iz Nadina datira relativno dosta rano, a to za Liburniju znači negdje u posljednja desetljeća stare ere. S obzirom pak na

[15] Kao primjer može se uzeti votivna ara iz Vrgorca CIL III 8510 na kojoj dedikant ispisuje svoje ime (kognomen otučen) ovako: MARCVS ANNEVS ... Ako se ovaj natpis datira u III. stoljeće, onda je dopušteno da se ispisivanje rimskog prenomena punim tekstom protumači kao slabljenje klasičnih kulturnih (u ovom slučaju epigrafičkih) konvencija. No, ako je natpis raniji, onda ispisivanje rimskog prenomena punim tekstom može biti da otkriva zatvorenost epihorske sredine u kojoj se rimska epigrafička pravila možda nisu nikada čvrsto nametnula.

[16] Ostavljajući po strani davno uočene pojedinosti (u prvom redu tehniku izgradnje gradskih zidina u Varvariji, Aseriji, Nedinumu), grčki utjecaji očiti su u nedavno otkrivenim grobnicama u Nadinu (o tome vidi bilj. 1), a onda u izradi privjesaka iz srebrnog lima, o čemu vidi I. MAROVIĆ, Nekoliko neobjelodanjenih srebrnih predmeta s liburnskog područja u Arheološkom muzeju u Splitu. Adriatica praehistorica et antiqua Gregorio Novak dicata. Zagreb 1970, str. 265—284.

veoma veliku vjerojatnost da je i otac pokojnikov (Marcus?) bio rimski građanin, naš bi spomenik ušao u grupu najstarijih dokumenata rimskog civiteta unutar liburnskih općina.[17]

Nadgrobni je spomenik iz Nadina krajnje jednostavan i bez ikakva ukrasa. Jedino po obrisima malog »timpanona« i ugaonih »akroterija« on se razlikuje od obične pravokutne ploče kojoj je visina dvostruko veća od širine. No usprkos toj krajnjoj jednostavnosti očito je da se radi o spomeniku kome je tipološko ishodište u tzv. steli sa zabatnim kruništem (»glatte Stele mit Giebelkrönung«)

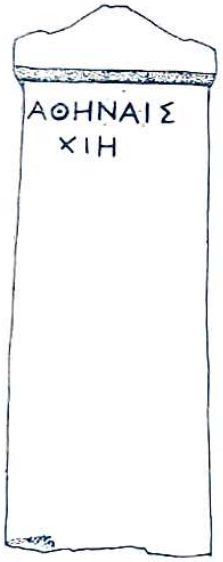

Sl. 1. Nadgrobna stela iz Kerča (4. st. pr. n. e.). — Fig. 1. Stèle funéraire de Kertch' (4. siècle avant n. e.).

kakva se susreće na mnogim mjestima grčkog svijeta, a koja je, redukcijom određenih elemenata, nastala iz klasične stele-naiskosa. Osim poznatih i slikarski ukrašenih stela toga tipa iz muzeja u Volosu[18] može se upozoriti, na primjer, na brojne primjere sa sjeverne obale Crnoga mora (sl. 1) gdje oni najstariji potječu iz IV. st. st. e.

[17] Na temelju epigrafičkih dokumenata možemo utvrditi postojanje rimskih građana u Liburniji negdje sredinom prvog stoljeća st. e., dakle nekako u doba Cezarova prokonzulata u Iliriku. Na to upućuje natpis CIL III 2900 u kojem se spominje C. Iulius Ceuni f. Acirrius čiji je pradjed po majci, spomenut u istom natpisu, već bio rimski građanin. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije. Diadora 1, Zadar 1959, str. 125, drži da je spomenuti Acirrius dobio civitet u Augustovo doba, pa bi iz toga slijedilo da mu je pradjed mogao živjeti baš nekako u doba Cezarova prokonzulata u Iliriku.

[18] To su poznate stele s više lokaliteta u Tesaliji a među njima i grupa tzv. »les stèles peintes de Pagasai« u kojoj ima i znatan broj onih sa zabatnim kruništem. U novijoj postavi muzeja u Volosu odnosne stele izložene su kao likovna i sadržajna cjelina, o čemu Bull. corr. hell. 1962, str. 785.

da bi potrajali sve do u odmaklo II. st. n. e.[19] No, u ovom našem slučaju bit će od posebne važnosti ako se ima u vidu da se odnosni tip nalazi kao gotovo isključivi oblik nadgrobnog spomenika u Issi (sl. 2).[20] Prema tome, genetska vezanost spomenika iz Nadina uz taj grčko-helenistički tip stele neće biti, čini se, sporna. Problem je međutim u tome da se utvrdi — ako je, naravno, to moguće — da li je klesar naše nadgrobne ploče radio *prema sjećanju* na nekada i negdje viđeni grčko-helenistički uzorak, ili je pak *oponašao preradu* tog uzroka već izvršenu u nekoj od provincijalnih radionica rimskog svijeta. U prvom slučaju radilo bi se o kreativnom postupku, jer bi

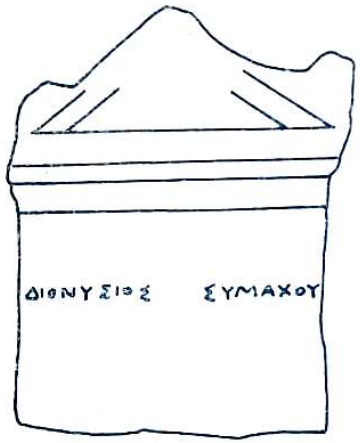

Sl. 2. Nadgrobna stela Dionizija Simaha (Issa). — Fig. 2. Stèle funéraire de Dionysius Simahus (Issa).

značilo da je klesar iz Nedinuma preradio određenu klasičnu formu prema likovnom i općem shvaćanju liburnske sredine. U drugom pak slučaju ta bi kreativna komponenta izostala, a problem bi se sveo u konture povijesnog interesa, tj. postavio bi se problem identificiranja radionice, odnosno središta iz kojega su pod konac stare ere strujali prema Liburniji kulturni, a s kulturnima svakako i drugi utjecaji.

Ako prihvatimo pretpostavku o kreativnom postupku, tj. da je klesar iz Nedinuma preradio grčko-helenistički uzorak u skladu s duhovnim mentalitetom liburnske sredine, onda nam u traženju tog tipa-uzorka razlozi geografske blizine sugeriraju da se najprije okrenemo prema grčkim centrima na istočnoj jadranskoj obali, u prvom redu prema Issi. Tu je, kao što je rečeno, stela sa zabatnim kruništem bila gotovo isključivi tip nadgrobnog spomenika koji, kao što se čini, neće biti bio ograničen samo na isejsku nekropolu, nego se vjerojatno iz Isse širio i po drugim punktovima istočnog Jadrana. O

[19] G. v. KIESERITZKY — C. WATZINGER, Griechische Grabreliefs aus Südrussland. Berlin 1909. Primjeri odnosnih stela iz IV. st. st. e. na Taf. III, 58, 59, 71, a onih iz II. st. nove ere na Taf. IV, 78.

[20] O tome M. NIKOLANCI, Helenistička nekropola Isse. VAHD LXIII—LXIV, str. 64—73.

tome zasad govore tri stele odnosnog tipa pronađene u Naroni,[21] ali je više nego vjerojatno da ih je bilo i drugdje, u prvom redu na poznatim lokalitetima isejske subkolonizacije (Tragurion, Epetion). Sasvim je, prema tome, moguće da je isejska stela utjecala na oblikovanje nadgrobnog spomenika u Liburniji, ali u tom slučaju — ako se misli na nadgrobnu ploču iz Nadina — grčko-helenistički uzorak toliko je prerađen da se pred istraživača postavlja veoma zanimljiv i značajan zadatak: utvrditi zbog čega je i kako klesar nadinskog nadgrobnog spomenika preradio isejski uzorak da bi bio shvaćen i prihvaćen u liburnskom duhovnom ambijentu.

Između nadgrobne ploče iz Nadina i isejskih stela — kao, uostalom, i bilo kojih grčko-helenističkih stela toga tipa — očite su velike razlike. Razlika je prije svega u samom likovnom shvaćanju, što se vidi u obradi »arhitektonskih« elemenata pri samom vrhu spomenika. Dok su, naime, na stelama grčko-helenističkog svijeta ti elementi izvučeni nad prednjom plohom ploče tako da bi se izrazila plastičnost (likovni moment!) i naglasila prvobitna ideja naiskosa (sadržajni moment!), na spomeniku iz Nadina oni su tretirani potpuno plošno i svedeni na obrise trokuta i nepravilno izvedenih kvadranata. Uz to su potpuno izostali i drugi elementi koji na grčko-helenističkim primjercima upotpunjuju ideju odnosno arhitekture (akroterij na vrhu i na krajevima zabata, arhitrav, triglifi i metope). No, sve kad na nadinskoj nadgrobnoj ploči i ne bi bilo navedenih sadržajnih redukcija, različitost likovnog koncepta jasno govori da se ne radi o izravnom (makar i neuspjelom) oponašanju grčko-helenističkih oblika,[22] nego o preradi tih oblika na likovni jezik jedne sredine u kojoj je koncept plošnosti postignut postupkom »champ-levé«, dakle postupkom za koji možemo pretpostaviti da je i u Liburniji imao višestoljetnu tradiciju primjene u drvetu (duborez).[23] Tehnika, naime, duboreza mnogo je puta spominjana kada je riječ o umjetnosti ilirskih plemena u zaleđu istočne jadranske obale, ali je, pretpostavljamo, mogla

[21] Fotografiju jedne od tih stela donio je J. J. WILKES, sp. dj., Tab. 33, a o svim trima izvijestio je B. KIRIGIN na znanstvenom skupu o Naroni (Metković 4—7. X 1977). Može se međutim držati kao sigurno da navedeni primjeri iz Narone, iako po alfabetu i po onomastičkim značajkama pokojnika latinski, nisu prerada isejskog tipa, nego da su ili import iz Isse ili pak proizvod isejske radioničke filijale u Naroni.

[22] Veoma je indikativna pojedinost u tom smislu motiv unutar »zabata«. Tu, naime, gdje bi se očekivao neki motiv iz dekorativnog repertoara klasične umjetnosti (rozeta, na primjer, klesar iz Nedinuma ostavio je mali trokut. Bilo bi i suviše nategnuto kad bismo u ovom slučaju tražili simbolističku interpretaciju navedenog malog trokuta u smislu da se radi o simbolu duše, kao što je slučaj na nekim nadgrobnim spomenicima iz Galije, o čemu F. CUMONT, Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains, str. 222—224. Očito je navedeni mali trokut na nadgrobnom spomeniku iz Nadina nastao spontano, tj. kao ostatak nakon dubljenja uz unutrašnje stranice trokutnog »zabata«.

[23] Najopširnije i najtemeljitije o tome D. SERGEJEVSKI, Iz problematike ilirske umjetnosti. Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja III, Sarajevo 1965.

biti svojinom narodne umjetnosti i kod Liburna, analogno pretpostavci na koju istraživači pomišljaju i kad je riječ o nedalekim im Venetma.[24]

Nasuprot likovnom shvaćanju koje ih razdvaja, nadgrobnu ploču iz Nadina povezuje s isejskim stelama u prvom redu pomanjkanje posebno označenog i profiliranim okvirom omeđenog natpisnog polja kao i jednostavni koncept natpisa, a onda donekle sužavanje širine odozdo prema gore,[25] te same dimenzije spomenika.[26] No, to su sve momenti koji bi se mogli navesti kad bi se izvodila komparacija ne samo s isejskom, nego s bilo kojom grupom grčko-helenističkih stela sa zabatnim kruništem. Prema tome, ukazivanje na isejski nadgrobni spomenik kao na uzorak iz kojega je klesar iz Nedinuma dobio ideju za odnosni svoj rad nema, na žalost, osim razloga geografske blizine čvršćeg uporišta u nekom drugom rezultatu likovne, odnosno arheološko-tipološke analize.

Ako se razmatra druga mogućnost, tj. da klesar iz Nedinuma nije sâm preradio grčko-helenistički uzorak, nego da je oponašao preradu tog uzorka već izvršenu u nekoj od radionica rimskog svijeta, onda pri traženju takve radionice treba prije svega pomišljati na suprotnu jadransku obalu. Nije potrebno ovom prilikom upozoravati na višestoljetne veoma intenzivne veze Liburnije s navedenom obalom u prethistorijsko i protohistorijsko doba,[27] nego treba samo svratiti pozornost na poznatu činjenicu da iz gornje Italije vuku podrijetlo mnoge obitelji naseljene u Liburniji, od kojih neke sigurno već potkraj Republike.[28] Ta činjenica predstavlja povijesnu podlogu na temelju koje je dopušteno graditi konkretne pretpostavke i o kulturnim strujanjima s jedne obale na drugu u posljednjim desetljećima Republike, odnosno u prvim Carstva.

[24] L. CHEVALLIER, Rome et l'Italie du Nord. Revue des études latines XXXVII, 1959, str. 144 za venetsku komponentu u provincijalnoj koine sjeverne Italije kaže: »... un style dur et linéaire inspiré peut-être par l'art du bois«.

[25] Tu pojedinost treba, međutim, uzeti uvjetno i s oprezom, jer je sužavanje kod nadinske ploče jedva primjetno. Razlika u širini između donjeg i gornjeg dijela ploče iznosi samo 1,5—2,0 cm.

[26] Po svojim dimenzijama, u prvom redu po visini, nadgrobna ploča iz Nadina odgovara najvećim isejskim.

[27] S arheološkog aspekta posljednje i najpotpunije o tome Š. BATOVIĆ, Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell'età di ferro. Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb 1976 (= materijali sa simpozija u Dubrovniku 1972). Što se tiče odnosa dviju obala u početku nove ere, zapravo o utjecaju umjetničkog obrta zapadne jadranske obale na istočnu u julijevsko-klaudijevsko doba, problem je postavio S. R. TUFI, Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Roma Accademia dei Lincei 1971 ističući da o različitim aspektima tih utjecaja i odnosa »non solo la discussione spesso è ancora apertissima, ma in qualche caso è ancora da cominciare« (str. 165).

[28] Nakon pionirske studije C. DAICOVICI, Gli Italici nella provincia romana Dalmazia. Roma 1933, u godinama poslije drugoga svjetskoga rata tim se pitanjem bavilo više autora, posebno oni navedeni u bilj. 8.

U početku nove ere u gornjoj Italiji tekao je veoma intenzivan proces formiranja jedne osebujne provincijalne kulture. U suvremenoj interpretaciji tog fenomena drži se da su na tradicije slojevito složenog supstrata »određeni poticaji došli iz Grčke«,[29] odnosno da su u gornjoj Italiji djelovali »majstori eklektici koji su, pripadajući obrazovanoj manjini, davali ton kulturi čitave sredine«.[30] Primijetiti je, međutim, da među nadgrobnim spomenicima područja donjeg toka rijeke Pada[31] nema baš mnogo takvih koji bi svojim oblikom bili izravno vezani uz prije spomenutu stelu sa zabatnim kruništem,

Sl. 3. Stela Scenuae Thaletis (Museo Nazionale, Ravenna). — Fig. 3. Stèle de Scenua Thaletis (Museo Nazionale, Ravenna).

odnosno uz neki drugi grčko-helenistički tip nadgrobnog spomenika (sl. 3).[32] To znači da se »određeni poticaji iz Grčke« nisu očitovali, barem što se tiče nadgrobnih spomenika, u oponašanju grčkih oblika, nego da su se ti oblici iskorištavali pri stvaranju novih formi eklektičkog karaktera. Tako su, kako se drži, upravo u Gornjoj Italiji spomenuti majstori eklektici, kombinirajući zabatno kruniště grčko-

[29] R. CHEVALLIER, sp. dj. p. 145.

[30] Isto.

[31] Uzimam taj dio gornje Italije ne samo zbog razloga što je geografski orijentiran prema Jadranu (pa je prema tome, s obzirom na mogućnost odnosa s Liburnijom, svakako mnogo interesantniji od srednjeg i zapadnog dijela gornje Italije), nego i zbog toga što su nadgrobni spomenici tog područja skupljeni i interpretirani u djelu G. MANSUELLI, Stele romane del territorio ravennate e del basso Po. Ravenna 1967.

[32] S obzirom na materijal što ga je sabrao Mansuelli, na grčko-helenističku »Stele mit Giebelbekrönung« izravno se vezuje, rekao bih, jedino br. 19 i 20. Koristim se prilikom da upozorim kako natpis br. 19 sadrži samo ime pokojnice, doduše u dativu (Scenuae Thaletis), čime se veoma približava grčko-helenističkom konceptu. Nije isključeno da je na isti način bio koncipiran i natpis na spomeniku br. 20, ali to nije moguće utvrditi jer je donji dio stele, upravo od završetka pokojnikova imena, odlomljen i izgubljen.

helenističke stele s rimskim pravokutnim nišama u kojima su nanizana poprsja pokojnika, stvorili tip monumentalnog nadgrobnog spomenika,[33] toliko karakterističnog za područje oko ušća Pada, posebno za Ravenu (sl. 4).[34] Taj tip se odatle širio dalje pa je prešao i na istočnu obalu Jadrana, gdje ga nalazimo na više mjesta u Liburniji,[35] a jednom i u Saloni (sl. 5).[36] Budući da se pojava nadgrobnih spomenika toga tipa kako u Raveni tako i na istočnom Jadranu može utvrditi otprilike u isto doba,[37] iz toga slijedi zaključak da su umjetnički i općekulturni utjecaji stizali iz Gornje Italije na istočnu obalu Jadrana bez retardacija.

Ako se pođe od činjenice da je iz Gornje Italije u Liburniju prenesen tip monumentalne stele s nizom portreta u pravokutnim, odnosno u zasvođenim nišama,[38] onda je normalno postaviti i pitanje:

[33] G. MANSUELLI, Elementi ellenistici nella tematica monumentale della valle del Po. Arte antica e moderna 10, 1960, str. 109 kaže: »Non è dubbio, per me, che la stelle policonica padana sia l'effetto dell'innesto della tradizione romana delle lastre policoniche su quella ellenistica della stele architettonica.« Isti autor drži da je arhitektonska shema mogla doći iz Kampanije gdje su se helenističke forme nadgrobnih spomenika najprije prilagodile italskim shvaćanjima.

O Raveni kao središtu gdje je nastao spomenuti monumentalni tip stele s portretima u pravokutnim nišama, kao i o širenju tog tipa iz Ravene po susjednim oblastima, vidi G. SUSINI, Le officine lapidarie romane di Ravenna. Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina XII.

[34] To su stele obitelji Marius (G. MANSUELLI, Le stele romane ... N. 1), Firmius i Latronicus (N. 8), Arrius (N. 11), Longidienus (N. 12).

[35] Jednu novopronađenu u Ostrovici i tri druge dotad poznate obradio je D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, sp. dj. upozorivši na dvije zanimljive i važne pojedinosti: da se sva četiri navedena spomenika nalaze u unutrašnjosti Liburnije, te da su naručioci isključivo domoroci.

[36] To je stela Tita Fufcija, veterana iz XX. legije, i njegove obitelji. I po onomastičkim i po povijesnim (boravak XX. legije u Dalmaciji) momentima ta se stela datira veoma rano, zapravo u Augustovo doba, na što upućuje i likovna interpretacija samih portreta, o čemu K. PRIJATELJ, Nekoliko rimskih nadgrobnih stela u Arheološkom muzeju u Splitu. VAHD LIII, str. 140—141.

[37] G. MANSUELLI, Le stele romane ..., str. 55, datira nadgrobni spomenik Longidienusa u prve decenije principata, a od odgovarajućih monumentalnih stela na istočnoj obali Jadrana iz tog je doba stela Tita Fuficija (vidi prethodnu bilješku) te Acirijeva stela iz Kašića (vidi bilj. 17).

[38] Monumentalna stela s portretima iz gornje Italije, umjesto rimskom pravokutnom nišom, koristi se i zasvođenom nišom, koja je inače element helenističke nadgrobne plastike. Takvu kombinaciju sa zasvođenom nišom imamo u Raveni na steli Longidienusa, a u Liburniji na poznatom nadgrobnom spomeniku domorotkinje Vadike iz Aserije. Taj spomenik Mansuelli uzima kao primjer širenja navedenog tipa sepulkralnog spomenika iz gornje Italije na istočnu obalu Jadrana. To je točno, ali treba upozoriti da se upravo na Vadikinom spomeniku vidi kako je u Dalmaciji veoma rano došlo do prožimanja različitih umjetničkih utjecaja. Po svom arhitektonskom izgledu i po monumentalnim dimenzijama Vadikin spomenik očito upućuje na gornjoitalski prototip, ali prikaz vratiju na donjem dijelu spomenika orijentalnog (maloazijskog) je podrijetla. U Dalmaciju su ga donijeli vojnici VII. legije, na što je već u početku ovog stoljeća upozorio H. HOFMANN, Römische Militärgrabsteine der Donauländer, Wien 1905. Pitanje »porta Inferi« na nadgrobnim

postoji li u Gornjoj Italiji i takav tip nadgrobnog spomenika prema kome je — bilo neizravno ili izravno — nastala naša nadgrobna ploča iz Nadina?

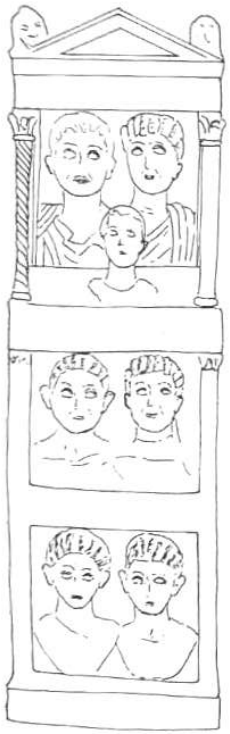

Sl. 4. Stela obitelji Arrius (Museo Nazionale, Ravenna). — Fig. 4. Stèle de la famille Arrius (Museo Nazionale, Ravenna).

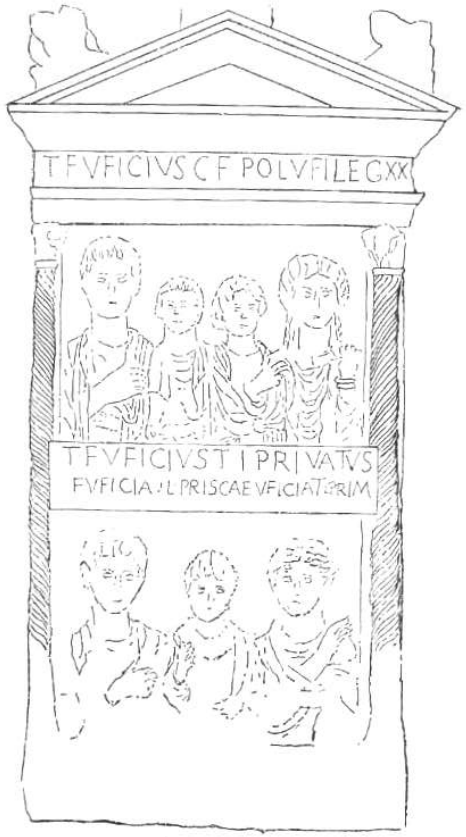

Sl. 5. Stela obitelji Fuficius (Arheološki muzej Split). — Fig. 5. Stèle de la famille Fuficius (Musée Archéologique de Split).

spomenicima Dalmacije tretira i S. R. TUFI, sp. dj., str. 132—133. Ovaj autor, uz već postojeća zapažanja i mišljenja, upozorava na motiv vratiju na nadgrobnim spomenicima Italije, »specialmente sul versante adriatico dell'Italia centro-settentrionale« i veoma oprezno postavlja pitanje ne treba li možda pojavu stele s vratima u Dalmaciji pripisati utjecaju s druge obale Jadrana.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, sp. dj., str. 118, povezuje izradu vratiju na Vadikinom spomeniku s Burnumom, gdje je »čini se po svemu, djelovala neka dobra klesarska radionica koja je radila u duhu orijentalnih umjetničkih tradicija.« To je bez sumnje točno (pogotovu kad se ima u vidu geografska blizina Aserije i Burnuma), ali s tim da onu dobru klesarsku radionicu treba svakako dovesti u vezu sa VII. legijom, što sigurno pretpostavlja i Rendić-Miočević.

S tipološkog gledišta Mansuelli je rimske stele u donjem porječju Pada podijelio u dvije temeljne velike grupe: »architettoniche« i »anarchitettoniche«. Većina, međutim, i »nearhitektonskih« stela ima u gornjem završnom dijelu prikaz zabata i akroterija, ali tako da nisu oblikovani arhitektonski, nego su svedeni na običan ukras. Stoga su i izvedeni u više manje plitkom reljefu, a ponekad i »a fondo ribassato« (»champ-levé«), dakle onako kako je rađeno i na nadgrobnoj ploči iz Nadina. Da je, recimo, nađena negdje u Gornjoj Italiji, naša bi ploča prema Mansuellievoj podjeli pripadala, naravno, grupi »nearhitektonskih« stela, ali s tim da ne bi ušla ni u jednu od brojnih Mansuellievih podvrsta, nego bi predstavljala podvrstu za sebe. Ono pak po čemu se ona razlikuje od ostalih gornjoitalskih »nearhitektonskih« stela, nisu neke male i nevažne, nego s tipološkog aspekta dvije veoma značajne pojedinosti: a) zabat joj ničim nije odijeljen od ostalog dijela prednje plohe s kojom je, prema tome, u istoj ravnini, b) nema posebno uokvirenog natpisnog polja.[39] Znači, dakle, da među nadgrobnim spomenicima donjeg porječja Pada nema takvih koji bi zajedno s pločom iz Nadina sačinjavali posebnu podvrstu u Mansuellievu sustavu. Iz toga bi se moglo zaključiti da je klesar iz Nedinuma, »prerađujući« grčko-helenističku stelu sa zabatnim kruništem, samostalno došao do rješenja koje je samo u općim konturama slično nekim od onih na suprotnoj jadranskoj obali. No, isto tako dopušteno je pretpostaviti da je klesar nadinskog nadgrobnog spomenika ipak mogao imati kao uzor jednu takvu gornjoitalsku stelu, s tim da ju je u ponečem preradio. U tom slučaju moralo bi se, naravno, najprije upozoriti na odnosni tip gornjoitalske stele i dokazati da je stariji od nadgrobnog spomenika iz Nedinuma. Tako nešto, međutim, treba isključiti. U gornjoj Italiji doduše ima stela koje su slične onoj iz Nedinuma (sl. 6),[40] ali dok su odnosni gornjoitalski primjerci svi bez razlike dosta kasni,[41] spomenik iz Nadina s obzirom na neuokvireno natpisno polje, a pogotovu s obzirom na grčko-helenistički koncept svog natpisa, predstavlja jedan od najstarijih, ako ne i najstariji nadgrobni spomenik rimskog doba u Liburniji.

Da bi izloženo datiranje nadinskog nadgrobnog spomenika imalo čvršći temelj, bit će korisno ako se izvrši kronološka usporedba s prije spomenutim monumentalnim portretnim stelama u Liburniji. Kao što je već rečeno, jedna od tih stela, konkretno ona iz Kašića (teritorij antičkog Coriniuma), može se na temelju onomastičkih elemenata pouzdano datirati u Augustovo doba.[42] Ako je to već tako,

[39] Među gornjoitalskim stelama nearhitektonskog tipa ima doduše i onih kod kojih nalazimo jednu ili drugu od spomenutih pojedinosti, ali ne i takvih kod kojih bi bile obadvije zajedno. Upravo bi zbog toga nadinska ploča u Mansuellievom sustavu predstavljala posebnu podvrstu.

[40] Formalno uzevši, od nearhitektonskih nadgrobnih spomenika iz Mansuellijeva kataloga nadinskoj ploči dosta su bliski N° 56, 78, 81, 82 i dr.

[41] Sudeći po epigrafičkim elementima, odnosni spomenici ne mogu biti raniji od II. ili III. stoljeća pa stoga ne dolaze u obzir da budu držani uzorom u koji se ugledao klesar iz Nedinuma.

[42] Vidi bilj. 17.

onda je teško pretpostaviti da bi taj monumentalni tip stele s portretima bio stariji od nadgrobne ploče iz Nadina. Zašto? Zbog toga jer ako su ambiciozni domoroci iz Coriniuma (a isto tako i iz drugih liburnskih općina gdje su nađene monumentalne stele s portretima) mogli naručiti onako impozantan, a svakako i skup nadgrobni spomenik, onda je malo vjerojatno da to isto ne bi učinili i Oktavijevci iz Nedinuma.[43] Zaključak bi prema tome bio slijedeći: nadgrobni spomenik za Marka Oktavija u Nedinumu izrađen je u doba kad u

Sl. 6. Stela Gaja Julija Feliksa (Museo Nazionale, Ravenna). — Fig. 6. Stèle de Caius Iulius Felix (Museo Nazionale, Ravenna).

Liburniji još nije bio poznat tip gornjoitalske monumentalne stele s nizom portreta u nišama, a to znači negdje u posljednjim desetljećima stare ere. S takvim pak vremenskim određenjem nadgrobni spomenik iz Nadina dobiva posebnu važnost za jasnije uočavanje početnog procesa rimske provincijalne umjetnosti u Liburniji, a i na istočnoj jadranskoj obali uopće. Očito je da u formiranju svake provincijalne umjetnosti sudjeluje u prvom redu etnički i kulturni supstrat preko kojega se talože dublji ili plići slojevi utjecaja koji pristižu iz metropole, a onda i iz drugih, u prvom redu limitrofnih ishodišta. U našem slučaju radi se o liburnskom supstratu koji na nadgrobnoj ploči iz Nadina manifestativno izbija u likovnom shvaćanju, konkretnije rečeno u plošnosti kojom je iz grčko-helenističkog uzorka preuzet i preraden jedan arhitektonski motiv izuzetno karakterističan za antičku klasičnu umjetnost. No osim tog likovnog aspekta moglo bi se slutiti da je odnosni motiv — prenesen onako plošno i u sadržajnom

[43] Društvenu ulogu koju je u liburnskoj sredini odigrala monumentalna stela s obiteljskim portretima uočio je D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, sp. dj., str. 128: »Možda je baš ovakav sepulkralni spomenik koji je pružao mogućnost isticanja portreta tih zadovoljnih i ponosnih novih rimskih građana iz okupiranih provincija bio najpogodniji da istakne ostvarene ambicije i privilegirani položaj.«

smislu reducirano[44] — izgubio u novoj sredini svoj prvobitni, tj. arhitektonski sadržaj. Takva pojava — načelno uzevši — potpuno je normalna, jer je u perifernim oblastima gdje se još uvijek živjelo prahistorijskim načinom života klasična arhitektura bila tuđa i nepoznata. Stoga ne bi bilo ništa neobična da se nadinska nadgrobna ploča, onako izduženih proporcija i s veoma plitkim obrisima trokuta i kvadranata pri samom vrhu, počela doimati antropomorfno bez obzira na to da li je klesar to stvarno htio i na to mislio. Ma koliko se to u prvi mah moglo učiniti malo vjerojatno, ipak se takva pretpostavka ne smije a priori odbaciti, pogotovu kad se ima u vidu duboko usađen afinitet prahistorijskog čovjeka da u kamenu poviše groba gleda pokojnikov lik. Prema tome ne bi bilo nimalo neobično kad bi krajnje konzervativna sredina kao što je liburnska svaku vertikalu postavljenu iznad groba — pogotovu kad se ta vertikala gleda s određene distance — doživljavala antropomorfno. U skladu s time motiv trokuta i kvadranata pri vrhu uspravno postavljene ploče mogao je — izgubivši svoje prvobitno (arhitektonsko) značenje — uklopiti se u sadržaj koji je liburnskom duhovnom ambijentu bio blizak, tj. da postane supstitucija za glavu i za ramena (sl. 7).[45] Uostalom, antropomorfni nadgrobni spomenici iz Galije Narbonensis, a ni oni s iberskog poluotoka,[46] ne doimlju se baš mnogo »antropomorfnije« od naše ploče iz Nadina.

Navedena ideja o antropomorfnosti nadgrobne ploče iz Nadina iznesena je bez pretenzija i pod pretpostavkom da ne moramo robovati racionalnim shemama razmišljanja i izvođenja zaključaka u slučajevima kad se istraživanja vrše u tami psihe prahistorijskog čovjeka. Polazeći od poznate činjenice da prahistorijska vjerovanja veoma često izbijaju u likovnom repertoaru antičkih spomenika, moglo bi biti zanimljivo ako se analizira jedan antički nadgrobni spomenik iz Ravene sa svrhom da bi hipoteza o antropomorfnosti nadinske ploče dobila nešto više prava na postojanje.

Radi se o slijedećem: na čitavom nizu nadgrobnih spomenika u Gornjoj Italiji u trokutnom »zabatu«, odnosno unutar luka koji je na nekim spomenicima došao umjesto trokuta, izrađena je ljudska glava (sl. 8), zapravo pokušaj pokojnikovog portreta.[47] To, doduše, nije ništa neobična, jer se »portret« na navedenom mjestu nalazi

[44] Misli se na motiv zabata bez drugih elemenata karakterističnih za pročelje naiskosa (triglifi i metope, akroteriji).

[45] Zanimljivo je svratiti pozornost na tzv. menhir iz Gunice u sjevernoj Grčkoj (kod Larisse) za koji se smatra da je »probablement préhistorique«, o čemu vidi Bull. corr. hell. LXXXII, II 1958 str. 755, sl. 10. Pri vrhu tog menhira, dakle ondje gdje bi trebalo očekivati izradu lica, izrađen je u reljefu *običan trokut*.

[46] Misli se na stele o kojima J. J. HATT, La tombe gallo-romaine, str. 218—219.

[47] G. MANSUELLI, Le stele romane ... N. 57, 58, 91, 93.

na stelama širokog rimskog provincijalnog kruga (sl. 9, 10, 11).[48] Međutim na jednom od takvih gornjoitalskih spomenika (iz Ravene) neposredno ispod svakog akroterija izrađena je podlaktica sa šakom i s ispruženim prstima u pravcu akroterija (sl. 12)[49] Radi se, dakle, o

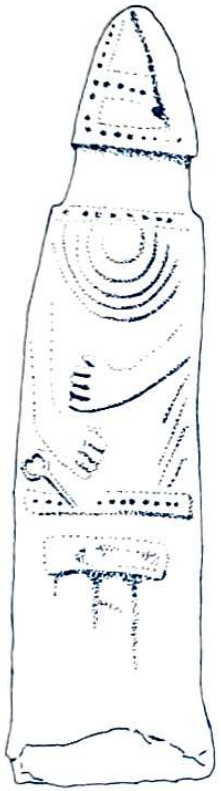

Sl. 7. Antropomorfni nadgrobni spomenik iz okolice Larisse (Grčka). — Fig. 7. Monument funéraire anthropomorphe des environs de Larissa (Grèce).

Sl. 8. Stela Atilije Primitive (Museo Civico, Ferrara). — Fig. 8. Stèle d'Atilia Primitiva (Museo Civico, Ferrara).

[48] Ostavljajući po strani Galiju i podunavske oblasti gdje je ta pojava prisutna, pokojnikov »portret« unutar trokutnog zabata ima čitava jedna grupa nadgrobnih spomenika iz Salone. Radi se o spomenicima pretežito veoma malih dimenzija i izrazito rustične izrade. To su »piccole stele con ritratto nel coronamento«, kako ih naziva S. R. TUFI, sp. dj., str. 125—126.

[49] To je stela dječaka Marka Aurelija Theodota, G. MANSUELLI, Le stele romane ... N. 89.

Sl. 9. Nadgrobna stela iz Arheološkog muzeja u Splitu (CIL III 8937). — Fig. 9. Stèle funéraire du Musée Archéologique de Split (CIL III 8937).

Sl. 10. Stela Andossa iz katedrale u Comminges. — Fig. 10. Stèle Andossa de la cathédrale de Comminges.

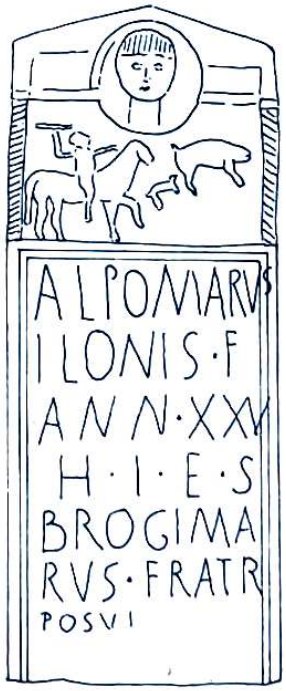

Sl. 11. Stela Alpomara, sina Ilonova (Muzej u Karnuntumu). — Fig. 11. Stèle d'Alpomarus, fils d'Ilonis

Sl. 12. Stela Marka Aurelija Teodota (Museo Arcivescovile, Ravenna). — Fig. 12. Stèle de Marcus Aurelius Theodotus (Musée

poznatom motivu »les mains deprécatories«,[50] ali u navedenom slučaju — imajući u vidu da je unutar trokuta izrađena glava pokojnika — prikaz ruku s ispruženim prstima kao da upozoruje na jedan skriveni sadržaj, odnosno kao da otkriva način na koji je etnički supstrat u donjem porječju Pada doživljavao stelu spomenutog tipa: doživljavajući je antropomorfno, akroteriji su veoma lako mogli postati supstitucija za ramena (zbog toga se, kako smo pretpostavili, prikaz ruku na opisanom spomeniku iz Ravene i nalazi upravo ispod akroterija, — a trokut kao što smo prije pretpostavili — za glavu. Možda baš u tome treba nazrijeti razlog da su se unutar trokuta počele izrađivati glave-portreti.[51]

Ako je navedeni tip nadgrobnog spomenika mogao izazivati antropomorfne predodžbe kod etničkog supstrata u Gornjoj Italiji, onda se to isto može pretpostaviti i za Liburniju, jer se duhovni horizonti liburnskog prahistorijskog ambijenta sigurno nisu bitno razlikovali od onih na suprotnoj obali, kao uostalom ni od onih u brojnim drugim sredinama gdje su se prehistorijske tradicije uslijed geografske izoliranosti ili nekog drugog razloga žilavo i dugo održavale.

Kao drugu komponentu u formiranju liburnske provincijalne umjetnosti rimskog doba spomenik iz Nadina daje naslutiti i određene grčko-helenističke utjecaje. No elementi tih utjecaja — sudeći po našoj ploči iz Nadina — nisu se uspjeli nametnuti u svom izvornom obliku, nego su se, prerađeni prema shvaćanjima nove sredine, uklapali u organsku cjelinu liburnske kulture. Ta pak kultura dočekala je rimsku okupaciju, odnosno početak romanizacije, svojim čvrstim i izrazito konzervativnim stariježeljeznodobnim faciesom preko kojega je, kako pretpostavljamo, prešao lagani val grčko-helenističkih utjecaja ostavivši poneki lakše ili teže prepoznatljiv trag. Čini se da se takva spoznaja, zahvaljujući novim nalazima te suvremenijem pristupu obradi arheološkog materijala, u posljednje vrijeme sve više nameće.

[50] Termin »les mains deprécatoires« uzimam prema interpretaciji koju je dao F. CUMONT, Lux perpetua, str. 317. Motiv ruku s ispruženim prstima usmjerenim prema gore, s obzirom na okolnost da se nalazi na nadgrobnim spomenicima osoba koje su umrle mlade, izražava molitvu upućenu bogovima, u prvom redu Suncu »koje sve vidi«, da bude kažnjen krivac odnosne prerane smrti.

[51] G. MANSUELLI, Le stele romane ..., str. 34, 36, 37 pokušavajući objasniti na koji je način na ravenatskim stelama došlo do postavljanja portreta u sam zabat, kaže da se »s vremenom portretna niša često poistovjetila sa zabatom«. Umjesto takvog tumačenja koje je točno, ali ipak ograničeno na formalne razloge, pokušali smo navedenu pojavu objasniti i jednim sadržajnim momentom, tj. da se trokut na vrhu stele (pogotovu ako je bila izdužena) u nekim protohistorijskim sredinama doživljavao kao supstitucija za glavu. Taj se moment, naravno, brzo izgubio, pa je izrada portretnih glava unutar trokuta pri vrhu stele postala manirom niza provincijalnih radionica.

LES DEBUTS DE L'ART ROMAIN PROVINCIAL EN LIBURNIE

(Résumé)

Analysant récemment un monument funéraire trouvé à Nadin, c'est-à-dire à l'antique Nedinum, l'auteur conclut qu'il s'agit d'un des plus anciens sinon du plus ancien monument funéraire de la période romaine en Liburnie. Une telle conclusion est fondée en premier lieu sur le type gréco-hellénistique de l'épitaphe, qui ne contient que la formule appélative du défunt au nominatif. Quant à la forme du monument, l'auteur traite tout particulièrement des stèles monumentales avec portraits qui apparaissent en Liburnie sous l'influence directe de l'Italie, plus spécialement de la partie nord de sa côte adriatique. On connaît jusqu'à présent quatre exemplaires de ces stèles en Liburnie et toutes les quatre avaient été commandées par les autochtones plus ou moins romanisés de l'intérieur de la région. Etant donné qu'on peut dater une de ces stèles déjà à l'époque d'Auguste, donc immédiatement après que le type de stèles en question fut crée dans l'Italie du Nord, l'auteur conclut que la stèle aniconique de Nedinum avaite été faite avant, c'est-à-dire à l'époque où le type monumental de stèles avec portraits n'était pas encore connu en Liburnie. Autrement, on en aurait également commandé une pour la tombe de Marc Octave de Nedinum, membre d'une des plus nobles familles du Haut Empire en Liburnie, comme l'ont fait des autochtones aussi ou même moins nobles que lui. En effet, un tel monument assurait à ses propriétaires une certaine réputation et affirmation sociale.

La statue fut découverte en 1938 dans la presqu'île qui enferme de »glatte Stele mit Giebelbekrönung«, hellénistique. Dans l'ambience préhistorique de l'arrière pays liburnien un tel monument n'a pu susciter aucune association à l'architecture classique, puisque celle-ci était encore inconue dans cette région à la fin de l'ancienne ère. Tenat compte de tout cela, l'auteur avance l'hypothèse — avec extrême précaution, bien sûr — que le monument en question, érigé verticalement sur la tombe, paraissait anthropomorphe, conformément aux conceptions et aux croyances épichoriennes. Dans ce cas, le triangle vers le haut serait une substitution de la tête, et l' »acrotère« la substitution des épaules. Malgré la période très courte (probablement une ou au maximum deux décénies) qui sépare la dalle de Nedinum des stèles monumentales avec portraits, l'hypothèse sur l'anthropomorphisme du monument funéraire de Nedinum ne paraîtra pas inacceptable, si l'on sait que la Liburnie a accueilli l'occupation romaine avec son esprit conservateur d'un faciès culturel de l'âge du fer tardif.

Nenad CAMBI (Split)

ENONSKA VENERA ANZOTIKA

U članku koji posvećujem prof. dr Mati Suiću u povodu njegove šezdesetpete obljetnice života, namjeravam iznijeti neka zapažanja o kipu Venere Anzotike s malim Prijapom iz Nina (Tab. 1, 2, 3, 4), i to ponajviše zbog toga što je on sam o tom nalazu u nekoliko navrata iznio niz nadahnutih misli.[1]

Statua je otkrivena godine 1938. na poluotočiću koji zatvara ulaz u ninsku luku, a čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu. Objavio ju je još prije II. svjetskog rata Mihovil Abramić.[2] S obzirom na to da je skulptura bila temeljito opisana prilikom objavljivanja, to se ne bih zadržavao na njenom opisivanju, nego bih samo naveo neke detalje koji do sada nisu bili poznati, a čini mi se da su ipak vrlo važni. To se u prvom redu odnosi na dimenzije statue koje iznose: 100,5 cm (visina), 40 cm (najveća širina na bazi), 13,5 (visina baze).[3] Skulptura je, čini se, bila naknadno umetnuta u okruglu bazu, a bila je potpuno obrađena sa svih strana, samo znatno lošije na stražnjoj, što se osobito zapaža na kosi, koja je na zatiljku samo abocirana. Nedovršeno joj je ostalo i lijevo stopalo, dok je desno potpuno dorađeno. Na bazi je još u antici, čini se, bio umetnut znak I.

Najprije nešto o ikonografiji i mitološkoj pozadini ovog samo na prvi pogled neobičnog para. Nije čudo što se Venera i Prijap prikazuju zajednički, budući da je Venera (Afrodita) iz veze s Dionisom rodila Prijapa, božanstvo s neprirodno velikim genitalnim organima.[4] Postoji, međutim, još jedna mitološka varijanta spomenute veze, po kojoj je Prijap sin Venere i Adonisa, ali je znatno manje raširena.[5]

[1] M. SUIĆ, Liburnski nadgrobni spomenik, VAHD LIII, 1950—51, str. 86 i d. i bilj. 87—89; usp. zatim njegov prilog u publikaciji »Nin. Problemi arheoloških istraživanja«, Zadar 1968, str. 39 i d., te prilog u »Povijesti grada Nina«, Zadar 1969, str. 77 i d.

[2] M. ABRAMIĆ, Archäologische Forschung in Jugoslawien, Bericht über den VI Internationalen Kongress für Archäologie, Berlin 21—26. August 1939, Berlin 1940, str. 174 i d.

[3] Abramić ne donosi dimenzije, osim što kaže da je statua oko jedne polovice normalne ljudske veličine. Usp. M. ABRAMIĆ, sp. dj., str. 174.

[4] PAUSANIJA IX, 31, 2; SHOLIJAST uz APOLONIJA s Rodosa I, 932; DIODOR SIKULSKI IV, 6, 1.

U oba je slučaja mitološki karakter Prijapa identičan — on je, naime, uvijek i u prvom redu božanstvo plodnosti i zaštitnik vrtova i polja.[6] U nekim regionalnim varijantama Venerina kulta, posebno u Kampaniji, ona je zajedno s Prijapom također zaštitnica agrikulture.[7]

Na temelju gore iznesenog očito proizlazi da ova statua ne reflektira direktno *epihorski* kult (u ovom slučaju liburnski),[8] nego su to dvije figure iz klasične mitološke baštine. Veza s autohtonim kultovima, međutim, ipak postoji, ali o tome će još biti tek kasnije riječi.

Što se pak same ikonografije Venere s Prijapom tiče, ona spada u repertoar antičke umjetnosti, i tu također nema ništa autohtonog. O tome svjedoči niz prikaza u svim medijima antičke umjetnosti (u skulpturi, posebno sitnoj plastici, slikarstvu itd.).[9] Nije, na žalost, barem koliko je meni poznato, nikad u arheološkoj literaturi obrađen razvoj ikonografske slike ovog božanskog para. Njihovi najstariji prikazi potječu, čini mi se, iz helenističkog doba. Na statui iz Berlina, koja prikazuje Veneru kako skida sandale, nalazi se *herma* Prijapa.[10] Ta skulptura je iz ranog II. st. prije n. e., a pripisuje se krugu oko *Damofona* iz *Mesene*.[11] Iz istog je doba i glinena statueta iz *Mirine*, sada u Museum of Fine Arts u Bostonu, koju je potpisao Damofil, po svoj prilici vlasnik jedne radionice takvih statueta.[12] Uvjeren sam, međutim, da porijeklo originalnog tipa ove posljednje mora biti iz repertoara velike plastike, o čemu po mom mišljenju svjedoči i ninska skulptura. To, čini mi se, znači da su postojala barem dva tipa skulpture Venere i Prijapa iz helenističkog doba i da su oba nastala u monumentalnoj plastici. Teško je, naime, pretpostaviti da bi ishodište moglo biti u *koroplastici*, jer ona obično samo imitira motive iz skulpture u kamenu, a s druge strane u repertoar monumentalne plastike nisu ulazili motivi tzv. sitne umjetnosti. Porijeklo jedne ovakve grupe svakako mora biti helenističko, jer se ona ne da zamisliti u klasičnom periodu, a k tome u mitološkom pogledu kult se Prijapa nije proširio iz Lampsaka, gdje je bio vrlo popularan, prije 300. godina prije n. e.[13]

[5] APOLONIJE s Rodosa IV, 914—19; DIODOR SIKULSKI IV, 83; SHOLIJAST uz Teokritove Idile IV, 100; CECES, O Likofronu 831.

[6] Usp. ROSCHER, Myth. Lex. III, 2, stup. 2973 i d. s. v. Priapos.

[7] R. SCHILLING, La religion de Venus, Paris 1954, str. 19.

[8] Takvo mišljenje zastupa prof. Suić u svojim radovima navedenim u bilj. 1.

[9] Usp. H. HERTER, Die Priapo, Gissen 1932, str. 110, br. 73 i d.

[10] E. KÜNZL, Venus vor dem Bade — ein Neufund aus der Colonia Ulpia Traiana und Bemerkungen zum Typus der »Sandallösende Aphrodite, Bonn. Jahrb. 170, 1970, str. 139. M 15, sl. 15.

[11] E. KÜNZL, sp. mj.

[12] A. BURFORD, Craftsmen in Greek and Roman Society, London 1972, sl. 20.

[13] Nakon što se priča o Prijapu učvrstila u samom Lampsaku na Helespontu, gdje je to božanstvo uživalo posebne počasti, proširila se ona posvuda u grčkom, a kasnije i u rimskom svijetu. Usp. ROSCHER, Myth. Lex. III, 2, stup. 2967, te R. SCHILLING, sp. dj., str. 18.

Što se pak tiče same statue Venere (bez Prijapa) koja je iskorištena za ninsku grupu, očito je da je njeno ishodište također u helenističkoj umjetnosti.[14] Takve poluodjevene skulpture pružaju snažan rokoko ugođaj kontrastom bijelog *inkarnata* s bogato drapiranom haljinom. Čini se da je takve skulpture osobito proširila rodska škola, što potvrđuje niz takvih poluodjevenih, izduženih figura, karakterističnih za kasno helenističko doba.[15] Usporedi takvu figuru pronađenu u rodskoj luci,[16] zatim onu u Metropolitan Museumu u New-Yorku,[17] te niz drugih.[18]

Iako je ninska Venera razmjerno dobro očuvana, njoj nedostaju obje ruke, pa ovdje neće biti naodmet nekoliko riječi reći o rekonstrukciji kipa. Desna ruka je bila odmaknuta od tijela, u pravcu ramena, a onda savijena u laktu. Prema kutu neznatno sačuvanog dijela podlaktice čini se da je ona bila podignuta (Tab. 1, 3, 4). Budući da jedan dio kose božice nije na toj strani bio posve dorađen, proizlazilo bi da se desna ruka dodirivala jednog njenog pramena. Ovakav je položaj ruke logičan i upravo odgovara gore spomenutom tipu Venere.[19] Druga je ruka nešto lošije očuvana. *Nadlaktica* joj je bila uz tijelo prema dolje, ali to ne znači da također nije bila savijena u laktu i podignuta (Tab. 1, 2, 4). Tako je kod nekih kipova i lijeva ruka na kosi, kao što je slučaj, na primjer, kod statuete iz Louvrea,[20] odnosno iz Kopenhagena.[21] S obzirom, međutim, na to da se na kosi ne može uočiti mjesto gdje se lijeva ruka dodirivala, vjerojatnije je da je ljevica, kao kod jedne statue iz Vatikana,[22] bila pred prsima i držala alabastron ili pak zrcalo.

Prema tome, nema dvojbe da je Venera iz Nina bila izrađena prema poznatom helenističkom arhetipu koji božicu prikazuje prilikom dotjerivanja (toalete), sa spadnutom haljinom.

Sve gore kazano, dakle, potvrđuje da je grupa Venere s Prijapom proistekla iz helenističke plastike, iz koje je izravno preuzeta u rimsku umjetnost. Iz rimskog doba sačuvao se vrlo velik broj prikaza Venere s malim Prijapom.[23] Ovdje bih samo naveo neke, kao što su

[14] Već je davno o tom tipu Venere A. FURTWÄNGLER, Helbings Monatsberichte für Kustgeschichte und Kunsthandel I, Heft IV, str. 5 iznio misao da je on potekao kao helenističko preoblikovanje Polikletova Diadumenosa. O tom tipu skulpture usp. također O. BRENDEL, Weiblicher Torso in Oslo, Die Antike 6, 1930, str. 41 i d.

[15] M. BIEBER, The Sculpture of the Hellenistic Age, New York 1961. str. 133.

[16] M. BIEBER, sp. dj., sl. 527.

[17] M. BIEBER, sp. dj., sl. 526.

[18] Usp. G. JACOPI, L' Afrodite Pudica del Museo archeologico di Rodi. Boll. d' Arte. Ser. II, br. 9, 1929, str. 401, sl. 1—9.

[19] Usp. statuu u Vatikanu (Galleria delle Maschere) W. AMELUNG, Die Skulpturen des Vatikanischen Museums II, Berlin 1908, str. 696, br. 433. Tab. 75, 433.

[20] O. BRENDEL, sp. dj., sl. 4.

[21] O. BRENDEL, sp. dj., sl. 8.

[22] W. AMELUNG, sp. dj., str. 712. Tab. 75, sl. 441.

[23] Usp. katalog u djelu H. HERTER, sp. dj.

na primjer fragment statue iz Vatikana,[24] zatim kip iz Dresdena,[25] te onaj iz Napulja.[26] Iako sve one, kao što sam rekao, reproduciraju istu grupu Venere i Prijapa, ni jedna od njih nije identična ninskoj. Od svih koje su meni poznate, najbliža joj je sitna koroplastika iz Mirine, o kojoj je već gore bilo riječi. Jedina razlika je u tome što Prijap na glavi, umjesto vela, ima vijenac. To upućuje na to da je helenistički izvornik proživio nekoliko stoljeća bez vidnijih promjena.

Očito je, dakle, da se uz Veneru pojavljuje Prijap kao njen sin na isti način kao što je to slučaj s Erotom, koji joj je također sin, samo iz druge ljubavne veze.[27] Male figure uz Veneru imaju statičku funkciju učvršćivanja i podupiranja veće figure. To osobito vrijedi za figure u pokretu, kod kojih je poremećeno težište. Budući da tip ninske statue ne treba takav potporanj, ovdje je Prijap, po svoj prilici, svjesno izrađen kao sastavni dio kulta božice, s kojom čini mitološko-obiteljsko jedinstvo. Identična je, po mom mišljenju, stvar i s arhetipom skulpture.

Statua iz Nina izrađena je od kararskog mramora, na što ukazuje izrazita bijela boja i zrnca mramora koja skulpturi daju šećerast izgled. Znači li to da je kip bio izrađen u Italiji, odnosno u samim kamenolomima, ili negdje drugdje? Na takvo pitanje, naravno, teško je posve pouzdano odgovoriti. U kararskim su se kamenolomima, čini se, kipovi abocirali i u takvu stanju dalje odašiljali, na što upućuju nalazi iz samog kamenoloma.[28] Mišljenja sam, stoga, da je i ninska statua bila u takvu stanju dogotovljenosti dopremljena u Dalmaciju, gdje je bila i dovršena (valjda u samom Ninu ili pak u Zadru). Na takav zaključak upućuje i dosta loša kvaliteta skulptorskog postupka, a i neka, gore spomenuta, neobrađena i površno izrađena mjesta.

Datirati ninsku Veneru također je težak zadatak, jer su dosta manjkavi elementi na temelju kojih bi to bilo moguće pouzdano učiniti. Osim karakteristika skulpture velika pomoć u tom poslu su i dva natpisa koja su pronađena na istom mjestu gdje i skulptura. Prvi natpis je votivnog karaktera, posvećen liburnskoj božici Anzotici.[29] Nešto kasnije zajedno sa statuom pronađen je jedan drugi natpis, također votivnog karaktera, a on se — tako barem treba shvatiti Abramića — odnosi upravo na ovaj kip.[30] Zbog toga ovdje i donosim njegovo čitanje: *Veneri Ansoti(cae) / sacrum / Baebia C(ai) f(ilia) Maximil / la ex testament(o) / L(uci) Corneli Bassi fecit.*[31] To je obična ploča od vapnenca slijedećih dimenzija: 45 cm (dužina), 34 cm (visina). Na temelju oba natpisa, koja su očito bila postavljena u istom svetištu, bez sumnje proizlazi da se odnose na isto božanstvo. Ti natpisi fiksiraju dva stadija razvoja romanizacije epihorskog kulta Anzotike. U prvom natpisu ona je još liburnska Anzotika, bez natruha rimske religije. U drugom pak ona se naziva *Venus Ansotica*, što znači da je domaće božanstvo izjednačeno s Venerom *(interpretatio romana)*. Treći stadij imao bi, da je kojom srećom očuvan, samo ime *Venus*, a pokazivao bi pretapanje autohtonog u rimski kult. To, po mom mišljenju, upućuje na to da kip, ako je suvremen s natpisom, mora biti još iz I. st. n. e. Naime, teško je pretpostaviti da bi kasnije bilo preostalo ime Ansotica. S tim generalnim zapažanjima slažu se i karakteristike skulpture. Ona sigurno pripada još I. st. n. e. O tome svjedoče kiparska tehnika, u prvom redu gotovo isključivo klesanje dlijetom, i meka modelacija inkarnata i detalja glave. Još uvijek nema svrdlanja u uglovima očiju, u nozdrvama, pramenovima kose i ušima. S druge strane, duboke brazde u naborima haljina, očito izrađene pomoću svrdla, daju skulpturi jednu optičku karakteristiku koja se očituje u suprotnosti između svijetlog i glatkog inkarnata i tamne i naborane draperije. Ovaj se ukus razlikuje od klasicističke umjetnosti koja se favorizira u doba Augusta ili ranijih članova julijevsko-klaudijevske porodice.[32] Već u doba kasnijih klaudijevaca oživljavaju neke republikanske tradicije, a u umjetnosti se poseže za nekim helenističkim uzorima i tehnikom skulptorskog postupka. Tada se, naime, pojavljuju tendencije bogatijeg i kontrastnijeg klesanja,[33] a to upravo pokazuje ninska skulptura. Prema tome, a na temelju gore iznesenih argumenata, skulpturu iz Nina treba datirati u doba kasnijih klaudijevaca ili pak u ranije doba flavijevaca, tj. u početak druge polovice I. st. n. e.

Abramić je, povezujući statuu s natpisom Bebije Maksimile, mislio da se radi o *ex voto* skulpturi koja je bila postavljena u manjem hramu s polukružnom apsidom.[34] Iz navedenog mjesta nije jasno da li je to, po njegovu mišljenju, glavna kultna statua ili pak samo jedan od zavjetnih kipova. Mišljenja sam, međutim, da to ipak ne bi mogla biti ona glavna, i to zbog slijedećih razloga: u prvom redu protiv takve pretpostavke govore njene neznatne dimenzije, a u drugom redu što je na tom mjestu već prije druge polovice I. st. n. e. (tj. vremena kad je izrađena statua o kojoj je riječ) postojao hram i u njemu valjda kultni kip stariji od ovog o kojem je riječ. Bez nove izgradnje ili veće adaptacije postojeće zgrade teško je pretpostaviti da bi se stavljala nova kultna statua, jer su za onu

[24] G. KASCHNITZ-WEINBERG, Sculture del Magazzino del Museo Vaticano, Città del Vaticano 1937, str. 126, br. 269, Tab. LVII, 269.
[25] H. HERTER, sp. dj. Tab. II—IV, str. 129, br. 3.
[26] E. KÜNZL, sp. dj., sl. 24—25, str. 142, M 50.
[27] Usp. jednu pompejansku fresku kod koje Veneru pri toaleti prate oba sina, tj. Erot s jedne, a Prijap s druge strane. Usp. H. HERTER, sp. dj., str. 20; IV E, 33.
[28] J. FORMIGÉ, Officines romaines de marbrerie artistique à Carrare. Bull. de la Societé Nationale des Antiquaires de France 1953, str. 130 i d.
[29] Année epigraph. 1938, 31 (citirano prema »Povijest grada Nina«, str. 73).
[30] M. ABRAMIĆ, sp. dj., str. 175.
[31] Natpis je objavljen u Année epigraph. 1940 (citirano prema »Povijest grada Nina«, str. 73).
[32] R. BIANCHI BANDINELLI, L' arte Romana nel centro del potere. Milano 1976 (sec. ed.), str. 177 i d.
[33] R. BIANCHI BANDINELLI, sp. dj., str. 208.
[34] M. ABRAMIĆ, sp. dj., str. 174.

stariju vjernici obično emotivno vezani, a pojedinci sigurno nisu imali pravo da na svoju ruku vrše izmjene. O tome ipak bez temeljitih istraživanja spomenutog hrama nije moguće donositi neke valjanije zaključke.

Sad bih se konačno vratio na neka zapažanja prof. Suića o epihorskom karakteru kulta Venere Anzotike, o kojima sam govorio na početku. Usprkos porijeklu tipa statue iz antičke (helenističke) umjetnosti, importu iz kararskih kamenolama, kao i dataciji izvedbe (druga polovica I. st. n. e.) nema dvojbe da ovaj kip ipak mnogo pridonosi poznavanju epihorskog kulta liburnske Anzotike. Vrlo je vjerojatno da je onaj koji je statuu naručio znao pouzdano što želi i da je u skladu s mitološkim karakterom domaćeg kulta izabrao i tip skulpture. Slažem se, stoga, s pretpostavkom prof. Suića da ovaj kip odražava karakter epihorskog ženskog božanstva opće stvoriteljice i majke.[35] Tip stvoriteljice u liburnskoj mitologiji očito je onaj Velike majke, kult koje je u raznim varijantama rasprostranjen po čitavom Mediteranu.[36] Takva su mediteranska božanstva Kibela, Aštarta, Atargatis, Izida i druge.[37] Stoga je očito da je liburnski kult Anzotike dio duhovne ekumene Sredozemlja, koji svoje korijenje vuče još iz prethistorijskog doba.[38]

Subordinacija muškog *paredra* prema ženskom, o čemu prof. Suić često diskutira, morala je bez sumnje postojati i u liburnskoj religiji. Jedino možda usporedba s Kibelom i Atisom ili Izidom i Ozirisom nije uvjerljiva,[39] jer je odnos Anzotike prema liburnskom Prijapu odnos majke prema sinu, a ne žene prema ljubavniku.

[35] Usp. M. SUIĆ, Liburnski nadgrobni spomenik, str. 86 i bilj. 87—89; isti, Nin. Problemi arheoloških istraživanja, str. 39; isti, Povijest grada Nina, str. 73 i d.
[36] J. FERGUSON, The Religions of Roman Empire, London 1970, str. 13 i d.
[37] J. FERGUSON, sp. dj., str. 16 i d.
[38] J. FERGUSON, sp. dj., str. 13.
[39] Usp. M. SUIĆ, Povijest grada Nina, str. 75.

Dans cet article dédié au professeur Mate Suić à l'occasion de son 65[e] aniversaire je voudrais exposer quelques réflexions à propos de la statue de Vénus Anzotica avec le petit Priape trouvée à Nin (Tab. 1, 2, 3, 4), incité par le fait que le professeur Suić a exprimé à plusieurs reprises des idées fort intéressantes concernant cette statue.[1]

La statue fut découverte en 1938 dans la presqu'île qui enferme l'entrée du port de Nin. Elle est gardée depuis au Musée archéologique de Split. La découverte fut publiée avant la Deuxième guerre mondiale par Mihovil Abramić.[2] Etant donné que la statue a été minutieusement décrite à cette occasion, je ne m'attarderais pas à sa description; en revanche, je parlerais de quelques détails qui n'étaient pas connus jusqu'à présent, mais qui sont, paraît-il, très révélateurs. Il s'agit tout d'abord des dimensions de la statue: 100,5 cm de haut, 40 cm (largeur maximale de la base), 13,5 cm (hauteur de la base).[3] La statue fut, semble-t-il, ultérieurement posée sur une base ronde et fut exécutée entièrement de tous les côtés, sauf côté arrière, ce que l'on voit tout particulièrement d'après la chevelure qui n'est qu'esquissée sur la nuque. Le pied gauche est resté également inachevé, alors que le pied droit est complètement achevé. Déjà dans l'antiquité on avait inserré le signe I.

Il faut dire tout d'abord quelques mots sur l'iconographie et le contexte mythologique de ce couple qui ne pourait apparaître inhabituel qu'à première vue. Il n'y a en effet rien d'étonnant que l'on représente ensemble Vénus et Priape, car Priape, divinité aux organes génitaux de dimensions surnaturelles, serait né de la liaison de Vénus (Aphrodite) avec Dyonise.[4] Il existe cependant une autre variante de ladite liaison selon laquelle Priape serait le fils de Vénus et d'Adonis, mais cette variante est de loin moins répandue.[5] Dans les deux cas le caractère mythologique de Priape est identique: il est toujours et avant tout la divinité de fertilité et le protecteur des jardins et des champs.[6] Dans certaines variantes régionales du culte de Vénus — en Campagne par exemple — elle est avec Priape la protectrice de l'agriculture.[7]

Il ressort de ce qui vient d'être dit que cette statue ne reflète pas directement la culte épichorique (liburnien en l'occurence),[8] mais qu'il s'agit de deux figures du patrimoine mythologique classique. Les rapports avec les cultes autochtones existent pourtant, mais on en parlera plus loin.

Quant à l'iconographie même de Vénus avec Priape, elle appartient au répertoire de l'art classique et il n'y a là non plus rien d'autochtone. Il en témoigne toute une série de représentations dans tous les genres de l'art antique (sculpture, peinture, surtout »la petite plastique«, etc.).[9] Malheureusement, on n'a jamais étudié dans la bibliographie archéologique, du moins que je sache, l'évolution de la figuration de ce couple

divin. Leurs figurations les plus anciennes proviennent, me paraît-il, de l'époque hellénistique. Sur la statue de Berlin, qui représente la Vénus se déchaussant, on trouve une herme de Priape.[10] Cette sculpture date du 2e siècle avant n. e. et on l'attribue au cercle autour de Damophone de Messenne.[11] De la même époque date la statuette en argile de Mirine, signée Damophile, de toute vraisemblance propriétaire d'un atelier de ces statuettes. Elle est gardée actuellement au Museum of Fine Arts à Boston.[12] Cependant, je suis persuadé que le type original de cette dernière statuette appartient au répertoire de la »grande plastique«. La statue de Nin en est, à mon avis, un témoignage assez sûr. Cela veut dire qu'il existait au moins deux types différents de sculptures de Vénus avec Priape à l'époque hellénistique et que les deux avaient pris leur origine dans la plastique monumentale. Il est difficile, en effet, de prétendre que cette origine pourait être dans la choroplastique, car elle imite ordinairement les motifs de la sculpture en pierre; d'autre part, les motifs du soi-disant »petit art« ne figurent pas au répertoire de la plastique monumentale. L'origine d'un tel groupe doit être donc hellénistique, puisqu'on ne peut pas le situer dans la période classique. En plus, du point de vue mythologique, le culte de Priape ne s'était pas répandue de Lampsak où il était très populaire avant l'an 300 avant n. e.[13]

En ce qui concerne la statue même de Vénus (sans Priape) qu'on a dans le groupe de Nin, il est évident qu'elle est aussi d'origine hellénistique.[14] Ce genre de statue à moitié nue offre une impression très forte de rococo, par le contraste d'incarnat blanc et de vêtement richement drapé. Il parait que ces statues furent répandues par l'école de Rhodes, ce que prouve toute une série de statues à moitié nues, figures allongées, caractéristiques de l'époque hellénistique tardive,[15] telle la figure trouveé dans le port de Rhodes,[16] puis celle au Metropolitan Museum à New York,[17] et tant d'autres.[18]

Bien que la Vénus de Nin soit relativement bien conservée, il lui manque les bras, et il ne serait pas inutile de dire quelques mot sur la restauration de la statue. Le bras droit était écarté du corps vers l'épaule puis plié au coude. A en juger selon l'angle d'un petit fragment de l'avant-bras, il paraît que le bras était levé (Tab. 1, 3, 4). Puisque l'exécution d'une partie de la chevelure de ce côté n'était pas achevée, il en proviendrait que la main droite touchait une des mèches. Cette position de bras est ordinaire et correspond parfaitement au type de Vénus en question.[19] Le bras gauche est moins bien conservé. Il était tout près du corps, mais cela ne signifie pas que l'avant-bras ne fût plié au coude et levé (Tab. 1, 2, 4), comme sur certaines statues où la main gauche touche aussi les cheveux, telle une statue au Louvre[20] et à Kopenhague.[21] Cependant, comme on ne peut pas apercevoir l'endroit dans la chevelure que toucherait la main gauche, il est probable que la gauche fût devant la poitrine tenant un alabastron ou bien un miroir, telle une statue au Vatican.[22]

Par conséquent, il n'y a pas de doute que la Vénus de Nin fut exécutée d'après l'archétype hellénistique bien connu qui représente la déesse en train de faire sa toilette, les vêtements tombés.

Tout ce qui vient d'être dit confirme donc que le groupe Vénus avec Priape provient de la plastique hellénistique d'où on l'a directement repris dans l'art romain. On a trouvé un grand nombre de représentations de Vénus avec Priape appartenant à l'art romain.[23] Je ne citerais ici que quelques unes: fragment d'une statue au Vatican,[24] puis une statue à Dresde,[25] enfin, celle de Naples.[26] Bien que ces statues reproduisent le même groupe de Vénus et Priape, aucune d'elles n'est identique à celle de Nin. De toutes ces statues que je connais la plus proche en est la petite choroplastique de Mirine que l'on a déjà mentionnée. La seule différence est que Priape porte sur la tête un laurier au lieu d'un voile. Cela indique que l'archétype hellénistique n'a pas subit de changements essentiels au cours de quelques siècles.

Il est également évident que Priape apparaît à côté de Vénus en tant que son fils, de même qu'Eros, également son fils mais d'une autre liaison, celle avec Amour.[27] Les petites figures à côté de Vénus ont la fonction statique, d'affermissement et de support à la grande figure. Cela vaut surtout pour les figures en mouvement dont l'équilibre est aboli. Etant donné que le type de statue de Nin n'a pas besoin de support, Priape, de toute évidence, y figure exprès comme partie intégrante du culte de la déesse avec laquelle il fait une unité mythologico-familiale. A mon avis, il en de même de son archétype.

La statue de Nin est taillée en marbre de Carrara, ce qu'indique l'extrême blancheur et les grains qui donnent à la statue une apparence de sucre. Est-ce que cela signifie que la statue fut faite en Italie, dans les carrières même ou ailleurs? Il est évidemment difficile de donner une réposne satisfaisante à une telle question. Dans les Carrières de Carrara on esquissait, paraît-il, des statues et on les expédiaient telle quelle, ce qui est attesté par les découvertes dans les carrières mêmes.[28] Je pense donc que la statue en question fut transférée à l'état mi-achevé en Dalmatie où elle fut achevée sur place (probablement à Nin ou bien à Zadar). Une telle conclusion est corroborée par la qualité assez mauvaise du procédé sculptural et par certains points inachevés ou superficiellement exécutés, mentionnés ci-dessus.

C'est une tâche bien difficile de dater la Vénus de Nin, puisqu'il manque des éléments sûrs qui permettraient de le faire avec certitude. Outre les caractéristiques de la sculpture, deux inscriptions trouvées au même endroit que la statue facilitent tout de même la datation. La première inscription est de caractère votif, consacrée à la déesse liburnienne Anzotica.[29] Un peu plus tard, en même temps que la statue, on a découverte la seconde, elle aussi de caractère votif se rapportant — du moins selon Abramić — explicitement à la statue.[30] Nous rapportons ici la lecture d'Abramić: *Veneri Ansoti(cae) / sacrum / Baebia C(ai) f(ilia) Maximil / la ex testament(o) / L(uci) Corneli Bassi fecit.*[31] C'est une plaque ordinaire en calcaire aux dimensions suivantes: 45 cm (longueur), 34 cm (hauteur). Puisque les deux inscriptions étaient érigées dans le même tempe, il est évident qu'elles se rapportent à la même divinité. Ces deux inscriptions fixent deux stades de la romanisation du culte épichorique d'Anzotica.

Dans la première inscription elle est encore Anzotica liburnienne, sans mélange de religion romaine. Dans la seconde elle s'appelle déjà *Venus Ansotica*, ce qui veut dire que la divinité autochtone est identifiée avec Vénus (*interprétatio romana*). Le troisième stade n'aurait eu, s'il s'était conservé par quelque miracle, que le nom Vénus, ce qui serait le reflet de la transformation du culte autochtone en culte romain. A mon avis, cela indique que la statue, à condition d'être contemporaine aux inscriptions, doit dater du 1er siècle de n. e. En effet, il est peu probable que le nom Anzotica apparaisse à une époque ultérieure. Ces remarques d'ordre général concordent avec les caractéristiques de la sculpture. Elle appartient sûrement au 1er siècle de n. e., ce dont témoigne la technique sculpturale: la taille exclusivement à ciseau, le modelage mou de l'incarnat et des détails de la tête. Il n'y a pas encore de vrillement dans les coins des yeux, dans les narines, dans les mèches de cheveux et dans les oreilles. D'autre part, les entailles profondes dans les plis des vestes, exécutées de toute évidence à la vrille, donnent à la sculpture une caractéristique optique qui se distingue par le contraste entre un incarnat clair et lisse et une draperie sobre et plissée. Ce style diffère de l'art classiciste favorisé à l'époque d'Auguste ou des membres plus anciens de la famille Julio-Claudienne.[32] Déjà au temps des Claudiens récents réapparaissent certaines traditions républicaines. Dans le domaine de l'art on recourt à des prototypes et à des techniques hellénistiques. C'est à cette époque effectivement qu'apparaissent les tendances de la taille plus riche et plus contrastée,[33] ce que représente justement la statue de Nin. Par conséquent, tenant compte des arguments exposés ci-dessus, il faut dater la statue de Nin à l'époque des Claudiens récents ou bien au début de l'époque des Flaviens, c'est-à-dire au commenecement de la seconde moitié du 1er siècle de n. e.

Abramić avait pensé, mettant en rapport la statue avec l'inscription de Bebia Maximila, qu'il s'agissait d'une statue *ex voto* qui était installée dans un petit temple à l'abside demi-circulaire.[34] Il n'est pas tout à fait clair à l'endroit cité s'il s'agit, à son avis, de la statue cultuelle principale ou bien simplement d'une statue votive. Je pense, cependant, qu'il ne peut pas s'agir de la statue principale pour des raisons suivantes: en premier lieu, contre une telle hypothèse témoignent les dimensions réduites de la statue; en second lieu, parce qu'il se trouvait au même enplacement, déjà dans la première moitié du 1er siècle de n. e. (c'est-à-dire avant que la statue en question soit faite), un temple et dans ce temple, de toute évidence, une statue cultuelle plus ancienne que celle dont on parle ici. Il est difficile d'imaginer que l'on changeât de statue, sans construire un nouvel édifice ou remanier un ancien, puisque les fidèles sont ordinairement émotivement très attachés aux vieilles statues; et puis, les particuliers n'étaient sûrement pas autorisés de changer de statues à leur guise. De toute façon, il est impossible d'émettre des hypothèses sans avoir fait préalablement des fouilles systématiques du temple en question.

Je reviendrais enfin sur certaines remarques du professeur Suić à propos du caractère épichorique du culte de la Vénus Anzotica dont j'ai parlé au début de cet article. Malgré l'origine du type que la statue tire de l'art antique (hellénistique), l'importation des carrières de Carrara et la datation d'exécution (seconde moitié du 1er siècle de n. e.), il n'y a pas de doute que cette statue apporte beaucoup à la connaissance du culte épichorique de l'Anzotica liburnienne. Il est même très probable que celui qui avait commandé la statue savait très bien ce qu'il voulait et avait choisi, conformément au caractère mythologique du culte autochtone, le type de la statue. Je suis donc d'accord avec professeur Suić quand il dit que cette statue reflète le caractère épichorique de la divinité féminine génitrix et mère.[35] Le type de génitrix dans la mythologie liburnienne est celui de la »Grande mère«, culte répandu sous différentes formes sur toute la Méditerranée, comme par ex. Cibèle, Astarte, Atargatis, Isis, et autres.[37] Il est donc évident que le culte liburnien d'Anzotica fait partie de l'oecumène spirituel de la Méditerranée, qui tire ses origine depuis l'époque préhistorique.[38]

La subordination du »paredre« masculin par rapport au féminin, dont professeur Suić discute souvent, devait aussi exister sans doute dans la religion liburnienne. Cependant, l'analogie avec Cibèle et Atis ou Isis et Osiris n'est pas convaincante,[39] puisque le rapport d'Anzotica avec le Priape liburnien est un rapport de mère à fils, et non d'une femme à l'amant.

Aleksandra FABER (Zagreb)

OSOR — APSORUS IZ ASPEKTA ANTIČKOG POMORSTVA

Umjesto uvodnih riječi ovdje bih navela odlomak iz Plinija,[1] u prijevodu kako ga donosi i komentira naš jubilant, zaslužni istraživač povijesti Liburna i njihovih gradova, u svojoj poznatoj knjizi Antički grad na Jadranu:[2]

»... Obala Ilirika ispunjena je s više od tisuću otoka, po prirodi s plićim morem i neznatnim strujanjima koja se probijaju kroz uske uvale. Glasoviti su oni ispred ušća Timava po toplim izvorima s rastućom plimom i osekom, pa Kisa uz teritoriju Histrije, Pularije i one što ih Grci nazivaju Apsirtidima po Medejinom bratu koji je tu ubijen. Do njih su oni što su ih nazvali Elektridima s kojih potječe smola, koju oni zovu elektar ...«.

Oslanjajući se na Plinijevo prilično pouzdano poznavanje geografije, s više razumijevanja možemo prići nejasnim i često zbunjujućim opisima položaja tog otoka od strane drugih antičkih pisaca i interpretatora grčkih mitoloških priča u kojima se spominje plovidba Jadranom i njegovim otocima i obalama.[3]

---

[1] PLIN. N. h. III 151—152. Plinijev tekst u originalu glasi: Illyrici ora mille amplius insulis frequentatur, natura vadoso mari aestuariisque tenui alveo intercurasantibus clarae ante ostia Timavi calidorum fontium cum aestu maris crescentium, iuxta Histrorum agrum Cissa, Pullariae et Absyrtides Grais dictae a fratre Medeae ibi interfecto. iuxta eas Electridas vocavere in quibus proveniret sucinum, quod illi electrum appellant ...

[2] MATE SUIĆ, Antički grad na istočnom Jadranu (dalje Antički grad), Zagreb 1976, str. 298.

[3] Prije svega legenda o Argonautima, posebno u epu Apolonija Rođanina, usp. RADOSLAV KATIČIĆ, Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina, Godišnjak VII Akademije nauka i umjetnosti B i H, Sarajevo 1970. Apolonije R. živio je u 3. st. p. n. e. Gradivo koje je u tom djelu obuhvaćeno crpljeno je iz stihova 241—591. Raniji opisi obala Jadrana nalaze se kod Hekateja iz Mileta (6. do 5. st. p. n. e.) te u Pseudo Skilakovom Periplu (4. st. p. n. e.), usp. M. SUIĆ, sp. dj., str. 285; isti Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici, Povijest grada Nina, Zadar 1969, str. 67, gdje citira Hekateja, Fragm. 76. Za južni Jadran posebno M. SUIĆ, Gdje se nalazilo jezero iz 24. pogl. Pseudo Skilakova Peripla, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1953. Usp. i GERHARD ZIPPEL, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig 1877, str. 8 i druga djela.

Već u Pseudo Skilakovu Periplu spominje se, prema Müllerovoj interpretaciji, naziv Elektrida.[4] Slikovit opis podviga grčkih pomoraca u Jadranskom moru dao je, prema priči o Argonautima, Apolonije Rođanin u svome epu, koji je s obzirom na detalje s područja naše zemlje iscrpno obradio Katičić, s nadasve dragocjenim tumačenjima. Ne ulazeći detaljnije u to vrijedno djelo, donosimo neke podatke koji se odnose na lokaciju i ime otoka Cresa u antičko doba te glavnog njegova naselja Osora.

Za utvrđivanje geografskih podataka svakako je zanimljiv pasos Apolonijeva epa, u kojem govori o bijegu Argonauta koji su se bili upustili u pothvate u Jadranu. Ovaj pasos u prijevodu glasi: »... zatim su vijećali o tome, kako će umaći Kolšanima koji su bili zaposjeli obalu i obalne otoke. Pelej je predložio da još iste noći otplove u smjeru suprotnom od otoka i obale što su ih zauzeli neprijatelji. Onda će se oni raspršiti u neizvjesnoj potjeri, pa će Argonautima biti lako otploviti Jadranom u Grčku . . .«.[5]

Isti pisac u daljnjim stihovima navodi sveti otok Elektridu »koji leži iznad drugih blizu rijeci Eridanu«. Prema Katičićevim komentarima, Elektridi su otoci sjevernog Jadrana, prema Pseudo Aristotelovoj vijesti da Elektridi leže u najdubljem jadranskom zaljevu i da ih je naplavila rijeka Eridan.[6] Ova se rijeka locira u sjeverni Jadran i u Pseudo Skilakovu Periplu.[7] Plinije[8] i Strabon[9] Elektride ne vežu više čvrsto uz određeni otok, jer mu se u to vrijeme vjerojatno već izgubio trag pod novim toponimom *Apsyrtides, Absortium.*[10]

[4] R. KATIČIĆ, sp. dj., str. 103, 104; M. SUIĆ u Antičkom gradu na str. 285 donosi Skilakov opis otoka u Liburniji: Eistris, Kleitreilitria (vjerojatno Elektridi) Mentorides. Usput Skilak navodi da plovidba uz liburnsku zemlju traje dva dana. Detaljnije o tome C. MÜLLER, Geographi Graeci minores, Paris 1855, str. 15—96. Elektridu ili Elektride spominju nadalje Ps. Aristotel, De Mirabilibus auscultationibus 81; PS. SKIMNO 374; STRABON 5, 1, 9; STEPH. BIZANT. s. v.; PLIN. N. h. III, 37, 32, 152; POMP. MELA 2, 114; usp. R. KATIČIĆ, sp. dj., str. 103.

[5] U svom komentaru uz sholije navodi Katičić u sp. dj., str. 5, te str. 95—97 i 102 i druga tumačenja gdje se vežu geografski pojmovi Kronovo more. — Rejin zaljev — Jonsko more — Jadransko more.

[6] Naziv Eridan označavao je vjerojatno rijeku Po.

[7] M. SUIĆ, Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo Skilakova Peripla, str. 120 i bilj. 71. Donosimo Suićev prijevod Skilakova opisa plovidbe sjevernim Jadranom: Poslije Kelta je narod Veneta i kod njih je rijeka Eridan. Odatle se plovi jedan dan ... Poslije Veneta su Istri i rijeka Istros. Ova rijeka se izlijeva i u Crno more u pravcu Egipta. Plovidba uz zemlju Istrana traje dan i noć (usp. Pseudo Skilakov Periplus, poglavlje 19 i 20). Opis putova po Jadranu dao je i Hekatej iz Mileta na koncu VI. st. p. n. e. usp. M. SUIĆ, Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici, Radovi JAZU (dalje Antički Nin), Zadar 1969, sv. 16—17, str. 62.

[8] PLIN. N. h. III 152.

[9] STRABON, Geogr. 5, 12, 19.

[10] U nazivu otoka i mjesta (grada) pojedini pisci nisu dosljedni ili se pak naziv kroz vremena mijenjao i u antičko doba. Donosimo razne oblike naziva za Osor od najstarijih vremena: Apsyrtides ili Apsirtides STRABON, Geographica I, c. 123; PLIN. N. h. III 151; STEPH. BYZANT. s. v. kao i POMPONIJE MELA rabe taj naziv otoka, dok se grad naziva Apsoros kod

Lokacija je otoka Apsirtida, prema nekim autorima, također sporna i pokušava se povezati s nekim otocima u Crnom moru.[11] Nije isključena mogućnost da jedan te isti naziv obilježava predjele i naselja na različitim lokacijama, što je za vrijeme grčke kolonizacije posve prihvatljivo. Za nas je svakako još vrlo zanimljiv navod Stefana Bizantinca, koji Apsirtidama obilježava otok, odnosno otoke u Jadranu.[12] Glavni grad te otočke skupine u antičko se doba zvao *Apsoros*, odnosno *Absorus*, vjerojatno prema nazivu samoga otoka, dok se iz kasnijeg imena grada *Absarus* i *Opsara* u srednjem vijeku zadržao stari korijen u današnjem nazivu Osor.

U svakom se slučaju većina priča i legendi, odnosno ostalih povijesnih izvora u kojima se spominju Elektride, Apsirtide, Apsoros, dopunjuju u tom smislu da ih s priličnom vjerojatnošću možemo vezati uz otoke Cres i Lošinj.[13]

Novija arheološka istraživanja na Kvarnerskom otočju otkrivaju vrlo bogate veze s grčkom trgovinom,[14] što se ranije, s obzirom na

POMPONIJA MELE 2, 114; Absortium kod Plinija N. h. III 139—140 (Insule eius sinus cum oppidis praeter supra significatas: Absortium, Arva, Crexi, Gissa, Portunata); Apsorros, Ptol. 2, 16, 13; Absarus, Ravenn. 5, 24; Apsoros, Itin. Anton. 519, 3; Opsara Const. Porph 29, 52, 288. odnosno usporedi pojedine studije i radove: TOMASCHEK, PWRE III s. v.; MOMMSEN, CIL III str. 399; G. ZIPPEL, Römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig 1877, str. 14; A. PREMERSTEIN, Bevorrechtete Gemeinden Liburniens in den Städtelisten des Plinius, Strena Buliciana, str. 204; A. MOHOROVIČIĆ, Apsyrtides, Apsoros, (Carnuntina) — Graz—Köln 1956, str. 95; M. SUIĆ, Antički grad, str. 285—300; S. KATIČIĆ, sp. dj., str. 102.

[11] Usp. bilj. 5 ovog rada.

[12] Činjenica da se taj naziv tako dugo zadržao, isključuje zabunu s nazivom istoimenog otoka na nekoj drugoj lokaciji.

[13] Prema MÜLLERU, Geographi Graeci minores 1,26 otoci se Elektrides iz Pseudo Skilakova Peripla, koji se prema Pliniju (N. h. III 152) poistovjećuje s Apsirtidama, vežu s otocima Krk i Rab bez čvršće potvrde, (usp. G. ZIPPEL, sp. dj., str. 8).

[14] ŠIME BATOVIĆ, Nin, Zadar 1968, upozorava na grčki import na našoj obali već u 8. stolj. p.n.e. geometrijskim vazama, kroz 7. i 6. stolj. crnofigurnim vazama, nadalje keramikom klasike 5. stoljeća. Ovakav se raspon uvoza javlja i u Osoru, P. LISIČAR, Cenni sulla ceramica antica, Archaeologia Jugoslavica XIV, Beograd 1973, str. 3 spominje u Osoru nalaz grčkog (korkirskog) novca. O nalazima udubljenih grčkih moneta te ostalom grčkom novcu iz Osora usp. Bolmarčićev dnevnik istraživanja u Osoru u biskupskom arhivu u Krku. U Osoru se javlja i natpis s grčkim imenom Agathopi (usp. istoimeni natpis iz Stobreča CIL III supl. 1, 8531) koji potvrđuje grčki živalj. mada iz kasnijih vremena. O kretanju Grka na Jadranu usp. G. NOVAK, Stari Grci na Jadranskom moru, Rad JAZU 322, Zagreb 1961, str. 145; D. RENDIĆ MIOČEVIĆ, L'Adriatico e la colonizzazione greca in Dalmatia, Atti del III Congresso internazionale di epigraphia greca e latina, Roma 1959, str. 123; isti, Zlatni nakit iz helenističko ilirske nekropole u Budvi, Opuscula archaeologica IV, Zagreb, 1959 str. 8. gdje su potvrđeni jaki ekonomski i kulturni odnosi između naše obale i grčkih zemalja. Usp. nadalje djelo istog autora: Grci i Iliri na istočnom Jadranu u svijetlu numizmatičkih izvora, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb 1975, str. 185; P. LISIČAR, Crna Korkira, Skopje 1951; B. GABRIČEVIĆ, Pristupna razmatranja o urbanizmu grčih naseobina na istočnoj obali Jadrana, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXVIII Split 1966, str. 147; M. NIKOLANCI, Contacts greco illyriens sur la

prevlast Liburna u vodama sjevernog Jadrana, nije očekivalo.[15] Geografska je situacija međutim i otoka Cresa i Lošinja, kao i Krka i Raba, omogućila prilično sigurnu plovidbu južnim obalama tih otoka, koje su zaštićene i od bure i od gusarstva, koje je vrebalo u tjesnacima Velebitskog kanala. S tog su razloga i glavna naselja — budući gradovi na tim otocima — nikla već u prahistorijsko doba na južnoj strani otoka, a ne kako bi se očekivalo s obzirom na lakšu komunikaciju, na sjevernoj, koja je bila orijentirana spram kopna. Postojala su, doduše, već u prahistorijsko doba gradinska naselja i na sjevernim obalama Kvarnerskih otoka, kao što su gradine Beli na Cresu ili Vrbnik i Dobrinj na Krku, no nikada ta naselja nisu postala lučki gradovi, odnosno nije ni dolazilo do spuštanja naselja s gradine na priobalni pojas, odnosno u luku.

S druge se strane, još u vrijeme liburnske dominacije, na mjestu današnjeg Krka, Osora, vjerojatno i Raba, pa i Omišlja, razvijaju nukleusi autohtonih centara kasnijih rimskih gradova, kao logičan odraz pomorske aktivnosti stanovništva koje je pretežito bilo orijentirano na trgovinu, razmjenu dobara i na druge ekonomske djelatnosti koje prate lučka naselja.

Liburni kao poznati pomorci svojom su prisutnošću na plovnim putovima Jadrana proširili geografski pojam Liburnije čak i na područje Dalmacije, mada se granicom Liburnije uvijek držala rijeka Krka.[16] Jesu li baš Liburni bili prvi utemeljitelji odabranih luka u Kvarnerskom zaljevu, teško je utvrditi. Velike su plovidbe, pa čak i Sredozemljem, poduzimane već u neolitu, s poznatim trgovačkim uporištima na Malti, Liparima i drugdje. U ovaj je promet bio uključen i Jadran[17] kao jedini povoljni put kojim se moglo u ono doba komunicirati s nekim predjelima južne Evrope. Takvih je kontakata bilo, kako potvrđuju ostaci materijalne kulture na pojedinim jadranskim lokalitetima koji su u to doba služili kao dobra sidrišta. Na Palagruži na primjer, koja sigurno nije imala uvjete za samostalni

côte est de l'Adriatique, Archaeologia Iugoslavica 5, Beograd 1964, str. 49; O grčkim kulturnim utjecajima već prije kolonizacije u srednjoj Dalmaciji usp. M. SUIĆ, Bribir (Varvaria) u antici, Starohrvatska prosvjeta 10, Zagreb 1968, p. 24; isti, Antički grad, Zagreb, 1976, str. 54. O grčkim građevnim utjecajima u gradnji fortifikacija usp. A. FABER, Zum Megalithenbau, Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, Centra za balkanološka ispitivanja 24,6 Sarajevo 1975, str. 297; isti, Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb 1975, str. 229.

[15] Pomorska prevlast Liburna na Jadranskom moru nije poznata samo po gusarstvu nego i po priznatom tipu lađe koju Rimljani zovu Liburna. Prema Strabonu (6, 2, 4) Liburni su držali Kerkiru, odakle su ih u 8. st. p.n.e. potisnuli Korinćani. O liburnskoj talasokraciji usp. M. SUIĆ, Antički Nin, str. 62. Isti, Granica Liburnije kroz stoljeća, Radovi Instituta za historijske nauke, 2 1955 str. 273. odnosno Polib. II, 4 i 109; Appian Illyr. 8

[16] M. SUIĆ, Granica Liburnije, str. 273, Š. BATOVIĆ, Die Eisenzeit auf dem Gebiet des illyrischen Stammes der Liburner, Archaeologica jug. VI, Beograd 1965, str. 55.

[17] G. NOVAK, Prethistorijski Hvar — Grapčeva špilja, Zagreb 1955; Š. BATOVIĆ, Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche nell' età del ferro, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb 1976, str. 11.

život većeg naselja, a to bi bili barem donekle primjerni uvjeti za stočarstvo uz nešto polja, pronađeno je mnoštvo kremenih artefakata, koji su ovamo kao u usputnu postaju dospjeli morskim putem.[18] Razmjena robe u neolitsko doba na relaciji Danilo — Hvar — južna Italija, kao i promet opsidijanom s Lipara i Gargana, govori nam o pomorskim vezama toga doba. Ne iznenađuje dakle da je i otok Cres bio uključen u te putove,[19] pretpostavljamo i kroz cijelo doba metala, a pogotovo za grčke dominacije u vodama Jadrana.

Sl. 1. Struje u Jadranu (prema Peljaru Jadranskog mora I). — Abb. 1. Strömungen in der Adria (nacht Peljar Jadranskoga mora I).

[18] C. MARCHESETTI, I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia, Trieste 1903, str. 167 i bilj. 4.

[19] V. MIROSAVLJEVIĆ, Jamina Sredi, Arheološki radovi i rasprave I, Zagreb 1959, str. 167; isti, Istraživanja na otocima Lošinju i Cresu, Ljetopis JAZU Zagreb 1955, str. 205; isti, Impresso cardium keramika na otocima Cresu, Lošinju i Krku, Arheološki radovi i rasprave II, Zagreb 1962, str. 178; Š. BATOVIĆ, Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche, str. 14; isti, Iz ranog željeznog doba Liburnije, Diadora 1, Zadar 1960, str. 74; isti, Pregled željeznog doba na istočnoj Jadranskoj obali, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 68, Split 1966, str. 14; C. MARCHESETTI, sp. dj.

Osim ekonomskih momenata vrlo su važan činilac u usmjerenju pomorskih putova u vrijeme plovidbe jedrima, nedvojbeno i izrazite morske struje, kojima Jadran obiluje (sl. 1).[20] Možda se o tom momentu nije vodilo dovoljno računa kod utvrđivanja kretanja najstarijih moreplovaca u našim vodama, no shematski nam prikaz tih jakih struja upravo sugerira kružnu plovidbu Jadranom, koja počinje kod Otrantskih vrata pa se nastavlja koristeći se strujom, uz sjeveroistočnu obalu, uz otoke srednje Dalmacije i ide do Kvarnera, a vraća se uz jugozapadnu, talijansku obalu. Smjer i jačina tih struja donekle se mijenja pod utjecajem vjetrova, ali brzina je ipak dovoljna da i u tihim danima pokreće plovni objekt nekoliko milja na dan. Jaki jedan rukav takve struje odvaja se od sjeveroistočne obale kod Visa i skreće spram talijanske obale skrativši kružni tijek na polovici Jadrana.[21] Ti su pravci morali biti dobro poznati pogotovo grčkim pomorcima, koji su se kod ustaljenih svojih putova u plovidbi nedvojbeno koristili strujom. Ne znamo koliko je Hekatej iz Mileta u svojim opisima plovnih putova po Jadranu[22] uzimao u obzir poznavanje tih struja, no upozorili bismo na jedan geografski pojam u antici, o kojemu se mnogo puta raspravljalo a odnosi se na naše more. Riječ je o nazivu Adria, koji kod grčkih pisaca osim Jadranskog mora označuje i jednu rijeku po kojoj je more dobilo ime, a ta se rijeka izlijeva kod Jonskog mora.[23] Nije li možda grčkim pomorcima naziv Adrija označavao tu morsku struju (rijeku), koja je pomorce vodila u zemlju

[20] O utjecaju tih morskih struja na reguliranje pomorskog prometa u prahistoriji i antici održala je autorica ovoga rada referat na simpoziju Eirene u Dubrovniku godine 1976, pod naslovom: Griechische und römische Hafen an der nordöstlichen Adriaküste.

[21] Usp. PELJAR I, Jadransko more — istočna obala u izdanju Hidrografskog instituta Jugoslavenske ratne mornarice, Split 1973. Ovdje donosimo nekoliko bitnih podataka za plovidbu odnosno lokaciju pristaništa u prahistorijsko i antičko doba:

Za vrijeme sjevernih vjetrova najpovoljnija je plovidba albanskom obalom, da bi se iskoristila struja sjeverozapadnog smjera uz obalu, dok je uz talijansku obalu suprotna struja. (Za vrijeme jake bure ne preporučuje se ploviti talijanskom obalom radi slabih skloništa). Ljeti brodovi plove najkraćim putem (Zimi, uz povoljne prilike bez bure plovi se smjerom Otrant—Sušac—Biševski Kanal—Unije—Vela vrata—Rijeka, ili kroz Srednja vrata, istočno od Trstenika pa između Cresa i Plavnika od Rijeke ili Otrant—Dubrovnik—Sušac—Vis—zapadno od Kornata i Dugog otoka. usp. Peljar str. 18—20.

O utjecijma vjetrova: U Velebitskom kanalu maestral je rijetka pojava (Buri izložena područja: Velebitski kanal, Senj, Ploče, Rogoznica, Split, Omiš — Makarska, Žuljana, Bar. Slaba bura: zap. obala Istre, Zadarski kanal). Jugo je opasno na obalama venecijanskog područja i istočno od Dubrovnika. Od travnja do listopada puše na istočnoj obali vjetrić s mora (maestral smjera zapad.), a na zapadnoj vjetrić s kopna, (smjera istok) usp. Peljar str. 8—12

[22] L. M. UGOLINI, Butrinto e il mito d'Enea, Roma 1937, str. 67. Usp. i bilj. 14 ovoga rada.

[23] R. KATIČIĆ, Ionios der Illyrier, Godišnjak XI Centra za balkanološka ispitivanja Akademija znanosti i umjetnosti BiH, Sarajevo 1973, str. 185—189; M. SUIĆ, O imenu Zadra.

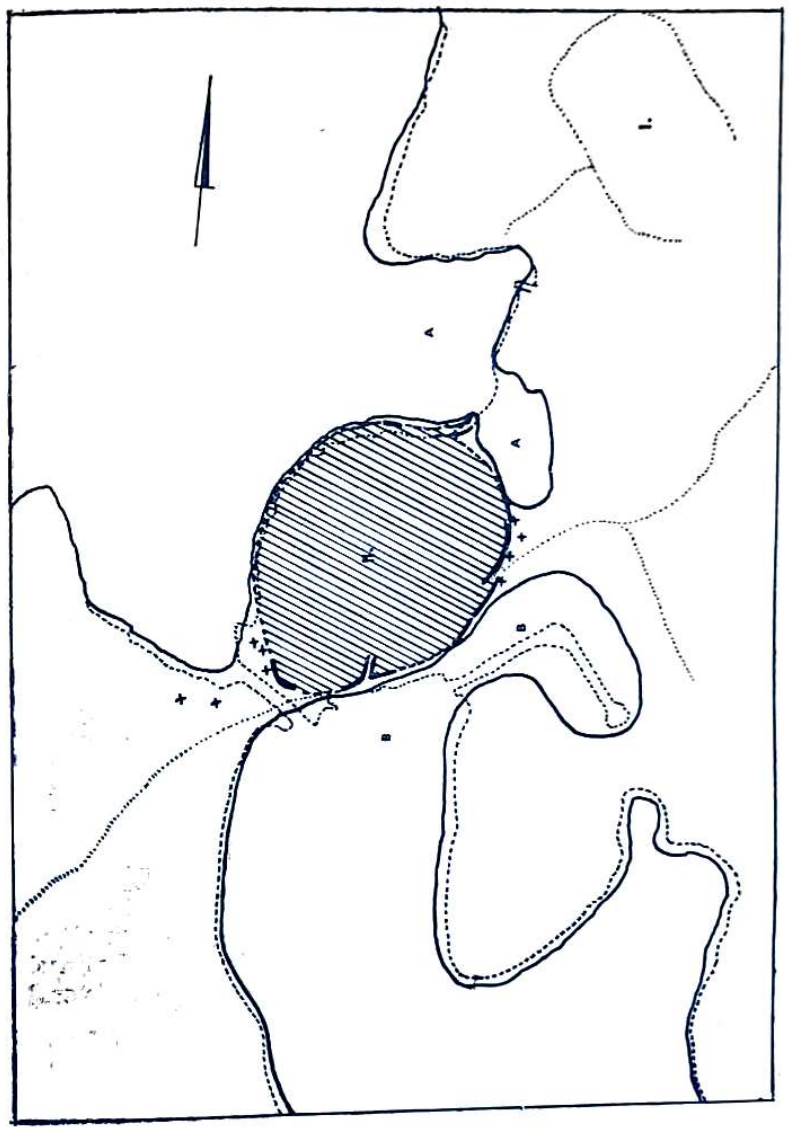

Sl. 3. Osor u prethistorijsko doba: I Gradinsko područje Mali Prepovet, II Jezgra prethistorijskog naselja okružena zidinama, +) područja nekropola (tumuli i ukopi u zemlji), A) sjeverna luka, B) južna luka. Crtkanom linijom označena je kontura današnje obale i plovnog kanala. — Abb. 3. Osor in urgeschichtlicher Zeit: I das Wallburggebiet Mali Prepovet, II der Kern der urgeschichtlichen Siedlung mit Mauern umgeben, + Nekropolengebiet (Tumuli und Erdbestattungen), A) der Nordhafen, B) der Südhafen. Die unterbrochene Linie Bezeichnet die Konturen der gegenwärtigen Küste und der schiffbaren Meerenge.

Ilira, uz obalu i otoke sve do krajnjih zaljeva Kvarnera. Ova bi struja vraćala brodove uz jugozapadnu obalu, kroz Otrantska vrata prema domovini.

Ovi morski putovi nisu morali ticati ustaljene grčke kolonije u srednjoj Dalmaciji. Na otocima Cresu i Krku pronađene su naime potvrde o kontaktima s Grčkom već u VI. i V. stoljeću i to crnofigurnom i južnoitalskom keramikom (sl. 11, 5; 12, 1, 6, 7). Taj je materijal mogao ovamo dospjeti i putem domaćih pomoraca, Liburna, no poznavanje naše obale od strane grčkih putopisaca ipak potvrđuje izravne veze i sa sjevernim Jadranom.

S obzirom na već ranije iznesene prednosti plovidbe južnom obalom Kvarnerskih otoka posebno se ističu otoci Krk i Cres s Lošinjem kao posebno zanimljivo čvorište putova koji su se ovdje ukrštavali, polazeći dalje uz obalu Istre. Kako je već spomenuto, gradovi su Krk i Osor izrasli iz prahistorijskih naselja[24] koja su kao povoljne luke imala sve uvjete za intenzivan urbani razvoj u doba antike i to u daleko većoj mjeri nego naselja na kopnu. Pogotovo je to došlo do izraza u kasnoj antici, zahvaljujući upravo izoliranom položaju koji je odgovarao strateškim uvjetima u doba Bizanta.

Sama konfiguracija otoka Cresa i Lošinja pruža mnoge mogućnosti sidrenja i manevriranja brodova po svakom vremenu. Obilje pitke vode u neposrednoj blizini grada Osora svakako je pridonijelo razvoju većeg naselja baš na ovome mjestu, a od posebnog su značenja dvije luke uz grad, jedna na sjevernoj, a druga na jugozapadnoj strani Osora. Time je sama gradska jezgra zaštićena morem s obje strane, jer se naselje bilo formiralo baš na plitkom platou, koji vizualno spaja oba otoka u jednu cjelinu. U pojedinim je historijskim razdobljima ovaj plato bio prokopan umjetnim kanalima, koji su grad učinili potpuno nepristupačnim, a morem se moglo komunicirati između dvije spomenute luke. Sl. 2—4, T. I, II.

Kada su prokopi uz Osor bili probijeni, ne možemo sa sigurnošću utvrditi. Svakako je u doba rimske izgradnje zapadni, Lošinjski kanal, takozvana Cavanella, već postojao jer je tim pravcem usmjerena

[24] A. MOHOROVIČIĆ, Pregled i analiza novootkrivenih objekata historijske arhitekture na području grada Osora, Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU I, br. 1—2, Zagreb 1953, str. 12: Isti Apsyrtides, Apsoros, Carnuntina, Graz—Köln 1956, str. 95. Usp. i preliminarne izvještaje istraživanja koja su još u tijeku A. FABER, Arheološki pregled br. 14, Beograd 1972 i Arheološki pregled br. 16 Beograd 1974. Na ovome mjestu zahvaljujem prof. Andriji Mohorovičiću, koji mi je omogućio istraživanje bedema Apsorusa iz sredstava i u okviru svoga rada na Osoru, te prof. Borisu Bačiću na svim još neobjavljenim informacijama o njegovim istraživanjima na tom lokalitetu. O prahistorijskim bedemima Krka usp. A. FABER, Antički bedemi grada Krka, Vjesnik za arheologiju i historiju dalm. 55—57, Split 1963—65, str. 45; isti, Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku, Jadranska obala u protohistoriji, Zgreb 1975 str. 233 i sl. 8. O prahistorijskim nekropolama C. MARCHESETTI, o. c., str. 156; J. MLADIN, Arheološki pregled I, Beograd 1959, str. 69; isti, Iskapanja ilirskog tumulusa u Osoru, Jadranski zbornik 1959—60, str. 215

Sl. 2. Osor i okolica prema prijeratnom katastarskom planu. Legenda: Crtkanom linijom označene su konture prethistorijskog i antičkog naselja, križići označuju prethistorijske i antičke nekropole. Brojevi u luci Bijar od 1 do 12 označuju konstatirane i snimane prethistorijske ili antičke naveze za brodove: A-B — početak odnosno svršetak antičke luke, C — zatrpani rukav antičke luke ili prokop, L — velika kaptaža izvor vode vjerojatno od prethistorijskih ili antičkih vremena, u upotrebi sve do pred nekoliko godina. (A. F.). — Abb. 2. Osor und Umgebung nach dem Katasterplan aus der Vorkriegszeit. Legende: Die unterbrochene Linie bezeichnet die Konturen der urgeschichtlichen und antiken Siedlung, die Kreuze bezeichnen urgeschichtliche und antike Nekropolen. Die Nummeren im Hafen von Bijar von 1 bis 12 bezeichnen konstatierte und aufgenommene urgeschichtliche oder antike Anlegeplätze für Schiffe. A und B Anfang, bzw. Ende des antiken Hafens, C — den zugeschütteten Ärmel des antiken Hafens order den Graben, L der grosse Anfang der Wasserleitung an der Quelle, die aus urgeschichtlichen oder antiken Zeiten stammte und bis vor wenigen Jahren in Gebrauch war. (A. F.).

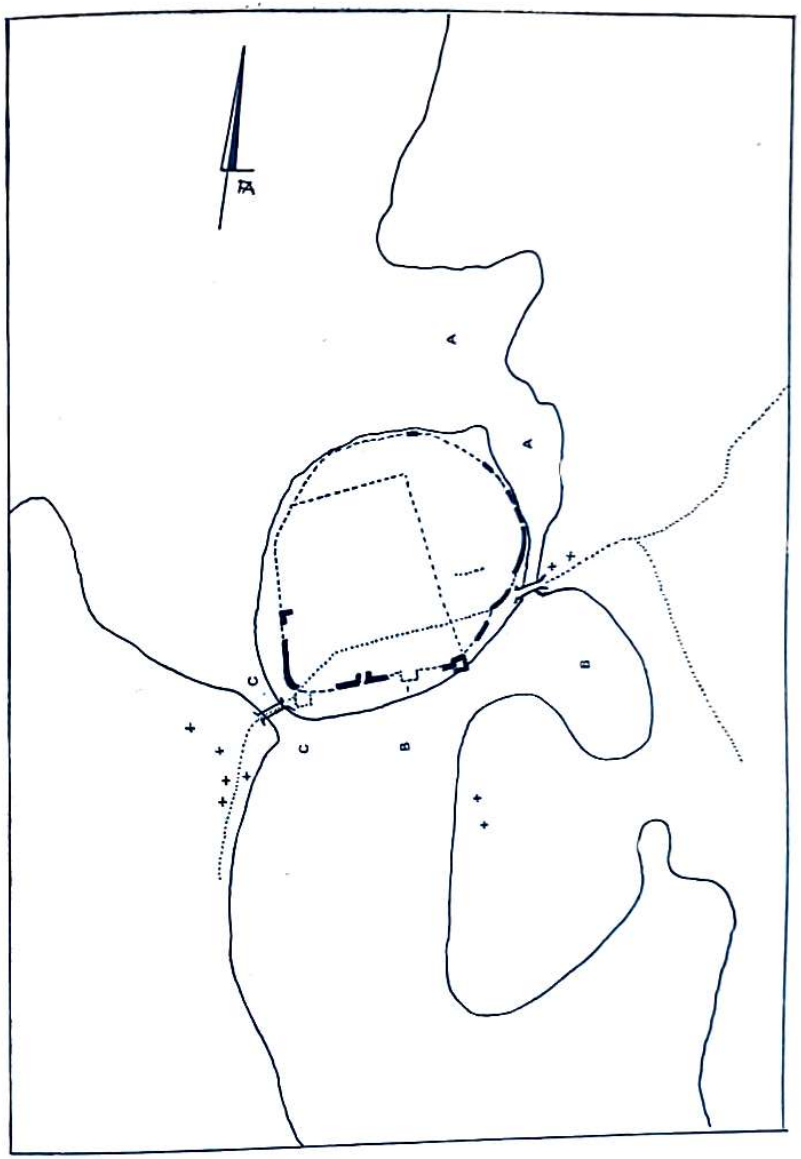

Sl. 4. Osor u doba antike. Punom crtom označene su istražene dionice protohistorijskih i antičkih bedema i kula. Crtkani kvadrat unutar kružne površine vjerojatno kasnoantički areal sa fortifikacijama. Linijom sa točkama označen antički put Cres—Lošinj te Punta Križa—Osor. Križići obilježavaju područja antičkih nekropola. A) sjeverna luka u Bijaru, B) južna luka, C) kanal Cavanella. — Abb. 4. Osor zu römischen Zeiten. Die vollgezogene Linie bezeichnet die erforschten Teile der protohistorischen und römischen Bolwerke und Türme. Das unterbrochen gezeichnete Viereck innerhalb der Kreisfläche war wohl das spätantike Areal mit Befestigungen. Die Punktlinie bezeichnet die antike Strasse Cres—Lošinj, sowie auch Punta Križa—Osor. Kreuzchen bezeichnen die Gebiete antiker Nekropolen. A) der Nordhafen in Bijar, B) der Südhafen, C) der Kanal Cavanella.

gradska kloaka.[25] Sondažnim istraživanjima prokopana je i istočna jaruga tik uz gradske zidine, te je u toj prilici mjerena razina vodostaja u izoliranim sondama, kao i nivo litica u dnu sonda. Ti su podaci potvrdili pretpostavku da je i s istočne strane Osor bio opkoljen jarkom, odnosno kanalom, štoviše, u nekim je sondama ustanovljen i morski žal. No pitanje je jesu li ti kanali u predantičko i antičko doba bili i plovni, s obzirom na daleko nižu razinu mora. Poznata je naime činjenica da se današnja razina mora razlikuje od razine u antičko doba za približno dva metra, kako je potvrđeno rezultatima mnogih arheoloških istraživanja uz našu obalu. I za Osor raspolažemo s prilično sigurnim podacima o razini mora u ranoantičko doba. U tijeku arheoloških istraživanja antičkih bedema konstatirano je naime da se temelj gradskih bedema, odnosno pretpostavljena razina praga gradskih vrata u južnome plaštu zidina, nalazi oko 80 cm ispod današnje razine mora (sl. 5). Vodeći računa o velikim plimama, koje mogu oscilirati i za metar visine u pojedino godišnje doba ili u vrijeme velikog juga, rimski su graditelji posve sigurno postavili prag gradskih vrata na visinu koju razina mora nije dostizala.

Spomenute gradske zidine omeđuju daleko veću površinu nego je zaprema srednjovjekovni Osor kakav nam je poznat iz gravira. Već je prahistorijsko, željeznodobno naselje na tom mjestu pokrivalo površinu čitavog platoa, u što nas upućuje kružna kontura istraživanih prvih bedema. Ti su prstenasti bedemi suhozidnih konstrukcija poslužili kao temelji kasnijim predrimskim zidinama, koje se odlikuju velebnom megalitskom konstrukcijom IV. i III. st. p. n. e.[26] I te nam zidine govore u prilog mišljenju da je Osor u to doba moćan grad, koji privlači i tuđu trgovinu i pomorski promet. Sl. 2—5, T. I, II.

U vrijeme kada su grčki pomorci tek upoznavali našu sjevernu obalu, dodiri s domaćim stanovništvom nisu bili od posebnog značenja za širenje kulturnih utjecaja, dok se već u IV. i III. stoljeću u pojedinim dodirnim lokalitetima, u prvom redu u Krku i Osoru, osjeća priliv tih utjecaja kroz gradnju fortifikacija, i pogotovo u tragovima importa iz grčkih zemalja (sl. 11, br. 2, 4, 6; 12, br. 2—5; 13). Je li tom vremenu pripadalo i pristanište u Osoru, koje je nedavno otkriveno i o kojem će u daljnjem tekstu biti riječi, za sada još ne možemo potvrditi.

Doba romanizacije unosi u grad Osor znatne promjene. One se odrazuju u etničkom sastavu stanovništva zbog priliva italskih doseljenika, u romanizaciji domaćeg stanovništva,[27] koja je uslijedila već

[25] A. MOHOROVIČIĆ, Prilog analizi razvoja historijske arhitekture na otocima Lošinju i Cresu, Ljetopis JAZU 59, Zagreb 1954, str. 216; A. FABER, Arheološki pregled 16, Beograd 1974, str. 79.

[26] A. FABER, Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku str. 233.

[27] M. SUIĆ, Bribir (Varvaria) u antici, Starohrvatska prosvjeta III Zagreb 1968, str. 221; isti, Approche scientifique et méthodes de récherche des habitats autochtones sur le territoire illyrien. Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti BiH XXIV, Sarajevo 1975, str. 9; D. RENDIĆ—MIOČEVIĆ,

u vrijeme Julijevaca,[28] i u građevnoj aktivnosti, u prvom redu u rekonstrukciji gradskih zidina, u korekturi gradske ulične mreže te u izgradnji vodovodne i kanalizacijske mreže.

Najsigurniji pokazatelj stanja romanizacije nalazimo u nekropoli na lošinjskoj strani Osora, gdje je ustanovljeno prostrano područje s nalazima kamenih urni[29] koje nam prilozi novaca datiraju u vremenski raspon od Augusta do Kaligule, a vjerojatno je nekropola na ovome mjestu služila i dalje, sve do kršćanskih vremena, kada se sakralni i posmrtni život vezao uz baziliku sv. Marije kod današnjeg groblja. Epigrafske potvrde o izgradnji javnih objekata spominju se u Cresu, kao drugom rimskom gradu na otoku, no nije isključeno da ovaj natpis potječe i iz Osora. Na glavnom je trgu ispred katedrale u prijeratnim istraživanjima bio otkriven dio forumske površine koja se još danas može pratiti u opločenju zgrade Muzeja. Mreža gradskih ulica i tragovi javnih objekata utvrđeni su u poslijeratnim istraživanjima,[30] dok se u najnovije vrijeme prišlo sistematskom proučavanju osorskih utvrda te životu grada u kasnoantičkom periodu.

Naseljem, koje u vrijeme Tiberija dobija municipalitet, upravljaju i duoviri i edili, koji se i u natpisima spominju,[31] a porijeklom su autohtoni stanovnici. Ova činjenica dokaz je jake autohtone komponente u upravi grada i upućuje na značenje Osora kao gradskog naselja, odnosno autohtonog centra još prije dolaska Rima. I u samoj urbanoj shemi Osora zamjećujemo tragove autohtone strukture naselja u kružnim utvrdama i u kosoj liniji gradskog ulaza kod južnih (morskih) vrata, a to potvrđuje da Osor u vrijeme dolaska rimske vlasti nije bio rušen i ponovno planiran poput drugih nekih naših gradova, nego je postojeća arhitektura, a s njome i stanovništvo, prilagođena novim uvjetima života.

Kontinuitet naselja očituje se i u koncepciji kasnoantičkih utvrda te u koncentraciji sakralnih objekata na području Osora, a to je u prvom redu zasluga izoliranog, prirodno zaštićenog položaja te jakih

Quelques aspects de la continuité des agglomerations fortifiées illyrienns préantiques a l'époque romaine, Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti BiH XXIV, Sarajevo 1975, str. 47; M. ZANINOVIĆ Ilirsko pleme Delmati, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 4, Sarajevo 1966.

[28] J. WILKES, Dalmatia, London 1969, str. 196; G. ALFÖLDY — A. MOCSY, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest 1965, str. 69. Prema tim autorima, Osor je dobio municipalitet za Tiberija, a bio je uključen u Tribus Claudiju; S. MITIS, La partecipazione di Cherso — Ossero alla civiltà Italica, A. T. III, vol. XIV, Trieste 1927. TOMASCHEK, PWRE, III, col. 283.

[29] D. SREJOVIĆ, Rimske nekropole ranog carstva u Jugoslaviji, Starinar, Beograd, 1965, str. 63; STICOTTI, Archeologisch epigraphische Mittheilungen, Band XIX, Wien 1896, str. 170; BENNDORF, Ausgrabungen in Ossero, Arch. epigr. Mittheil. IV 1880, str. 73;

[30] Iskopavanja vršili u prvom redu A. MOHOROVIČIĆ, B. BAČIĆ, J. MLADIN, A. FABER (usp. bilj. 24). Usp. i: A. DEANOVIĆ, Mali vječni grad Osor, Osor 1976; E. IMAMOVIĆ, Povijesno arheološki vodič po Osoru, Sarajevo 1979.

[31] CIL III 3137, 3138, 3139, 3147, 3148.

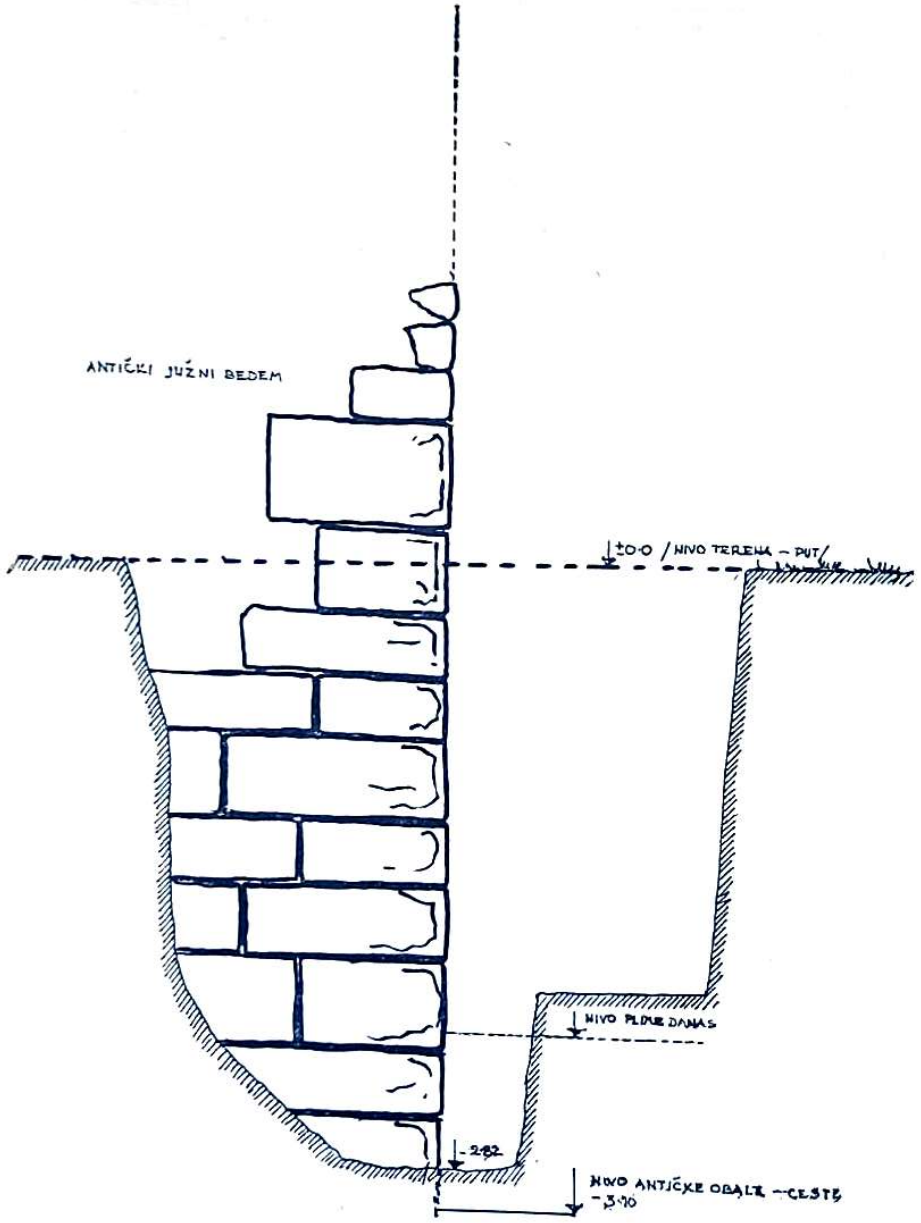

Sl. 5. Osor. Južni gradski bedem s gradskim vratima — zapadni ugao ulaza. U istraženoj sondi konstatirana su gradska vrata te odnos razine mora u današnje i antičko doba, kada je nivo mora bio za približno dva metra niži od današnjega. — Abb. 5. Osor. Der Südteil der Stadtbefestigung mit dem Stadttor — es ist der Westteil des Einganges. Die Forschungssonde bezeugte das Stadttor, sowie auch die Verhältnisse der Meeresoberfläche zu heutigen und römischen Zeiten, ale die Meeresoberfläche etwa um 2 Meter tiefer als heute stand.

gradskih zidina. Po svoj je prilici u kontinuitetu naselja odigralo veliku ulogu i osorsko pristanište, odnosno pomorski život,[32] jer se Bizant veže u prvom redu uz naselja koja su imala dobru komunikaciju morem, a ova je ista prednost pogodovala i razvoju gradova u vrijeme venecijanske vlasti.

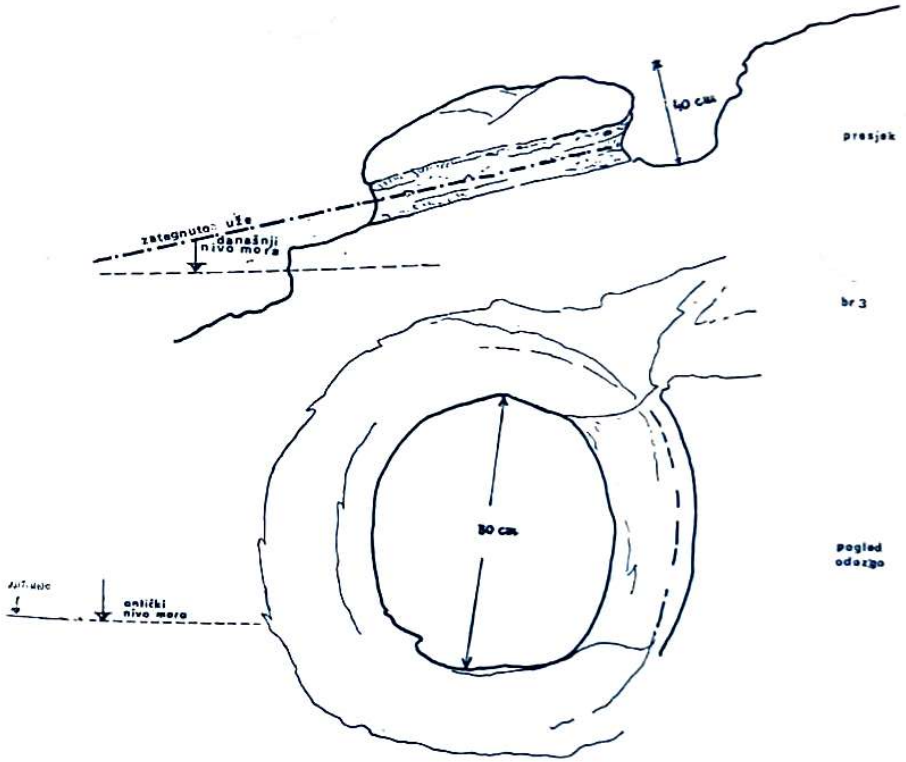

Sl. 6. Osor. Bitva — navez za brod, br. 3, klesan u stijeni, kao dio antičkog pristaništa. — Abb. 6. Osor. Anlegeplatz im Felsen gehauen N. 3., sowie auch ein Teil des römischen Hafens.

[32] O životu Osora u vrijeme Bizanta usp. G. NOVAK, Prošlost Dalmacije, Zagreb, 1944 str. 99; A. MOHOROVIČIĆ, Prilog analizi razvoja historijske arhitekture na otocima Lošinju i Cresu, str. 218; F. ŠIŠIĆ, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, str. 319—376;

O značenju Osora kao pomorskog grada svjedoče najnovija arheološka otkrića u uvali Bijar, u tijeku najnovijih arheoloških istraživanja,[33] a dopunjena su terenskom studijom, prilikom koje su se više slučajem nego predviđenim rezultatima našle sigurne potvrde o pristaništu antičkog, a možda još i predantičkog Osora. Sl. 2—4, T. II, III.

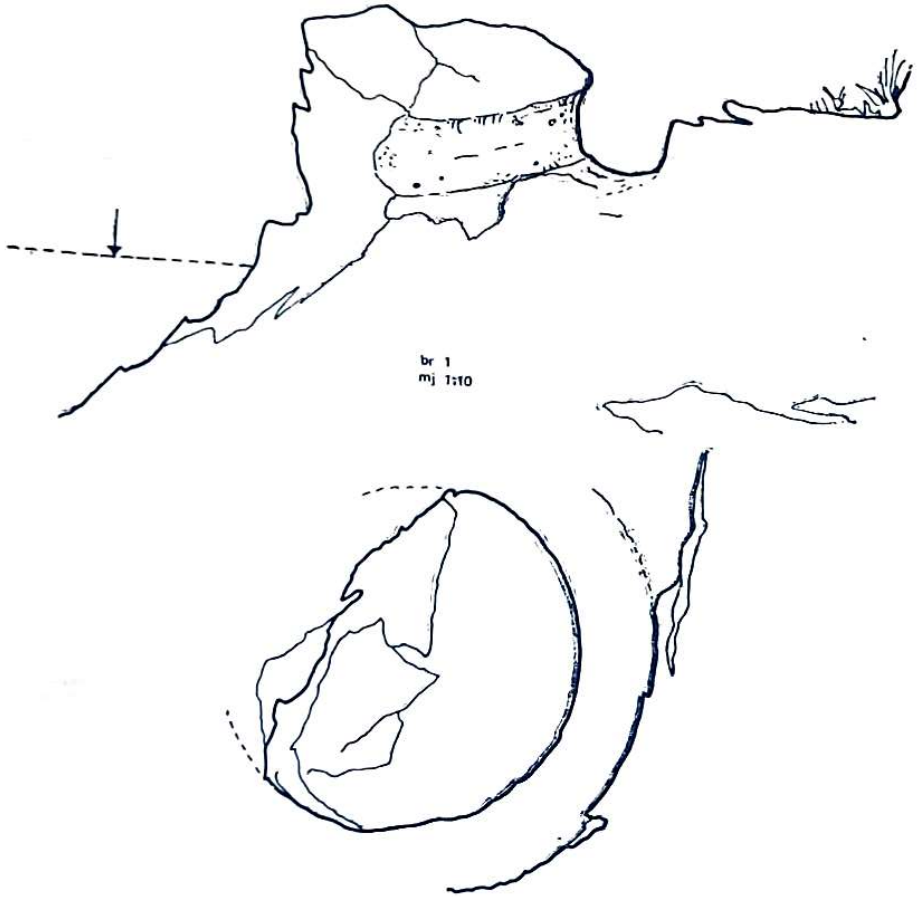

Sl. 7. Osor. Bitva br. 1, već oštećena morem. — Abb. 7. Osor. Anlegekolonne Nr. 1 durch die Brandung ausgehölt.

Prirodom zaštićena četvrtasta uvala Bijar nalazi se na sjevernoj strani naselja, uz litice koje se tu strmo spuštaju spram mora. S jedne strane ova uvala graniči sa sjevernim gradskim zidinama, a s druge se strane danas prostire gusta borova šuma. Dno uvale nešto je blažeg nagiba i odavde se teren stupnjevito penje do uzvisine Mali

[33] Sustavna istraživanja antičkih fortifikacija od strane autora.

Prepovet, gdje su se također pronalazili tragovi života iz prahistorijskih i antičkih vremena. Arheološka istraživanja ovdje nisu još provedena te se ne može utvrditi je li taj predio bio nekada sastavni dio osorskog predgrađa ili su to tragovi jednog ranijeg, vremenski odvojenog naselja iz ranijeg željeznog ili čak brončanog doba. Ne može se sa sigurnošću odrediti ni porijeklo spomenute luke u uvali Bijar, no neke činjenice ipak potvrđuju da se ona iskorištavala u antičko ili predantičko doba, kako je već ranije spomenuto.[34]

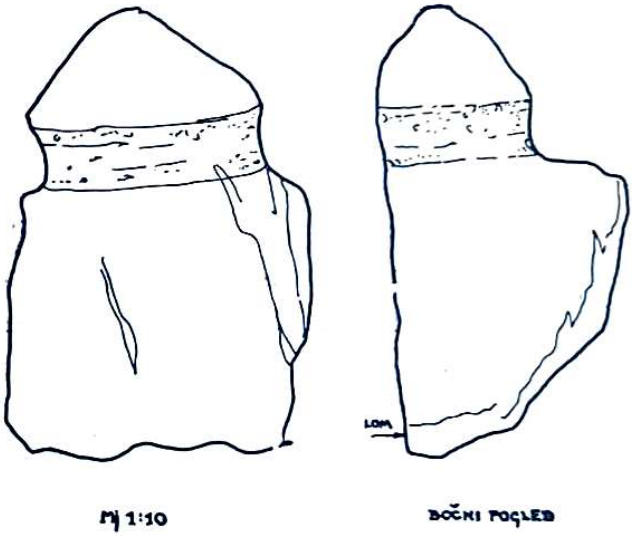

Sl. 8. Osor. Bitva br. 7 srušena u more, s koničnim završetkom. — Abb. 8. Osor. Anlegekolonne Nr. 7. abgebrochen und ins Meer gestürz, mit konischen Ende.

Uz samu obalu u dnu uvale pronašao se naime niz u stijeni klesanih naveza za brodove. Ti su navezi ili bitve zbog jake erozije posve neuočljivi i mogli su se držati prirodnom formacijom. Brižljivijim proučavanjem utvrđena je obrada dlijetom na pojedinim stijenama gljivasta oblika, koje se nižu duž čitave uvale Bijar. Ukupno je utvrđeno dvanaest bitvi, a pretpostavljamo da je dio njih već uništilo more (sl. 1, T. IV, V). Nižu se u razmacima od deset do dvadeset

[34] Susjedni Labin kao važnu antičku luku spominje G. ALFÖLDY — A. MOCSY u sp. dj., str. 73. O pomorskom životu i antičkim lukama na našoj obali i Sredozemlju, usp. A. DEGRASSI, I porti romani nell'Istria, Scritti vari di antichità, Roma 1962; D. VRSALOVIĆ, Istraživanje i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u SR Hrvtaskoj, izd. Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb 1974. Općenito: L. CASSON, Ships and Seamanship in the ancient World, Princeton, 1971, str. 361; G. F. BASS, A History of Seafaring, London 1972, str. 87. H. FORST. Under The Mediterranean (Marine antiquities), London 1963.

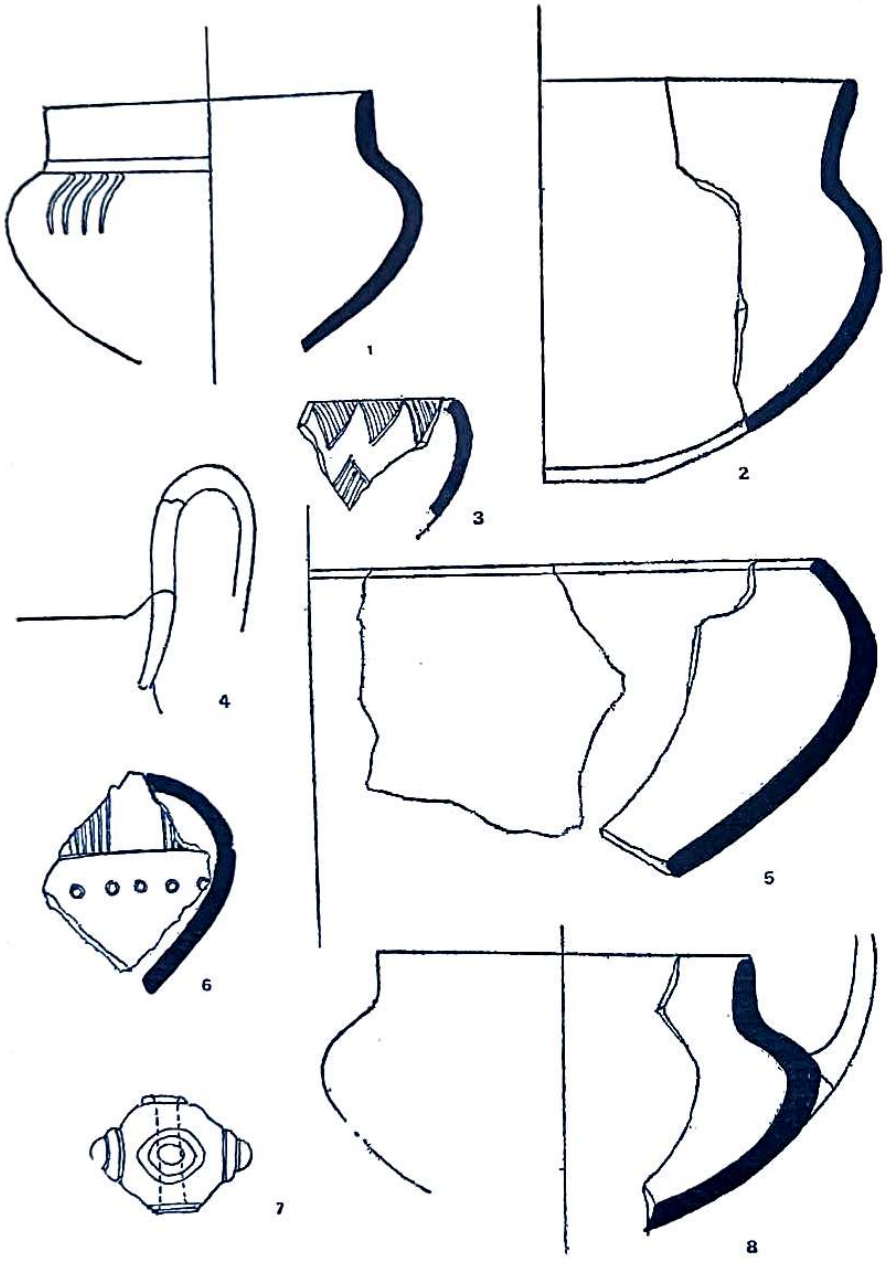

Sl. 9. Keramika željeznog doba iz substrukcija sjevernih bedema u Osoru. — Abb. 9. Keramik aus jüngerer Eisenzeit von dem Unterbau der nördlichen Bollwerke in Osor.

metara, smještene su posve uz obalu, a neke je već i prekrilo more. Promjer tih bitvi iznosi od jedan i pol do dva metra, a visina oko osamdeset do sto centimetara. Pri dnu naveza isklesan je oko trideset centimetara širok žlijeb, koji je služio za smještaj odnosno za učvršćenje užeta za vezivanje broda. Bitve nisu jedinstvenog oblika jer ih ima i sa stožastim završetkom, kao što se vidi na priloženoj fotografiji bitve koja je zajedno sa stijenom srušena u more (sl. 8, T. V, 10). Ipak prevladavaju one gljivastog oblika i to redom velikih dimenzija (sl. 6, 7, T. V, 1).

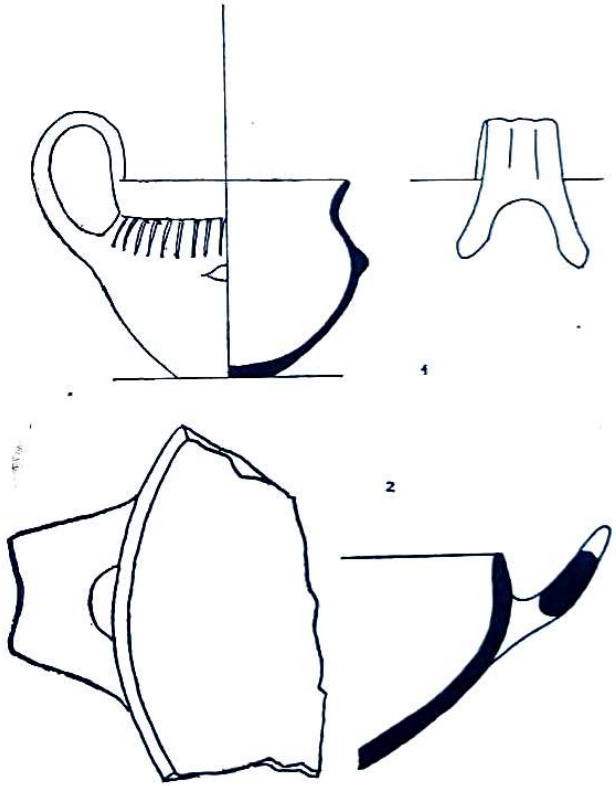

Sl. 10. Željeznodobna keramika iz Osora. — Abb. 10. Eisenzeitliche Keramik aus Osor.

Opisani oblik bitvi ne bi morao iznenaditi i svraćati pozornost jer je mogao potjecati i iz novijeg doba, ali položaj užljebine, koji su istraživači ispitivali zatezanjem užeta, isključuje svaku mogućnost vezivanja broda danas. Razlika do razine mora iznosila je samo nekoliko desetaka centimetara, a neki su navezi danas već prekriti morem. A poznato je da se razina mora od antike do danas digla za dva metra (sl. 6).

Masivnost spomenutih naveza i dubina užljebine, koja je na nekim bitvama posve izglađena od dugotrajne upotrebe, odnosno od zatezanja velikog tereta, potvrđuje pretpostavku da se u Osoru nalazilo veliko i značajno pristanište, vjerojatno već u predantičko doba, i da je Osor bio jedna od značajnih liburnskih luka, koje su u doba Rima adaptirane i iskorištavane za povremene ili stalne trgovačke ili pak strateške baze. I Alföldi pretpostavlja, na temelju epigrafskih potvrda, da se u Osoru vjerojatno smještavala rimska flota.[35]

Svakako je otkrićem pristaništa u Osoru potvrđena povezanost antičkog Apsorusa s ostalim trgovištima u Jadranu i Sredozemlju, kako razabiremo i iz brojnih nalaza importa keramike iz južne Italije i Grčke. Možda će otkriće luke u Bijaru pridonijeti osvjetljavanju mitoloških priča o Argonautima te povezati Plinijeve natuknice s Grcima na Apsirtidama.

[35] G. ALFÖLDY, A. MOCSY, sp. dj., str. 90, bilj. 36.

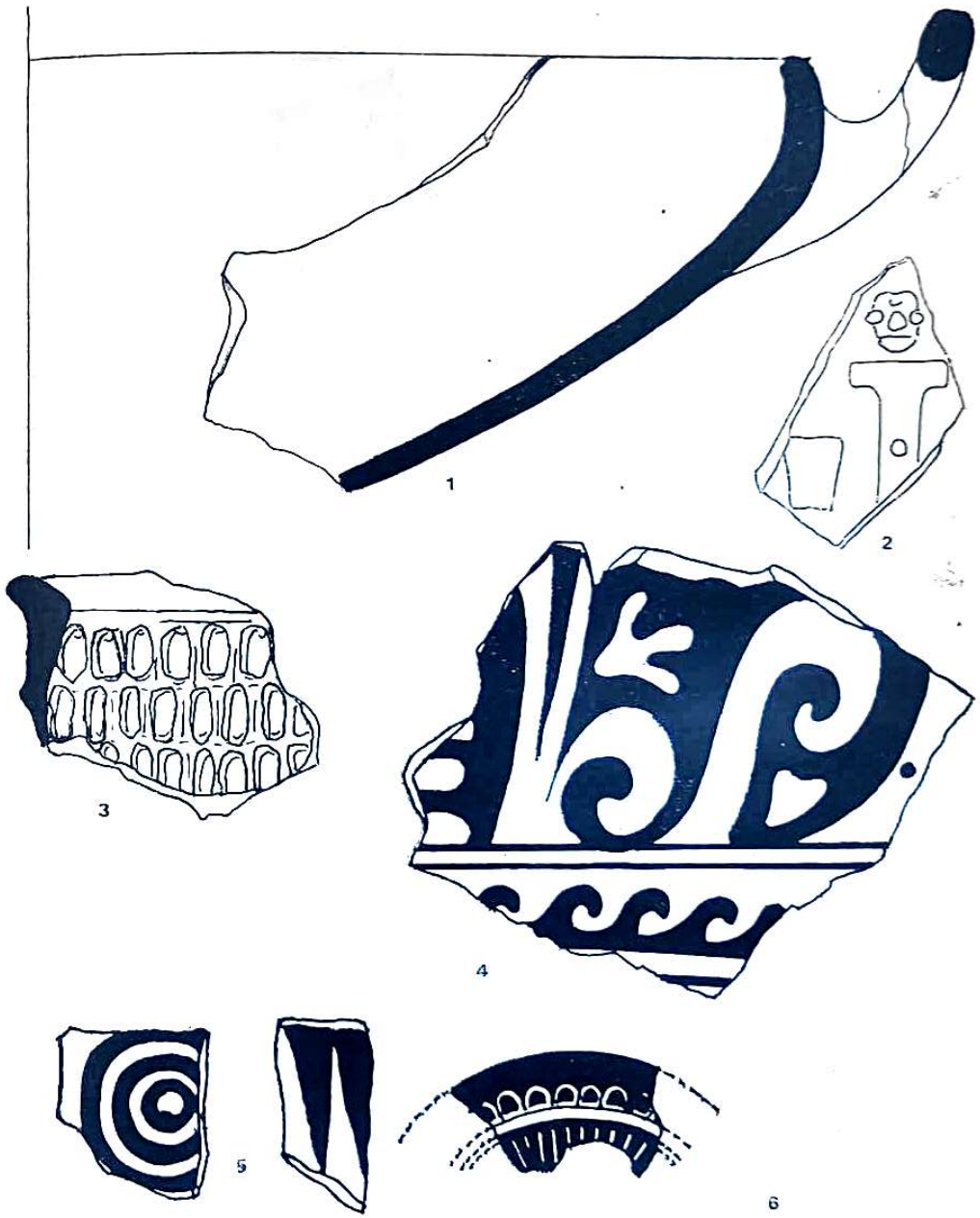

Sl. 11. Domaća, uvozna grčka i apulska kramika VI do II stolj. iz substrukcija istočnog bedema u Osoru. 2. ukrašen sa stiliziranim ljudskim likom, 6. helenistička svjetiljka. — Abb. 11. Einheimische, griechische und apulische Einfuhrkeramik aus dem VI bis II Jh. aus dem Unterbau der östlichen Bollwerke in Osor. 2. Verziert durch eine stilisierte Menschenfigur, 6. hellenistische Lampen.

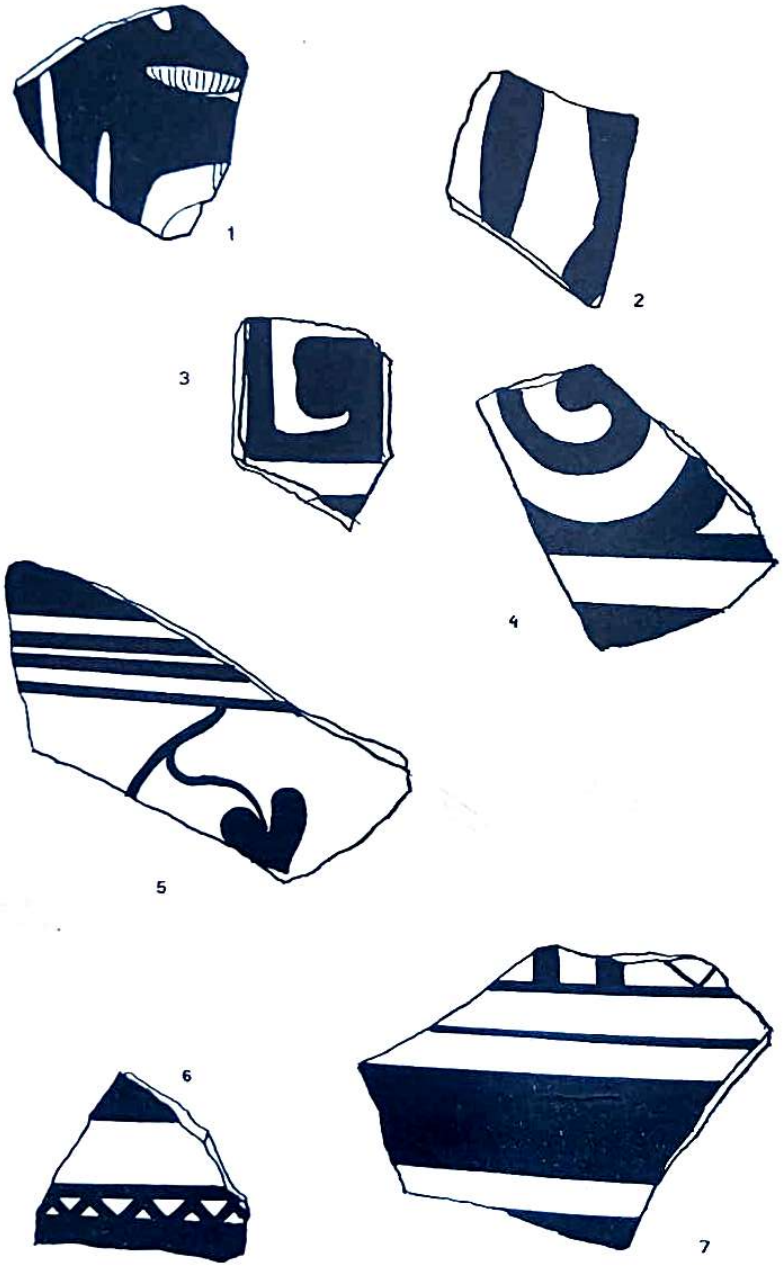

Sl. 12. Ulomci antičkih crno(1) i crveno (2—5) figurnih vaza, 6, 7. apulska geometrijska keramika iz istočnog predjela Osora. — Abb. 12. 1—5. Bruchstücke schwarz — (1) und roter (2—5) antiker Figurenvasen. 6. 7. Apulische geometrische Keramik aus dem Ostteil von Osor.

Sl. 13. Gnathia keramika iz Osora. Pastozno bijelom bojom slikani ukras na crnom firnisu, ponegdje je motiv kombiniran sa prugama zagasito crvene boje. — Abb. 13. Gnathia-Keramik aus Osor. Mit breiweissen Farbe gemalte Verzierungen auf schwarzen Grund. Ab und zu wurde das Motiv mit tiefroten Streifen verbunden.

OSOR — DAS APSORUS AUS ASPEKTE DER ANTIKEN SCHIFFAHRT

(Zusammenfassung)

Zur Zeit der frühesten Berührungen mit der Zivilisation der Antike waren die Gestade der nördlichen Adria der Schiffahrt des Mittelmeers schon bekannt, was archäologische Funde am Festland und auf den Inseln des adriatischen Meerbusens bezeugen. In der zweiten Hälfte des letzten Milleniums vor unserer Zeitrechnung erreicht die Schiffahrt in den adriatischen Gewässern ihre Hochblüte, weil um diese Zeit an diesen Küsten feste griechische Kolonien in Mitteldalmatien gegründet wurden. Von hier nahmen dann Handelswege ihren Ausgang nach Nord und Süd. Sie dringen in die Flussmündungen hinein und fahren geeignete Häfen der adriatischen Inseln an.

Neuere geschichtliche und archäologische Forschungen auf dem Gebiet der nördlichen Adria und der Inseln in der Bucht von Quarnaro weisen auf rege Schiffahrt und auf den Handel mit unteritalischen und griechischen Waren hin, was früher nicht erwartet wurde, da um diese Zeit liburnische Seeleute dieses Gebiet beherrschten. Die seit der Vorgeschichte gewohnten Anlegeplätze werden zur Zeit der Romanisierung zu Kerngebieten der neuen Städte und werden mit den Siedlungen im Sinne und zum Zweck der Ausdehnung der römischen Macht ausgebaut.

Die Schiffahrtwege gehen in der nördlichen Adria zumeist längs der südlichen Küste der Inseln Rab, Krk und Cres, wobei der nordöstliche Fallwind Bora und die den Piraten ausgesetzten Küsten vermieden werden. Das waren auch die Sonderbedingungen der Entwicklung der Frühsiedlungen und der späteren römischen Städten *Arba, Curicum, Fulfinum* und *Apsorus*, was an der Baukunst und dem urbanistischen Stil dieser Städte auch erkennbar ist.

Osor — das antike *Absorus* oder *Apsoros* (bzw. *Opsara* im frühen Mittelalter) befand sich auf dem Archipelag *Elektrides*, die andere antike Quellen auch *Apsirtides* nennen. Das sind die heutigen Inseln Cres und Lošinj, die durch eine schmale Landenge damals verbunden waren. Bei der damaligen Verbindung der heutigen Inseln Cres und Lošinj befindet sich der heutige Kerngebiet von Osor. In dessen Fundamenten wurden Schichten der mittelalterlichen, antiken und vorgeschichtlichen Siedlung freigelegt. Ja die Umrisse des Stadtgebietes aus den einzelnen Zeitaltern fallen mit der Linie der Stadtmauer zusammen. Die ältesten bisher freigelegten Schichten dieser Siedlung reichen in die frühe Eisenzeit. Die Siedlung blieb lebendig während der gesamten Eisenzeit, was das kontinuierliche Fortbestehen der Stadtmauer bezeugt. Diese wurde zur Zeit der frühen Antike ausgebaut und verbessert, also zu einer Zeit, als Osor zu den liburnischen Siedlungen mit dem *Ius italicum* gezählt wird.

Geographisch geht das innere Stadtgebiet von Osor nach dem Meer, das besonders wichtig wurde, als der Torgraben rund um die Stadt gezogen wurde. Das Stadtgebiet wurde in einzelnen geschichtlichen Zeitaltern so zur Insel, auf der, bzw. bei der die Landwege der beiden Inseln — Cres und Lošinj zusammenkamen, sowie auch die Wege. die das Gebiet der Bucht von Quarnero mit den übrigen Gewässern der Adria verbanden.

Über die Bedeutung der Seestadt Osor seit seiner Gründung sprechen die neuesten archäologischen Forschungen und die Grabungen in der Bucht Bijar, die Schiffen Schutz vor den Sturmwinden bot.

Diese Bucht befindet sich an der Nordseite der Stadt, am Fusse einer steilen Bergwand. Der Grund der Bucht ist nicht mehr steil und so konnten am Ufer zahlreiche in die Bergwand gehauene Elemente freigelegt werden, die zum Festbinden der Schiffe gehauen waren. Es sind massive pilzförmige Bollwerke anderthalb Meter oder gar zwei Meter dick und 80 bis 100 Cm. hoch. Am Fusse dieser Pilze wurde ein etwa 30 Cm. breiter Kanal zur Befestigung der Taue eingehauen. Solche Pilze mussten uns an sich nicht überraschen, denn sie konnten auch jüngeren Zeiten entstammen. Doch die Lage des Taukanals, die die Forscher durch Tauanspannen prüften, schliesst jede Möglichkeit der Verwendung zur Sicherung der Schiffe heute aus, weil die Entfernung bis zur Meeroberfläche kaum 20 oder 30 Cm. beträgt, während einige Taukanäle schon überschwemmt sind. Es ist eine Folge des Ansteigens des Meeresspiegels, der an unseren Küsten seit der Antike um annähernd zwei Meter gestiegen ist, was ergibt, dass diese Pilze zur römischen Zeit verwendet wurden.

Es wurden zwölf Pilze längs des Ufers der Bucht von Bijar festgestellt. Es darf aber ungenommen werden, dass ein Teil vernichtet wurde. Diese waren sehr massiv und da auch die Taukanäle tief waren und von der Benutzung sehr abgewetzt, darf angenommen werden, dass Osor ein bedeutender antiker, veilleicht auch liburnischer Hafen war. Dadurch war Osor mit den übrigen Handelsstädten der Adria und des Mittelmeeres verbunden, was zahlreiche Keramikbruchstücke von Einfuhrwaren aus Unteritalien und Griechenland bezeugen.

Die Hafenerforschung in Bijar wird zum Teil auch die Argonautensage und die Hinweise des Plinius über die Griechen auf den Apsirtiden erklären können. Sie bestätigt allerdings die Annahme des Alföldi, der aufgrund der epigraphischen Quellen annahm, dass in Osor vielleicht auch die römischen Kriegsgeschwader vor Anker lagen.

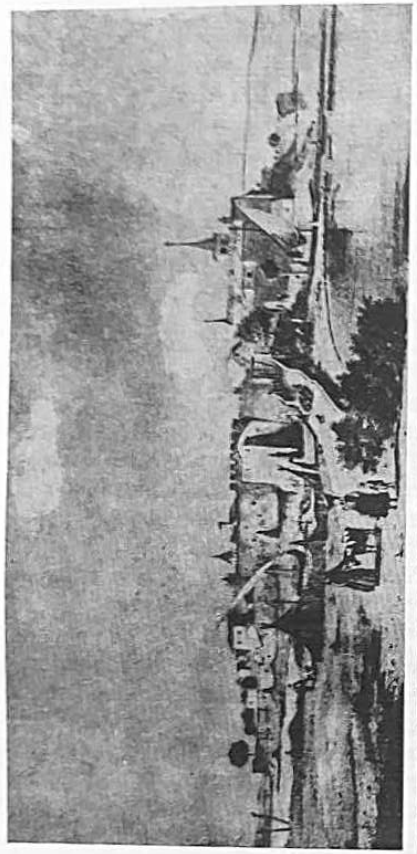

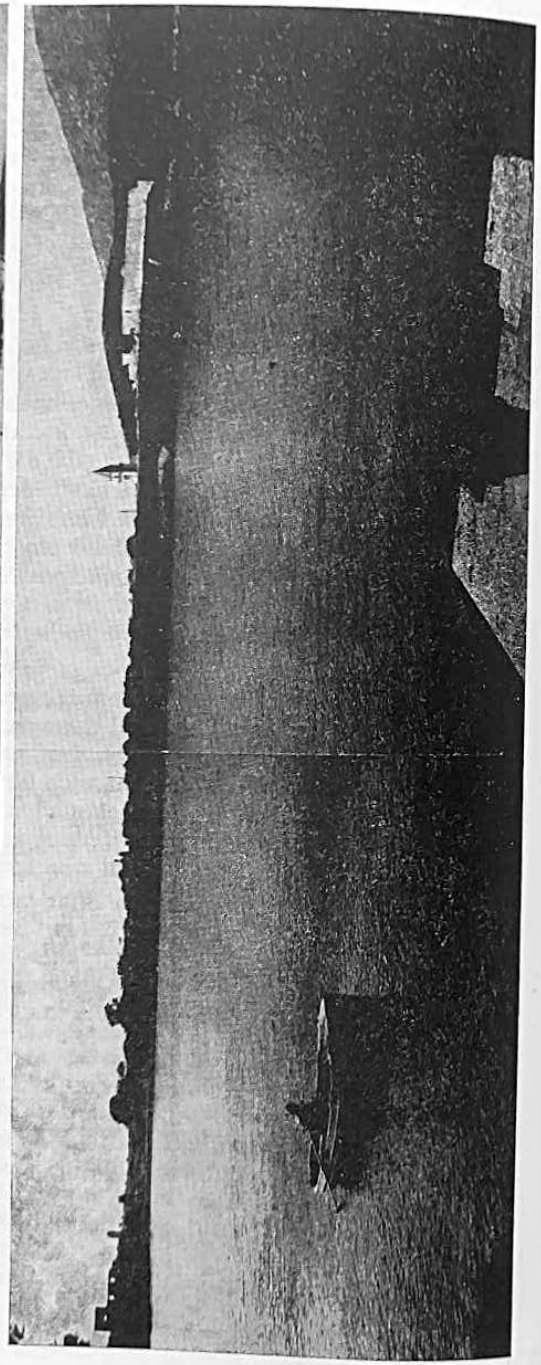

T. I, 1. Gravira Osora iz XVII st. Pogled na Osor iz lošinjske strane; 2. Pogled iz luke Bijar na Osor sa sjevera. — T. I, 1. Eine Gravur von Osor aus dem XVII Jh. Blick auf Osor von Lošinj aus., 2. Blick vom Hafen Bijar nach Osor von Norden her.

T. II, 1. Avionski snimak Osora sa sjevera. Desno Osorski kanal, lijevo luka Bijar, 2. Pogled na Osor. Desno današnja luka i kanal, gore uz Osor proteže se antička luka Bijar. Kružni plato između obe luke pokrivao je prethistorijsko i antičko naselje, dok je današnji Osor reduciran na trećinu nekadašnje gradske površine. (Agencija za fotodokumentaciju Zagreb). — T. II, 1. Luftaufnahme von Osor vom Norden her. Rechts die Meerenge von Osor, links der Hafen von Bijar, 2. Blick auf Osor. Rechts ist der heutige Hafen und die Meerenge sichtbar, oben ist der römischen Hafen Bijar. Die Kreisformige Breite zwischen den baiden Hafen nahm die urgeschichtliche und römische Siedlung ein. Das heutige Osor nimmf nur ein Drittel der ehemaligen Stadtoberfläche ein. (Agencija za fotodokumentaciju Zagreb).

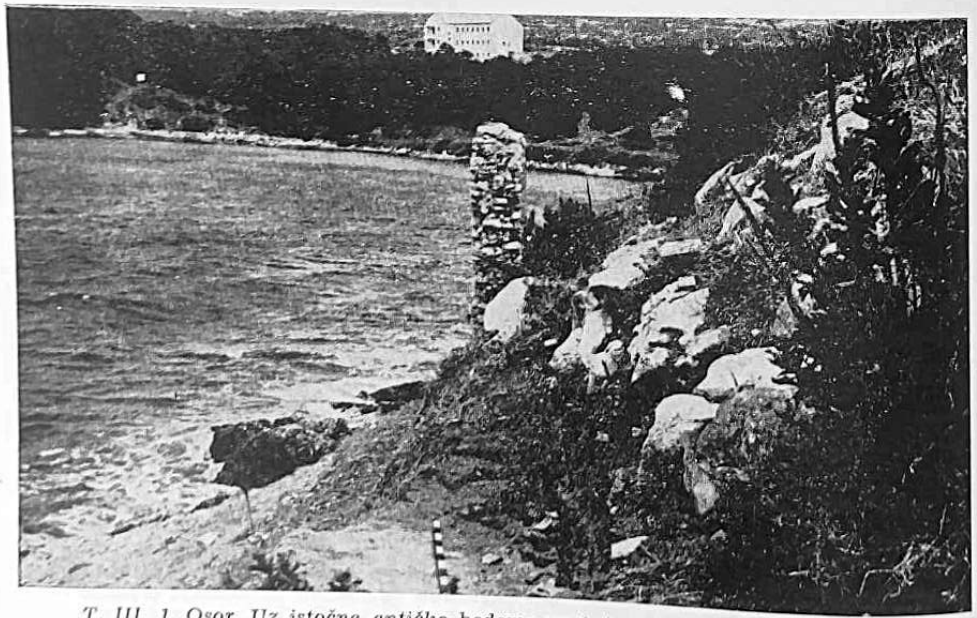

T. III, 1. Osor. Uz istočne antičke bedeme proteže se zatrpani rukav nekadašnje luke, ili prokopa, danas područje močvarnih pašnjaka., 2. Osor. Pogled na luku Bijar iz otvorene sonde uz prethistorijske bedeme Osora. — T. III, 1. Osor. Längs des östlichen Teiles der Antiken Bollwerke geht der zugeschüttete Ärmel des ehemal'gen Hafens oder Grabens. Heute ist das z. T. Moor, z. T. Weide, 2. Osor. Blick auf den Hafen Bijar aus offener Sonde an den urgeschichtlichen Mauern von Osor.

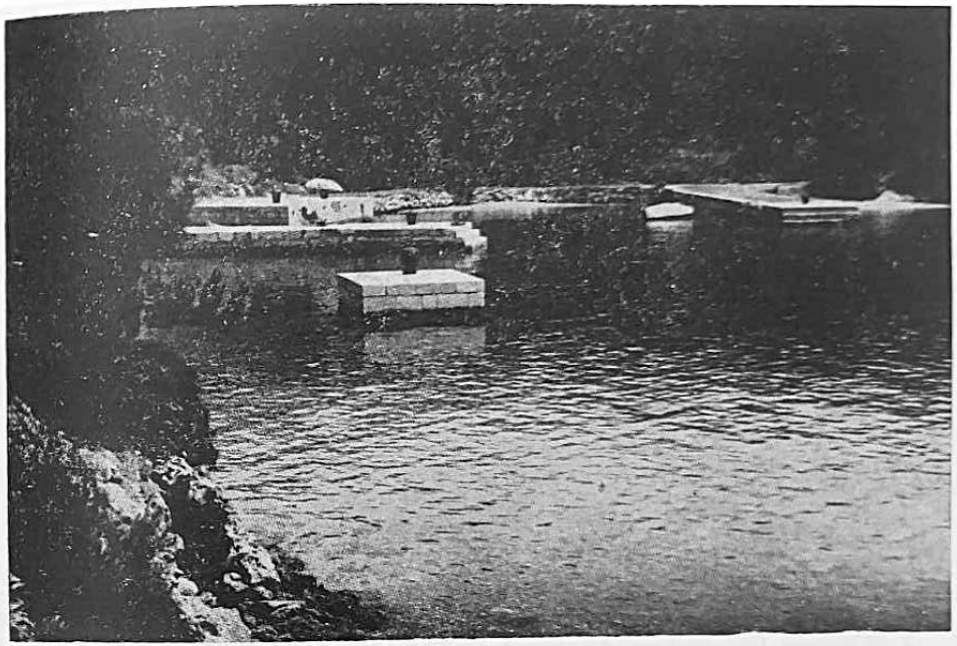

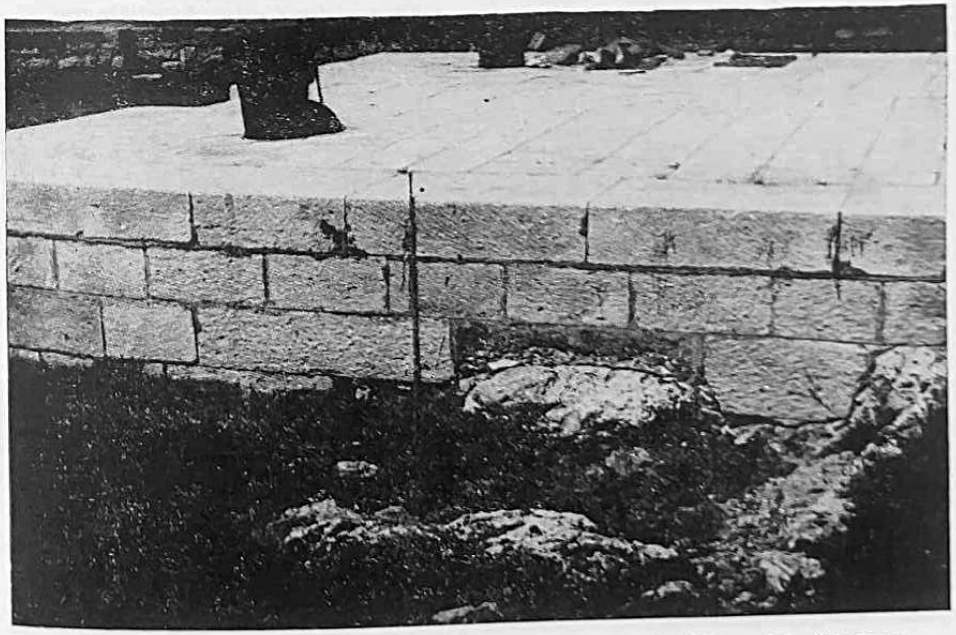

T. IV, 1. Osor. Luka Bijar sa recentnim navezima i turističkim pristaništem uz kupalište. (A. F.); 2. Osor. Stari navez (desno dolje) klesan je u litici i danas se nalazi već na razini mora. Preko njega sagrađen je u 18. stolj. molo u klesanom kamenu. (A. F.). — T. IV. 1. Osor. Der Hafen von Bijar mit rezenten Anlegeplätzen und touristischem Hafen an der Badeanstalt; 2. Osor. Der alte Anlegeplatz (rechts unten) gehauen im Felsen, heute schon dicht an der Meeresoberfläche. Darüber wurde im 18. Jh. ein Molo in gehauenem Stein gebaut. (A. F.).

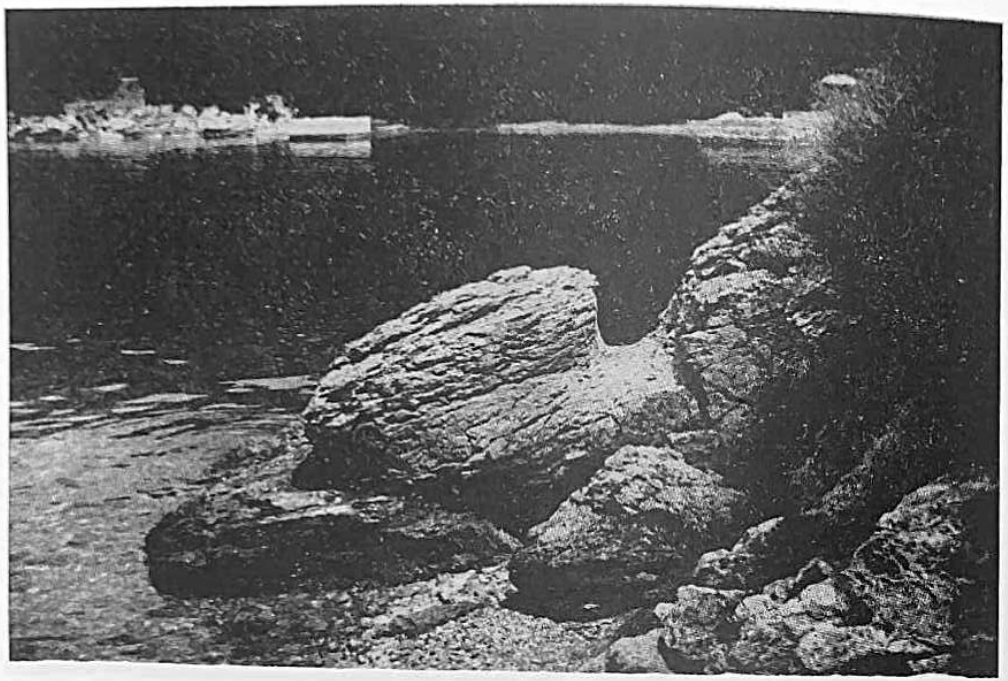

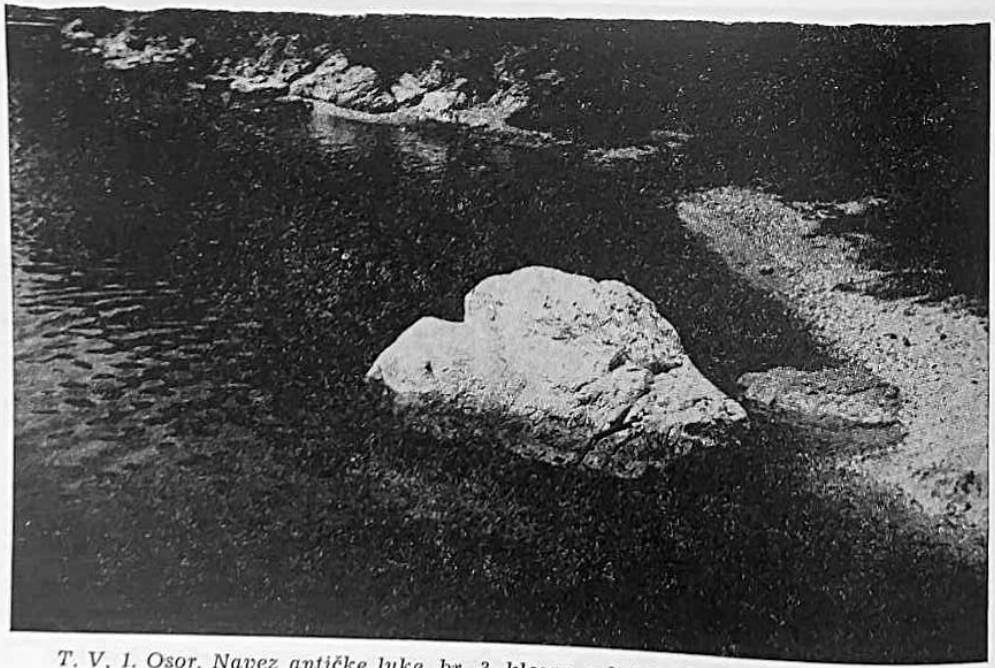

T. V, 1. Osor. Navez antičke luke, br. 3, klesan u litici. (A. F.); 2. Osor. Srušeni navez antičke luke, br. 7. (A. F.). — T. V. 1. Osor. Anlegeplatz des antiken Hafens, Nr. 3. im Felsen gehauen. (A. F.); 2. Osor. Zusammengebrochener Anlegeplatz des antiken Hafens, Nr. 7. (A. F.).

Marin ZANINOVIĆ (Zagreb)

DVA ANTIČKA NATPISA IZ SENJA

Zbirka senjskih antičkih natpisa povećala se za dva nova epigrafska spomenika. Prilikom ravnanja zemljišta na području nekadašnjeg vrta i pilane Olivieri — Biskupija, za potrebe proširenja sadašnje tvornice pokućstva Drvno industrijskog poduzeća »Nehaj«, pronađeno je 12 grobova iz rimskog razdoblja. U ožujku 1975, u debelom sloju zemlje što ju je iznad grobova uklanjao buldožer, pronađen je nadgrobni spomenik u obliku liburnskog cipusa s natpisom. Nešto kasnije, u zemlji koja je već bila odvezena s radilišta, pronađen je još jedan nadgrobni natpis veterana rimske legije.[1]

Kako je prof. Mate Suić u svojoj poznatoj raspravi »Liburnski nadgrobni spomenik« (»Liburnski cipus«) prvi kod nas sustavno i temeljito obradio problematiku ovih spomenika,[2] to sam držao da će biti prikladno objaviti i opisati ovaj novi cipus u svesku ovoga časopisa što ga je on pokrenuo, a koji posvećujemo zaslužnom arheologu i povjesničaru Zadra, Liburnije i čitave naše obale, pa se tome s iskrenim zadovoljstvom pridružujem.

1. Cipus (Sl. 1)

Spomenik je izrađen od bijelog rudistnog vapnenca. Ima oblik valjka koji se prema gore sužava i završava uobičajenim zaobljenim vrhom stoščem. Spada u Tip C prema podjeli koju je načinio Suić u gore spomenutoj raspravi. Visok je 80 cm, a u donjem promjeru ima

[1] Nalaz natpisa prvi je registrirao A. GLAVIČIĆ, Izvještaj o arheološkom nalazu ranorimskih grobova u vrtu DIP-a — Olivieri u Senju godine 1975, Senjski zbornik (dalje SZ) VI, 1975, str. 215. Zahvaljujem kolegi prof. Anti Glavičiću, koji mi je prepustio obradu spomenika za ovaj svezak posvećen prof. dr. Mati Suiću.

[2] M. SUIĆ, Liburnski nadgrobni spomenik (»Liburnski cipus«), VAHD LIII, 1950—51, str. 59—67. Uspor. F. OELMAN, Zum Verstandniss des sogenannten liburnischen Grabcippus, VAHD LVI—LIX, 1954—1957, (Mélanges Abramić), str. 48—57; A. FABER, Le »bunje« sul litorale nord-est dell'Adriatico e il problema delle loro origini, Atti del XV Congresso di Storia dell'Architettura, Malta 11—16 settembre 1976, str. 244. Specifični tip cipusa na južnom dijelu naše obale: J. MARTINOVIĆ, Kupasti cipusi iz Boke Kotorske i okoline Budve, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XVII, 1969, str. 167—184.

41 cm. U bazi ima dvostruku profilaciju. Konus je također odvojen od tijela valjka s tri profilirana prstena od kojih su dva donja uža, a gornji širi. Natpisno polje ima površinu od 26 x 30 cm. Ono se u svom gornjem dijelu sužava prema liniji samog spomenika. Uokvireno je naglašenim isklesanim oblim ispupčenjem. U donjem su dijelu isklesani samo kutovi okvira, valjda radi predviđenog naknadnog klesanja teksta nakon smrti pokojnice, što nije bilo učinjeno. Vrh je konusa gladak i bez ukrasa, a na vrhu je odlomljen. Od podnožja

Sl. 1. Nadgrobni cipus iz Senja. — Fig. 1. Sepulchral cippus from Senj.

stupa do visine najdonjeg retka natpisa, a s lijeve i s desne strane, nalazi se plići utor, koji pri vrhu završava s četverokutnim udubljenjem. Lijeva je strana dijelom otučena. Utor i rupa su vjerojatno služili za uvršćenje cipusa na nekoj podlozi ili se sam cipus nalazio uklopljen u ogradi oko grobne čestice. Prilikom iskapanja nekropole u Argyruntumu (Starigrad — Paklenica) nalaženi su neki cipusi *in situ* na kutovima grobnih čestica.[3]

Visina slova natpisa je u prvom retku 4 cm, a u ostalim 3 cm. Slova su brižljivo, lijepo i duboko uklesana u finoj, pravilnoj kapitali. Na kraju svakoga retka je *punctum distinguens*. Treći je redak ispisan kao jedna riječ bez razmaka. Natpis glasi:

[3] M. ABRAMIĆ — A. COLNAGO, Untersuchungen in Norddalmatien, JÖAI 12, 1909, Bb., str. 13—112.

QVARTA	*Qvarta*
LIVIA	*Livia*
SE VIVA	*se viva*
SIBI FECIT	*sibi fecit*

Qvarta Livia načinila je sebi samoj za života svoj nadgrobni spomenik u obliku cipusa. Inače je većina cipusa s liburnskog područja podignuta upravo ženama, pa vojnicima.[4] Natpis je jasan i bez nekih osobitosti. Kognomen Qvarta nalazi se ispred gentilicija Livia, a običajnije je bilo obratno. Qvarta je pripadala gensu Livia, starom italskom rodu etruščanskog porijekla.[5] Nama je svakako najpoznatiji veliki povjesničar Tit Livije, pa Livija Druzila, treća žena cara Augusta, majka cara Tiberija. Ovaj je gentilicij inače bio veoma raširen u Italiji, osobito u sjevernim pokrajinama. I u Dalmaciji ga najčešće nose osobe italskog porijekla.[6] Na području Liburnije nosi ga *C. Livius Clemens,* vojnik VIII. kohorte, CIL III 3027 Tarsatica. Kognomen *Qvartus, -a,* spada u imena koja se obično odnose na redoslijed u rađanju, što je bio jedan od najstarijih načina za imenovanje djece kod Latina. Osim toga, ovaj je način davanja imena bio osobito omiljen za davanje imena ženama i robovima. A to osobito vrijedi upravo za ženska imena *Qvarta* i *Qvinta,* a zašto su baš ta dva imena bila posebno omiljena za ženske nazive, nije nam poznato.[7] Ovaj je kognomen bio inače posvuda raširen, a osobito u sjevernoj Italiji i Noriku. I u nas je također relativno čest, ali ne kod domaćeg stanovništva, već kod osoba stranog, italskog porijekla i to više duž obale, a manje u unutrašnjosti, gdje je uostalom ovih u cjelini manje i bilo.[8] U Liburniji je zabilježen u Alboni CIL III 3055, Iaderu CIL III 2943 i Belome na otoku Cresu CIL III 10147. Čest je i u Saloni.

Formula *se viva sibi fecit* nije tako česta s dodatkom *se*. Inače ova je formula u području Dalmacije karakteristična za razdoblje ranog principata.[9] To isto vrijedi i za odsutnost posvetne formule *D(is) M(anibus)* na nadgrobnim natpisima, koja se počinje javljati pri koncu prvoga stoljeća n. e., a i inače se veoma rijetko javlja na cipusima u Liburniji.[10]

Spomenik na žalost nije nađen in situ, pa se i ne može preciznije fiksirati u funkciji i položaju na samome grobu. Mjesto gdje je cipus nađen jest najzapadniji dio zapadne nekropole antičke Senije. Ta je nekropola bila druga po veličini, a nalazila se izvan areala antičkog

[4] M. SUIĆ, sp. dj., str. 63.
[5] W. SCHULZE, Zur Geschichte lateinischen Eigennamen, Berlin 1933, str. 178.
[6] G. ALFÖLDY, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, Heidelberg 1969, str. 94.
[7] Vidi o tome: I. KAJANTO, The Latin Cognomina, Societas scientiarum fennica, Commentationes humanarum litterarum tomus XXXVI, nr. 1—4, Helsinki — Helsingfors 1965, str. 73—78, 293.
[8] G. ALFÖLDY, sp. dj., str. 278.
[9] G. ALFÖLDY, sp. dj., str. 29.
[10] M. SUIĆ, sp. dj., str. 63.

naselja, blizu mora i ceste koja je vodila prema zapadu, preko današnjeg predjela Lopice i istočnih obronaka brda Kozjak, u pravcu današnjega Novoga i stare Tarsatike, današnje Rijeke. Veća i, čini se, starija nekropola nalazila se istočno od grada na brijegu gdje se danas nalazi tvrđava Nehaj. Ukopi su utvrđeni na još devet mjesta u današnjem području grada i oko njega.[11]

Ova najzapadnija nekropola nalazila se u udolini pokraj mora, u kojoj su stoljetnim nasipavanjem ovi antički grobovi ostali na dubini od 2,5 do 3 m. Inače, područje bivše pilane Olivieri, danas DIP »Nehaj« i vrta bivše senjske biskupije, poznato je kao arheološko nalazište još od konca prošlog stoljeća. Nalaženi su grobovi i ostaci arhitekture. Između dva rata objavio je J. Klemenc nalaze što su bili otkriveni prilikom novog širenja bivše pilane godine 1929. U toj prilici uz ostalo nađen je i grobni oltar s natpisom: *L(ucio) Calpurnio / Maximo / Muttiena / Clementis(s)ima / Maxima / coniugi vo-(tum) vi(vo)*. J. Šašel čita četvrti redak *Clementis Lib(erta)*, što je i po mom mišljenju ispravnije. J. Klemenc, koji je spomenik objavio, drži da je ovo najstariji natpis rimske Senije, te da bi spadao u vrijeme oko Kristova rođenja.[12]

Grobova što ih je u zaštitnom iskopavanju u svibnju 1975. istražio A. Glavičić, bilo je 12. Nalazili su se u dva reda, a na dubini od 260 do 300 cm. U jednome redu bilo ih je devet, a u drugome tri. Od prvih devet dva su bila s kostima, a ostali paljeni grobovi. Tri u drugom redu bili su ukopi s kosturima, u jednom je pronađen brončani novčić, as cara Nerve (96—98.). Prema tome, na temelju ranijih nalaza i Klemencovih i Glavičićevih istraživanja, radi se o nekropoli koja traje kroz čitavo prvo stoljeće, a možda i nešto ranije, pa sve do u drugo stoljeće, dok se njen završetak ne može točno utvrditi. U to dakle vremensko razdoblje treba negdje metnuti i cipus Livije Quarte, koji je, kako smo rekli, bio pronađen u zemlji što ju je iskopao buldožer na terenu nekropole. Njega smo već opisali i raščlanili mu elemente: odsustvo formule DM, gentilicij Livia, formula *viva sibi fecit*, te konačno oblik samog spomenika i oblik i kvaliteta slova navode nas da spomenik datiramo u prvu polovicu prvog stoljeća n. e.

Ono što treba posebno istaknuti jest činjenica da je ovo, za sada, prvi spomenik ovoga oblika iz stare Senije i ujedno najsjeverniji spomenik tipa liburnskog cipusa na obali koja je pripadala ovome plemenu. Do sada je najsjeverniji poznati primjerak bio s otoka Krka,[13] pa se tako na neki način i ovim usklađuju najsjeverniji liburnski otok i nasuprotno mu liburnsko središte Senia. Nema sumnje da je

[11] A. GLAVIČIĆ, sp. dj., str. 217, bilj. 2.

[12] J. KLEMENC, Senj u prethistorijsko i rimsko doba, Hrvatski kulturni spomenici I, Senj, Zagreb 1940, str. 1—10; A. GLAVIČIĆ, Arheološki nalazi iz Senja i okolice I, SZ II, 1966, str. 405; C. PATSCH, Die Lika in römischer Zeit, Wien 1900 str. 95; Z. DUKAT — A. GLAVIČIĆ, Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice, SZ VI, 1975, str. 167—196.

[13] M. SUIĆ, sp. dj., str. 94. E. NOWOTNY — P. STICOTTI, u Archäologisch — epigrapische Mitteilungen XIX, 1896, str. 159, 162.

ovakvih spomenika moralo biti više na nekropolama antičkog grada, ali kako su ovakvi kameni blokovi bili idealan građevinski materijal na dohvatu ruke, onda su prirodno nestali u kasnijim stoljećima, koja za njih nisu imala ni smisla ni razumijevanja.

2. Stela veterana (Sl. 2, 3)

Spomenik je pronađen u svibnju 1975. u zemlji što ju je uklanjao buldožer u vrtu DIP-a »Nehaj«, a koja se odvozila na gradski deponij u Senju poviše groblja.

Opis: Nadgrobna pravokutna ploča — stela rimskog vojničkog veterana, izrađena je od bijelog rudistnog vapnenca. Visina je ploče 49 cm, širina 32 cm, a debljina 13 cm. U vrhu ploče isklesan je zabat s krugom u sredini i trokutastim stiliziranim listovima u kutovima zabata s obje strane kruga. Listovi su isklesani i u preostala dva kuta ploče iznad zabata. Polje natpisa uokvireno je udubljenom, uklesanom linijom i ima veličinu od 32 x 26 cm. Na traci između zabata i polja natpisa uklesana su slova posvetne formule D M. U polju se nalazi natpis koji ima 8 redaka. Visina je slova u prva četiri retka 3,5 cm, u petom retku 3 cm, te u preostala tri retka 2,5 cm. Natpis glasi:

D M
VALERIO
VALERIANO
VETERANO
5 LEG · XIIII GEMINE
VALERIVS · VA
LERIANVS
FILIVS PATRI
PIENTISSIMO

D(is) M(anibvs) / Valerio / Valeriano / veterano / leg(ionis) XIIII Gemine[5] */ Valerivs Va/lerianvs / filivs patri / pientissimo.*

Valerije Valerijan postavio je ovaj spomenik svome istoimenom ocu, koji je bio veteran legije XIIII Gemine. Natpis je brižljivo isklesan, dobro raspoređenih redaka i pravilnih slova kapitale. Nekih grafijskih ili gramatičkih osobitosti nema, osim što je izostavljeno slovo A u diftongu AE genitiva *geminae* u ligaturi NE u petom retku, što ga je klesar vjerojatno ispustio da bi mu naziv legije stao u jedan redak.

Povijest legije poznatija je od doba Augusta. Vjerojatno je postojala već u doba Cezara i nakon bitke kod Akcija 31. pr. n. e. ušla u vojsku Oktavijana. Bila je stacionirana na Rajni u germanskoj vojsci. Vjerojatno je sudjelovala u gušenju delmatsko-panonskog ustanka od 6—9. g. n. e. i zatim opet vraćena u Mogontiacum (Mainz)

gdje je ostala do g. 43. Tada je prešla u vojsku Britanije i osobito se istakla pobjedonosnim ratovanjem protiv pobunjenih tamošnjih britanskih plemena, čiji je ustanak ugušen 61. i legija je u znak priznanja dobila svoj kasniji počasni puni naziv: *Legio XIIII Gemina Martia Victrix*[14] Zatim je 67. vraćena na kontinent i maršem preko Galije

Sl. 2, 3. Nadgrobni spomenik rimskog veterana iz Senja. — Fig. 2, 3. Sepulchral stela of the roman veteran from Senj.

stigla u Panoniju, pa u Dalmaciju, gdje je boravila nekoliko mjeseci u vojsci Ilirika. U proljeće 69. je, skupa s legijom XI Claudijom Piom Fidelis, prešla u Italiju i sudjelovala u sukobu između Ota i Vitelija, na strani Ota (Tacit., *Historia*, II, 11).[15] Nakon svršetka građanskog rata i pobjede novog cara Vespazijana opet je postala dio exercitusa Germanicusa na Rajni u Mogontiacumu. Tu je ostala do 92, zatim

[14] Za historijat legije: RITTERLING, Legio, PWRE XII, 2, 1925, col. 1731—1747. Uspor. i A. DEGRASSI, Vessilazioni delle legioni XIII e XIIII Gemine nel Trentino, VAHD LVI—LIX, 1954—1957 (Mélanges Abramić I), str. 139—142.

[15] O boravku legije u Dalmaciji i njenim spomenicima kod nas: A. BETZ, Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien, Baden bei Wien 1939, str. 54, 73.

opet prelazi u Panoniju, gdje je nekoliko godina provela kao posada Vindobone (Beča), a pod konac Trajanova vladanja (98—117.), vjerojatno 114, ako ne i ranije, zaposjela je logor u Carnuntumu (Petronell — Deutsch Altenburg) na Dunavu, gdje je ostala sve do konca rimskoga vladanja. Spomenimo još kao zanimljiv podatak da je u svojoj sjajnoj karijeri uglednika rimske države zapovjedništvo nad ovom legijom imao godine 120. Gnej Minicije Faustin Julije Sever, naš zemljak iz Aequuma — Čitluka kraj Sinja, koji je bio consul suffectus godine 127. i zapovjednik — strateg rimske vojske koja je, godine 135. za cara Hadrijana, pod njegovim zapovjedništvom ugušila židovski ustanak i razorila Jeruzalem. Na prijedlog cara Hadrijana senat je Juliju Severu za ove sjajne uspjehe odredio *ornamenta triumphalia*.[16]

Pripadnici ove legije igrali su važne uloge u upravi provincije Dalmacije, bilo kao službenici u namjesništvu u Saloni, bilo kao beneficijari, čuvari javnoga reda u pojedinim važnijim središtima duž prometnih putova. Sačuvano je 14 natpisa pripadnika ove legije u različitim funkcijama.[17] Među njima je samo jedan veteran iz Salone, ugledni član tamošnjeg gradskog vijeća, kvestor, edil itd., a bio je porijeklom iz Iguvija u Italiji CIL III 2066. Prema tome, naš je Valerij drugi za sada poznati nam veteran ove legije u Dalmaciji. Beneficijara ima šest: po jedan iz Salone, Jadera, Narone, Avenda, Novae, Halapića kraj Glamoča. Oni su, međutim, u tehničkom smislu uvijek ostali pripadnici svoje legije, iako su služili veoma daleko od njenog stalnog sjedišta. Za nas je zbog relativne blizine Seniji zanimljiv beneficijar XIIII. legije Iulius Sextus, koji je služio u Crkvini kraj Brloga u Lici, gdje se nalazilo staro japodsko središte Avendo, i koji je tu postavio žrtvenik Jupiteru CIL III 10050.[18] Vjerojatno je s neke ovakve ili slične službe i naš Valerije Valerijan doselio u Seniju i tu završio svoj veteranski život. Posebno je zanimljiv i natpis iz Salone CIL III 2015 *Tib(erius) Cl(audius) Ianuarius spec(ulator) leg(ionis) XIIII G(eminae) comm(entariensis) co(n)s(ularis) prov(inciae) Dal(matiae) stip(endiorum) XIII* itd. Izričito je naglašeno da je pokojnik bio *commentariensis* i *speculator* u uredu namjesnika Dalmacije. Što je bila stvarna dužnost ovih funkcionara, nije potpuno poznato. Čini se da su *commentarienses* i *speculatores* nadizrali čuvanje i izvršenje presude nad osuđenicima i time se brinuli da se ispunja *imperium*, odnosno vrhovna vlast namjesnika.[19]

Što se tiče imena koja su jednaka kod oca i sina, ona su bila veoma raširena ili kao gentilicij *Valerius* ili kao kognomen *Valerianus*, koji je izveden od prednjeg gentilicija. Ovaj je gentilicij bio

[16] M. ABRAMIĆ, Dva historijska natpisa iz antikne Dalmacije, Ephemeridis Instituti Archaeologici Bulgarici XVI, (Serta Kazaroviana), Sofija 1950, str. 238—39; J. WILKES, Dalmatia, London 1969, str. 321.

[17] A. BETZ, sp. mj.; J. WILKES, sp. dj., str. 120 i d.

[18] C. PATCH, sp. dj., str. 91, sl. 38.

[19] J. WILKES, sp. dj., str. 128.

jedan od najraširenijih gentilicija necarskog porijekla, osobito u sjevernoj Italiji, Galiji, a i u našoj pokrajini.[20] Nosili su ga i građani Senije. Tako *M. Valerius M. f. Sergia Quintianus Seni(a) mil. coh. I pr. (centuria) Silvani* ... CIL VI 2451 Rim, koji je, eto, služio u elitnoj pretorijanskoj gardi u Rimu. Drugi je *L. Valerius Agathopus*, koji je bio član kolegija Augustala, koji su njegovali carski kult. On je bio počašćen članstvom u gradskom vijeću CIL III 3017 Senia. Moguće je da je on ista osoba koja se spominje na ulomku još neobjavljenog natpisa nađenog 1971. u Širokoj kontradi uz kuću Petra Kosa, također u Senju: *L. Valeri[us ... / L. Valer(ius) Ag[athopus?] / curiam .. / mu[nere suscepto? ...] /*. Valerija ima i na susjednom Osoru, u Jaderi i drugdje u Liburniji.

Kognomen *Valerianus* je, prema statistici što ju je izradio Iiro Kajanto, treći po raširenosti među nazivima izvedenim iz gentilicija. Od petnaest najčešćih gentilicija koji sabrani daju 3540 imena sačuvanih na natpisima koje znamo, prvi je po učestalosti *Iulianus* s 800, drugi *Marcianus* s 561 i treći *Valerianus* s 425 slučajeva.[21] U Dalmaciji susrećemo ovo ime na natpisima od početka stalne rimske vlasti (principata) pa sve do vremena nakon Dioklecijana, koji je i sâm nosio gentilicij Valerius.

Uzevši dakle u obzir vremenski raspon u kojem se javljaju natpisi pripadnika ove legije u Dalmaciji, a to je od konca prvog pa do sredine trećeg stoljeća n. e., zatim kronološki raspon trajanja nekropole na kojoj je spomenik našeg veterana nađen, te sâm natpis i kvalitetu njegove izrade, držim da se on može datirati u sredinu drugog stoljeća n. e. i to više prema prvoj polovici toga stoljeća.

Ovo je prvi do sada nađeni veteranski natpis u Senju, pa nam i ovim elementom upotpunjava šarenu sliku stanovništva ovog živog antičkog središta. Natpisi nam spominju domaće Liburne, doseljene Italike, Židove i druge Orijentalce i stanovnike pokrajine Dalmacije (Aequum). Naravno, temeljno je stanovništvo bilo domaće ilirsko, liburnsko, japodsko i histarsko. Građani služe kao augustali, gradski vijećnici, beneficijari, činovnici carinske postaje (portorium) itd. Svi su oni uživali prednosti života u poznatom municipalnom, lučkom i trgovačkom gradu. U nj je naime stizala roba iz različitih bližih i daljih pokrajina carstva i odavle se otpremala dalje u prostrana područja unutrašnjosti Ilirika i Panonije. Moguće je i ovdje postaviti pitanje administrativnog ranga stare Senije. Je li ona bila kolonija ili municipij? Grad je — kako se vidi prema spomenutom neobjavljenom natpisu — imao svoju kuriju u kojoj je zasjedalo gradsko vijeće. Da je Senia imala municipalni status, vidljivo je na temelju podatka što nam ga daje rimski polihistor i geograf Plinije Stariji, koji naseobinu spominje među oppida tj. municipalna sjedišta duž liburnske obale (Plin., *NH*, III, 140). To je vrijeme sredine prvoga stoljeća n. e. Taj je status, uz druga liburnska središta, naselje dobilo od Oktavijana nakon njegove ekspedicije u Iliriku 35—33. pr. n. e. Neka su to postala kasnije, za vrijeme careva Tiberija i Klaudija. Suprotno nekim mišljenjima držim da Senia nije postala kolonija zbog jednostavnog razloga što u svojoj bližoj okolici nema iole veće plodne i obradive površine nekog polja, što je pak glavna značajka svih gradova u pokrajini Dalmaciji koji su dobili status kolonije, a to su oni uz obalu i jedina kolonija u unutrašnjosti — Aequum (Čitluk kraj Sinja).

Prema tome, Senia je u prvome redu funkcionirala kao središte za razmjenu robe i dobara što su stizala lađama s mora, i za izvoz drvom i stokom bogatog japodskog i šireg ilirskog zaleđa. U tom su živom i privlačnom središtu živjeli duže ili kraće i tu umrli i Livija Quarta i Valerije Valerijan, i svojim nam spomenicima ostavili trag koji se nakon tolikih stoljeća pojavio na svjetlo dana i povijesti.

[20] G. ALFÖLDY, sp. dj., str. 131.
[21] I. KAJANTO, sp. dj., str. 31, 35, 157; G. ALFÖLDY, sp. dj., str. 320.

TWO ANCIENT LATIN INSCRIPTIONS FROM SENJ

(S u m m a r y)

Twelve tombs from the Roman period were found in May 1975 during the works on the reconstruction of a furniture firm at Senj (ancient *Senia)*, on the northern part of Croatian Littoral. The duration of the necropolis was approximately from the 1st to the 3rd century A. D. Other tombs were found there before, together with the remains of the ancient architecture. These remains lied there under a thick layer of earth about 3 meters deep. Two Latin inscriptions were found when the earth was dug out from this place.

The first monument is in the shape of so-called Liburnian *cippus*, the tombstone characteristic for the region inhabited in the antiquity by the Illyrian tribe of the Liburni. The central area where they lived was between today's Istrian peninsula on the west, the river Krka (ancient *Titius)* on the south as the islands before that part of the coast. The most northern part where the Liburnian *cippus* was found up to now is the island of Krk (ancient *Curicta).* So the new found *cippus* at Senj is now the most northern example of this type of monument as the only one such monument among the other numerous monuments from the Roman period found in and in the surroundings of Senj. The inscription is: *Qvarta Livia se viva sibi fecit.* By the form of this monument, the contents and the formulation of the inscription itself as the form of the letters we can date it in the first half of the first century A. D.

The second monument is the sepulchral stela put up by the son to his father, the veteran of the *legio XIIII Gemina.* The inscription says: *D(is) M(anibus) / Valerio / Valeriano / veterano / leg(ionis) XIIII Gemine*[5] */ Valerivs Valerianvs / filivs patri / pientissimo.* This is the first veteran inscription found at Senj so far. This legion was in the Roman province of Dalmatia at the time of the great Illyrian Delmato-Pannonian rebellion 6—9th A. D. After its stay in Germania and Britannia we find it again in Dalmatia, which it left for Italy together with the XI legion in the spring 69 A. D. (Tacit., *Hist.*, II, 11). The soldiers of this legion served in the province of Dalmatia as the *beneficiarii* at the governor's headquarters at Salona, the capital of the province. This is the second veteran inscription of this legion in the province of Dalmatia. After the analysis the author dates it in the middle of the 2nd century A. D.

Boris ILAKOVAC (Zadar)

KAMENI ŽLJEBOVI AKVEDUKTA BIBA — JADER

Nakon drugog svjetskog rata u Zadru su zatečeni klesani kameni žljebovi koji, mada jednostavnog i tipiziranog oblika, po mjestu nalaza kao i po svojoj funkciji nameću složenu problematiku što bismo ovom prilikom pokušali bar djelomice riješiti.

Opis i mjesto nalaza

Godine 1950, prilikom raščišćavanja ruševina na području između Kopnenih vrata (nekoć zvanih Terra ferma) i sadašnjeg Trga oslobođenja (bivši Campo colonna), u Zadru su otkrivena dva, dotad nepoznata gradska zida.[1] Time smo uz ranije poznati gradski zid iz 13. stoljeća na tom istom potezu,[2] te gradskih vrata iz ranog srednjeg vijeka što pripadaju tom bedemu, i rimskih gradskih vrata u obliku trijumfalnog luka,[3] suočeni s kompleksnim nalazima fortifikacijskog i komunikacijskog sadržaja antičkog i srednjovjekovnog Zadra, o čemu je nedavno dao zanimljiv prilog M. Suić.[4]

Od spomenuta tri gradska bedema što su dosad poznata na jugoistočnoj kopnenoj strani Zadra, zanima nas samo središnji međubedem, što ga je M. Suić prvo datirao izvan antike u rani srednji vijek,[5] a nedavno u kasnu antiku.[6] U tom međubedemu, što je bio pretežno sagrađen od raznolikih i po veličini veoma neujednačenih kamenih elemenata starije gradske arhitekture rimskog Jadera, nalaze

[1] M. SUIĆ, Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru 2, Zadar 1958, 20 i d.

[2] I. PETRICIOLI, Novi rezultati u istraživanju zadarskih srednjovjekovnih fortifikacija, Diadora 3, Zadar 1965, 183 i d. V. BRUNELLI, Storia della città di Zara, Venezia 1913, 126, smatrao je, da taj dio gradskog zida pripada rimskim fortifikacijama.

[3] J. BERSA, Ausgrabungen auf dem Campo Colonna im Zara, Jahrbuch für Altertumskunde 4, Wien 1910, 194.

[4] M. SUIĆ, Obrambeni sustav i prospekt antičkog Zadra s kopnene strane, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 1975/76, Zadar 1976, 533—554.

[5] M. SUIĆ, Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru 2, Zadar 1958, 25.

[6] M. SUIĆ, Obrambeni sustav i prospekt antičkog Zadra s kopnene strane, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 1975/76, Zadar 1976, 536.

se i za rimske akvedukte karakteristični kameni žljebovi. Lako ih je zamijetiti ne samo po tome što su ti kameni žljebovi na manje od četrdesetak metara sačuvanom potezu tog međubedema najduži ugrađeni građevinski elementi, već i stoga što su zbog svog izduženog oblika bili upotrijebljeni kao konstruktivne poprijeke i uzdužne veze (armatura) tog inače nesolidnog i na brzinu podignutog gradskog zida; vidi sl. 2.

U spomenutom međubedemu moguće je nabrojiti petnaest takvih kamenih žljebova. Najkraći je dugačak 74 centimetara, najduži 143 centimetara. Ostalih, najmanje šezdeset komada nije moguće pouzdano identificirati kao kamene žljebove akvedukta, jer su zbog statičkih razloga tako uzidani u gradski bedem da im se pretpostavljeni žlijeb ne može vidjeti; slike 2 i 3.

Dužine tih kamenih žljebova nisu jednake, kao što nisu jednake ni dužine šupljih kamenih segmenata što pripadaju nekoć pet tisuća metara dugačkoj sifonskoj dionici akvedukta Biba — Jader preko Vranske doline.[7] To je i razumljivo ako se zna da su kameni žljebovi morali biti tipizirani u poprečnom presjeku radi nesmetanog međusobnog spajanja i formiranja gravitacijskog kanala.

Donja strana (osnovica, baza) tih kamenih žljebova, jednako kao i vanjske bočne strane, veoma su grubo obrađene. To je i razlog da širina i visina tih kamenih žljebova nije po dimenzijama strogo ujednačena. Širina osnovice kreće se od 38 do 43 centimetara, što približno iznosi 20 do 23 rimska mjerna prsta (1 rimski mjerni prst, digitus, iznosi 1,85 cm). Visina je dosta ujednačena te iznosi oko 29 centimetara, što praktički mjeri jednu rimsku stopu (1 pes = 29,6 cm).

Najviše je pozornosti bilo posvećeno klesanju i kasnijoj doradi unutarnje, protočne strane žlijeba. U poprečnom je presjeku žlijeb (specus) pravilnog pravokutnog presjeka. Širok je 18,5 centimetara (= 10 rimskih prstiju), a visok 20,5 centimetara (= 11 rimskih mjernih prstiju). Unutarnje su protočne strane veoma ravne, a ponegdje i zaglađene; vidi slike 1 i 4.

Jednaka je pozornost bila posvećena i obradi gornje strane žlijeba. To je i razumljivo ako se zna da su rimski vodovodni duktusi, što su služili za opskrbu tekućom pitkom vodom, zbog higijenskih razloga bili s gornje strane obvezno zatvoreni.[8]

[7] B. ILAKOVAC, Vranska regija u rimsko doba, Radovi Instituta JAZU u Zadru 18, Zadar 1971, 107, sl. 12.

[8] Za održavanje reda i čistoće na rimskim vodovodnim instalacijama usp. poznati natpis iz Hadrijanova vremena za akvedukt Lugdunuma (Lyon) CIL XIII 1623 = H. DESSAU, Inscriptiones Latinae Selectae, Berolini 1902, Br. 5749; edikt cara Augusta u vezi s akveduktom za municipij Venafrum u CIL X 4842 = H. DESSAU, sp. dj. Br. 5743 = RICCOBONO, Fontes iurisprudentiae Romanae anteiustinianae I (1941) Br. 67. Od gore navedenih izvora danas je najvažniji takozvani »lex Quinctia« što ga je izdao konzul Titus Quinctus Crispinus 30. juna godine 9. stare ere, usp. FRONTIN, Les aquaeducs de la ville de Rome, ed. P. Grimal, Paris 1961, 62—64; RICCOBONO, sp. dj. 152.

AKVEDUKT

BIBA – JADER

KAMENI ŽLJEBOVI I

SKICA VISOKOG NOSAČA

NA POLOŽAJU MEĐUBEDEMIMA

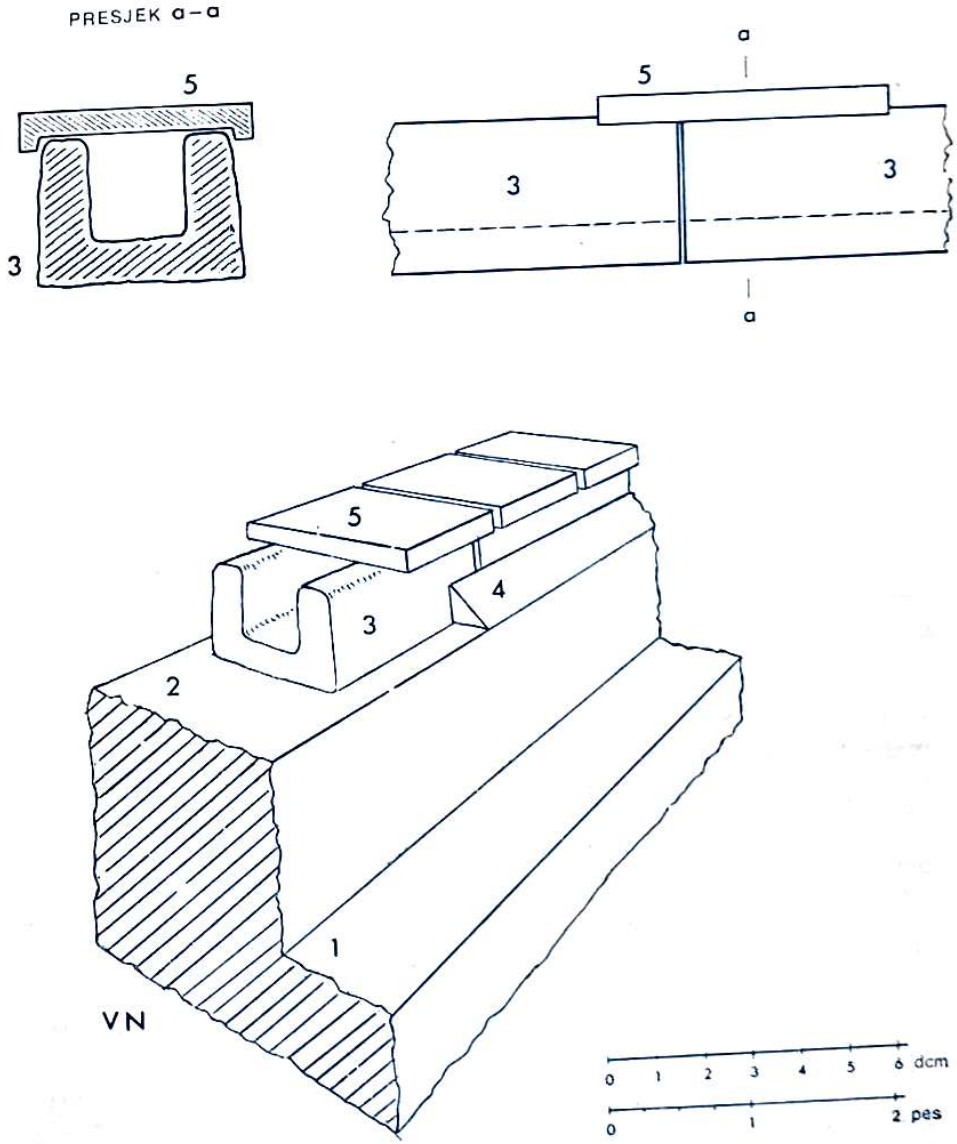

Sl. 1. Kameni žljebovi s pokušajem rekonstrukcije ugradnje u gravitacijski kanal. — Fig. 1. An attempt to reconstruct stone grooves and to build them into a gravitational canal.

Na prostoru rimskog foruma u Zadru, na udaljenosti od nekih 350 metara od istočnih fortifikacija starog Jadera, zamijećena je, ali također ne in situ, druga skupina analognih kamenih žljebova. Ne bez razloga treba istaknuti da je većina takvih kamenih žljebova bila zatečena u tijeku istraživanja rimskog foruma, na prostoru što ga je M. Suić na temelju tlocrtne dispozicije zidova, konstruktivnih detalja, a posebno na temelju klasički komponirane kamene ležeće nimfe, nađene u blizini, objasnio kao forumski nimfej.[9] Od ukupno šest ulo-

Sl. 2. Pogled na jugozapadno lice međubedema s ugrađenim kamenim žljebovima. — Fig. 2. The south-west side of the inter-wall with built in stone grooves.

maka takvih kamenih žljebova, koji po obliku i po dimenzijama ponavljaju gore opisane tipizirane presjeke, pobliže bismo spomenuli samo kameni žlijeb što ga donosi slika 4.

Kako je vidljivo iz slike 4, jedna je strana odlomljena pa je nepoznata prvotna klesarska dužina kamenog žlijeba. Sačuvana druga strana poprečnog presjeka (sudarnica, spojnica) jednoplošno je klesana i nema spojne utore kao na cjevastim kamenim segmentima sifonske dionice akvedukta Biba — Jader.[10] Sačuvana dužina tog

[9] M. SUIĆ, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976, 178 i 186. Položaj nimfeja vidi na tlocrtu što ga citirani pisac donosi na tlocrtu foruma na slici 85 pod oznakom »i«.

[10] B. ILAKOVAC, sp. dj. 107, sl. 12. Kamene žljebove akvedukata s kalibriranim utorima za međusobno spajanje donosi E. SAMESREUTHER, Römische Wasserleitungen in den Rheinlanden, 26 Bericht der Römisch-germanischen Kommission 1936, Berlin 1938, 37, sl. 10.

elementa mjeri 92 centimetara, najveća poprečna širina iznosi 43 centimetara, a visina 29 centimetara (jednu rimsku stopu). Po dužini je veoma pravilno isklesan pravokutni žlijeb, širok također 18,5 centimetara. Dubina žlijeba ne iznosi 20,4 centimetara, već je reducirana na 14,9 centimetara, na pola rimske stope.

Gornja je strana veoma poravnata i jednoplošna, a na njezinim vanjskim bridovima mjestimice su zamjetni samo oko 18 milimetara duboko zasječeni utori. Nalaze se na usporednom međusobnom raz-

Sl. 3. Pogled na međubedem sa sjeveroistočne strane. — Fig. 3. The north-east side of the inter-wall.

maku od 42 do 43 centimetara i vjerojatno su služili za još bolje nalijeganje za tu svrhu posebno izrađenih pokrovnih ploča od kamena ili od keramike.[11]

Kako to prikazuje i slika 4, kameni je žlijeb egzemplaran, jer je na gornjoj plohi uklesano rimsko prezime BRVTIVS. Kako ovi žljebovi nisu nađeni in situ, nepoznato je da li je na prvom i nekoć susjednom žlijebu gravitacijskog kanala akvedukta bilo još nešto uklesano u vezi s tim imenom. Na temelju veoma ograničenih podataka kao i na temelju nekorektno uklesanog nomena (Bruttius), bez praenomena i filijacije, dopustivo je pretpostaviti da se pod tim

[11] Pomišljalo se da su usporedni zasjeci (utori) na gornjoj strani plohe kamenog žlijeba uklesani na usporednom razmaku od oko 42 centimetra radi pokrivanja gravitacijskog kanala rimskim krovnim crijepom. Minimalni međurazmak na klasičnim rimskim tegulama produkcije PANSIANA iznosi svega oko 39 centimetara, a tek na najširem dijelu međurazmak između klinastih istaka mjeri oko 42 centimetra.

imenom krije ime roba-klesara.[12] Taj je još bio vješt u klesanju takvih, zapravo jednostavnih građevinskih elemenata, ali pomalo nevješt u uklesivanju slova, što se vidi i u njihovu obliku i u nejednakoj visini slova.

Ukupna je dužina natpisa 41 centimetar. Po visini je najmanje prvo slovo »B«, samo 4,1 centimetar, a najveće je posljednje »S«, 9,5 centimetara.

Slova su po obliku nevješta imitacija klasične kapitale ranoga carstva, što je posebno zamjetno po slovima R, S i T. Držim da opisani kameni žljebovi pripadaju Trajanovu akveduktu Biba — Jader,[13] što uže datira te predmete i natpis u Trajanovo doba (98—117).

Kameni su žljebovi isklesani od mekog i bijelog vapnenca, naoko istog porijekla kao i kameni elementi sifonske dionice akvedukta Biba — Jader preko Vranske doline.[14]

Dodajmo i za rimske vodovodne uređaje važan podatak da su na unutarnjim, protočnim stijenama kamenih žljebova, posebno u oba donja pravokutna ugla, zamjetni tragovi kalcitne nakupine, takozvani »sinter« materijal, kao nepobitan dokaz da je žljebovima nekoć protjecala izvorska i hladna voda.[15]

Funkcija i mjesto ugradnje

Već je M. Suić u prvoj objavi istočnih fortifikacija staroga Zadra dao ispravan mada općenit zaključak da kameni žljebovi što su ugrađeni u međubedem pripadaju akveduktu rimskog Jadera.[16]

Takve elemente napravljene od različitih građevinskih materijala rijetko nalazimo kao građevinska rješenja u konstrukcijama rimskih akvedukata.[17] U Portzu, nedaleko od Triera, nađeni su kameni žljebovi isklesani od crvenog pješčenjaka skoro istih dimenzija u poprečnom presjeku. Širina protočnog vodoravnog žlijeba (specusa) također iznosi 18 centimetara.[18] Jedan od alimentacionih akvedukata rimske kolonije Agripine (Köln), što je dolazio od Miesenheima, bio je djelomice riješen s analognim kamenim žljebovima, ali znatno većeg protočnog profila.[19]

[12] To zacijelo nije netko iz obitelji C. Bruttius Praesens, Bruttius Primus ili P. Bruttius Rufus, koji su epigrafički registrirani u CIL III, Indices, s. v. nomina, str. 2343.

[13] CIL III 2909. Interpretaciju natpisa vidi u B. ILAKOVAC, Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije, doktorska disertacija, Ljubljana 1976, III/82.

[14] B. ILAKOVAC, Vranska regija u rimsko doba, Radovi Instituta JAZU u Zadru 18, Zadar 1971, 107.

[15] O sastavu i pojavi »sinter« materijala na protočnim stijenama rimskih akvedukata up. W. HABEREY, Römischen Wasserleitungen nach Köln, Bonn 1972, 108.

[16] M. SUIĆ, Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru 2, Zadar 1958, 26.

[17] Za žljebove od drveta, olova i keramike usp. W. HABEREY, sp. dj. 132 i d.

[18] E. SAMESREUTHER, sp. dj. 95, sl. 30, tab. 7/1.

[19] W. HABEREY, sp. dj. 132, sl. 99.

Našim su kamenim žljebovima ipak najsličniji oni pomoću kojih je bio riješen gravitacijski kanal na preko 28 metara visokom nosaču ranocarskog akvedukta, što je već stoljećima prvorazredna građevinsko-arhitektonska atrakcija u Segoviji.[20]

Funkcija takvih žljebastih elemenata potpuno je jasna. To su građevinski elementi kojima su se koristili rimski hidrotehničari kao jednim od načina rješavanja gravitacijskih kanala. Kamene su žljebove polagali većinom na čvrstu zidanu podlogu koja je bila pod

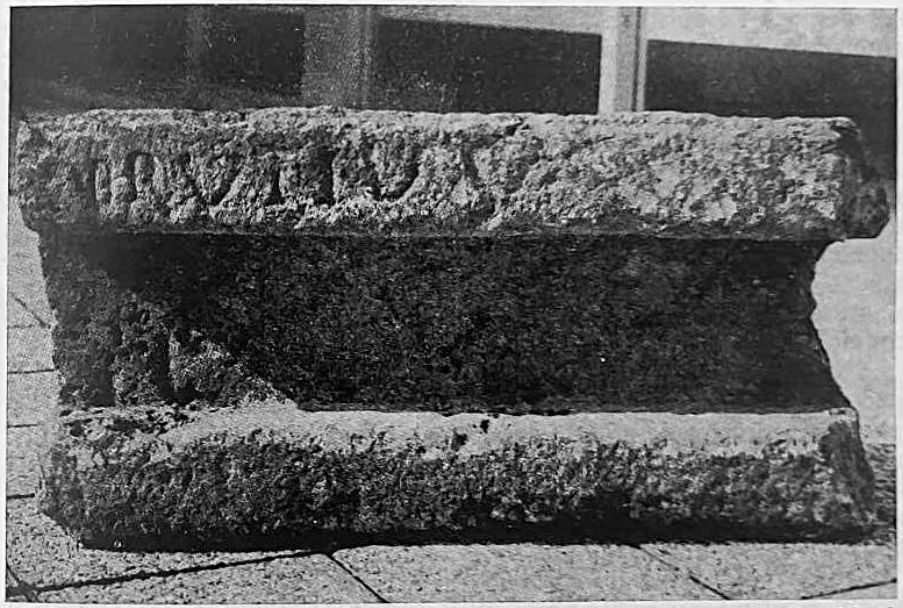

Sl. 4. Kameni žlijeb s natpisom Brutius. — *Fig. 4. The stone groove with the inscription of* Brutius.

blagim, ali unaprijed proračunatim nagibom (to je strmina ili pad gravitacijskog kanala). Položeni u nizu bili su na spojnicama (sastavnicama) međusobno zabrtvljeni većinom hidrauličnom žbukom, katkad i glinom, a odozgo zatvoreni prigodnim pokrovom.[21]

Najviše su se rabili na izbočenim i visokim nosačima gravitacijskih kanala, jer su omogućavali brzu ugradnju i popravke, a kao relativno uski i veoma čvrsti konstruktivni elementi nisu zahtijevali široke, masivne i veoma skupe visoke nosače.

Drugo ne samo važnije već i daleko složenije pitanje u vezi sa zadarskim kamenim žljebovima odnosi se na pronalaženje i rješavanje dijela trase akvedukta, gdje su ti kameni žljebovi mogli biti uporabljeni i ugrađeni.

[20] F. CASADO, Acueductos romanos en Espana, Madrid 1972 (knjiga je bez paginacije i numeracije slika), vidi akvedukt Segovije.

[21] W. HABEREY, sp. dj. 132—134, sl. 98—100.

Akvedukti Biba-Jader jedan je od najistraženijih akvadukata u našoj zemlji, te o njemu uz temeljne podatke znamo i za mnoge detalje.[22] Na preko 40 kilometara dugačkoj trasi tog akvedukta graditelji su na različite načine rješavali mnoge terenske zapreke. Zna se da je prvim gravitacijskim kanalom voda bila dovedena do ruba Vranske doline, odakle je preko te najveće i najteže terenske zapreke, 5000 metara dugačke i 36 metara niže sinklinale, bila prebačena na drugu stranu doline pomoću cijevi (sifona), na načelu spojenih posuda.

Ta najveća terenska zapreka pokušala se u prvoj varijanti riješiti pomoću eksperimentalnog kamenog sifona. Ovaj se prema našim analizama morao pokazati kao potpuno promašen građevinski projekt, pa je stoga kasnije i u zamjenu za neuspio kameni sifon bio instaliran prokušani i standardni olovni sifon.[23] Od sifona do Jadera tekla je voda drugim gravitacijskim kanalom.[24]

Dok je širina prvog gravitacijskog kanala iznosila dvije rimske stope (= 59,6 cm),[25] promjer cijevi eksperimentalnog kamenog sifona iznosio je samo 35 centimetara.[26] Redukcija vodenog toka što je bio dopremljen prvim gravitacijskim kanalom do ruba Vranske doline bila je još i veća kad je neuspio kameni sifon morao biti zamijenjen olovnim.[27] Jer, unutarnji, protočni promjer novoinstalirane olovne cijevi sifona iznosio je samo 19,42 centimetara.[28]

Na trasi drugog gravitacijskog kanala, što je bio profiliran jednako kao i prvi gravitacijski kanal, širina protočnog žlijeba mjeri također dvije rimske stope (= 59,6 cm).[29] Na ukupnoj, preko 40 kilometara dugačkoj trasi akvedukta Biba-Jader mi poznajemo ne samo oblike već i dimenzije protočnog dijela vodovodne konstrukcije. To posebno ističemo da bismo naglasili kako na spomenutim dionicama nisu bili ugrađeni ovdje opisani kameni žljebovi.

Jedini dijelovi trase akvedukta gdje bismo bar teoretski mogli očekivati primjenu ovdje opisanih kamenih žljebova, jesu visoki nosači akvedukta. Na trasi drugog gravitacijskog kanala ima ih ukupno pet, a 310 centimetara visoki ostaci najvišeg nosača još su uvijek vidljivi na području zadarskog mjesnog groblja.[30]

Zbog relativno malene visine ti su visoki nosači bili riješeni bez lukova (arkada), kao puna zidana konstrukcija. Koliko dosad znamo, iznimka je bio dio trase što prelazi preko potoka Ričine, kasnije po

[22] B. ILAKOVAC, Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije, doktorska disertacija, Ljubljana 1976, III/1—107.
[23] B. ILAKOVAC, sp. dj. III/26 i bilj. 69.
[24] B. ILAKOVAC, Rimski vodovodi zadarskog područja, Zadarski vodovodi, Zadar 1976, 12—16, donosi sažeti prikaz o akveduktu Biba-Jader i Botina-Jader.
[25] B. ILAKOVAC, Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije, doktorska disertacija, Ljubljana 1976, III/10.
[26] B. ILAKOVAC, sp. dj. III/20.
[27] B. ILAKOVAC, sp. dj. III/23.
[28] B. ILAKOVAC, sp. dj. III/33. O neočekivanim rezultatima hidraulične analize i protočne moći pojedinih različito riješenih dionica na akveduktu Biba-Jader, vidi u sp. dj. III/69 i d.
[29] B. ILAKOVAC, sp. dj. III/45.
[30] B. ILAKOVAC, sp. dj. III/53.

zadarskom mjesnom groblju nazvanog i Grobljanski potok. Na tom je dijelu gravitacijski kanal počivao na zidanom mostu, koji je, čini se, prema jedva zamjetnim terenskim ostacima bio riješen samo s jednim polukružnim otvorom ispod kojeg je protjecao spomenuti potok.

Širina je visokih nosača zadarskog akvedukta Biba-Jader iznosila 148 centimetara, što iznosi točno jedan rimski korak (passus). To je bila povišena i dovoljno široka zidana staza da bi se na nju mogla nadozidati dva zidića, svaki širok po 44,4 centimetara, što mjeri jedan rimski lakat (cubitus).

Ni na jednom od visokih nosača nije se sačuvao dovoljno jasan trag samog žlijeba gravitacijskog kanala da bismo mogli dati pouzdanu dimenzionu rekonstrukciju. Ali nam je širina visokih nosača od 148 centimetara dovoljan podatak za našu pretpostavku da je i žlijeb gravitacijskog kanala na visokim nosačima bio jednako riješen kao i na ostalim dijelovima trase tog akvedukta. Jer, ako su zidići na visokim nosačima bili široki jedan rimski lakat (= 44,4 cm), tad su između sebe zatvarali međuprostor od točno dvije rimske stope (= 59,6 cm), što je dokumentirano na preko stotinu sondi na plitko ukopanoj vodovodnoj konstrukciji oba gravitacijska kanala.

Stoga i na tim visokim nosačima ne bismo očekivali uporabu takvih kamenih žljebova za oblikovanje dna gravitacijskog kanala. A na takvu pretpostavku neizravno upućuje i odsutnost bilo kakvih nalaza analognih kamenih žljebova na položaju dosad poznatih visokih nosača što se nalaze na preko 30 kilometara dugačkoj trasi drugog gravitacijskog kanala.

Naša razmatranja, što počivaju na ovdje iznijetoj arheološkoj faktografiji, posebno na dimenzionim podacima o širini specusa oba gravitacijska kanala akvedukta Biba-Jader, na širini visokih nosača i ovdje obrađenih kamenih žljebova, govore nam da takvi kameni žljebovi nisu bili upotrebljeni ni ugrađeni u konstrukciju akvedukta sve od izvorišta Bibe do Jadera. Apstrahirajući na taj način gotovo čitavu trasu tog preko 40 kilometara dugačkog akvedukta, ostaju nam za dalja razmatranja još samo dva mjesta. Jedno se nalazi tik ispred jugoistočnih (kopnenih) gradskih bedema rimskog Jadera, dok bi drugu lokaciju valjalo pokušati tražiti unutar samog gradskog prostora.

Neposredno prije ulaska u grad ispriječila se na trasi akvedukta posljednja prirodna zapreka. To je klanac što se nalazio između sadašnjeg Parka Vladimira Nazora, preko kojeg i dolazi trasa akvedukta u grad, i jugoistočnih, kopnenih, bedema Jadera. Na području današnje Ulice među bedemima, koja uglavnom ponavlja topografski položaj tog klanca, nalazio se neki otvoreni kanal, što je spajao uvalu Jazine s otvorenim morem. Kako se niveleta dna gravitacijskog kanala akvedukta na tome mjestu nalazila na oko 9 metara povrh sadašnje apsolutne geodetske ništice, spomenuta je zapreka preko dubokog klanca morala biti riješena pomoću neke mostne konstrukcije.

Nije vjerovati da se pod zemljom kriju ostaci te konstrukcije, pogotovo nakon izgradnje mletačkih bedema, u kojoj su prilici, kako se navodi, bili uništeni i ostaci rimskog amfiteatra.[31]

Mada u načelu treba pretpostaviti da je i taj zadnji visoki nosač na samom ulasku akvedukta u grad bio također riješen u širini od jednog rimskog koraka (= 148 cm), mi bismo bar teoretski dopustili da se jedino na tom dijelu trase akvedukta pristupilo rješavanju gravitacijskog kanala na drugi način. Ovdje pomišljamo na eventualnu uporabu ovdje obrađenih i uskih kamenih žljebova.[32]

Od svih nosača akvedukta Biba-Jader taj je zasigurno bio najviši. Kako se niveleta dna gravitacijskog kanala na tome mjestu nalazila na preko 9 metara sadašnje apsolutne geodetske visine, izlazi da je taj zadnji nosač bio mjestimice i preko 10 metara visok. Taj veoma značajan podatak uz dva topografska podatka, naime, da su graditelji pomoću tog nosača premostili ne samo spomenuti klanac već i vodenu zapreku, dovoljno pokazuju da nosač nije mogao biti riješen kao i ostali visoki nosači, tj. kao puna zidana konstrukcija, već je sigurno bio podignut na lukove.

Bilo bi neumjesno ulaziti u građevinsko-arhitektonsku rekonstrukciju čitavog nosača o kojem još nemamo nikakvih arheoloških podataka. Poznajemo tek približnu visinu nivelete dna gravitacijskog kanala, što je moguće dosta točno interpolirati na temelju izniveliranih točaka na visokom nosaču što se nalazi uz Benkovačku cestu i u Arbanasima.[33] Stoga nam slika 1 u perspektivi prikazuje kako je mogao izgledati gornji dio toga visokog nosača.

Zamišlja se da je s gornje strane taj visoki nosač, na slici pod oznakom VN, moguće bio sužen kako bi se dobila operativna platforma 1, potrebna kod gradnje, nadgledavanja i kasnijeg održavanja visokog nosača. Na završnom i nešto širem dijelu visokog nosača VN, što je na slici 1 označeno brojem 2, nalaze se linearno poredani elementi kamenih žljebova, na istoj slici pod oznakom 3, međusobno slijepljenih hidrauličnom žbukom označenoj brojem 4, i konačno s gornje strane zatvoreni ili kamenim ili glinenim pločama.

U prvi mah začuđuje naoko velika redukcija poprečnog presjeka gravitacijskog kanala u odnosu na profil specusa što ga nalazimo na trasi tog akvedukta. Ali ta je redukcija znatno manja ako se uzme u obzir da se sam žlijeb gravitacijskog kanala tek formirao unutar raspona od dvije rimske stope uz pomoć višeslojne hidraulične žbuke. Takva je redukcija bar djelomice prihvatljiva ako imamo u vidu da je

[31] V. BRUNELLI, sp. dj. 135.

[32] O konstrukciji i rekonstrukciji na lukove riješenih visokih nosača akvedukata usp. W. HABEREY, sp. dj. 87, sl. 62—66 (Vussem); F. CASADO, sp. dj. (knjiga bez paginacije i numeracije slika), vidi sve u toj knjizi obrađene rimske akvedukte u Španjolskoj (Tarragona, Segovia, Almunécar y Baelo, Barcelona, Valencia de Alcántara, Chelva, Sevilla, Italica, Mérida, Toledo, Alcanadre, Pineda); A. GRENIER, Manuel d'archéologie gallo-romaine 4/1, Les monuments des eaux, Paris 1960, 91, sl. 30 (pont du Gard).

[33] B. ILAKOVAC, sp. dj. III/55 i d.

i sifonska dionica bila usko grlo čitave vodovodne konstrukcije. Prvo, na prijelazu prvog gravitacijskog kanala u kameni sifon, a kasnije instaliranjem olovnog sifona još manje protočne moći. A maksimalni kapacitet (Q) olovnog sifona bio je nešto preko 6 litara vode na sekundu.[34]

Slaba je strana ove teze što mi ne možemo dati zadovoljavajući odgovor na pitanje zašto bi graditelji akvedukta Biba-Jader rješavali žlijeb gravitacijskog kanala na drugi način samo na tom posljednjem visokom nosaču preko Foše (fossa), kako se danas naziva dio tog negdašnjeg klanca.

I kao posljednje ostaje nam ispitati jesu li takvi kameni žljebovi mogli biti upotrebljeni kao jedno od rješenja u distribuciji tekuće pitke vode unutar gradskih zidova starog Jadera.

Već nam je otprije poznato da je rimski Jader imao svoje gradske terme koje su sigurno bile jedan od većih potrošača akveduktom dopremljene tekuće vode unutar grada.[35] Znamo, također, da su i neke vile urbane u Jaderu bile priključene na podzemnu niskotlačnu vodovodnu mrežu, koja je na otkrivenom dijelu grada bila sastavljena od cjevastih keramičkih elemenata (tubuli).[36]

Iako su kanali i cijevi dva veoma različita hidrotehnička rješenja za transport fluida, njihova se primjena međusobno ne isključuje, već se, štoviše, uzajamno dopunjava. To ne pokazuje samo akvedukt Biba-Jader, gdje su oba gravitacijska kanala bila između sebe spojena pomoću 5000 metara dugačke cijevi sifona, već i ostali rimski akvedukti što su u sklopu cjelokupnog hidrauličnog sustava imali sifone, a distribucija vode unutar grada bila bar djelomice riješena pomoću podzemnih i niskotlačnih cijevi.

Treba također istaknuti da se visoko položeni gravitacijski kanali nisu iskorištavali samo na dijelu trase akvedukta od izvora (caput aquae) do gradskih zidova, već i unutar urbanih aglomeracija.[37] Još nije sprovedeno arheološko ispitivanje kojim bi se pokušali pronaći ostaci visokog nosača akvedukta unutar Jadera. A dosad zatečeni ostaci, kao što su forumski nimfej i podzemna vodovodna instalacija unutar vile urbane, nisu izravan dokaz njihovu postojanju.

[34] B. ILAKOVAC, sp. dj. III/71. B. ILAKOVAC, Rimski vodovodi zadarskog područja, Zadarski vodovodi, Zadar 1976, 14.

[35] M. SUIĆ, Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru 2, Zadar 1958, 43, sl. 25. M. SUIĆ, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976, 165, sl. 106.

[36] B. ILAKOVAC, Prilog arhitekturi i urbanizmu Jadera, Radovi Instituta JAZU u Zadru 9, Zadar 1962, 226, sl. 2, 10, 20.

[37] Najbolje očuvane visoke nosače akvedukata, riješene na lukove (arkade), nalazimo u Rimu, usp. TH. ASHBY, The Aqueducts of ancient Rome, Oxford 1935, 242, Pl. XVII. Položaj i rekonstrukciju visokih nosača unutar bedema carskog Rima vidi na velikoj maketi koja se nalazi u Rimu u Museo civilta' Romana. Zanimljivu rekonstrukciju visokog nosača akvedukta unutar Aquincuma donose SZ. PÓCZY KLÁRA — HAJNÓCZY GYULA, Római fürdök budán, Budapest 1960, 10, sl. 1 i 6.

Unatoč tome što zasad na području Zadra ne postoje izravni i jasno prepoznatljivi nalazi visokog nosača akvedukta, postoji više neizravnih znakova koji nam dopuštaju takvu pretpostavku. To su prije svega kameni žljebovi što se u poprečnim dimenzijama razlikuju od mjera što ih nalazimo na žlijebu gravitacijskog kanala izvan gradskih zidova, a posebno količina takvih predmeta. U međubedemu ih je lako nabrojiti petnaest. Ostalih šezdeset i šest komada i po vanjskim dimenzijama kao i po gruboj vanjskoj obradi odgovaraju analognim kamenim žljebovima, ali su u međubedem tako ugrađeni da se kameni žljebovi ne mogu vidjeti.

Ako nalazima iz međubedema dodamo još šest takvih predmeta s područja rimskog foruma, dosad raspolažemo s najmanje 21 kamenim elementom. A ako i preostalih 66 takvih predmeta također pripadaju kamenim žljebovima akvedukta, dolazimo do impozantne brojke od 87 komada. Ako bismo ih zajedno sastavili, dobili bismo dužinu od nekih sto metara. A ta je količina već sama po sebi nepobitan dokaz da kameni žljebovi ne pripadaju nekom preljevu ili kraćoj vodovodnoj spojki, već gravitacijskom kanalu akvedukta Biba-Jader.

Gdje smjestiti toliko kamenih žljebova i gdje bi se mogla nalaziti pozicija trase visokog nosača akvedukta unutar grada? Na ovo je pitanje moguće odgovoriti s više sigurnosti zahvaljujući dosadašnjim rezultatima arheoloških istraživanja rimske kolonije Jader.

Napadno je da se najveća količina takvih kamenih žljebova nalazi na položaju gdje je akvedukt ušao u grad. Mada još nema arheoloških podataka na temelju kojih bi se to mjesto moglo točno fiksirati, drži se da je sjecište gradskih bedema i trase akvedukta bilo odmah uz sjeveroistočnu stranu današnjih Kopnenih vrata.[38]

Druga lokacija takvih predmeta i za nas važna indikacija nalazi se 350 metara sjeverozapadno od Kopnenih vrata, na položaju bivšeg rimskog foruma. Spojimo li pravcem te dvije lokacije kamenih žljebova, dolazimo i do približnog položaja zemljišne trase gravitacijskog kanala unutar grada. A taj smjer sugerira i geografska konfiguracija tog dijela zadarskog poluotoka. Ako pratimo sljeme (vododjelnicu) tog dijela poluotoka, ono se još i danas nalazi skoro u ravnom potezu od Kopnenih vrata preko Ulice žrtava fašizma, Ulice Dimitrija Tucovića, te pravcem Ulice Stomorice izbija na rimski forum. A na tom istom smjeru i dijelu foruma što je najbliži zamišljenoj trasi gravitacijskog kanala nalaze se i ostaci nekoć arhitektonski riješenog i skupturom ukrašenog forumskog nimfeja.[39] A forumski je nimfej prije svega bio jedan od javnih gradskih zdenaca (lacus) odakle su se prolaznici i dio građana opskrbljivali tekućom pitkom vodom.

[38] B. ILAKOVAC, Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije, doktorski rad, Ljubljana 1976, III/61.

[39] M. SUIĆ, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976, 178 i 186. Na slici 85 vidi se položaj nimfeja pod oznakom »i«.

U izravnoj blizini forumskog nimfeja prolazila je i gradska kanalizacija kojom su se odvodile ne samo oborinske i otpadne vode već i stalno tekuća i neiskorištena voda iz akvedukta.[40]

Na ovom mjestu nastojali smo upozoriti na dislocirane kamene žljebove što su nekoć bili sastavni dio dosta složenog hidrauličnog sustava akvedukta Biba-Jader. Njihova je funkcija jednoznačno određena po obliku, dimenzijama i kamenoj građi. Teže je bilo riješiti mjesto njihove negdašnje ugradnje. Od ovdje predložena dva rješenja mi se bez ustezanja priklanjamo posljednjem. S građevinske i hidrotehničke strane ono nam se čini racionalno i nije ga teško uklopiti u djelomice poznati urbani raster Jadera.

[40] M. SUIĆ, sp. dj. 184, shema kanalizacije na slici 126.

STONE GROOVES IN BIBA-JADER AQUEDUCT

(Summary)

Standardized stone grooves of Biba-Jader aqueduct were secondarily used in building the late classical city-wall which stands northeast from the Town land Gates in Zadar. It is possible to identify fifteen such items by looking at it. Other sixty-six pieces are so built in the wall that it is not possible to see the groove and thus it is not possible to exactly identify it without further investigations.

They are 74 to 143 cm long and 38—43 cm wide while they are of equal height of 29,6 cm (that is 1 Roman foot). The square profile of the groove is 18,5 cm high and 20,5 cm wide.

Another group of the same stone pieces is found in the place of ex-Roman forum in Zadar which is 350 meters away from the Town Gates. The outer dimensions are very similar only the height of the groove is 14.9 cm (that is half of the Roman foot). One of the grooves of the Forum bears an incorrect and unclear inscription, a Roman name BRVTIVS (Bruttius). It is believed hat these stone grooves belong to Biba-Jader aqueduct and thus places these object to the Trajan's times. (98—117).

Both, gravitational canals of Biba-Jader aqueduct two Roman feet wide (that is 59,6 cm) and the siphon pipe of the aqueduct which connected the two canals, really excludes the possibility of any rational use of those stone grooves.

We have to eliminate the outer city line of this aqueduct which is 40 km long so that we have only the city space Jadera in order to find out the position of stone groove line. Such a quantity of stone grooves is an indirect proof that the aqueduct, once out of the city walls, was further placed on a high support in the direction of certain distributional points in the city.

We can presuppose that the position of the aqueduct line, with the help of the described stone grooves, was from the Town Gates in the direction to the Forum Nympheon. We come to such a conclusion not only from the position of the stone grooves in the city. If we connect those locations in a line it falls together with the orientation of the city plan of Jadera. The of Zadar peninsula is places in the same direction from the Town Gates to Forum nympheon with the natural inclination in the direction of the Forum.

Branka NEDVED (Zadar)

ZAŠTITNO ISTRAŽIVANJE RIMSKIH GROBOVA U ZADRU

Urbana struktura Zadra dosta je dobro poznata, iako necjelovito. Tome su osobito pridonijela novija arheološka istraživanja, vezana uz obnovu grada, odnosno za potrebe urbanističke regulacije stare gradske jezgre — Poluotoka. Tako su u poslijeratnom razdoblju od značajnijih objekata istraženi kompleks rimskog foruma, terme, zidine grada s ulazima, utvrđena je ulična mreža, pojedini stambeni objekti i dr.[1]

Prometnice koje su vodile iz grada u ager u izravnoj blizini gradskih zidina do sada nisu ustanovljene pa nam nije poznata njihova trasa, no svakako se bar jedna produžavala i spajala s magistralnom cestom, vjerojatno na mjestu današnjeg raskrižja »Relja«. Smjer prometnice vjerojatno je promijenjen u 16. st. podizanjem bastiona za obranu grada od Turaka. Osim dva velika bastiona, u kojima se danas nalaze gradski parkovi, i urbanizacija tog dijela grada umanjila je mogućnost utvrđivanja trase rimske ceste. Možemo samo pretpostaviti da je glavna uzdužna ulica *(decumanus maximus)*[2] vodila u ager u približno ravnoj crti.

Običaj pokapanja pokojnika duž prometnica koje su iz grada vodile prema obližnjim mjestima i dalje, bio je u rimsko doba opće poznat, pa tako i u Zadru. Iako nam rimske prometnice izvan poluotoka nisu poznate, prema dosadašnjim nalazima grobova možemo držati da je trasa putova uglavnom ostala nepromijenjena.

Nakana nam je da prema dostupnim i raspoloživim podacima damo sažet pregled dosadašnjih nalaza grobova i prethodni izvještaj o novim istraživanjima na Benkovačkoj cesti.

Na prostoru izvan Poluotoka, gdje su se nalazile nekropole, ni u prijeratnom ni u poslijeratnom razdoblju nisu vršena sustavna istraživanja kojima bi se bolje osvijetlili neki od problema, kao npr. rasprostranjenost i datiranje pojedinih dijelova nekropole. Svi arheo-

[1] M. SUIĆ, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976, str. 20.
[2] M. SUIĆ, sp. dj., str. 129.

loški radovi vezani su uz građevinske radove, vršeni su usporedo s njima i to na točno određenom prostoru, katkad suženom samo na prokope za temeljenje.

S obzirom na važnost i značenje nekropole pokušali smo na slici 1 dati topografske podatke o dosadašnjim nalazima grobova iz rimskog doba na širem gradskom području. Pri tome se mora, na žalost, voditi računa o činjenici da samo dio materijala dolazi u Muzej, i to možda manji, a ostalo se uništi, zadrže nalaznici ili otuđi na drugi način.[3]

Kako je upravna zgrada Muzeja u prošlom ratu izgorjela, danas ne raspolažemo ni približnim podacima o okolnostima pod kojima su nađeni pojedini grobovi. U razdoblju do godine 1927, do kad je vođena ulazna knjiga započeta godine 1898. (Libro d'accesso), u Muzej su ušli, pretežito otkupom, predmeti iz 18 grobova. Grobovi su pronađeni pri gradnji ili uređenju okoliša obiteljskih kuća ili pri manjim javnim radovima, uglavnom na prostoru uz Benkovačku cestu. Podrobnije okolnosti nalaza uglavnom su nedovoljno opisane. 17 je grobova sadržavalo spaljene pokojnike i mogu se, prema prilozima, datirati od početka 1. do sredine 2. st. n. e. Jedan od njih, pronađen sjeverno od raskrižja (»in fondo S. Stipanovich al croceria della strada del Barcagno colla strada maestra«), bio je napravljen od tegula s dvoslivnim pokrovom.[4]

Za razdoblje od godine 1927. do konca drugog svjetskog rata imamo još oskudnije podatke. Naime, godine 1928. u Muzeju se počela izrađivati nova ulazna knjiga, koja je danas sačuvana samo u nekoliko svezaka, tako da za veći broj grobnih cjelina nemamo nikakvih podataka, niti im znamo točan broj. Jedini su pokazatelj oznake sačuvane u izložbenim vitrinama. Po njima zaključujemo da je u Muzej u tom razdoblju došlo oko 50 grobnih cjelina. Broj sakupljenih grobnih cjelina bio je veći, jer sve grobne cjeline (odnosno sav materijal iz grobova) nisu bile izložene.[5] Od tih grobova objelodanjeno je 9, pronađenih zaštitnim istraživanjem prostora za gradnju stambenog kompleksa na Benkovačkoj cesti, oko 150 m istočnije od križanja s Murvičkom cestom.[6] Dva su groba sadržavala spaljene ostatke pokojnika, a 7 pokojnika pokopano je u grobovima od tegula. Jedan od grobova datiran je po novcima Proba u konac 3. st. n. e.

[3] U poslijeratnom razdoblju osobito je intenzivna izgradnja obiteljskih kuća, a u novije vrijeme većih stambenih blokova upravo na prostorima uz glavnije prometnice, posebno uz Benkovačku cestu. O tome i: A. STIPČEVIĆ, Kulturno-povijesni spomenici u Arbanasima (Zadar), Radovi Centra JAZU, 24, Zadar 1977, str. 324.

[4] Materijal iz tog groba još nije identificiran, a prema oskudnim podacima u ulaznoj knjizi (Libro d'accesso) nije ga moguće datirati. To je ujedno i jedini grob s dvoslivnim pokrovom od tegula zabilježen na tom dijelu Zadra.

[5] R. VALENTI, Il Museo Nazionale di Zara, Roma 1932, str. 24—26 i slike na str. 40 i 41. Valenti izričito napominje da je zbog skučenog prostora od 120 grobova izloženo 61.

[6] R. U. INGLIERI, Tombe romane di Jadera, Notizie degli scavi di antichità, vol. XIV, 1938, Roma 1939, str. 302—308.

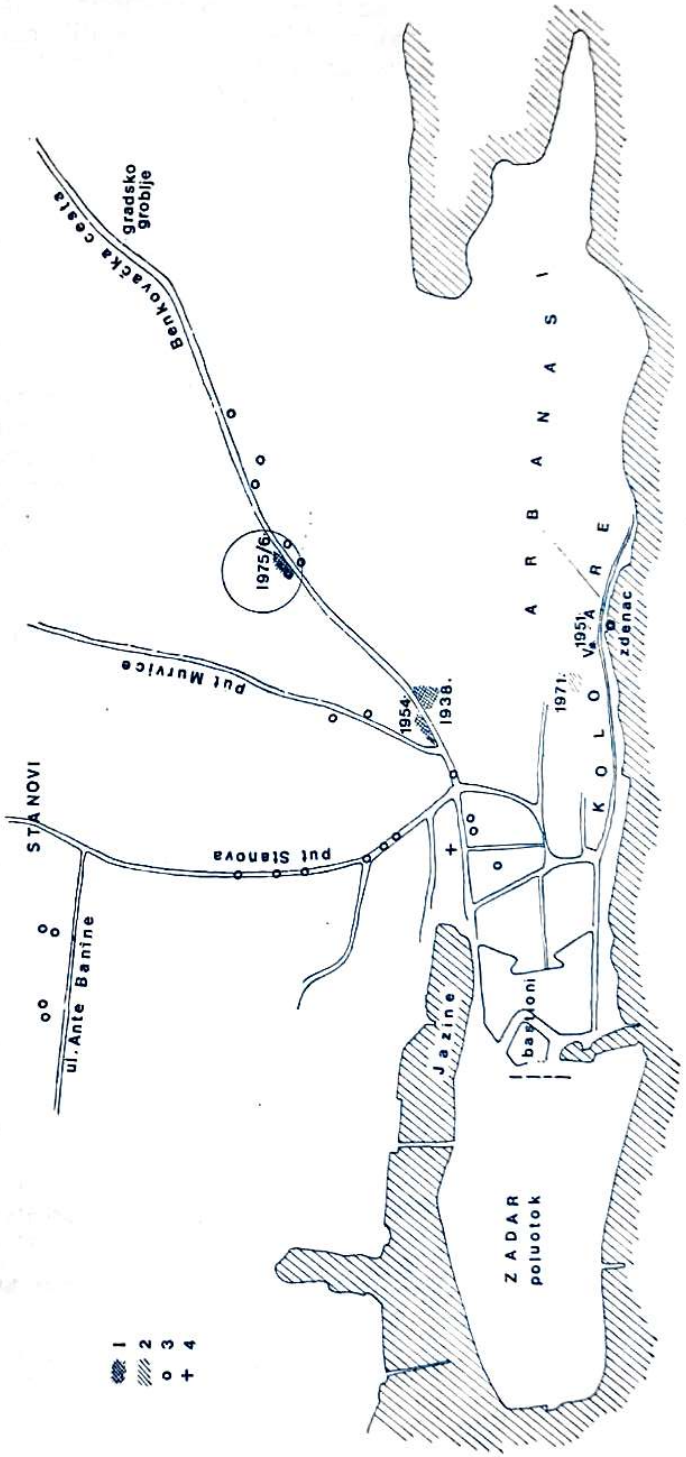

Sl. 1. Orijentacioni plan Jadera (Zadar) s naznačenim položajem groblja i nalazima grobova: 1. zaštitna istraživanja, 2. područje hotela »Kolovare«, 3. položaj pojedinačnih nalaza, 4. približan položaj groba od tegula. — Fig. 1. Plan général de Iader (Zadar); sont indiquées la position de la nécropole et celle des tombes trouvées: 1. fouilles de protection, 2. position de l'hôtel »Kolovare«, 3. disposition des vestiges isolés, 4. position approximative de la tombe en tuiles (tegulae).

Kako su oznake u vitrinama sadržavale vrlo oskudne podatke (položaj i godinu nalaza, broj groba), pobliža lokacija ostalih nalaza grobova ne može se odrediti. Većina grobova ima oznaku »Val de Ghisi« — uvala Jazine. Na području Stanova nađena su 4 groba, Put Stanova 4, a na Benkovačkoj cesti, bliže današnjem gradskom groblju, nađeno je 6 grobova.

U poslijeratnom razdoblju, osim slučajnih nalaza, vršena su i zaštitna istraživanja i to na području Tvornice duhana, uz Benkovačku cestu kod križanja s Murvičkom cestom, te u novije vrijeme uz Benkovačku cestu kod križanja s Prilazom oslobođenja.

Godine 1951. istražen je dio nekropole otkriven u dvorištu Tvornice duhana[7] s grobovima iz kasnog carstva. Pokojnici su pokopani u grobovima od tegula s dvoslivnim pokrovom, dok su dječji grobovi napravljeni od dijelova amfora. Nešto sjeverozapadnije od Tvornice duhana otkriven je godine 1971. nastavak te nekropole pri kopanju temelja za Hotel »Kolovare«.[8] O nalazu grobova Muzej je obaviješten nakon završenog iskopa.[9] U profilima otkopanih prokopa moglo se utvrditi slijedeće: ustanovljena su dva groba od tegula s dvoslivnim pokrovom, 8 grobova od dijelova amfora, 11 grobova od tegula — tu su bile vidljive samo vodoravno položene tegule na kojima je ležao pokojnik, dok nam izgled groba nije poznat. 4 groba građena su od kamenih ploča vezanih žbukom koja je sadržavala dosta primjesa stučene opeke, a nađeno je dosta tragova zidanih grobova, prema razmještaju — desetak. U profilima je također uočeno nekoliko ulomaka posuda od pečene zemlje i stakla, ulomak željeznog noža. Od nalaza sačuvana je samo kasnoantička brončana kopča.[10]

Godine 1954. vršena su zaštitna istraživanja dijela nekropole na križanju Benkovačke i Murvičke ceste, istodobno sa zemljanim radovima za gradnju stambenih objekata.[11] Ukupno je otkriveno 66 grobova. Prema načinu gradnje taj dio nekropole sadržavao je grobove od tegula s dvoslivnim pokrovom, grobove zidane od kamena, grob s nadsvođenom grobnom prostorijom i grobove bez grobne arhitekture. Grobovi su datirani od 1. do 4. st.

Ostali nalazi iz poslijeratnog razdoblja predstavljaju slučajno otkrivene grobove pri građevinskim i drugim javnim radovima, pretežito na području Stanova, Jazina, Puta Murvice, Benkovačke ceste i raskrižja »Relja«. Svi grobovi sadržavali su spaljene pokojnike.

[7] I. PETRICIOLI, Nalaz kasnoantičkih grobova u Zadru, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 54, Split 1952, str. 199 i d.; M. SUIĆ, Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera. Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru, sv. 2, 1956—1957, Zadar 1958, str. 15 (u daljem tekstu: M. SUIĆ, 1958); M. SUIĆ, Rad Arheološkog muzeja u Zadru od oslobođenja do 1959. godine, Diadora 1, 1959, Zadar 1960, str. 207 (udaljnjem tekstu: M. SUIĆ, 1960).

[8] J. MEDINI, Kult Apolona Likijskoga u Jaderu, Diadora 5, Zadar 1970, str. 134, bilj. 16; A. STIPČEVIĆ, sp. dj., str. 321.

[9] Radove je izvodilo GP »Jadran« iz Zadra.

[10] A. STIPČEVIĆ, sp. dj., str. 321, sl. 2.

[11] M. SUIĆ, 1958, str. 15, sl. 2; Isti, 1960, str. 208.

Muzej je, prema podacima koje smo uspjeli skupiti, obaviješten o nalazu oko 50 grobova.[12] Na žalost, većina otkrivenih grobova bila je potpuno ili djelomice uništena kada je o njima obaviješten Muzej. Ti su nam nalazi ipak dragocjeni za prikupljanje topografskih podataka o rasprostranjenosti groblja u rimsko doba. Najzapadniji nalaz, odnosno najbliži nalaz staroj urbanoj jezgri, otkriven je 1955. u vrtu kuće Babić uz Ulicu S. Markovića.

Najsjeverniji nalazi otkriveni su posljednjih godina sjeveroistočno od Ulice Ante Banine, pri gradnji Vojnog sportskog centra, te oko 300 m istočnije gradnjom obiteljskih kuća, a oko 30 m zapadno od Ulice put Biliga. Većina nalaza s tog nasjevernijeg dijela bila je potpuno uništena, a potom je o nalazima obaviješten Muzej.

To su za sada samo općeniti podaci o nalazima grobova u Zadru. Naknadno, kad se prema dostupnim podacima izdvoje grobne cjeline, dat ćemo potpuniju obradu tih nalaza.

Zaštitno istraživanje na Benkovačkoj cesti od godine 1975. do 1976.

U kasnu jesen godine 1975. kopani su s istočne strane Benkovačke ceste temelji za novogradnju u izravnoj blizini položaja gdje je ranijih godina pronađeno više grobova sa spaljenim pokojnicima. Sa zapadne strane cestu prate ostaci vodovoda kojim je protjecala voda od vrela Bibe kod Vrane do Zadra[13] (sl. 1). Kopajući temelje radnici su pronašli keramičke i staklene predmete, o čemu je obaviješten Muzej. Zahvaljujući razumijevanju i susretljivosti GP »Ivan L. Lavčević« iz Zadra[14] omogućeno nam je da, usporedo sa zemljanim radovima, izvedemo zaštitna istraživanja. Šira sustavna istraživanja nije bilo moguće provesti zbog novčane oskudice. Rezultati su ipak bili značajni: otkriven je dio rimske ceste, grobne prostorije, što su prvi dokumentirani nalazi u Zadru, i dvadesetak grobova. Radovi su s prekidima zbog loših vremenskih prilika potrajali do sredine veljače godine 1976.

Istražena je površina od približno 400 m². Istraživanje nije vršeno na čitavom prostoru istodobno. Kada je Muzej obaviješten o nalazu grobova, bio je već iskopan dio tog prostora, odnosno dio prokopa za temeljenje, površine oko 100 m². Zbog opće poznatih problema vezanih uz pomanjkanje novčanih sredstava za takve radove, a posebno uz osiguranje naknade izvođaču zbog zastoja radova,

[12] Ž. RAKNIĆ, Neki manji rimski nalazi iz Zadra, Diadora 3, Zadar 1965, str. 211, T. II; Isti, Nekoliko novih rimskih spaljenih grobova iz Zadra, Diadora 4, Zadar 1968, str. 211—213, T. I—III; Š. BATOVIĆ, Rad Arheološkog muzeja u Zadru u 1965. i 1966, Diadora 4, Zadar 1968, str. 302—303; Isti, Rad Arheološkog muzeja u Zadru od 1967. do 1969. godine, Diadora 5, Zadar 1970, str. 290—291; Isti, Rad Arheološkoga muzeja u Zadru od 1970. do 1972. godine, Diadora 6, Zadar 1973, str. 292.

[13] M. SUIĆ, 1958, str. 18—20; B. ILAKOVAC, Rimski vodovodi zadarskog područja, Zadarski vodovodi, Zadar 1976, str. 12 i d.

[14] Na tome posebno zahvaljujemo drugu Bosniću, direktoru toga poduzeća.

dogovoreno je da pratimo nastavak radova na kopanju temelja za novogradnju. Površina zemljišta bila je prvotno jaružalom nešto snižena tako da su zidovi grobnih prostorija bili gotovo pri površini i dijelom, u prokopima, presječeni. Nakon završetka zemljanih radova, dok su se izvodili građevinski radovi na temeljima novogradnje, pristupili smo istraživanju površine tzv. »poslovnog prostora« novogradnje i to na cijeloj površini od oko 160 m². Za te radove dijelom nam je sredstva osigurao SIZ za kulturu općine Zadar. Konačno, nakon podizanja temeljnih zidova stambene zgrade, pristupilo se kopanju prostorija unutar njih. Ti su radovi tekli usporedo s podizanjem zidova za prizemlje, što je uvelike smanjilo i vrlo često potpuno onemogućilo svaku preglednost istraženih prostora, odnosno grobnih prostorija i grobova unutar njih, te odnosa prema cesti. Cjelovitija slika dobila se tek naknadno nakon izrade tlorisa.

Dubina je istraženog zemljišta različita. U »poslovnom prostoru« dubina je iznosila 70 do 100 cm, u prokopima 70 do 220 cm, a unutar temeljenih prostorija novogradnje oko 120 cm, jer se na toj dubini javlja zdravica. Dubina je mjerena prema površini kolnika Benkovačke ceste.

Rimska cesta najcjelovitije je istražena u tzv. »poslovnom prostoru«. Bila je uočljiva na cijeloj dužini iskopanog zemljišta i to uz zapadnu stranu (sl. 2). Dijelom je prekriva suvremena prometnica — Benkovačka cesta. Kako su na većem dijelu već bili iskopani prokopi za temelje, u profilima otkopanog zemljišta uočavala se linija rimske ceste (sl. 3). U »poslovnom prostoru« cesta je otkrivena u dužini od 9 m, u širini od 4,30 m i na dubini od 60 cm ispod površine kolnika Benkovačke ceste (T. I, 1). Od zapadnog zida grobnih prostorija udaljenost je iznosila 2,60 m.

S istočne strane cesta je obrubljena nepravilnim, ali vrlo čvrsto povezanim kamenjem, oko desetak centimetara povišenim u odnosu na sačuvanu površinu ceste. To je zapravo potporni zidić, jasno uočljiv u profilima iskopanih prokopa. Zid je širok 48 cm, visok oko 50 cm. Građen je od krupnijeg nepravilnog kamenja, vezanog s dosta žbuke. Razmak između tog potpornog zida i zidova grobnih prostorija iznosio je, kako je spomenuto, 2,60 m. Bio je ispunjen nasipom gline i pjeskulje jednolične žućkastosmeđe boje, debljine oko četrdesetak centimetara. To je vjerojatno bio nogostup. Dubina mu je iznosila oko 60 cm, odnosno bio je na približno istoj dubini kao i cesta.

Ukupnu širinu ceste nismo utvrdili jer je dijelom prekriva suvremena prometnica. Možemo se samo nadati da će u sklopu uređenja okoliša novogradnji, a tu se nalaze i posljednji malo bolje očuvani ostaci nosača vodovoda, naći svoje mjesto i istraživanje odnosa ceste prema vodovodu te njihova prezentacija.

Grobne prostorije također su otkrivene na cijeloj dužini istraženog prostora. Na žalost, veličine svih prostorija nisu ustanovljene zbog djelomičnog prethodnog uništenja pri građevinskim radovima, kao i zbog nedovoljne istraženosti (sl. 2).

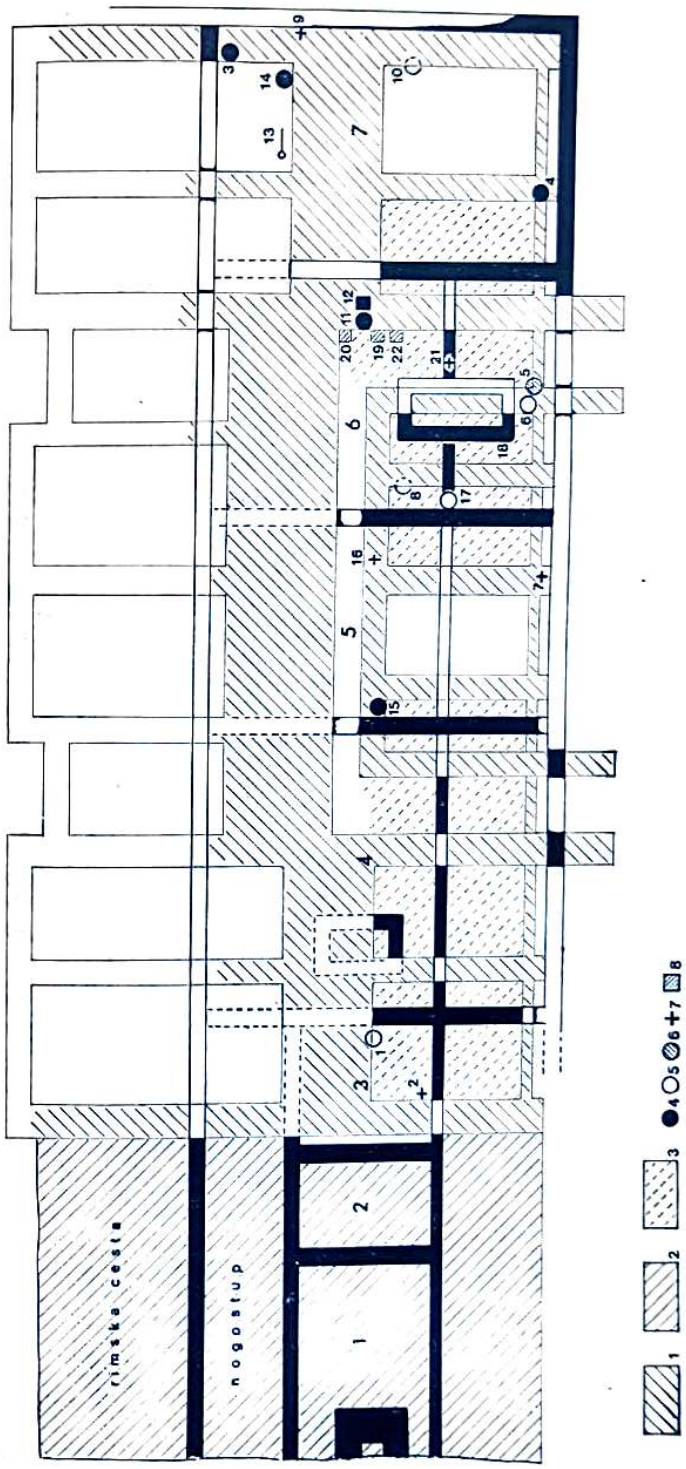

Sl. 2. Plan istraženog prostora s naznačenim otkrivenim objektima: 1. istraženi prokopi, 2. istraženi »poslovni prostor«, 3. prostori unutar temelja, 4. kamene urne, 5. keramičke urne, 6. staklena urna, 7. nalazi priloga, bez kostiju, 8. grobovi sa žbukom. — Fig. 2. Plan de l'espace fouillé avec indications d'objets découverts: 1. fossés recherchés, 2. »les locaux« fouillés, 3. espace à l'intérieur des fondations, 4. urnes en pierre, 5. urnes en céramique, 6. urne en verre, 7. offrandes, sans assements, 8. tombes avec du mortier.

Iako je nogostup sigurno utvrđen u tzv. »poslovnom prostoru«, njegovo postojanje na ostalom dijelu nije pouzdano. Držimo da ga posve sigurno nije bilo na sjevernom dijelu jer su na prostoru gdje bi trebao biti produžetak nogostupa otkriveni grobovi 3, 13 i 14 i produženi zidova grobnih prostorija, a osim toga ni u profilima otkopanih prokopa nije se nogostup mogao identificirati. Možemo pretpostaviti da je nogostup pratio samo prve tri grobne prostorije, dok je između otkrivenih dijelova grobne prostorije 4 i rimske ceste sloj bio znatno poremećen, a podrobnije provjeravanje nije bilo moguće naknadno provesti s obzirom na to da su radovi na temeljenju novogradnje bili u tijeku.

Promatrajući tloris otkrivenih zidova, možemo osim potpornog zida ceste uočiti tri uzdužna zida grobnih prostorija u smjeru sjever — jug, koja idu usporedo s cestom.

Prvi uzdužni zid odvaja grobne prostorije od nogostupa, a ustanovljen je samo u prostorijama 1—3. Njegov je nastavak dalje prema sjeveru nesiguran. Temeljna stopa tog zida građena je od sitnijeg kamenja, vezanog s vrlo mnogo žbuke, širine 58—60 cm. Sâm zid građen je od krupnijeg kamenja, kod grobne prostorije 1 dosta nepravilnog. Zid grobne prostorije 2 građen je od većeg kamenja, ponešto zaravnjenog, vezan je s dosta žbuke. Širok je 45 cm i sačuvan u jednom nizu visine 15—20 cm. Oba su lica zida bila ožbukana, samo je razina žbuke s nutarnje strane prostorije 2 za 4—6 cm viša. Taj se zid nastavlja prema istoku i dijeli grobne prostorije 1 i 2. Visina prvog uzdužnog zida iznosila je 25 cm, a sačuvana visina nalazila se na dubini 35 (vrh) do 60 (dno) cm ispod površine kolnika današnje prometnice.

Drugi uzdužni zid uočen je na cijelom prostoru, tj. uz grobne prostorije 1—6, osim u grobnoj prostoriji 7. Pretpostavljamo da ga tu nije ni bilo jer nije uočen ni u profilima prva dva najsjevernija prokopa. Taj je zid u najvećoj visini sačuvan u prve tri prostorije, oko 40 cm, a na dubini od 50 cm, odnosno s temeljnom stopom 75—90 cm, dalje je sačuvan isključivo u temeljnoj stopi. Temeljna je stopa bila visoka 25—40 cm. U grobnoj prostoriji 6 zid je presječen polaganjem keramičke urne s prilozima — grob 17, građenjem groba 18, te grobom označenim kao 21, koji je nađen na površini, iznad tog zida, gdje su uočeni brojni ulomci ugljena, kostiju te nekoliko ulomaka predmeta. Pretpostavljamo da je zid, ako i ne u prostorijama 4 i 5, a ono svakako u prostoriji 6, dijelom srušen proširenjem grobnih prostorija, odnosno izgradnjom trećeg — stražnjeg uzdužnog zida. Temeljna stopa drugog uzdužnog zida građena je od sitnijeg kamenja vezanog s vrlo mnogo žbuke, širine 45 cm. Sâm je zid bio širok 37 cm, građen od nejednako uslojenog kamenja srednje veličine, vezanog s dosta žbuke.

Treći uzdužni zid najbolje je istražen na sjevernom dijelu, a uočeno je njegovo postojanje od grobne prostorije 4 do 7. Temeljna stopa zida građena je slično ostalim zidovima: od sitnijeg nepravilnog

kamenja, vezanog s vrlo mnogo žbuke, širine 60 cm, a visine 40—60 cm. Zid je širok 45 cm, građen od oklesanog kamenja srednje veličine. Sačuvan je u najvećoj visini od 35 cm, a na dubini od 50 do 130 cm (T. I, 2).

Kopanjem sjevernog produžetka iste novogradnje otkriven je nastavak trećeg uzdužnog zida, ali nisu uočeni ni tragovi poprečnih zidova ni tragovi ukopa.[15] I na tom dijelu iskopan je prostor od oko 400 m².

Godine 1978. kopani su temelji za stambenu višekatnicu oko 50 m južno uz Benkovačku cestu. Kako se, na žalost, radilo jaružalom, cijeli prostor bio je već prerovan prije našeg dolaska,[16] U profilima iskopanog zemljišta nisu osim linije rimske ceste uočeni tragovi zidova za grobne prostorije, a ni ostaci predmeta na površini.[17]

Poprečni zidovi koji su dijelili grobne prostorije građeni su na isti način kao i prethodni. Temeljna im je stopa bila široka 60 cm, a sâm je zid bio širok 45 cm. Ponegdje, kao npr. kod pregradnog zida između grobnih prostorija 5 i 6, sačuvana je žbuka kojom je lice zida ožbukano (T. II, 2). Visina temelja iznosila je oko 70 cm, dok je zid bio visok oko 20 cm, odnosno sačuvan je u jednom nizu kamenja.

Veličine su grobnih prostorija različite:

Grobna prostorija 1 bila je široka 4 m, a istražena je u dužini od 5,70 m. Na južnom dijelu, uz rub iskopa, otkriveni su ostaci temelja neke prostorije, vjerojatno groba. Debljina zidova iznosila je 80—90 cm, a zidovi su građeni od sitnijeg kamenja vezanog s vrlo mnogo žbuke. Tragovi pokapanja pokojnika u prostoriji 1 nisu ustanovljeni.

Grobna prostorija 2 bila je velika 4 x 2,50 m. Ni u ovoj prostoriji nisu uočeni tragovi ukopa.

Grobna prostorija 3 vjerojatno je bila velika 4 x 3,50 m. U toj su prostoriji nađena dva groba. Predmeti iz ta dva groba bili su najranije otkriveni nalazi o kojima je obaviješten Muzej. Oba groba nisu cjelovito sačuvana, a nalazila su se na dubini od 90, odnosno od 100 cm. Od predmeta koji su pripadali grobu 1 sačuvana je samo keramička posuda *(olla cineraria)*. Sadržaj posude ispražnjen je prije našeg dolaska. Naknadnim kopanjem unutar temeljnih prostorija novogradnje pronađena je svjetiljka kratkog zaobljenog nosa, a i veća količina ulomaka amfora. Od priloga grobu 2 prvotno su bile otkrivene dvije staklene bočice i jedna zemljana, a naknadno je kopanjem unutar temeljnih prostorija pronađeno na dubini od 160 cm

[15] Taj dio objekta sagrađen je dijelom na mjestu gdje se nalazila obiteljska kuća. Vlasnik nam je pričao da je pri gradnji kuće i uređenja vrta nailazio na grobove, no o tome Muzej nije obaviješten.

[16] Radove je izvodilo GP »V. Gortan« iz Zagreba, koje je dobilo dozvolu za podizanje objekta uz uvjet da prethodno osigura arheološka istraživanja jer je u međuvremenu to područje zaštićeno. Međutim, o početku radova Muzej nije obaviješten.

[17] Nasuprot tome na površini istraženog prostora za novogradnju skupljeno je dosta ulomaka keramičkih i staklenih posuda i dr.

desetak raznih ulomaka. Zanimljiv je nalaz okova za plombiranje kamene urne — na temelju toga nalaza mogli bismo držati da su spaljeni ostaci pokojnika bili u njoj pohranjeni.

Čvršći element za datiranje upotrebe grobne prostorije 3 pruža nam svjetiljka kratkog zaobljenog nosa — te su svjetiljke bile osobito raširene u sredini 1. st. Nije nam nakana ovdje dati analizu materijala, no možemo okvirno datirati oba groba iz prostorije 3 u drugu polovicu 1. st. Tragovi mjesta spaljivanja pokojnika — *ustrinum* — nisu ustanovljeni.

Za točno određivanje veličine grobne prostorije 4 nemamo pouzdane podatke. Sigurna je dužina prostorije u smjeru sjever — jug 8 m. Ako pretpostavimo da između ceste i te grobne prostorije nije bilo nogostupa, tada njena širina (istok — zapad) do drugog uzdužnog zida iznosi 6,70 m, odnosno 10 m s proširenjem do trećeg uzdužnog zida. Istraživanjem unutar temeljnih prostorija otkriven je ostatak zida koji se pružao u smjeru sjever — jug i skretao prema zapadu. Sačuvan je u jednom nizu kamenja, vezanog s vrlo mnogo žbuke. Na žalost, kako se nalazio u izravnoj blizini otkopanih prokopa, nije bilo moguće naknadno ispitivati točnu veličinu, a zbog toga ni odrediti namjenu. Pretpostavljamo da je taj zid dio groba, pa je na tlorisu tako rekonstruiran. Drugi tragovi ukopa pokojnika u grobnoj prostoriji 4 nisu nađeni.

Grobna prostorija 5 bila je velika 5,5 x 10 m. U toj su prostoriji pronađena 3 groba. U grobu 7, uz ulomke staklenih i keramičkih posuda, uz nekoliko komadića spaljenih kostiju, od najzanimljivijih nalaza možemo spomenuti nalaz tanjura od tamnozelenog stakla, koštanu kocku i 14 žetona od staklene paste u bijeloj, crnoj, žutoj, plavoj i zelenoj boji, te ovalne svjetiljke s ramenim volutama. Grob 15 sastojao se od kamene urne položene u sloju paljevine na dubini od 110 cm (dno); u njoj se nalazila staklena olla s poklopcem i prilozi. Uz više staklenih bočica i balzamarija pronađeno je i nekoliko ulomaka staklenih i keramičkih predmeta, brončana fibula, te novac Domicijana. Grob 16 pronađen je proširivanjem uzdužnog prokopa i to su nađeni samo prilozi, a način ukopa nije nam poznat, jer su ostali dijelovi groba vjerojatno uništeni prethodnim kopanjem. Od priloga najzanimljiviji je nalaz male keramičke posude od grube nepročišćene gline crno pečene i koja nije rađena na lončarskom kolu, već potpuno predstavlja nastavak latenoidnih tradicija, te pehar od fine crvenkaste gline ukrašen okruglim udubljenjima u 4 niza s crvenim premazom.

Sva tri groba iz grobne prostorije 5 možemo šire datirati u drugu polovicu 1. st. n. e. Naime, svjetiljke s ramenim volutama datirane su u II. i III. trećinu 1. st. Grob 15 zbog novca Domicijana možemo datirati na konac 1. st. Iako za datiranje groba 16 za sada nemamo čvršćih okvira, na nešto ranije datiranje upućuje nalaz keramičke posude rađene bez lončarskog kola, što predstavlja jedinstven nalaz među dosad izoliranim grobnim cjelinama u našem Muzeju.

Grobna prostorija 6 bila je u smjeru sjever — jug duga 6,5 m, a široka 10 m. U toj je prostoriji pronađeno najviše grobova, po načinu ukopa i najraznovrsnijih. Zidani grob 18 otkriven je kopanjem prostora unutar temeljnih zidova novogradnje i to samo njegov južni dio. Grob je uglavnom prethodno uništen kopanjem prokopa za temelje. Grob je imao dimenzije 320 x 170 cm. Građen je od kamenja vezanog s dosta žbuke, vrlo je nepravilan i nejednake širine, od 40 do 60 cm. Zid groba nalazio se na dubini od 50 do 125 cm od površine kolnika ceste. Dno groba nalazilo se na dubini od oko 100 cm, odnosno 50—55 cm od vrha sačuvanog zida, a sastojalo se od vodoravno položenih tegula. Uz rub zida po cijeloj dužini groba bile su poslagane kupe kanalice *(imbrex)* (T, II, 1). Tegule su ležale na 5—6 cm debelom sloju smeđe zemlje, ispod koje se nalazio 2 cm debeo sloj paljevine. U grobu nisu pronađeni ostaci pokojnika. Kopanjem prokopa grob je presječen, ali u profilu prokopa s južne strane uočen je niz tegula i u sjevernom profilu presječeni sjeverni zid groba, tako da smo mogli odrediti veličinu groba. Ostaci pokojnika u grobovima 11 i 12 bili su pokopani u četvrtastu i okruglu kamenu urnu. Od zanimljivijih predmeta u grobu 11 pronađena je glinena svjetiljka u obliku posudice, a u okrugloj urni groba 12 bila je smještena staklena olla s poklopcem i u njoj 4 staklena balzamarija. Urne su pronađene jedna uz drugu, kopanjem poprečnog prokopa na dubini od 130 cm (dna urni). Prilozi uz grobove pronađeni su u manjoj udubini zaštićenoj vodoravno položenim ulomkom tegule iznad nje. Oko samih urni nisu nađeni prilozi. U udubini pronađeno je više keramičkih i staklenih predmeta, a svakako je najljepša amfora od bezbojnog stakla, visine 24 cm (T. IV, 2). Grobovi 5 i 6 također su pronađeni kopanjem prokopa. Grob 5 sadržavao je spaljene ostatke pokojnika pohranjene u staklenoj olli, u kojoj je osim kostiju nađeno i 11 ulomaka staklenih, keramičkih i koštanih predmeta. U izravnoj blizini bili su u keramičkoj posudi pohranjeni ostaci pokojnika — grob 6 — u posudi je između ostalih predmeta pronađen i novac Domicijana. U zemlji oko ova dva groba skupljeno je dosta priloga. Staklena olla groba 5 nalazila se na dubini od 70—90 cm, a keramička posuda groba 6 na dubini od 65—90 cm. Na tom mjestu bila su profilima otkopanih prokopa jasno uočljiva dva sloja paljevine i to na dubini od 100, odnosno od 110 cm. Grob 17 također je sadržavao spaljene ostatke pokojnika pohranjene u keramičkoj posudi na dubini od 100 cm (T. II, 2), a od priloga imao je keramičke posudice, staklene bočice (T. IV, 3), svjetiljku tzv. »Firmalampu« s otvorenim kanalom od diska prema nosu i sa žigom FORTIS, prsten od jantara i novac Domicijana. Pokojnik je pohranjen i kod groba 8 u keramičkoj posudi, no taj je grob većim dijelom uništen kopanjem poprečnog prokopa. Grobovi 19 i 20 sadržavali su vrlo oskudne ostatke pokojnika, s po kojom kosti, komadićima ugljena i skromnim prilozima — željeznim čavlima, spaljenim ostacima staklenih balzamarija (grob 19), svjetiljkom kratkog zaobljenog nosa (grob 20). Ostaci spa-

ljenog pokojnika pohranjeni su u manje jame široke tridesetak centimetara, a duboke 15—20 cm, a kao pokrov upotrijebljen je komad pločice od žbuke, zaravnjen s gornje strane, na dubini od 65 i 70 cm od površine asfalta do površine žbuke. Slično je i s grobom 22, koji je osim nekoliko ulomaka kostiju pokojnika također sadržavao i nekoliko ulomaka spaljenih predmeta ukopanih u jamu, ali kod njega nije nađen pokrov. Grob 21, kako je već spomenuto, nalazio se iznad drugog uzdužnog zida, no s obzirom na oskudne ostatke uzimamo ga s rezervom kao grob.

Prema tome, imamo prema načinu pokapanja u grobnoj prostoriji 6, 1 zidani grob, 2 ukopa unutar kamenih urni, 3 ukopa unutar keramičkih posuda, 1 u staklenoj olli, 2 ukopa u jamu sa žbukom kao pokrovom i dva ukopa bez grobne arhitekture.

U ovoj prostoriji pronađena su i mjesta spaljivanja pokojnika — *ustrinum* — na žalost, uz prokope ili u njima, pa ih nije bilo moguće cjelovito dokumentirati. Paljevina ispod sloja tegula groba 18 vjerojatno nije pripadala tom grobu. Kod groba 15 sloj paljevine, debeo desetak centimetara, nalazio se na visini poklopca kamene urne, odnosno urna je ukopana u sloj paljevine. Keramička posuda groba 17 također je ležala na sloju paljevine, a grobovi 5 i 6 nalazili su se 10, odnosno 20 cm iznad tog sloja. Kako je dno posuda kod oba groba na istoj dubini (90 cm), teško je za sada odrediti kojem je grobu pripadao pojedini sloj.

Prema prilozima u grobovima za sada možemo reći da je pokapanje u grobnoj prostoriji 6 obavljeno u tijeku 1. i na početku 2. st. Elemente za datiranje pruža nam osim novca Domicijana iz groba 6 i 17 i nalaz svjetiljke, tzv. »Firmalampe«, s otvorenim kanalom od diska prema nozi, koje se javljaju u početku 2. st., u koje vrijeme možemo datirati grob 17. Među prilozima grobu 5/6 nalaze se dvije svjetiljke, jedna kratkog zaobljenog nosa i druga uglatog nosa. S obzirom na nalaz novca Domicijana u grobu 6 za sada se mogu datirati oba groba na konac 1. st. Najbrojnije i najvrednije priloge dali su grobovi 11 i 12, a koje za sada možemo također šire datirati u 1. st. Grob 19 možemo prema svjetiljci kratkog zaobljenog nosa datirati u drugu polovicu 1. st. n. e.

Grobna prostorija 7 imala je istu veličinu kao 6, odnosno 6,50 x 10 m. Od groba 9 nađeni su samo ulomci keramičkih i staklenih posudica uočenih u profilu iskopanog prokopa, te nije posve pouzdano da je to grob. Grob 10 sadržavao je ostatke spaljenog pokojnika pohranjene u keramičkoj posudi. Ostaci posude pronađeni su u profilu otkopanog prokopa, odnosno grob je uništen kopanjem prokopa za temelje novogradnje. Grobovi 3, 4 i 14 sadržavali su ostatke pokojnika pohranjene u okruglim kamenim urnama. Grob 3 jedan je od najranije otkrivenih grobova. Pronađen je prije našeg dolaska na teren, otvoren i predmeti u njemu dijelom razbijeni. Nalazio se na dubini od 65 do 105 cm od površine asfalta. U kamenoj urni osim staklene olle nađeni su i dijelovi brončane kutijice, staklena bočica,

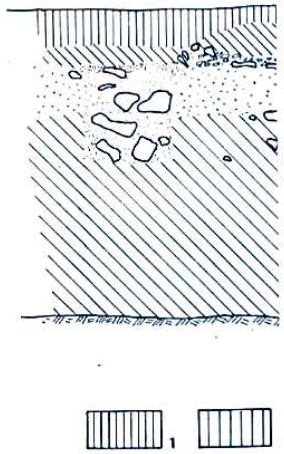

Sl. 3
zeml
zdra
route

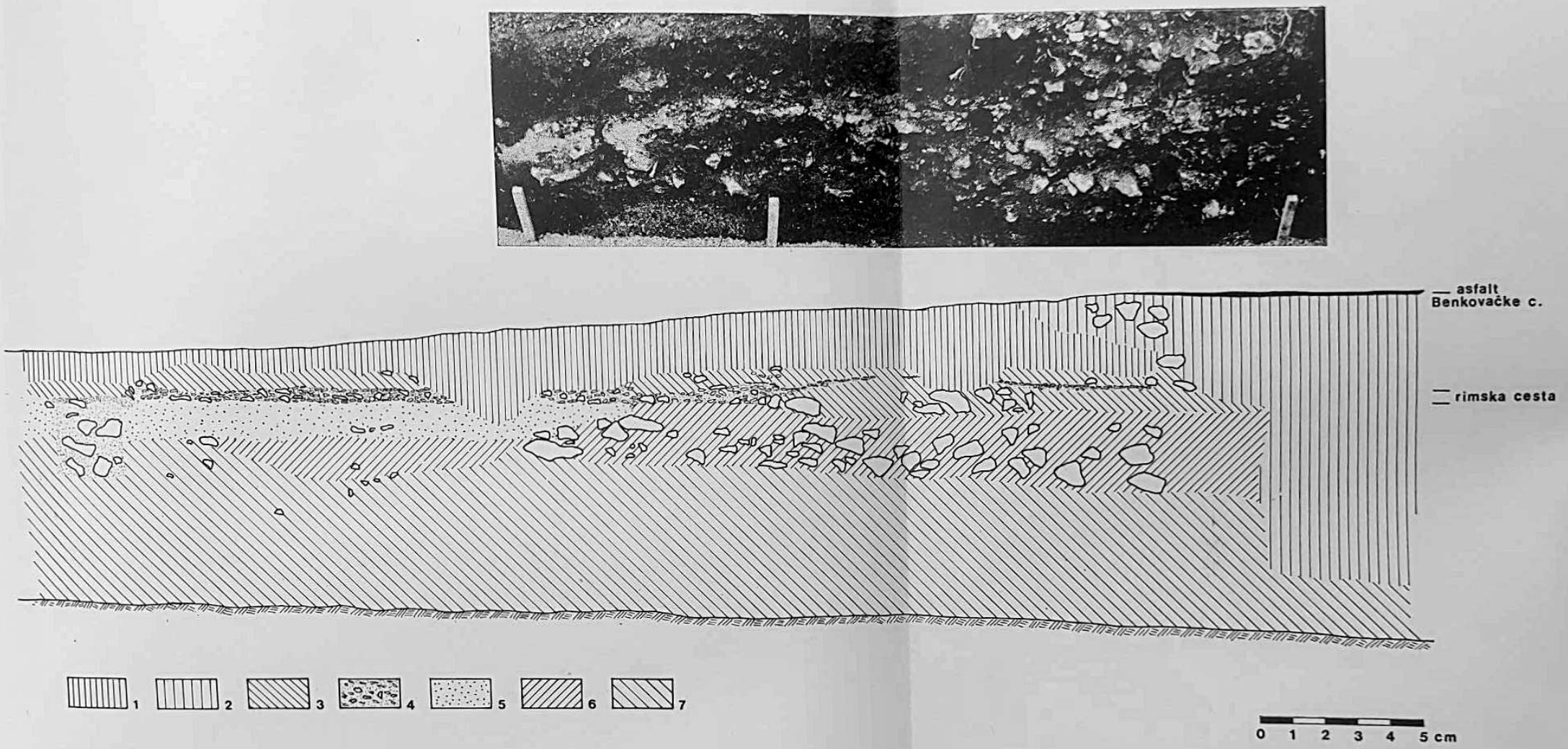

Sl. 3. Presjek kulturnih slojeva preko dijela rimske ceste: 1. humus, 2. recentni nasip uz današnju cestu, 3. crvenkastožuta zemlja pomiješana s glinom, 4. rimska cesta, 5. kompaktna žuta glina, 6. miješani sloj crljenice i gline, 7. crljenica — zdravica. — Fig. 3. Coupe des couches culturelles sur une de la route romaine: 1. humus, 2. remblai récent longeant la route actuelle, 3. terre rouge-jaunâtre mélée d'argile, 4. route romaine, 5. argile jaune compacte, 6. couche de terre rouge et d'argile, 7. terre rouge.

a u olli gema od staklene paste, novac Domicijana te denar Trajana. Po tome bi grob mogli datirati u početak 2. st. Grob 4 pronađen je također u vrijeme kopanja prokopa na dubini od 90 do 130 cm. Ispod okrugle kamene urne i pokraj nje nađeni su prilozi. Uz desetak staklenih posuda raznih oblika, koštane predmete, prsten od jantara, pronađena je i vrlo lijepo izrađena posuda s likom bradatog Dionisa (T. V)[18] I ovaj bi grob mogli šire datirati u 1. st. Grob 14 sadržavao je spaljene ostatke pokojnika pohranjene u okrugloj kamenoj urni (T. III, 1) položenoj na 2 cm debeo sloj paljevine, a na dubini od 60 do 105 cm od površine asfalta. Unutar kamene urne nalazila se staklena olla s poklopcem te 3 staklene bočice, svjetiljka »Firmalampa« otvorenog kanala od diska prema nosu, sa žigom FORTIS, te dva novca Domicijana. Unutar staklene olle nađene su male posude od staklene paste (visina 32—72 mm — T. III, 2; IV, 1, 4). Prema nalazu svjetiljki grob možemo datirati na početak 2. st. Jedini grob koji je sadržavao inhumirane ostatke pokojnika jest grob 13, a nalazio se pokraj groba 14, na dubini od 90 cm. Uz keramičke i staklene posude u grobu su nađene i 3 svjetiljke uglatog nosa, pa bi grob mogli šire datirati u 1. st.

Jedini je nalaz *ustrinuma* u grobnoj prostoriji 7 onaj ispod groba 14.

Prema tome, novim istraživanjima na Benkovačkoj cesti djelomice je utvrđena trasa rimske ceste, koja je otkrivena u širini od 4,30 m, a u ukupnoj dužini od 43 m. Ustanovljeno je da je između ceste i grobnih prostorija, bar dijelom, postojao nogostup širine 2,60 m.

Značajno je i dokumentiranje grobnih prostorija koje su služile za ukop članova obitelji. Dužina prostorija u smjeru istok — zapad kretala se od 4 m, kod prostorija 1—3, do 10 m u prostorijama 5—7. Širina prostorija (smjer sjever — jug) nije ujednačena. Najuža je grobna prostorija 2 (2,5 m), a najširа prostorija 4 (8 m).

Način pokapanja također se razlikuje. Samo 1 grob je inhumiran (13), u kamenim urnama pohranjeni su ostaci 6 pokojnika (grobovi: 3, 4, 11, 12, 14 i 15), u keramičke posude 5 pokojnika (1, 6, 8, 10 i 17), samo u staklenoj olli 1 grob (5). U iskopanoj jami pohranjeni su ostaci 3 pokojnika (grobovi 19, 20, 21). Kod ovog načina pokapanja grobovi 19 i 20 imali su pokrov od žbuke. Način pokapanja nije utvrđen kod 5 grobova (2, 7, 9, 16 i 22), bilo zbog prethodnog uništenja kopanjem prokopa, bilo zbog vrlo oskudnih ostataka pa ih uzimamo s rezervom kao grob (9, 22).

Šest grobova nalazilo se na mjestu spaljivanja (5, 6, 14, 15, 17 i 18). Među prilozima u grobovima izrazito prevladavaju posude od stakla kojih je cijelih ili u ulomcima nađeno oko 100 komada, nadalje

[18] Identična posuda pronađena je u Asseriji i čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu v. »Antički teatar na tlu Jugoslavije«, Novi Sad 1979, kat. br. 21.

predmeti od kovine (37), ali moramo napomenuti da su to pretežito čavli. Keramičkih posuda ili ulomaka nađeno je tridesetak, svjetiljki 14, koštanih predmeta 9 itd. Loše sačuvan novac (srednja bronca) priložen je u grobovima 3, 6, 14, 15 i 17 i to isključivo Domicijana, te jedan denar Trajana u grobu 3.

Vrijeme ukapanja na ovom dijelu zadarske nekropole možemo za sada šire datirati u 1. st. i na početak 2. st.

Iako grobne cjeline prispjele ranijih godina u Muzej nisu potpuno izdvojene ni obrađene, možemo ipak tvrditi da se prema prilozima ovaj dio nekropole potpuno uklapa među one iz ranijih godina. I kod tih grobova prevladava polaganje staklenih predmeta, dok je metalnih relativno malo.

Potpunu sliku načina pokapanja, ekonomskog položaja i društvenog statusa pokojnika, a time i gospodarskih i društvenih prilika u Zadru na početku povijesnog razdoblja, dobit ćemo tek nakon cjelovitog sređivanja svih grobova pa i ovih novootkrivenih.

FOUILLES DE PROTECTION DES TOMBES ROMAINES A ZADAR

(Résumé)

On donne dans cet article un aperçu chronologique des découvertes des tombes à Zadar — d'après les documents accessibles et disponibles — et un premier rapport sur les recherches récentes dans la localité qui longe la route dite Benkovačka cesta.

Les caractéristiques urbaines de l' ancienne colonie romaine IADER sont assez bien connues grâce surtout aux fouilles archéologiques effectuées après la dernière guerre au cours de laquelle la ville de Zadar avait été presque entièrement détruite. C'est ainsi que l'on a découvert le complexe du forum romain avec le Capitole, les thermes, les remparts avec les portes de la ville, les principales rues, les différents immeubles, etc.

Il n'en est pas de même avec les espaces historiques en dehors des remparts. Et pourtant, il y avait là à l'époque romaine une banlieu avec l'amphithéâtre, les routes qui conduisaient dans différentes directions et les nécropoles. La construction de deux grands bastions au 16e siècle — à l'époque où on renouvelait les fortifications de la ville — ainsi que la construction récente ont réduit considérablement les possibilités des fouilles archéologiques dans cette partie de la ville actuelle de Zadar.

A en juger d'après la disposition des tombes découvertes, on peut du moins supposer que les routes actuelles suivent à peu près les mêmes directions que les routes romaines. Les seuls renseignements, bien que défaillants, sur l'étendue des nécropoles sont fournis par les catalogues du matériel archéologique déposé au Musée. Or le bâtiment administratif du Musée a brûlé dans un incendie pendant la dernière guerre avec presque toute la documentation et la grande partie des catalogues. D' après les catalogues sauvés et les quelques renseignements accompagnant le matériel on suppose que le Musée avait recueilli jusqu'à la guerre 67 unités funéraires. Cependant ce nombre pourrait être plus élévé encore.

Après la guerre on a découvert fortuitement une cinquantaine de tombes et une centaine au cours des fouilles de protection.

Les fouilles de protection le long de Benkovačka cesta en 1975/76

A l'occasion des travaux sur les fondations d'un nouvel immeuble au bord de Benkovačka cesta (Route de Benkovac) qui mène de Zadar en direction du sud-est on a découvert une partie d'une nécropole romaine, partiellement dévastée partiellement recherchée au cours de ces travaux.

Vu ces circonstances, certains faits ne sont pas suffisamment documentés ni tout à fait clairs. Au cours de ces fouilles on a également détecté une partie du tracé de la route romaine, voire 4,30 m de sa largeur et 43 m au total de sa longueur. Cette route est en partie couverte par la

route actuelle (Benkovačka cesta), si bien qu'il fut impossible de mettre à jour sa largeur totale. Du côté est elle est bordée d'un mur d'appui; du côté ouest elle est longée du tracé de l'aqueduc. Entre le mur d'appui et les murs des pièces tombales on a découvert un troittoir large de 2,6 m, bien visible à côté des pièces tombales 1—3.

Les pièces tombales de familles sont bien documentées. La largeur de ces pièces — dans le sens Est-Ouest- allait de 4 m, dans les pièces 1—3, jusqu'à 10 m, dans les pièces 5—7. La largueur des pièces (sens Nord-Sud) varie: 2,5 m dans la pièce 2 et 8 m dans la pièce 4.

Le mode d'enterrement varie lui aussi. Il n'y a qu'une seule tombe à inhumation (13). Dans les urnes en pierre reposent les dépouilles mortelles de 6 morts (tombe 3, 4, 11, 12, 14 et 15), dans les vases céramiques il y a des dépouilles de 5 morts (1, 6, 8, 10 et 17), et une seule dépouille dans une *olla* en verre (tombe 5). Trois dépouilles incinérées ont été déposées dans une fosse (tombes 19, 20, 21). Dans ce mode d'enterrement les tombes 19 et 20 se distinguent par un couvercle applati en mortier. On n'a pas pu discerner le mode d'enterrment dans cinq tombes (2, 7, 9, 16 et 22), soit à cause de dévastations au cours des travaux précédents, soit à cause de peu de vestiges, si bien qu'il n'est même pas sûr qu'il s'agisse des tombes (9, 22).

Six tombes se trouvent à l'endroit même de l'incinération (5, 6, 14, 15, 17 et 18).

Parmi les offrandes dans les tombes on trouve le plus souvent des vases en verre: 100 exemplaires — en état intégral ou en fragments, puis des objets en métal (37) — pour la plupart des clous. On a trouvé également une trentaine de vases céramiques ou de leurs fragments, 14 lucarnes, 9 objets en os, etc.

La monnaie (bronze moyen) a été posée dans les tombes 3, 6, 14, 15 et 17. Elle est exclusivement de l'epoque de Domitien, sauf un denier de Trajan dans la tombe 3.

Cette partie de la nécropole peut être datée pour le moment et d'une manière assez large au 1er et au début du 2e siècle.

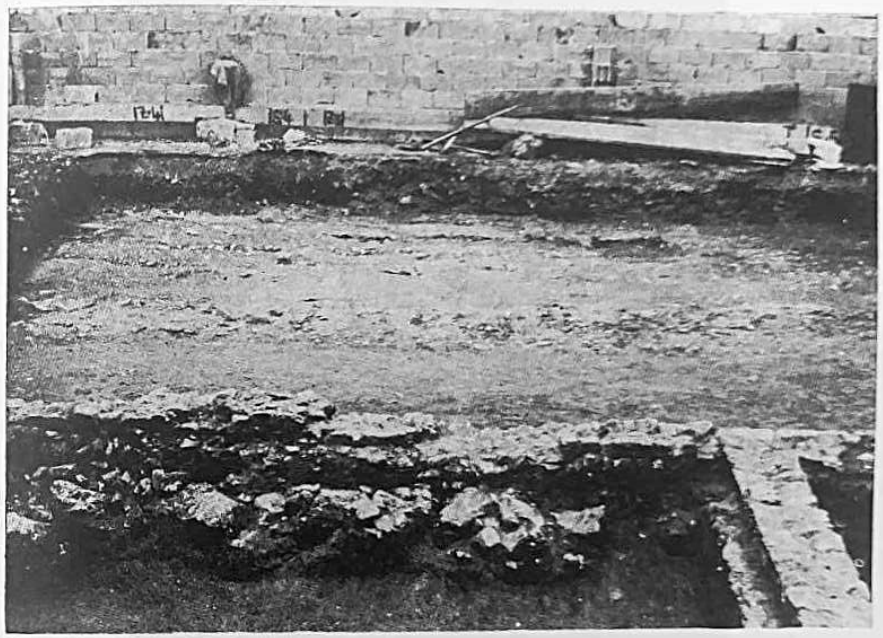

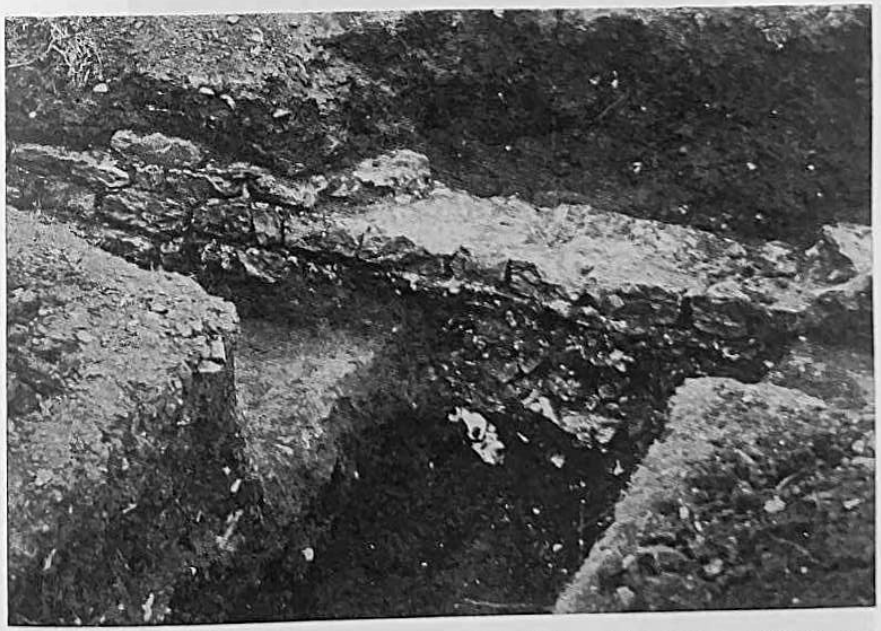

T. I, 1. Pogled na zidove grobnih prostorija i otkriveni dio rimske ceste u »poslovnom prostoru«, 2. struktura zida grobnih prostorija. — T. I, 1. Vue sur les parois des pièces tombales et une partie de la route romaine découverte dans »les locaux«, 2. structure de la paroi des pièces tombales.

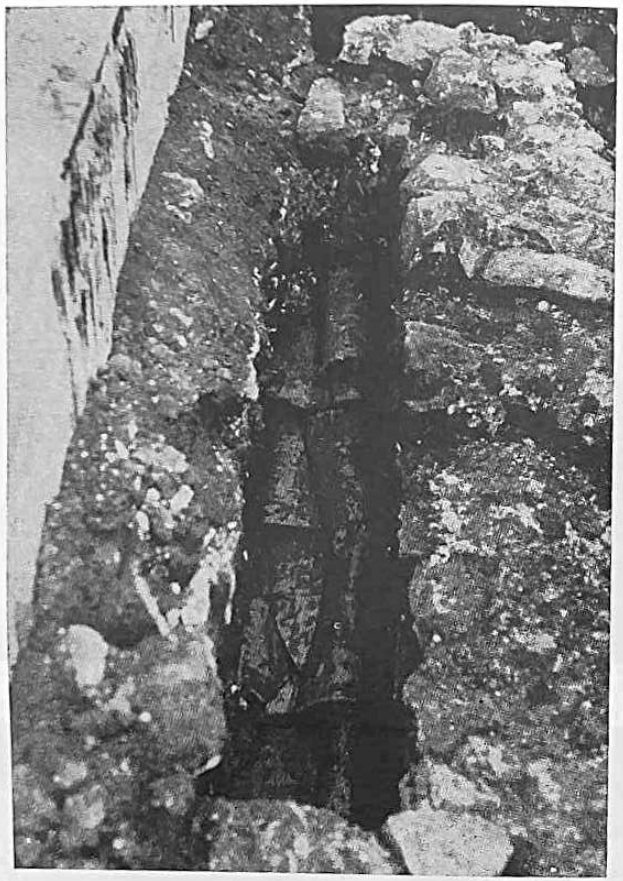

T. II, 1. Zidani grob 18; 2. Grob 17 sa zemljanom urnom i grobnim prilozima. — T. II, 1. Tombe maçonnée 18, 2. Tombe 17 avec urne en terre cuite et offrendes.

T. III, Grob 14; 1. kamena urna; 2. staklena urna s prilozima. — T. III Tombe 14: 1. urne en terre cuite, 2. urne en verre des offrandes.

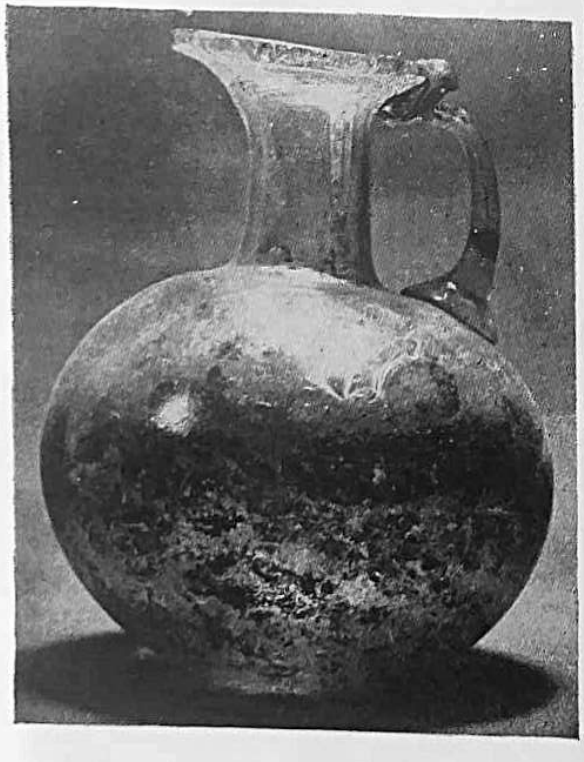

T. IV Staklene posude iz grobova 14 (1, 4), 11/12 (2); 17 (3). — T. IV Vases en verre des tombes 14 (1, 4), 11/12 (2), 17 (3).

T. V Keramička posuda s likom Dionisa iz groba 4. — T. V Vase céramique avec la figure de Dyonise, tombe 4.

Julijan MEDINI (Zadar)

PROVINCIA LIBURNIA

O položaju Liburna i Liburnije u rimskoj državi mnogo se raspravljalo.[1] U proučavanju tokova i osobitosti romanizacije[2] na tom području najveću pozornost istraživača privlačile su pojave u vezi s dobijanjem oprosta od tributa i širenjem italskog i rimskog građanskog prava.[3] Proces stjecanja italskog i rimskog građanskog pra-

[1] O granicama Liburnije u antici usp. M. SUIĆ, Granice Liburnije kroz stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru 2, 1955, str. 237 i d.; isti, Liburnia Tarsaticensis, Adriatica praehistorica et antiqua, Miscellanea Gregorio Novak dicata, Zagreb 1970, str. 705 i d.

[2] O nekim općim značajkama romanizacije u Liburniji usp. M. SUIĆ, Le problème de la romanisation de la population autochtone, Époque préhistorique et protohistorique en Yugoslavie, Recherches et résultats — Congres UISPP XIII, Beograd 1971, str. 361 i d.; J. J. WILKES, Dalmatia, London 1969, str. 192 i d., str. 308 i d., za onomastičke probleme značajan je rad D. RENDIĆA-MIOČEVIĆA Onomastičke studije na teritoriju Liburna, Zbornik Historijskog instituta u Zadru Filozofskog fakulteta u Zagrebu I, 1955, str. 125 i d. zatim niz radova R. KATIČIĆA (izbor najvažnijih radova tog autora kao i pregled starije literature vidi kod J. MEDINI, Etnička struktura stanovništva antičke Liburnije u svijetlu epigrafičkih izvora, referat održan na XI. kongresu SADJ u Prilepu, listopad 1976, Materijali XV, Beograd 1978, str. 67—85). Cjeloviti pregled stanja proučavanja onomastičke problematike u rimskoj Dalmaciji s literaturom usp. J. ŠAŠEL, L'anthroponymie dans la province romaine de Dalmatia, L' onomastique latine, 1977, str. 366 i d., a za Liburniju str. 375. Za neke etničke i socijalno-etničke aspekte romanizacije usp. radove G. ALFÖLDYJA, a osobito poglavlje o Liburniji u monografiji Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest 1965; navedena mjesta u citiranom djelu J. J. WILKESA i J. MEDINI, Ordines decurionum Liburniae, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio društvenih znanosti 5/1974, str. 27 i d.; u vezi s autohtonom komponentom u antičkom urbanizmu Liburnije značajna je sinteza M. SUIĆA Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976; za vidove romanizacije u duhovnoj svijesti usp. J. MEDINI, Antički kultovi na području ilirskih plemena Histra, Liburna i Japoda, tekst magistarske radnje obranjene god. 1974. na Odsjeku za arheologiju Fil. fak. u Zagrebu, poglavlje II, str. 77—191, gdje su obrađeni svi izvori arheološkog karaktera.

[3] W. KUBITSCHEK, De Romanarum tribuum origine ac propagatione, 1882, str. 81 i d.; ISTI, Imperium Romanum tributim discriptum, 1889, str. 105, bilj. 142; ISTI, Dalmatinische Notizen, Strena Buliciana, Zagreb—Split 1925, str. 209 i d. Taj je autor na temelju pojava u vezi s ranim stjecanjem italskog i rimskog građanskog prava zastupao tezu o uključenju Italije u granice Ita-

va kod Liburna obilovao je specifičnostima u odnosu na analognu pojavu kod svih ostalih plemena Ilirika i po vremenu kada se odigravao i po načinu kako se vršio.[4] Zahvaljujući znatno drugačijem prilazu i tumačenju nekih izvornih podataka o Liburniji (uglavnom onih iz II. st. n. e.), bilo je moguće taj proces, kao i postojanje kronoloških i sadržajnih osobitosti u romanizaciji Liburna, dovesti u vezu sa značenjem koji je pojam Liburnija imao u II. st. n. e.[5] Sažetak rezultata analize tih za antičku povijest zapadnih krajeva naše domovine veoma važnih pitanja, a koja su dijelom poslužila kao polazište i u ovom radu, jest slijedeći: u sredini II. st. n. e. ime *Liburnia* više nije označavalo samo teritorij gdje su živjeli Liburni nego se proširilo i obuhvatilo i oblast Japoda. Širenje tog imena bilo je, prema tom mišljenju, posljedica činjenice što su Japodi zajedno s Liburnima — koji su sudeći po pojavama i osobinama stjecanja rimskog civitata kao i vijestima historijskih vrela uživali dosta povoljan položaj u rimskoj državi kasnorepublikanskog i ranocarskog razdoblja — bili uključeni u onaj sudbeni okrug *(conventus iuridicus)* rimske provincije Dalmacije čije je središte bilo u Skardoni. Na taj su način bili podvrgnuti istom ili približno istom, tj. povoljnom postupku od strane rimske države i njenih organa.[6] Prema tim dostignućima ime *Liburnia* u to je vrijeme imalo ponajviše geografsko-teritorijalni karakter i sadržaj koji se utemeljio na zajedničkom životu Liburna i Japoda unutar istog juridičkog konventa u prvim stoljećima antike.

Polazeći od navedenih rezultata, a imajući na umu neke do sada u našoj nauci uglavnom neupotrebljavane ili veoma slabo upotrebljavane izvorne podatke mišljenja sam da se problem sadržaja i značenja pojma *Liburnia* može postaviti znatno šire, odnosno da je moguće utvrditi i dokazati da je to ime u nekim razdobljima antike i ranog srednjeg vijeka označavalo oblast i administrativno-teritorijalnog karaktera, a ne samo geografsko-teritorijalni pojam.

Temelj koji omogućuje stjecanje novih spoznaja o tim do sada nepoznatim osobinama razvoja Liburnije u antici i u ranom srednjem vijeku čine navodi jednog epigrafičkog i jednog literarnog povijesnog

lije. O korekciji te teze i šire o tom problemu usp. A. PREMERSTEIN, Bevorrechtete Gemeinden Liburniens in den Stadtlisten des Plinius, Strena Buliciana, str. 203—208; A. POLASCHEK, Aquileia und die Nordostgrenze Italiens, Aquileia 1953, str. 35 i d.; A. DEGRASSI, Il confine nord-orientale dell'Italia romana, Bern 1954, str. 94—100; G. ALFÖLDY, Municipes Tibériens et Claudiens en Liburnie, Epigraphica 23, 1962, str. 53—65; M. SUIĆ, Municipium Varvariae, Diadora 2, 1960—1961, str. 179—196; L. MARGETIĆ, Il Ius Italicum delle comunità liburniche (Plin. Nat. Hist. III, 21, 139), Živa antika 27, sv. 2 (1977), str. 401—409.

[4] J. J. WILKES, sp. dj., str. 159, 192 i d.; G. ALFÖLDY, Bevölkerung, str. 40 i d.; Istorija Crne Gore, Titograd 1967, str. 151 i d., M. GARAŠANIN, Crna Gora u doba rimskog carstva.

[5] M. SUIĆ, Nekoliko pitanja u vezi s antičkim Japodima, Arheološka problematika Like, Izdanje HAD, Split 1975, str. 109—116.

[6] M. SUIĆ, Nekoliko pitanja, str. 112 i d.

izvora. U oba se izvora Liburnija naziva provincijom *(provincia Liburnia)*. Podaci o Liburniji u tekstu natpisa CIL III 1919=8513= = 12813 (Dessau 2770) u znanosti se — posebno našoj ili uopće nisu iskorištavali, ili su se pak upotrebljavali u veoma maloj mjeri, a i tada samo djelomice i nepotpuno.[7]

Drugi izvor koji u nekoliko navrata naziva Liburniju provincijom jest Anonimni Kozmograf iz Ravene. Za razliku od navedenog natpisa, Ravenatovi su se navodi o Liburniji upotrebljavali, ali u znanosti još nije izvršena cjelovita analiza podataka koji se odnose na tu oblast.[8]

S obzirom na vrijeme nastanka, prvi izvor jest natpis (tj. natpisi) visokog funkcionara rimske države Lucija Artorija Kasta, koji je bio pokopan na svom imanju u antičkom *Pituntiumu* kod Salone (danas selo Podstrana, okoliš crkve sv. Martina).

Zbog važnosti podataka relevantnih za rješavanje postavljenog problema donosim oba natpisa u cijelosti:

D(is) M(anibus) L(ucius) Artori[us Ca]stus (centurio) leg(ionis) / III Gallicae item [(centurio) le]g(ionis) VI Ferra / tae item (centurio) leg(ionis) II Adi[utri(cis) i]tem (centurio) leg(ionis) V M(acedonicae) / C(onstantis) item p(rimi) p(ilus) eiusdem [leg(ionis)] praeposito / classis Misenatium [pr]aeff(ecto) leg(ionis) VI / Victricis duci legg[ionu]m Britanici / miarum adversus Arm[ori(can)o]s proc(uratori) cente / nario provinciae Lib[(urniae) iure] gladi vi / vus ipse sibi et suis [. . . . . ex te]st(amento).[9]

[7] Karakter i važnost podataka tog natpisa koji se odnose na Liburniju nisu uopće valorizirani u proučavanju povijesnog razvoja Liburnije i susjednih oblasti, pa čak niti u suvremenim djelima koja pretendiraju da budu cjelovite sinteze. Na temelju stava pojedinih autora, o čemu će biti riječi u daljnjem tekstu, očito je da su podaci tog natpisa koji se tiču Liburnije biti prešućivani, a bez ikakve argumentacije koja bi objasnila i opravdala takav postupak. Za ilustraciju takvog prilaza ovom natpisu dovoljno je navesti činjenicu da u suvremenoj sintezi J. J. Wilkesa, Dalmatia, str. 329, ne samo da nema pokušaja tumačenja podataka o Liburniji nego su oni čak i ispušteni na što je s pravom upozorio J. ŠAŠEL, J. J. Wilkes, Dalmatia, Gnomon, 44/1972, Heft 6, str. 582—583. Međutim, natpisu u cjelini pa i podacima koji se odnose na Liburniju svjetska je znanost iskazivala puno povjerenja koristeći se njegovim podacima u tumačenju u prvom redu pojava u vezi s razvojem vojne i administrativne organizacije rimske države u vrijeme kasnog Principata.

[8] Posebno treba upozoriti na dva rada u kojima su iskorišteni Ravenatovi podaci o Liburniji. To je M. SUIĆ, Liburnia Tarsaticensis i J. ŠAŠEL, Alpes Iuliana, Arheološki vestnik, XXI—XXII, 1970—71, str. 33 i dalje.

[9] Natpis je bio uklesan na prednju stranu sarkofaga. Natpisno je polje uokvireno plitkom profilacijom, a bočne su mu strane flankirane širokim pojasom stiliziranih cvjetova. Sačuvan je najveći dio natpisa na dva ulomka koja su odvojeno uzidana u ogradni zid groblja uz crkvu sv. Martina. Zbog toga je potrebno ispraviti u CIL III, a odatle i od drugih autora preuzeti podatak, o nalazu tog spomenika u Epetiumu. Epigrafička analiza spojenih fotografija oba ulomka uvjetovala je i u nekim važnim detaljima drugačiju rekonstrukciju teksta pojedinih redaka od one koja je bila predložena u CIL-u. Da bi se objasnili razlozi zbog kojih je došlo do tih promjena potrebno je navesti rekonstrukciju natpisa u CIL-u, a koju je u cijelosti prihvatio Pflaum:

2. CIL III 12791=14224

L(ucius) Artorius Castus p(rimi) p(ilus) leg(ionis) V Ma[c(edonicae)] prefec[t]us leg(ionis) VI Victric(is).

Ne ulazeći ovog trenutka u detaljnije objašnjavanje bogatog životnog puta Lucija Artorija Kasta, za istraživanje položaja Liburnije u rimskoj državi značajno je da se kao posljednja služba koju je taj pripadnik viteškog staleža obavljao navodi prokuratura u pokrajini koja u tekstu natpisa nosi naziv *provincia Liburnia (procurator centenarius iure gladi).*[10] Njegovo djelovanje u Britaniji (gdje je bio

D(is) M(anibus) L(ucius) Artori[us Ca]stus (centurio) leg(ionis) / III Gallicae item [(centurio) le]g(ionis) VI Ferra / tae item (centurio) leg(ionis) II Adi[utricis i]tem (centurio) leg(ionis) V M(acedonicae) / C(onstantis) item p(rimi) p(ilus) eiusdem [legionis] praeposito / classis Misenatium [item pr]aeff(ecto) leg(ionis) VI / Victricis duci legg(ionum) [duaru]m Britanici / miarum adversus Arm[oricano]s proc(uratori) cente / nario provinciae Lib[urn(iae) iure] gladi vivus ipse sibi et suis [.....ex te]st(amnto).[9]

Razlike u rekonstrukciji započinju već u trećem retku: u lakuni između dva ulomka nije bilo prostora za sva slova riječi *Adiutricis*, pa je očito da je ime legije bilo uklesano u obliku *ADIUTR*, ili što je vjerojatnije i logičnije u obliku *ADIUTRI* s tim što bi slova *T* i *R* bila spojena (kao u imenu šeste legije — *VICTRICIS* — u šestom retku). Smanjeni prostor također ne dozvoljava da se prihvati rekonstrukcija teksta u četvrtoj brazdi u obliku *LEGIONIS* nego u kratici *LEG*. Cjeloviti oblik te riječi odstupao bi od normi prisutnih u oblikovanju tog pojma u ostalim slučajevima na istom natpisu (5 puta se taj pojam piše u skraćenom obliku LEG!). U petom retku mora se ispustiti iz teksta predložena dopuna ITEM; prostor je naime upravo dovoljan samo za dva početna slova riječi *PRAEFF(ectus)*. Najviše poteškoća zadaje rekonstrukcija teksta u šestom i sedmom retku. Očito je, naime, da u šestom retku ne može biti riječ *DVARVM* u cjelovitom obliku kako se to predlaže u CIL-u, jer se u prostor mogu smjestiti i najviše 4 slova od kojih bi dva morala biti spojena. Pod pretpostavkom da to budu slova *VA* još uvijek nema dovoljno prostora za peto slovo te riječi *(V)*. Najvjerojatnije da riječ *DVARVM* uopće i nije bila uklesana nego riječ *LEGG[IONV]M* s tim što se je navođenjem dva *GG* nije htjelo označiti množinu nego broj legija iz sastava britanske vojske koje su bile pod zapovjedništvom Artorija Kasta u ekspediciji na Armoričane. U sedmom retku došlo je do ispuštanja čitavog jednog sloga *(CAN)* u akuzativu imena *ARMORICANOS* koje u tom obliku nije moglo biti uklesano. Razlog tome se može naći u nepoznavanju imena tog plemena od lapicide, kao što je to bio slučaj i s imenom u genitivu, *BRITANICIARUM* u istom retku, gdje je lapicida dodao jedan slog *(MI)* i oblikovao pojam u *BRITANICIMIARVM*. Zato je klesar i uklesao ime plemena na području današnje Bretanje u obliku *ARMORIOS*.

[10] Na natpisu su sasvim dobro sačuvana slova *PROVINCIAE LI*, dok je slovo *B* na samom rubu (frakturi) ulomka danas najvećim dijelom uništeno. Od njega je vidljiva okomita hasta i dio gornjeg polukružnog trbuha. Potrebno je napomenuti da se ogradni zid groblja u kojem su ulomci uzidani od davnine nalazi uz put, a kako je redak s riječima *PROVINCIAE LIB* smješten u donjem dijelu ploče, to jest gotovo u razini starog puta (a danas ispod razine rubnjaka Jadranske magistrale koji i sakriva dva posljednja retka natpisa), moglo je doći i do većih oštećenja slova *B* od Bulićevog vremena kada je taj velikan naše arheologije utvrdio da se radi o slovu B i na temelju čega je i došlo do dopune u tom dijelu natpisa (usp. CIL III 8513). Restitucija u ime

praeffectus leg. VI Victricis) i u Liburniji spada u vrijeme Komoda i, eventualno, nešto kasnije, kako je to lucidno dokazivao H. G. Pflaum, a o čemu će biti detaljnije govora.[11] Prema tome, navedeni podatak dokazuje da je antička Liburnija na koncu II. st. n. e. bila *provincia*, pa je slijedom toga natpis Lucija Artorija Kasta najstariji izvor koji donosi podatke o toj administrativno-teritorijalnoj jedinici rimskog carstva.

Na temelju podataka koje sadrži titula L. Artorija Kasta dan je odgovor i na pitanje kakva je karaktera bila ta administrativno-teritorijalna jedinica rimske države. Naime, sudeći po tom što je ta osoba bila *procurator centenarius provinciae Liburniae* sa sigurnošću se zaključilo da je Liburnija bila prokuratorska provincija pa se kao takva i nalazi u popisu prokuratorskih provincija.[12] Kao namjesnik prokuratorske provincije L. Artorije Kast bio je presidijalni prokurator, što znači da je na teritoriju Liburnije imao uglavnom sva ona prava koja su imali i svi drugi namjesnici konzularnog i pretorskog ranga na područjima svojih provincija.[13] Za razliku od tzv. financijskih prokuratora čije su se ingerencije iscrpljivale u vođenju financijske politike u provinciji, odnosno u brizi oko sakupljanja poreza i tributa raznih vrsta, presidijalni su prokuratori, prema jednom mišljenju, objedinjavali sva prava namjesnika (senatorskog ranga) s pravima i obvezama financijskih prokuratora.[14] Međutim, novija istraživanja pokazuju da u pravilu presidijalni prokuratori nisu imali *imperium consulare* na području svoje provincije te da je to bila bitna razlika između njih i namjesnika iz redova senatorskog

Lib(urniae) nesumnjivo je ispravna i zbog toga što niti jedna druga oblast rimske države ne dolazi u obzir, a tu su činjenicu uočili i prethodni istraživači najprije prilikom objelodanjivanja natpisa u CIL-u (Hirschfeld), a zatim i u tijeku iskorištavanja navedenih podataka (Marquardt, Cagnat, Pflaum). Imena rimskih pokrajina koja bi mogla doći u obzir imaju u početnom dijelu imena slovo *v* a ne *i (Lycia, Lycaonia)* dok se ime *Lib(ya)*, koje bi moglo doći u obzir jer se ponekad piše sa *i*, pojavljuje tek od vremena Dioklecijana (g. 297) s atributom *provincia*, jer su tek tada od rimske provincije Cyrenaike stvorene dvije posebne manje provincije *(Libia Superior* i *Libia Inferior*, usp. CHAPOT, s. v. *provincia* u Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités, IV, str. 731).

[11] H.-G. PFLAUM, Les carrières procuratoriennes équestres I, Paris 1960, str. 535—537, br. 196. O. HIRSCHFELD (Die Kaiserliche Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian, Berlin 1905², str. 377) je datirao natpis u poslijehadrijansko razdoblje, a RITTERLING (RE XII col. 1610, s. v. *legio*) u sredinu III. stoljeća.

[12] O. HIRSCHFELD, Die Kaiserliche Verwaltungsbeamten, str. 372—377; R. CAGNAT, Daremberg-Saglio, Dictionnaire IV, str. 663 s. v. *procurator*; H-G. PFLAUM, RE XXIII, 1, col. 1246, s. v. *procurator* donosi potpuno isti popis prokuratorskih provincija kao i Cagnat, ali izmijenjenim redoslijedom: *Judea, Raetia, Noricum, Mauretania Caesarensis, Mauretania Tingitana, Thracia, Epirus, Alpes Cottiae, Alpes Maritimae, Alpes Graiae, Sardinia, Corsica, Osrhoene, Liburnia.*

[13] O karakteru i značenju pojma presidijalni prokurator usp. O. HIRSCHFELD, sp. mj. i, osobito, H-G. PFLAUM, RE XXIII, 1 col 1267—1269, s. v. *procurator*. Najvažniji izvor za taj problem jest *Ulpianus, Digestae.*

[14] R. CAGNAT, sp. dj., str. 666.

staleža.[15] No, *L. Artorius Castus* bio je presidijalni prokurator *cum iure gladii*, što znači da je imao vrhovnu sudsku vlast i nad rimskim građanima na području svoje provincije.[16] Pravo *ius gladii* bilo je, i to kao jedno od osnovnih, sadržano i u *imperium consulare* namjesnika pretorskog i konzularnog ranga,[17] a njega nisu posjedovali ostali prokuratori, pa ni oni koji su se nalazili na čelu prokuratorskih provincija (presidijalni prokuratori), jer inače ono ne bi bilo posebno naglašeno u tituli kao što je to u slučaju L. Artorija Kasta i još nekih prokuratora. To znači da je jurisdikcija L. Artorija Kasta, a s tim u vezi i sve ostale ingerencije koje je on obnašao u prokuratorskoj provinciji Liburniji, bila zaista jednaka vlasti i pravima namjesnikâ konzularnog i pretorskog ranga u drugim, znatno većim provincijama.[18]

Cjelovito iskorištavanje podatka o provinciji Liburniji iz kraja II. st. mora obuhvatiti razmatranje slijedećih problema:

— kada je i zbog kojih razloga osnovana prokuratorska provincija Liburnija
— kakav je bio položaj prokuratorske provincije Liburnije u rimskoj državi i odnos prema provinciji Dalmaciji
— koje je područje obuhvaćala *provincia Liburnia*
— do kojeg je vremena ta administrativno-teritorijalna jedinica rimske države trajala i je li kakvog traga ostavilo njeno postojanje u ranosrednjovjekovnim povijesnim razdobljima.

Osim djelomičnog odgovora na prvo pitanje — i to isključivo s obzirom na njegov kronološki aspekt — navedene teze i problemi uopće nisu obrađivani niti u svjetskoj, niti u našoj historiografiji.

[15] H-G. PFLAUM, RE XIII 1 col. 1267, s. v. *procurator*. Ta se razlika izgubila tek u trećem stoljeću s reformama Septimija Severa kada su i vitezovi mogli obnašati službe koje su do tada bile pravna svojina pripadnika senatorskog staleža.

[16] O. HIRSCHFELD, sp. dj., str. 403—405.

[17] H-G. PFLAUM, Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romaine, 1950, str. 118; ISTI, RE XXIII 1 col 1267, s. v. *procurator*.

[18] H-G. PFLAUM, RE XXIII 1 col 1267, s. v. *procurator* »In mehreren anderen Fällen handelt es sich um Präsidialprokuratoren besonderes Art, so z. B. bei, *L. Artorius Castus* (CIL III 1919, vgl. 8513, 12813 = Dess. 2770 s. Carr. nr. 196), des einen Teil der Provinz Dalmatien, Liburnia, mit ausserge-wönlichen Vollmachten als *proc. centenarius provinciae Lib[urn(iae) iure] gladi* leitet, oder bei *C. Titius Similis* (CIL II 484 = Dess. 1372 s. Carr. nr. 330), wo der Titel *proc. prov. Mysiae inferioris, eiusdem provinciae ius gladi* bedeutet, dass man dem Finanzprokurator dieses Provinz die Vertretung des senatorischen Statthalters anvertraut hat«. Zbog toga se nikako ne može prihvatiti pretpostavka koju je iznio M. PAVAN, Ricerche sulla provincia romana di Dalmazia, Istituto veneto, Memorie, Classe di scienze morali e lettere, vol. XXXII, Venezia 1958, str. 189: »La provinzia della Liburnia di cui egli (L. Artorius Castus, op. J. M.) ebbe la procuratela riguardava probabilmente l'amministrazione di proprietà imperiale o degli alimenti«, pri čemu se poziva na ranije djelo H. G. Pflauma (Les procurateurs équestres, str. 120) i A. Degrassija (Il confine nord-orientale dell'Italia romana — usp. bilj. 79 i 85.

Problem kada je i zbog kojih je razloga osnovana provincija Liburnija potrebno je zbog same naravi stvari razlučiti u dva manja međusobno veoma povezana dijela: najprije je potrebno pronaći razloge koji su uvjetovali da *L. Artorius Castus* postane *procurator centenarius provinciae Liburniae iure gladii*, a zatim odgovoriti na pitanje je li *L. A. Castus* bio prvi prokurator te prokuratorske provincije, ili je on bio samo jedan u nizu službenika rimske države tog statusa koji su i prije njega obnašali tu čast, odnosno da li je i prije njegova imenovanja na tu funkciju postojala provincija Liburnija kao administrativno-teritorijalna jedinica Rimskog carstva.

Pretpostavljajući razloge koji su doveli do imenovanja L. A. Kasta za presidijalnog prokuratora provincije Liburnije, Pflaum je polazio od stava da je do osnivanja provincije Liburnije došlo tek u vrijeme L. A. Kasta i to u vezi s pacifikacijom te regije »smještene na obali Jadrana i naseljene, kao i Bretanja, slabo romaniziranim stanovništvom«.[19] Čini se razložnim prihvatiti onaj dio Pflaumova teksta koji sadrži misao o osnivanju provincije Liburnije tek u vrijeme života L. A. Kasta. Takav zaključak, naime, potvrđuju i dosadašnje spoznaje o razvoju antičke Liburnije u I. i II. st. n. e. Prema vijestima i literarnih i epigrafičkih vrela od osnutka rimske provincije Dalmacije Liburnija je bila u sastavu skardonitanskog konventa te provincije. Nikakvi podaci, pa čak ni oni koji upućuju na osebujnosti u položaju i postupcima rimske vlasti prema Liburnima, o čemu postoje brojna a dijelom i različita mišljenja, ne pružaju temelje za pretpostavku o osnivanju provincije Liburnije prije konca II. stoljeća.[20]

Pflaumov stav o vremenu nastanka prokuratorske provincije Liburnije potvrđuje i nekoliko drugih argumenata o kojima će biti još riječi. Međutim, pretpostavke istog autora o uzrocima osnivanja provincije Liburnije (naime, da se radi o slabo romaniziranoj pokrajini i nemirima njenih stanovnika) u cijelosti se ne mogu argumentirati niti prihvatiti. Naime, ako se na umu imaju tempo i karakter romanizacije na području koje su nastavali Liburni, pa i osobine tog procesa u onom dijelu skardonitanskog konventa gdje su od davnine živjeli Japodi, očito je da takva domišljanja — inače u načelu dobro utemeljena na primjerima iz prakse osnivanja prokuratorskih pro-

[19] H-G. PFLAUM, Les carières I, str. 537, br. 196. Autor na određen način uvrštava i Liburniju u onu grupu oblasti Carstva u kojima su u Komodovo vrijeme izbili nemiri upereni protiv centralne vlasti. Uz Bretanju bune su zabilježene u Germaniji i Daciji — usp. *Vita Comm.* XIII, 6, 2.

[20] Usp. bilj. 3—5. To posebno dokazuju natpisi namjesnikâ provincije Dalmacije čija djelatnost (ceste, pravno uređenje, munificijencije) je obuhvaćala i teritorij skardonitanskog konventa pa i Liburnije, usp. Jahreshefte ÖAI 12/1908 Bb. 50 (*L. Volusius Saturninus* namjesnik prov. Dalmacije u razdoblju od 34—40 (?) g. (usp. A. J. JAGENTEUFEL, Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung XII, Wien 1958, god. col 17 i d. br. 4) i CIL III 2808 (*Scapula Tertullus* namjesnik prov. Dalmacije od 179. do 181 (?) god. — usp. A. JAGENTEUFEL, sp. dj. col. 80, br. 25.

vincija u Imperiju[21] — u konkretnom slučaju nemaju stvarnog temelja. U krajevima skardonitanskog konventa, a posebno na području Liburna, kako rezultati arheoloških istraživanja a i podaci drugih izvora pokazuju,[22] tekovine rimske civilizacije u veoma su velikoj mjeri bile prihvaćene od strane pučanstva u kojem su najbrojniju i ekonomski veoma snažnu kategoriju činili stanovnici autohtonog podrijetla, a tek zatim doseljenici iz Italije i Orijenta.[23] Zato je potrebno u okviru historijske situacije druge polovice II. stoljeća naći prihvatljivije i argumentiranije razloge i uzroke osnivanja prokuratorske provincije Liburnije i imenovanja L. A. Kasta na njezino čelo.

Imajući na umu odrednice povijesnih zbivanja u vrijeme vladavine Marka Aurelija i Komoda, čini se realnim razloge imenovanja L. A. Kasta na funkciju prokuratora provincije Liburnije tražiti u specifičnoj situaciji u kojoj se našla rimska država i društvo u tijeku germanskog rata i nakon njega.[24] Naime, provala Markomana i Kvada i drugih barbarskih plemena ugrozila je metropolu prvi put nakon Augustova doba i slijedom toga uvjetovala niz zahvata središnje vlasti u dotadašnju organizacionu strukturu provincija smještenih uz sjevernu granicu Carstva s krajnjim ciljem da se osigura obrana Italije i Rima. Te su promjene u stanovitoj mjeri i na određen način zahvatile i Liburniju.

Početak takvih obrambeno-organizacionih promjena čini *praetentura Italiae et Alpium* u koju je, kako neki drže, bio uključen i sjeverozapadni dio Liburnije.[25] U načelu gledajući, Liburnija je kao gra-

[21] Već i sama lista prokuratorskih provincija upućuje na dominaciju dvaju faktora u procesu njihova osnivanja: prokuratorske provincije u prvom su redu granične oblasti i veoma slabo romanizirane u vrijeme njihovog osnutka i (osim nekolicine) relativno su malih dimenzija (usp. bilj. 12). Takav se oblik upravljanja nekim rimskim carevima činio podesnijim i zbog fiskalnih razloga. S obzirom na vrijeme nastanka pojedinih prokuratorskih provincija karakteristično je da su uglavnom sve osnovane od kraja I. st. s. e. do prve polovice III. stoljeća, kada je od dijela Mezopotamije osnovana *Osrhoene*. Detaljnije o tome usp. O. HIRSCHFELD, Die Kaiserliche Verwaltungsbeamten, str. 371—379.

[22] Usp. bilj. 2.

[23] J. MEDINI, Etnička struktura stanovništva antičke Liburnije u svjetlu epigrafičkih izvora, Materijali XV.

[24] U tome je smislu i opravdana pretpostavka J. J. WILKES-a, Dalmatia, str. 329 »Even allowing for the confusion which must have followed the Marcomanic Wars one would hardly have expected trouble in Liburnia, the most urbanised area on the province (Dalmatia, J. M.)«. Međutim, pretpostavku o neprilikama u Liburniji autor ne razrađuje u smislu određivanja njihova karaktera, što može značiti da on djelomice prihvaća Pflaumov zaključak o razlozima koji su uvjetovali imenovanje Lucija Artorija Kasta za presidijalnog prokuratora provincije Liburnije (usp. bilj. 19).

[25] O pretenturi *Italiae et Alpium* usp. A. DEGRASSI, Il confine nord-orientale, str. 94 i dalje; P. PETRU, Nekateri problemi rimske arheologije u Sloveniji, Arh. vest. 15—16 (1964—5), str. 72 i d.; G. ALFÖLDY, Noricum, London-Boston 1974, str. 154 i d. i J. ŠAŠEL, Über Umfang und Dauer der Militärzone Praetentura Italiae et Alpium zur Zeit Mark Aurels, Museum Helveticum 31/1974, str. 225 i dalje. Mišljenje o uključivanju samo sjeverozapadnog dijela Liburnije (za razliku od stava W. Kubitscheka o tom pitanju — usp. bilj. 3) zastupao je A. Degrassi, u sp. dj., str. 101 i dalje.

nična oblast u odnosu na Italiju u vrijeme osnivanja pretenture zaista mogla biti zahvaćena tim promjenama i u njihovu razvoju steći status prokuratorske provincije. Takvo organiziranje, po opsegu relativno malene oblasti, koja bi se u teritorijalnom pogledu nastavljala i oslanjala na pretenturu, moglo je čitav sustav obrane učiniti cjelovitijim, a time i čvršćim, jer se na taj način efikasnije osiguravala obalna cesta koja je preko Tarsatike povezivala Italiju s Ilirikom i istočnim krajevima Carstva, a preko Senije i s panonskim bazenom.[26] U tom bi se aktu s razlogom mogao uočiti jedan od začetaka razvoja strateške osnove obrane Italije, prisutne posebno od IV. stoljeća nadalje, a temeljene na osiguravanju cestovnih pravaca koji su u nju vodili. Realizacija tako zamišljenih strateških koncepcija kulminira izgradnjom *Claustra Alpium Iuliarum*[27] i formiranjem posebnih administrativno-vojnih jedinica i oblasti daleko ispred *Clausure* s ciljem da se napredovanje neprijatelja oslabi prisiljavajući ga na stalnu borbu i napetost prije nego što naiđe na sustav zapornih zidova, kula i straža.[28] Međutim, do stvaranja završne faze sustava za obranu Italije uobličene u *tractus Italiae circa Alpes*, o kojem podatke donosi *Notitia dignitatum*,[29] bio je relativno dug i postupan put u tijeku kojega su specifični uvjeti objektivnog, ali i subjektivnog karaktera, te potrebe vremena, nametali i posebna rješenja. To najbolje svjedoči i kratkotrajan život pretenture, a analiza osobitosti prisutnih u osnivanju i trajanju pretenture pripomoći će preciznijem utvrđivanju vremena i uzroka osnivanja prokuratorske provincije Liburnije. Naime, pretentura sama po sebi nije bila dovoljno snažna da u dugoročnom pogledu djelotvorno sprečava provale barbara. Kao dobar izlaz u nevolji ona se i pojavila kao izravna reakcija na provalu Germana na području Recije i Norika, a zatim i Italije.[30] Međutim, ubrzo se u

[26] Interesantne su neke sličnosti u životnim putovima zapovjednika pretenture i presidijalnog prokuratora provincije Liburnije. *L. Artorius Castus* i *C. Antistius Adventus, consul suffectus* 166. ili 167. godine, bili su suvremenici (iako ne istih godina starosti), a djelovali su čak i u istim vojnim jedinicama (možda i u isto vrijeme), jer je *Adventus* bio *legatus Augusti legionum VI Ferratae et secundae Adiutricis* (usp. AE 1893, 88 = Dessau 9877) u kojima je *Castus* bio centurion na samom početku svoje karijere. Također je veoma vjerojatno da su se obojica ponovno našla u Britaniji u razdoblju od godine 175. do 178. kada je *Antistius Adventus* bio namjesnik Britanije (usp. S. FRERE, Britannia, London 1969, str. 162—3).

[27] O arheološkim i literarnim izvorima relevantnim za postojanje Alpske klauzure usp. djelo većeg broja autora Claustra Alpium Iuliarum I, Ljubljana 1971. Značenje alpskih prolaza, odnosno ilirskih vratiju nije dolazilo do izražaja samo u slučajevima vanjskih opasnosti, odnosno provala barbara, nego i u borbama raznih pretendenata za prijestolje (npr. u sukobu između Magnencija i Konstancija II god. 352. te između Maksima i Teodozija g. 388.

[28] P. PETRU, Zaton antike u Sloveniji, Katalog izložbe, Ljubljana 1976.

[29] Usp. izdanje SEECK, Occ. XXIV. Na njegovu čelu bio je *comes rei militaris Italiae*.

[30] Datum osnivanja pretenture dovodi se u vezu s provalom Germana do Verone, što se desilo 167. ili 168, tako da je već 168/169. *Q. Antistius Adventus* bio na njenom čelu. Usp. J. ŠAŠEL, Über Umfang und Dauer, str. 229 i d. i. J. FITZ, Zu der Geschichte der praetentura Italiae et Alpium im Laufe der

tijeku uspješnih ratnih operacija na koncu 60-tih i u početku 70-tih godina uočilo da je čitav sustav obrane Italije potrebno odmaknuti dalje od alpskih klanaca i prijevoja koji su izravno vodili u Italiju. Kao posljedica tih zbivanja, u Reciji i Noriku se postupno smještaju veći vojni kontingenti sastavljeni od rimskih legija i odgovarajućeg broja pomoćnih jedinica.

Upravo ta činjenica — trajno lociranje rimskih legija u Reciji i Noriku gdje ih do tada uopće nije bilo — bila je glavni razlog mijenjanja statusa tih oblasti, koje su bile prokuratorske provincije još od vremena rimskog osvajanja, u rang provincija pretorskog ranga.[31] Za utvrđivanje vremena i razloga koji su uvjetovali nastojanje prokuratorske provincije Liburnije značajno je da su promjene u statusu Recije i Norika bile rezultat potrebe obrane Carstva i Italije i kao takve posljedica vanjskih okolnosti. Recija i Norik u širem su smislu granične oblasti u odnosu na Italiju, a to je također i Liburnija. Spoj između Recije i Norika s jedne strane, te Liburnije s druge strane, i u teritorijalnom i u sadržajnom smislu činio je onaj dio Gornje Panonije sa središtem u Emoni koji je već u doba Marka Aurelija inkorporiran u Italiju.[32] Na temelju tih činjenica mora se pretpostaviti da su sve te tri oblasti (*Raetia, Noricum, Liburnia*) koje u upravnom pogledu nisu bile dijelovi Italije, u vremenu nastajanja sustava za obranu Italije, koji za osnovu nije imao izravnu obranu istočno-alpskih prolaza (kao pretentura) nego je u strateškom pogledu zahvaćao znatno šira područja, bile izvrgnute istom ili približno istom tretmanu. Takav sustav za obranu Italije počeo se praktički definirati u vrijeme započetih uspješnih akcija protiv Markomana i Kvada, u tijeku kojih je pretentura postupno postajala nepotrebna, a zatim se u obliku lepeze sustav počeo širiti od sjevera do juga obuhvaćajući

Markomannenkrieg, Arh. vest. 19 (1968), str. 43 i d. Još uvijek nezaobilazno djelo o germanskom ratu jest W. ZWIKKER, Studien zur Markussäule I, Archeolog.-hist. bijdragen d. Allard Pierson Stichting 8, Amsterdam 1941. g. Usp. i A. R. BIRLEY, Marcus Aurelius, 1966. i H. W. BÖHME, Archäologische zeugnisse zur Geschichte der Markomanenkriege (166—180 n Chr.) Festschrift Hundt 2 (Jahrbuch Mainz 22 — 1975), str. 160.

[31] Norik je postao pretorska provincija godine 171, a Recija, po svoj prilici, godinu dana kasnije (usp. J. ŠAŠEL, Über Umfang und Dauer, str. 232). Za kasnije datiranje (u g. 175) nove organizacije Recije usp. J. FITZ, Pertinax in Raetien, Bayerische Vorgeschichtsblätter 32/1967, str. 44; ISTI, Zu der Geschichte der Praetentura Italiae et Alpium im Laufe der Markomannenkriege, Arheološki vestnik 19, 1968, str. 48 i d. Usp. također i HAUG, RE I A 1 col 46 i dalje s. v. *Raetia*, zatim POLASCHEK, RE XVII 1, col. 987 i d. s. v. *Noricum* i G. ALFÖLDY, Noricum, str. 157.

[32] J. ŠAŠEL, RE Suppl. XI/1968, col 574 i d. s. v. *Emona* i A. DEGRASSI Il confine, str. 123. Za razumijevanje tretmana i značenja Recije kao granične oblasti Italije u to vrijeme može poslužiti spoznaja da je ta regija u kasnijim razdobljima i pravno postala dio Italije u širem smislu, to jest dio dioceze Italije u vrijeme Dioklecijanovih reforma (usp. *Not. dign.* izd. SEECK, Occ. cap. II, str. 109). Takav je tretman Recija imala i u Istočnogotskoj državi (usp. CASSIODOR, Var. VII, 4, 203: *Formula ducatus Raetiarum ..... Raetiae namque munimina sunt Italiae et claustra provinciae ....*).

sjeveroistočne i istočne granice Italije. Njegova jezgra i nadalje je ostao onaj dio Gornje Panonije s Emonom koji je štitio nedvojbeno najvažniju komunikaciju iz srednje Evrope i Podunavlja za Italiju (*Celeia — Atrans — Emona — Ad Pirum*) oko kojeg se postupno stvarao *tractus Italiae circa Alpes*. Na sjeveroistoku i sjeveru njegovi su dijelovi postale pretorske provincije Recija i Norik, a kao njegov završetak prema jugoistoku u njega je bila uključena i Liburnija na jedan veoma specifičan način tj. kao prokuratorska provincija.

Dakle, kontekst navedenih zbivanja i tijek organizaciono-obrambenih promjena posebno nakon g. 171. upućuje na pretpostavku da je osnutak prokuratorske provincije Liburnije logičniji i bliži vremenu u kojem je pretentura već bila izgubila svrhu svoga postojanja.[33]

Najvažniji dokaz za točno utvrđivanje vremena osnutka prokuratorske provincije Liburnije pružaju podaci iz života i djelovanja L. A. Kasta. Naime, u početku osamdesetih godina II. st. on djeluje u Britaniji kao *praefectus leg. VI Victricis*, zatim vodi ekspediciju sastavljenu od dvije legije britanske vojske, s odgovarajućim pomoćnim jedinicama, protiv Armorićana u Bretanju.[34] Upravo to zadnje razdoblje njegova djelovanja u Britaniji, odnosno ekspedicija protiv Armorićana, u kojoj on ima titulu *dux* — prema dotadašnjim pravnim normama samo ju je mogla imati osoba iz senatorskog, a ne viteškog staleža — bila je činilac koji je u nizu sličnih pridonio smrti Perenisa, u to vrijeme najbližeg savjetnika cara Komoda.[35] Odlazak

[33] Pretentura je prestala postojati u vrijeme uzdizanja Norika i Recije na rang pretorskih provincija, ali svakako ne poslije godine 174. kada je Q. *Antistius Adventus* već bio *legatus Aug. pro praetore provinciae Germaniae Inferioris*.

[34] Usp. navedeni natpis i HOLDER, Altkeltischer Sprachschatz 1/1896, str. 202—204 u vezi s podrijetlom imena Armorićani i geografskom lokacijom tog plemena.

[35] H-G. PFLAUM, Les carières équestres I, br. 196, str. 536, je doveo u vezu taj podatak iz kursusa Lucija Artorija Kasta — *dux legionum duarum* odnosno *dux leggionum* (od ukupno tri koje su bile garnizonirane u Britaniji) s podacima iz *Scriptores Historiae Augustae, Vita Commodi* 6, 2, o nemirima u redovima pripadnika senatorskog staleža zbog politike Komoda čiji je cilj bio sistematsko slavljenje utjecaja tog staleža na državne poslove provođene između ostaloga i putem postavljanja na mjesta većeg vojnog značenja iskusnih i provjerenih vojskovođa iz redova viteškog staleža, iako takav postupak nije imao pravni temelj. Veoma je vjerojatna Pflaumova pretpostavka da su i zapovjednici tih dviju legija britanske vojske (iz senatorskog staleža) koje su činile ekspediciju protiv Armorićana bili u onoj delegaciji koju je nezadovoljna britanska armija uputila u Rim da prosvjeduje protiv Perenisa. Naime, iako je Perenis (produžena Komodova ruka) provodio istu politiku i u nekim drugim oblastima (tako su i Germanija i Dacija *quae omnia ista per duces sedata sunt — Vita Comm.* 13, 6), karakteristično je da su se takvom politikom osjetili najviše pogođeni članovi senatorskog staleža i dio vojske u Britaniji pa su oni i uputili delegaciju u Rim (1500 ljudi) da optuže Perenisa i zatraže kaznu (usp. Enciclopedia Italiana X, str. 977—978 M. COLUMBO, sv. *Commodo* i s. FRERE, Britannia, str. 166). Vodeći se činjenicom da se tek u vrijeme Galijena u pravilu nalaze na čelu legija vitezovi kao *duces*, RITTERLING (RE XII col 106 s. v. *legio*) je i datirao djelovanje Lucija Artorija Kasta u Britaniji u sredinu III. st. Međutim, Pflaumov zaključak potvrđuju još dva argumenta: *Castus* je bio *centurion* a zatim i

L. A. Kasta iz Britanije uslijedilo je, kako neki drže, odmah nakon Perenisove smrti, a imenovanje za prokuratora provincije Liburnije zbilo se u prvim godinama rada Kleandra, Perenisova nasljednika.[36] Prema tome mišljenju prokuratorska provincija Liburnija bila bi osnovana u godinama nakon Perenisove smrti god. 185,[37] dakle 13—14 godina nakon što su Recija i Norik postale pretorske provincije, i to prema mišljenjima koja novo organiziranje tih oblasti datiraju najranije.[38]

Na temelju navedenih činjenica i njihova tumačenja može se dakle zaključiti da je i osnivanje prokuratorske provincije Liburnije bilo dio istog procesa razvijanja i usavršavanja obrambenog sustava Italije. Budući da su isključivo vojno-obrambeni razlozi uvjetovali uključenje Emone u granice Italije i podizanje Recije i Norika na status pretorskih provincija, a kako se i osnivanje provincije Liburnije zbilo u istom vremenskom razdoblju, očito je da su isti razlozi i potrebe bili izravan uzrok i povod stvaranju provincije Liburnije.[39]

Gornjem zaključku samo djelomice ne ide u prilog nedostatak vojničkih natpisa na području Liburnije s konca II. i početka III. st. koji bi upozoravali na veću koncentraciju vojnih jedinica u to vrijeme, a i kasnije, u toj oblasti. Pri ovome je, međutim, potrebno napomenuti da se u načelu i ne mogu očekivati brojniji nalazi natpisa vojnika, a posebno ne onih koji su bili u legijama, jer legije u pravilu i nisu mogle biti stacionirane na području prokuratorske pro-

primus pilus leg. V Macedonicae koja je upravo za Komoda dobila počasni naziv *Constantis* (usp. RITTERLING, sp. dj. col. 1580 i *Scriptores Hist. Aug. Vit. Comm.* 13, 5) kao i činjenice da su upravo u to vrijeme prokuratorske službe (slične onoj kakvu je imao *Castus* u Liburniji) nosile prihod u visini od 100.000 sestercija *(proc. centenarius)*, a ne 60.000 *(proc. sexagenarius)* ili 200.000 sestercija *(proc. ducenarius)*. Usp. H-G. PFLAUM, sp. dj., str. 537 i bilj. 10 gdje su navedeni primjeri.

[36] Tako smatra H-G. PFLAUM, sp. mj. J. J. WILKES, Dalmatia, str. 329 drži mogućim da je imenovanje Artorija Kasta za prokuratora prov. Liburnije već izvršio Perenis (dakle prije godine 185) dok J. ŠAŠEL, Zur Rekrutierung der Prätorianer, Historia 21, 1972, str. 479 datira prokuraturu L. A. Kasta u Liburniji oko godine 189.

[37] O životu i smrti Perenisa usp. STEIN, RE VI A col 952—956 s. v. *Tigidius Perennis*.

[38] Usp. bilj. 31.

[39] Razmak između godina kada su Recija i Norik postale pretorske provincije (god. 171—172) pa do smrti Perenisa (g. 185) odnosno do osnivanja prokuratorske provincije Liburnije samo je naizgled preveliki da bi bio zapreka utvrđivanju uzročnih veza između tih događaja. S obzirom na historijski kontekst zbivanja i geografski položaj Liburnije u odnosu na eventualne provale barbara, prirodno je da je organizacija zaštite tog (liburnijskog) dijela granica Italije uslijedila tek nakon osiguravanja znatno ugroženijih pravaca koji su preko Recije i Norika vodili u Italiju. Unatoč činjenici što su Recija i Norik postale pretorske provincije 171, odnosno godine 172, i što tada Markomani i Kvadi nisu više predstavljali izravnu opasnost za Italiju i Carstvo, ipak je I nadalje trajalo ratno stanje koje je bilo prestalo tek u godini 180. utanačenim mirom. Tek nakon toga mogao se čitav sustav za obranu Italije definirati i u tom, s obzirom na zbivanja u germanskom ratu, perifernom istočnom dijelu italskih granica koje je pokrivala Liburnija.

vincije.[40] U pravilu su, naime, prokuratorske provincije bile *inermes*, uključivši tu i one na čelu kojih su bili presidijalni prokuratori. To je po svoj prilici bio i slučaj s provincijom Liburnijom, iako pri tome treba voditi računa o činjenici da je njen prokurator imao i šire ovlasti koje mu je davalo pravo *ius gladii*, a koje se, prema nekim prethodno navedenim mišljenjima, nije iscrpljivalo samo u vrhovnoj sudskoj vlasti. Također treba imati na umu i vrijeme i razloge koji su uvjetovali osnutak provincije Liburnije što je sve moglo utjecati na mijenjanje i pravnih normi u vezi sa statusom i osobinama prokuratorske provincije.[41] Nedostatak većeg broja vojničkih natpisa u Liburniji, međutim, nikako se ne može tumačiti potpunom odsutnošću vojnih jedinica iz provincije Liburnije. Sasvim je sigurno da je *Lucius Atrorius Castus* u okviru svojih kompetencija imao i čete auksilijarnog karaktera.[42] One su mogle biti dovoljne da u slučaju potrebe štite i brane cestovni pravac *Siscia-Senia*, odnosno ona dva njegova kraka koja su preko provincije vodila na Seniju i Tarsatiku.[43] Vjerojatno se već sada, a na temelju iskustva stečenih u ratu s Markomanima, Kvadima i drugim germanskim plemenima, došlo do za-

[40] O. HIRSCHFELD, Die Kaiserliche Verwaltungsbeamten, str. 392 i d. (posebno za trupe u Mauretaniji, Noriku i Reciji).

[41] Prokuratorska provincija Liburnija bila je jedna od zadnje osnovanih prokuratorskih provincija. Takvom obliku organiziranja stanovitog teritorija pribjegavalo se gotovo isključivo u I. st. da bi se osigurali neki posebni interesi države i dinastije (usp. bilj. 12 i 21). Poslije Liburnije bila je osnovana samo jedna prokuratorska provincija i to *Osrhoene* u vrijeme Septimija Severa, a karakteristično je da je i ona bila granična oblast i da je u njoj bila stacionirana jedna legija rimske vojske (usp. O. HIRSCHFELD, Die Kaiserliche Verwaltungsbeamten, str. 396).

[42] To je načelo vrijedilo za sve presidijalne prokuratore (H.-G. PFLAUM, RE XXIII, 1, col 1246, s. v. *procurator*). Polazeći od pretpostavke da su nemiri liburnijskih »slabo romaniziranih stanovnika« bili uzrokom imenovanja Lucija Artorija Kasta za *proc. provinciae Liburniae cum iure gladii*, Pflaum (Les carières équestres, sp. mj.) drži da umjesto da se konzularnom legatu provincije Dalmacije, čiji je dio Liburnija bila, povjeri jedna legija »en vue de la pacification de cette région on la constitue en province équestre autonome avec une garnison d'auxilia ... pour pouvoir l'attribuer à Lucius Artorius Castus« (str. 537). Međutim, i nalazi vojničkih natpisa koji bi pripadali pomoćnim jedinicama na području između Krke i Zrmanje nisu česti. Postoji jedan natpis *dec. coh. I Belgarum* nađen u Burnumu CIL III 14980) koji se datira u III. stoljeće (usp. G. ALFÖLDY, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, Acta archeologica Hungarica 14/1962, str. 292). U Burnumu je također zabilježena i stanovita koncentracija beneficijarskih natpisa (ukupno 5 osoba) koji su vremenski opredijeljeni u razdoblje od druge pol. II. do III. st. (usp. M. SUIĆ, Noviji natpisi iz Burnuma, Diadora 5, 1970, str. 120—122, gdje je navedena i prethodna literatura) pa je veoma vjerojatno da je u Burnumu postojala beneficijarska *statio*, koja je između ostaloga osiguravala cestu magistralnog karaktera *Tarsatica—Burnum—Salona* (usp. i J. J. WILKES, Dalmatia, str. 123 i d.).

[43] To je bio pravac *Siscia—Senia—Tarsatica* koja se u Senju spajala s pravcem *Tarsatica—Burnum—Salona* i dalje prema Epidauru i Lisosu. Važno čvorište za oba puta, kao i za one krakove koji su išli prema dolini Une, bio je Burnum (usp. E. PAŠALIĆ, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960, str. 11 i d. i posebno: I. BOJANOVSKI, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, ANUBiH, djela XLVII, Centar za

ključka da pravci i ceste preko Liburnije nisu u strateškom pogledu toliko važne za obranu Italije koliko navedeni pravac preko Emone, koji je najpogodniji i najbrži put za prodor u Italiju. Kasnija zbivanja u tijeku III—IV. stoljeća pokazala su ispravnost takve strateške osnove. U slučaju pak većeg upada barbara preko Siscije u Liburniju prema Tarsatici računalo se na pomoć većih vojnih jedinica (dijelovi legija pa i čitave legije) stacioniranih u susjednim pokrajinama. Budući da je provincija Liburnija bila dio znatno šireg i u strateškom pogledu cjelovito oblikovanog sustava za obranu Italije, pomoć se mogla očekivati ponajviše iz oblasti koje su pripadale tom sustavu, a to su Norik i *tractus Italiae circa Alpes*, a zatim i iz Panonija i drugih provincija. Dakle, kao prokuratorska provincija Liburnija je u stanovitoj mjeri — posebno u slučaju većih upada barbara preko njenog teritorija — ovisila o vojnim efektivama čitavog obrambenog sustava. Slična je situacija postojala u tijeku I. i II. st. (do germanskog rata) u Reciji i Noriku, koje su kao prokuratorske provincije u vojnom pogledu spadale jedna pod ingerencije rajnskog (Recija), a druga panonskog (Norik) vojnog kompleksa.[44] Zato se, kada se raspravlja o razlozima koji su doveli do osnivanja provincije Liburnije i o osobitostima njenog položaja i odnosa prema susjednim oblastima, moraju na umu imati njene čete auksilijarnog karaktera i veza s vojnim snagama sustava za obranu Italije i susjednih provincija.[45]

balkanološka ispitivanja, knj. 2, Sarajevo 1974, str. 203 i karta IV. O značenju ceste *Burnum—Splonum—Stari Majdan—Siscia* usp. D. PINTEROVIĆ, Jadran i savsko-dravski interamnij, Adriatica praehistorica et antiqua, Gregorio Novak dicata, Zagreb 1971, str. 610 i d. i *Itinerarium Antonin*, 274, 6, o cjelovitoj ruti pravca *Siscia—Aquelia* preko liburnijskog teritorija.

[44] E. POLASCHEK, RE XVII 1, col. 988—993 s. v. *Noricum;* G. ALFÖLDY, Noricum, str. 65, 80 i d. 104, 143 i d.

[45] Ovisnost o vojnim jedinicama smještenim u Panoniji i Meziji tipična je za čitavu provinciju Dalmaciju od vremena kada je ona odlaskom legija u drugoj pol. I. st. postala *inermis*. U prvom su redu panonske legije iz svojih redova davale beneficijare posebno značajne za osiguravanje cestovnih čvorišta (A. DOMASZEWSKI, Die Beneficiaren posten und die römischen Strassennetzen, Westdeutschen Zeitschrift für Geschichte und Kunst XXI/1902, str. 158 i d.; A. BETZ, Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien, Abhandlungen der Arh. epigr. Seminar der Univ. Wien, Neue Folge, Heft 3, str. 71 i d.). Karakteristično je lociranje manjih beneficijarskih postaja na području onog dijela skardonitanskog konventa gdje su živjeli Japodi, a na cestovnim čvorištima u III—IV. st.: *Metulum — spec. leg. XI Cl.*, između 238—244; CIL III 3021 *(centurio) leg. II Adiutricis* — vrijeme Dioklecijana; A. BETZ, Untersuchungen str. 43. Brlog — *benef. leg. XIII geminae;* CIL III 10050 Golubić *(Raetinium)* — *benef.* iz sastava *leg. I Adiutricis;* CIL III 15067, vojnik nepoznate legije. Ovisnost Dalmacije o vojnim efektivama provincija uz Dunav posebno je došla do izražaja u drugoj pol. III. stoljeća, u razdoblju Galijena i Aurelijana, kada je ona u vojnom pogledu postala dio cjeline koju su činile Panonija i Norik. Tada u Dalmaciji borave pojedine veksilacije legija u prvom redu iz tih provincija (usp. A. BETZ, Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wien-Baden, str. 43, 49, 54, 55, 61: *leg. II Adiutrix, legio XIII Gemina, legio XIV Gemina, Martia Victrix, leg. XXII Primigenia)* koja činjenica samo po sebi upozorava na relativno opasnu situaciju uvjetovanu najvjerojatnije vanjskom opasnošću (provalama barbara),

Kao i drugi presidijalni prokuratori tako je *L. A. Castus* u Liburniji samostalno organizirao obranu i bio zapovjednik svih trupa u provinciji.[46]

Navedene osobitosti vojnog statusa provincije Liburnije nimalo ne umanjuju prethodni zaključak po kojemu je *provincia Liburnia* osnovana u prvom redu i isključivo kao jedna od zadnjih karika u dovršavanju sustava za obranu Italije pri koncu II. stoljeća. Izneseni zaključak da osnivanje provincije Liburnije nije značilo trajno smještanje većih vojnih jedinica na njenom teritoriju, već uključivanje tog teritorija u širi sustav obrane Italije u smislu njegova strateškog definiranja, samo potvrđuje i dokazuje postojanje niza složenih problema, a među njima i onih organizacijskog karaktera, u kojima se našla rimska država u razdoblju rata s Germanima i nakon tog rata, a zbog čega su proizišla različita i veoma specifična upravno-administrativna i vojna rješenja.

Stanovitu potvrdu arheološkog karaktera o djelovanju i vrstama vojnih jedinica u Liburniji baš u vrijeme postojanja provincije Liburnije pružaju i nalazi u Burnumu, značajnom strateškom vojnom središtu u I. st. n. e. Naime, sasvim je sigurno da su u vrijeme Komoda u tom vojnom logoru bile izvođene neke građevinske aktivnosti.[47] Iako nema preciznijih informacija o karakteru i opsegu tih gradnji, s razlogom se može pretpostaviti da su one bile, barem djelomice, uvjetovane i organizacijskim promjenama u provinciji Dalmaciji, odnosno osnutkom prokuratorske provincije Liburnije. Uostalom, više je nego sigurno da su auksilijarne čete kojima je zapovijedao *L. A. Castus* bile najvećim dijelom smještene u Burnumu. Iz tog strateški veoma pogodnog mjesta one su mogle štititi cestovne pravce Siscia — Stari Majdan — Burnum i Siscija — Senija.[48] Kada se na-

iako apsolutno ne treba isključivati ni mogućnosti postojanja nekih unutrašnjih faktora, odnosno eventualnih uzurpatora, jer je takvih slučajeva bilo i u Panoniji *(Regalianus, Ingenuus)*. Galijenovim reformama umnogome je poraslo značenje ilirskih provincija i vojnih jedinica unovačenih u tim provincijama pa se s tim u vezi kao historijski termini tog vremena pojavljuju *legiones Illyriciane* i *limes Illyricianus*, jer su te legije u to vrijeme činile najvažniju armiju u carstvu. Izravno je u vezi s tim promjenama pojava *praeses*-a, namjesnika koji je imao samo administrativno-upravne ingerencije, a ne i vojne, u provinciji Dalmaciji (prvi *praeses* je iz g. 277, usp. A. JAGENTEUFEL, sp. dj. col., 105—107). Detaljnije o karakteru i pojavnim oblicima u Panoniji u III st. usp. A. MOSCY, Pannonia and Upper Moesia, London 1974, str. 204 i dalje.

[46] Usp. H-G. PFLAUM, RE XXIII 1 col 1267 s. v. *procurator.*

[47] E. REISCH, Die Grabungen des öster. arh. Institutes während der Jahr 1912 und 1913. Das Standlager von Burnum, Jahreshefte ÖAI XVI/1913 Bbl. 112 i d. To u velikoj mjeri dokazuje skulptura Komodove glave (u nadnaravnoj veličini) na čeonom kamenu luka neke monumentalne građevine (T. III, 2).

[48] Posebno je značajan strateški položaj Burnuma za osiguravanje veze između Salone, središta provincije Dalmacije, i panonskog bazena preko ceste koja je od Burnuma preko Strmice *(Mons Ulcirum)*, odnosno Graba išla na Drvar, Ključ i u dolinu Vrbasa, ali se jedan njen krak kod Bosanskog Petrovca odvaja i skreće u dolinu Une (E. PAŠALIĆ, Antička naselja i komunikacije, str. 11—12 i karta). Na toj trasi nema tragova o beneficijarskim postajama (J. J. WILKES, Dalmatia, str. 124).

vedenim činjenicama pribroje osobine epigrafičkih nalaza, odnosno koncentracija beneficijarskih natpisa u Burnumu, onda se može pretpostaviti da je u tom mjestu bio i *officium* prokuratora provincije Liburnije.[49]

S tim je u vezi još jedan detalj koji također upozorava na značenje, položaj, a dijelom i na svrhu osnivanja provincije Liburnije. Naime, po rangu *procurator centenarius provinciae Liburniae* bio je jednak rangu pretorskog namjesnika. Oba su funkcionara imala pravo na gardu od 250 konjanika, dok je konzularni namjesnik imao gardu od 500 konjanika.[50] I taj element o kontekstu prethodno navedenih argumenata upućuje na zaključak da je Liburnija kao prokuratorska provincija na čelu s presidijalnim prokuratorom, koji je uz to imao *ius gladii*, imale ne samo *de facto* istu namjenu nego i nekim elementima i *de iure* isti status kao i Recija i Norik, na čelu kojih su provincija bili namjesnici pretorskog ranga. Razlike koje su nastale u obliku organizacije i statusu Recije i Norika s jedne i Liburnije s druge strane, posljedica su ponajprije dugotrajnog i specifičnog razvoja svake pojedine od te tri oblasti te njihovog geografskog položaja, uloge i značenja u okviru sustava za obranu Italije. To isto vrijedi i za oblast Emone koja je do Marka Aurelija bila sastavni dio provincije *Panonniae Superioris*, a zbog izvanredno važnog geografskog i strateškog položaja ne samo da je bila uključena u obrambeni sustav Italije nego i u granice Italije.

O osobinama prethodnog razvitka svake od tih oblasti kao i o postojanju stanovitih specifičnosti u tom razvitku moralo se voditi računa prilikom oblikovanja zaštitnog pojasa na sjeveroistočnim i istočnim granicama Italije. To je vjerojatno bilo prisutno i u slučaju Liburnije. Sam akt osnivanja provincije Liburnije bilo je stvarno i pravno relativno teže provesti, jer se pri tome nije radilo samo o mijenjanju ranga i statusa već postojeće i u teritorijalnom pogledu sasvim oblikovane geografsko-upravne jedinice (kao što je to bilo u slučaju Recije i Norika), nego o zasijecanju u integritet jedne provincije (Dalmacije) i sačuvanju njenih granica. Osnivanje prokuratorske provincije Liburnije bila je značajna promjena koja je u sebi nosila i čitav niz problema, među kojima je po svoj prilici bilo i remećenja odnosa između cara i Senata, iako je provincija Dalmacija najvjerojatnije u isto vrijeme bila carska provincija.[51]

[49] *Officium* presidijalnog prokuratora nije se po sastavu bitno razlikovao od oficija bilo kojeg namjesnika u rangu *leg. Aug. pro praetore* (nedostajali su samo *speculatores*), a glavnu su ulogu u njemu imali beneficijari (A. DOMASZEWSKI, Rangordnung des römisches Heeres, str. 74).

[50] A. DOMASZEWSKI, sp. dj., str. 36.

[51] Provincija Dalmacija je kao dio Ilirika postala carska provincija oko g. 12. s. e. (Dio LIV, 34, 4) a to je ostala i kasnije (A. BETZ, Untersuchungen, str. 40), pa vjerojatno i onda kada je u drugoj polovici I. st. postala *provincia inermis*. Na specifičan položaj i značenje te provincije za rimsku državu, ali i za senatorski stalež, upozorava činjenica što je i nakon toga na njenom čelu bio namjesnik konzularnog ranga (Usp. J. J. WILKES, sp. dj., str. 80—81), tako da neki autori drže provinciju Dalmaciju senatorskom provincijom (H. G. PFLAUM. Les carières, str. 537 »La province senatoriale de Dalmatie«.

Na ovom mjestu potrebno je u mjeri u kojoj to omogućavaju izvori i kontekst povijesnih zbivanja objasniti razloge koji su uvjetovali da središnja vlast rimske države nije uklopila u sustav za obranu Italije i čitavu provinciju Dalmaciju, kao što je to bio slučaj s Recijom i Norikom. Odgovor na to pitanje pružaju slijedeće činjenice: položaj, veličina i osobine reljefa provincije Dalmacije, a zatim i zbivanja u tijeku provala barbara na teritorij rimske države u drugoj polovici II. st. Za razliku od Recije i Norika provincija Dalmacija nije granična provincija Carstva. Ona se također, u odnosu na Italiju, ne može držati niti graničnom oblašću u punom smislu te riječi, jer je njezin istočni dio i suviše udaljen od granica Italije, pa kao takva i nije bila pogodna da se čitava uključi u sustav za obranu Italije. To više što se između istočnog i zapadnog dijela provincije nalazi gorovita oblast (Bosna) koja je sama po sebi predstavljala veoma djelotvornu branu od napada koji bi po teritoriju provincije vodili u smjeru istok - zapad. Izdužena i velika granica provincije Dalmacije prema istoku (Mezija) i sjeveru (Panonija) nametala je u slučaju probijanja limesa na Dunavu angažiranje znatnih snaga za obranu, jer su napadi mogli uslijediti na čitavom tom golemom graničnom prostoru. To u najvećoj mjeri ilustriraju provale barbara u istočni dio provincije iz Mezije u vrijeme namjesnika Didija Julijana. Te su provale bile dio istih pokreta germanskih plemena koje su u sjeverozapadnim krajevima bile poznate pod nazivom germanski rat, odnosno provale Markomana i Kvada, prema imenima dvije najveće etničke skupine koje su im bile na čelu.[52] One su se i odvijale nešto kasnije od vremena kada su Markomani i Kvadi ugrozili Italiju. Osim historijskih vijesti o upadima barbara i borbama koje je Didije Julijan vodio s njima[53] ta zbivanja i neke njihove posljedice dokumentiraju i epigrafički izvori, odnosno natpisi vojnika iz tek unovačenih vojnih jedinica na teritoriju provincije Dalmacije, koje su u prvom redu branile istočne i sjeveroistočne granične krajeve provincije.[54] Iskustva koja su sre-

[52] O vremenu namjesništva Didija Julijana (176—177) u provinciji Dalmaciji usp. A. JAGENTEUFEL, Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatien col. 72—74, O pravcu i osobinama prodora (to je bio zadnji ofenzivni napad tog vala barbara, u ovom slučaju Jaziga, na teritorij rimske države) usp. ZWIKKER, Studien zur Markusäule, str. 237; G. NOVAK, Prošlost Dalmacije I, Zagreb 1914, str. 58 i H. W. BÖHME, Archäologische Zeugnisse zur Geschichte der Markomannen Kriege (166—180 u. chr.) Jahrbuch Mainz 22 (1975), str. 204 i d.

[53] *Script. Hist. Aug. Vita Didi Iuliani 1, 8* i dalje; 2, 1.

[54] Zbog opasnosti od prodora Markomana i Kvada i u Dalmaciju bile su poduzete vojne mjere u samoj provinciji od kojih su najznačajnije osnivanje dvije nove jedinice: *cohors I milliaria Dalmatarum* i *cohor II milliaria Dalmatarum* oko godine 170. Veći dio epigrafičkih podataka o vojnicima i oficirima tih jedinica nađen je u Saloni, gdje su ove kohorte bile stacionirane nakon formiranja (obnova zidova Salone — CIL III 1979, CIL III 6374=8655) i u sjeveroistočnim graničnim predjelima provincije (Doboj, Užice, Čačak, Dubrava — usp. G. ALFÖLDY, Auxiliartruppen, 268—269, 288). Na temelju nalaza natpisa jednog centuriona *coh. I mill. Dalmatarum* (CIL III 9829) iz vremena g. 193—197. u Promoni pretpostavlja se da je ta kohorta (ili jedan njezin dio)

dišnja vlast i provincijska uprava stekli u razdoblju do godine 176. bila su kompleksna, a mogla bi se sažeti u misao; dotadašnja vojna organizacija i snaga provincije u odnosu na zahtjeve vremena, odnosno potrebe obrane duge granice provincije, nisu pružale dovoljno jamstva za djelotvorno sprečavanje prodora barbara u Italiju u slučaju učestalijih i djelomice sinhroniziranih napada Germana i drugih plemena na raznim dijelovima sjeverne i istočne granice provincije. Konkretno, u slučaju napada na istočne granice, vojne i organizacione kvalitete snaga u provinciji Dalmaciji (koja je uz to bila i *inermis*), nisu mogle biti dovoljne da bi i štitile i osiguravale prometnicu koja je iz zapadne Panonije preko Siscije, Senije i Tarsatike vodila u Italiju. Zato je vjerojatno da su iskustva stečena u tim za rimsku državu veoma teškim iskušenjima u ratu s Germanima zahtijevala da se izvrši podjela velikog i za potrebe obrane nepogodnog teritorija provincije Dalmacije u dva dijela; zapadni, odnosno sjeverozapadni dio koji je postao prokuratorska provincija Liburnija, i na istočni, odnosno jugoistočni dio, po dimenzijama znatno veći od prvog, koji je zadržao status i ime provincije Dalmacije.

Prokuratorska provincija Liburnija mogla je, u prvom redu zbog toga što je bila dio znatno većeg i vojno opremljenijeg i sposobnijeg graničnog i obrambenog sustava, preuzeti osiguravanje cestovnih pravaca koji su iz Panonije, zatim duž zapadne Bosne i Liburnije i preko Like vodili prema Italiji, dok je provincija Dalmacija na čelu s namjesnikom konzularnog ranga organizirala obranu jugoistočne, istočne i većeg dijela sjeverne granice teritorija tê smanjene provincije. Odgovor na pitanje zašto je odabrana tako specifična upravno-teritorijalna forma organizacije Liburnije (prokuratorska provincija na čelu s presidijalnim prokuratorom) najvećim dijelom pružaju isti oni razlozi koji su *in ultima linea* i bili uzrokom Perenisove smrti. Ako se htjelo da na čelu jedne zbog posebnih vojno-obrambenih razloga formirane a relativno malene oblasti Carstva bude iskusan i

bila odmah nakon osnutka stacionirana u Promoni (J. J. WILKES, Dalmatia, str. 473). Lociranje logora te kohorte u Promoni, u graničnom kraju između Liburnije i Dalmacije, ne mora biti samo posljedica tradicije, odnosno postojanja manjeg vojnog uporišta u prvom st. u kojem je imao garnizon jedan dio *coh. I Lucensium*, nego najvjerojatnije i utjecaj suvremenih zbivanja. Taj podatak, naime, upućuje u stanovitoj mjeri na ispravnost postavljene teze (ZWIKKER, sp. mj.) o ideji Marka Aurelija da državno središte, u slučaju nastavljanja prodora Markomana i Kvada dublje u Italiju, prebaci u Dalmaciju. Dijelom se i zbog toga u Dalmaciji novače dvije nove kohorte, a u Saloni lociraju dijelovi također novoformiranih italskih legija koji također rade na ubrzanoj obnovi salonitanskih gradskih zidova. Karakteristično je, međutim, da se te snage, kada je prva opasnost minula, prebacuju na istok i sjeveroistok da bi 174—5. branile te granice od novog vala germanskih upada. Najzapadniji podatak o djelovanju tih dalmatinskih kohorta u provinciji Dalmaciji iz Promone može, dakle, upućivati (u kontekstu rasporeda ostalih natpisa koji pripadaju tim jedinicama) na pretpostavku da je u situaciji kada su Germani osvojili Reciju, Norik, sjeverni dio Ilirika i Italije, obrana provincije Dalmacije bila usredotočena samo na područje južno i jugoistočno od linije Sana—Krka, a da za obranu skardonitanskog konventa nije bilo raspoloživih snaga.

oproban vojskovoda kao što je to bio *L. A. Castus* (koji je bio član *orda equester*), onda se moralo pribjeći takvu obliku organizacije oblasti koji je to omogućavao, jer je po pravnim normama na čelu prokuratorske provincije morao biti pripadnik viteškog staleža. Čitav taj proces organizacije provincije Liburnije bio je u skladu s provođenjem temeljne linije unutrašnje politike Komoda (pa i Perenisa) — postupno smanjivati i sužavati kompetencije i značaj Senata i senatorskog staleža. Upravo takva situacija i tijek procesa koji je doveo do stvaranja prokuratorske provincije Liburnije — vodeći pri tome računa i o njegovim vanjskim i unutrašnjim aspektima — upućuju na zaključak o realnosti teze po kojoj je provincija Liburnija osnovana prije smrti Perenisa, odnosno negdje u zadnjim godinama njegova utjecaja na državne poslove. Veoma je vjerojatno da se to zbilo u razdoblju godine 184—5.[55] Teško je, naime, vjerovati u mogućnost da bi se Perenisov nasljednik Kleandar usudio izravno u fazi učvršćivanja svojega utjecaja učiniti potez kojim bi protiv sebe digao senatorski stalež. Očito je da je takva reorganizacija provincije Dalmacije, odnosno izdvajanje znatnog dijela provincijskog teritorija ispod ingerencija konzularnog namjesnika u Saloni, bio postupak koji je bio direktno uperen protiv interesa Senata pa je kao takav u prvom redu imanentan osnovama i oblicima realizacije Perenisove politike prema Senatu i senatorskom staležu.[56] Naime, analizirajući funkciju, status, a dijelom i ingerencije L. A. Kasta kao presidijalnog prokuratora provincije Liburnije s pozicije pravnih kriterija, istraživači su jedinstveni u mišljenju da je akt njegova imenovanja za prokuratora *cum iure gladii provinciae Liburniae*, bilo veliko zasijecanje u autoritet i ingerencije namjesnika provincije Dalmacije.[57] Senat i namjesnik provincije Dalmacije bili su prisiljeni na taj čin, jer je on vjerojatno i bio interpretiran višim državnim razlozima (obrana Italije), što i nije bila neistina. Osnivanjem prokuratorske provincije Liburnije središnja vlast je definirala i zaokružila u jednu cjelinu sustav za obranu Italije osiguravši mogućnost interakcije i međusobnog prožimanja svih njegovih dijelova a možda i jedinstveno zapovjedništvo, pa i pod cijenu da u jednom članu sustava (Liburniji) ne budu stacionirane veće vojne jedinice (legije). Pretpostavku o postojanju jedinstvene vojne komande unutar sustava, akumulirane u osobi cara, potvrđuje činjenica da je Liburnija kao prokuratorska provincija po svemu sudeći bila podvrgnuta direktno vladaru. Takav zaključak

[55] Usp. bilj. 36. Možda se može donekle i pomišljati na god. 184. kada je *Commodus* postao *Britannicus* nakon uspješno završenog rata protiv plemena u sjevernim područjima Britanije koja su bila provalila *vallum Antonini*. Iako je akcija protiv Armorićana bila usmjerena sasvim na drugu stranu i izvan Britanije, moguće je da je i ona bila tretirana kao jedan u nizu uspjeha u Britaniji (jer je bila izvedena britanskom armijom) u povodu kojih je car i stekao naziv *Britannicus*.

[56] Kleandar nije u biti izmijenio Komodovu politiku prema senatu (usp. E. M. COLUMBA u Enciclopedia Italiana X, st. 978 s. v. Commodo).

[57] H-G. PFLAUM, Les carières I, str. 537; J. J. WILKES, Dalmatia 329.

potvrđuju i brojni primjeri većine prokuratorskih provincija koje su uglavnom bile u takvu odnosu prema središnjoj vlasti.[58] Samostalnost prokuratorske provincije Liburnije u odnosu prema senatskoj provinciji Dalmaciji dokazuje u veoma velikoj mjeri i pravo *ius gladii* koje je imao *L. Artorius Castus*, a koje mu je pravo mogao dati samo car.[59] S velikom se, dakle, sigurnošću može zaključiti da je presidijalni prokurator provincije Liburnije bio izravno odgovoran caru, a ne namjesniku provincije Dalmacije u Saloni.[60]

Zadatak presidijalnog prokuratora provincije Liburnije bio je da u vezi s potrebama i planovima sustava za obranu Italije uglavnom potpuno samostalno organizira vojno-obrambene i upravno-administrativne poslove na teritoriju provincije Liburnije. *Cursus honorum* i čitav život L. A. Kasta do dolaska u Liburniju pokazuje da za tu funkciju nije mogla biti izabrana pogodnija osoba. Uz već navedene dužnosti zapovjednika logora Šeste legije i vojskovođe na čelu pohoda protiv Armorićana on je imao iskustva i u vođenju ratnih operacija na moru, jer je prije odlaska u Britaniju bio admiral onog dijela rimske flote čija je baza bila u Mizeni *(praepositus classis Misenatium)*.[61] Sve govori da je osoba takva iskustva bila izvanredno pogodna za obavljanje složenog zadatka: organiziranje tog dijela Ilirika u smislu njegova uklapanja u sustav za obranu Italije.

Na temelju iznesenog, a kroz analizu djelovanja L. A. Kasta i razloga i okolnosti koje su uvjetovale njegovo imenovanje za prokuratora provincije Liburnije, odgovoreno je i na pitanje kada je formirana provincija Liburnije. Kako je rečeno, najraniji podatak o postojanju provincije Liburnije jest natpis L. A. Kasta. Nema dokumenata, ni literarnih ni epigrafičkih, koji bi mogli upućivati na njeno osnivanje prije vremena u kojem je živio L. A. Kast. Historijski kontekst vremena i zbivanja, o čemu je bilo upravo govora, također

[58] Iznimku npr. čini vremenski veoma bliza reorganizacija Dacije, izvršena u vrijeme Marka Aurelija, između godina 161. i 170. formiranjem tri Dacije *(Dacia Porolissensis, Dacia Apulensis* i *Dacia Maluenis)*. Na čelu svake provincije stajao je prokurator odgovoran *leg. Aug. pr. pr. Daciarum* (ili *Daciae)*. Sudeći po takvu obliku organizacije, očito je da su se reorganizacijom namjeravali olakšati i unaprijediti administrativno-sudski, politički, vojni i fiskalni poslovi na velikom prostoru, ali i na određen način sačuvati jedinstvenost interesa tog područja u odnosu prema susjednim provincijama i barbarskom svijetu. Sudeći i na temelju navedenog primjera, očito je da je odgovornost presidijalnih prokuratora u pojedinoj prokuratorskoj provinciji ovisila o prirodi funkcije i razloga koji su bili dominantni u tijeku osnutka prokuratorske provincije.

[59] Usp. H-G. PFLAUM, RE XXIII 1 col 1267 i d. s. v. *procurator*.

[60] Vjerojatno je i nadalje postojao čitav niz veza s provincijom Dalmacijom zbog jednostavnog razloga što je trebalo vremena da novi oblik organizacije počne u cjelini funkcionirati, kao i činjenica da su obje provincije (Liburnija i Dalmacija) u vojnom pogledu (posebno kada se radi o beneficijarima) ovisile o susjednim provincijama (posebno Panoniji).

[61] Karakteristično je da je i ta služba bila izvan cursusa pripadnika viteškog staleža. Nju su mogli vršiti samo članovi *orda senatorius*. Usp. H-G. PFLAUM, Les carières, str. 537 i d.

upućuju na zaključak da je prokuratorska provincija Liburnija osnovana upravo pri kraju II. st. (najvjerojatnije godine 184—5) i da je njen prvi namjesnik u statusu presidijalnog prokuratora bio *L. Artorius Castus*.[62] Prokuratorska provincija Liburnija bila je kao granična oblast u odnosu na Italiju u sastavu sustava za obranu Italije i kao takva podređena direktno vladaru, a ne namjesniku provincije Dalmacije.

Prerastanje tog dijela provincije Dalmacije u prokuratorsku provinciju bilo je djelomice omogućeno, uz postojanje bitnog i osnovnog razloga (geografski položaj Liburnije u historijskim okolnostima i zbivanjima na koncu II. stoljeća u odnosu na obranu Italije), i dotadašnjim specifičnim položajem Liburna unutar provincije Dalmacije. Taj osebujan status Liburna i Liburnije, a zatim i čitavog skardonitanskog konventa, u tijeku prva dva stoljeća rimske antike dokazuje niz dobro poznatih podataka literarnog i epigrafičkog karaktera. Između njih navodim samo neke koji posebno upozoravaju na specifičan tretman te oblasti.

Tako je za vrijeme delmatsko-panonskog ustanka g. 6—9. n. e. bila formirana posebna prefektura za Liburne i Japode na čelu koje je bio *praefectus civitatium*,[63] a nakon uređenja Ilirika i nakon osnivanja provincije Dalmacije opet su se oba plemena našla zajedno u okviru juridičkog konventa sa središtem u Scardoni.[64] Međutim, i prije tog vremena, već u sredini I. st. s. e., kako podaci s najstarijeg natpisa u Liburniji dokazuju, neke su liburnske *civitates* uživale povoljan tretman u rimskoj državi, a na njihovu su čelu bili Liburni, iako još uvijek bez italskog rimskog i građanskog prava.[65] U Skardoni je bilo i središte službenog (carskog) kulta za Liburne *(ara Augusti Liburnorum)*, a možda i za Japode, što je iznimka s obzirom na pojave i raspored institucija tog kulta na području provincije.[66] Počasni natpis koje su *civitates Liburniae* podigle u vrijeme Tiberija a u čast Nerona Germanikova sina također je svojevrsni odraz specifičnog položaja Liburna, odnosno Liburnije.[67] Na takav položaj upu-

[62] U prilog navedenog mišljenja govori natpis namjesnika provincije Dalmacije u Skardoni koji se datira u god. 179—181, (usp. blj. 20: *Scapul[us Tertullus] legatus Aug(ustorum) p[rov(incae) Dalmatiae]*. Sadržaj natpisa odnosi se na obnavljanje pretorija u Skardoni sredstvima liburnskih zajednica (detaljnije o tome usp. J. MEDINI, Epigrafički podaci o munificencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru 1964/65, 1966/67, Razdio historije, arheologije i historije umjetnoskti 3, str. 64). Za namjesnikovanja Skapule Tertula Liburnija je očito bila dio provincije Dalmacije.

[63] CIL V 3346 = ILS 2673.

[64] *Plinius*, N. H. 3, 139.

[65] CIL III 13295, *Curicum*. Usp. J. MEDINI, Ordines decurionum Liburniae, Radovi Filozofskog Fakulteta u Zadru 12/1973—74, str. 30—34. L. MARGETIĆ, Riflessioni sull'iscrizione di Curicum CIL III 13295 = Dessau ILS II 5322, Aquileia nostra L/1979, str. 154 itd.

[66] *Scardona*, CIL III 2810 = ILS 7157; *Arba*, CIL III 2931; *Senia*, Arch. Iug. 2/1956, str. 59 = I L. Iug. str. 247.

[67] CIL 2808 (9879 = ILS 7156) i AE 1938, 68.

ćuje i činjenica da se samo iz Liburnije regrutiralo ljudstvo za sastav pretorijanskih kohorta, dok iz drugih dijelova provincije Dalmacije toj pojavi uopće nema tragova, ili su samo sporadični. Ta je pojava posebno karakteristična za razdoblje od Hadrijana do Septimija Severa.[68]

Navedeni podaci, a i niz drugih, dokazuju da su Liburni i Liburnija u I. i II. stoljeću imali poseban položaj[69] koji se nesumnjivo temeljio na činjenici što je to pleme u cjelini veoma rano steklo oprost od tributa i uspostavilo odnose s rimskom državom kao *foederati* ili *dedititii populi Romani*[70] što se je desilo znatno prije definitivne pacifikacije Ilirika i uređenja provincije Dalmacije. Taj poseban položaj i odnos, koji su neki pokušavali objasniti inkorporiranjem Liburnije ili jednog njenog dijela u okvire Italije,[71] bio je nedvojbeno čvrsta podloga aktu osnivanja prokuratorske provincije Liburnije u onom trenutku kada su pri koncu II. stoljeća postali dominantni razlozi strateškog karaktera, bitni za obranu Italije. Nije, međutim, isključeno da su kroz prva dva stoljeća rimske vlasti zaista postojale nakane da se granice Italije i protegnu preko Raše i dopru do Krke jer na takvu pretpostavku navedeni podaci u stanovitoj mjeri upućuju. Osobito je to moguće pretpostaviti za vrijeme vladavine Julijevaca. Međutim, činjenica je da se ti planovi, ako su zaista i postojali, prema sadašnjem stanju znanosti i poznavanja izvora nisu ostvarili.

Upozoravanje na osebujan položaj Liburna i Liburnije u rimskoj državi i provinciji Dalmaciji i nabrajanje nekih najvažnijih argumenata s tim u vezi bilo je prijeko potrebno jer je upravo impostacija tog problema i razumijevanje njegove srži bitno za rješavanje pitanja teritorijalnog opsega prokuratorske provincije Liburnije. Pri utvrđivanju geografskog opsega provincije Liburnije u vrijeme njenog osnivanja mora se poći od spoznaje da je *provincia Liburnia* osnovana tek pri koncu II. st., odnosno godine 184—5. A upravo nešto ranije, u sredini tog stoljeća, Ptolomej Aleksandrijski piše svoju Geografiju, u kojoj donosi podatke i o Liburniji.[72] Značajno je da kod njega ime Liburnija više ne označava samo zemlju koju nastavaju Liburni nego i područje koje su prema vijestima starijih vrela nastavali Japodi, a ona također obuhvaća i krajeve nekih drugih ilirskih plemena na istoku.[73] U takvu opsegu Liburnija se ne sreće niti kod jednog od starijih izvora, iako kod nekih ima indicija da je ona

[68] J. ŠAŠEL, Zur Rekrutierung der Prätorianer, str. 477 i d.

[69] O izvornim podacima u vezi s tzv. liburnskim pitanjem usp. J. ŠAŠEL, Gnomon 44, 6/1972, str. 582—3 i ISTI, Zur Rekrutierung, str. 478—479.

[70] M. SUIĆ, Nekoliko pitanja u vezi s antičkim Japodima, str. 115, bilj 25.

[71] Usp. bilj. 3.

[72] O Klaudiju Ptolomeju (90—168. g. n. cca) usp. E. POLASCHEK, RE Suppl. X (1965) col. 680 i d.).

[73] Kao što su Mezeji, Deriopi, Deriji, Dindari i Ditioni. (Geogr. II 16, 5). Drži se da podaci o uključivanju navedenih plemena u Liburniju nisu pouzdani, jer njih Plinije (N. H. III 141, 142) smješta u salonitanski juridički konvent. O tome usp. M. SUIĆ, Nekoliko pitanja, str. 112—113.

označavala i nešto više od zemlje Liburna.[74] Ptolomej, naime, u Iliriku razlikuje dvije oblasti: Dalmaciju i Liburniju. U okviru Liburnije luči dva manja područja: primorsku Liburniju koja seže od Alvone do Skardone pa se dakle, uglavnom, poklapa s područjem koje su u antici nastavali Liburni, i drugu u unutrašnjosti koja odgovara području gdje su živjeli Japodi, pa čak seže i šire. Iako se Ptolomej koristio starijim izvorima, lako je razabrati što među njima spada u podatke historijske geografije, a što su suvremeni podaci, koje je dobio možda i iz usta onih koji su boravili u ovim ili pak obližnjim krajevima i regijama.[75] A pojava Liburnije koja se proteže znatno šire od zemlje koju su od davnine nastavali Liburni te obuhvaća čitav zapadni i sjeverozapadni dio provincije Dalmacije (kojoj je ona — Liburnija — svojevrsni geografsko-teritorijalni pendant unutar provincije Ilirika) može se objasniti samo uključivanjem suvremenih podataka u djelo,[76] ili pak pretpostavkom da je u pitanju navođenje potpuno netočnih konstrukcija autora, u što je teško povjerovati. Očito je, dakle, da pojam Liburnija kod Ptolomeja označava teritorij čitavog skardonitanskog konventa o čijim je osebujnostima bilo prethodno govora, a koji se oštro luči od oblasti južno od Krke koja nosi naziv Dalmacija. To znači da je već oko sredine II. stoljeća čitava ta oblast imala specifičan identitet, što je, između ostaloga, bila i posljedica prethodnog posebnog položaja naroda tog juridičkog konventa u okviru provincije Dalmacije.[77] Prema tome, u vrijeme kada su interesi središnje vlasti i obrane Italije zahtijevali nove administrativno-teritorijalne zahvate, postojali su i neki preduvjeti — a ne samo pretpostavljene zapreke koje su bile imanentne karakteru rimske države iz razdoblja kasnog Principata na planu odnosa Senat-car, koji su omogućili izdvajanje te Liburnije (to jest teritorija skardonitanskog konventa) i formiranje prokuratorske provincije na čelu s presidijalnim prokuratorom. Dakle, na koncu II. stoljeća kada je osnovana, *provincia Liburnia* obuhvaćala je teritorij skardonitanskog juridičkog okruga približno u granicama koje je on imao prilikom osnivanja u Augustovo doba.[78]

[74] M. SUIĆ, Nekoliko pitanja, str. 112 o interpretaciji Plinijeve vijesti (N. H. III, 141: *Liburniae finis et initium Dalmatiae Scardona in amne eo (sc. Titius fl.).*

[75] Moguće je da je Ptolomej uz službene dokumente i druge pisane izvore do kojih je mogao doći u Aleksandriji iskorištava i informacije dobijene od nekih koji su boravili u ovim dijelovima Carstva, kao što se to pretpostavlja i za područje pretenture (A. DEGRASSI, Il confine, str. 118—119, bilj. 90.

[76] Usp. bilj. 73.

[77] M. SUIĆ, Nekoliko pitanja, str. 113.

[78] Na temelju Plinijevih navoda, koji u skardonitanski konvent smješta samo Liburne i Japode, istočne su granice tog konventa istodobno bile i zapadne granice teritorija plemena Delmata, Ditiona i Mezeja. Te su granice išle, dakle, linijom: Krka, zatim zapadno od Bosanskog Grahova (Strmica — *Mons Ulcirum*), sjeverno linijom Kulen-Vakuf, Bosanski Petrovac, Ključ (sjeverna granica Ditiona) i na Sanu. O granicama plemenskog teritorija Ditiona usp. G. PATSCH, RE V/1903, col 1230 i d. s. v. *Ditiones;* A. JAGENTEUFEL,

Gornji zaključak o teritorijalnom opsegu prokuratorske provincije Liburnije u suprotnosti je s uglavnom opće prihvaćenom tezom po kojoj je sjeverozapadni dio Liburnije s gradovima Tarsatikom, Alvonom i Flanonom (i, eventualno, područje do Vinodola, odnosno do Senja) bio upravo u vrijeme rata s Markomanima i Kvadima uključeno u Italiju.[79] To je bilo učinjeno u vezi s osnivanjem pretenture *Italiae et Alpium* čiji je krajnji jugoistočni dio, prema tome mišljenju, obuhvaćao i navedeno liburnijsko područje. Jedini bitni argument u prilog te teze jesu podaci dva natpisa iz prve polovice III. stoljeća, gdje se u korištenju institucije alimenata, uz Transpadanu i Histriju, navodi i Liburnija.[80] Kako je poznato, institutom alimenata mogli su se koristiti samo italski gradovi i regije, odnosno to se pravo isključivo protezalo na administrativno-teritorijalni opseg Italije.[81] Nikakvi pak drugi argumenti, bilo epigrafičkog, arheološkog ili historijskog karaktera, ne potvrđuju navedenu Degrasijevu tezu. Arheološki ostaci o građevinama fortifikacijskog karaktera u Tarsatici i oko nje (ziđe, vrata) potječu iz kasnoantičkog razdoblja (konac IV. st.).[82] Kada se tome doda da od zidova Tarsatike teče linija i sustav zapornih zidova *Claustra Alpium Iuliarum* iz istog vremena

Die Statthalter, col 14—16; G. ALFÖLDY, Bevölkerung, str. 52. O problemima istočnih granica Japoda usp. Z. MARIĆ, Istočna granica Japoda, Arheološka problematika Like, Simpozij — Lika, Split 1975, str. 39 i d. gdje je navedena opsežna arheološka argumentacija u prilog mišljenju da je istočna granica japodskog područja bila »negdje uz desnu obalu srednjeg toka rijeke Une« (str. 42). Međutim, i taj autor ne odbacuje mogućnost da se teritorij Japoda mogao proširiti u I. st. s. e. i u I. s. n. e. »na istok do rijeke Sane, a možda i nešto dalje« (sp. mj.) O antičkom aspektu tog problema usp. G. PATSCH, Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien III, Die Japoden, WMBH VI, 1899, str. 154—186 i E. PAŠALIĆ, Antička naselja, str. 12. Moguće je da je u vrijeme osnutka prokuratorske provincije Liburnije istočna granica bila korigirana i da je u toj prilici u granice provincije Liburnije bilo većim dijelom uključeno i područje Ditiona kao i manji dijelovi delmatskog teritorija oko Bosanskog Grahova. To je moglo biti potaknuto potrebom osiguranja strateški važne komunikacije koja je iz doline Save vodila u sjevernu Dalmaciju trasom Stari Majdan, Sanski Most, Bosanski Petrovac, Drvar, Bosansko Grahovo, Burnum i dalje za Salonu (o trasi usp. E. PAŠALIĆ, sp. mj.).

[79] A. DEGRASSI, Il confine, str. 126 i d. (posebno 130 i 132); M. SUIĆ, Liburnia Tarsaticensis, Adriatica, str. 711—713.

[80] CIL VIII 822=23963 = ILS 1347: *C. Attius Alcimus Felicianus procurator alimentorum per Transpadum, Histriam, Liburniam* (najvjerojatnije iz vremena Aleksandra Severa); CIL 2492=6753=ILS 1396: *L. Didius Marinus procurator alimentorum per Transpadum, Histriam, et Liburniam* (živi u vrijeme Karakale). Detaljnije o natpisima i problemu alimenata usp. A. DEGRASSI, sp. đj., str. 128 i bilj. 141.

[81] L. HOMO, Histoire romaine (u GLOTZ, Histoire générale III, 1933, str. 438 i d.; R. P. LONGDEN u Cambridge Ancient History XI, 1939, str. 210 i d,

[82] G. DEPOLI, Bullettino deputazione fiumana III, 1913, str. 27 i d.; H. KÄHLER, RE VII, 1A (1939) col. 447 n. 7 i A. DEGRASSI, Il confine, str. 105 i dalje, tav. VI, str. 143.

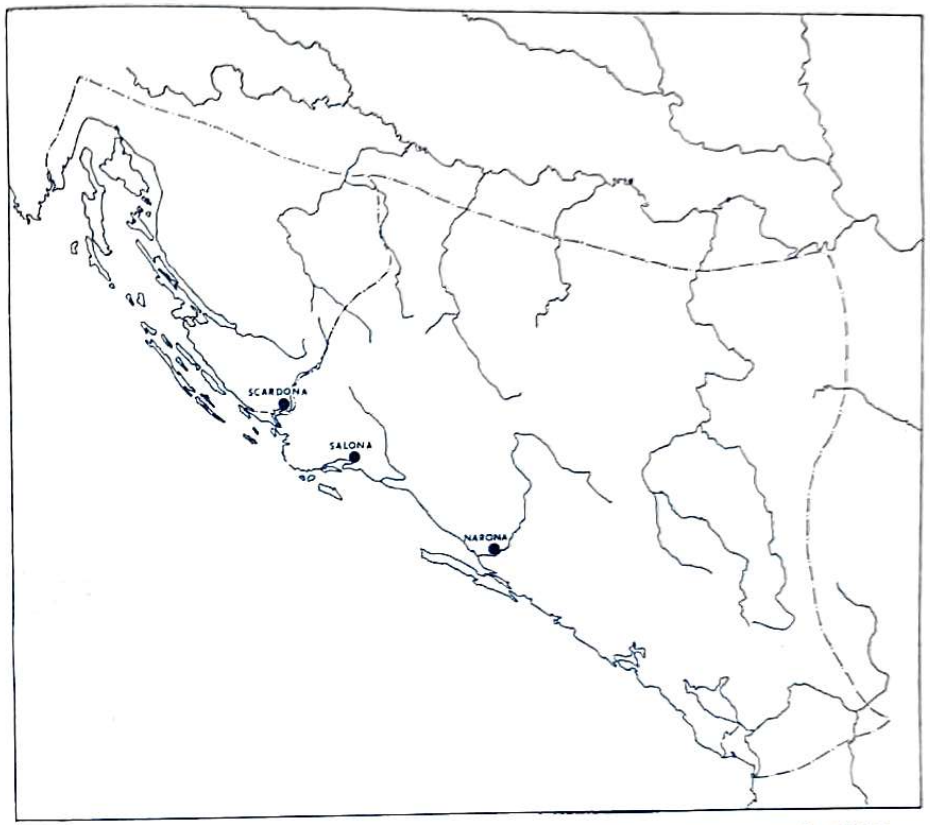

Karta 1. Prokuratorska provincija Liburnije u vrijeme osnutka god. 184/5. — Carte 1. Province procuratorienne de Liburnie à l'époque de sa fondation, l'année 184/5.

(sredina i konac IV. st.),[83] onda se s pravom može zaključiti da je Tarsatika postala dio utvrđenog fortifikacijskog sustava za obranu Italije u IV. stoljeću.[84] Nema traga fortifikacijskim građevinama koje bi pripadale pretenturi ili bi pak potjecale iz konca II. stoljeća. Zato zaista nemaju realnog temelja domišljanja koja imaju pretenzije da uključe sjeverozapadni dio Liburnije u granice Italije, a samo na temelju historijske činjenice o protezanju instituta alimenata i na

[83] R. MATEJČIĆ, Sedam godina rada u istraživanju liburnijskog limesa, Osječki zbornik XII, 1969, str. 25 i d.; ista u Claustru Alpium Iuliarum I, str. 53—57. U tom su djelu navedeni svi historijski i arheološki izvori o sustavu zapornih zidova, s utvrđenjima i stražarnicama, koji se kao sustav u pisanim dokumentima spominje prvi put 351—2, a od tada sve češće. Dok ti podaci ne budu cjelovito obrađeni, još uvijek su veoma korisna tumačenja A. DEGRASSIJA u sp. dj., str. 131 i dalje i, posebno, rasprava J. ŠAŠEL, K zgodovini alpskega obrambenog področja, Situla 14—15, 1974.

[84] J. ŠAŠEL, Über Umfang und Dauer, str. 228, jugoistočnu granicu pretenture, na crtežu, ne pruža do Tarsatike nego nešto sjevernije.

Liburniju. Bît navedene teze potpuno je suprotna činjenici da na koncu II. stoljeća postoji prokuratorska provincija Liburnija zbog jednostavnog razloga: njen autor nije u cijelosti poznavao izvor koji dokazuje postojanje prokuratorske provincije Liburnije (natpis L. A Kasta), ili, što je vjerojatnije, nije — a bez prava razloga — htio iskazati povjerenje svim podacima tog izvora.[85] Imajući navedene činjenice na umu, prihvatljivo je protezanje alimenata na područje Liburnije tumačiti specifičnim i posebnim položajem naroda u skardonitanskom konventu, kako je to posebno u novije vrijeme pokušano, a na temelju činjenica da se Liburni i Japodi nalaze u popisu naroda Italije.[86] Međutim, i ta je teza donekle suprotna pravnim normama po kojima na *alimenta* ima pravo samo Italija, jer je područje skardonitanskog konventa, unatoč posjedovanju niza osobitosti, ipak bilo dio provincije Dalmacije. Taj prigovor formalne i stvarne naravi nije otklonjen ni sada kada se utvrdilo da je na koncu II. stoljeća skardonitanski konvent prerastao u prokuratorsku provinciju Liburniju. Držim, međutim, da baš ta činjenica (postojanje prokuratorske provincije Liburnije) može unijeti više svjetla u analizu razloga koji su doveli do protezanja instituta alimenata na Liburniju. Naime, po osnovama svoje pravne konstitucije prokuratorska provincija Liburnija bila je u najužim organizacijskim i formalnim vezama sa središnjom vlašću, jer je i bila osnovana radi očuvanja bitnih interesa Imperija, odnosno radi obrane Italije. Zato je veoma lako moguće da se aktom njenog osnivanja na nju i protegnuo taj isključivo italski privilegij. To više što su prethodno postojali uvjeti (specifičan položaj Liburna, Japodi i Liburni su u popisu naroda Italije i dr.) koji su pružali i stanovit pravni temelj tom postupku.

Takav postupak — protezanje instituta alimenata i izvan italskog područja — bio je izvan dotadašnje prakse. To je, međutim, bio i akt osnivanja provincije Liburnije koji je značio ne samo upletanje u ingerencije konzularnog namjesnika u Saloni nego i stvarno nestajanje njegove jurisdikcije u sjeverozapadnom dijelu teritorija provincije Dalmacije. Također su izvan dotadašnje prakse i postojećih pravnih norma bile i ovlasti koje je u toj prilici dobio *L. Artorius Castus*.[87] Kako se vidi, pri osnivanju prokuratorske provincije Liburnije bio je prisutan velik stupanj neregularnosti i nepoštivanja dotada važećih pravnih norma, što je posljedica radikalnih zahvata administrativno-teritorijalnog karaktera uvjetovanih prijekom potrebom izgradnje cjelovitog sustava za obranu Italije. Zato je vrlo lako moguće da je prilikom osnivanja provincije Liburnije na tu novostvorenu jedinicu bio protegnut i institut alimenata. To je pravo bilo protegnuto na područje čitava bivšeg skardonitanskog konventa, kako je zaključio Suić, a ne samo na sjeverozapadni dio područja naseljenog Liburnima, kako je držao Degrassi (usp. bilj. 85).

Izdvojena iz opsega provincije Dalmacije i jurisdikcije njenog namjesnika, posjedujući niz osobitosti i vlastiti geografsko-etnički i kulturno-povijesni identitet, osnovana da u sklopu šireg graničnog sustava za obranu Italije osigurava jedan dio granica Italije i kao takva podvrgnuta izravno središnjoj vlasti u Rimu, provincija Liburnija stječe aktom osnivanja ili neposredno nakon toga još neke osobitosti (među njima i pravo na institut alimenata) koje je kvalificiraju kao specifično administrativno-teritorijalno tijelo i pokrajinu Carstva.

U vremenskom rasponu od konca II. stoljeća do sredine VI. stoljeća, kada se datiraju izvori kojima se služio Anonimni Kozmograf iz Ravene pri opisivanju sjeverozapadnih dijelova naše domovine, nema podataka o Liburniji kao provinciji. Tako npr. Vegecije, raspravljajući o brodovima tipa liburna, kaže: »*Liburnia namque Dalmatiae pars est Iadertinae subiacens civitati*«.[88] Iako Vegecije izričito navodi da je Liburnija dio Dalmacije (koju on također ne naziva pro-

[85] A. DEGRASSI, sp. dj., str. 130, bilj. 149: »Un *proc(urator) centenarius Lib[urniae ius] gladii* ricorre in un'epigrafe di età incerta (CIL III 1919=8315 cfr. 12791)«. Autor dakle pozna tekst natpisa, ali iz njega izostavlja podatak koji je od iznimne važnosti kada se raspravlja o problemima unutar poglavlja koje nosi naslov »L'inclusione nel teritorio Italico della Liburnia occidentale e di Emona«, str. 101—151, s podnaslovima manjih cjelina: »a) I municipi di Alvona, Flanona, Tarsatica«, str. 101—109, »d) L'estensione del confine d'Italia oltre Tarsatica« (str. 126—131) u kojima s opsežnim znanstvenim aparatom obrazlaže svoju tezu o uključenju sjeverozapadne Liburnije u granice Italije. Čitava ta teza samo je naizgled dobro argumentirana i znanstveno korektna, jer počiva na podacima dvaju natpisa o alimentima (bilj. 79) koji su kasniji od vremena postojanja prokuratorske provincije Liburnije. To znači da se na temelju tih natpisa ne može dokazivati uključivanje sjeverozapadne Liburnije u granice Italije u razdoblju postojanja pretenture kada nakon pretenture postoji kao historijska činjenica prokuratorska provincija Liburnija (u funkciji granične oblasti, što nije bitno kada se radi o dokazivanju ispravnosti ili neispravnosti konkretnog metodološkog postupka). Metodološki je dakle bilo prijeko potrebno u analizi problema širenja granica Italije prema istoku razmatrati natpis Lucija Artorija Kasta u cjelini, a ne izostaviti, za problematiku o kojoj se raspravlja, najvažniji podatak koji on sadrži tj. da je bio *proc. centenarius provinciae Liburniae*.

[86] M. SUIĆ, Nekoliko pitanja, str. 111 i d. To se mišljenje uglavnom temelji na tumačenju A. PREMERSTEINA (Bevorechtete Gemeinden, Strena Bul. str. 203 i d.) Plinijevog popisa nekih liburnskih *oppida* i njihovih stanovnika među italskim gradovima i narodima (N. H. III 130, 139) kao posljedicu njihova posjedovanja italskog građanskog prava, a što je bilo zabilježeno u cenzorskim listama i odatle preuzeto od Plinija. J. J. WILKES, Dalmatia, str. 490, drži da su naknadno stekle imunitet, odnosno italsko pravo sve liburnske zajednice, a M. SUIĆ, Nekoliko pitanja, str. 112, taj proces proteže na sve zajednice unutar skardonitanskog konventa. Usp. također, A. DEGRASSI, Il confino, str. 100 i 129 i recenziju Degrassijeva djela M. SUIĆ, Zadarska revija VII/1958, br. 2.

[87] Sve to upozorava na vrijeme kada se počinju bitnije mijenjati osobine Principata, što se ponajviše ogleda u sve očitijem slabljenju utjecaja Senata na državne poslove. Životni tijek i karijera Lucija Artorija Kasta umnogome anticipira situaciju iz sredine III. st. kada su u okviru mira državnih reforma i vitezovi bili i pravno gotovo izjednačeni s pripadnicima senatorskog staleža (usp. bilj. 15).

[88] FLAVII VEGETI RENATI, Epitoma rei Militaris, IV 32, izd. Teubner, Lipsiae 1869.

vincijom) na temelju čega se može pretpostaviti da ona nije sačuvala ni ostatak svoje nekadašnje autonomije, ipak u njegovu tekstu ima indicija koje pokazuju trag te autonomije. Karakteristično je, naime, da Vegecije navodi da je »*Liburnia subiacens Iadertinae civitati*«, što svakako nije moglo biti u razdoblju prije osnutka prokuratorske provincije, jer je tada Skardona bila kultno i sudbeno (dakle administrativno) središte juridičkog konventa. Ako taj podatak ne označuje samo najveće privredno i kulturno središte Liburnije i jedini grad koji je imao rang *col. c. r.*, a ne njen administrativni centar, ili pak nije odraz starih tradicija,[89] onda bi se on mogao tumačiti kao trag i posljedica organizacijskih promjena koje su zahvatile Liburniju prilikom osnivanja i u tijeku postojanja prokuratorske provincije. Na temelju navedenog Vegecijeva podatka, a djelomice i na temelju šutnje historijskih vrela iz III. stoljeća, moglo bi se pretpostaviti da je *provincia Liburnia* u tom vremenu nestala s historijske pozornice kao samostalna administrativno-teritorijalna jedinica Carstva i da je nanovo postala dio provincije Dalmacije sačuvavši pri tome neke ostatke provincijske organizacije. Na to upućuju i indicije koje sadrže neki epigrafički spomenici. Radi se o podacima dvaju natpisa s imenima namjesnikâ provincije Dalmacije iz prve polovice III. stoljeća, koji se — jedan po podacima iz teksta, a drugi po mjestu nalaza — mogu u većoj ili manjoj mjeri dovesti u vezu s problemom postojanja provincije Liburnije. Naime, prema prihvaćenom tumačenju, u tekstu metričkog natpisa iz Bona među imenima plemenâ s kojima je u tijeku svoje častima bogate karijere upravljao *Fulvius Maximus* navode se i imena Delmata, Liburna, a i Japoda.[90] Djelovanje tog namjesnika u Dalmaciji datira se u kraj II. i na početak III. st.,[91] odnosno oko godine 208,[92] što bi se moglo interpretirati u smislu uključivanja i Liburna i Japoda (dakle, provincije Liburnije) pod ingerence namjesnika provincije Dalmacije u Saloni. Međutim, s obzirom na osobine natpisa i sačuvanost podataka sigurno je da je

[89] I kod Veleja Paterkula iz I. st. n. e. također je Jader *caput Liburniae*, što je nesumnjivo refleks stare tradicije iz vremena liburnske samostalnosti. Budući da se navedena informacija kod Vegecija nalazi u glavi gdje se donose podaci o brodovima liburnama, koje su Rimljani preuzeli od Liburna, nije isključeno da je to i kod tog autora odraz tradicije iz razdoblja liburnske samostalnosti.

[90] CIL XIII 8007=ILS 1195. Zbog tumačenja prijeko je potrebno prezentirati natpis u cjelini: *Divum sodalis consul e[x] / verno die et post Sicanos / postque Picentis vi[ros] / ac mox Hiberos Ce[lt]as /[5] Venetos Delmata[s Libur] / na regna post feros Iapu / das Germaniarum con / sularis Maximus paren[s] / adultae prolis gemina[e] li /[10] berum aram dicavit / [S]ospiti Concordiae / [G]ranno Camenis Mar / tis et Pacis Lari quin / [e]t deorum stirpe/[15] genito Caesari Fulvius C(ai) f(ilius) / Maximus leg(atus) / Aug(usti) pr(o) pr(aetore).*

[91] A. JAGENTEUFEL, Die Statthalter, col. 85 i dalje, br. 38: »Wende vom zweiten zum dritten Jahrhundert, vielleicht 208 f«.

[92] J. J. WILKES, Dalmatia, str. 448: »? 208 ff«, a G. ALFÖLDY, Bonner Jahrbücher, 1968 drži da je *Fulvius Maximus* bio legat u Dalmaciji u razdoblju od 203. do 206.

Fulvius Maximus bio namjesnik provincije Dalmacije, ali nije sigurno da je u provinciju Dalmaciju tada bila uključena i prokuratorska provincija Liburnija.[93]

Drugi natpis u znatno većoj mjeri upozorava na postojanje jedinstvene uprave na području Dalmacije i Liburnije u III. stoljeću. On se datira u vrijeme oko godine 239. kada je u Saloni stolovao namjesnik *L. Domitius Gallicanus Papinianus*.[94] Na temelju jedne munificencije tog namjesnika u Senju *(Senia)* sigurno je da je u vrijeme njegova namjesnikovanja u okvir provincije Dalmacije bila uključena i Liburnija.

Na temelju tih epigrafičkih vijesti može se zaključiti s dosta velikom sigurnošću da se već pri koncu II. stoljeća pravni položaj provincije Liburnije počeo mijenjati (što sugeriraju podaci s bonskog natpisa Fulvija Maksima), da bi već pri koncu 30-tih godina III. stoljeća Liburnija bila uključena u provinciju Dalmaciju.

[93] Natpis je fragmentaran i pisan u metričkoj formi koja je vjerojatno uvjetovala slobodniju interpretaciju podataka iz životnog puta Fulvija Maksima. U tekstu (restituciji) se nalazi i podatak *[Libur]na regna*, koji u historijskim i epigrafičkim vrelima uopće nije zabilježen pa se toj restituciji ipak ne može iskazati puno povjerenje. Karakterističan je također i redoslijed kojim se navode plemena u Iliriku: *Delmata[s Libur]na regna*, i posebno, *post feros Japudas* čime se izričito naglašava nova konzularna služba koju je Fulvije Maksim vršio nakon što je bio namjesnik u Dalmaciji, a prije nego što je postao namjesnik Germanije (usp. A. JAGENTEUFEL, sp. dj. col. 85). Dovodeći u vezu natpis AE 1944, no. 103 nađenog kod Brigetija, a na kojem se ime *Fulvius Maximus* nalazi u funkciji namjesnika Gornje Panonije, a za kojeg se drži da je osoba identična Fulviju Maksimu s bonskog natpisa (G. BARBIERI, L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino, str. 62 i d., br. 254). A. Jagenteufel drži da podatak *post feros Japudas* na bonskom natpisu označava, premda na neprecizan i pjesnički način, namjesništvo Fulvija Maksima u Gornjoj Panoniji. Kako je poznato, jedan, ali manji dio Japoda, je nakon podjele Ilirika na Dalmaciju i Panoniju dospio u Panoniju (kasniju Gornju Panoniju). Navedeno je tumačenje u suprotnosti sa slijedećim činjenicama: a) matične zemlje Japoda bile su unutar provincije Dalmacije a ne Panonije, pa to pleme ne može biti uzeto, čak niti u okviru slobodnije interpretacije životnog puta, kao nešto što je osobitost Gornje Panonije; b) namjesništvo Fulvija Maksima u Gornjoj Panoniji (ako se i radi o istoj osobi) ne navodi se u tekstu bonskog natpisa (usp. bilj. 89) pa se općenito drži, prema datiranju natpisa iz Brigetija u 15. oktobar god. 210, da je to namjesništvo bilo zadnja služba, obavljena dakle nakon namjesništva u Germaniji. Međutim, položaj informacije *(post feros Iapudas)* u tekstu bonskog natpisa ukazuje na službu koja se vršila prije namjesništva u Germaniji. Vodeći, dakle, računa o navedenim činjenicama, može se s razlogom pretpostaviti da se u formi onog dijela bonskog natpisa gdje se nalazi ime Japoda *(post feros Japudas)* nalazi služba koju je Fulvije Maksim obnašao odmah nakon namjesništva u Dalmaciji. Ta se služba u teritorijalnom pogledu odnosila na područje Japoda (unutar Liburnije), a s obzirom na nepouzdanost restitucije *[Libur]na regna*, vjerojatno i Liburna. Moguće je da upravo u tako nepreciznoj informaciji o toj službi pokazuje trag autonomije nekadašnje prokuratorske provincije Liburnije koja to više i nije bila u punom pravnom značenju i sadržaju tog pojma, jer je područjem provincije, ili dijelom tog područja, upravljao član senatorskog staleža u rangu konzulara.

[94] CIL III 10054.

Međutim, nekoliko drugih podataka epigrafičkog karaktera upućuju na zaključak da je i u to vrijeme Liburnija bila tretirana kao specifična cjelina. To posebno dokazuju natpisi o alimentima gdje je Liburnija i pravno odijeljena od provincije Dalmacije[95] (ona, naime, uživa tu tipično italsku privilegiju, dok ostali dio provincije Dalmacje na to nema prava), a zatim i natpis jednog prokuratora za Dalmaciju, Liburniju i Istru.[96] Sve to pokazuje da je Liburnija, premda više nije bila autonomna prokuratorska provincija i posebna administrativno-teritorijalna oblast, ipak imala specifičan položaj po kojem se bitno razlikovala i drugačije tretirala od južnog dijela provincije Dalmacije. Navedene činjenice govore u prilog zaključka da se svijest o autonomnom položaju Liburnije kao prokuratorske provincije, kao i neke praktične posljedice posjedovanja tog statusa, nije ugasila i nestala u rimskoj državnoj upravi sa smrću Komoda i Lucija Artorija Kasta.[97]

Razlozi koji su doveli do nestanka prokuratorske provincije Liburnije na koncu II. ili u početku III. stoljeća bili su kompleksnog karaktera. Vjerojatno se neće pogriješiti ako se pretpostavi da je jedan od njih bila i promjena dinastije nakon smrti Komoda, što je bilo popraćeno građanskim ratom. Po svoj je prilici u vezi s tim primjenama došlo i do mijenjanja nekih dijelova koncepcije sustava za obranu Italije. Bît se tih strateških koncepcija nije u većoj mjeri promijenila, ali i promjene u nekim detaljima bile su dovoljne da prouzroče ukidanje prokuratorske provincije Liburnije. Moguće je da su te promjene bile dijelom i rezultat iskustva u građnskom ratu kada su legije Septimija Severa godine 193. prodrle u Italiju preko prolaza u obroncima istočnih Alpa, koji su najbolja veza između Italije i Podunavlja.[98] Možda je i to rezultiralo stavom da i provale barbara u Italiju ne treba očekivati preko Liburnije, nego preko glavnih alpskih prolaza.

Gledajući s aspekta dugoročnijih interesa i situacija u kojoj se nalazio zapadni dio Carstva, takva koncepcija nije mogla biti dugotrajna. Iako za razdoblje od sredine III. stoljeća uopće nema vijesti o posebnom statusu Liburnije,[99] u kontekstu svih akcija poduzetih za

[95] Usp. bilj. 80.

[96] IGR IV 186.

[97] U načelu, imenovanje prokuratora na određeno mjesto prestalo je vrijediti smrću cara koji ga je postavio (R. CAGNAT, Daremberg-Saglio, Dictionarie, IV, str. 662, s. v. *procurator*), ali su inercijom i zbog praktičnosti prokuratori kao i drugi carski službenici nastavljali i dalje obavljati svoju funkciju dok ne bi uslijedilo novo imenovanje ili potvrda starog. Zato je moguće pretpostavti da se vijek prokuratorske provincije Liburnije nije ugasio smrću Komoda, nego najvjerojatnije smrću Lucija Artorija Kasta.

[98] Septimije Sever krenuo je na čelu legija iz Karnuntuma u osvajanje carske vlasti (Herodian. II, 11, 3), a istim putem za Italiju (preko Atransa, Nauporta i Hrušice) koristio se i Maksimin Trački 238. god. (Herodian. VIII, 1, 4) da bi zavladao Italijom koja nije bila priznala njegovu vlast.

[99] U *Divisio orbis terrarum 10* Liburnija je odvojena od Dalmacije: *Raetia, ager Noricus, Pannonia, Illyricum, Dalmatia, Liburnia.*

obranu Italije koja je bila u sve većoj mjeri ugrožavana od barbara (počevši od organiziranja *Claustra Alpium Iuliarum*),[100] a u vezi s brojnim drugim administrativno-teritorijalnim promjenama (uključivši i onu izraženu u diobi Carstva na Zapadno i Istočno),[101] može se pretpostavti da su u tim zbivanjima povremeno nastajali i duže ili kraće vrijeme trajali konkretni uvjeti za oživljavanje Liburnije kao administrativno-teritorijalne jedinice Carstva u funkciji granične oblasti Italije.[102]

Podaci Anonimnog Kozmografa iz Ravene predstavljaju važnu kariku u spoznavanju razvoja Liburnije, ne samo u ranom srednjem vijeku nego, premda neizravno, i u kasnoj antici. Ravenatovi podaci koji se odnose na Liburniju u vremenskom su slijedu posljednji koji izričito spominju provinciju Liburniju i kao takvi zaslužuju posebnu pozornost i analizu. Anonimus iz Ravene u nekoliko navrata titulira Liburniju provincijom i to u kontekstu koji ne dopušta tumačenje tih podataka kao reminiscenciju iz vremena II. stoljeća. Najviše podataka o Liburniji nalazi se u glavi 22 IV. knjige, koja je čitava posvećena Liburniji. Cjeloviti tekst te glave glasi:

[100] Usp. bilj. 82.

[101] Posebno su značajne reforme Dioklecijana kojima je (297.) udvostručen broj provincija od 50-tak, koliko ih je bilo oko god. 280. na 120 (usp. E. STEIN, Geschichte des spätrömischen Reiches 1, Wien 1928, str. 65, 103), iako i za to vrijeme nema podataka o tome da je njima bila zahvaćena i Liburnija, jer se ona kao posebna provincija ne pojavljuje u Veronskoj listi — *Laterculus Veronensis* (usp. izd. Seeck, 249 V 8 — *Privalitana;* 249 VI 4 — *Dalmatia*, i A. H. M. JONES, The Roman Economy XII, The Date and Value of the Verona list, Oxford, 1974, str. 261 i d., a posebno str. 272.

[102] Uloga Liburnije kao granične oblasti Italije mogla se povećati osobito od 376. g. (seoba i naseljavanje Gota u krajeve oko donjeg Dunava) kada su provale barbara na teritorij Dalmacije, a zatim i Italije, postale redovite, a o čemu najbolje svjedoče pisma sv. Jeronima. No, uz provale barbara pojavio se nakon diobe Carstva još jedan značajan faktor koji je nesumnjivo morao utjecati na povećano značenje Liburnije za obranu Italije, posebno u razdoblju od god. 395. do 437. Naime, u sukobu između Istočnog i Zapadnog Carstva odmah u prvim godinama nakon diobe ratne su se akcije vodile na teritoriju provincije Dalmacije, koja je pripala zapadnom dijelu Carstva. No, već 414—415. Salona je povremeno bila pod vlašću Istočnog Carstva, a definitivno nakon god. 423. (J. J. WILKES, Dalmatia, str. 418). Da bi osigurala vlast u zapadnom dijelu Carstva, Gala Placidija se odrekla prefekture Ilirika, pa tako i Dalmacije, u korist Istočnog Carstva (G. NOVAK, Prošlost Dalmacije I, str. 86; J. J. WILKES, Dalmatia, sp. mj.) što je i potvrđeno vjenčanjem Licinije Eudoksije i Valentinijana III. U borbama koje je Gala Placidija vodila u tijeku 20-tih godina protiv uzurpatora Johannesa u Italiji (koji je imao središte u Raveni), uloga je Liburnije u obrani Italije mogla biti povećana (o tim zbivanjima usp. E. STEIN, Geschichte des spätrömischen Reiches I, 426 i d.; J. J. WILKES, A Panonnian Refuge of Quality at Salona, Phoenix 26, 1972, str. 387 i d.). Uostalom, nije moguće da je čitava Liburnija, ili jedan njen dio, kao granična oblast Italije bila ustupljena Istočnom Carstvu u vrijeme Gale Placidije, kao što to sasvim sigurno de facto nisu mogli biti i neki dijelovi (sjeveroistočne) Dalmacije, za koje se pretpostavlja da su već tada bili u rukama barbara (J. J. WILKES, Dalmatia, str. 419; isti, A. Panonnian Refuge, str. 387).

Iterum ad mare magnum, id est ad colfum occidentalem, ponitur patria quae dicitur Liburnia Tarsaticensis. Quam patriam Liburniam supra scripti qui Carnech patriam nominaverunt, ipsi eandem descripserunt philosophi. Sed ego secundum praefatum Marcomirum Gothorum philosophum civitates inferius dictas eiusdem Liburniae patriae nominavi. In qua patria plurimas fuisse civitates legimus, ex quibus aliquantas designare volumus, id est civitas Elona, item Dan, Coriton, Argerunto, Bigi, Ospela, Puplisca, Senia, Turres, Raparia, Tharsaticum, Lauriana, Albona. Item supersunt in ipsa provincia Liburnia, id est Olisa, Tarneum, Abendone, Parupion, Ethetia, Ancus. Item iuxta ipsam Liburniam litus mare magnum est patria quae dicitur Istria, quae ex ista pertinet.

U Ravenatovu djelu ime *Liburnia* se, dakle, nalazi u tri oblika: najprije, a to je slučaj i s nizom drugih oblasti kojim se bavi njegova Kozmografija, uz njega je atribut *patria (patriam Liburniam, in qua patria)*, zatim je uz njega oznaka *provincia (item supersunt in ipsa provincia Liburnia;* IV, 31 *inter provinciam Liburniam et Histriam;* IV, 37 *a civitate Tharsatico provinciae Liburniae)*, a na jednom mjestu, i to u uvodnom dijelu liburnijskog poglavlja (IV, 22), sreće se pojam Tarsatička Liburnija *(patria quae dicitur Liburnia Tarsaticensis)*.

Na temelju tih podataka dadu se postaviti slijedeće teze od kojih će neke biti potrebno detaljnije argumentirati i razjasniti:[103]

1. Liburnija je organizirana kao provincija.[104]

[103] Pri tome ću se koliko to bude moguće držati redoslijeda postavljenih teza, iako se obrada pojedine teze u nekim elementima dotiče i isprepliće s argumentacijom koja se pretežito odnosi na obradu drugih teza.

[104] Ravenat upotrebljava tri naziva za označavanje pokrajina i oblasti. To su *patria, regio* i *provincia. Patria* je najčešći pojam, ali njegova upotreba varira. Kada se radi o opisu oblasti koje su se nalazile izvan rimske države, onda taj pojam označava ne samo geografski nego i pretežito administrativno-državni pojam unutar kojega je izvršena podjela na provincije (II. 4, *patria quae dicitur Parthia, quae habet infra se provinciae ...*, II. V, *patria Persorum ... quae patria habet provinciae quae dicitur* etc.). Međutim, isti se pojam gotovo uopće ne koristi u opisu oblasti — provincija rimske države u Aziji i Africi — u II. i III. knjizi. Naime, tu se pojam *provincia* upotrebljava samo na kraju III. knjige (III. 11 »*qui dividit Mauritaniam ob Hispania, id est Africanam provinciam ab Europa*«). U opisu Evrope (IV. knjiga) u većoj su mjeri koristi pojam *provincia*, iako i dalje dominira upotreba atributa *patria* i to u gotovo identičnim pozicijama kao i u I. knjizi: veće oblasti Evrope kao *Hispania* i *Italia* su *patriae* koje se sastoje od provincija (IV. 29, 41), ali se istim pojmom *(patria)* označavaju i krajevi koji su nekada bile posebne rimske provincije (IV. 9, *Macedonia;* IV. 7, *Mysiae duae;* IV. 15, *Illyricus;* IV. 17, *Dalmatia;* IV. 19, *Panonniae*. Isti se pojam *(patria)*, i to isključivo, upotrebljava kada se označavaju ranosrednjovjekovne oblasti i države (IV. 17, *Saxonia patria;* IV. 23, *patria Frigonum, patria Turingia* i dr.). Što se tiče upotrebe pojma *provincia*, on se, izuzevši Italiju i Hispaniju, upotrebljava gotovo iznimno. Osim uz Liburniju — gdje upotreba tog pojma nesumnjivo preteže u odnosu na pojam *patria* — on se nalazi samo u poglavlju u kojem se donosi opis provincije *Septimanae* (IV. 28), koja se i na drugim mjestima isključivo naziva provincijom (IV 26; IV 37), zatim se sreće samo u tri navrata, i to uz Istru, Dalmaciju i Valeriju, *quae et Media appellatur provincia* (IV. 20). Istra je u liburnijskom poglavlju (IV. 22) najprije nazvana *patria*, zatim se nalazi u popisu italskih provincija bez ikakva atributa (IV. 29), nadalje ona je *regio* (IV. 30 — *item in regione Istriae)*, a samo na jednom mjestu i to u glavi gdje se navode granice Italije ona je nazvana provincijom (IV. 37 — *usque ad completam superius dictam provinciam Istriam)*. Istra je, naime, jedina oblast pri opisu koje se u Ravenatovu djelu upotrebljavaju sva tri izraza *(patria, provincia, regio)* što je nesumnjivo indicija o prisutnosti stare tradicije; *Histria* je u *decima regio Italiae* u Augustovo doba. Veoma je vjerojatno da je Istra u Ravenatovu djelu nazvana provincijom zbog toga što je od Augustovih vremena bila dio Italije, koja je tek godine 297. bila podijeljena na niz provincija (pri čemu je Istra postala sastavni dio provincije *Venetia et Histria)*. Dalmacija je nazvana provincijom u uvodnom dijelu prve knjige (cap. 11), a ne u posebnom, dalmatinskom poglavlju (IV. 16) gdje je ona *patria*. Na temelju takve situacije očito je da je upotreba pojma *provincia* u Kozmografiji odraz antičke tradicije, da je njegova upotreba znatno sužena u odnosu na pojam *patria*, ali i to, ako se izuzme *Histria* a zatim i *Valeria*, čiji nastanak je rezultat ranosrednjovjekovnih geopolitičkih promjena u sjeverozapadnom dijelu naše zemlje, da se taj pojam nalazi uvijek uz one oblasti koje su u antici zaista bile provincije, to jest administrativno-teritorijalne jedinice. Stoga je realno pretpostaviti da je i pojam *provincia Liburnia* odraz stvarne situacije koja je postojala u nekim razdobljima antike (o čemu je prethodno bilo riječi), ali i ranog srednjeg vijeka (o čemu će biti riječi) u sjeverozapadnom dijelu nekadašnje rimske provincije Dalmacije.

2. Liburnija je posebna oblast čiji je teritorij oštro razgraničen od područja provincije Dalmacije i drugih oblasti. I Dalmacija i Liburnija u tekstu se ravnopravno tretiraju.[105]
3. Područje provincije Liburnije obuhvaća dio stare tj. klasičke Liburnije (kraj koji su u antici nastavali Liburni) od Enone do Tarsatike i dio stare japodske zemlje (uglavnom područje današnje Like).
4. Sjeverozapadni dio Liburnije naziva se Tarsatičkom Liburnijom. Taj je kraj *(Liburnia Tarsaticensis)* sastavni dio oblasti koja nosi naziv *provincia Liburnia.*

Prije nego što se priđe detaljnijoj analizi podataka koji se odnose na Liburniju, potrebno je s nekoliko riječi osvijetliti specifični karakter tog izvora.[106] Brojni podaci koje to djelo sadrži potječu iz vrela koja donose vijesti iz kasnoantičkih vremena ili se temelje na antičkoj tradiciji, dok se znatan dio podataka odnosi na pojave i činjenice iz ranosrednjovjekovne povijesti i geopolitičkih odnosa. Da bi se podaci iz Kozmografije metodološki ispravno i s uspjehom iskoristili,

[105] Opis obje oblasti obrađen je u posebnim poglavljima što, također, upućuje ne samo na geografsku nego i na administrativnu podjelu. Karakteristično je da Istra nema posebnog poglavlja, nego se njen opis nalazi u okviru opisa Italije podijeljene na niz provincija (IV. 30, 31).

[106] O vremenu nastanka Ravenatova djela, za kojeg većina drži da je napisano u sredini VII. st. ili pak u prvoj polovici VIII. st. (Schnetz), kao i stanju proučavanja kompleksne problematike (rukopisne, jezične, kronološko-povijesne, geografsko-administrativne i dr.) usp. J. ŠAŠEL, Alpes Iuliana, Arh. vest. XXI—XXII, 1970—71, str. 42—43, bilj. 50.

prijeko je potrebno u analizi uzeti pojedine cjeline, to jest tekst određenog poglavlja (ili poglavljâ) gdje se podaci o nekom kraju, regiji i oblasti nalaze, i na temelju uspoređivanja s karakterom i sadržajem drugih poglavlja istog djela i kao i informacijama drugih više ili manje suvremenih izvora o istoj oblasti pokušati odrediti karakter, vrijeme nastanka i vjerodostojnost izvora (ili izvorâ) koje je Ravenat iskoristio prilikom obrade pojedinog kraja. Pri tome su od velike vrijednosti podaci o izvoru (ili izvorima) koje sâm autor Kozmografije navodi u uvodnom dijelu svake glave. Naime, i površni komparativni pregled poglavlja Kozmografije potvrđuje, kada su u pitanju činjenice iz ranog srednjeg vijeka, a koje se odnose na krajeve rimskog carstva zahvaćene značajnijim manifestacijama seoba naroda (osnivanje ranosrednjovjekovnih državnih tvorevina), da je u takvim slučajevima Ravenat iskorištavao uz rimske i druge izvore, najčešće germanskog, odnosno gotskog podrijetla. Tim izvorima, iako danas izgubljenim, čini se kada su u pitanju naši sjeverozapadni krajevi (pa u tom kontekstu i Liburnija) treba pokazati puno povjerenje.[107] To su ti — kada se radi o sjeverozapadnim krajevima SFRJ — »gotski filozofi«.[108]

Što se pak tiče forme glave u kojoj Ravenat donosi opis provincije Liburnije, na prvi se pogled uočava da se radi o cjelini koja, kao i veći broj ostalih poglavlja Kozmografije, nije trpjela kasnijih bitnijih promjena i dodavanja. Tekst je sažet i pregledan, a podaci o liburnskim naseljima nižu se, u slučajevima kada se mogu konfrontirati s podacima Tabule, itinerara, vijestima historijskih izvora te arheološkim podacima o ubikaciji pojedinih gradova, redoslijedom koji uglavnom nije u kontradikciji s podacima svih ostalih izvora.[109]

[107] Za ispravnost takvog stava kada se radi o Ravenatovoj Karneoli (IV. 21), usp. J. ŠAŠEL, Alpes Iuliana i isti, u Roman Frontiers Studies, 1967, str. 171 i d. Usp. također i L. DILLEMAN, Patria Carneola, Anonymus Ravennas IV. 21, Philologus B. 116, Heft 2 (1972), str. 319 i d.

[108] Gotski se izvori navode od glave 12. u IV. knjizi (*patria Rerefenorum et Sirdifenorum*, IV. 13 — *Dania;* IV. 14 — *Datia;* IV. 17 — *Saxonia;* IV. 18 — *Albis Ungani;* IV. 19 — *Panonniae;* IV. 20 — *Valeria;* IV. 21 — *Carneola;* IV. 22 — *Liburnia Tarsaticensis (provincia Liburnia);* IV. 23 — *Frigonia;* IV. 24 — *Francia Rinensis;* IV. 25 — *Turingia;* IV. 26 — *patria Suavorum, quae et Alamanorum;* IV. 39 — *Britannia;* IV. 40 — *Guasconia;* IV. 41 — *Spanoguascenia*), dok su rimski izvori (»rimski filozofi«) bili iskorišteni u poglavljima: IV. 27 — *Burgundia;* IV. 28 — *Septimana;* IV. 29—37 — *Italia;* IV. 42—46 — *Spania.* Karakteristično je da se za poglavlje o Iliriku (IV. 15) i Dalmaciji (IV. 16) iskorištavaju isključivo rimski, a ne gotski filozofi.

[109] Sasvim je drugačija situacija s dalmatinskim poglavljem (IV. 16) koje je sudeći po ekvaciji *Epitaurum id est Ragusium* nesumnjivo pretrpjelo promjene u smislu dopuna, izvršenih po svoj prilici nakon nastanka djela. To u određenoj mjeri dokazuje i veliki broj ekvacija (npr. *Pardua id est Stamnes, Aronia id est Mucru* i dr.) koje uopće nisu tipične za druga poglavlja u IV. glavi niti uopće za druge glave Kozmografije. Činjenica da se ekvacije ne nalaze uopće u V. knjizi, gdje se donosi popis obalnih naselja Mediterana, dokaz je u prilog zaključku da se zaista radi o kasnijim dopunama koje su ostale izolirane samo na poglavlje o Dalmaciji. Međutim, može se zaključiti da unatoč tim kasnijim dopunama poglavlje o Dalmaciji u svojoj osnovi nije bitno izmi-

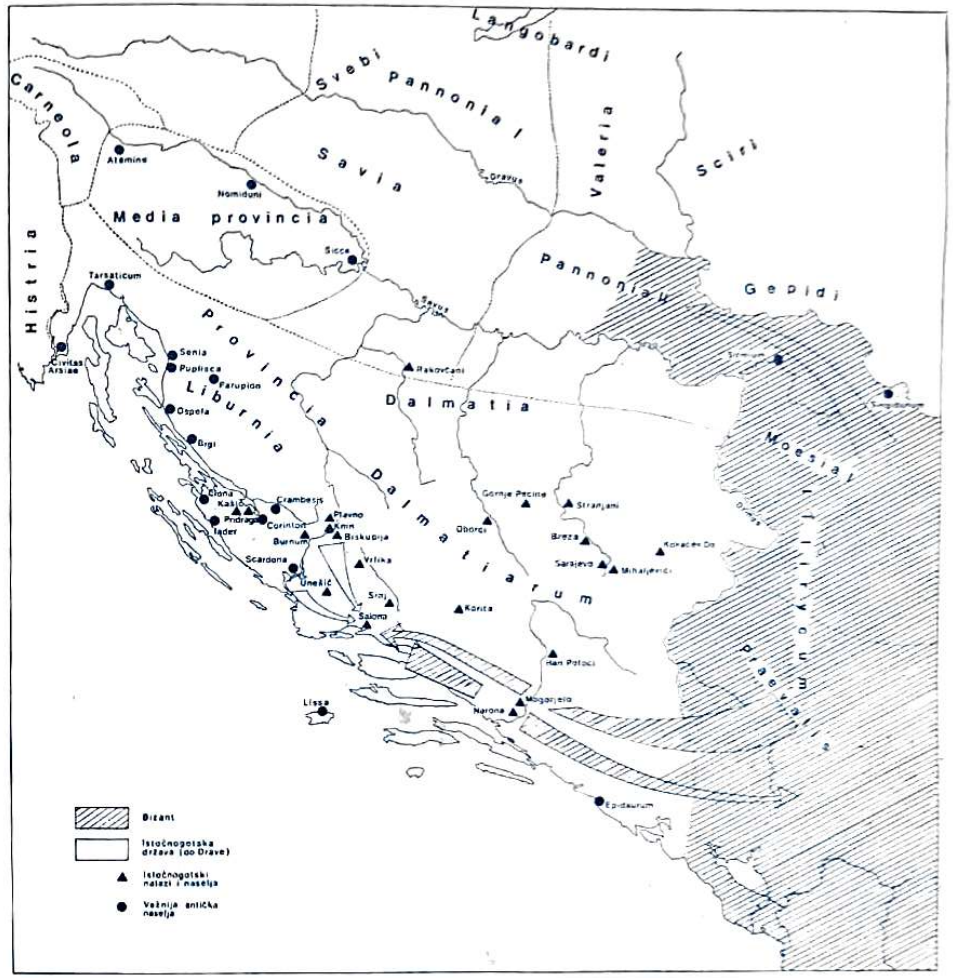

Karta 2. Ratna zbivanja u antičkom Iliriku u početku bizantsko-istočnogotskog rata. — Carte 2. Evénements de guerre dans l'Illyrique antique au commencement de la guerre entre la Byzance et les Ostrogothes.

Već sama ta činjenica upućuje na pretpostavku o autentičnosti i drugih informacija u toj glavi a koje nije moguće provjeriti izravnim uspoređivanjem s nekim drugim izvorom. A takvi su podaci, kao što su pojmovi *provincia Liburnia* i *Liburnia Tarsaticensis*, jedinstveni jer se, ako se izuzme pojava pojma *provincia Liburnia* s konca II. st.

jenjeno (usp. bilj. 110) i J. MEDINI, O nekim kronološkim i sadržajnim značajkama poglavlja o Dalmaciji u djelu Cosmographia anonimnog pisca iz Ravene, referat održan na simpoziju, Putevi i komunikacije u praistoriji i antici, Peć, travanj 1978 (u tisku).

nalaze jedino u Ravenatovu djelu. Autentičnost tih Ravenatovih podataka, te njihova cjelovita kronološka i sadržajna valorizacija, moći će se najprikladnije i u logičkom slijedu dokazati analizom opsega teritorija koji je obuhvaćala Ravenatova *provincia Liburnia*.

U IV. knjizi Kozmografije (glava 22) *provincia Liburnia* je oblast s točno određenim teritorijem i gradovima koji joj pripadaju, bilo da se radi o njenom primorskom ili kontinentalnom dijelu. Opseg teritorija Liburnije, izveden prema podacima te glave Ravenatova djela, bitno se razlikuje, posebno u jugoistočnom dijelu, od opsega i granica Liburnije u antici prema svim dosada poznatim izvorima od Plinija do Ptolomeja, a o čemu je i na ovom mjestu bilo govora. Ta činjenica u veoma velikoj mjeri upućuje na zaključak da se Ravenatovi podaci o Liburniji odnose na jedno veoma specifično razdoblje liburnijske povijesti u tijeku kojega je došlo i do pomicanja liburnijskih granica prema sjeverozapadu na liniju jugoistočno od Nina *(Elona)* i istočno Karina *(Coriton)*. Svi krajevi istočno i južno od te linije pa sve do Krke i mora, s najvećim liburnijskim antičkim urbanim središtima *(Jader, Nedinum, Asseria, Alveria, Scardona* i dr.), dakle najveći dio Ravnih Kotara i Bukovice, pripadali su Dalmaciji.[110] S razlogom se može pretpostaviti — na temelju popisa naselja u unutrašnjosti Ravenatove Liburnije — da su teritorijalne promjene zahvatile i istočni dio Liburnije shvaćene u opsegu prokuratorske provincije Liburnije s konca II. st., odnosno da je i u tom kraju došlo do pomicanja granica prema zapadu.[111] Istodobno dolazi i do značajnih promjena i u sjeverozapadnom dijelu Liburnije, od kojih se neke mogu uočiti i u pojavi dotada u povijesti tog kraja nezabilježenog pojma *Liburnia Tarsaticensis*.

Uzroci tih niza promjena, o kojima će biti detaljnije riječi, imaju svoje korijenje u zbivanjima od konca V. st. do sredine VI. st., kada su velika prostranstva naše zemlje od Srijema i Budve do Alpa bila najprije u sastavu velike ostrogotske države, a zatim gotovo neposredno prije naseljavanja Južnih Slavena, u tijeku bizantsko-gotskog rata (god. 535—555) nanovo postajala dio rimskog, Istočnog carstva. Ta su zbivanja u znatno većoj mjeri nego što se to pretpostavljalo utjecala i na razvoj Liburnije.[112]

[110] Pretpostavku da su takve granice nastale zbog toga što je Ravenat nekritički kompilirao izvore koje je imao na raspolaganju nije realna jer se i na prvi pogled uočava izvanredna sukladnost između podataka rimskih izvora (upotrebljavanih za opis Dalmacije) i gotskog izvora Markomira (iskorištenog za opis Liburnije) u pogledu opsega obiju oblasti u međusobno graničnim dijelovima. Tu sukladnost dokazuje popis naselja iz tzv. klasičke Liburnije uključenih u Dalmaciju: ... *Scardona, Impletus, Erausina, Nedisso, Iader,* a zatim onih koja su se nalazila uz ceste u unutrašnjosti, od Promone, *Adrisa (Hadra), Arberie (Alveria), Serie (Asseria), Crambesis (Clambetae),* i opet, *Edino (Nedinum).* Dakle, unatoč upotrebi raznih izvornih podataka nema slučaja da bi se ime nekog naselja nalazilo u popisu jedne i druge oblasti, što govori o postojanju veoma čvrstog razgraničenja između Dalmacije i Liburnije koje je nesumnjivo bilo poznato Ravenatu kada je pisao Kozmografiju, odnosno njegovu izvoru.

Goti su osvojili Dalmaciju i Liburniju u zamahu najvećih osvajanja na koncu V. st.[113] Na temelju izvornih podataka o gotskoj vlasti u našim krajevima (u prvom redu Prokopije iz Cezareje) u historijskoj znanosti definirale su se dvije teze o dužini trajanja gotske vlasti u Liburniji. Obje teze polaze od činjenice da je sve do godine 535. Dalmacija skupa s Liburnijom bila u sastavu gotske države. U tijeku prve dvije godine dvadesetogodišnjeg gotsko-bizantskog ratovanja bizantinska je vojska uz područja na istoku (Srijemska Panonija) osvojila i Dalmaciju. Većina istraživača koji su se tim problemom bavili drži da je u prvom dijelu tog razdoblja u ruke Bizanta pala i Liburnija.[114] Naime, Justinijanov vojskovođa Konstancijan, koji je već godine 536. osvojio Salonu i Dalmaciju, spriječio je obnavljanje gotske vlasti u Dalmaciji porazivši gotsku vojsku kod Skradina godine 537. Mišljenja historičara osobito se razilaze u vezi s posljedicama koje je za Gote imala bitka kod Skradina.[115] Većina povjesničara stoji na stajalištu da je Bizant ubrzo nakon bitke kod Skradina i poraza gotske flote u salonitanskom zaljevu i luci Salone potisnuo Gote i na kopnu te nanovo osvojio čitavu Liburniju (I. teza), dok je osnova druge teze da je Bizant tada osvojio samo dio Liburnije »i to iznad Skradina«.[116] Prema toj tezi (II) Bizant u toj prilici nije osvojio najveći dio klasičke Liburnije (područje između Zrmanje i Krke) niti liburnijsku obalu s Jaderom. Čitava Liburnija je prema tome mišljenju dospjela pod vlast Bizanta tek god. 551—552. i to u vezi s izvođenjem velike vojne ekspedicije na čelu s Narzesom, koja je i dovela do poraza i smrti Totile u bitki kod Tadine *(Busta Gallorum)*.

[111] Sudeći po imenima i ubikaciji gradova u kopnenoj Liburniji *(Olisa, Tarneum, Abendone — Avendo, Parupion — Arupium, Ethetia, Ancus — Ausancalio)* usp. M. SUIĆ, Liburnia Tarsaticensis, str. 706, bilj. 4—6, gdje je navedena starija literatura s izvornim podacima o ubikaciji pojedinih naselja), ona je obuhvaćala uglavnom područje Like. Usp. također i J. ŠAŠEL, Alpes Iuliana, str. 34, sl. 1.

[112] M. SUIĆ, Liburnia Tarsaticensis, str. 710, je s pravom zaključio da je stanje koje opisuje Ravenat u sjeverozapadnom dijelu Liburnije »zatečeno iz doba istočnogotskog vladanja u našim krajevima«. Budući da se Ravenat koristio istim izvornim podacima pri definiranju opisa čitave Liburnije, a i neki drugi razlozi o kojima će biti riječi kasnije, upućuju na zaključak da se navedeno mišljenje može primijeniti na čitavu Liburniju, a ne samo na njen sjeverozapadni dio.

[113] E. STEIN, Histoire du Bas-Empire, II, de la disparition de l'Empire d'occident à la mort de Justinien (476—565), Paris-Bruxelles-Amsterdam, 1949, str. 57—58; N. NODILO, Historija srednjeg vijeka II, Zagreb 1900, str. 187 i dalje; F. ŠIŠIĆ, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, str. 167 i d.; G. NOVAK, Prošlost Dalmacije I, Zagreb 1944, str. 86 i d.; N. KLAIĆ, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, str. 109 i d.

[114] F. ŠIŠIĆ, sp. dj., str. 172; N. NODILO, sp. dj., str. 379; N. KLAIĆ, sp. dj., str. 109; G. NOVAK, sp. dj., str. 88.

[115] Ratne operacije između gotske i bizantske vojske u razdoblju od 535—537. vode se isključivo oko Salone i u kraju između Salone i Skardone, što u stanovitoj mjeri može upućivati na pretpostavku da je tada Bizant osvojio samo južni i obalni dio Dalmacije.

[116] S. ANTOLJAK, Zadar pod vlašću Istočnih Gota, Zadarska revija 20/1971, br. 2, str. 137 i d., posebno str. 141—142.

U razradi i jedne i druge teorije nije se uopće vodilo računa o Ravenatovim podacima o provinciji Liburniji. Međutim, ti podaci — kada i ne bi bilo argumenata druge vrste — sami po sebi upozoravaju na vrijeme u kojem postoji Ravenatova provincija Liburnija s tako neobičnim granicama i opsegom. Naime, Anonimni Kozmograf iz Ravene izričito navodi da je popis gradova Liburnije preuzeo od »gotskog filozofa Markomira«.[117] Pod pretpostavkom da taj gotski »filozof« nije prepisivao ili na neki drugi način upotrebljavao neki stariji antički izvor (danas nepoznat), moglo bi se zaključiti da je vrijeme boravka Istočnih Gota u našim krajevima, odnosno postojanje gotske države, *terminus ante quem non* nastanka gotskog izvora kojim se koristio Ravenat opisujući Liburniju i neke Liburniji susjedne oblasti. Budući da lociranje takvih jugoistočnih granica Liburnije, prema sadašnjem stanju znanosti, ne omogućuju podaci niti jednog antičkog izvora, pretpostavka da se gotski »filozof« Markomir za tu svrhu koristio nekim antičkim izvorom ne dolazi u obzir.[118] Zato se ti njegovi podaci o Liburniji moraju držati autentičnim podatkom iz ranog srednjeg vijeka, tj. iz vremena boravka Istočnih Gota u našim krajevima i postojanja Istočnogotske države, posebno iz razdoblja nakon početka gotsko-bizantinskog rata, kada su se i na tom području mijenjali stari i uspostavljali novi — neki put veoma kratkotrajni — teritorijalni odnosi između Ostrogotske države i Bizanta. U prvom redu zbog toga što se nisu iskorištavali ti dragocjeni Markomirovi odnosno Ravenatovi podaci, a dijelom i zbog nekritičkog tumačenja nekih Prokopijevih navoda o ratnim zbivanjima na području Dalmacije i Ilirika u razdoblju od godine 535. do 540, nisu se mogle utvrditi realne dimenzije tih novonastalih gotsko-bizantskih teritorijalnih odnosa. No, potrebno je znatno detaljnije i od početka obraditi čitav problem.

[117] Nije bez značenja da se Ravenat pri opisu Liburnije, kao i Valerije (tj. *Media provincia)* i Karneole — oblasti koje nisu poznate kao administrativno-teritorijalne jedinice rimskog carstva kasnoantičkog razdoblja, jer njihovo postojanje ne potvrđuje niti jedan antički izvor — služio samo podacima Markomira, a ne i podacima drugih gotskih »filozofa«.

[118] Gornji zaključak nije u suprotnosti s pretpostavkom o postojanju provincije Liburnije u kasnoantičkom vremenu, o čemu je prethodno bilo riječi, i za što postoje historijske okolnosti i indicije. No, osim indicija o Markomiru »gotskom filozofu« koje upućuje na vrijeme nastanka izvora i historijskih činjenica o kojima taj izvor piše, na razdoblje gotske vlasti u našim krajevima kao vrijeme nastanka i trajanja teritorijalnih odnosa koje je zabilježio Markomir također upozorava i činjenica što niti jedan antički izvor (historijski, epigrafički i arheološki) ne donosi podatke o takvim (Ravenatovim) jugoistočnim granicama Liburnije odnosno zapadnim (Ravenatovim) granicama Dalmacije. Dakle, na temelju dosad poznatih antičkih izvora ne mogu se spoznati razlozi koji su uvjetovali nastanak i trajanje tako oblikovanih granica (usp. bilj. 110). Navedeni zaključak također ne isključuje mogućnost da se je u opisu naših krajeva Ravenat koristio posredno (preko Markomira), ili neposredno nekim zemljovidom cesta, koji je s obzirom na navođenje mjesta u našim oblastima bio srodan Tabuli Peutingeriani (usp. J. ŠAŠEL, Rimske ceste v Sloveniji, Arheološka najdišča Slovenije, Ljubljana, 1976, str. 80).

U tijeku druge polovice godine 535, kao i kroz polovicu slijedeće godine (dakle u prvoj godini rata prema kronologiji Prokopija), vodile su se borbe između Bizantinaca i Gota u blizini Salone. Najprije je *Mundus,* bizantinski vojskovođa, *magister militum per Illyricum,* osvojio Salonu,[119] približno istodobno kada je Belizar pohodom na Siciliju započeo osvajanje Italije. Zatim je uslijedila snažna protuakcija Gota koji su pod vodstvom Gripe, Azinarija i drugih vojskovođa s velikom vojskom iz Italije provalili u Dalmaciju (po svoj prilici preko Liburnije) i u blizini Salone najprije likvidirali izvidnicu bizantinske vojske koju je vodio Mauricije, Mundov sin. U glavnoj bitki koja je zatim uslijedila Bizantinci su u početku imali uspjeha ali su se nakon Mundove pogibije povukli. Goti su u bitki izgubili cvijet svojega plemstva pa se tako oslabljeni nisu odmah usudili ući u Salonu, čije im je pučanstvo bilo nepouzdano, nego su zauzeli okolne tvrđave.[120] Tek kada je u Dalmaciju došla druga gotska vojska pod vodstvom Gripe, Goti su ušli u Salonu.[121] Prokopije ne piše odakle je ta gotska vojska stigla u Salonu, ali se s razlogom može pretpostaviti, na temelju prethodnih zbivanja kao i kretanja gotskih vojska u tijeku godine 536—537. na tlu Dalmacije i Liburnije, da je ona pristigla iz Liburnije (odnosno preko Liburnije), ili ju je pak iz Italije prevezlo gotsko brodovlje.[122]

U međuvremenu Justinijan je uputio vojno-pomorsku ekspediciju pod vodstvom Konstancijana iz Epidamnosa (Dirahija), preko Epidaura (Cavtata) i Visa u Salonu. Obaviješten od izviđača o snazi bizantske flote koja se približavala Saloni, Gripa je napustio grad u kojem se zbog oštećenih zidova i nepouzdanog pučanstva nije osjećao sigurnim i utaborio se u kraju između Salone i Skardone.[123] Iako je na Visu,[124] gdje se bio privremeno zaustavio, primio izvještaj o po-

[119] Procop. B. G. I 5, 2, 11. To je bilo uvjetovano slabim gotskim snagama u Dalmaciji, prema mišljenju E. STEIN-a, Histoire du Bas-Empire, II, str. 339—340.

[120] Procop. B. G. I, 7, 1—10. Prokopijevi podaci upućuju na zaključak da se je bizantinska vojska povukla iz Dalmacije, a sigurno je da je ostavila Salonu bez obrane. E. STEIN sp. dj, str. 344, drži da je bizantinska vojska potpuno napustila Dalmaciju. Usp. također i G. NOVAK, Prošlost Dalmacije I, str. 88. Možda upravo ova zbivanja oko Salone potvrđuju predmeti, koji su po svoj prilici bili u upotrebi kod Istočnih Gota, nađeni u Brdima i u Kaštel-Sućurcu, dakle s jugoistočne i zapadne strane Salone. Usp. Z. VINSKI, Krstoliki nakit epohe Seobe naroda u Jugoslaviji, Vjesnik Arheološkog muzeja, Zagreb 3—III, 1968, str. 112.

[121] Procop. B. G. I, 7, 27. E. STEIN, sp. mj. ova zbivanja stavlja u kasnu zimu ili rano proljeće god. 536 (prije travnja), a F. BARIŠIĆ, Vizantinski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. I, Beograd 1955, izdanje SANU, Vizantološki institut, knj. 3, str. 31—32 u 536 g.

[122] O tijeku ratnih akcija i pravcima kretanja vojske Procop. I, 7, 1—10. Usp. također i F. ŠIŠIĆ, sp. mj.

[123] Procop. B. C. I, 7, 26—37.

[124] U originalu stoji Λίσση. što se nesumnjivo odnosi na Vis (usp. N. NODILO, sp. dj., str. 378; F. ŠIŠIĆ, sp. mj.; G. NOVAK, sp. dj., str. 88), K. GANTAR, Prokopij iz Cezareje, Pod Justinijanovim žezlom, Ljubljana 1961, str. 381 drži da je to Hvar (Lesina), a F. BARIŠIĆ, sp. dj., str. 33, Lješ u Albaniji

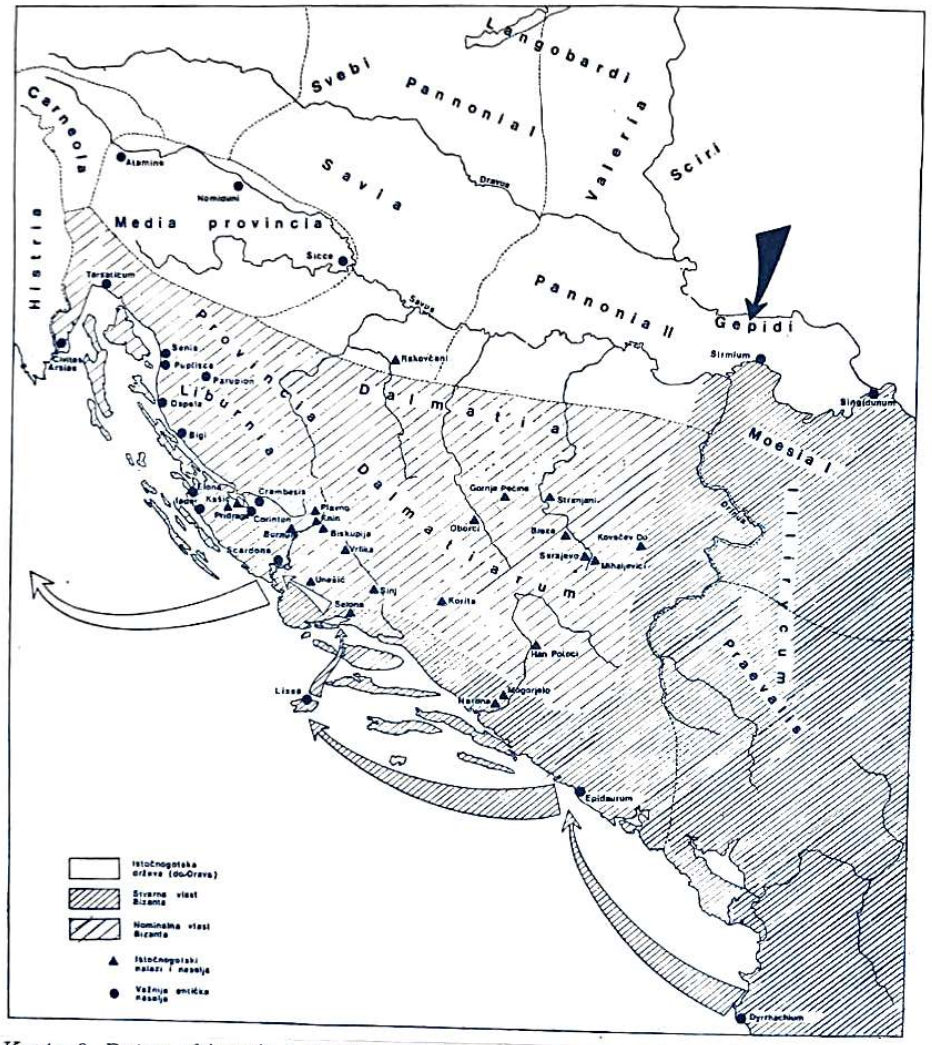

Karta 3. Ratna zbivanja i stanje u Dalmacijama (provincia Dalmatiarum) *krajem prve godine bizantinsko-istočnogotskog rata. — Carte 3. Evénements de guerre et la situation en Dalmatie* (provincie Dalmatiarum) *vers la fin de la première année de guerre entre la Byzance et les Ostrogothe.*

vlačenju Gota iz Salone, Konstancijan je ipak tek uz izvanredne mjere opreza ušao u grad.[125] Opis daljnih zbivanja pri kraju prve godine rata Prokopije daje u slijedećem tekstu:

[125] Oprez pokazuje i put kojim plovi iz Epidamna za Salonu, ali preko Visa, jer ne bira rutu duž obale koja je pogodnija s obzirom na vremenske prilike, ali nije sigurna ako se očekuje pomorski napad koji je i s relativno malim snagama lako izvesti u kanalima između južnih i srednjedalmatinskih otoka.

»A gotska se vojska pod Gripom sedmog dana otkako su Rimljani uzeli Salonu diže odande i vrati u Ravenu. I tako Konstancijan uze Dalmaciju i cijelu Liburniju priključivši sebi sve Gote koji su se ondje naselili« (prijevod prof. dr Branimira Glavičića).[126]

Na temelju ovog teksta kao i prethodno navedenih podataka u Prokopijevu opisu zbivanja u Dalmaciji dade se zaključiti slijedeće:

— U prvom naletu Bizantinci su iznenadili nepripremljene Gote i osvojili Salonu.

— Sve su se ratne akcije u prvoj godini rata vodile isključivo oko Salone.[127]

— Gotska vojska u tim bitkama nije bila potučena, nego je neporažena napustila Salonu, a zatim se povukla u Ravenu.[128] Bizant je praktički bez borbe uzeo (ἔσχε) Salonu; bizantinska vojska je nije osvojila niti pokorila, nego ju je bez borbe pri kraju prve godine ratovanja dobila u posjed, odnosno ušla u taj grad naseljen pučanstvom koje je bilo odano Bizantu. Takav isti ili sličan način dobijanja u posjed (dakle bez borbe) može se pretpostaviti i za Dalmaciju i Liburniju.

— Gornju pretpostavku potvrđuje i činjenica da se borbe uopće ne vode u širem području Dalmacije, posebno ne u unutrašnjosti, a pogotovo nema nikakvih indicija da je bilo sukoba na teritoriju Liburnije.

— U Dalmaciji i Liburniji bilo je Gota koji su tu bili naseljeni po svoj prilici još od Teodorihovih vremena i njegova uređenja Istočnogotske države. Ti su Goti priznali vlast Bizanta nad područjima gdje su živjeli.

[126] Procop. B. G. I, 7, 30—37: Γρίππας δὲ καὶ ὁ τῶν Γότθων στρατός, ἐπειδὴ Ῥωμαῖοι Σάλωνας ἔσχον, ἑβδόμῃ ἡμέρᾳ ἐνθένδε ἀναστάντες ἐπὶ Ῥαβέννης ἀπεκομίσθησαν. Οὕτω τε Κωνσταντιανὸς Δαλματίαν τε καὶ Λιβουρνίαν ξύμπασαν ἔσχε, Γότθους προσαγόμενος ἅπαντας, οἳ ταύτῃ ἵδρυντο.

[127] Svi su se navedeni događaji zbili u prvoj godini rata pa se u situaciji kada nije bila detaljno razrađena kronologija i redoslijed zbivanja prema Prokopijevim podacima, kod većine autora zbivanja koja se odnose na Dalmaciju i Liburniju stavljaju u godinu 535 (usp. bilj. 113—114). E. STEIN, sp. dj., str. 346, odlazak Gripe u Ravenu datira u lipanj godine 536.

[128] Pitanje je da li je Gripa svu gotsku vojsku odveo flotom u Ravenu. Sigurno je da gotske jedinice nisu bile malobrojne jer su u Dalmaciju pristizale u nekoliko navrata pa se unatoč gotskim gubicima u bitkama kod Salone može pretpostaviti da nije čitava vojska otplovila u Ravenu, nego samo onaj dio koji je Gripa naknadno doveo pod Salonu — nakon gotske pobjede nad Mundom — i uz čiju su pomoć Goti ušli u tada nebranjenu Salonu. Može se također pretpostaviti da je jedan dio gotske vojske povukao i drugim kopnenim putovima iz kraja između Salone i Skardone. Ako je u gotskoj vojsci koja se borila u Dalmaciji u prvoj godini rata bilo i jedinica koje su činili Goti naseljeni u Dalmaciji i Liburniji, vjerojatno je da se oni nisu s Gripom povukli u Italiju, nego su ostali u svojoj domovini i, kako Prokopije piše, priznali su bizantinsku vlast.

Prije nego što se na temelju navedenih Prokopijevih podataka i citiranog teksta priđe utvrđivanju realnih dimenzija i opsega bizantinske vlasti u Dalmaciji i Liburniji, potrebno je raspraviti o problemu vjerodostojnosti podataka koje Prokopije, u citiranom tekstu, navodi. Naime, u znanosti postoji mišljenje da te Prokopijeve vijesti nisu vjerodostojne, jer ih navodno sam Prokopije na drugom mjestu pobija.[129] U 15. glavi prve knjige, gdje se donosi opis Italije i Ilirika, a između ostaloga i granice bizantinskih osvajanja u tim oblastima Prokopije kaže:

»Tako Belisar pokori cijelu Italiju (koja leži s ove strane Jonskog zaliva) sve do Rima i Samnija, a krajeve s one strane zaliva sve do Liburnije uze, kako je rečeno, Konstancijan«[130] (prijevod prof. dr. Branimira Glavičića).

Na prvi pogled zaista se može dobiti dojam da su bizantska osvajanja doprla do Liburnije, a da nju nisu obuhvatila. Međutim, kada se kritički analizira tekst te usporedi način i stil izlaganja njegova sadržaja s načinom i oblikom iznošenja činjenica u drugim poglavljima, nedvojbeno se utvrđuje da označavajući granice bizantinskih osvajanja u Italiji i Iliriku priloškom oznakom »sve do« (ἄχρι ἔς) uz imena oblasti i gradova, Prokopije piše o krajevima koji su s t v a r n o već tada b i l i u posjedu Bizanta. Taj se zaključak jednostavno nameće na temelju analize značenja podataka o opsegu bizantinskih osvajanja u Italiji koja su doprla »sve do« (ἄχρι ἔς) Rima i Samnija. Naime, u prethodnoj glavi Prokopije je opširno opisao Belizarovo osvajanje Rima, a na samom početku 15 glave (dakle prije nego što je spomenuo granice osvajanja u Italiji i Iliriku) donio je epizodu o predaji gotskog zapovjednika Samnija Pitzasa Belizaru.[131] Dakle, i Rim i Samnij bili su u bizantinskoj vlasti, što znači da priloška oznaka »sve do« (ἄχρι ἔς) ima značenje »uključivši Rim i Samnij«, odnosno, »zaključno s Rimom i Samnijem«. Budući da Prokopije, kada navodi opseg bizantinskih osvajanja u Iliriku, kaže da su ona doprla sve do Liburnije, a pri tome upotrebljava istu prilošku oznaku (ἄχρς ἔς), očito je da taj podatak ima značenje; Liburnija je tada zaista bila u bizantinskom posjedu. Da kod Prokopija nije bilo zabune niti protuslovlja, dokazuje i to da se on izričito poziva na ono što je u vezi s bizantinskim napredovanjem u Iliriku prethodno naveo u glavi 7. I. knjige (»kako je rečeno« ὥσπερ ἐρρήθη),

[129] S. ANTOLJAK, sp. dj., str. 141.

[130] Procop. B. G. I, 15, 15. Ἰταλίαν δὲ οὕτω ξύμπασαν, ἢ ἐντὸς κόλπου τοῦ Ἰονίου ἐστίν, ἄχρι ἔς τε Ῥώμην καὶ Σάμνιον Βελισάριος παρεστήσατο, τοῦ δὲ κόλπου ἐκτὸς ἄχρι ἐς Λιβουρνίαν Κωνσταντιανός, ὥσπερ ἐρρήθη, ἔσχεν.

[131] Procop. B. G. I, 14 za Rim, a za Samnij I, 15, 1. U mnogome je i za spoznavanje situacije u Dalmaciji i Liburniji karakteristična epizoda o predaji Pitzasa. Naime, njemu je Belizar nakon predaje dao jedan odred vojnika da bi mogao braniti Samnij pred onim Gotima koji u drugom dijelu Samnija (s druge strane rijeke koja teče sredinom zemlje) nisu priznali vlast Bizanta. Taj primjer pokazuje kako je Bizant znatno teže osvajao one pokrajine u kojima su Goti bili naseljeni, a bez borbe dobijao one u kojima nije bilo gotskih naselja (kao na pr. Apuliju i Kalabriju).

a to je da je Bizant odnosno Konstancijan, uzeo (ἔσχε) Salonu, Dalmaciju i cijelu Liburniju i sve Gote koji su tu bili naseljeni priključio svojoj vlasti.

Karakteristično je da Prokopije upotrebom glagola »uze« (ἔσχε) »pokori« παρέστήσατο distingvira način dobijanja u posjed Dalmacije i Liburnije od onoga kojim se je stekla Italija s Rimom i dijelom Samnija. Naime, kao i u 7 tako i u 15. glavi I. knjige Prokopije upotrebljava, kada se radi o Dalmaciji i Liburniji, glagol ἔσχε (uze), čime objašnjava, kako je prethodno navedeno, dobijanje u posjed tih oblasti na isti način kao i glavnog grada Dalmacije (Salona) koji je Konstancijan uzeo bez borbe. Međutim, kada se pak radi o širenju bizantskog posjeda u Italiji, onda Prokopije upotrebljava glagol pokori (παρεστήσατο).

Takav Prokopijev postupak nesumnjivo je posljedica postojanja specifičnosti u vođenju rata u Italiji gdje ne samo da sudjeluju znatno veće bizantinske snage od onih u Dalmaciji nego se i osvajanja vrše konstantno, a ne povremenim vojno-pomorskim ekspedicijama. Iako je i prilikom pokoravanja Italije bilo i velikih područja koja su bez borbe dospjela u vlast Bizanta (Apulija, Kalabrija, zatim Rim i dio Samnija), u prvom redu zbog toga što u njima nije bilo naseljenih Gota, ili su pak u njima bile malobrojne gotske posade, ipak je osnovna karakteristika Belizarova pohoda bila vojno osvajanje i pokoravanje Italije u direktnim sukobima s Gotima. To najbolje potvrđuje opsada Napulja i brutalan postupak bizantinske vojske prema napuljskom pučanstvu nakon njegova pada.[132] Italija je, dakle, bila osvojena u prvom redu vojnom silom, koja je najčešće izravno bila prisutna u svakom dijelu Italije sve do Rima i Samnija, i koja je nakon osvajanja osiguravala tu stečevinu.

Drugo je pak pitanje u kojoj mjeri sve te Prokopijeve informacije o zbivanjima u Iliriku, odnosno Dalmaciji, u čiju vjerodostojnost očito ne treba sumnjati, odražavaju stvaran opseg i dimenzije bizantinske prisutnosti i vlasti u Dalmaciji i Liburniji. Naime, na temelju ratnih akcija u prvoj godini rata nedvojbeno je da, čak i u posljednjim zbivanjima te godine rata, bizantinska vojska na čelu s Konstancijanom nije bila znatno premoćnija od gotskih jedinica koje je vodio Gripa. To pokazuju izvanredne mjere opreza koje je Konstancijan poduzimao prilikom ulaska u Salonu (iskrcavanje u blizini grada, osiguravanje klanca u predgrađu, hitno popravljanje zidova i čišćenje obrambenog jarka i dr.), kao i činjenica da on nije progonio Gripu i gotsku vojsku koja je sedam dana taborovala negdje u kraju između Salone i Skardone Posebno su značajne i indikativne neke Konstancijanove mjere nakon ulaska u Salonu koje upućuje na pretpostavku da on nije očekivao opasnost samo iz zapadnog pravca (Skardone — gdje se Gripa utaborio), nego i iz unutrašnjosti,[133] što se u određenoj

[132] Procop. B. G. I 8, I 9, I 10.

[133] S pravom N. NODILO, Historija srednjeg vijeka, str. 379, drži da se podatak o zaposjedanju klanca u predgrađu Salone odnosi na Klis.

mjeri može dovesti u vezu s činjenicom da su u unutrašnjosti Dalmacije, kao i u Liburniji, postojala gotska naselja (što Prokopije izričito navodi), a o čemu će biti kasnije riječi. Zato je veoma vjerojatno da Prokopijev podatak o bizantinskom »uzimanju« u posjed Dalmacije i Liburnije krajem proljeća g. 536. označava stvarnu bizantinsku vlast samo u južnom dijelu Dalmacije, u Saloni i u obalnom dijelu od Salone do Krke, odnosno do Skardone,[134] a u znatno se manjoj mjeri i samo donekle odnosi na unutrašnjost Dalmacije. Stvarna se bizantinska vlast u Liburniji ne može niti pretpostavljati, jer je iz Prokopijevih navoda očito da u prvoj godini rata (do sredine 536.) bizantinska vojska nije kročila na liburnijsko tlo. Na temelju akcija bizantinske vojske i njene snage u odnosu prema gotskoj vojsci koja se povukla u Ravenu, može se zaključiti da je u to vrijeme njen glavni zadatak bio da osigura nesmetani i trajni posjed Salone kao baze odakle bi se pripremala daljnja osvajanja u Iliriku i štitila pomorska veza između Grčke i srednjeg i sjevernog Jadrana.

Za sada nema pouzdanih indicija koje bi upućivale na razloge zbog kojih su Goti bez borbe prepustili znatan dio Dalmacije, a osobito Liburniju, Bizantu. Ti se razlozi mogu samo pretpostavljati.[135] Međutim, vodeći računa o glavnim ciljevima Bizanta u to vrijeme (osiguravanje i zauzimanje Salone), o kvantiteti bizantinskih snaga pod Konstancijanom — nedovoljnih s obzirom na veliki prostor Dalmacije i Liburnije — te o postojanju gotskih naselja u Dalmaciji i Liburniji, od kojih su neka i arheološki utvrđena,[136] može se pretpostaviti da je bizantinska vlast u znatnom dijelu Dalmacije, a pogotovo u Liburniji, bila samo nominalna; Goti koji su u tim oblastima bili

[134] O borbama u Dalmaciji južno od Salone nema podataka, ali sudeći po tome da je Konstancijan na putu iz Epidamna (Dirahija) preko Visa za Salonu pristao u Epidauru (Cavtatu), može se zaključiti da je najkasnije u to vrijeme obalni dio južne Dalmacije bio u bizantinskom posjedu.

[135] Može se pretpostaviti da je to bila posljedica neaktivne, a povremeno gotovo i kapitulantske politike gotskog kralja Teudata, koja je nesumnjivo bila jedan od bitnih uzroka i brzog bizantinskog osvajanja Italije do Rima, a posebno pada Napulja čije je pučanstvo najvećim dijelom bilo na gotskoj strani i spremno na obranu. U svjetlu pretpostavke koja tumači potpunu neaktivnost gotske vojske nakon Belizarova iskrcavanja na italsko kopno Teudatovom namjerom da tako olakša Belizarovo osvajanje Italije (E. STEIN, Histoire du Bas-Empire, II 347) ne bi li se na taj način iskupio zbog nepoštivanja sporazuma koji je prethodno sklopio s Justinijanom čini se treba promatrati i zbivanja u Iliriku. Teudat se, naime, u tom sporazumu bio odrekao gotskog kraljevstva za posjed s godišnjim prihodom od 1200 funti u zlatu (Procop. B. G. I, 6). Iako je povlačenje gotske vojske na čelu s Gripom iz Skardone bilo u lipnju godine 536, dakle u vrijeme kada se Belizar još nije (sa Sicilije) iskrcao u Italiju, ipak je moguće da je povlačenje gotske vojske iz Dalmacije, a slijedom toga i bizantsko uzimanje u posjed i Dalmacije i Liburnije bio rezultat već prisutne takve politike kod Teudata. Činjenica da Teudat nije ništa poduzeo da bi vratio Dalmaciju i Liburniju, što je bilo moguće i za što je bilo snaga, kako pokazuju akcije Vitigesa neposredno nakon Teudatove smrti u prosincu godine 536, pokazuje osnovanost takve pretpostavke.

[136] Usp. bilj. 155—185 i karte 2, 3, 4.

naseljeni ostali su i nadalje u svojim naseljima i priznali vlast Bizanta, jer su im to, po svoj prilici, nametnule neke vanjske okolnosti, a ne njihova želja.

Da Liburnija tada u pravom smislu riječi nije bila osvojena, potvrđuje i tijek ratnih akcija na koncu 536 i u godini 537. Vitiges, novi gotski kralj, organizira na koncu god. 536. snažnu i kombiniranu vojno-pomorsku ekspediciju s ciljem da osvoji Salonu.[137] Operacija je bila zasnovana na vojnim snagama koje je trebalo sakupiti u Saviji,[138] na pomoći gotske flote iz Ravene, i na sudjelovanju gotskih jedinica koje je vodio Uligisal. Kronološki odnos između ta tri dijela iste vojne operacije — uspostavljen prema Prokopijevim navodima, a u skladu s uvjetima terena i tijeka zbivanja — pokazuje da je u Liburniju prvi stigao Uligisal, i to kopnenim putem.[139] Da je vlast Bizanta u Liburniji bila samo nominalna, dokazuje i činjenica što u Liburniji nije bilo bizantinskih vojnih jedinica, jer da je Liburnija bila u stvarnom posjedu Bizanta, onda bi se Uligisalova vojska pod borbom morala probijati duž Liburnije. Međutim, o bojevima između Gota i Bizantinaca Prokopije uopće ne donosi vijesti. Moglo bi se pretpostaviti da je Uligisal prebacio svoju vojsku morem iz Ravene, ali se tome protive navodi Prokopija o kasnijem stizanju gotske flote direktno pod Salonu. Veoma je vjerojatno da je Uligisal, uz to što je doveo gotske čete iz Italije, imao zadatak da pripremi i organizira Gote koji su u Liburniji bili naseljeni. Dolaskom te gotske vojske u Liburniju nestalo je nominalne i kratkotrajne bizantinske vlasti na tom području.

Prema vlastitoj procjeni Uligisal je imao (i sakupio) dovoljno snažne snage tako da je, ne čekajući dolazak Azinarija iz Savije i doplovljavanje gotske flote, krenuo u akciju i kod Skardone (u početku g. 537.) pretrpio poraz te se povukao u Burnum. Indikativno je mjesto sukoba; Skardona zaista leži na liburnijskom teritoriju, ali

[137] Procop. B. C. I 16, 7—18. a kronologiju tog pohoda usp. E. STEIN sp. dj., str. 349—350 i J. J. WILKES, Dalmatia, str. 426.

[138] Σουαβῶν. O mišljenjima da li pod imenom Suebi treba tražiti pripadnike plemena Sueba, i kod Ravenata izjednačenog s Alamanima (IV 26, 2—3), ili pak samo one Suebe koji su bili naseljeni u provinciji Saviji, usp. E. STEIN, sp. dj., str. 349, bilj. 1. Za smještaj Seuba (približno u zapadnom dijelu nekadašnje provincije Prve Panonije), usp. J. ŠAŠEL, Omemba Slovanov v pesmi Martina iz Brage na portugalskem, Kronika, časopis za slavensku krajevnu zgodovinu, 24 (1976), str. 155. Azinarijev se zadatak sastojao u tome da od Sueba iz Prve Panonije, zatim i onih iz gotske Panonije Savije, kao i drugih germanskih plemena formira vojsku i s njom preko Liburnije krene u Dalmaciju. U prilog toga govore i slijedeća mišljenja: F. ŠIŠIĆ, sp. dj., str. 173, drži da je Azinarije djelovao u Saviji; V. BIERBAUER, Ostgotischer Gräb- und Schatzfunde in Italien, Spoleto, Biblioteca degli »Studi medievali« VII, str. 24, drži da je u području Azinarijeva djelovanja tom prilikom bila uključena i Srijemska Panonija u koju su već 536. provalili Gepidi i opljačkali *Sirmium* (Procop. B. G. III 33).

[139] J. J. WILKES, Dalmatia, sp. mj. također smatra da je Uligisal iz Italije vojsku vodio kopnenim putem duž liburnijske obale.

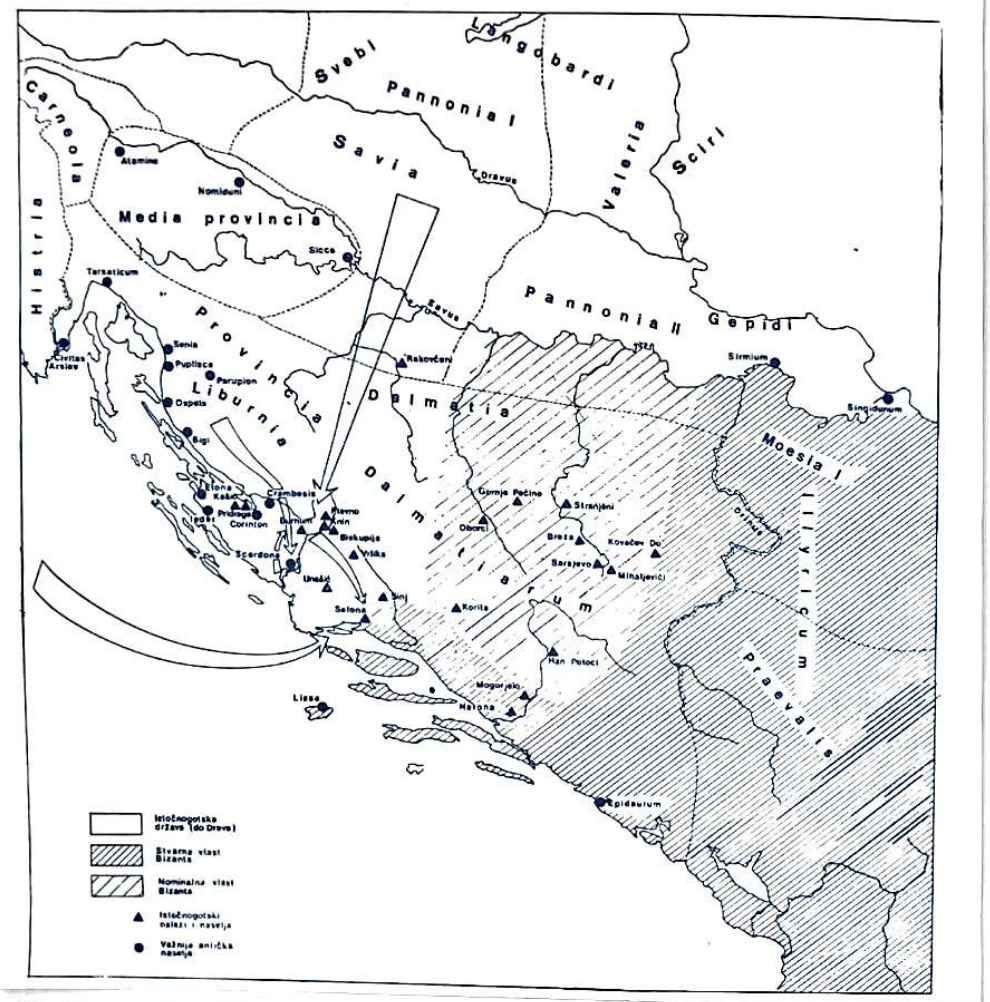

Karta 4. Ratna zbivanja u Dalmacijama (provincia Dalmatiarum) *u razdoblju od prosinca god. 536. i u god. 537. — Carte 4. Evénements de guerre en Dalmatie* (provincia Dalmatiarum) *dans la période de décembre 536 et en 537.*

na samoj granici s Dalmacijom koju čini rijeka Krka.[140] Da je Liburnija tada bila u stvarnoj bizantinskoj vlasti, taj bi se sukob po logici stvari trebao odigrati bliže njenoj zapadnoj, a ne istočnoj granici, dakle negdje oko rijeke Raše, a ne Krke. Zato je veoma vjerojatna pretpostavka da je do bitke došlo kada je Uligisal pokušao da s područja koje je bilo samo u fiktivnoj vlasti Bizanta (Liburnija) prodre preko Krke na teritorij koji je bio u pravom smislu riječi u

[140] J. J. WILKES, sp. mj. drži da je do bitke došlo prilikom pokušaja da gotska vojska prijeđe Krku.

rukama Bizanta, a njegova obrana osigurana bizantinskim vojnim jedinicama (obalni dio Dalmacije do Krke). Ni tada nema vijesti da su Bizantinci iskoristili tu pobjedu za prodor u Liburniju. Očito je da oni tada nisu osvojili Burnum, u koji se Uligisal povukao. Naprotiv, uskoro, je s četama Germana iz Savije stigao Azinarije pa je zajedno s Uligisalom i onim dijelom gotskih četa koje su se povukle u Burnum, a na vijest o dolasku flote iz Ravene, provalio u Dalmaciju i opsjeo Salonu, gdje se u međuvremenu Konstancijan povukao. Konstancijan je, međutim, prepadom porazio gotsku flotu u luci Salone. Prokopije izričito navodi da su Goti tada nastavili još snažnije opsjedati Salonu i s tim podatkom on završava opis zbivanja i ratnih akcija na području Dalmacije i Liburnije.[141] N i g d j e nema vijesti da su Goti tad i na kopnu bili poraženi i da su se povukli u Italiju. Dakle, Prokopijeve vijesti o bizantinsko-gotskim ratnim operacijama na tlu Dalmacije ne pružaju temelja za davno stvoreno mišljenje o definitivnom bizantinskom osvajanju Liburnije u razdoblju godine 535—537.

Međutim, na temelju indicija o stanju u sjevernim dijelovima Ilirika *(Savia)* i sjeveroistočnim bizantinskim graničnim oblastima *(Pannonia Sirmiensis)*, kao i postojanja stanovitog paralelizma u tijeku bizantinskog osvajanja Italije i Ilirika, a posebno na temelju Ravenatovih podataka o provinciji Liburniji, može se pretpostaviti da je nakon godine 537. došlo do postupnog jačanja bizantinskih snaga u Dalmaciji, da je bila prekinuta opsada Salone i uslijedilo napredovanje bizantinske vojske prema sjeverozapadu tijekom kojega je osvojen veći dio klasičke Liburnije i na tom području uspostavljeni granični odnosi u obliku u kojem ih donosi Markomir, odnosno Ravenat.

Složenost situacije u tim krajevima neposredno nakon godine 537. prijeko je potrebno, dakle, razmatrati u kontekstu sličnog položaja i sudbine gotske Savije i gotske Liburnije u odnosu na težnje Bizanta. Kako je poznato iz Kasiodorovih podataka, provincija Dalmacija i provincija Savija imale su u vrijeme gotske uprave zajedničkog namjesnika koji je nosio titulu *comes Dalmatiarum et Saviae.*[142] Podatak o sudjelovanju germanskih četa sakupljenih u Saviji u ratnim operacijama g. 537. u pokušaju osvajanja Salone, nesumnjiv je dokaz da je nakon kratkotrajne bizantinske vlasti nominalnog

[141] PROCOP. B. G. I 16: οὐ μέντοι τὴν προρρῆσιν Γότθοι διέλυσαν, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον ἐν τῇ πόλει Ῥωμαίους κατὰ κράτος πολιορκοῦντες εἶρξαν. τὰ μὲν οὖν στρατόπεδα Ῥωμαίους τε καὶ Γότθων ἐν Δαλματίαις ἐφέρετο τῇδε. »Ipak Goti ne prekinuše opsadu, nego još jače pritijesniše Rimljane u gradu podsjedajući ih svom silom. Tako su se, dakle, gotska i rimska vojska kretale u Dalmacijama«. Preveo prof. dr Branimir Glavičić. Nije bez značenja upotreba termina στρατόπεδα »utaborena vojska«, a ne češćeg στρατός, jer taj izraz nesumnjivo označava trajnu prisutnost vojske i jedne i druge zaraćene strane u »Dalmacijama«.

[142] CASSIODOR, Variae, V 24, VII 16. J. J. WILKES, sp. dj., str. 424 i 427 navodi podatak: *comes Dalmatiae et Saviae*, što ne odgovara izvornim podacima.

karaktera u Liburniji bio nanovo uspostavljen prethodni oblik zajedničke uprave, iako sada sužen samo na Saviju i Liburniju. Taj se oblik upravljanja ostatkom gotske oblasti Dalmacijâ i Savije nastavio i nakon godine 537, sve do pada Savije u vlast Bizanta. Karakteristično je da kod Prokopija uopće nema vijesti o bilo kakvim ratnim operacijama na tlu Savije (kao i u Liburniji), što se ne može objašnjavati samo nekim Prokopijevim subjektivnim odnosom prema tom ratištu, nego najvjerojatnije činjenicom da na tom ratištu nisu bile vođene intenzivne i kontinuirane vojne akcije kao u Italiji, gdje su obje strane angažirale i iscrpljivale najbrojnije i najkvalitetnije jedinice. Međutim, ta se Prokopijeva šutnja ne može držati argumentom u prilog tezi o bizantinskom osvajanju Dalmacije i Liburnije do godine 537. Da se, međutim, radilo o veoma specifičnom ratu u našim krajevima koji su karakterizirale sporije akcije, osim Prokopijeve šutnje svjedoči i činjenica da je dvije godine nakon bitaka godine 537. u Dalmaciji, kao i 4 godine nakon bizantinskog premda kratkotrajnog osvajanja Srijemske Panonije, Savija još uvijek u okviru gotske države,[143] a ima i mišljenja da je Bizant nije osvojio niti 539—540. pa čak niti godine 545.[144] Nakon osvajanja Dalmacije pritisak bizantinske vojske počeo se jače osjećati na istočnim granicama Liburnije i Savije. Obje su oblasti, Savija i Liburnija, u kontekstu relativno sporijeg napredovanja Bizanta na ratištu u Iliriku do osvajanja Ravene bile ugrožene u gotovo istoj mjeri pa su sigurno i organizirale i koordinirale zajedničku obranu. Zato se s razlogom može pretpostaviti da su u borbama protiv bizantinske vojske na području sjeverne Dalmacije, gdje je pritisak bio najsnažniji, i nakon godine 537. sudjelovale i savijske jedinice. Ta je vojna pomoć Liburniji stizala nesumnjivo strateškim pravcem, Plavno, Knin, Burnum, pa zato i nije sasvim sigurno da je Burnum već godine 537. pao u bizantinske ruke, a posebno nije točno da je to utvrđenje bilo posljednja utvrda u Dalmaciji (shvaćene u smislu Dalmacije i Liburnije) u istočnogotskim rukama.[145] Burnum je mogao biti osvojen tek nakon

[143] J. ŠAŠEL, Alpes Iuliana, str. 39, smatra da je Savija 539. god. bila u posjedu Bizanta, a Z. VINSKI, Autohtoni kulturni elementi u doba doseljenja Slavena na Balkan, Simpozij o predslavenskim etničkim elementima na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena, Centar za Balkan. ispitivanja 4, str. 195 — do oko 540. Savija je gotska.

[144] S. ANTOLJAK, Da li je Istra upravo 539. g. potpala pod Bizant, Zbornik radova Vizantološkog instituta XLIX (4) (1956), str. 36. Karakteristično je da Ravenat uopće ne upotrebljava pojam *Savia* niti pozna kasnoantičku (Dioklecijanovu) podjelu Panonija (*Panonnia Prima, Panonnia Savia, Panonnia Secunda* (ili *Sirmiensis i Valeria*), već se, kako se može naslutiti, služi ranoantičkom podjelom iz početka II. st.

[145] Z. VINSKI, O rovašenim fibulama Ostrogota i Tirinžana povodom rijetkog tirinškog nalaza u Saloni, Vjesnik Arh. muz. Zagreb, ser. 3, sv. VI—VII, 1972—73. str. 208, 214. Autor se priklanja I. tezi navodeći da su Istočni Goti vladali rimskom provincijom Dalmacijom »četrdesetak godina, tj. od nešto prije 500. godine do oko 535. godine, napustivši zapravo kao posljednju utvrdu Burnum 537. godine«. Autohtoni kulturni elementi, str. 195—6.

što su Bizantinci definitivno potisnuli Gote iz Dalmacije (preko Krke). Osvajanje Burnuma nesumnjivo je imalo veliko značenje za osiguravanje daljnjeg razvoja bizantinskih vojnih planova, jer se na taj način dobijala važna baza za prodor u unutrašnjost (u dolinu Une i za Sisciju) trasom antičkih komunikacija prema Saviji[146] Nakon zauzimanja Burnuma Bizant je osvojio Knin i njegovu krajinu i na taj način stekao pozicije za prodor prema Saviji. Zbog toga je u nastavku istih ratnih akcija došlo i do sužavanja teritorija provincije Liburnije i u njenom istočnom dijelu, odnosno granica se zbog bizantinskih osvajanja pomakla znatno zapadnije od Sane, gdje su (približno) bile istočne granice skardonitanskog konventa i prokuratorske provincije Liburnije. Dokaze za tu tvrdnju ponovno nalazimo kod Ravenata, jer se gotovo svi gradovi koje on niže u opisu kopnene Liburnije lociraju na područje Like.[147] Tako se u Ravenatovoj provinciji Liburniji, uz Liku, našao samo krajnji sjeverozapadni dio klasičke Liburnije, koji oplakuje Podgorski kanal i pripadajući mu manji i veći zaljevi (Novigradsko i Karinsko more na istoku, te Ninski i Ljubački zaljev na zapadu). Čitava je jugoistočna klasička Liburnija, odnosno veći dio Ravnih Kotara i Bukovice, bila u to vrijeme u rukama Bizanta. Upravo takvo stanje fiksirao je *Marcomirus*, gotski izvor kojim se je Ravenat isključivo služio u opisu provincije Liburnije.

Na ovom je mjestu potrebno odgovoriti na pitanje zašto Bizant nije nakon konsolidacije snaga i protjerivanja Gota iz Dalmacije usmjerio glavni udar u osvajanju Liburnije i tako preko Istre osigurao komunikacije za prodor u Italiju, nego je dopustio da se na tom važnom području sačuva ostatak gotske države koji je sezao od Karina do rijeke Raše u Istri. Najvažniji razlog jest u postojanju i provođenju određenih strateških koncepcija i vojnih planova u vezi s osiguravanjem bitnih interesa Bizanta u Iliriku i istočnoalpskom području. Uz potiskivanje Gota u Italiji, gdje je bio angažiran najveći dio ratnih napora, drugi strateški pravac u Iliriku usmjeravao je akcije bizantinske vojske prema sjeveru s ciljem da se osvoje ilirsko-italska vrata i tako osigura prodor u sjeverna područja gotske države.[148] Očito je da se htjela obuhvatiti jezgra gotske države u sjevernoj i srednjoj Italiji sa sjevera (preko Ilirika) i juga (preko južne Italije), ali težnja da se osvoje prolazi koji preko obronaka Istočnih Alpa vode iz Podunavlja i srednje Evrope nije bila uvjetovana samo time.

[146] Burnum se ne navodi kod Ravenata niti u liburnijskom niti u dalmatinskom poglavlju, ali na temelju popisa naselja koji pripadaju Ravenatovoj, tj. bizantinskoj, Dalmaciji (posebno, *Nedisso — Nedinum, Crambesis — Clambatea*), očito je da je Burnum bio u sastavu Dalmacije, a ne Liburnije. Generalno gledajući, nakon osvajanja Salone i osiguravanja tog posjeda, zauzimanje Burnuma bila je druga faza u ostvarivanju strateških ciljeva u Dalmacijama, jer se bez zauzimanja te utvrde nisu mogle iskorištavati trase antičkih komunikacija koje su vodile prema dolini Save.

[147] O istočnim granicama sjeverne kopnene Liburnije usp. bilj. 111.

[148] J. ŠAŠEL, Alpes Iuliana, str. 39.

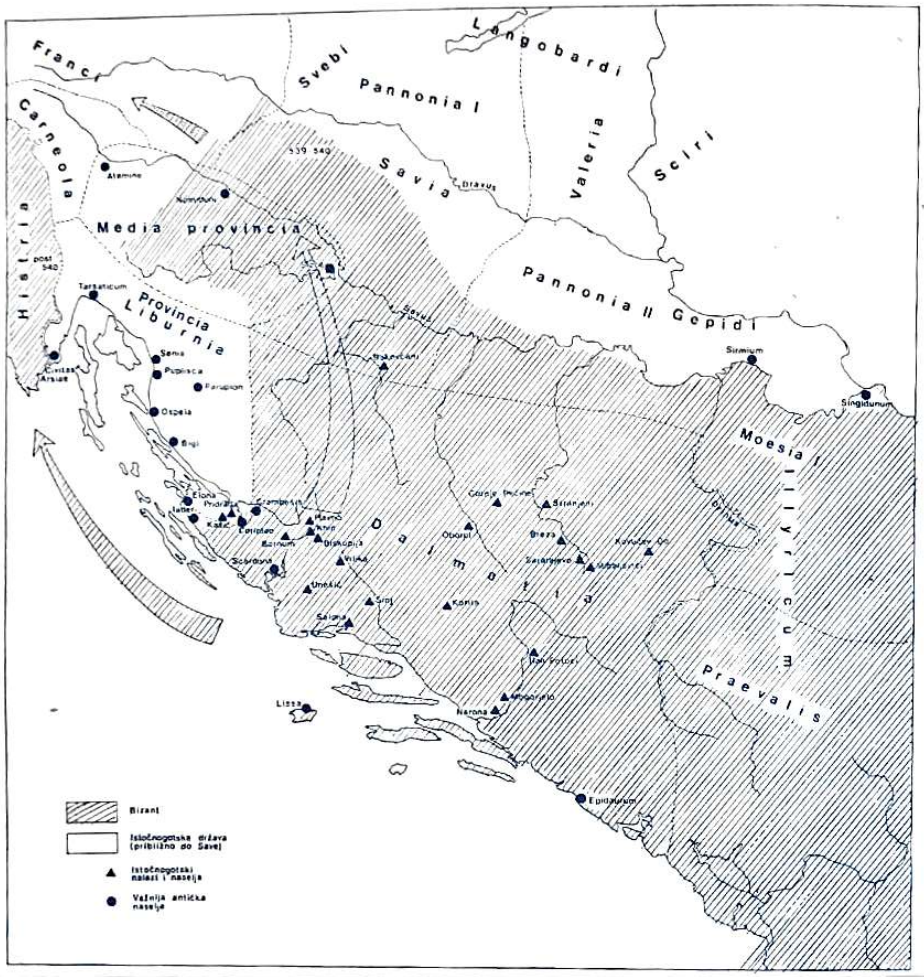

Karta 5. Teritorijalni odnosi između Bizanta i Istočnogotske države u zapadnim područjima Jugoslavije u razdoblju od god. 538. do god. 551. — Carte 5. Rapports territoriaux entre les Etats de Byzance et des Ostrogothes dans les régions ouest de la Yugoslavie dans la période de 538 à 551.

Naime, osvajanjem istočno-alpskih područja postizavala se i druga svrha; osiguravali su se uspjesi koje je Bizant postizavao u Italiji do pada Ravene i poslije pred težnjama novih i jačih neprijatelja, u prvom redu Franaka Trebalo je, dakle, zauzeti ilirsko-italska vrata što je moguće prije da bi se spriječio prodor drugih germanskih plemena u Italiju. Međutim, za Bizant nepovoljne okolnosti u podunavskim i alpskim oblastima te vlastite ograničene materijale i vojne mogućnosti u uvjetima maksimalnog angažiranja u Italiji a povremeno i na Istoku (Perzija), nisu dopustili Justinijanu da brzo realizira taj plan. Postojanje i provođenje te strateške koncepcije može se pratiti od osvajanja Srijemske Panonije, a posebno osvajanja

Savije (530—540.), zatim preko uspostavljanja odnosa između Bizanta i franačkog kralja Teudeberta do dovođenja Langobarda u kraj oko Celja i Ptuja, kao nagradu za pomoć Bizantu u borbi protiv Istočnih Gota.[149] Jedna od karakteristika u provođenju tih osnova jest česta primjena diplomatskih akcija i načina što u stanovitoj mjeri pokazuje i odražava bizantsku pomoć da vojnim putem osigura bitne strateške ciljeve i interese u tim krajevima.

Drugi razlog očuvanja gotske vlasti na tlu Liburnije jest postojanje i snaga gotske flote. Taj faktor nije toliko značajan kao prethodni, ali je nesumnjivo u određenoj mjeri utjecao na stvaranje i očuvanje gotske Liburnije. Problem značenja gotskih pomorskih snaga za postojanje gotske provincije Liburnije ima dva aspekta. Jedan se aspekt odnosi na akcije pojedinih dijelova i glavnine flote gotske države, a ta je flota u nekim godinama imala veoma velikog utjecaja i značenja u vođenju najvećih vojnih operacija između Gota i Bizanta na Jadranu, bilo da se radi o razdoblju do 537., ili pak o vremenu nakon osvajanja Ravene g. 540.[150] Ta je flota u svom djelovanju na Jadranu vjerojatno upotrebljavala i liburnijske luke i otoke. Drugi aspekt istog problema sadržan je u postojanju vojno-pomorske oblasti, *insula Curitana et Celsina,* na čelu koje je bio *comes* [151] Ta je vojno-pomorska oblast imala vlastitu flotu čiju osnovu

[149] Pri koncu 30-tih godina Franci postaju veoma aktivni na području od Alpa do zapadne i srednje Panonije. Teudebert, franački kralj u vremenu od 537—548, provalio je godine 538. u Italiju, a raznim načinima pokušavao je uspostaviti savez s Langobardima i Gepidima protiv Bizanta. Njegova oblast seže *»per Danubiam et limitem Pannoniae usque in Oceanis littoribus«* (MGH Ep. III. 133, 20 prim. Agathias I. 6), pa je očito da su Franci glavni protivnici Bizanta u obnovi imperija u zapadnopanonskom i istočno alpskom prostoru. Za tradicionalno datiranje dolaska Langobarda u *polis Norikon* u godinu 546. (PROCOP, B. G. III, 33, 10) usp. B. GRAFENAUER, Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah in vprašanje kontinuitete, Arheološki vestnik XX—XXI/1970—71, str. 19, bilj. 11. O tumačenju Prokopijeva navoda *polis Norikon* usp. R. EGGER, *Civitas Noricum* (1929), Römische Antike und frühes Cristentum 1, 1962, str. 116—122. i S. ANTOLJAK, Što zapravo znači u Prokopija Νωρικῶν τε πόλει Zbornik radova Vizantološkog Instituta 4 (1956), str. 45—61 te B. GRAFENAUER, Proces doseljavanja Slovena na zapadni Balkan i u Istočne Alpe, Simpozijum Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena, ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja 4/1969, str. 33.

[150] Dovoljno je podsjetiti se na akcije gotske flote u Dalmaciji u tijeku prvih dviju godina rata kao i na njene pothvate u Totilino vrijeme (541—551.). S obzirom na iskustvo gotska flota se nije mogla mjeriti s bizantinskom, ali u situaciji kada Bizant nije uvijek mogao osigurati nadmoć na moru, gotska je flota te svoje nedostatke nadoknađivala većim brojem (posebno manjih brodova) i hrabrošću. O ulozi bizantinske flote i njenom značenju u ratnim akcijama, a posebno na Tirenskom moru, usp. E. STEIN, Histoire du Bas-Empire II, str. 349.

[151] CASSIODOR, Var. VII, 16; 212 *Formula de comite Insulae Curitanae et Celsinae«:* RE IV 642 s. v. Radi se o otocima Krku i Cresu (M. SUIĆ, Granice Liburnije kroz stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 2/1955, str. 286, bilj. 78) a vjerojatno i Lošinju. Sasvim je netočno mišljenje J. J. WILKESA, Dalmatia, str. 427 i V. BIERBAUERA, Die ostgotischen Gräb- und Schatzfunde, str. 25, da je u pitanju samo otok Krk *(Curicta)* i glavni grad na tom otoku *(Curicum,* odnosno Veglia). *Celsina* kod Cassiodora jest *Cersina* (Cres).

treba tražiti u pomorskim tradicijama liburnskog prostora u prahistorijskim i antičkim vremenima. Goti su, čini se, imali smisla i sposobnosti da te autohtone osnove pomorstva i brodogradnje organiziraju, usmjere i iskoriste za vlastite državne potrebe.

Kada se, dakle, ima na umu opisana situacija i međusobni odnos snaga dvije države, Bizanta i Istočnogotske države, te utjecaj vanjskih okolnosti, postojanje određenih strateških koncepcija koje su usmjeravale bizantinske ratne napore, onda se opseg Ravenatove (gotske) Liburnije i njene jugoistočne granice mogu veoma logično objasniti. Dovoljno je samo baciti letimičan pogled na geografsku kartu sjeverne Dalmacije i Hrvatskog primorja pa se odmah uočavaju razlozi koji su uvjetovali da je samo krajnji obalni dio na sjeverozapadu klasičke Liburnije od Nina do Karina ostao u rukama Gota. Ako se povuče granica prema Ravenatovim podacima, zapaža se da je taj dio Liburnije orijentiran prema sjeverozapadnim morskim prilazima (Podgorski kanal) koji su — najbolje prirodne komunikacije sa sjevernim liburnijskim otocima i morem oko njih. To posebno vrijedi za Nin, koji ima izvanredno zaštićenu luku, orijentiranu prema sjeverozapadu, a dobrim dijelom također i za Karin, koji je, iako nešto dublje u kopnu, ipak u blizini Karinskog mora te je preko njega, Novigradskog mora i Podgorskog kanala bila osigurana veza sa sjevernim liburnijskim otočjem.[152] Na taj su način oba središta kao izbočene strateške točke bile u vezi s onim vojnim i kopnenim snagama koje su djelovale u sjeverozapadnom dijelu Liburnije pod zapovjedništvom *comesa Curitanae et Celsinae.* Ta je lokalna flota dominirala morem oko liburnijskih otoka i duž Podgorskog kanala, a mogla je veoma lako održavati vezu s glavninom gotske flote stacionirane u lukama na zapadnoj obali Jadrana.[153] Snaga tog dijela gotske flote u liburnijskim vodama bila je, dakle, značajna komponeta u nizu činilaca koji su uvjetovali stvaranje (gotske) provincije Liburnije, odnosno, da se nakon poraza gotske flote pod Salonom god. 537., a najkasnije do pada Savije (oko godine 540.), bizantsko osvajanje Liburnije završi i utvrdi granica u onakvom obliku kako je donosi Ravenat, odnosno njegov gotski izvor — »filozof« Markomir.

[152] Da se radilo o mjestimice veoma uskom pojasu koji se postupno sužavao od Nina prema Karinu, potvrđuje i činjenica što Ravenat *Clambetae — (Crambesis)* stavlja u Dalmaciju, a ne u Liburniju, tako da je područje Ravenatove Liburnije u krajnjem jugoistočnom dijelu mjestimice bilo široko samo nekoliko kilometara obalnog pojasa.

[153] Ta je flota mogla ugrožavati i povremeno blokirati pomorski promet ispred čitave sjevernodalmatinske obale od Nina do Skradina, jer je kanalima i prolazima između otoka Kvarnerskog, Zadarskog i Kornatskog arhipelaga veoma lako i neopaženo mogla stići u taj dio Jadrana. S obzirom na njen karakter i kvalitetu može se pretpostaviti da u njenom sastavu nije bilo mnogo velikih ratnih brodova *(naves longae)*, nego su je uglavnom sačinjavali manji brodovi pogodni za plovidbu i akcije između otoka, što je i u kasnijim povijesnim epohama bio specifikum tog područja (npr. u djelovanju senjskih uskoka u XVI. i XVII. st.).

Ravenatove navode o jugoistočnim granicama Liburnije i predloženo tumačenje njihova postanka u vezi s Prokopijevim informacijama o bizantsko-gotskom ratu u Dalmaciji — posebno u vezi s operacijama u tijeku godine 537. — u velikoj mjeri potvrđuju i arheološki ostaci istočnogotskog i šire germanskog podrijetla iz Dalmacije i Liburnije. Zbog preglednosti, tumačenja kao i uspostavljanja korelacija između relevantnih arheoloških ostataka i vijesti historijskih vrela, te je nalaze svrsishodno grupirati u tri teritorijalne cjeline. Prvu cjelinu čine nalazi iz Dalmacije južno i istočno od Krke, drugu arheološki ostaci na području koje obuhvaćaju granice Ravenatove Liburnije, a treću spomenici iz kraja sjeverno i zapadno od Krke (isključivši nalaze iz Ravenatove Liburnije).

U prvoj grupi arheoloških nalazišta najbrojniji su istočnogotski nalazi u Saloni, koja je u razdoblju do početka rata između istočnogotske države i Bizanta (god. 535.) bila središte administrativno-teritorijalne jedinice gotske države sastavljene od kasnoantičkih provincija Dalmacije (s Liburnijom) i Savije na čelu s *comesom Dalmatiarum et Saviae.* Salonitanski istočnogotski predmeti potječu iz samog grada, ali i iz položaja koji se nalazi u ageru Slone. Neki među tim nalazima mogu se tumačiti kao izravan trag zbivanja iz tijeka ratnih akcija 535—537., vođenih oko Salone (usp. bilj. 120). Važan dio tih nalaza čine i oni numizmatičkog karaktera[154] Južnije od Salone istočnogotsku prisutnost dokazuju nalazi u Naroni.[155] Ovu grupu kompletiraju arheološki ostaci u unutrašnjosti Dalmacije: Sinj,[156] Vrlika,[157] Han-Potoci kod Mostara.[158] groblje u Mihaljevićima kod Sarajeva,[159] Gornje Pećine kod Travnika,[160] Stranjani kod Zenice[161] i Oborci kod Donjeg Vakufa.[162] Razdoblju života Ostrogota u našim krajevima pripadaju u izvjesnoj mjeri predmeti otkriveni u

[154] Z. VINSKI, Autohtone Kulturelemente, str. 180—185; isti, O rovašenim fibulama, str. 183, bilj. 34. Značenje Salone kao bizantinske strateške baze i za ratne operacije u Italiji i Iliriku, neposredno nakon zauzimanja potvrđuje i postojanje ratne kovnice koja je već djelovala godine 540. (što prikazuje prekovani primjerak Teudatova novca). Usp. J. A. R. BELLINGER, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collectin and in the Whitemore Collection, br. 360, str. 188; S. BAKOTA, Bizantinska ratna kovnica u Saloni, Numizmatičke vijesti 21, 1974, 32, 13—21; I. MIRNIK, Skupni nalaz bizantinskog brončanog novca iz Kaštel Sućurca, Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu, 3 ser. sv. IX, 1975, str. 161. i dalje.

[155] Z. VINSKI, Autohtone Kulturelemente, str. 183, bilj. 58.

[156] Radi se o nalazu kacige tipa Baldenhiem čija se upotreba u našim krajevima dovodi izravno u vezu s Istočnim Gotima. Usp. Z. VINSKI, O rovašenim fibulama, str. 188, bilj. 57.

[157] Z. VINSKI, Autohtone Kulturelemente, str. 183, bilj. 63.

[158] Z. VINSKI, sp. dj., str. 184, bilj. 68, gdje je navedena i starija literatura.

[159] Z. VINSKI, sp. dj., str. 174, bilj. 19, str. 184.

[160] Z. VINSKI, sp. mj., bilj. 70; ISTI, O rovašenim fibulama, str. 205.

[161] V. PAŠKVALIN, Glasnik Zem. Muzeja 15 (1955), str. 155, Pl. I 4, 5; N. MILETIĆ, Reflets des grandes invasions en Bosnie-Herzégovine, Zbornik radova Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini 1976, Novi Sad 1978, str. 101.

[162] D. BASLER, Bazilika u Oborcima kod Donjeg Vakufa, Naše starine 7 (1960), str. 62 i d., sl. 5. 6. 9; N. MILETIĆ, sp. dj., str. 101.

Mogorjelu,[163] Sarajevu,[164] Kovačevu dolu na Glasincu[165] i Koritu kod Duvna.[166] Najzapadniji nalaz unutar ove grupe jest groblje s istočnogotskim predmetima u Unešiću u Šibenskoj zagori.[167] Iako za neke od predmeta iz navedenih nalazišta nije sigurna njihova istočnogotska provenijencija, i o tome postoje različita mišljenja,[168] ipak nema sumnje da se radi o ostacima materijalne kulture koja se je koristila u vrijeme istočnogotske vlasti u prvom redu od strane Istočnih Gota i nekih drugih germanskih plemena. Kao podatak koji upućuje na boravak Istočnih Gota tumači se i runski natpis urezan na jedan stupić kasnoantičke bazilike u Brezi kod Sarajeva.[169]

Drugu grupu arheoloških izvora iz razdoblja istočnogotske vladavine čine nalazi na području Ravenatove Liburnije. Njih nema mnogo, a posebno nedostaju u sjeverozapadnom i otočkom dijelu te oblasti. Raspoređeni su u dva lokaliteta: Glavčurak u Kašiću[170] i Pridraga kod Novigrada.[171] Fibule iz grobova sa Glavčurka spadaju među najranije italske istočnogotske objekte na području Liburnije i Dalmacije[172] što u kontekstu povoljnih ekoloških prilika u tom dijelu Liburnije kao i prethodno navedenih Prokopijevih vijesti (I, 7) upućuje i na zaključak o trajnom naseljavanju Istočnih Gota u tom kraju. Vjerojatno je to bio slučaj i u Pridrazi. Može se s razlogom pretpostaviti da su Istočni Goti tu živjeli ne samo do 537. nego i kasnije tokom postojanja gotske provincije Liburnije.

Na prvi pogled iznenađuje mali broj lokaliteta s istočnogotskim nalazima u provinciji Liburniji. Ovo opažanje u cjelini vrijedi za sjeverozapadni dio Liburnije i liburnijske otoke, gdje dosada nema

[163] N. MILETIĆ, sp. dj., str. 102.

[164] D. SERGEJEVSKI, Glasnik zem. muzeja 2 (1947), str. 42—43, tab. 21; N. MILETIĆ, sp. dj., str. 101.

[165] N. MILETIĆ, sp. mj.; D. Dimitrijević - J. Kovačević - Z. Vinski, Seoba naroda — katalog, Zemun 1962, str. 92, sl. 1.

[166] N. MILETIĆ, sp. dj., str. 102.

[167] Z. VINSKI, Autohtone Kulturelemente, str. 173, bilj. 12, str. 183, bilj. 60.

[168] Usp. N. MILETIĆ, Reflets des grandes invasions, str. 102.

[169] G. ĆREMOŠNIK — D. SERGEJEVSKI, Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo, Novitates Musei Sarajevoensis 9 (1930), str. 1—8, tab. 1; J. KOVAČEVIĆ, Varvarska kolonizacija južnoslavenskih oblasti, Novi Sad 1960, str. 22—23. Isti je autor nalaze iz Narone, Han Potoka, Sarajevskog Polja (zlatan prsten s natpisom DNTHEODORIC), Pećinske Rike skupa s nalazima iz Rakovčana i Mihaljevića svrstao u skupinu »nalaza koji približno prate granicu između Istočnogotske države i Istočnog rimskog carstva« protumačivši ih kao mogući »odraz neke embrionalne istočnogotske marke prema Istočnom rimskom carstvu« (J. KOVAČEVIĆ, Sloveni i starobalkansko stanovništvo, Materijal ADJ IX — Simpozijum srednjovjekovne sekcije ADJ, Prilep 1970, Beograd 1972, str. 66).

[170] J. BELOŠEVIĆ, Prvi arheološki tragovi velike Seobe naroda na području sjeverne Dalmacije, Diadora 3 (1965), str. 129 i d.; Z. VINSKI, Autohtone Kulturelemente, str. 174, 183.

[171] Z. VINSKI, sp. dj., str. 183, bilj 62. Ne treba li u jednom od ta dva lokaliteta, a posebno u Kašiću, tražiti Ravenatov *Dan*, naselje navedeno između Nina i Karina.

[172] Z. VINSKI, O rovašenim fibulama, str. 199.

nalaza istočnogotskog i germanskog karaktera. Međutim, kada se radi o onom dijelu Ravenatove Liburnije, smještenom na području klasičke Liburnije, onda ovo opažanje nema većeg značenja. Naime, taj dio Ravenatove provincije Liburnije veoma je malen u odnosu na čitav prostor klasičke Liburnije (od Zrmanje do Krke), te ta dva istočnogotska lokaliteta (naselja) na tom uskom prostoru duž južne obale Podgorskog kanala i Novigradskog mora stvarno i nisu malen broj. To više što je na čitavom prostoru klasičke Liburnije (tada inkorporirane unutar Ravenatove — bizantinske — Dalmacije) nađen samo jedan gotski nalaz i to fibula u Burnumu, o čemu kasnije. Upravo takav raspored i osobine istočnogotskih nalaza u kraju između Zrmanje i Krke, to jest njihova stvarna koncentriranost na području unutar granica Ravenatove Liburnije, izravno utvrđuje zaključak da ta gotska provincija nije bila fikcija autora koji je o njoj prvi donio podatke, nego da je njeno postojanje posljedica realnih povijesnih zbivanja u vremenu nakon godine 537.

Treću grupu čine arheološki spomenici zapadno od Krke, odnosno zapadno od linije Sana-Krka. Ovoj grupi ne pripadaju već navedeni objekti s područja Ravenatove Liburnije (II. grupa). Od juga prema sjeveru istočnogotski predmeti otkriveni su u Burnumu,[173] Biskupiji kod Knina,[174] Kninu[175] i Plavnu.[176] Znatno sjevernije ovu grupu završavaju istočnogotski ostaci iz nekropole u Rakovčanima kod Prijedora.[177] Taj se lokalitet nalazi u graničnom području između provincije Dalmacije (odnosno Liburnije) i Panonije Savije, ali na teritoriju ove posljednje.[178] Njegov je položaj iznimno značajan za ilustraciju veza i odnosa između Savije s jedne, te Liburnije i Dalmacije s druge strane u razdoblju gotske vlasti, a posebno u prvim godinama gotsko-bizantinskog rata.

[173] Z. VINSKI, O rovašenim fibulama, ekskurs II, str. 208. Autor i na ovom mjestu drži ne samo da su Ostrogoti napustili Burnum god. 537. nego i to da je on bio njihovo zadnje uporište u Dalmaciji: »Fibula je iz Burnuma napuštenog za Vitigesova vladanja, kao zadnjeg uporišta ostrogotske vojske, po svjedočanstvu Prokopija (gotski rat I, 16), 537. g.« Međutim, kako se vidjelo, Prokopije ni u citiranoj glavi niti drugdje ne govori o istočnogotskom napuštanju Burnuma (usp. str. i bilješke 137—141). Z. Vinski se pri tome poziva na F. ŠIŠIĆA, Povijest Hrvata, str. 172 i dalje i E. STEINA, Histoire du Bas-Empire II, str. 349. Iako Šišić stoji na pozicijama I. teze i drži da je i gotska »kopnena vojska primorana da napusti podsjedanje (Salone op. J. M.) i da se povuče u Italiju« (str. 173), ipak nigdje ne kaže da je Burnum bio zadnje gotsko uporište u Dalmaciji, niti se to podrazumijeva. Šišić, naime, Burnum spominje samo u kontekstu Uligisalova povlačenja nakon poraza kod Skardone, dok E. Stein uopće ne spominje Burnum.

[174] Z. VINSKI, Autohtone Kulturelemente, str. 183, bilj. 64.

[175] Z. VINSKI, O rovašenim fibulama, str. 181 i d.; ISTI, Krstoliki nakit epohe Seobe naroda u Jugoslaviji, Vjesnik AMZ, ser. 3 — svezak III (1968), str. 137 i dalje.

[176] Z. VINSKI, Autohtone Kulturelemente, str. 183, bilj. 65.

[177] N. MILETIĆ, Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora, GZM XXV, 1970, str. 120—158.

[178] G. PATSCH, u Wiss. Mitt. aus Bosnien und Herz. V, 1897, str. 229 i dalje te kartu 6. i J. J. WILKES, Dalmatia, str. 79.

Za ovu grupu karakteristično je da su svi nalazi koncentrirani na relativno malom prostoru (od Burnuma do Plavna), zapravo na pravcu koji je u strateškom i prometnom smislu kao veza između obale i unutrašnjosti bio u svim prahistorijskim i historijskim epohama, pa i danas, iznimno značajan. U tom se kontekstu posebno ističe položaj Knina, nedvojbeno najvažnijeg središta unutar čitavog tog prostora (od Burnuma do Plavna) iz kojeg i potječe najviše nalaza iz vremena seobe naroda. Koncentraciju Istočnih Gota, ali i pripadnika drugih germanskih plemena na području Knina, posebno su potvrdili rezultati arheoloških istraživanja lokaliteta Greblje, gdje je otkrivena velika nekropola veoma složene problematike iz vremena 5—6. stoljeća. Rezultati tih istraživanja nisu još u cjelini objavljeni pa se ne mogu spoznati kvantitativni odnosi, a samo se djelomice mogu naslutiti kvalitativni odnosi u kronološkom i sadržajnom pogledu koje taj bogati materijal omogućuje. Sudeći na temelju sumarnog izvještaja kao i parcijalnih obrada nekih objekata,[179] očito je da su se u toj kompleksnoj nekropoli, gdje se pretežito pokapalo autohtono pučanstvo antičkog Curcuma,[180] pokapali i Istočni Goti. Na temelju toga može se zaključiti da je u vrijeme gotske vlasti, a posebno u nekim razdobljima te vlasti, Knin bio važno središte možda i administrativnog karaktera. To je nesumnjivo posljedica njegova prometnog i strateškog položaja i važnosti. No ono što posebno osvjetljava takav položaj i značenje Knina — u smislu spone između Dalmacije i Liburnije i Savije — jesu arheološke indicije koje upozoravaju na prisutnost pripadnika i drugih germanskih plemena u njemu. To je nalaz jedne *S* fibule za koju se najprije pretpostavilo da je dokaz panonsko-langobardskog kontakta, a zatim, na temelju nalaza tirinške fibule u Saloni, da se radi o tirinškom kontaktu.[181] Drugi je nalaz kopča u obliku ptice (orla) tzv. Adlerschnale, nađena na lokalitetu Sunajci,[182] a čije se podrijetlo vezuje uz dunavske oblasti, a bila je između ostaloga i predmet tipičan i u materijalnoj kulturi Gepida. Ta bi se dva predmeta mogla držati kulturnim importom,[183] što bi dakle isključivalo etničku prisutnost drugih Germana u

[179] Usp. bilj. 175.

[180] M. SUIĆ, Curcum. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, sv. 6, Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti 3 (1964/65, 1965/66), str. 37 i d.

[181] Z. VINSKI, Adlerschnalenfunde in Jugoslawien, Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a venerationibus dicatus, Wroclaw-Warszawa-Krakov 1965, str. 321: »als seltener Import ist die unveröffentlichte frühe S-förmige Fibel norddanubischen Typus, vermutlich langobardisches Herkunftauszusondern«; ISTI, O rovašenim fibulama, str. 182: »vjerojatniji je tirinški kontakt, kako po stilski ranom »sjevernodanubijanskom« obilježju kninske S-fibule — za koju su nam poznate tirinške analogije — tako i s obzirom na neočekivanu pojavu tirinške fibule u Saloni«.

[182] D. JELOVINA, Novi arheološki nalaz iz vremena Seobe naroda u Kninu. Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske XIII, 5 (1964), str. 153—156.

[183] U smislu gotske upotrebe tumači nalaz orlovske kopče u Kninu Z. VINSKI, Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine, Vjesnik Arh. muzeja u Zagrebu, 3 ser. — sv. V, 1971, str. 55.

Kninu (Sueba — Alamana, Langobarda, Gepida, a možda i Tirinžana), kada unutar nekropole Greblje ne bi postojala manja količina grobova koji po osobinama nalaza ne mogu pripadati niti autohtonim stanovnicima, niti Istočnim Gotima. To su grobovi u kojima je nađeno oružje (posebno mačevi), što je inače osobina »gepidskih, langobardskih i drugih germanskih ratničkih grobova u 6. stoljeću«.[184] Sve to dokazuje da su u Kninu zajedno s Istočnim Gotima trajno ili povremeno boravili i pripadnici drugih germanskih plemena, nesumnjivo u ulozi vojnika. Vodeći računa o zajedničkoj upravi Savije i Dalmacijâ, ti bi se nalazi mogli tumačiti kao posljedica smještanja vojnih jedinica iz Savije i drugih panonskih oblasti gotske države (*Pannonia Sirmiensis*) u razdoblju prije godine 535.[185] Držim, među-

[184] Z. VINSKI, Adlerschnalenfunde, str. 321; usp. i D. Jelovina, sp. dj., str. 154 i posebno V. BIERBAUER, Die ostgotischen Gräb und Schatzfunde in Italien, str. 68—69.

[185] D. JELOVINA, sp. dj., str. 155. Nesumnjivo je da je u Kninu i okolini bilo stalno naseljenih Gota i prije bizantinsko-gotskog rata. To je bila posljedica strateškog značenja i važnosti tog područja u osiguravanju prometnica koje su od antike spajale dalmatinsku obalu s unutrašnjošću provincije i panonskim bazenom. Njihove su trase i u VI. stoljeću vjerojatno ostale nepromijenjene, ali se na temelju rasporeda i osobina nalaza Seobe naroda u kraju od Burnuma do Plavna dade zaključiti da je ključni položaj čitavog prometnog sustava pomaknut iz Burnuma u Knin koji je u tom pogledu preuzeo funkciju rimskog vojnog logora. Razlozi koji su uvjetovali tu promjenu vjerojatno su bili višestruki i nisu najvećim dijelom poznati. No, osim drugačijeg prilaza i shvaćanja fortifikacija te, eventualno, većih oštećenja burnumskih obrambenih zidova, zar se bitni razlog takvom postupku ne može naći u izmjeni značenja cestovnih pravaca koji su se u Burnumu stjecali i iz njega račvali? Zbog novih okolnosti u V. i VI. st., a posebno nakon diobe Carstva i propasti Zapadnog rimskog carstva, u veoma velikoj mjeri izgubila je na važnosti cesta koja je od Akvileje preko Tarsatike, Burnuma, Salone, Narone i niza drugih mjesta vodila na Istok spajajući ga sa zapadnim oblastima Imperija. To je nekada bila jedna od glavnih prometnica Imperija. Istodobno je porasla važnost ceste koja je iz Burnuma, a preko Bosanskog Petrovca (račvajući se pri tome u nekoliko pokrajnih pravaca u dolinu Une i Sane), Ključa i Starog Majdana vodila u porječje Save. U vrijeme provala barbara kada je čitav sjeverni dio provincije Dalmacije povremeno i kroz duža razdoblja bio izvan provincijske uprave i uopće izvan okvira rimske države (usp. bilj. 102), značenje i vojno osiguravanje te ceste za obranu obalnog dijela provincije bilo je iznimno jer je to bio najpogodniji pravac kojim se iz Panonije stizalo na obalu Jadrana. A ta se cesta mogla znatno bolje osiguravati iz Knina nego iz Burnuma, posebno u uvjetima (ranosrednjovjekovne) organizacije i kvantiteta gotskih snaga. Lociranje istočnogotskog utvrđenja i, po svoj prilici, naselja u Kninu, kao i relativno gusti raspored istočnogotskih nalaza u Kninskoj krajini i Dalmatinskoj zagori (Plavno, Biskupija, Burnum, Unešić), među kojima grobni nalazi upućuju na postojanje istočnogotskih naselja ili pak naselja s mješovitim autohtonim i istočnogotskim pučanstvom, mogu se objasniti kao posljedica i rezultat promišljene Teodorikove politike osiguravanja najvažnijih prometnica u državi, koja je izvanredno potvrđena u srednjoj Italiji (usp. V. BIERBAUER, sp. dj., str. 38, 210, 211 i sl. 20). S obzirom na takvu politiku Teodorika, a vodeći računa o blizini i Savije i susjednih oblasti u kojima je bilo drugih plemena koja su priznavala vlast Istočnih Gota (Gepidi npr.), ne može se apsolutno isključivati mogućnost prisutnosti i drugih Germana u sastavu kninske posade i prije g. 537, iako u veoma maloj mjeri i iznimno, jer je Gota u tom kraju moglo biti naseljeno dovoljno za uspješno osiguravanje te najvažnije prometnice između Dalmacije

tim, da metodološki nije neispravno te šire germanske nalaze, skupa sa stanovitim dijelom vremenski kasnijih istočnogotskih nalaza iz nekropole Greblje kao i neke istočnogotske nalaze u lokalitetima III. grupe, dovesti u vezu sa zbivanjima u tijeku prvih godina bizantinsko-gotskog rata, a posebno s Prokopijevim podacima o Vitigesovu pokušaju da kombiniranom vojno-pomorskom operacijom osvoji Salonu.

Dakle, znatan dio istočnogotskih predmeta u nalazištima treće grupe ne dokumentira samo golemo značenje Knina i prometnice koju je Knin osiguravao za Istočnogotsku državu, nego je skupa s ostalim istočnogotskim i šire germanskim nalazima arheološka potvrda najprije Prokopijevih navoda o djelovanju Azinarija u tijeku te vojno-pomorske operacije, a zatim i pretpostavljenih ratnih akcija koje su uslijedile na prostoru od Salone do Savije u razdoblju od godine 537. do 540. kada je Savija bila osvojena. Prokopije izričito kaže da je Azinarije došao u »Suabiju« da skuplja vojsku od barbara, dok je Uligisal vodio Gote u Liburniju.[186] Tko su bili ti barbari koje je na koncu 536. i u početku godine 537. novačio Azinarije u »Suabiji«, ako ne pripadnici raznih germanskih plemena nastanjenih istočno, sjeverno i sjeverozapadno od Savije.[187] Nakon poraza Uligisala

i Savije. Možda će se nešto više uvida u to stanje moći steći nakon cjelovitog objavljivanja nekropole Greblje, kao i nakon cjelovitog sadržajnog i kronološkog vrednovanja materijala te nekropole i svih ostalih istočnogotskih i germanskih objekata u Dalmaciji i Liburniji.

[186] Usp. str. 407 i bilj. 138.

[187] Gotska Savija je nesumnjivo bila baza regrutiranja četa barbara koje Prokopije spominje. Zato je sigurno da je u Azinarijevim četama bilo Gepida (nastanjenih istočno od Savije) zatim Sueba (Alamana) i Langobarda (koji su bili u predjelima sjeverno od Savije, na području nekadašnje Panonije I), a vjerojatno i pripadnika nekih drugih zapadnogermanskih plemena (Alamani, Tirinžani i dr.). U kronološkom pogledu također nema zapreke za datiranje tih predmeta u razdoblje 537—540: u vezi s *S* fibulom usp. Z. VINSKI, O rovašenim fibulama, sp. mj. i str. 183 i dalje. Međutim, fibula u obliku glave orla nije precizno datirana. Osim navedene pretpostavke (str. 18 i bilj. 182) kao i teze o kulturnom importu (usp. bilj. 175), D. Jelovina je iznio još dvije mogućnosti: da je taj objekt mogao dospjeti s nekolicinom Gepida u Knin nakon gepidske katastrofe g. 567. ili da je fibula dospjela s Avarima kao njihov plijen nakon g. 600. Moju tezu o prisutnosti Gepida u gotskoj vojsci u razdoblju g. 537—540. na tlu Dalmacije, Liburnije i Savije podupire i činjenica što su srijemski Gepidi, iako prisilno, bili u ostrogotskoj vojnoj službi 523—524. i preko sjeverne Italije prebačeni u Akvitaniju za obranu zapadnih granica Istočnogotske države (CASSIODOR, Var. V. 10). Da Gepida ima u ostrogotskoj vojsci i u g. 540, dokazuje podatak Prokopija (B. G. III. 1) o Velasu kopljaniku tjelesne straže Hildebada. Što se pak tiče prisutnosti Sueba (Alamana), prema dosada objavljenim nalazima iz nekropole Greblje, zasada nema arheoloških indicija koje bi dokazivale njihov boravak u Kninu. Međutim, u groblju u Rakovčanima uočeni su elementi koji su »vjerojatno alamanski (npr. sahrana u izdubljenom deblu u 3 groba, te Gotima nepoznate torbice uočljive u 3 muška groba)«, Z. VINSKI, Rani srednji vijek, str. 54. S obzirom na činjenicu da se Rakovčani nalaze približno na prometnom pravcu Knin — Siscia, ti nalazi ne dokumentiraju samo prisutnost Sueba u Saviji, nego, moguće je pretpostaviti, i njihovo uključivanje u gotsku vojsku, a posebno u Azinarijeve čete.

kod Skardone te su jedinice bile glavna vojna snaga istočnogotske države u Liburniji, a sudeći po njihovoj reakciji nakon poraza gotske flote pod Salonom, kada su još žešće nastavili opsjedati Salonu, njihova je kvaliteta bila nesumnjiva. Koncentracija vojnih skupina takvog etničkog karaktera u Kninu, arheološki potvrđena, u velikoj mjeri, premda posredno, dokazuje postojanje i provođenje strateške koncepcije koja je usmjeravala bizantinsku vojsku u Iliriku prema osvajanju Savije i istočnoalpskog područja. Naime, prezentirana arheološka dokumentacija znatno podupire zaključak — prethodno naveden i argumentiran nizom drugih dokaza i indicija — o provođenju bizantinskog strateškog plana tj. osvajanje Savije i istočnoalpskog prostora prodorom iz obalnog dijela provincije Dalmacije pravcem Salona-Skardona-Burnum-Knin-Plavno, a ne preko Srijemske Panonije.[188]

I raspored drugih istočnogotskih nalaza u Dalmaciji (nalazi I. grupe) potvrđuju ispravnost tog mišljenja. Naime, na temelju prethodno provedene analize zbivanja u razdoblju 535—537. očito je da su bizantinske težnje bile usmjerene u prvom redu k osvajanju Salone i očuvanju tog posjeda, a tek je zatim uslijedilo postupno širenje tog posjeda i stvaranje nešto većeg i prostranijeg uporišta na obali. Prema nizu Prokopijevih vijesti Bizant se u stvaranju tog uporišta na obali Dalmacije koristio uglavnom samo jednim načinom — upućivanjem vojnih snaga pomorskim putem, to jest desantima. Nikakvih vijesti nema o koordinaciji i međusobnoj vezi između tih snaga u

[188] Uz prethodno navedene razloge u vezi s postojanjem takve strateške koncepcije mogu se naslutiti još neki. Naime, nakon osvajanja Srijemske Panonije godine 535. Bizant je već slijedeće godine izgubio taj posjed (Procop. B. G. III, 33). Karakteristično je da se taj gubitak dovodi u vezu s odlaskom bizantske vojske i Mundusa u osvajanje Dalmacije, gdje je Mundus poginuo, usp. kartu 2 i 3. Drži se da je on imao izvanredan osobni utjecaj na Gepide (E. STEIN, Histoire du Bas-Empire II, str. 308). Takav je razvoj događaja nesumnjivo utjecao na ostvarivanje bizantinskih strateških planova za osvajanje Savije i uopće napredovanje u Iliriku, jer su za osiguravanje komunikacija kao i granica od daljnjeg prodora Gepida u Ilirik trebale vojne jedinice. Situacija se pogotovo komplicirala uspostavljanjem prijateljskih pa i savezničkih veza između Gepida, Langobarda i Franaka u razdoblju između godine 536. do 547—548. (usp. bilj. 149; R. SCHMIDT, Die Ostgermanen, Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung, Muenchen 1969, str. 534 i d. i J. WERNER, Die Langobarden in Pannonien, Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568, Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Neue Folge, Heft 55, Muenchen 1962, str. 140). Da Bizant nije mogao vlastitim vojnim snagama riješiti za sebe nepovoljnu situaciju u Srijemskoj Panoniji, svjedoče i zbivanja u godini 547—8, kada u savezu s Langobardima pokušava tući Gepide i dio Herula (Procop. B. G. III, 33, 34). Međutim, nakon poraza Herula Langobardi sklapaju savez s Gepidima, što ima za posljedicu da Bizant mora osiguravati granicu prema Gepidima i plaćati im danak. Slabost Bizanta u područjima sjeverno od Save evidentna je od konca V. stoljeća, a činjenica je da ni Justinijan nije ta područja pripojio svojoj državi (izuzevši Sirmij) niti u kasnijim razdobljima (usp. E. STEIN, Histoire du Bas-Empire II, karta III). Usp. također i B. FERJANČIĆ, Istorija Beograda 1, Antički Singidunum, str. 110, Beograd 1974.

Dalmaciji i onih koje su godine 535. bile osvojile Srijemsku Panoniju. Dapače, tu frontu u Panoniji Prokopije u Gotskom ratu uopće ne spominje (u smislu sukoba između Gota i Bizanta), što se može tumačiti stvarnim nepostojanjem veze između bizantskih snaga u Srijemskoj Panoniji i onih u obalnom dijelu Dalmacije.[189] Ako se ova činjenica dovede u vezu s geografskim rasporedom istočnogotskih nalazišta I. grupe, a posebno onih iz Dalmatinske zagore i Hercegovine, može se sa znatno više osnova nego što je to bilo moguće ranije, pretpostaviti da veliki dijelovi unutrašnjosti Dalmacije u vremenu 535—537., a možda i nešto kasnije, nisu bili u bizantinskoj vlasti. Nalazi u Han-Potocima, Sinju, Vrlici, Unešiću (a zatim i oni nalazi II. i III. grupe u Burnumu, Pridrazi i Kašiću) mogu se objasniti kao ostaci manjih ili većih gotskih naselja i utvrđenja. Suviše je, naime, karakterističan raspored tih arheoloških lokaliteta, a da takav njihov položaj nije mogao utjecati na zbivanja u tijeku bizantinskog osvajanja Dalmacije i Liburnije. Naime, svi se ti lokaliteti nalaze u liniji (od Mostara do Burnuma) koja teče paralelno s obalnom linijom istočnog Jadrana na području od ušća Neretve do Krke. Oni su dakle grupirani upravo u zaleđu prostora u središtu kojega se na obali nalazi Salona, koja je bila za Bizant najvažnije strateško središte jer su iz nje vodile komunikacije prema unutrašnjosti. Zato se s razlogom može pretpostaviti da je ta linija gotskih naselja i utvrđenja neko vrijeme i u stanovitoj mjeri sprečavala prodor bizantinskih snaga u unutrašnjost provincije Dalmacije. To više što je strateški oslonac za sva ta naselja mogao biti Knin preko kojega je nedvojbeno stizala pomoć iz Savije, koja u razdoblju 535—537. nije bila bitno ugrožena.[190]

[189] Jedina akcija koja upućuje na postojanje jedinstvenog plana u bizantinskom napredovanju preko linije Drina-Budva na kojoj je preko pedesetak godina bila granica između Bizanta i Istočnogotske države (a ne na liniji Drina-Neretva kako drži V. BIERBAUER, sp. dj., str. 25) jest djelovanje Mundusa koji je od godine 529. bio *magister militum per Illyricum* (usp. preth. bilj.). Nakon Mundove smrti nema nikakvih indicija koje bi upućivale na postojanje veze između jedinica u bizantskom dijelu Panonije *(Pannonia Bassiana)* i onih u Dalmaciji. Da su bizantinske jedinice upućivane u Dalmaciju isključivo pomorskim putem i djelovale neovisno od onih koje su bile na granici prema Gepidima, odnosno da unutrašnjost provincije Dalmacije nije bila osvojena dugo vremena nakon započinjanja ratnih akcija, dokazuje i izvanredan oprez Konstancijana pri osvajanju Salone (usp. str. 402, bilj. 125) kao i razvoj ratnih akcija i mjesta gdje su se bitke odigravale (isključivo u obalnom pojasu od Salone do Skardone) u provinciji Dalmaciji. Usp. karte 2 i 3.

[190] Izvanredna analogija u tom smislu jest uloga gotskih naselja u ratnim akcijama u Italiji. Naime, područja južno od linije Rim-Pescara u kojima, niti prema vijestima Prokopija, niti prema gustoći arheoloških nalaza (usp. V. BIERBAUER, sp. dj., str. 210 i d., sl. 20), nije bilo naseljenih Gota (što posebno potvrđuje nedostatak grobnih priloga), kao npr. u pokrajinama Apuliji i Kalabriji, ili su pak bile samo manje gotske posade, bila su dijelom i zbog toga brže i bez otpora osvajana (usp. također i bilj. 135). Međutim u krajevima sjeverno od linije Rim-Pescara bilo je i prema Prokopiju i prema podacima

Tako arheološki izvori u vremenskom i sadržajnom odnosu prema vijestima literarnih vrela (Prokopije, Ravenat) znatno podupiru zaključak o postojanju provincije Liburnije, administrativno-teritorijalne jedinice gotske države, koja je nastala u tijeku prvih godina bizantsko-gotskog rata kao posljedica bizantinskog osvajanja Dalmacije, dijela Liburnije i Savije. Ona je bila geografski, ali i pravni ostatak one velike oblasti gotske države iz vremena prije godine 535. kojom je upravljao *comes Dalmatiarum et Saviae.* Odgovor na pitanje kakvog je karaktera bila *provincia Liburnia* dat će obrada pojma *Liburnia Tarsaticensis* i utvrđivanje međusobnog pravnog, sadržajnog i teritorijalnog odnosa između provincije Liburnije i Tarsatičke Liburnije.

Na temelju formalnog i sadržajnog odnosa između pojmova *provincia Liburnia* i *Liburnia Tarsaticensis* unutar 22. glave IV. knjige Ravenatova djela uočava se da je *Liburnia Tarsaticensis* samo dio provincije Liburnije, odnosno da je to Liburnija koja se nalazi oko grada Tarsatike.[191] To dokazuju precizno navedene granice i opseg provincije Liburnije, što je moguće rekonstruirati na temelju popisa gradova koji su joj pripadali, dok ništa tako konkretno u Ravenatovu tekstu ne postoji za Tarsatičku Liburniju, osim da leži *ad colfum occidentalem.* Ta je činjenica izazivala nedoumicu i različite prilaze u pokušaju tumačenja značenja i sadržaja tih pojmova. S druge pak strane u dosadašnjim istraživanjima došlo se do zaključka da je *Liburnia Tarsaticensis* bila posebna vojno-teritorijalna jedinica čiji

arheološkog karaktera (posebno grobni nalazi) stalno naseljenih Gota i relativno gustih gotskih naselja. Upravo su u tim krajevima naseljeni Goti (posebno u području između Rima i Ravene) bili veoma nezadovoljni kapitulantskom politikom Tuedata u godini 536. (usp. bilj. 135), jer nisu htjeli tek tako bez borbe napustiti svoju domovinu. U postojanju, dakle, istočnogotskih naselja u Dalmaciji treba tražiti još jedan razlog zaustavljanja bizantinskog prodora prema Saviji iz pravca Srijemske Panonije. Takav bi dakle prodor bio suviše riskantan jer bi ga s istoka ugrožavali Gepidi (od godine 536. u posjedu Srijemske Panonije), a sa jugozapada Goti naseljeni u Dalmaciji, iako su svojevremeno i privremeno bili priznali bizantinsku vlast.

[191] Tome nimalo ne proturječi činjenica što Ravenat pojam *Liburnia Tarsaticensis* stavlja u uvodu liburnijskog poglavlja pa bi se na prvi pogled moglo shvatiti da se sve što je u toj glavi navedeno odnosi na Tarsatičku Liburniju. Međutim, na temelju ostalih podataka u toj glavi, kao i na temelju relevantnih podataka u drugim glavama (usp. str. 26—27) gdje Ravenat preferira upotrebu pojma *Liburnia* s atributom *provincia*, očito je da je Tarsatička Liburnija samo dio šire oblasti koja nosi naziv provincija Liburnija. To u najvećoj mjeri pokazuje navod »*a civitate Tharsatico provinciae Liburniae*«, što znači da se grad po kojem je Tarsatička Liburnija dobila ime nalazi unutar provincije Liburnije. M. SUIĆ, Liburnia Tarsaticensis, str. 711 i d., drži da bi se taj pojam (Tarsatička Liburnija) mogao shvatiti kao »Liburnija koja se proteže oko grada Tarsatike, odnosno kojoj je Tarsatika najvažniji centar«. Autor zaključuje da je Tarsatička Liburnija bila Ravenatu »suvremen naziv«, naslućuje i postojanje neke druge Liburnije *(provincia Liburnia!)*, ali je ne nalazi u Ravenatovu djelu, odnosno izjednačava je po opsegu s Tarsatičkom Liburnijom (str. 713).

začetak leži u antičkim vremenima.[192] Taj se zaključak uglavnom temelji na opravdanom mišljenju da je sustav za obranu Italije *(tractus Italiae circa Alpes,* odnosno, *Claustra Alpium Iuliarum)* morao i u svojem najjužnijem dijelu biti definiran, a zatim i na arheološkim ostacima zapornih zidova i bedema u Tarsatici i okolici. No, da li je sustav za obranu Italije mogao biti definiran u svom južnom dijelu sa znatno većom oblašću od one za koju se pretpostavlja da je obuhvaćala *Liburnia Tarsaticensis*?[193] Takvu pretpostavku argumentira nekoliko konkretnih razloga. To je u prvom redu činjenica što je već jednom ranije (na koncu II. st.) postojala (prokuratorska) *provincia Liburnia* kao granična oblast Italije, organizirana u sustavu za obranu Italije, zatim da je ta oblast i kasnije zadržala neke posebnosti, što dopušta pretpostavku o njenom postojanju i u kasnijoj antici u istoj ulozi. Podatak, pak, o Tarsatičkoj Liburniji nalazi se samo kod Ravenata, što nedvojbeno upućuje na kasnije nastajanje tog pojma i njegova značenja u okviru provincije Liburnije. Zato je potrebno, kada se radi o istom problemu (zaštiti granica Italije), ali u drugom vremenu (kasnoj antici i ranom srednjem vijeku), uzeti u obzir i prethodno utvrđenu činjenicu, tj. postojanje Ravenatove (gotske) provincije Liburnije nakon godine 539—540. Činjenica da Ravenat navodi samo jednu Liburniju s atributom *provincia,* unutar koje se nalazi Tarsatička Liburnija, u kontekstu niza drugih prethodno navedenih argumenata dokazuje da je od godine 539. odnosno 540. u sustavu za obranu Italije (u gotskim rukama) bila uključena čitava *provincia Liburnia,* a ne samo *Liburnia Tarsaticensis. Provincia Liburnia* zajedno je s *Carneolom,* s kojom je graničila u svom sjevernom dijelu, činila dva najvažnija člana tog sustava. Ako se na umu imaju činjenice i zbivanja u vezi s nastankom jugoistočne granice provincije Liburnije, u vezi s odnosima sa Savijom u vrijeme godine 537—539, te strateško značenje Liburnije za gotsku državu kao područja za baze glavnine i dijelove gotske flote, koja je na taj način mogla uspješnije osiguravati morski put prema sjevernim dijelovima Italije i vršiti napade na Dalmaciju u razdoblju god. 548—551, sa sigurnošću se može zaključiti da je *provincia Liburnia* (a ne

[192] Usp. M. SUIĆ, sp. mj.; J. ŠAŠEL, Alpes Iuliana, str. 35 i d.; ISTI, Alpes Iuliana, Roman Frontiers Studies, 1967, str. 171 i d. te P. PETRU, Zaton antike, Katalog izložbe, Ljubljana 1975. pogl. Poznorimska uprava, koji drži da je u Ninu bilo središte pokrajinske uprave Liburnije koja je osiguravala južnu cestu za Italiju. Takav je zaključak vjerojatno posljedica prihvaćanja Ravenatove podjele liburnijskog poglavlja i Liburnije na pomorsku i kopnenu. Naime, nakon nabrajanja naselja od Raše do Nina Ravenat rečenicom *»item supersunt in ipsa provincia Liburnia«* povezuje u jednu cjelinu tu primorsku s kopnenom Liburnijom nastavljajući s nabrajanjem gradova na teritoriju Like. Tražiti središte pokrajinske uprave u Ninu odakle bi se osiguravala antička najvažnija prometnica državnog karaktera koja je vodila preko Liburnije, mislim da nema temelja jer je Nin smješten izvan trase te ceste i za tu svrhu nepogodan.

[193] O pretpostavljenom opsegu Tarsatičke Liburnije usp. M. SUIĆ, sp. dj., str. 713.

samo Tarsatička Liburnija), bila ne samo granična oblast gotske Italije nego i veoma opterećen i značajan član sustava za obranu Italije. Ona je s juga branila (gotsko) more, koje je sezalo od Kvarnerskog zaljeva *(sinus Flanaticus)* do Novigradskog i Karinskog mora, obuhvaćajući otoke Kvarnerskog, Zadarskog i najvećim dijelom i Kornatskog arhipelaga. S istoka i sjeveroistoka je, nakon bizantinskog osvajanja Savije, sprečavala prodor bizantinske vojske u Liku i Gorski kotar i tako branila pristup Italiji preko Tarsatike, odnosno unutrašnje i obalne istarske ceste. Također je značajnu ulogu *provincia Liburnia* imala u zaštiti sustava prema zapadu, tj. prema Istri, čiji je dio možda već od 539, a sasvim sigurno od godine 544. bio u vlasti Bizanta.[194] Taj bizantinski mostobran u izravnoj blizini gotskih područja u Italiji *(Venetiae),* koja je istodobno bila i sa sjevera ugrožavana od Franaka, trebalo je stalno kontrolirati. Očito je dakle da je ta najjužnija gotska provincija u našim krajevima morala biti vojno-teritorijalna jedinica — svojevrsna vojna krajina — čije su sve granice, osim krajnje sjeverne (granica s *Carneolom)* i morske obale, bile neprijateljske. Zato je ona i morala biti vojno organizirana i u kopnenom i pomorskom dijelu. Takav njen karakter potvrđuje i postojanje vojno-pomorske oblasti *(insula Curitana et Celsina).* Ta je vojno pomorska jedinica skupa s ostalim snagama u Liburniji (kopnenom vojskom) djelovala najvjerojatnije u okviru planova i zadataka štaba u Akvileji, na čelu kojeg je bio *comes Gothorum.*[195]

U takvoj je provinciji Liburniji u vojno-geografskom pogledu najvažniji dio bio kraj oko Tarsatike gdje su se isprepletale silnice različitih vojnih interesa vezanih za obranu Italije. Nekoliko razloga upozorava na značenje tog dijela provincije Liburnije. U Tarsatici se završavao sustav zapornih zidova *Claustra Alpium Iuliarum,* iz njega se mogla najlakšim i najkraćim putem uspostaviti veza s Carneolom, a pomorskim putem s gotskim središtem i vladarom u Italiji, te s južnom Liburnijom. Na taj je način Tarsatika bila u žarištu strateških interesa, jer je nedvojbeno da je kraj oko nje bio za obrambeni sustav Italije značajniji od svih ostalih dijelova Liburnije. Takav izniman položaj Tarsatike još je više dobio na značenju kada su Bizantinci zauzeli Pulu i dio Istre. Njegovo značenje u to vrijeme dokazuje i pojava nekoliko novih naselja duž obale od Tarsatike do Raše *(Lauranum, Phanas, civitas Arsiae).* Sve je to moglo utjecati na to da se kraj oko Tarsatike počne zvati Tarsatičkom Liburnijom. Zbog zna-

[194] Velik broj autora drži da je Istra već godine 539. bila u bizantinskoj vlasti (npr. Kandler, Benussi), dok S. ANTOLJAK, Da li je Istra upravo 539. godine potpala pod Bizant, drži da je Istra tek godine 552. bila osvojena, a da je od g. 544. u bizantinskim rukama bio samo dio Istre s Pulom. Potrebno je također napomenuti da dio autora koji zastupaju mišljenje o bizantinskom osvajanju Istre godine 539. drže, na temelju pisma koje je papa Pelagije I. uputio Narzesu, da je Totila oko 550—551. ponovno osvojio Istru (usp. S. ANTOLJAK, sp. dj., str. 42—43).

[195] O *comites Gothorum* kao vojnim funkcionarima, osobito u graničnim područjima, usp. E. STEIN, Histoire du Bas-Empire II, str. 121.

čajne uloge koju je taj kraj imao i u kasnoj antici u okviru Alpske klauzure, može se pretpostaviti da je pojava pojma Tarsatička Liburnija u Ravenatovu djelu dijelom uzrokovana i time. Možda je ona već tada (u kasnoantičkim vremenima) kao i u vrijeme Teodorika imala i neke vojno-administrativne specifičnosti koje su je izdvajale izvan okvira Liburnije[196]

Postojanje administrativno-teritorijalne jedinice, provincije Liburnije, koja je bila graničnog karaktera, u sastavu gotske države Totilina vremena, temeljilo se je, dakle, na pravnim tradicijama postojanja prokuratorske provincije Liburnije iz kraja II. st., kao i eventualnim reliktima, pravnim, upravno-organizacijskim i vojnim, koji su se na tom području zadržali u IV. i V. st. kada je vjerojatno došlo do oživljavanja provincije Liburnije u okviru sustava za obranu Italije *(Clausura Italiae et Alpium)*. Te su pravne osnove, a vjerojatno i vojno-organizcijski oblici, preživjele diobu rimskog carstva, propast Zapadnog rimskog carstva, a nakon Odoakarovog vladanja prostor provincije Liburnije postao je sastavni dio gotske države inkorporiran unutar Dalmacijâ. Veoma je vjerojatno da se pravne, organizacijske pa i kulturne posebnosti Liburnije kriju upravo u jednoj od Dalmacijâ, s kojima, u zajednici sa Savijom, upravlja *comes Dalmatiarum et Saviae*.[197] Zato je moguće da je Liburnija već

[196] Najznačajnije su indicije u tom smislu podaci crkvenih sabora iz god. 530. i 533. na kojima ne sudjeluju biskupi kvarnerskih otoka (Cresa i Krka). Na temelju toga zaključuje se da oni nakon »gotske reorganizacije graničnih oblasti« nisu bili sufragani salonitanskog metropolite, i slijedom toga drži se da je teritorij njihovih biskupija pripadao Tarsatičkoj Liburniji formiranoj kao posebna vojno-teritorijalna oblast (M. SUIĆ, sp. dj., str. 712). Međutim, sudeći po Ravenatovom podatku da granice Italije počinju *a civitate Arsiae*, može se pretpostaviti da u pravno-administrativnom pogledu dio sjeverozapadne Liburnije od Tarsatike do Raše nije ni u to vrijeme bio tretiran kao dio Italije, nego je, kako to Ravenat nizanjem liburnijskih naselja pokazuje, bio unutar provincije Liburnije. Možda su u kasnoantičkom vremenu na tom području (od Raše do Tarsatike) postojale specifične vojne ovlasti zapovjednika Alpske klauzure, ali se postojanje takvih kompetencija može pretpostaviti i za područje čitave kasnoantičke Liburnije. Kako se u navedeni Ravenatov podatak sumnja, odnosno drži se da je on reminiscencija iz antičkih vremena, potrebno je naglasiti da njegovu autentičnost potvrđuje činjenica što Ravenat u označavanju liburnijsko-italskih granica upotrebljava ime novog naselja *(civitas Arsia)*, koje je možda i kasnoantičkog podrijetla, a ne služi se ranoantičkom (Plinijevom) terminologijom (gdje je granica na rijeci Raši — *Arsia fl.*).

[197] O pluralnom obliku imena *Dalmatiae*, koji se prvi put u izvorima javlja tek nakon propasti Zapadnog rimskog carstva, usp. M. BARADA, Dalmatia Superior, Rad JAZU, knj. 270, 1949, str. 93 i dalje. Taj je autor, navodeći izvorne podatke o provinciji *Dalmatiarum* od konca V. stoljeća do u srednji vijek, zaključio da nije moguće utvrditi dijelove od kojih se sastojala ta provincija. Pretpostavio je, također, da su jedan od temelja podjele provincije mogli biti konventi »liburnijski, salonitanski i naronitanski« (str. 94, bilj. 6). Ta pretpostavka znatno dobiva na vrijednosti u kontekstu Ptolomejevih vijesti o Liburniji čiji opseg nadilazi zemlju Liburna, zatim u vezi s postojanjem prokuratorske provincije Liburnije, te pretpostavljenog postojanja kasnoantičke Liburnije i utvrđenog trajanja istočnogotske (Ravenatove) provincije Liburnije, koja je bila pravni i stvarni nasljednik istočnogotske oblasti *provincia*

od Tedorikovih vremena čitava bila uključena u sustav za obranu Italije. To djelomice dokazuje i u njoj formirana vojno-pomorska oblast *(insula Curitana et Celsina)*. U tijeku prvih godina rata s Bizantom, praćenog gubljenjem Dalmacije, a zatim i Savije, pojavila se potreba za oživljavanjem starog naziva koji je nosila prokuratorska provincija iz konca II. stoljeća i (vjerojatno) kasnoantička administrativno-upravna jedinica. Taj je pojam *(provincia Liburnia)*, odnosno Ravenatova Liburnija, zbog poznatih i detaljno obrađenih okolnosti i zbivanja u godinama 535—540. obuhvaćao teritorij nekadašnje prokuratorske provincije Liburnije, ali sužen u jugoistočnom i istočnom dijelu.

Na koncu ovog izlaganja potrebno je odgovoriti na pitanje do kada je postojala gotska provincia Liburnija. Iako podataka koji imaju vrijednost čvrstih argumenata u punom smislu te riječi nema mnogo, ipak se na temelju samo nekih argumenata, a u kontekstu

Dalmatiarum et Saviae. Potrebno je upozoriti na dosada neuočenu činjenicu da i Ravenat pozna pluralni oblik imena provincije Dalmacije, koji koristi na dva mjesta u tekstu dalmatinskog poglavlja (IV. 16): *sed non aequaliter dabant nominandum ipsas Dalmatias; Dalmatias transeunt plurima flumina*. Kako Ravenat, kada piše o Dalmaciji, pretežito upotrebljava singularni oblik *(Dalmatia)*, moglo bi se na temelju položaja dvaput upotrebljenog pluralnog oblika zaključiti da on izjednačava sadržaj i značenje pluralnog i singularnog oblika. Činjenica je, međutim, da Ravenat ne pozna razliku između sadržaja tih dvaju oblika, jer je Dalmacija o kojoj on piše u posebnom poglavlju samo dio ranoantičke (prije Dioklecijanovih reforma) Dalmacije, pa bi toj Dalmaciji znatno bolje odgovarao singularni oblik. Ta Dalmacija ne sadrži veći dio antičke Liburnije. Detaljnije o osobinama i značenju Ravenatovih podataka o Dalmaciji kao izvora za neke vidove historijskih istraživanja usp. J. MEDINI, O nekim sadržajnim i kronološkim značajkama poglavlja o Dalmaciji u djelu Cosmographia anonimnog pisca iz Ravene, referat održan na simpoziju Antičke sekcije 5, ADJ u Peći g. 1978 (u tisku), posebno bilj. 36. Sasvim je drugačija situacija u pogledu poznavanja i uporabe pluralnog oblika za ime provincije Dalmacije kod Prokopija. Naime, u znanosti također nije bilo uočeno da i taj izvor upotrebljava pluralni oblik, premda samo na jednom mjestu (B. G. I 16 Δαλματίαις usp. bilj. 141). Međutim, mjesto i kontekst u kojem je Prokopije upotrijebio taj izraz (bilj. 141) umnogome učvršćuje pretpostavku o razrješenju tog pojma u »Dalmacija i Liburnija«. Kako je navedeno, tim se pojmom Prokopije koristi tek na samom kraju opisa zbivanja u Dalmaciji kada jednom rečenicom zaključuje stanje između vojska obiju zaraćenih strana (»Tako su se dakle gotska i rimska vojska kretale u Dalmacijama«). A situacija je bila takva da su gotsko-germanske (Azinarijeve) jedinice, došavši iz Savije preko Liburnije (pravcem Rakovčani-Plavno-Knin-Burnum), opsjedale Salonu, dok je Bizant nakon poraza gotske flote pod Salonom imao prevlast na moru. Karakteristično je da u opisu zbivanja u Dalmaciji i Liburniji do tog mjesta Prokopije isključivo upotrebljava pojmove Dalmacija i Liburnija, bilo da se radi o opisu ratnih akcija bilo o širenju bizantskog posjeda. Nema sumnje da Prokopije pozna značenje u pogledu teritorijalnog opsega oba imena. Međutim, na kraju svog bavljenja ratovanjima u provinciji Dalmaciji, u momentu kada je očito da su se vojske kretale i boravile u području južno od Krke (tj. u Dalmaciji — bizantinska i gotska vojska) i u kraju sjeverno i zapadno od Krke (tj. u Liburniji — pretežno gotska vojska), on upotrebljava pluralni oblik imena da bi sažeto označio teritorijalnu i administrativnu cjelinu koja se sastoji iz dva manja dijela (Liburnije i Dalmacije) čijim se imenima u opisivanju zbivanja do tog momenta isključivo služio.

ratnih zbivanja na širem području gotske države, može formirati stav o trajanju provincije Liburnije u tijeku četrdesetih godina VI. stoljeća.

Naime, i sama činjenica da jedan izvor (Ravenat) posvećuje posebno poglavlje unutar svoga djela oblasti koja se teritorijalnim opsegom znatno razlikuje od klasičke Liburnije iz početka I. st. n. e., kao i prokuratorske provincije Liburnije iz kraja II. st., upozorava ne samo na vrijeme njenog nastanka nego i na duže postojanje te administrativno-teritorijalne jedinice. Da je, naime, *provincia Liburnia* postojala samo godinu-dvije, veoma je vjerojatno da to ne bi ostavilo nikakva traga ni kod Markomira ni kod Ravenata.

Jedan od argumenata koji se najčešće upotrebljavao u dokazivanju bizantinskog posjedovanja Istre već godine 539. jest prisutnost bizantinskog vojskovođe Vitalisa u proljeće te godine na području sjeverno od Pada, zbog osiguravanja lijeve obale te rijeke, a što je bilo od velikog značenja za sprečavanje prilaza i pomoći Vitigesu u opsjednutoj Raveni.[198] Neki autori izričito navode da je Vitalis kopnenim putem iz Dalmacije stigao u Veneciju. Ta teza polazi od stava da su već najkasnije godine 537. i Dalmacija i Liburnija bile osvojene, zatim i Istra, pa je tako uspostavljena kopnena veza s Venecijom. Međutim, takvo tumačenje nema izravnu potvrdu u Prokopijevu opisu te epizode uoči pada gotske Ravene, jer on piše da je Vitalis zaista stigao iz Dalmacije, ali ne kaže kojim putem.[199] Naime, osim mišljenja o kopnenom putu duž istočne obale Jadrana, a što u sebi uključuje stav o prethodnom bizantinskom osvajanju Dalmacije, Liburnije i Istre, mora se voditi računa o još dvije moguće solucije, odnosno puta. Jedan je put vodio preko Savije, koja je možda već u to vrijeme bila osvojena pa se iz nje mogla probiti neka jača vojna ekspedicija preko Alpa u Veneciju te dospjeti u krajeve oko Pada. Sigurno je, međutim, da su Vitalisove jedinice, ako su išle ovim putem, morale borbom svladavati otpor Gota prilikom prijelaza istočnoalpskih prolaza, a osobito u Veneciji gdje su Goti bili brojni.[200] Zato se najrealnijom čini pretpostavka o izvođenju Vitalisove ekspedicije iz Dalmacije u Padsku nizinu morskim putem između ostaloga i zbog toga što je u to vrijeme bizantinska flota imala prednost. Određenu podršku ovoj pretpostavci daje i činjenica što se taj pomorski put između Dalmacije i Italije dosta često iskorištava u dotadašnjem tijeku rata, kao i kasnije nakon pada Ravene.

[198] E. STEIN, Histoire du Bas-Empire II, str. 360. U vezi s tezom o osvajanju Istre godine 539. usp. bilj. 194; B. MARUŠIĆ, Kasnoantička i bizantska Pula, Pula 1967, str. 20.

[199] Procop. B. G. II 28.

[200] Ti Goti nisu bili pokoreni bizantinskim osvajanjem Ravene, jer je Belizar u Raveni primio izraze pokornost samo nekih gotskih zapovjednika mjestâ u Veneciji i Liguriji (B. G. III. 29). To najbolje ilustrira primjer Ildibada, zapovjednika Verone, koji nije došao u Ravenu, a odmah nakon odlaska Belizara bio je proglašen novim gotskim kraljem.

Istra nije bila bizantinska niti na koncu godine 539. niti u početku godine 540. To dokazuju i neka tumačenja određenih točaka prijedloga mirovnog ugovora koji su gotskom kralju Vitigesu u opsjednutoj Raveni iznijeli Justinijanovi izaslanici Domnikos *(comes domesticorum)* i Maksiminos.[201] Prema tome prijedlogu Goti bi, uz polovicu kraljevskog blaga u Raveni, zadržali i oblasti sjeverno od Pada. Koje su to bile oblasti i kako se tumači taj podatak? Stein drži da su to bile *Liguria, Venetia,* ali i *Histria.*[202] Ta interpretacija sadrži i stav da je Histria u to vrijeme još uvijek u gotskim rukama. Teško je naime vjerovati da bi Justinijan, iako mu je država bila izravno ugrožena od Perzije, nudio oblast koju je tek nedavno stekao. Navedena Steinova interpretacija (o gotskoj Istri u početku godine 540.) u suprotnosti je s tezom o bizantinskom osvajanju Istre već godine 539, koju zastupaju brojni autori. Držim, međutim, da navedeni Prokopijev podatak treba interpretirati i znatno šire nego što je to napravio Stein, tj. Justinijanov prijedlog odnosio se na sve one oblasti koje su Goti tada još posjedovali. Kako je poznato, osim Ravene i još nekoliko gradova, Goti u Italiji južno od Pada nisu imali posjeda,[203] dok su sjeverno i sjeveroistočno od Pada posjedovali Liguriju, Veneciju i Histriju. Navedenim oblastima treba pribrojiti i Liburniju, i vjerojatno neke dijelove istočno-alpskog prostora.[204]

Da Liburnija nije bila osvojena u razdoblju odmah nakon bizantinskog osvajanja Ravene, pokazuju u izvjesnoj mjeri i podaci o pravcima kojima su išle vojno-pomorske ekspedicije Bizanta na putu iz Dalmacije u Italiju i obratno. Tako Belizar godine 544. iz Salone s četama tračkih najamnika plovi direktno za Pulu, što znači da plovi otvorenim morem, a ne duž liburnijske obale ili kanalima između otoka. Također i slijedeće godine, kada iz Ravene kreće za Drač gdje čeka od Justinijana obećanu pomoć, Belizar plovi preko Dalmacije (a ne Liburnije i Dalmacije).[205] Značajno je da te rute, u uvjetima plovidbe na jedra i vesla, nisu najpogodniji, najsigurniji, a niti najkraći put ponajviše zbog toga što se duže plovi otvorenim morem. Očito je da su neki drugi razlozi, a ne oni isključivo pomorsko-plovidbenog karaktera, bili uzrokom upotrebe takvih ruta. Ti razlozi su bili snaga gotske liburnijske flote organizirane kao *insula Curitana et Celsina.* Kanalima između otoka Kvarnerskog, Zadarskog i Kornatskog arhipelaga liburnijska flota ugrožavala je i blokirala po-

[201] Procop. B. G. II. 29 piše da su Goti prema tom prijedlogu ugovora trebali zadržati sve oblasti s onu stranu Pada (ἢ ἐκτὸς Πάδου ποταμοῦ), dakle sve što su imali na lijevoj obali Pada.

[202] E. STEIN, Histoire du Bas-Empire II, str. 366.

[203] Takva je situacija svakako jedan od bitnih razloga koji je uvjetovao da se u tekstu mirovnog ugovora granica između Bizanta i pretpostavljene buduće Istočnogotske države postavi upravo na Padu. A ta je situacija na ratištu bila i posljedica činjenice što su i Ligurija i Venecija bile, uz neke dijelove srednje Italije i Picenuma, najviše naseljene Gotima.

[204] Možda na području Ravenatove Karneole (IV, 21). Usp. J. ŠAŠEL, Alpes Iuliana, sp. mj.

[205] Procop. B. G. III. 10.

morski promet ispred čitave sjevernodalmatinske obale i šire (od Istre sve do Žirja i Skardone), iako je znatan dio te obale (od Skardone do Enone) bio u bizantinskim rukama.[206]

Liburnija je također i godine 548. u gotskim rukama. O tome neizravno svjedoči i Indulfova ekspedicija koja je upućena na područje južno od Salone *(Muiccurum* i *Laurentum).*[207] Naime, da je Liburnija bila tada u bizantinskoj vlasti, Indulfo bi vjerojatno krenuo u pljačkanje liburnijskih gradova, jer je ta operacija imala isključivo takav (pljačkaški) karakter, a ne osvajanje dijela bizantinskog teritorija.[208] Pod pretpostavkom da je Liburnija već tada bila u vlasti Bizanta, Indulfovi bi brodovi ploveći do Makarske dugo plovili morem u čijim su lukama bili bizantinski brodovi i baze što bi tu akciju činilo veoma rizičnom. No, budući da je Liburnija još uvijek gotska pokrajina, vjerojatno je da su upravo liburnijski gradovi, a posebno otoci, bili usputne baze za taj napad na bizantinsku Dalmaciju. Od Žirja, gdje se završavalo more u kojem je liburnijska flota operirala, bilo je relativno lako, iako ne bez opasnosti, preploviti razdaljinu do Makarske te izvesti akciju.[209] Gledajući u cjelini, u to su vrijeme Goti na moru barem jednako toliko jaki kao i Bizant,[210] a takvo stanje traje sve do poraza gotske flote pod Anconom, odnosno kod Sene Gallice. Slično je stanje i na kopnenim ratištima, posebno kada se radi o srednjoj i južnoj Italiji, a u nešto manjoj mjeri u prialpskom području i u Veneciji koja je dijelom bila u rukama Franaka. Bizant je, naime, nakon smrti franačkog kralja Teudeberta ubrzao realiziranje strateškog plana o osvajanju prolaza koji su pribrežjima Istočnih Alpa vodili u sjevernu Italiju.[211]

Iz tijeka zbivanja slijedeće godine (549.) jedan podatak dokazuje da je Liburnija još uvijek u rukama Gota. Nakon poraza jedne bizantinske vojske pod Ravenom vojnici su se razbježali i raznim načinima stigli u Istru, gdje su čekali Germana koji je pripremao veliki vojni pohod na gotsku Italiju i zbog toga novačio vojnike u Trakiji i Iliriku.[212] Karakteristično je da ti ostaci poražene vojske ne produžavaju u Salonu kao ni u oblasti na sjeveroistoku (Saviju), što upućuje na zaključak da Liburnija tada nije u bizantinskim rukama.[213] Bizantinska se vojna ekspedicija produžila najprije zbog provale Slavena u Trakiju i Dalmaciju, a kasnije i zbog smrti Germana (god. 550.). Johannes, Germanov nasljednik u funkciji zapovjednika tog pohoda, poveo je u Salonu vojsku, najvjerojatnije iz Trakije i istočnog Ilirika, zbog toga što je godina bila već poodmakla, a i što nije bilo dovoljno brodova za prijevoz u Italiju. Ta je velika bizantinska vojska boravila u Saloni od jeseni 550. do konca 551. pripremajući se i opremajući se za pohod koji je po svoj prilici, kao i niz prethodnih, bio planiran da se izvede morskim putem. Upravo koncentracija flotnih snaga u Saloni i njihovo djelovanje, odnosno osobine tog djelovanja, pružaju značajan argument u prilog postojanja gotske Liburnije i u godini 551.

Naime, godine 551. bizantinska flota pod zapovjedništvom Johannesa iz Salone hrli u pomoć Ankoni opsjednutoj i s kopna i mora (ljeto, godine 551.).[214] Ta flota plovi iz Salone za Ankonu, ali preko Skardone, a ne Jadera, dakle opet onom nepovoljnom rutom sa stajališta plovidbenih prednosti, o čemu je bilo prethodno govora. Sve to govori da ima temelja za pretpostavku da je upravo taj pravac, koji je ovaj put na temelju Prokopijevih informacija bilo moguće preciznije odrediti, *(Salona-Scardona-Žirje-Ravena),* bio ona žila kucavica koja je stalno povezivala bizantinsku Dalmaciju i bizantinske posjede u Italiji, a posebno Ravenu nakon godine 540. Taj vitalni pomorski put je morao biti osiguran i flotnim snagama koje su po svoj prilici imale bazu u izvanredno zaštićenoj Skardoni, na što upućuje isto mjesto kod Prokopija. Naime, floti koja je krenula iz Salone u Skardoni pridružio se manji odred (od 12 brodova) i tako je povećavši učinio ju je upravo toliko premoćnijom od gotske flote da izvojuje odlučujuću pobjedu nad gotskim brodovljem u bitki kod Sinigaglie *(Sena Gallica).*[215] Od tada Bizant je imao apsolutnu premoć na moru, što znači da je bila skršena bilo kakva mogućnost značajnijih gotskih ofenzivnih akcija na moru i u obalnim krajevima.

---

[206] Procop. B. G. III. 13. Nema ni govora o tome da se radi o slučajnom izostavljanju Liburnije iz teksta. Prokopije, naime, izvanredno dobro razlikuje oblasti uz istočnu obalu Jadrana (Dalmacija, Liburnija, Istra, usp. I, 15 i bilj. 189), a da bi se mogao zabuniti; očito je da je Belizar zaobišao Liburniju.

[207] S. ANTOLJAK, Zadar pod vlašću Istočnih Gota, u okviru stava o postojanju gotske Liburnije i nakon godine 537. (II. teza) objašnjava postojanje takvih ruta činjenicom što je sva liburnijska obala tada bila u gotskim rukama.

[208] Procop. B. G. III. 35 — četrnaesta godina rata. J. J. WILKES, Dalmatia, drži da je to bilo godine 549.

[209] Za ovo vrijeme, a i za događaj, B. MARUŠIĆ, Kasnoantička i bizantska Pula, sp. mj., povezuje nastanak slojeva s paljevinama u priobalnim naseljima iz kasnoantičkog vremena na području Istre.

[210] O tome svjedoči i velika Totilina ekspedicija (300 brodova) s ciljem da se opljačka Krf i Epir, ali i da se presiječe pomorska komunikacija na liniji Grčka-Dalmacija, kojom se opskrbljivala vojska u Dalmaciji i Italiji (B. G. IV 22).

[211] Procop. B. G. III. 35. I bizantinske i gotske jedinice djeluju u Veneciji, što pokazuje primjer kada Ildigova vojska sastavljena od 6.000 Slavena u Veneciji tuče bizantinskog vojskovođu Lazara.

[212] Procop. B. G. III 39.

[213] To također pokazuje da između onog dijela Istre oko Pule koji je bio u bizantinskim rukama nije bilo kopnene veze sa Savijom, što znači da je gotski limes za obranu Italije od Liburnije do Alpa još uvijek u određenoj mjeri funkcionirao, odnosno da čitav nije tada bio u bizantinskim rukama.

[214] Procop. B. G. IV 22. E. STEIN, sp. dj., str. 598, datira taj događaj u ljeto 551, dok J. B. BURY, History of the later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian, II. vol. (1923), str. 258, u jesen iste godine.

[215] N. NODILO, Historija II, str. 461, na temelju Prokopijeve vijesti navodi da se Johannesu, čija je flota kada je krenula iz Salone brojila 38 brodova »u današnjem Šibeniku pridruži još 12«. Radi se o flotnom odredu koji je pod vodstvom Valerijana doplovio iz Italije u Skardonu (da traži pomoć), gdje je već bila uplovila glavnina bizantinske flote na Jadranu stacionirane u to vrijeme u Saloni. Činjenica da je glavnina bizantinske flote na Jadranu

Prvorazredan argument za utvrđivanje vremena postojanja gotske provincije Liburnije i u početku 50-tih godina jest Prokopijev podatak o Totilinom nuđenju Dalmacije i Sicilije (kao i godišnjeg tributa koji bi gotska država plaćala Bizantu) u vezi s prijedlogom mira u godini 551,[216] iako u znanosti postoji i mišljenje o nešto ranijem datiranju tog fakta.[217] Zbog čega Totila nudi baš te dvije provincije, a ne neke druge? Držim da u tome nisu bili dominantni razlozi formalno-pravnog karaktera, tj. činjenica da su te dvije oblasti nekada pripadale Teodorikovoj državi čija je jurisdikcija sa stajališta gotske države u pravnom pogledu i dalje trajala nad tim područjima, nego činjenica što je Totila u to vrijeme zaista djelomice posjedovao obje te oblasti.[218] Sicilija je sredinom godine 550. u brzoj vojno-pomorskoj akciji koju je vodio sam Totila bila osvojena, a zatim ju je glavnina gotske vojske napustila, ostavivši, međutim, posade u

uplovila u Skardonu i tu sačekala Valerijanove brodove, pruža temelj za pretpostavku, posebno s obzirom na značenje Skardone u tijeku (kopnenih i pomorskih) ratnih operacija 536—38, da je to mjesto bilo veoma značajna bizantska strateška točka na istočnom Jadranu. Može se pretpostaviti da je tu postojala dobro osigurana pomorska baza koja je imala zadatak da osigurava pomorski put (Salona-Skardona-Ravena), odnosno da sprečava izlazak liburnijske flote izvan Kornatskih otoka, tj. južnije od Žirja, gdje je također bilo nekoliko bizantinskih utvrđenih točaka (usp. Z. GUNJAČA, Gradina, Žirje, Šibenik — kasnoantička utvrda, Arheološki pregled 21, 1980, str. 133—4). Lociranje takve flotne baze u Skardoni, a ne u bizantinskom Jaderu koji je također imao veoma pogodnu i sigurnu luku, posljedica je geografskih okolnosti i osobina reljefa (otoci, unutrašnji i vanjski kanali i dr.) koje su tražile znatno veće pomorske snage za kontrolu i osiguravanje pomorskih putova koji bi tuda prolazili za Italiju. Bilo je, dakle, pogodnije i efikasnije koncentrirati pomorske snage u Skardoni i odatle držati pod kontrolom izlaze iz labirinta Kornatskih otoka i tako osiguravati put koji je bio od životne važnosti za odvijanje bizantinskih planova u Italiji.

[216] Procop. B. G. III 23—24; N. NODILO, Historija II, str. 461.

[217] Navedeni datum kao točan drži J. B. BURY, sp. dj., str. 260 i HARTMANN, Geschichte Italiens I², str. 319 i S. ANTOLJAK, Da li je Istra ..., str. 41. Međutim, E. STEIN, Histoire du Bas-Empire II, str. 594, bilj. 2, drži da Prokopije dva puta navodi podatak o jednom poslanstvu koje je upućeno Justinijanu već g. 550. (Procop. B. G. III 37), misleći da se to poslanstvo vratilo u Italiju tek u jesen g. 551. čekajući tako bez uspjeha na primanje kod Justinijana približno jednu godinu dana. Navedena je Steinova konstrukcija teoretski moguća, ali nema dovoljno temelja da obezvrijedi redoslijed Prokopijevih navoda koji govore o dva, a ne samo o jednom gotskom poslanstvu. S obzirom na činjenicu da je pripremanje velike bizantinske vojske pod vodstvom Germana pa Johannesa i na kraju Narzesa u Trakiji i Iliriku i u Saloni trajalo gotovo pune dvije godine, Totila je, premda je imao inicijativu u Italiji pa i u nekim susjednim oblastima, nastojao da višekratnim diplomatskim akcijama postigne povoljan mir. Stoga je logično, kada to Prokopije posebno navodi, da je on mogao uputiti i više, a ne samo jedno poslanstvo u Konstantinopol.

[218] E. STEIN, sp. dj., str. 594, drži da je ta Totilina ponuda bila samo formalnog karaktera pa je kao takva sadržavala i sve ostale zemlje koje su Goti nekada posjedovali u zapadnom Iliriku. Međutim, Prokopije izričito navodi samo jednu provinciju u Iliriku (Dalmaciju), a ni jednu drugu koju su Goti nekada posjedovali (Srijemsku Panoniju, Saviju, zatim Veleriju).

četiri grada (pri koncu godine 550.).[219] U početku slijedeće godine Bizant je započeo osvajanje Sicilije koje traje približno do bitke kod Ankone (tj. Sene Galike) i nešto kasnije, dakle do u razdoblje ljeto-jesen godine 551.[220] Upravo u vrijeme tih ratnih akcija Totila upućuje poslanstvo u Carigrad s prijedlogom za mir. Očito je dakle da se njegov prijedlog u pogledu Sicilije zasnivao manje na pravno-formalnim razlozima, a više na stvarnom posjedovanju Sicilije.

Što se pak tiče Dalmacije, Totilina ponuda također počiva na stvarnim temeljima. S obzirom na realnu situaciju taj se prijedlog nije mogao odnositi na Dalmaciju južno od Krke, koja je već od godine 537. većim dijelom u bizantinskoj vlasti, nego se odnosio isključivo na Liburniju, koja je i u teritorijalnom, ali i u pravnom pogledu bila ostatak gotske oblasti Dalmacijâ i Savije. Upravo na temelju ovog Totilinog prijedloga, a u kontekstu rezultata do kojih se došlo u vezi s osnutkom i trajanjem gotske (Ravenatove) provincije Liburnije, može se sa znatno više sigurnosti pretpostaviti da je jedna od Dalmacijâ unutar te gotske administrativno-upravne jedinice bila Liburnija.[221] S pravom je, dakle, Totila u mirovnom prijedlogu upućenom Justinijanu mogao tvrditi da su Sicilija i Dalmacija (to jest Liburnija kao teritorijalni i pravni ostatak gotskih Dalmacijâ i Savije) bile najmanje oštećene ratnim pustošenjima, jer o bitkama na području Ravenatove (to jest gotske) Liburnije niti Prokopije, a niti drugi izvori ne donose vijesti.

Vodeći, dakle, računa o svim netom navedenim elementima, od kojih neki imaju snagu pravih argumenata dok su drugi samo indicije u tom smislu, može se s velikom mjerom sigurnosti zaključiti da je gotska Liburnija bila osvojena tek u tijeku velike vojne operacije koja je, krenuvši iz Salone, dovela do bitke kod Tadine blizu *Busta Gallorum* i Totilinog poraza i smrti godine 552.[222] Bez obzira na raz-

[219] Procop. B. G. IV 24.

[220] E. STEIN, Historie du Bas-Empire II, str. 595 i d. V. BIERBAUER, Die ostgotischer Gräb und Schatzfunde in Italien, drži da je Sicilija bila u Totilinu posjedu od godine 549. do 552.

[221] Ima temelja za pretpostavku da je do pojave i afirmacije pojma *provincia Dalmatiarum* došlo na isti onaj način kao što je u kasnoj antici i u ranom srednjem vijeku nastao pojam *provincia Venetiarum*. U Not. dign. (izd. Seeck) Occ. cap. II. u popisu provincija Italske dijeceze stoji ime provincije *Venetia et Histria*, a kasnije se ona naziva *provincia Venetiarum*, što znači da se u skladu s normama latinske gramatike ime provincije, budući da je ona bila sastavljena od dva dijela, tj. geografska pojma i oblasti, počelo pisati u množini. Vjerojatno je isti slučaj bio i s pojavom pojma *provincia Dalmatiarum*, sastavljene od dviju historijsko-geografskih cjelina, Dalmacije i Liburnije, s tom razlikom što je Liburnija za razliku od Histrije katkada u svojoj antičkoj i ranosrednjovjekovnoj povijesti imala i status administrativno-teritorijalne jedinice. To više što i u Prokopijevu djelu to ime potpuno ravnopravno figurira svim ostalim istočno jadranskim oblastima (I 15 — *Praevalis, Dalmatia, Liburnia, Histria*). Usp. također bilj. 189.

[222] Narzes je krenuo iz Salone u početku travnja g. 552. s ne manje od 30.000 vojnika. E. STEIN, sp. dj., str. 600, drži da je upravo ta ogromna vojska bila razlogom što je Narzes krenuo kopnenim, a ne pomorskim putom.

ličita mišljenja o putu kojim je Narzes s golemom i dugo vremena sakupljanom vojskom krenuo iz Salone,[223] u okviru vojne operacije koja je imala kao krajnji strateški cilj uništenje Istočnogotske države, Bizant nije mogao dopustiti da u zaleđu te velike vojske ostavi gotsku Liburniju. Zato je veoma vjerojatno da je upravo na početku Narsesove ekspedicije gotska provincija Liburnija bila osvojena i tako je nakon 12—13 godina samostalnog života prestala postojati.

[223] Mišljenje o kopnenom putu duž Liburnije i Istre zastupaju brojni istraživači (Romanin, Benussi, dijelom i Kandler, Nodilo, Šišić i S. ANTOLJAK, Da li je Istra ..., str. 41—42, gdje je u odgovarajućim bilješkama navedena i opsežna literatura). B. GRAFENAUER, Zgodovina slovenskog naroda I, 1954, str. 80, drži da je Narzes u Italiju išao preko alpskog prolaza Hrušica-Akvileja-Oderco-Trevisio-Verona.

PROVINCIA LIBURNIA

(Résumé)

Dans l'historiographie antique le terme *Liburnia* est le plus souvent compris dans sa signification de »pays des Liburniens«. Cependant, selon certaines opinions ce terme s'appliquait déjà dans les premiers siècles de l'Antiquité à la région habitée par les Yapodes depuis l'âge du fer. Il a donc toujours selon ces opinions (cf. note 5), un caractère exclusivement géo-territorial, conséquence de la vie commune des Liburniens et des Yapodes dans une même circonscription judiciaire dont le siège était à *Scardona*.

Pourtant, les renseignements de deux sources historiques que l'on ignorait longuement sans raison valable dans l'historiographie, surtout quand il s'agissait de l'évolution de la Liburnie dans l'Antiquité et au haut Moyen âge, offrent une base assez solide pour supposer que le terme *Liburnia*, à certaines époques de l'Antiquité et du haut Moyen âge désignait aussi une région au sens administratif et non seulement géo-territorial.

La première source par ordre chronologique sont les inscriptions CIL III 1919=8513=12813 (ILS 2770) et CIL III 12791=14424 qui citent le nom de *L. Artorius Castus*, membre de l'ordre équestre, qui fut entre autres *procurator centenarius provinciae Liburniae iure gladii*. C'est la première et la seule attestation que la Liburnie était une province procuratorienne, d'après quoi on la cite sur la liste de toutes les provinces procuratoriennes de l'Empire (Cagnat, Pflaum, Hirschfeld, notes 12—15). L'analyse faite auparavant a démontré que *L. Artorius Castus* avait le rang du procurateur présidiel (Pflaum — notes 16—17) et si l'on y ajoute qu'il avait aussi le *ius gladii* (le droit de juger les citoyens romains), il en ressort logiquement que ses compétences étaient égales à celles des propréteurs et des proconsule des autres provinces plus grandes (note 18).

Le renseignement sur l'existence de la province de Liburnie impose la nécessité de résoudre les problèmes suivants:

— Quand et pourquoi a-t-on fondé la province procuratorienne de Liburnie?
— Quelle était la place de cette province dans le cadre de l'Etat romain et son rapport avec la province de Dalmatie?
— Quel territoire comprenait la province procuratorienne de Liburnie?
— Quelle fut sa durée et quelles sont les conséquences de son existence dans le haut Moyen âge?

Analysant les caractéristiques du *cursus honorum* de *L. Artorius Castus*, Pflaum a conclu qu'il était le premier procurateur de Liburnie, nommé au temps de Comode après la mort de Perennis (l'an 185). Le même auteur a, en effet, mis en rapport le service que *L. Artorius Castus* avait exercé en Grande Bretagne en tête de l'expédition contre les Armo-

ricains *(dux legionum duarum Britanicimiarum adversus Armoricanos)*, auquel il n'avait pas le droit en tant que membre de l'ordre équestre et les prétentions de Comode et de Perennis à réduire l'influence de l'ordre sénatorial dans les affaires politiques et militaires. La mise en pratique constante de ces prétentions eut pour conséquence, entre autres, des émeutes dans différentes régions de l'Empire et même la mort de Perennis, à la suite des exigences et des insistences des représentants de l'armée britanique (1500 hommes) qui étaient venus à Rome. Essayant de trouver les raisons de la création de la province procuratorienne de Liburnie, Pflaum a supposé, *per analogiam*, que c'étaient les émeutes de la population liburnienne, mal romanisée, ce que l'on ne peut pas accepter puisque la Liburnie était à cette époque très bien romanisée (voir les nombreux vestiges archéologiques et les sources épigraphiques, notes 2, 22, 23); enfin, aucune autre source n'appuie cette opinion.

Par contre, on peut découvrir les raisons de la création de la province procuratorienne de Liburnie dans la situation spécifique et critique dans laquelle se trouva l'Etat romain au cours et après la Guerre germanique (de 167 à 180). L'irruption des Quades et des Marcomanes en Rhétie, en Norique et dans l'Italie du Nord a provoqué toute une série de changements des structures institutionnelles dans les provinces à la limite nord de l'Empire. La mesure immédiate de caractère urgent fut la création de la *praetentura Italiae et Alpium*. Après l'an 171 on commença à réaliser, successivement et simultanément avec les campagnes réussies contre les Quades et les Marcomanes, une large conception stratégique de défense de l'Italie. Ce système de défense comprenait la Rhétie et le Norique *(Raetia, Noricum)*, tranformées des provinces procuratoriennes (donc, *inermes)* en provinces prétoriennes (note, 31). Au sud de Norique passait la dominante du système comprenant *Emona* et son *ager* (ancienne partie de la Panonie Supérieure, intégrée dans les frontière de l'Italie au temps de Marc Aurèle) puisque *Emona* protégeait la communication la plus importante entre l'Europe Centrale, la Panonie et l'Italie *(Celeia-Atrans-Emona-Ad Pirum)*. Dans le cadre des mêmes efforts du perfectionnement du système de la défense immédiate du passage par les versants des Alpes Orientales (comme c'était le cas de la *praetentura Italiae et Alpium)*, apparut la nécessité de protéger les frontières orientales d'Italie. Cela a été réalisé par la création de la province procuratorienne de Liburnie qui fut chargée de protéger les route conduisant vers l'Italie *(Siscia — Senia — Tarsatica; Burnum — Senia — Tarsatica* et *Siscia — Aquilea)*. C'est ainsi que l'entier du système de la débense d'Italie fut défini aussi (dans le cadre d'une même et unique conception stratégique) dans la partie le plus à l'est. Les raisons pour lesquelles la Liburnie ne fut séparée de la province de Dalmatie et élevée au rang de la province procuratorienne que 12—13 ans après la réorganisation de la Rhétie et du Norique, il faut les chercher dans le fait que la frontière italique couverte par la Liburnie n'était pas sérieusement menacée par des irruptions des barbares. C'est parce que la Liburnie, bien que région liminaire de l'Italie, n'était pas à la frontière même de l'Empire (comme Rhétie et Norique) et que les routes traversant

la Liburnie étaient moins exposées aux attaques, que l'on a recouru à une telle organisation (province procuratorienne avec en tête un procurateur présidiel) qui la soustrayait à la compétence du proconsuls de la Dalmatie à Salona. Cette organisation permettait de stationner des troupes auxiliaires et non pas des légions sur le territoire liburnien. C'est de cette manière qu'on a crée, en même temps, la possibilité de mettre au point un plan unique et général de la défense militaire depuis Rhétie jusqu'à l'Adriatique de même que la possibilité de nommer à la tête d'une telle unité administrative et territoriale un commandant expérimenté comme l'était *L. Artorius Castus*, capable d'organiser avec succès la défense (au temps de Comode on effectue même certains travaux de construction à Burnum — camp militaire créé au 1er siècle de notre ère). Tout cela était conforme aux intentions fondamentales de la politique de Comode (et de Perennis), à affaiblir la puissance du Sénat et des membres de l'ordre sénatorial dans la gestion des affaires d'Etat, puisque la nouvelle région devait être confiée à un membre de l'ordre équestre. Il est donc très probable que *L. Artorius Castus* fut nommer *procurator centenarius iure gladii* les dernières années de la vie de Perennis (184—185) et non après sa mort. C'est donc l'époque de la création de la province procuratorienne de Liburnie.

La création de la province procuratorienne de Liburnie. voire la soustraction de la partie nord-ouest de la province de Dalmatie aux compétences du proconsul à Salona, fut en partie facilitée par la situation particulière dont jouissaient jusque là les Liburniens et les Yapodes dans le cadre de la circonscription judiciaire scardonitaine (cf. notes 63—70). Tenant compte de ce fait ainsi que des directions des routes antiques et de l' emplacement de Burnum, on peut conclure que la province de Liburnie comprenait le territoire de l'ancienne circonscription de Scardona (à l'ouest de la ligne Sana — Krka), ce que correspond d'ailleurs aux renseignements des sources historiques concernant la Liburnie au 2e siècle (Ptolomée).

Les faits qui viennent d'être cités sont en contradiction avec la thèse de A. Degrassi concernant l'intégration de la Liburnie du Nord-Ouest *(Alvona, Flanona, Tarsatica* et éventuellement *Senia* — Senj) dans les frontières de l'Italie à l'époque de la création de la *praetentura Italiae et Alpium* (note 79). Ladite thèse s'appuie sur:

a) deux inscriptions de la première moitié du 3e siècle où l'on cite la Liburnie à côté de *Transpadana* et *Histria* à propos de bénéfice des *alimenta* (note 80), et

b) la méconnaissance du texte intégral de l'inscription de *L. Artorius Castus* ou mieux le manque de confiance (sans argument valable) en existence de la province procuratorienne de Liburnie mentionnée dans l'inscription (note 85). Etant donné que les renseignements des deux inscriptions concernant les *alimenta* sont postérieurs à la création de la province procuratorienne de Liburnie, on ne peut pas, à partir d'eux prouver l'intégration du Nord-Ouest de la Liburnie dans les frontières d'Italie mais au contraire on peut supposer que toute la Liburnie (et non

seulement sa partie nord-ouest) avait obtenu le droit aux *alimenta* justement parce qu'elle était une province procuratorienne intégrée dans le systeme de la défense de l'Italie. C'est cette fonction, dans le contexte du traitement favorable des provinces frontalières de la part de l'Etat romain (les Liburniens sont cités, avec les Yapodes, parmi les peuples d'Italie — renseignement que Pline a probablement repris des listes des censeurs) au cours du 1er et du 2e siècle de n. e., qui a fait mériter aux Liburniens à l'occasion de la création de la province procuratorienne le privilège *(alimenta)* dont ne jouissaient que les villes et les régions italiques.

La durée de la province ne fut pas longue. Certaines inscriptions incitent à conclure que son statut a commencé à changer déjà à la fin du 2e siècle ou au début du 3e (notes 90—93), pour rentrer sous la juridiction du proconsul à Salona vers l'an 239 (note 94). C'était probablement une conséquence de changement de quelques détails dans la conception stratégique du système de la défense de l'Italie, provoqué par les événements des années 90 du 2e siècle quand on s'est rendu compte qu'Emona tenait les clefs de la porte de l'Italie. Cependant, la Liburnie continue à être traitée par certaines inscriptions comme une unité à part par rapport à la province de Dalmatie (notes 95—96) Elle a gardé également le droit aux *alimenta*. Bien que dans les sources historiques à partir du milieu du 3e siècle il n'y ait pas de mention d'un statut administratif particulier de la Liburnie — qui ne figure non plus sur les listes des provinces créées par les réformes de Dioclétien (note 101) — on peut imaginer, tenant compte des irruptions des barbares de plus en plus nombreuses et de la positions et l'évolution de ces régions après le partage de l'Empire (note 102), qu'il y eut dans tous ces événements des moments et des situations favorables au retablissement d'une unité administrative et territoiriale de l'Empire en fonction de région frontalière de l'Italie.

La seconde source historique qui considère *Liburnia* comme province est *Cosmographia* de l'Anonyme de Ravenne (IV 22, 1V 31, IV 37). Le territoire de la Liburnie de Ravenatus est beaucoup plus réduit que celui des sources antiques *(Plinius, Ptolomaeus)*, puisqu'il ne comprend que la partie à l'extrême nord-ouest dite Liburnie classique (région entre Zrmanja — *Tedanius flumen* et Krka — *Titius flumen)* avec Nin *(Aenona)* et Karin *(Corinium)*. A l'ouest il s'étend jusqu'à Raša *(Arsia flumen)*. A l'intérieur il ne comprend qu'une partie du pays des Yapodes (à peu près la région de Lika actuelle). Cette étendue »non-antique« de la Liburnie, surtout en ce qui concerne ses frontières sud-est et est, et la remarque de Ravenatus d'avoir utilisé, dans sa description de la Liburnie, exclusivement les renseignements du philosophe gothique Marcomire *(Marcommirus philosophus Gothorum)* ont incité à conclure que les écrits de Ravenatus se rapportent au temps de l'Etat des Goths de l'Est qui comprenait les régions de l'ancien Illyrique à l'ouest de la ligne Drina-Budva. L'analyse des événements et des opérations militaires dans la région d'Illyrique au début de la guerre entre les Goths et les Byzantins (commencée en 535), s'appuyant sur les renseignements fourni par Procopius et l'analyse des caractéristiques et de la disposition des vestiges archéologiques des Goths de

l'Est et germaniques en général en Dalmatie et en Liburnie, a corroboré cette hypothèse. Elle a démontré également l'impossibilité de la thèse sur la conquête byzantine de la Dalmatie et Liburnie en 535, voire en 537, acceptée d'une manière générale dans la science de nos jours (note 114).

En effet, le plan byzantin de la conquête des domaines des Goths de l'Est en Illyrique, par une percée dans le territoire de la Panonie de Srijem et de Dalmatie, mis en oeuvre en 535, a dû être corrigé déjà l'année suivante quand les Guépides occupèrent la Panonie de Srijem et *Sirmium* empêchant ainsi la percée des Byzantins par la vallée de Sava et par la région entre Sava et Drava vers les régions ouest-panoniennes, est-alpines et l'Italie. C'est pourquoi — en partie aussi à cause des agglomérations et des fortifications des Goths de l'Est en Dalmatie — la Byzance a concentré ensuite tous les efforts de la campagne militaire en Illyrique sur la conquête de Salona (première phase) pour créer ainsi une base maritime indispensable non seulement aux opérations en Italie mais aussi aux opérations en Illyrique. Les conflits entre les armées des Goths et des Byzantins dans la période de 535—537 ont lieu exclusivement autour de Salona ou bien sur le littoral de la province entre Salona et Scardona. Il n'y a pas de preuves d'une percée de l'armée byzantine à l'intérieur de la Dalmatie, surtout pas dans la région liburnienne. Tout cela incite à conclure que le pouvoir byzantin dans la province de Dalmatie (avec Liburnie) ne s'est réalisé que sur le littoral de la province au de Salona. Au contraire, au moment où Procopius termine sa description des événements en Dalmatie et en Liburnie l'armée des Goths, composée des unités gothique et germaniques recrutées en *Savia* (note 138), assiège Salona (note 141). Les renseignements de Procopius permettent de conclure — et les vestiges archéologiques l'aprouvent — que le but principal des Byzantins en Dalmatie après la prise de Salona fut Burnum, c'est-à-dire Knin (deuxième phase) en tant que position-clef du système routier qui conduisait vers le nord, en *Savia*. La concentration exceptionnelle des vestiges gothiquies et germaniques à Knin et dans ses environs montre bien qu'on avait mis beaucoup de soins à protéger cette voie de communication au cours de l'organisation de l'Etat des Goths de l'Est par Théodorique, car ce fut la voie la plus importante entre *Savia* et *Dalmatia*. Ces deux régions constituaient une unité administrative et territoriale à part de l'Etat des Goths de l'Est *(provincia Dalmatiarum et Saviae)* à la tête de laquelle se trouvait un *comes* siégeant à Salona. Cette organisation et administration commune est attestée par la participation des unitée de *Savia* sous le commandement d'*Asinarius* aux battailes sur le sol dalmate (autour de Salona) en 537 (notes 138, 186, 187) et probablement plus tard, de 538—540, quand *Savia* fut conquise (notes 143—144).

C'est à cette époque (538—540) que l'armée byzantine a réussi à repousser l'armée d'*Asinarius* loin de Salona et à passer progressivement à la conquête des régions sur la rive droite de Krka. Cependant, les forces byzantines relativement faibles (ce qui est peut-être la raison pour laquelle Procopius ne rapporte plus les événements sur le champ de cette battaille) et surtout l'aspiration de prendre le plus tôt possible des positions dans le

territoire est-alpin (où apparaît vers la fin des années 30 une nouvelle menace — les Francs — note 149) ont fait dévier les efforts byzantins vers Knin-Plavno-Rakovčani-Siscia et non vers l'ouest par la Lika et le littoral de Velebit, vers l'Istrie. Si l'on y ajoute l'existence d'une flotte gothique de caractère local en tête de laquelle était un *comes insulae Curitanae et Celsinae* (îles de Krk et de Cres, probablement aussi celle de Lošinj — notes 151—153), on a tous les facteurs principaux qui ont eu pour résultat l'achèvement rapide de la conquête byzantine de la Liburnie et la création d'une *provincia Liburnia* gothique à part entre 538—540 dans les limites rapportées par Ravenatus, voire par Marcomire. Elle fut *de facto* et *de iure* héritière de l'ancienne *provincia Dalmatiarum et Saviae* gothique. Il n'est pas exclu d'ailleurs que la Liburnie dans son entière étendue antique ne fût une partie du système gothique de la défense de l'Italie (avec *Carneola* et *Media provincia)* avant la conquête byzantine de la Dalmatie et de la partie sud-est de la Liburnie.

A cause d'une telle importance et d'un tel rôle de la Liburnie on voit accroître l'importance de sa partie nord-ouest autour de *Tarsatica* où s'entrecroisent les intérêts militaires de la défense des frontières est de l'Italie. Il est également possible que cette partie de la Liburnie — étant donné que le système des »murs défensifs« *(Claustra Alpium Iuliarum)* se terminait à *Tarsatica,* — avait déjà dans la basse Antiquité quelques spécificités militaires et adminitrastives (note 196). Cependant, à en juger d'après les renseignements fournis par Ravenatus — bien qu'il cite au début du chapitre sur la Liburnie (IV 22) le terme *patria Liburnia Tarsaticensis* — cette région au nord-ouest n'est qu'une partie de la province de Liburnie comme l'indique le passage suivant: *a civitate Tharsatico provinciae Liburniae* (IV 37). Cette conclusion est confirmée par le fait que le terme *Liburnia Tarsaticensis* apparaît pour la première et l'unique fois chez Ravenatus et nulle part ailleurs; en partie aussi par le fait que la région autour de *Tarsatica* a eu une importance exceptionnelle à l'époque carolingienne.

La province gothique de Liburnie a cessé d'exister en 552 quand elle fut conquise au terme d'une vaste opération militaire dirigée par Narzes, à la suite de la bataille près de *Tadina (Busta Gallorum)* et de la mort de Totila, la même année. Sa survivance jusqu'à cette année-là est attestée par toute une série d'indications: les itinéraires des navires byzantins évitent la Liburnie dans les années 40 (notes 205, 206), il existe probablement une base navale byzantine à Scardona — et non pas à Iader! — qui protégeait la voie maritime *Salona-Scardona-Žirje- Ravena* des attaques de la flotte liburno-gothique stationnée dans *insula Curitana et Celsina* (note 215), en 548, Indulfe dirige une expédition avec l'intention de piller les domaines byzantins au sud de Salona — *Muccurum, Laurentum* — et non pas les villes liburniennes, les restes d'une armée byzantine battue près de Ravenne se sauvent en direction d'Istrie où ils attendent une grande armée byzantine qui se réunit à Salona et ne poursuivent pas leur chemin par la Liburnie vers Salona, etc.; et surtout un renseignement qui a la valeur d'un vrai argument.

En effet, dans une proposition de paix adressée à Justinien en 551 (sur une datation antérieure, cf. note 217) Totila offre la Dalmatie et la Sicile (ainsi qu'un tribut annuel que les Goths payeraient à la Byzance), non pas pour des raisons formelles comme le pense Stein (note 218), mais parce ces régions étaient à l'époque effectivement en possession de l'Etat de Goths de l'Est. La Sicile fut conquise dans une campagne-éclaire commandée par Totila lui-même et est restée en possession gothique au plus tôt jusqu'en automne 551 (note 220). Quant à la Dalmatie, l'offre de Totila concernait la province de Liburnie (puisque la Dalmatie avait été en possession de la Byzance depuis 537) qui était le reste territorial et juridique de la *provincia Dalmatiarum et Saviae* gothique. Le renseignement cité, pris dans le contexte des autres renseignements de Procopius (note 141) et de Ravenatus (note 197) et de ceux des autres sources offre des raisons suplémentaires pour justifier l'interprétation de la forme au pluriel du nom de la province de Dalmatie *(provincia Dalmatiarum* apparaît également après la chute de l'Empire Occidental) dans le sens de »Dalmatie et Liburnie«). Mais il s'agit là d'un problème historique à part dont on discutera à une autre occasion.

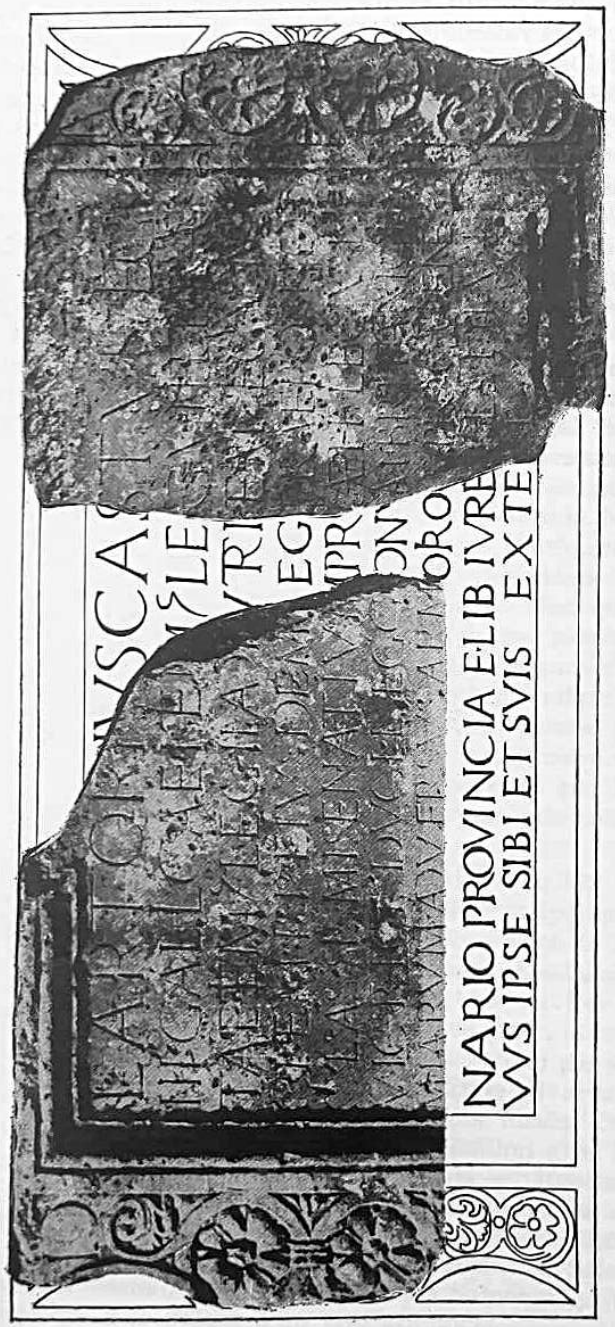

T. I Natpis na sarkofagu Lucija Artorija Kasta (CIL III 1919=8513=12813) iz Podstrane (Pituntium). — *T. I Inscription sur le sarcophage de Lucius Artorius Castus (CIL III 1919—8513—12813) de Podstrana* (Pituntium).

T. II Dio natpisa Lucija Artorija Kasta s riječima ... provinciae Lib(urniae) ... — *II Partie de l'inscription de Lucius Artorius Castus où on lit les mots* ... provinciae Lib(urniae) ...

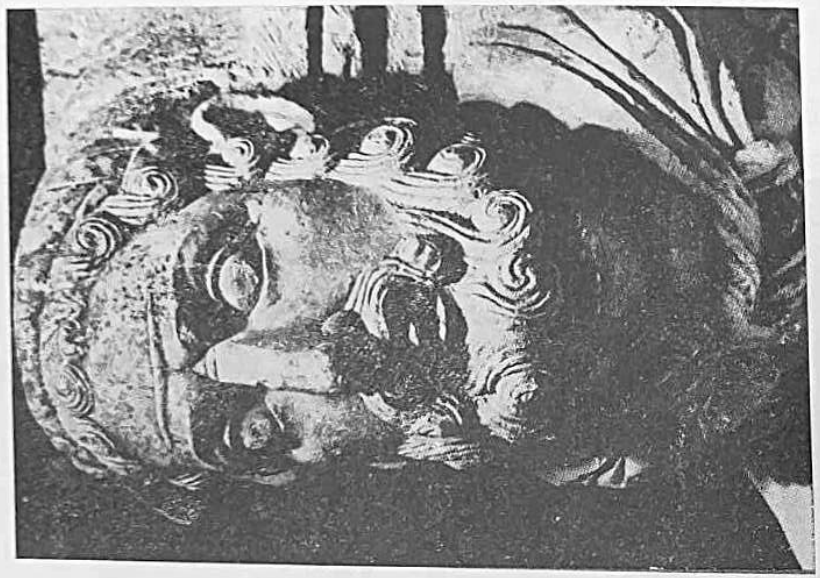

T. III, 1. Natpis CIL III 2808 (9879, AE 1938, 68); 2. Čeoni kamen luka s prikazom glave cara Komoda. — T. III, 1. Inscription CIL III 2808 (9879, AE 1938, 68); 2. Pierre frontale de l'arc avec la tête de l'empereur Comodus.

Branka JURAGA (Biograd)

SREDNJOVJEKOVNI KAMENI SPOMENICI NA PODRUČJU BIOGRADA

Poznato je da su Biograd osnovali Hrvati u početku 9. stoljeća, a da ga u povijesnim izvorima u 10. stoljeću spominje pod imenom Belgradon bizantski car i pisac Konstantin Porfirogenet.

Od 10. stoljeća pa nadalje Biograd dobiva sve veće značenje u političkom i kulturnom pogledu, tako da u 11. stoljeću postaje prijestolnica hrvatskih vladara, sjedište sidraške župe i sijelo biskupije.

U to vrijeme u njemu povremeno boravi Petar Krešimir IV, koji zbog njegova položaja odabire Biograd za svoje povremeno boravište. Do samog kaštela u Biogradu gradi godine 1059. muški benediktinski samostan sv. Ivana Evanđelista, koji je bogato obdario obližnjim posjedima te mu dao i druge privilegije. God. 1065. dao je kralj sagraditi ženski benediktinski samostan sv. Tome, koji je također bogato obdario te mu dao kraljevsku slobodu. Ove privilegije i dobra dana samostanima potvrdili su u mnogim ispravama mnogi ugarsko-hrvatski kraljevi i mletački dužd. Vjerojatno je i zaslugom Petra Krešimira IV. u 11. stoljeću u Biogradu u sredini grada na visoravni danas zvanoj »Glavica« sagrađena i trobrodna katedrala.

Biograd se u mnogim ispravama spominje i kao krunidbeni grad, jer se u njemu god. 1102. kralj Koloman okrunio za ugarsko-hrvatskog kralja.

Od kada je Biograd u rukama hrvatskih vladara, traje najezda Mlečana na njegovo područje, pa je zbog toga u više navrata bio mjesto sukoba i pustošenja od strane Mlečana, sve do godine 1125, kada ga je dužd Dominik Micheli zauzeo i porušio do temelja. Stanovništvo porušenog grada seli u Skradin i Šibenik. Biskupska stolica također odlazi u Skradin, a redovnici samostana sv. Ivana Evanđelista sele na otok Pašman, na brdo Čokovac, gdje uz već postojeću crkvicu sv. Kuzme i Damjana sagrade samostan.

U 13. i 14. stoljeću Biograd često mijenja gospodare te je u vlasti ugarsko-hrvatskih vladara, cetinskih knezova, vranskih templara i bribirskih knezova, a od godine 1409. dolazi, kao i cijela Dalmacija, pod vlast Venecije i ostaje pod tom vlašću sve do propasti Mletaka.

Biogradsko područje stradava i od turskih napada jer je u njegovoj blizini mletačko-turska granica. Nakon što je mletački providur Grimani obnovio biogradske bedeme i stari kaštel, Biograd postaje važno strateško uporište Mlečana u borbi protiv Turaka.

Godine 1646. Biograd je po drugi put porušen i to sada od Turaka. Tek nakon povlačenja Turaka s ovog područja u 17. stoljeću Biograd se počinje oporavljati, ali nikada više nije dostigao svoju moć i značenje koje je imao u 11. stoljeću, već je ostao mali gradić s bogatom prošlošću.

Kako je poznato, srednjovjekovne kamene spomenike u Biogradu i okolnim mjestima prvi je počeo skupljati pri koncu 19. stoljeća učitelj iz Biograda V. Škarpa.

U početku ovog stoljeća, a posebno izmedu dva rata, ovaj je posao nastavio svećenik Kazimir Perković, koji je i najzaslužniji što se u Arheološkoj zbirci sačuvao najveći dio kamenih spomenika. Prije prošlog rata nisu se ni u Biogradu ni na njegovu užem području vršila arheološka istraživanja, osim manjeg pokusnog istraživanja koje je izveo Luka Jelić na položaju Vrbice na zapadnom rubu Vranskog polja, gdje je ustanovio ostatke srednjovjekovnih građevina, 1902. iskopavao je ruševine katedrale u Biogradu. Nakon prošlog rata izvedena su istraživanja na manjoj srednjovjekovnoj jednobrodnoj crkvici na položaju zvanom »Malenica« u Biogradu, dok je na samom poluotoku Janko Belošević istraživao i konzervirao temeljne ostatke crkve muškog benediktinskog samostana sv. Ivana Evanđelista iz 11. stoljeća. Osim toga, slučajno je otkriven niz srednjovjekovnih kamenih ulomaka arhitekture i crkvenog namještaja, te grobnih nalaza, i to u Biogradu, Čokovcu, Kraju, Tukljači i Tinju. Pojedina od ovih nalazišta iz kojih potječu kameni ulomci spominju se u daljem tekstu. Uz pojedine objekte pronadeni su i srednjovjekovni grobovi i to oko crkve sv. Ivana i crkvice na položaju »Malenica«, te u blizini lokacije za koju se pretpostavlja da je na njoj nekada bila sagrađena katedrala. Napominjemo da za veliki broj kamenih ulomaka nisu sačuvani podaci, niti se znade odakle potječu. Škarpa i Perković skupili su veoma značajnu zbirku srednjovjekovnih kamenih spomenika u Biogradu. Već od samog početka skupljanja nije ovim spomenicima bilo osigurano odgovarajuće mjesto, pa su bili gotovo uvijek uskladišteni u prostorijama koje nisu odgovarale toj namjeni. Učitelj Škarpa je skupljene kamene spomenike smjestio u podrum škole; godine 1925. K. Perković iznosi ih iz podruma, sređuje i izlaže javnosti, ali ne zadugo, jer su brzo nakon toga sklonjeni i uskladišteni. Za vrijeme rata spomenici su bili preneseni u privatno sklonište kod K. Perkovića, gdje su tako uskladišteni dočekali konac rata. Nakon toga bili su više puta uskladišteni na različitim mjestima, a godine 1954. bili su izloženi javnosti u zgradi Općinske skupštine, u dvije prostorije. Predmeti su bili izloženi veoma kratko, jer je zbog pomanjkanja prostora za potrebe općinske službe zbirka iseljena i opet uskladištena.

Godine 1969, zahvaljujući sredstvima Fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti općine Biograd na moru i stručnoj ekipi Arheološkog muzeja iz Zadra, otvara se u Biogradu Arheološka zbirka. Zbirka je uređena na suvremen način i stalno djeluje u sklopu Zavičajnog muzeja. U ovoj je zbirci najbogatije zastupljeno starohrvatsko razdoblje i to posebno kamenim spomenicima, što je dosta razumljivo s obzirom na tadašnji značaj Biograda kao središta bogatog područja s nizom starohrvatskih naselja, ali i zahvaljujući posebnoj brizi K. Perkovića, koji se osobito posvetio skupljanju naših narodnih spomenika.

U ovom prilogu obrađuje se sav srednjovjekovni kameni materijal koji je sačuvan u Arheološkoj zbirci u Biogradu, a manjim se dijelom nalazi u benediktinskom samostanu na Čokovcu, franjevačkom samostanu u Kraju i u privatnom posjedu. To je, koliko je poznato, gotovo sav materijal nađen na ovom području, ali o većini spomenika nema širih podataka, jer su to uglavnom površinski i slučajni nalazi.

Kameni spomenici uglavnom su dijelovi crkvenog namještaja, a u manjem su broju konstruktivni arhitektonski elementi. Izrađeni su od žućkastog vapnenca. Tu su zastupljeni impost-kapiteli, kapiteli, konzole, ulomci pluteja, pilastri i grede.

Repertoar motiva na ulomcima kamenih spomenika veoma je bogat i raznovrstan. Tu se javlja pleter koji ide od jednostavne pletenice do složene mreže, zatim je ukras kuka i raznovrsni vegetabilni motivi. Od životinja zastupljena je ptica, paun i orao.

O ovim se spomenicima malo pisalo i može se kazati da uopće nisu publicirani, osim što je V. Škarpa u »Vjesniku hrvatskog arheološkog društva« 1898. dao opis veoma malog broja kamenih srednjovjekovnih ulomaka i to u obliku izvještaja s terena. M. Klarić je u »Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku« god. 1932. opisao nadvratnik iz Tukljače kod Turnja, a to isto radi i B. Gušić u knjizi *Povijest Nina* u radu »Prilog etnogenezi nekih starohrvatskih rodova«. Manji broj kamenih ulomaka spominje i Luka Jelić, ali samo kao zabilješke u svom arhivu.

Ovi spomenici sadrže opće dekorativne i konstruktivne elemente, pa im je bez preciznije dokumentacije općenito teško odrediti dataciju, zbog toga se u cjelini uzima šira datacija koja ide od 9—11. st. Jedino se za pojedine ulomke može odrediti datacija i to pretežito s obzirom na povijesne podatke o gradnji i razvoju objekta kojem su pripadali. Tako je sigurno da je crkva sv. Ivana Evanđelista u Biogradu sagrađena u 11. st. pa nađeni ulomci pripadaju tom vremenu. To vrijedi i za kamene spomenike nađene na Čokovcu i keramički ulomak koji je na temelju pretpostavke Luke Jelića bio sastavni dio unutrašnje dekoracije katedrale u Biogradu, sagrađene u 11. stoljeću. U nastavku ćemo dati opće značajke poznatih nalazišta i objekata.

Zbog vrijednosti ovog materijala kao i zbog toga što taj materijal do sada u cjelini nije publiciran, obrazložit ćemo ga kataloški i na taj način donekle sistematizirati.

Materijal se iznosi po funkciji predmeta kojem ulomak pripada tako da je podijeljen na:

A. DIJELOVI ARHITEKTURE

a) konstruktivni elementi
b) otvori
c) ukrasi

B. NAMJEŠTAJ

BIOGRAD NA MORU

Katedrala

U 11. stoljeću u Biogradu je bila sagrađena katedrala na položaju danas zvanom »Glavica«. Bila je izduženog oblika, trobrodna s tri apside i presvođena, a na pročelju je imala zvonik kvadratne osnove. Na vanjskim stranama zidova nalazili su se gusto poredani obli potporni stupovi koji su imali statičku funkciju, a s unutarnje strane, bliže apsidalnom dijelu crkve, nalazile su se četvrtaste lezene. Iz arhiva Luke Jelića proizlazi da su se godine 1902. vršila iskapanja na položaju katedrale, te da je tada bila vidljiva polovica glavne apside, vanjski istočni zid, jedan stup i kvadratni pilon. Tom je prilikom pronađeno i nekoliko ulomaka arhitekture.

Crkva muškog benediktinskog samostana sv. Ivana Evanđelista:

Muški benediktinski samostan sv. Ivana utemeljio je kralj Petar Krešimir IV. godine 1059. Te iste godine dao mu je privilegije kraljevske slobode izuzevši ga ispod vlasti i grada i biskupa, te ga je oslobodio svakog osobnog i zemljišnog poreza, bogato ga obdarivši.

Samostan je utemeljen kao kraljevska zadužbina koja je pod svojom vlašću imala mnoge posjede, a jedan od najglavnijih na kopnu bilo je Rogovo.

Osim Petra Krešimira IV. ovu su zadužbinu darovale mnoge ugledne ličnosti, velikaši, dvorjanici i crkveni odličnici. Dmitar Zvonimir god. 1076. potvrđuje Sv. Ivanu kraljevsku slobodu i sve njegove posjede na Rogovu i Vrbici, te neke zemlje u Miranu. Kraljica Jelena daruje samostanu neke zemlje pod brdom sv. Kuzme i Damjana, a biogradski biskup Prestencije daruje mu crkvu sv. Kuzme i Damjana.

Ovaj je samostan bio rasadištem kulture, a danas je jedan od rijetkih kojemu je godina gradnje poznata.

Godine 1969. započeto je sistematsko istraživanje temeljnih ostataka ovog objekta, a konačna njegova rekonstrukcija završena je 1971.

Crkva ove benediktinske opatije velikih je dimenzija (29 x 12,5 m) s predvorjem. Trobrodna je s tri apside, a zidovi su s vanjske strane raščlanjeni lezenama.

U apsidalnom dijelu crkve prilikom arheološkog istraživanja pronađeni su ulomci fresaka i nekoliko ulomaka crkvenog namještaja ukrašenog motivom pletera.

TKON

Čokovac

Kada su godine 1125. Mlečani porušili Biograd, a stanovništvo se razbježalo na sve strane, benediktinci Samostana sv. Ivana sklanjaju se na otok Pašman, na vrh brda Čokovca, 2 km sjeverozapadno od sela Tkona. Na ovom su mjestu oni otprije posjedovali kapelu sv. Kuzme i Damjana, darovanu im od biogradskog biskupa Prestencija. Uz ovu kapelu oni sada grade samostan, koji i dalje u svom posjedu zadržava darovana mu dobra i privilegije koje je dobio u Biogradu, tako da je spadao među najbogatije samostane toga vremena. Sada se samostan više ne zove Sv. Ivan, već Samostan sv. Kuzme i Damjana.

Samostan je imao oblik jake tvrđave pa je u kasnijim razdobljima imao i stratešku važnost zbog svog položaja nad uskim Pašmanskim kanalom.

U tijeku 14. stoljeća samostan je u više navrata bio rušen od strane Mlečana i ponovno obnavljan. Dosta je osiromašio za vrijeme turskih napada. Konačno je ukinut 1808, za vrijeme francuske vladavine. Ovaj je samostan najduže zadržao glagoljicu i bio je rasadištem slavenskog bogoslužja i glagoljske književnosti.

Također je bio i jedan od najslikovitijih sakralnih kompleksa u ovom dijelu Dalmacije. Sam kompleks samostana sastojao se od pet manjih zgrada podignutih tako da jedna drugu dotiču.

U današnjoj veoma dobro sačuvanoj crkvi, koja je u tijeku vremena doživjela mnoge preinake, sačuvali su se između ostalog natpisi ispisani glagoljicom i vrijedno raspelo iz 15. st.

TURANJ

Tukljača

S južne strane ceste koja vodi od Biograda do Zadra, uz more, a zapadno od sela Turanj, na položaju nekada zvanom »Tukljačine« ili »Tukljača«, kako se još danas zove, nalazi se jednobrodna presvođena crkva s apsidom. Danas ona ima romaničke osobine, koje je u tijeku vremena dobila dogradnjama i preinakom.

Crkva je bila sagrađena u vremenu od 9—10. stoljeća, a na što nas upućuje nađen nadvratnik koji joj je pripadao. Nadvratnik je ukrašen motivima karakterističnim za ono vremensko razdoblje.

Uz ovu crkvicu i uz Tukljaču vezano je ime plemena Mogorovića, koje se spominje u natpisu uklesanom nad nadvratnikom crkve, a koji je vjerojatno bio na to mjesto ugrađen mnogo kasnije nego što je crkva bila sagrađena.

Pleme Mogorovići spadalo je među 12 najznačajnijih hrvatskih plemena, a na ovom području spominje se u 12. i 13. stoljeću, kao i ranije, već za vladavine Petra Krešimira IV.

U Tukljači su bili i krunski posjedi koji su pripadali župi Sidraga.

TINJ

Godine 1069. u jednoj povelji kralja Petra Krešimira IV. spominje se »mons Tinj« kao granica kraljevskog teritorija Rosohatice koji je Petar Krešimir IV. darovao Samostanu sv. Tome. Tinj je u 11. st. bogata podžupa sidraške župe, u kojoj su bila mnoga krunska dobra te se zbog toga često spominje u listinama.

Na vrhu Tinjske glavice sačuvani su ostaci srednjovjekovnog kaštela, koji u tlocrtu veoma sliči na dvor na Rogovu. Oko kaštela vide se tragovi obrambenih bedema, te mnoštvo ulomaka keramike.

Djelomičnim rekognisciranjem tinjskog područja ustanovilo se nekoliko arheoloških lokaliteta.

Južno od Tinjske gradine, nalazi se u polju lokalitet nazvan Međine, na kojem su vidljivi ostaci zidova rađeni u malti, te više kamenih gomila, ali je zbog jakog rušenja teško odrediti tlocrt građevina. Na ovom su lokalitetu pronađeni kameni ulomci crkvenog namještaja, ukrašeni motivom pletera.

Jugozapadno od Tinjske gradine, na lokalitetu Dračice, vidljivi su ostaci jednobrodne srednjovjekovne građevine s apsidom. Odmah ispod ovog objekta, u okomito odsječenoj zemlji vide se zbog njenog urušavanja srednjovjekovni grobovi rađeni od kamenih ploča bez uporabe malte. Zbog urušavanja su uništeni.

U samom Tinju nalaze se i lokaliteti iz ranijih razdoblja. Vrijedan je pozornosti prapovijesni lokalitet »Pod livade«, koji se nalazi jugozapadno od Tinjske gradine, i na njemu je pronađena impreso keramika, kremeni sileks-nožići, sjekirice, žrvnjevi i dr. Lijevo od tzv. Ulice Ivanovića nalaze se ostaci vile rustike (villa rustica), a tu su i arheološki lokaliteti Mačkovac i Radašinovac, koji se nalazi na putu od Tinja prema Raštanima Gornjim.

ALAČEVIĆ I.: Il monastero e la Chiesa dei SS Cosmo e Damiano sull isola di Pasmano, Bulletino di archeologia e storia Dalmata, Split 1888, 1889, 1890, 1891.

BIANCHI C.: Zara Cristiana II, Zadar 1879.

GUNJAČA S.: Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje, Starohrvatska prosvjeta, sv. 2, serija III, Zagreb 1952.

GUŠIĆ B.: Prilog etnogenezi nekih starohrvatskih rodova, Povijest grada Nina, Zadar 1968.

IVEKOVIĆ Ć.: Istraživanja starina u Biogradu na moru i njegovoj okolici, Ljetopis JAZU, Zagreb 1930/31.

JELIĆ L.: Povjesno topografske crtice o biogradskom primorju, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, Zagreb 1898—99.

KATIĆ L.: Pregled povijesti Hrvata, Zagreb 1936.

KLAIĆ N.: Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971.

KLAIĆ V.: Povijest Hrvata, Zagreb 1972.

KLAIĆ V.: Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati I—II, Zagreb 1880—1883.

KLARIĆ M.: Važan neopažen natpis iz hrvatske prošlosti na nadvratniku crkve Bl. Gospe u Tukljači, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split 1932.

OSTOJIĆ I.: Benediktinci u Hrvatskoj, svezak II, Split 1964.

PETRICIOLI I.: Građevni i umjetnički spomenici srednjeg vijeka na zadarskim otocima, Zadarsko otočje, Zbornik, Zadar 1974.

RADIĆ F.: O benediktinskom samostanu i crkvi sv. Kuzme i Damjana u Tkonu na Pašmanu, Starohrvatska prosvjeta, Zagreb 1879.

SKOK P.: Starohrvatske župe oko Zadra i Biograda, Radovi instituta JAZU, Zadar 1954.

ŠIŠIĆ F.: Priručnik izvora hrvatske historije, Zagreb 1914.

ŠIŠIĆ F.: Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb 1975.

ŠKARPA V.: Izvještaj muzejskih povjerenika i prijatelja, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, Nova serija, svezak III, Zagreb 1898.

VASIĆ M.: Arhitektura i skulptura u Dalmaciji, početak 9—15. st., Beograd 1922.

ZLATOVIĆ S.: Topografičke crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve, Starohrvatska prosvjeta, god. I, br. 1, Zagreb 1895.

Ostavština don Luke Jelića, Arheološki muzej, Split.

A. DIJELOVI ARHITEKTURE

I. Konstruktivni elementi

IMPOST KAPITELI

1.

Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 17,5 cm, visina 31,5 cm, debljina 17,5 cm
Dobro je sačuvan. U gornjem dijelu ukrašen je plastičnim geometrijskim ukrasom cik-caka, oblim izbrazdanim profilom, a u donjem je dijelu u plitkom reljefu izraden paun raširenih krila, s debelim vratom, glavom okrenutom udesno i debelim kljunom kojim kljuca krilo.
Z. M. s. z. br. inv. 12
Nalazište: Biograd na moru, crkva sv. Ivana iz 11. st.
T. I

2.

Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 18 cm, visina 36 cm, debljina 21 cm
U gornjem je dijelu oštećen. Na samom gornjem kraju ukrašen je dvoprutom pletenicom, a čitavu prednju stranu zauzima orao raširenih krila, izraden u visokom reljefu.
Z. M. s. z. br. inv. 14
Nalazište nepoznato
T. I

3.

Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 15 cm, visina 33 cm, debljina 18 cm
Dosta je dobro sačuvan, s obje strane ukrašen je vegetabilnim motivom koji je obrubljen uskim obrubnim vrpcama. Na gornjem dijelu imposta sačuvan je dio natpisa ispisan kapitalom iz rimskog vremena ..... CLIA
Z. M. s. z. br. inv. 149
Nalazište nepoznato
T. I

4.

Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 16 cm, visina 17 cm, debljina 17,5 cm
Odlomljen je u gornjem dijelu. Donji dio ukrašen je s jedne strane dvjema okomito postavljenim dvovrpčanim troprutim pletenicama, a s druge dvoprutom pletenicom s polukružnicama.
Z. M. s. z. br. inv. 83
Nalazište: Biograd na moru
T. II
Lit.: V. Škarpa, Izvještaj muzejskih povjerenika i prijatelja, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, Nova serija, svezak III, Zagreb, 1898.

5.

Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 14 cm, visina 12 cm, debljina 8,5 cm
Ulomak je donji dio imposta. Sačuvan je manji dio ukrasa koji se sastoji od troprutih kolutova i dijagonalnih vrpci.
Z. M. s. z. br. inv. 127
Nalazište nepoznato
T. II

KONZOLA

6.

Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 16,5 cm, visina 21,5 cm, debljina 12,6 cm
Oštećena je. U gornjem dijelu ukrašena je dvjema volutama ispod kojih je stilizirani ljiljan, dok joj je druga polovica ukrašena geometrijskim ukrasom, zbog oštećenja veoma nejasnim.
Z. M. s. z. br. inv. 2
Nalazište nepoznato
T. II

II. Otvori

NADVRATNIK

7.

Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 95 cm, visina 26,5 cm, debljina 17,5 cm
Oštećen je i spojen u lomu. Površina mu je ukrašena s četiri plastične izrađene arkade, unutar kojih se nalazi od lijeva nadesno: ptica koja kljuca krilo, romb, drvo života i latinski križ. U gornjem prostoru između krakova križa nalaze se dva trokuta, a ispod su dva kruga.
Z. M. s. z. br. inv. 13
Nalazište: Tukljača (Turanj)
T. II
Lit.: M. Klarić, Važan neopažen natpis iz hrvatske prošlosti na nadvratniku crkve Bl. Gospe u Tukljači, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split, 1932; B. Gušić, Prilog etnogenezi nekih starohrvatskih rodova, Povijest grada Nina, Zadar 1968.

NADPROZORNIK

8.

Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 60 cm, visina 11 cm, debljina 39 cm
Dobro je sačuvan. Ukrašen je dvoprutim tropletom koji ide do polovice, dok je druga polovica ukrašena dvoprutim dvopletom. Na donjoj strani vidljiva su tri udubljenja za umetanje željeznih rešetki.
Z. M. s. z. br. inv. 163
Nalazište: Biograd na moru, crkva sv. Ivana iz 11. st.
T. II

TRANZENE

9.

Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 27,5 cm, visina 9,5 cm, debljina 9,5 cm
Ulomak je veoma oštećen. S donje strane sačuvan je utor.
Z. M. s. z. br. inv. 154
Nalazište: Biograd na moru, crkva sv. Ivana iz 11. st.
T. III

10.

Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 16 cm, visina 22 cm, debljina 6,5 cm
Ulomak je veoma oštećen.
Z. M. s. z. br. inv. 135.
Nalazište: Biograd na moru
T. III

11.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 14,5 cm, visina 12,5 cm, debljina 7 cm
Ulomak je malen i veoma oštećen.
Z. M. s. z. br. inv. 108
Nalazište nepoznato
T. III

12.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 26 cm, visina 17 cm, debljina 6,5 cm
Ulomak je oštećen. Vidljiv je samo jedan otvor romboidnog oblika.
Z. M. s. z. br. inv. 18
Nalazište nepoznato
T. III

III. Ugrađeni ukrasi

ULOMAK UKRASNE PLOČE

13.
Materijal: keramika
Dimenzije: dužina 23 cm, visina 15 cm, debljina 5 cm
Ulomak je dobro sačuvan. Žućkaste je boje pečenja. Ukrašen je vegetabilnim ukrasom u kombinaciji s pleterom. Na donjem rubu ploče urezana je rimska brojka XXXIII.
Don Luka Jelić drži da su ovakve ploče služile za unutarnju dekoraciju zidova u crkvama, te da se slaganjem čitavog niza ovakvih ploča dobija željeni ornament. Zbog toga pretpostavlja da je na ulomku urezana brojka. Isto tako drži da bi ova ploča mogla biti i dio crkvenog namještaja.
Z. M. s. z. br. inv. 177
Nalazište: Biograd na moru, Glavica
Lit.: Ostavština don L. Jelića, Arheološki muzej Split.
T. III

B. NAMJEŠTAJ

I. Ciborij

LUK

14.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 15 cm, visina 12 cm, debljina 10,5 cm
Ulomak je veoma mali i oštećen. Vidljivi su tragovi kûka.
Z. M. s. z. br. inv. 111
Nalazište nepoznato
T. IV

AKROTERIJ

15.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: debljina 5 cm, visina 17 cm
Dobro je sačuvan. Ukras se sastoji od tri reda stiliziranih listića. Gornji je niz listova oštećen.
Z. M. s. z. br. inv. 121
Nalazište nepoznato
T. IV

16.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: debljina 10 cm, visina 16,5 cm
Dobro je sačuvan. Ukras se sastoji od tri reda stiliziranih listića. Ima četvrtastu bazu.
Z. M. s. z. br. inv. 122
Nalazište nepoznato
T. IV

II. Oltarna pregrada

PLUTEJ

17.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 13 cm, visina 30 cm, debljina 5,5 cm
Ulomak gornjeg dijela. Veoma je oštećen. Vodoravnom vrpcom podijeljen je u dva polja. Gornje je polje izbočeno u odnosu na donje, a ukrašeno je troprutom pletenicom, dok je donje ukrašeno učvorenim kružnicama i stiliziranim ljiljanom.
Z. M. s. z. br. inv. 99
Nalazište nepoznato
T. IV

18.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 46 cm, visina 38 cm, debljina 11 cm
Ulomak gornjeg dijela. Dobro je sačuvan. Vodoravnom vrpcom podijeljen je u dva polja. Gornje je polje izbočeno u odnosu na donje. Ukrašeno je nizom nepravilnih kružnica kroz koje se provlači tropruta pletenica. Na lijevoj strani ukras završava četvorinom. Donje je polje ukrašeno također nizom nepravilnih troprutih kružnica kroz koje se provlači tropruta vrpca stvarajući na taj način ukras romba. Na lijevoj strani ukras završava perec-motivom.
Z. M. s. z. br. inv. 164
Nalazište: Biograd na moru
T. IV

19.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 18 cm, visina 22 cm, debljina 7 cm
Ulomak je oštećen sa svih strana tako da je sačuvan mali dio ukrasa. Ukras sačinjava dio višelatične ruže unutar troprute kružnice.
Z. M. s. z. br. inv. 22
Nalazište: Biograd na moru, Glavica
Lit.: V. Škarpa, Izvještaj muzejskih povjerenika i prijatelja, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, Nova serija, svezak III, Zagreb, 1898.
T. IV

20.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 16 cm, visina 10 cm, debljina 8,5 cm
Ulomak je odlomljen na svim stranama i ukrašen je perec-motivom.
Z. M. s. z. br. inv. 98
Nalazište nepoznato
T. IV

21.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 30 cm, visina 40 cm, debljina 15 cm
Ulomak gornjeg ruba. Jako je oštećen tako da je ukras slabo vidljiv. Ukras se sastojao od učvorenih troprutih kružnica unutar kojih je virovita rozeta.
Z. M. s. z. br. inv. 174
Nalazište: Biograd na moru
T. V

22.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 28 cm, visina 18 cm, debljina 10 cm
Ulomak ruba, mali i oštećen. Od ukrasa sačuvao se u donjem dijelu dio troprute pletenice.
Z. M. s. z. br. inv. 166
Nalazište nepoznato
T. V

23.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 11 cm, visina 14 cm, debljina 4 cm
Ulomak je malen i odlomljen na svim stranama. Prednja strana ukrašena je troprutom pletenicom.
Z. M. s. z. br. inv. 85
Nalazište nepoznato
T. V

24.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 42 cm, visina 30 cm, debljina 7 cm
Ulomak gornjeg dijela. Oštećen je. Ukras se sastoji od niza koncentričnih učvorenih kružnica i dijagonalno postavljenih vrpci.
Z. M. s. z. br. inv. 128
Nalazište nepoznato
T. V

25.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzje: dužina 13,5 cm, visina 24 cm, debljina 9 cm
Ulomak bočne strane ulaznog ruba. Dobro je sačuvan i ukrašen je pleternom mrežom.
Z. M. s. z. br. inv. 96
Nalazište nepoznato
T. VI

26.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 44 cm, visina 32,5 cm, debljina 9 cm
Ulomak gornjeg ruba. Dosta je oštećen. Prednja strana ukrašena je biljnim volutama unutar kojih je cvijet.
Z. M. s. z. br. inv. 125
Nalazište nepoznato
T. VI

27.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 33 cm, visina 18 cm, debljina 10 cm
Ulomak gornjeg dijela. Odlomljen je na kraćim stranama i oštećen po dužini. Ukrašen je pletenicom.
Z. M. s. z. br. inv. 109
Nalazište nepoznato
T. VI

28.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 47,5 cm, visina 19,5 cm, debljina 8,5 cm
Ulomak lijevog gornjeg ruba. Dobro je sačuvan. Gornji dio ulomka ukrašen je perec-motivom, a u donjem ukras sačinjava tropruta kružnica unutar koje je biljna voluta.
Z. M. s. z. br. inv. 126
Nalazište nepoznato
T. VII

29.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 31,5 cm, visina 34 cm, debljina 9 cm
Ulomak je dosta oštećen. Ukrašen je križem čiji se krakovi rašljasto završavaju. Ispod krakova križa nalazi se simbol Sunca i Mjeseca. Križ se nalazi ispod arkade koja ima kapitel u obliku peterokrake zvijezde.
Z. M. s. z. br. inv. 162
Nalazište nepoznato
T. VII

30.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 30 cm, visina 32 cm, debljina 10 cm
Ulomak je odlomljen na svim stranama. Ukrašen je križem jednakih krakova koji se na krajevima rašljasto šire. Križ je smješten ispod arkade od koje je vidljiv stup i dio luka.
Z. M. s. z. br. inv. 171
Nalazište nepoznato
T. VII

31.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 33 cm, visina 20 cm, debljina 7,5 cm
Ulomak gornjeg ruba. Dobro je sačuvan i naknadno obrađivan. U desnom kutu nalazi se ukras od niza troprutih arkadica ispod kojih je palmeta, dok je u donjem dijelu ukrašen vegetabilnim ukrasom. Biljne vitice međusobno su spojene.
Z. M. s. z. br. inv. 19
Nalazište: Biograd na moru, Glavica
T. VII

32.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 12,5 cm, visina 22 cm, debljina 8,5 cm
Ulomak gornjeg dijela. Jako je oštećen. Ukras se nalazi na obje strane. Jedna je strana ukrašena rozetom, dok se na drugoj nalaze dvije kuke usmjerene udesno.
Z. M. s. z. br. inv. 90
Nalazište nepoznato
T. VIII

33.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 30 cm, visina 25 cm, debljina 5,5 cm
Ulomak gornjeg dijela. Dobro je sačuvan. Ukrašen je kukama koje su usmjerene u suprotnim pravcima, imaju troprute drške koji se pri dnu dodiruju. Glavice su im dosta svinute. Ispod kuka je istaknuti vijenac, oštećenih arkadica.
Z. M. s. z. br. inv. 94
Nalazište nepoznato
T. VIII

34.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 15 cm, visina 29 cm, debljina 13 cm
Ulomak je odlomljen na svim stranama. Vodoravnom vrpcom podijeljen je u dva polja. Gornje je polje izbočeno u odnosu na donje. Oba su ukrašena motivom pletera.
Z. M. s. z. br. inv. 185
Nazalište: Tinj, Međine
T. VIII

35.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 46,5 cm, visina 19 cm, debljina 12 cm
Ulomak je bio sekundarno uporabljen. Loše je sačuvan i odlomljen je u gornjem dijelu. Ukrašen je nizom virovitih rozeta koje se nalaze unutar troprutih kružnica, a između njih je stilizirani ljiljan.
Nalazište: Tkon, Čokovac, gdje se i sada nalazi.
T. VIII

36
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 16 cm, visina 12 cm, debljina 9,7 cm
Mali i veoma loše očuvan ulomak. Odlomljen je na svim stranama, a ukrašen je troprutim pleterom.
Nalazište: Tkon, Čokovac, gdje se i sada nalazi.
T. IX

37.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 14 cm, visina 10 cm, debljina 6 cm
Ulomak je mali i veoma oštećen na svim stranama. Ukrašen je troprutim pleterom.
Nalazište: Tkon, Čokovac, gdje se i sada nalazi.
T. IX

38.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina, 13 cm, vis. 11 cm, debljina 7 cm
Ulomak je odlomljen na svim stranama. Ukrašen je veoma plastično izrađenom pletenicom. Unutar zavojnica pletenice nalazi se »oko«.
Nalazište: Tkon, Čokovac, gdje se i sada nalazi.
T. IX

39.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 20 cm, visina 17 cm, debljina 7 cm
Ulomak je odlomljen na svim stranama. Od ukrasa su sačuvani tragovi biljne volute.
Nalazište: Tkon, Čokovac, gdje se i sada nalazi.
T. IX

40.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 12,5 cm, visina 11 cm, debljina 10 cm
Ulomak je loše očuvan. Odlomljen je na kraćim stranama i po dužini. Ukrašen je pleterom i pletenicom koja je oštećena u gornjem dijelu. Vide se tragovi rupe.
Nalazište nepoznato. Sada se nalazi u Franjevačkom samostanu u Kraju, otok Pašman.
T. IX

PILASTRI

41.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 21 cm, visina 13 cm debljina, 13 cm
Ulomak je odlomljen na kraćim stranama. Ukrašen je s obje strane. Na jednoj strani ukras sačinjava prutasta lozica i na njoj ptica raširenih krila koja kljuca list, dok se na drugoj strani nalazi ukras prutaste lozice.
Z. M. s. z. br. inv. 10
Nalazište: Biograd na moru
T. IX

42.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 17 cm, visina 12 cm, debljina 14 cm
Veoma je loše očuvan. Odlomljen je na kraćoj strani. Ukras sačinjava četveropruti pleter nepravilno izrađen. U pleter je ukomponiran trolatičan cvijet.
Z. M. s. z. br. inv. 91
Nalazište: Biograd na moru, crkva sv. Ivana iz 11. st.
T. IX

43.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 14 cm, visina 99 cm, debljina 13 cm
Dobro je sačuvan i spojen u lomu. Prednja strana ukrašena je sa šest učvorenih kružnica unutar kojih se nalaze četvero i petero-latični cvjetovi, palmeta i ljiljan. Na dnu pilastra je ukras dvotrupe pletenice. Druga mu je strana ukrašena lozicom.
Z. M. s. z. br. inv. 11
Nalazište nepoznato
T. X

44.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 84 cm, visina 26 cm, debljina 12,5 cm
Ulomak je dobro sačuvan. Spojen je u lomovima. Ukrašen je s pet virovitih rozeta međusobno povezanih, okrenutih u suprotnim pravcima. Izdanci rozeta tvore virovite motive.

Sa strane nalazi se utor širine 6,5 cm.
Z. M. s. z. br. inv. 140
Nalazište nepoznato
T. X

45.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 7,5 cm, visina 116 cm, debljina 15 cm
Dobro je sačuvan. Spojen je u lomu. Prednja strana pilastra ukrašena je nizom nepravilnih troprutih kružnica kroz koje se provlači tropruta pletenica. Ukras završava četvorinom. S lijeve i sa stražnje strane pilastra nalazi se utor širine 7 cm. U gornjem dijelu pilastra vidi se oštećena baza kapitela. Pilastar je satavni dio pluteja pod red. br. 18.
Z. M. s. z. br. inv. 151
Nalazište: Biograd na moru
T. XI

46.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 11,5 cm, visina 40 cm, debljina 9,5 cm
Ulomak je dobro očuvan. Odlomljen je na kraćoj strani. Prednja strana ukrašena je troprutom pletenicom. Unutar zavijutaka pletenice nalazi se »oko«.
Z. M. s. z. br. inv. 146
Nalazište: Biograd na moru
Lit.: V. Škarpa, Izvještaj muzejskih povjerenika i prijatelja, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, Nova serija, svezak III, Zagreb, 1898.
T. XI

47.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 11,5 cm, visina 32 cm, debljina 11 cm
Ulomak je dobro sačuvan. Odlomljen je na kraćoj strani i ukrašen troprutom pletnicom. Unutar zavijutka pletenice nalaze se »oči«.
Z. M. s. z. br. inv. 101
Nalazište nepoznato
T. XI

48.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 12 cm, visina 31,5 cm, debljina 10,5 cm
Ulomak je oštećen. Odlomljen je na kraćoj strani. Ukrašen je troprutom pletenicom. Unutar zavijutaka pletenice nalaze se »oči«.
Z. M. s. z. br. inv. 147
Nalazište nepoznato
T. XI

49.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 14 cm, visina 7 cm, debljina 16 cm
Ulomak baze okruglog dijela pilastra veoma je oštećen tako da je ukras pletenice na njemu jedva vidljiv. S lijeve strane vidi se trag utora.
Z. M. s. z. br. inv. 159
Nalazište nepoznato
T. XI

STUPOVI

50.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 16 cm, visina 84 cm, debljina 18 cm
Loše je sačuvan tako da je na kapitelu ukras jedva vidljiv. Ukras se sastojao od voluta koje se na bočnim stranama spajaju okomitom cik-cak vrpcom koja ide između njih, a ispod je niz plastično izrađenih stiliziranih listova. Prijelaz između kapitela u deblo stupa naznačen je nizom astragala. Deblo stupa je glatko i lagano se pri dnu širi. U donjem dijelu deblo stupa ukrašeno je cik-cak vrpcom. Baza mu je četvrtasta i odlomljena.
Z. M. s. z. br. inv. 16
Nalazište: Biograd na moru, crkva sv. Ivana iz 11. st.
T. XII

51.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 16 cm, visina 31 cm, debljina 15 cm
Ulomak debla s dijelom kapitela. Loše je sačuvan. Deblo je glatko i pri dnu se širi. Kapitel je uništen. U svom donjem dijelu kapitel je bio ukrašen nizom arkadica. Prijelaz iz kapitela u deblo stupa naznačen je trima plastično izrađenim vrpcama.
Z. M. s. z. br. inv. 1
Nalazište nepoznato
T. XII

52.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 20 cm, visina 28 cm, debljina 18 cm
Ulomak debla s kapitelom koji je odlomljen, tako da ukras nije sačuvan. Prijelaz iz kapitela u deblo stupa naglašen je plastično izrađenim rubom. Deblo je oblo i glatko.
Z. M. s. r. br. inv. 118
Nalazište nepoznato
T. XII

53.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 11 cm, visina 19 cm, debljina 10 cm
Ulomak debla s bazom. Veoma je loše sačuvan. Deblo je glatko i oštećeno, a baza je četvrtastog oblika.
Z. M. s. z. br. inv. 152
Nalazište nepoznato
T. XII

KAPITELI

54.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 16 cm, visina 28 cm, debljina 17 cm
Ulomak s dijelom debla. Dobro je sačuvan. Na sve četiri strane ukras se djelomice razlikuje. Na prvoj strani ukrašen je dvjema volutama postavljenima u suprotnim pravcima, dvoprutim drškama i dosta svinutim glavicama. Između voluta okomito je postavljena vrpca ukrašena bisernim nizom. U donjem je dijelu stilizirano lišće. Druga je strana ukrašena na isti način, samo što je između voluta vrpca ukrašena koso postavljenim crtama koje idu od lijeva nadesno, dok su na trećoj strani koso postavljene crte usmjerene u suprotnom

pravcu. Na četvrtoj strani kapitela između voluta nalazi se niz okomitih crta. Prijelaz iz kapitela u deblo stupa naglašen je vrpcom ukrašenom bisernim nizom.
Z. M. s. z. br. inv. 4
Nalazište nepoznato
T. XIII

55.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 15 cm, visina 23 cm, debljina 7,5 cm
Ulomak je oštećen sa svih strana, Ukrašen je stiliziranim ljiljanom čije bočne latice prelaze u volute.
Z. M. s. z. br. inv. 130
Nalazište: Biograd na moru, Glavica
T. XIII

56.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 14 cm, visina 26,5 cm, debljina 15 cm
Ulomak je oštećen u gornjem dijelu. Na svim stranama bio je ukrašen istom vrstom motiva i to volutama koje se spajaju na bočnim stranama, a ispod njih je stilizirano akantusovo lišće.
Z. M. s. z. br. inv. 116
Nalazište nepoznato
T. XIV

57.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 17 cm, visina 13 cm, debljina 8 cm
Ulomak je odlomljen na svim stranama. Ukrašen je volutama, a između njih je jelina grančica. Ispod voluta stiliziran je palmin list.
Z. M. s. z. br. inv. 87
Nalazište nepoznato
T. XIII

58.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 12 cm, visina 15 cm, debljina 15 cm
Veoma je oštećen. Jednaki ukras pojavljuje se na svim stranama, a sastojao se od dviju grančica koje se dodiruju.
Z. M. s. z. br. inv. 84
Nalazište nepoznato
T. XIV

59.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 12 cm, visina 14,5 cm, debljina 22 cm
Ulomak je jako oštećen. Odlomljen je na svim stranama, osim na jednoj na kojoj se sačuvao vegetabilni ukras.
Z. M. s. z. br. inv. 129
Nalazište nepoznato
T. XIV

60.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 11 cm, visina 14 cm, debljina 5,5 cm

Ulomak je odlomljen na svim stranama, osim na jednoj na kojoj se sačuvao dio ukrasa koji sačinjavaju dvije volute.
Z. M. s. z. br. inv. 28
Nalazište nepoznato
T. XIV

61.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 16 cm, visina 10 cm, debljina 12 cm
Ulomak je veoma oštećen tako da je samo na jednoj strani sačuvan dio ukrasa koji se sastoji od voluta što se spajaju na bočnim stranama.
Z. M. s. z. br. inv. 156
Nalazište nepoznato
T. XIV

62.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 19 cm, visina 22 cm, debljina 19 cm
Četvrtastog je oblika i veoma loše sačuvan. Na sve četiri strane pojavljuje se isti ukras, koji se sastoji od voluta što se spajaju na bočnim stranama, a ispod njih je stilizirani list.
Nalazište nepoznato. Sada se nalazi u Franjevačkom samostanu u Kraju, otok Pašman.
T. XIV

GREDE

63.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 8 cm, visina 17,5 cm, debljina 9 cm
Ulomak je odlomljen na kraćim stranama. Od ukrasa su se sačuvali drški kuka koji se pri dnu šire, a usmjereni su od lijeva nadesno i odvojeni jedni od drugih. Ispod kuka nalazi se obrubni pojas koji je bio ispisan. Od teksta sačuvalo se slovo . . .M. . . i trag susjednog slova.
Z. M. s. z. br. inv. 82
Nalazište nepoznato
T. XV

64.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 12 cm, visina 14 cm, debljina 9,5 cm
Ulomak je odlomljen na kraćim stranama i oštećen u donjem dijelu. Ukrašen je dvijema kukama koje su usmjerene od desna nalijevo, odvojene su jedna od druge, a drški im se pri dnu šire. Obrubni je pojas bio ispisan. Od teksta se sačuvalo slovo . . .D. . . i trag susjednog slova.
Z. M. s. z. br. inv. 30
Nalazište nepoznato
T. XV

65.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 31 cm, visina 15,5 cm, debljina 8 cm
Ulomak je odlomljen na kraćim stranama, oštećen u donjem dijelu i spojen u lomu. Ukrašen je s pet kuka koje su usmjerene od lijeva nadesno i odvojene jedna od druge. Ispod kuka obrubni je pojas bio ispisan. Od teksta sačuvalo se slovo . . .T. . . i trag susjednog slova F ili E.
Z. M. s. z. br. inv. 25
Nalazište nepoznato
T. XV

66.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 15,5 cm, visina 9,5 cm, debljina 9,5 cm
Ulomak obrubnog natpisnog polja, odlomljen na kraćim stranama i u gornjem dijelu. Od teksta sačuvalo se ..DAC...
Z. M. s. z. br. inv. 86
Nalazište nepoznato
T. XV

67.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 12 cm, visina 18 cm, debljina 9,5 cm
Ulomak je odlomljen na kraćim stranama i oštećen po dužini. Ukrašen je dvijema kukama koje su usmjerene od lijeva nadesno, odvojene su jedna od druge, a drški im se pri dnu šire. Obrubni je pojas bio ispisan. Od natpisa su se sačuvala slova ...ADA... i trag susjednog slova S.
Z. M. s. z. br. inv. 20
Nalazište nepoznato
T. XV

68.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 136 cm, visina 16 cm, debljina 9,5 cm
Ulomak je odlomljen na kraćoj strani, spojen u lomu. Ukrašen je kukama koje su usmjerene od desna nalijevo, odvojene jedna od druge, a drški im se pri dnu šire Glavice prvih triju kuka više su zavinute u odnosu na ostale tako da se dobija dojam da su ostale kuke nedovršene.
Z. M. s. z. br. inv. 105 i 136
Nalazište: Biograd na moru. Glavica
T. XV

69.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 54 cm, visina 17,5 cm, debljina 8,5 cm
Ulomak je odlomljen na kraćim stranama. Ukrašen je kukama koje su usmjerene od lijeva nadesno, odvojene su jedna od druge.
Z. M. s. z. br. inv. 134
Nalazište nepoznato
T. XVI

70.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 15,5 cm, visina 17 cm, debljina 9 cm
Ulomak je odlomljen na kraćim stranama i oštećen po dužini. Ukrašen je kukama koje su usmjerene od lijeva nadesno i odvojene su jedna od druge. Vidljive su dvije kuke, dok je od treće sačuvan držak.
Z. M. s. z. br. inv. 123
Nalazište nepoznato
T. XVI

71.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 15,5 cm, visina 10,5 cm, debljina 8 cm
Ulomak je odlomljen na svim stranama. Ukrašen je trima kukama, jedna je oštećena. Kuke su usmjerene od lijeva nadesno, odvojene su jedna od druge, a drški im se pri dnu šire.
Z. M. s. z. br. inv. 24
Nalazište nepoznato
T. XVI

72.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 82 cm, visina 17 cm, debljina 12,5 cm
Ulomak je odlomljen na kraćoj strani i spojen je u lomu. Ukrašen je kukama koje su usmjerene od desna nalijevo, odvojene su jedna od druge, a drški im se pri dnu šire.
Z. M. s. z. br. inv. 6
Nalazište nepoznato
T. XVI

73.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 3,5 cm, visina 13,5 cm, debljina 9,5 cm
Ulomak je veoma mali i oštećen sa svih strana tako da se od ukrasa sačuvala jedna kuka koja je oštećena. Kuka je usmjerena od lijeva nadesno.
Z. M. s. z. br. inv. 160
Nalazište nepoznato
T. XVI

74.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 18 cm, visina 12 cm debljina 11 cm
Ulomak je veoma mali i loše sačuvan. Bio je ukrašen kukama, od kojih su se sačuvali samo drški. Kuke su bile odvojene jedna od druge i usmjerene od desna nalijevo.
Z. M. s. z. br. inv. 158
Nalazište nepoznato
T. XVI

75.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 11 cm, visina 10 cm, debljina 6 cm
Ulomak je mali i odlomljen na svim stranama. Od ukrasa sačuvala se jedna kuka koja je oštećena i usmjerena od desna nalijevo. U sredini glavice nalazi se rupica izvedena tehnikom svrdla.
Z. M. s. z.
Nalazište nepoznato
T. XVI

76.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 32 cm, visina 18 cm, debljina 6 cm
Ulomak je odlomljen na stranama po dužini. Ukrašen je s četiri kuke koje su grupirane po dvije. Kuke su usmjerene od desna nalijevo. Lijevi par kuka u odnosu na desni vodoravnije je postavljen, a glavice su im manje zavinute.
Z. M. s. z. br. inv. 79
Nalazište nepoznato
T. XVII

77.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 8 cm, visina 11,5 cm, debljina 5,5 cm
Ulomak je mali i odlomljen na kraćim stranama. Ukrašen je troprutom pletenicom. Unutar zavijutka pletenice nalazi se »oko«.
Z. M. s. z. br. inv. 112
Nalazište nepoznato
T. XVII

78.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 22 cm, visina 15 cm, debljina 11 cm
Ulomak je odlomljen na kraćim stranama i po dužini. Ukrašen je troprutom pletenicom.
Z. M. s. z. br. inv. 93
Nalazište: Biograd na moru, crkva sv. Ivana iz 11. st.
T. XVII

79.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 8,5 cm, visina 18 cm, debljina 7 cm
Ulomak je odlomljen na svim stranama. U njegovu gornjem dijelu vide se drški kuka koji su usmjereni udesno i pri dnu se spajaju. Prijelaz iz gornjeg u donji dio bio je vjerojatno naglašen nizom plastično izrađenih arkadica, koje su zbog oštećenja nevidljive. Donji dio ulomka ukrašen je troprutom pletenicom.
Z. M. s. z. br. inv. 97
Nalazište nepoznato
T. XVII

80.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 4,5 cm, visina 16 cm, debljina 10,5 cm
Ulomak je odlomljen sa svih strana. Od ukrasa sačuvali su se ostaci troprutog pletera.
Z. M. s. z. br. inv. 110
Nalazište nepoznato
T. XVII

81.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 12 cm, visina 10 cm, debljina 5 cm
Ulomak je mali odlomljen na svim stranama. Ukrašen je motivom pletera.
Z. M. s. z. br. inv. 95
Nalazište nepoznato
T. XVII

82.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 12 cm, visina 12,4 cm, debljina 7,5 cm
Ulomak je oštećen na svim stranama i ukrašen je pleterom.
Z. M. s. z. br. inv. 100
Nalazište nepoznato
T. XVII

83.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 12,5 cm, visina 9 cm, debljina 9,5 cm
Ulomak je oštećen u gornjem dijelu i odlomljen na kraćim stranama. Od ukrasa sačuvao se dio pletera.
Z. M. s. z. br. inv. 81
Nalazište nepoznato
T. XVII

84.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 16 cm, visina 19 cm, debljina 11 cm
Ulomak je odlomljen na kraćim stranama i odlomljen u gornjem dijelu. Gornji dio ulomka bio je ukrašen kukama, od kojih su se sačuvali drški koji su usmjereni udesno. Prijelaz iz gornjeg u donji dio naglašen je plastično izrađenim arkadicama. Donji dio ukrašen je troprutom pletenicom.
Z. M. s. z. br. inv. 104
Nalazište nepoznato
T. XVII

85.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 14 cm, visina 19 cm, debljina 9 cm
Ulomak je odlomljen na kraćim stranama i oštećen. Od ukrasa slabo su vidljivi tragovi troprute pletenice.
Z. M. s. z. br. inv. 168
Nalazište: Filipjakov, Rogovo
T. XVIII

86.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 20 cm, visina 26 cm, debljina 6 cm
Ulomak je dobro sačuvan. Vodoravnom vrpcom podijeljen je u dva ukrasna polja. U gornjem je polju red kuka koje su oštećene i usmjerene od desna nalijevo, a drški im se pri dnu šire i ne dodiruju. Ispod kuka je ukras lozice.
Nalazište: Biograd na moru, kuća Jeličić, gdje se i sada nalazi.
Lit.: V. Škarpa, Izvještaj muzejskih povjerenika i prijatelja, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, Nova serija, svezak III, 1898.
T. XVIII

87.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 19 cm, visina 17 cm, debljina 9 cm
Ulomak je odlomljen na kraćim stranama. Ukrašen je kukama koje su usmjerene od lijeva nadesno. Sačuvale su se dvije kuke, a ostale su oštećene.
Nalazište: Tkon, Čokovac, gdje se i sada nalazi.
T. XVIII

88.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 15 cm, visina 12,5 cm, debljina 9 cm
Ulomak je odlomljen na kraćim stranama i oštećen po dužini. S jedne i druge strane ukrašen je kukama, od kojih se sačuvala samo jedna i glavica druge. Kuke su plastično izrađene, a između njih je šupljina. Usmjerene su od lijeva nadesno.
Nalazište: Tkon, Čokovac, gdje se i sada nalazi.
T. XVIII

89.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 21,5 cm, visina 10 cm, debljina 9,6 cm
Ulomak je odlomljen na svim stranama. Ukrašen je dvjema jako plastično izrađenim kukama čije su glavice oštećene, a drški im se pri dnu šire. Na desnoj strani ulomka vidi se trag klina.
Nalazište: Tkon, Čokovac, gdje se i sada nalazi.
T. XVIII

90.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 18 cm, visina 11,5 cm, debljina 7,5 cm
Ulomak je odlomljen na kraćim stranama i oštećen po dužini. Ukrašen je dvjema kukama kojima su drški oštećeni. Glavice kuka jako su zavinute i plastično izrađene. U središnjem dijelu glavice nalazi se rupica izvedena tehnikom svrdla. Kuke su usmjerene nalijevo.
Nalazište: Tkon, Čokovac, gdje se i sada nalazi.
T. XVIII

91.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 18 cm, visina 15,5 cm
Ulomak je loše sačuvan. Odlomljen je na svim stranama. Od ukrasa se sačuvao dio dvoprutog pletera, rep, krilo i noge ptice.
Nalazište: Tkon, Čokovac, gdje se i sada nalazi.
T. XVIII

92.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 22,5 cm, visina 12,5 cm, debljina 9,3 cm
Ulomak je odlomljen na kraćim stranama i spojen u lomu. Ima utor na lijevoj strani, širine 5,3 cm. Ukrašen je trima kukama, od kojih su dvije dobro sačuvane. Tropruti su drški kuka kratki, a glavice su dosta svinute. Kuke su usmjerene od lijeva nadesno.
Nalazište: Tkon, Čokovac, gdje se i sada nalazi.
T. XVIII

ZABATI

93.
Ostacima zabata koji je na gornjem kraju ravno završavao pripada šest ulomaka.
Dva ulomka i dio trećeg pripadaju rubnim pojasevima, dok ostali pripadaju dekorativnom polju.
Ulomak koji pripada gornjoj lijevoj strani rubnog pojasa ima dimenzije: dužina 19 cm, visina 16,2 cm, debljina 9 cm. Ukrašen je dvjema kukama jednakih veličina i jednom manjom radi izbjegavanja praznine. Ulomak koji pripada također gornjoj strani desnog ruba pojasa zabata, dimenzije: dužina 18,5 cm, visina 15,5 cm, debljina 9 cm, ukrašen je dvjema kukama jednake veličine i jednom manjom. Ulomci na gornjim stranama imaju rupu za učvršćivanje i pojačane rubove sa stražnje strane.
Dio lijevog rubnog pojasa i dio dekorativnog polja sačinjavaju četiri ulomka spojena u lomovima. Ulomak na kojem je sačuvan dio rubnog pojasa i dio dekorativnog polja ukrašen je paunom koji ima na repu stilizirano perje i otvoreni kljun u kojemu je višelatičan cvijet, te vodoravni krak križa koji se na kraju širi. Dimenzije ulomka jesu: dužina 43 cm, visina 36 cm, debljina 10 cm. Na ulomku koji je također sastavni dio dekorativnog polja, dužine 16 cm, visine 23 cm, debljine 10 cm, sačuvao se desni vodoravni krak križa, dio višelatičnog cvijeta i dio noge drugog pauna, koji je bio heraldički postavljen u odnosu na prvog.
Na temelju rekonstrukcije dimenzije zabata bile bi slijedeće: visina 37,5 cm, dužina 42,5 cm, debljina 10 cm.
Z. M. sr. z. br. inv. 92
Nalazište nepoznato
T. XIX

94.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 34 cm, visina 17 cm, debljina 11 cm
Ulomak desne strane s dijelom lûka. Dobro je sačuvan. Ukrašen je kukama koje su odvojene jedna od druge.
Z. M. s. z. br. inv. 9
Nalazište nepoznato
T. XX

95.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 26 cm, visina 14,5 cm, debljina 11 cm
Lijevi dio oboda, loše sačuvan. Sačuvani su samo drški kuka.
Z. M. s. z. br. inv. 21
Nalazište nepoznato
T. XX

96.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 36,5 cm, visina 20 cm, debljina 14 cm
Ulomak oboda desne strane zabata. Odlomljen je na kraćim stranama. Ukrašen je sa šest kuka, od kojih su dvije oštećene. Kuke su usmjerene od desna nalijevo, a dvopruti se drški ne dodiruju. Ispod kuka je obrubni pojas.
Nalazište: Tkon, Čokovac, gdje se i sada nalazi.
T. XX

97.
Materijal: vapnenac, klesan
Dimenzije: dužina 26 cm, visina 17 cm, debljina 12 cm
Ulomak je dobro sačuvan. Odlomljen je na kraćim stranama i po dužini. Ukrašen je trima kukama koje su usmjerene od lijeva nadesno. Drški kuka šire se pri dnu i ne dodiruju se. Ispod kuka nalazi se tropruta pletenica. Druga strana ulomka ispisana je kapitalom, ali je zbog oštećenosti tekst nepotpun.
Nalazište nepoznato, sada se nalazi u Franjevačkom samostanu u Kraju, otok Pašman.
T. XX

LES FRAGMENTS EN PIERRE DU MOYEN AGE DANS LA REGION DE BIOGRAD

(Résumé)

Biograd na moru fut fondé par les Croates au début du IX^e siècle. Peu à peu il devient un centre culturel et politique important. Au XI^e siècle il devint le siège des rois croates, siège du comitat de Sidraga et l'évêché avec en tête un prieur. Le roi croate Petar Krešimir IV élit Biograd pour son siège temporaire et y fait construire en 1059 l'abaye des bénédictins Saint-Jean Evangéliste; en 1065, il fait fonder également l'abaye des bénédictines, Saint-Thomas.

Dans beaucoup de documents historiques Biograd a été mentionné comme la ville de sâcres car on y avait couronné Colomane, le premier roi des Hongrois et des Croates, en 1102.

Au fur et à mesure que les aspirations venitiennes à la conquête de la côte orientale de l'Adriatique augmentaient, les attaques contre Biograd devenaient de plus en plus nombreuses, jusqu'à ce que le doge Dominique Michieli ne le détruisît complètement en 1125.

Au XII^e et au XIV^e siècle Biograd change souvent de maîtres: souverains hongro-croates, comtes de Cetina, Chevaliers du Temple stationnés à Vrana, comtes de Bribir, pour tomber finalement — ainsi que toute la Dalmatie — sous l'occupation vénitienne en 1409, et pour y rester jusqu'à la chute de la Venise en 1798.

La région de Biograd a beaucoup souffert sous les attaques des Turcs, puisque la frontière turco-vénitienne était toute proche. C'est ainsi que Biograd fut détruit pour une deuxième fois en 1646.

Le premier qui s'occupa des vestiges archéologiques dans cette région fut V. Skarpa, vers la fin du XIX^e siècle; après lui ce fut abbé Kazimir Perković.

Il faut dire tout de suite qu'il n'y a pas eu de fouilles systématiques dans cette région jusqu'à présent, et ces quelques fragments de pierre trouvés fortuitement n'ont pas trouvé pendant longtemps une présentation adéquate.

Ils ne furent présentés et mis en valeur qu'à l'occasion de la fondation de la Collection archéologique, annexe du Musée Archéologique de Zadar, transformée par la suite en Musée Local en tant qu'institution indépendante. La collection la plus riche et la plus importante du Musée local est celle de la période protocroate, surtout ses monuments en pierre, ce qui est tout à fait naturel, vu l'importance de Biograd à cette époque-là.

Dans cest article on traite de l'ensemble du matériel médiéval gardé dans le Musée. Ce matériel fut trouvé soit à Biograd même ou dans les villages et les sites avoisinants: Tkon (Čokovac), Turanj (Tukljača), Tinj, Filipjakov (Rogovo). Une grande partie de ce matériel a été trouvé fortuitement, si bien qu'on ne possède pas de documentation sur les sites et les circonstances où il fut trouvé.

La majorité des fragments en pierre font partie de mobilier ecclésiastique. Une petite partie appartient aux éléments de construction architecturale: impostes-chapiteaux, chapiteaux, consoles, fragments de cancel d'autel, pilastres et poutres.

Le répertoire des motifs décoratifs sur les monuments en pierre est riche et varié. Le motif dominant est l'entrelac — qui va de la simple tresse jusqu'au filet compliqué — la svastika, les motifs végétaux variés et les motifs zoomorphes: paon et aigle.

Etant donné que le matériel n'a pas été encore présenté, on donne ici sa systématisation catalogique.

La clasification est donnée d'après la fonction des monuments auxquels appartenaient les fragments:

A) ARCHITECTURE
   a) éléments de construction
   b) ouvertures
   c) ornements
B) MOBILIERS
C) INCERTA

Comme ces monuments comportent des éléments généraux d'ornementation et de construction, on les date d'une manière générale et faute de documentation précise, dans une période qui va du IX^e au XI^e siècle.

1

2

3

4

T. I Impost-kapiteli: 1. Biograd, 2, 3. nepoznato nalazište. — T. I Impostes-chapiteaux: 1. Biograd, 2, 3. site inconnu.

4

5

6

7 8

T. II Impost-kapiteli: 4. Biograd, 5. nepoznato nalazište; konzola: 6. nepoznato nalazište; nadvratnik: 7. Turanj, Tukljača; nadprozornik: 8. Biograd. — T. II Impostes-chapiteaux: 4. Biograd, 5. site inconnu; console: 6. site inconnu; linteau: 7. Tukljača; linteau de fenêtre: 8. Biograd.

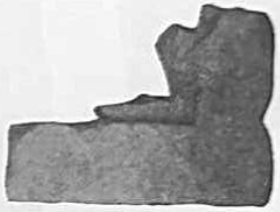

10

9

11

12

13

T. III Ulomci tranzena: 9, 10. Biograd, 11, 12. nepoznato nalazište; ulomak ukrasne ploče: 13. Biograd. — T. III Fragments de transènes: 9, 10. Biograd, 11, 12. site inconnu; fragment d' une plaque décorative: 13. Biograd.

14

15

16

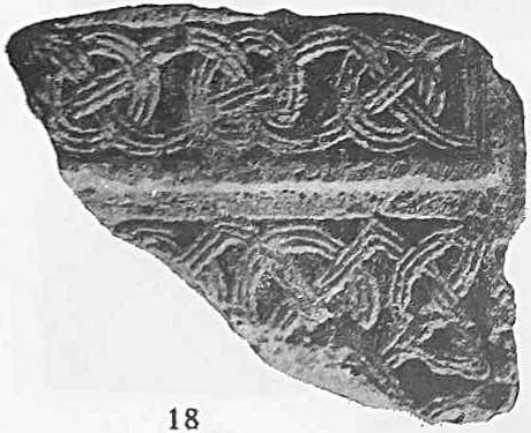

18

17

19

20

T. IV Ulomak ciborija: 14. ncpoznato nalazište; akroteriji: 15, 16. nepoznato nalazište; ulomci pluteja: 18, 19. Biograd, 17, 20. nepoznato nalazište. — T. IV Fragment de baldaquin: 14. site inconnu; acrotères: 15, 16. site inconnu; fragments de cancel d'autel: 18, 19. Biograd, 17, 20. site inconnu.

21

22

23

24

T. V Ulomci pluteja: 20. Biograd, 21—24. nepoznato nalazište. — T. V Fragments de cancel d'autel: 20. Biograd, 21—24. site inconnu.

25

26

27

T. VI Ulomci pluteja: 25—27. nepoznato nalazište. — T. VI Fragments de cancel d'autel: 25—27. site inconnu.

28

29

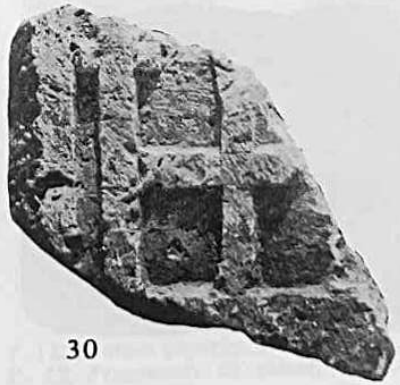

30

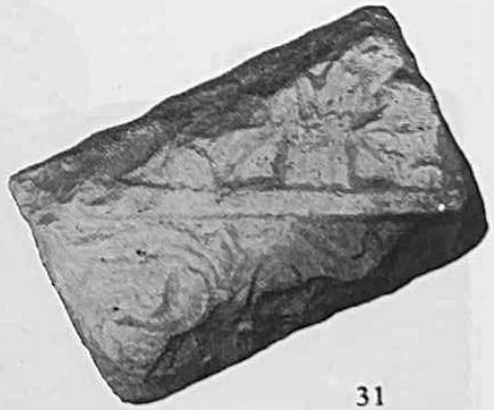

31

T. VII Ulomci pluteja: 28—30. nepoznato nalazište, 31. Biograd. — T. VII Fragments de cancel d'autel: 28—30. site inconnu, 31. Biograd.

32

33

34

35

T. VIII Ulomci pluteja: 32, 33. nepoznato nalazište, 34. Tinj, 35. Tkon. — T. VIII Fragments de cancel d'autel: 32, 33. site inconnu, 34. Tinj, 35. Tkon (Čokovac).

36

37

38

39

40

41

42

T. IX Ulomci pluteja: 36—39. Tkon, 40. nepoznato nalazište, 41—42. Biograd. — T. IX Fragments de cancel d' autel: 36—39. Tkon, 40. site inconnu, 41—42. Biograd.

43

44

T. X Pilastri: 43, 44. nepoznato nalazište. — T. X Pilastres: 43, 44. site inconnu.

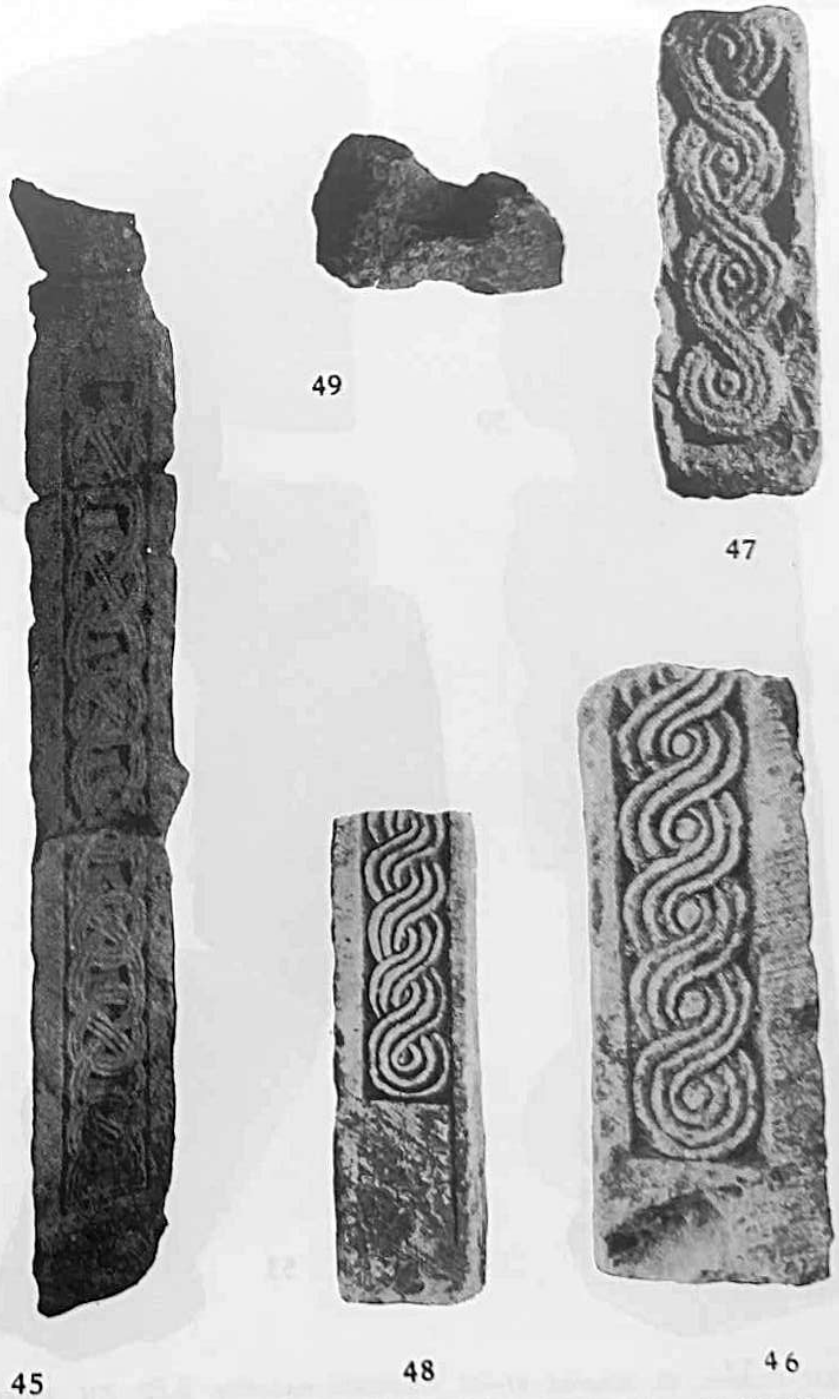

49

47

45

48

46

T. XI Pilastri: 45, 46. Biograd, 47—49. nepoznato nalazište. — T. XI Pilastres: 45, 46. Biograd, 47—49. site inconnu.

50

51

52

53

T. XII Stupovi: 50. Biograd, 51—53. nepoznato nalazište. — T. XII. Piliers: 50. Biograd, 51—53. site inconnu.

54

55

57

T. XIII Kapiteli: 54, 57. nepoznato nalazište, 55. Biograd. — T. XIII Chapiteaux: 54, 57. site inconnu, 55. Biograd.

56

58

59

60

61

62

T. XIV Kapiteli: 56, 58—62. nepoznato nalazište. — T. XIV Chapiteaux: 56, 58—62. site inconnu.

63

64

66

67

65

68

T. XV Grede: 63—67. nepoznato nalazište, 68. Biograd. — T. XV Poutres: 63—67. site inconnu, 68. Biograd.

69

70

71

72

73

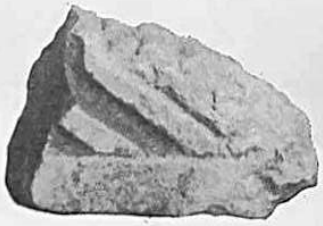

74

75

T. XVI Grede: 69—75. nepoznato nalazište. — T. XVI Poutres: 69—75. site inconnu.

76

77

78

79

80

81

82

83

84

T. XVII Grede: 76—77, 79—84. nepoznato nalazište, 78. Biograd. — T. XVII Poutres: 76—77, 79—84. site inconnu, 78. Biograd.

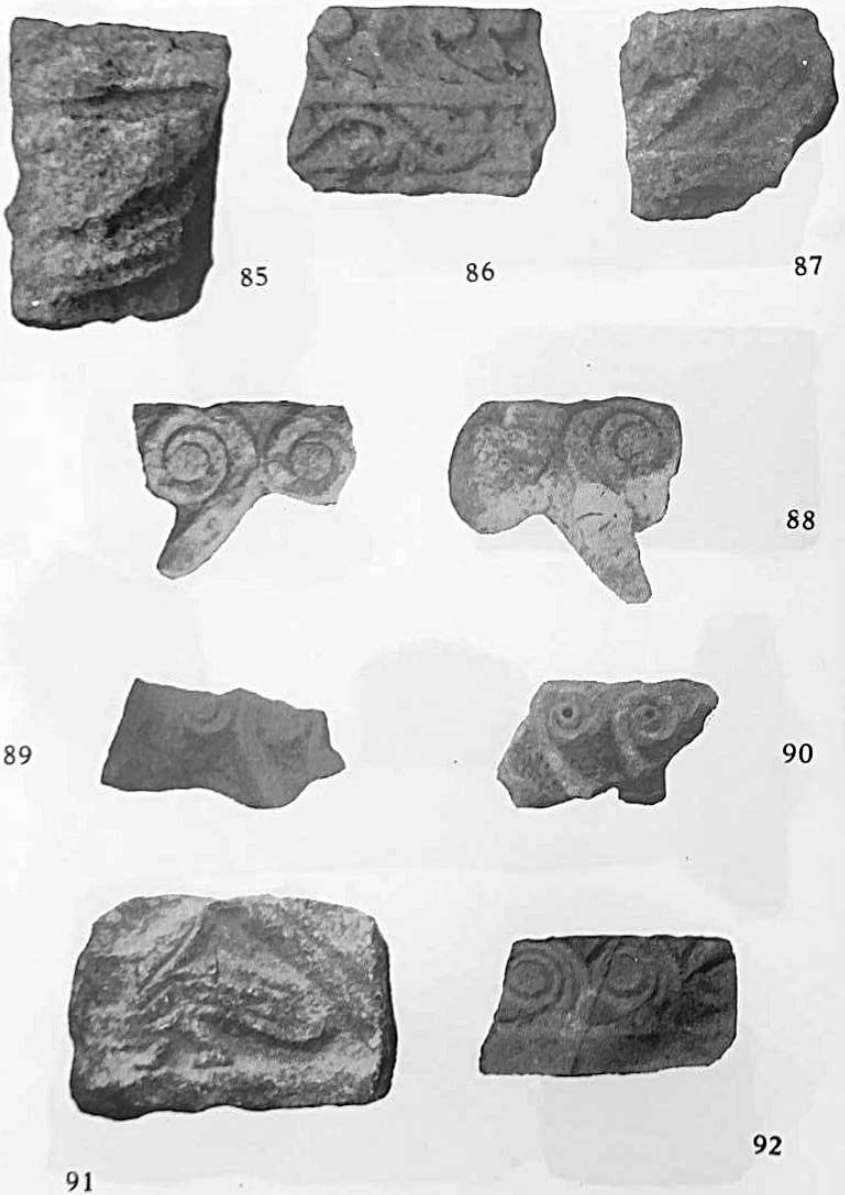

T. XVIII Grede: 85. Filipjakov (Rogovo), 86. Biograd, 87—92. Tkon. — T. XVIII Poutres: 85. Filipjakov (Rogovo), 86. Biograd, 87—92. Tkon.

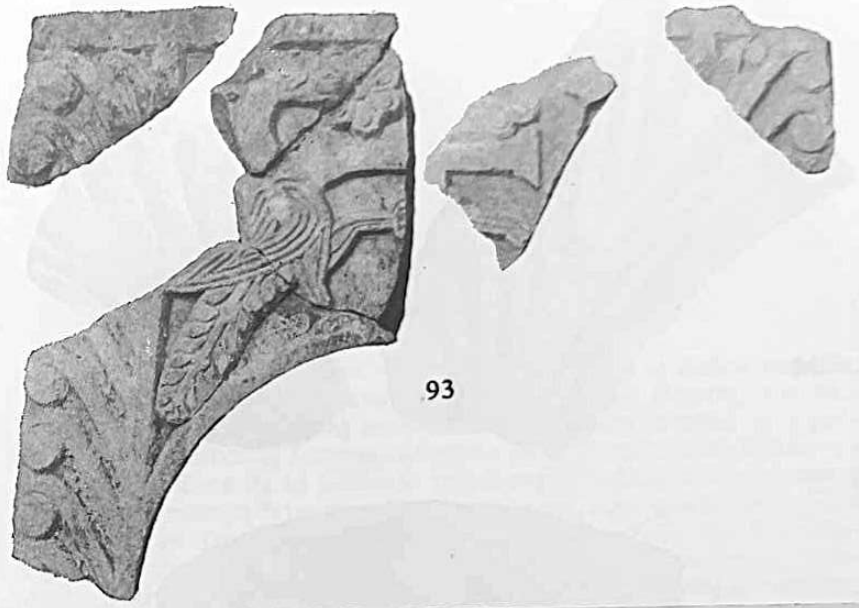

T. XIX Zabat: 93. nepoznato nalazište. — T. XIX Fronton: 93. site inconnu.

T. XX Zabati: 94—95, 97. nepoznato nalazište, 96. Tkon. — T. XX Frontons: 94—95, 97. site inconnu, 96. Tkon.

Ivo PETRICIOLI (Zadar)

IZOLIRANJE CRKVE SV. DONATA U ZADRU GODINE 1930—1931.

Potkraj god. 1930. i početkom 1931. izvršen je u Zadru zamašan arheološko-urbanistički zahvat izoliranja crkve sv. Donata, u to vrijeme sjedišta Arheološkog muzeja. Tom prilikom iskopan je i prezentiran dio antičkog foruma. Učinjeno je to po tadašnjim konzervatorskim načelima da se isticanju pojedinog vrijednog arhitektonskog spomenika moraju žrtvovati druge manje vrijedne građevine, u slučaju crkve sv. Donata nekoliko stambenih zgrada (T. II, III). Taj princip je primjenjivan i drugdje u Evropi. Poznato je izoliranje katedrale Notre Dame u Parizu, koja je lišena svog srednjovjekovnog ambijenta, a posebno se ističu radikalni zahvati za vrijeme fašizma u Rimu, gdje su porušeni čitavi kvartovi ambijentalne vrijednosti. No izoliranjem crkve sv. Donata žrtvovan je i jedan dio same crkve, a južna površina zidnog plašta obrađena je tako da su u njegovu gornjem dijelu izrađene dvije lezene koje izvorno nisu postojale (T. I). Crkva je prezentirana kao zatvoreni valjak, impozantan i monumentalan, koji se bez sumnje duboko doimao neupućenog posjetioca, ali ga je istodobno dovodio u zabludu. Usporedbom tog stanja s fotografijama crkve iz vremena prije prvog svjetskog rata (T. IV, 1, 2) lako se moglo zaključiti da su dvije lezene u gornjem dijelu lažne i da su presjekle zazidane lukove u tom dijelu zida. Zanemareni su tada rezultati istraživanja koje je započeo T. G. Jackson, a nastavio G. Smirich.

Prvi istraživači, Bulić i Hauser,[1] nisu zapazili te zazidane lukove na katu (galeriji). Prvi ih je uočio Jackson.[2] Ustanovio je dvije velike bifore kojima se iz galerije komuniciralo s nekim prostorom s južne strane crkve. Jackson je mukotrpnim radom »penjući se na tavane i spuštajući se u podrume«, kako sâm kaže, ustanovio perime-

[1] A. HAUSER, F. BULIĆ, S. Donato in Zara, Mittheilungen der Centralkommission für Erhaltung und Erforschung der Kunst — und historische Denkmale, Wien 1882.

[2] T. G. JACKSON, Dalmatia, the Quarnero and Istria, Oxford 1887, Vol. I, str. 249—260.

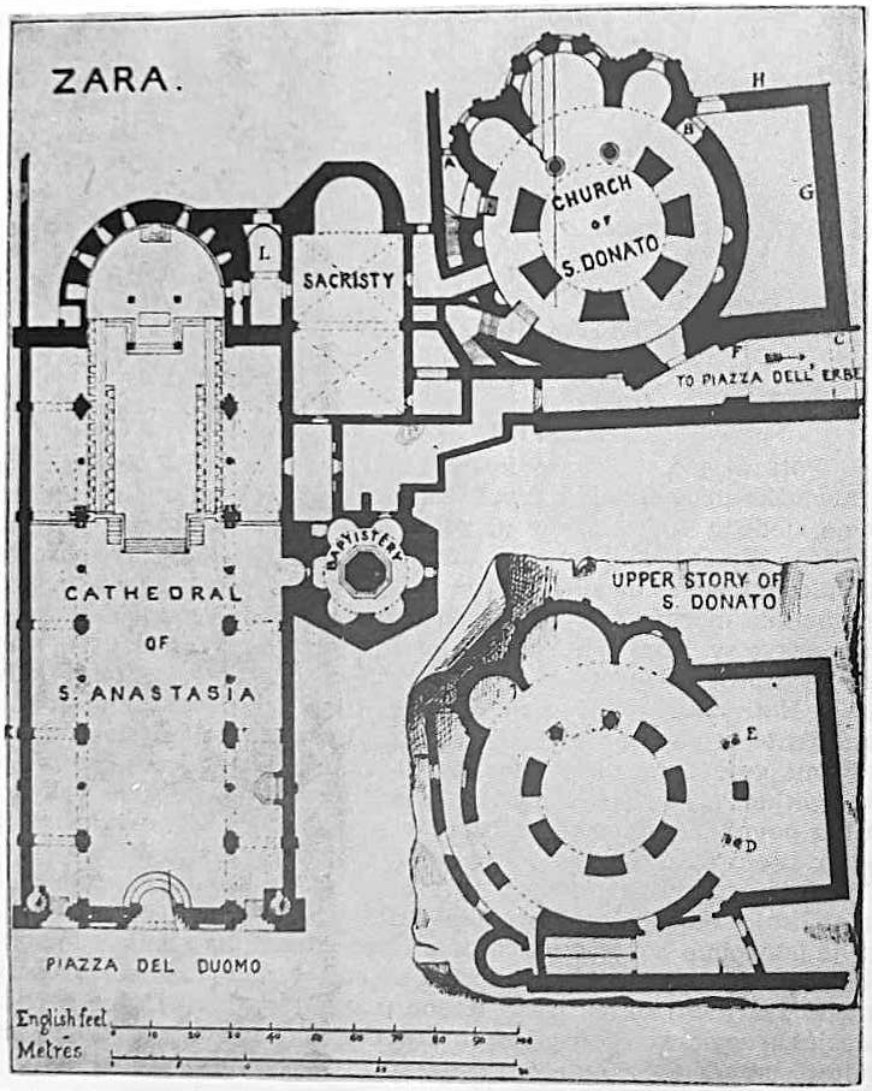

Sl. 1. Jacksonovi tlocrti crkve sv. Donata. — Fig. 1. Le piante della chiesa di San Donato di T. G. Jackson.

tralne zidove zgrade koja je imala četvrtast tlocrt i obuhvaćala sav jugozapadni obli dio crkve, sve do južne sporedne apside (sl. 1). Ti su zidovi bili tada unutar stambenih kuća. Jackson je pretpostavljao da su velike bifore imale dvostruke stupove, što se Smirichu učinilo malo vjerojatnim, pa je izvršio temeljitije istraživanje.[3] Ustanovio

[3] G. SMIRICH, Il tempio di S. Donato in Zara, Emporium XIII/73 (1901), str. 46—55.

je da imaju po jedan stup antičkog porijekla, da se na jednom nalazi antička baza u funkciji kapitela, a na drugome okrnjeni antički kapitel. Način zidanja tih lučnih otvora ni po čemu se ne razlikuju od ostalih otvora i lukova u crkvi. Izradio je i crtež rekonstrukcije, prikazavši komunikaciju između galerije i prigrađenog prostora, koji je po njemu bio sastavni dio crkve (sl. 2). Ta prigradnja nije komunicirala samo s galerijom nego i sa narteksom ispred galerije. Tu su se nalazila vrata istog oblika kao ona koja vode u galeriju, uokvirena

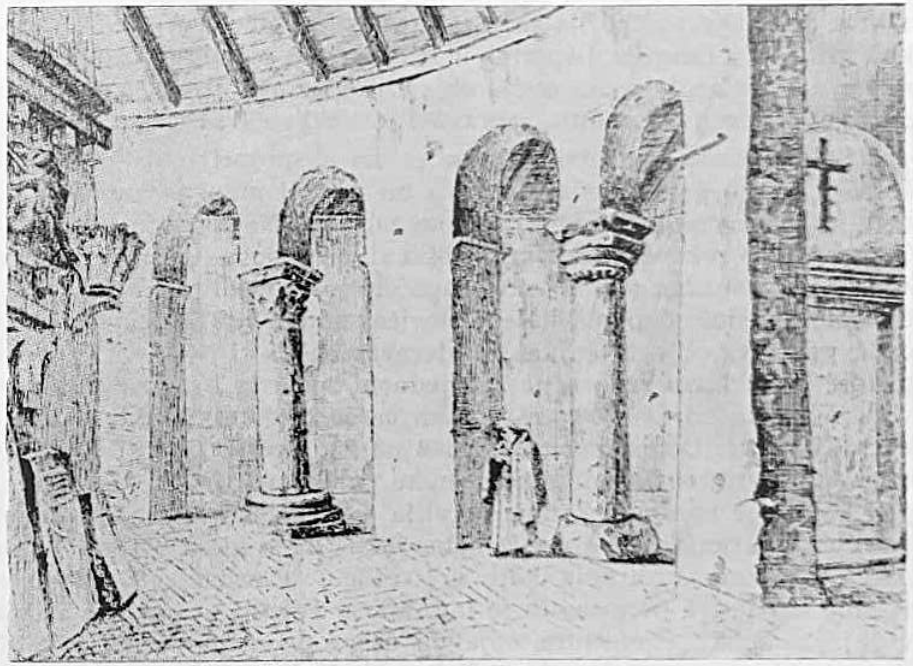

Sl. 2. Smiricheva grafička rekonstrukcija otvora između matroneja i prigradnje crkve sv. Donata. — Fig. 2. Le aperture tra il matroneo e l'annesso della chiesa di San Donato nella ricostruzione grafica di G. Smirich.

dovratnicima i nadvratnikom od antičkih spolija, zidanom lunetom s križem, jednako kao na ulaznim vratima galerije. Ta su vrata također nestala u spomenutim radovima oko god. 1930. (T. V).

Ni u kakvoj stručnoj publikaciji nije komentiran taj zahvat niti opravdan takav pristup obnovi crkve sv. Donata. U izvještaju koji je objavljen u »Bulletino d'arte« samo se spominje djelomično izoliranje crkve i nešto podrobnije govori o obradi otkrivene površine foruma gdje nije na oštećenim djelovima obnovljen pločnik, nego je zasađeno dekorativno raslinje (akantus i lovor).[4] G. Praga je kritizirao

[4] Zara, Isolamento del tempio di S. Donato. Scavi del Foro Romano, Bollettino d'arte, Anno XXV, serie III, No V (novembre 1931), str. 237—239.

uređenje unutrašnjosti crkve sv. Donata, gdje je ulaz prebačen na sporedna vrata tako da ulazi mlaz svjetla »poput reflektora« i kvari dojam prostora koji inače zbog sniženja poda na antički nivo »podsjeća na dimnjak«. O vanjštini naprotiv govori s ushićenjem hvaleći fašistički režim i žali što je crkva izolirana samo s jedne strane. Spominje da su neke lezene rekonstruirane.[5]

Nedavno smo dobili određeni dokumentacioni materijal koji nam bar djelomično ilustrira te radove. Stigao nam je s dviju strana. Veći dio je pronađen u Historijskom arhivu u Zadru, prilikom sređivanja arhiva zadarske općine,[6] a manji je pronašla pok. Ksenija Radulić kod arhitekta Luigi-ja Leporini u Rimu. Iako nepotpuna, ta dokumentacija zaslužuje da se ovdje objavi, jer nam pruža zasada jedine podatke o južnoj prigradnji, zapravo dijelu crkve sv. Donata.

Spisi općinskog arhiva[7] odnose se na eksproprijaciju kuća, rušenje i manje građevinske radove i ne postoji nikakav zapisnik ili detaljnije stručno mišljenje o samom zahvatu. Na temelju tih podataka možemo rekonstruirati kronološki slijed radova. Ideja o rušenju kuća s jugozapadne strane crkve započela se provoditi već god. 1927. O tome svjedoči dopis Nikole Kolovića, administratora kuće Marcetić, najvećeg objekta koji se namjeravao rušiti. U ožujku 1929. već je ideja bila blizu realizacije i u jednom spisu iz tog vremena navodi se svota od 180.000 lira, kojom će se moći otkupiti i porušiti kuća Marcetić. Dopisom br. 1232/568 od 23. srpnja 1929. Talijanska uprava (Soprintendenza) za spomenike pokrajine Marche u Ankoni, pod kojom je spadao i Zadar, obratila se zadarskoj općini i istakla potrebu izoliranja crkve sv. Donata. Četiri dana kasnije datirani su nacrti projekta izoliranja koji su izrađeni u zadarskom ogranku »Genio Civile«, a potpisao ih je ing. Mario Folchi — Vici. 30. rujna već je zadarska Prefettura objavila eksproprijaciju kuće Marcetić i manje prizemnice vlasništva Tolja. U siječnju 1930. započeti su radovi na kućama vlasništva Zrilić i de Ponte da se izoliraju apside Sv. Donata. Izrađen je u veljači i nacrt adaptiranja prizemnice u bloku vlasništva Zrilić. Pravni poslovi oko eksproprijacije i financijski problemi odgodili su nastavak radova. Tek 9. kolovoza 1930. objavljena je licitacija za radove rušenja kuća Marcetić i Tolja. U licitaciji su sudjelovale firme Mazzoni, Battara i Weidlich, a radovi su povjereni G. Battari, koji je i ranije bio zainteresiran za taj posao. Battara je pod nadzorom općinskog tehničkog ureda porušio kuće u vremenu od 1. prosinca 1930. do 10. siječnja 1931. Već je

[5] G. PRAGA, Il tempio di S. Donato in Zara, Archivio Storico per la Dalmazia, Vol. XII, Roma MCMXXXII.

[6] Zahvaljujem direktoru Hist. Arhiva A. Usmijaniju i dr Š. Peričiću koji su me upozorili na pronađeni materijal.

[7] Arhiv općine Zadar (pod talijanskom vlašću). Svezak: »Monumenti e Musei« pozicija: »Isolamento Tempio di San Donato«.

Pl. 1

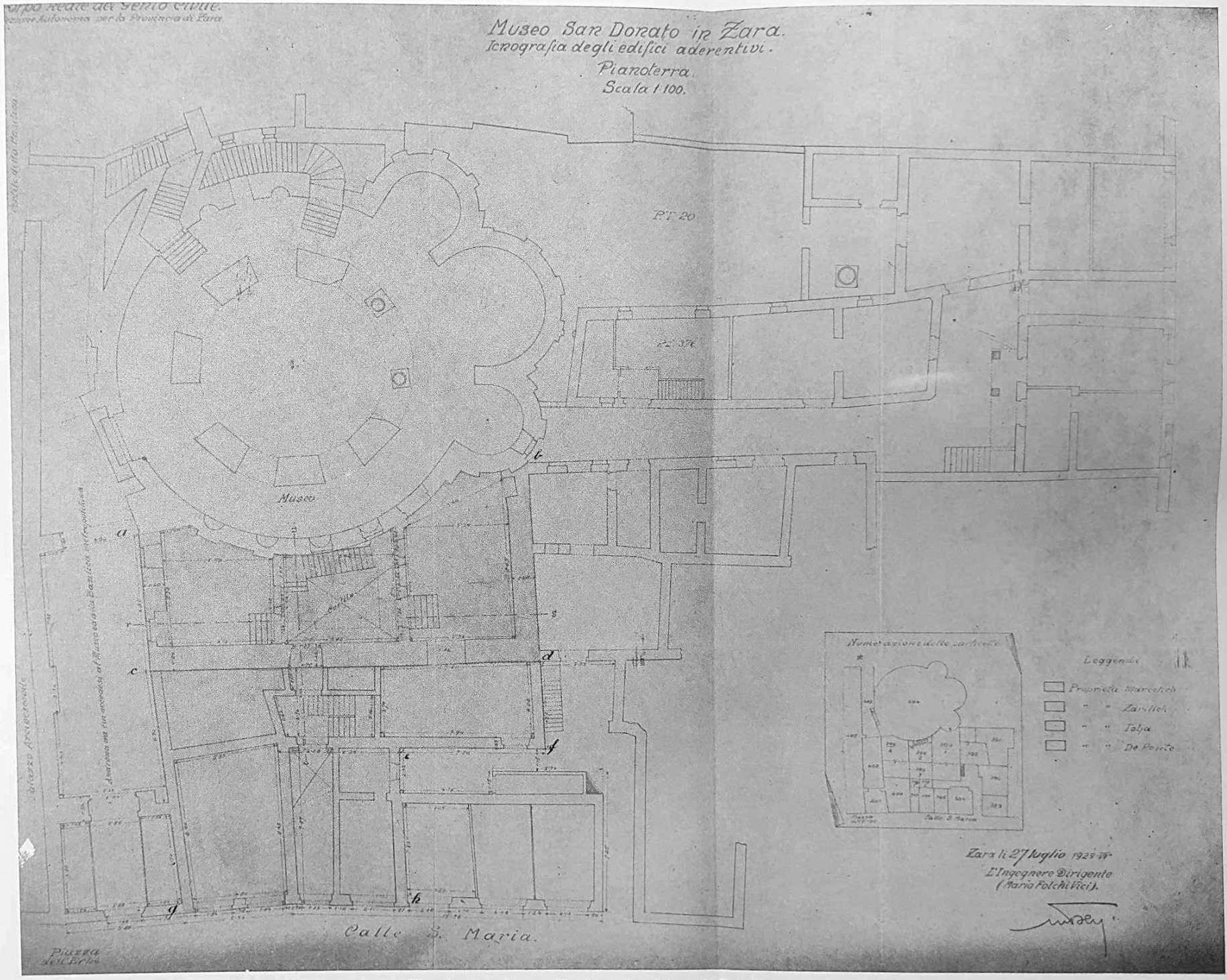

Pl. 1. Crkva sv. Donata i susjedne kuće. Tlocrt prizemlja. — Pianta 1. La chiesa di San Donato e le case adiacenti (pianta del pianterreno).

11. siječnja direktor Arheološkog muzeja Valenti zatražio od Općine da ostane daščana ograda radilišta da bi se provelo sniženje terena i otkrile ploče antičkog foruma. Taj se arheološki rad završio do početka ožujka. 9. III. 1931. datiran je dopis Muzeja Općini kojim se traži da se izradi ograda od kamenih stupića. Svečana predaja javnosti novouređenog Muzeja obavljena je 4. studenog 1931.[8]

Spomenuti projekt ima 9 nacrta. Od njih prvi prikazuje tlocrt u mjerilu 1:500 s naznakom kuća koje će se porušiti (T. VI). Različitom grafijom žute boje naznačeno je na trošak kojih državnih novčanih fondova. Osim spomenutih kuća predviđa se otkup i rušenje kaptolske zgrade sjeveroistočno od crkve sv. Donata i kapele nadbiskupske palače, koja je na visini prvog kata premošćavala pristup u narteks Sv. Donata. Zahvatom o kome je riječ porušena je samo kapela, a kaptolska zgrada nažalost nije porušena ni do danas. Drugi nacrt u istom mjerilu prikazuje sam projekt (T. VII). Važno je ustvrditi da se po njemu spomenuta prigradnja ne ruši, nego ostaje povezana sa Sv. Donatom.!

U nekoliko spisa koji se bave izoliranjem crkve sv. Donata ističe se dio kuće Marcetić koji se naslanja na crkvu sv. Donata. Njega se *zbog povijesne i umjetničke vrijednosti ne smije porušiti.*[9] U jednom se čak kaže da je bio »convento« crkve sv. Donata.[10] Jedino se u dopisu G. Battare od 29. X. 1929. citira neki dopis Arheološkog muzeja gdje se rušenje postavlja alternativno. O čuvanju odnosno rušenju tog dijela zgrade odlučit će se tek kad se otkriju zidovi. Iz istog dopisa doznaje se da se pomišljalo taj prostor adaptirati za potrebe Muzeja.[11] Postoji i Leporinijev projekt, po kome se prigradnja čuva kao dvorište između crkve i nove zgrade, koja se imala sagraditi do ulice. Ta zgrada, vjerojatno namijenjena Muzeju, zamišljena je u

[8] V. bilj. 4.

[9] U dopisu »Corpo Reale del Genio Civile, Sezione Autonoma per la Provincia di Zara, br. 2512 od 22. X. 1929. se kaže: ... »fabricato interno che per ragioni storiche ed artistiche non dovrà essere demolito«, u dopisu zadarske općine br. 444 od 21. I. 1930. stoji: »... parte del fabricato interno che deve essere risparmiato«, u dopisu ankonitanske »Soprintendenze« za spomenike br. 192/91 od 3. II. 1930. piše: »... fabricato antico che sarà risparmiato«, poduzetnik G. Battara piše 16. X. 1930: »... esclusa la posteriore addossata al tempio di San Donato e delimitata dal cortile interno«.

[10] Dopis Arheološkog muzeja (Museo Nazionale) br. 196 od 23. VII. 1930: »... prevede la parziale demolizione della casa Marcetic e cioè la parte prospiciente la Via S. Maria e quella parte postica fino a dove ragiunge il più antico edificio addossato al Tempio di cui era il convento« ....

[11] »... é prevista la sistemazione della parte posteriore del fabbricato Marcetich. La conservazione di questa parte dell'edificio dipenderà però dal carattere della facciata e della architettura della stessa che presentemente non é possibile vedere. Se la parte posteriore dell'edificio si dovesse mantenere nel suo insieme per la sistemazione della medesima potrebbe esser impiegata una buona parte del materiale residuato dalla demolizione del corpo anteriore del fabbricato ..... Nell'ipotesi che il corpo di fabbrica aderente al Tempio dovesse essere demolito...«

znatno manjem volumenu od dijela kuće Marcetić koja se imala srušiti (T. VIII).

Prigradnja crkve sv. Donata ipak je porušena, a da o tome nismo našli ni spomena, a kamoli neki zapisnik. Čini se da je odluka donesena za vrijeme Battarinih radova. Na novom projektu uređenja okoliša Sv. Donata koji je izradio arh. Leporini god. 1931. nije nacrtana prigradnja, a nacrtane su one lažne lezene koje sam na početku spomenuo (sl. 3). Inače Leporini je zadržao prijedlog starijeg

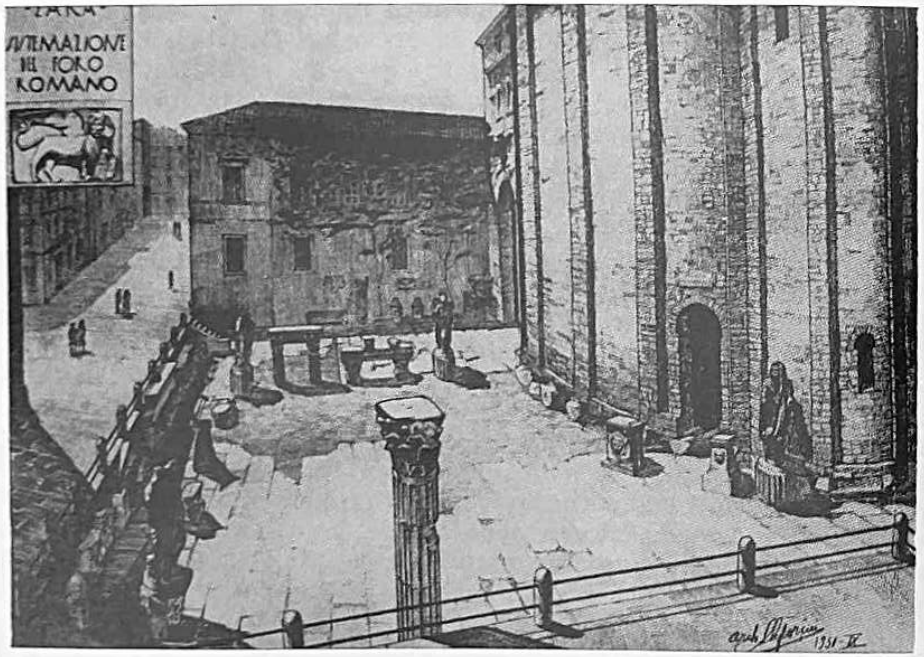

Sl. 3. Novi projekt arh. Leporinija za izoliranje crkve sv. Donata. — Fig. 3. Il nuovo progetto dell' architetto L. Leporini per l'isolamento della chiesa di San Donato.

projekta da se poruši kaptolska zgrada i probije ulica do zvonika katedrale (sl. 4).

U prvom projektu (od 27. srpnja 1929.) među nacrtima nalaze se četiri tlocrta i dva presjeka koje je izradio neki Strikić,[12] a prikazuju kuću Marcetić u mjerilu 1:100. Na njima je ružičastom bojom označen dio kuće koji će se srušiti, a sivoplavom dio koji će biti pošteđen, tj. prigradnja o kojoj je riječ. (Pl. 1 i T. IX). Prigradnja je tada obuhvaćala malo nutarnje dvorište i dva krila kuće Marcetić. U to dvorište otvarala su se četiri naknadno probijena prozora na

[12] Na jednom nacrtu nalazi se potpis olovkom: »Disegnatore Strichich, Genio Civile«. Nacrti su se sačuvali u dvije ozalit-kopije.

južnom zidu crkve (T. X, XI). Tri strane prigradnje imaju slijedeće dimenzije: jugozapadni zid dug je 19,70 m, sjeverozapadni, do narteksa Sv. Donata 6,85 m, a jugoistočni do apside 10,30 m. Zidovi su u prizemlju debeli 1,20 m, dakle deblji od perimetralnih zidova crkve. Na većoj su visini tanji. Tako na visini prvog kata kuće iznose 1,08 m, na visini drugog jugozapadni 1,02 m, sjeverozapadni 0,88 m, a treći 0,82 m. Tu se primjećuje da je jugozapadni zid nešto stanjen prema južnom uglu. Na trećem katu kuće zidovi su nepravilno sta-

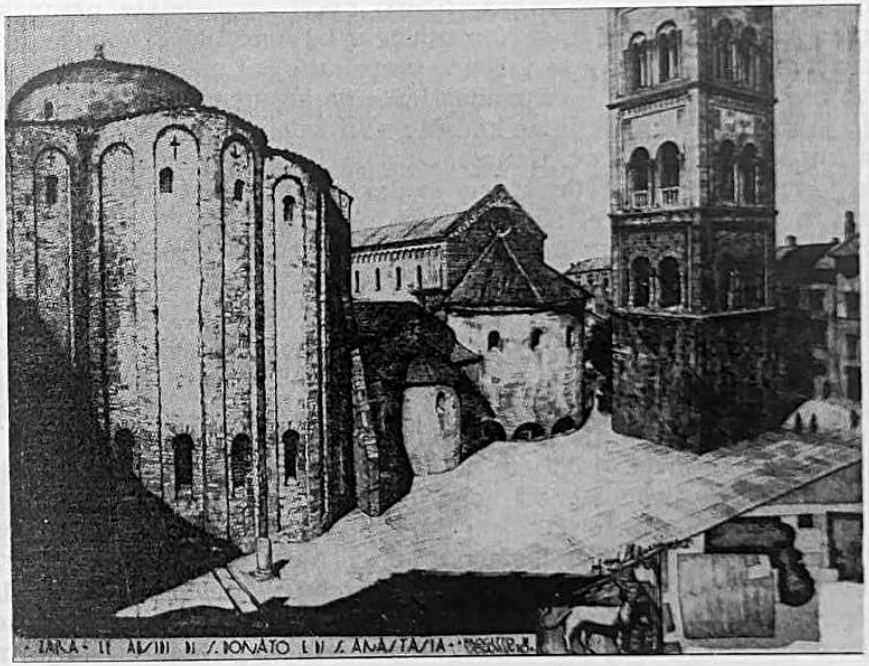

Sl. 4. Novi projekt arh. Leporinija za izoliranje apsida crkve sc. Donata, te apside i zvonika katedrale. — Fig. 4. Il nuovo progetto dell' architetto L. Leporini per l'isolamento delle absidi della chiesa di San Donato, e per l'isolamento dell'abside e del campanile della cattedrale.

njeni, a u potkrovlju sasvim su tanki. Stječe se dojam da su zidovi na trećem katu i potkrovlju novi, jednako kao i oni zidovi koji su formirali dva krila kuće. U tlocrtu prizemlja primjećuje se na sjeverozapadnom zidu jedan prozor koji se nalazi unutar šireg otvora, što bi ukazivalo na originalna ulazna vrata u prigradnju. Niša na mjestu gdje jugoistočni zid dodiruje apsidu također ukazuje na stariju fazu zidanja. Krov kuće Marcetić bio je nešto niži od galerije Sv. Donata, tako da bifore koje je obradio Smirich ostaju iznad sačuvanih zidova prigradnje. Postavlja se pitanje u kolikoj su mjeri uopće bili sačuvani originalni zidovi. Da su u prizemlju originalni

osim spomenutih otvora, svjedoči i jedna fotografija temelja koja je snimljena za vrijeme nekog istraživanja prije prvog svjetskog rata. U temeljima su uzidani antički fragmenti, jednako kao u temeljima Sv. Donata (T. XII, 1, 2). Od trećeg kata naviše vjerojatno ne pripadaju originalnom zidanju. Čak se može postaviti i takva hipoteza da ta prigradnja nije nikada izvedena u čitavoj visini Sv. Donata i da bifore nisu bile nikada u funkciji koja im je bila namijenjena, pa da su bile zazidane odmah nakon što su bile sagrađene. To je malo vjerojatno. Vjerojatnije je mišljenje Jacksonovo i Smirichevo. U prilog njemu govori i prikaz (tlocrt) crkve sv. Donata na maketi Zadra iz XVI. st. u Pomorskom muzeju u Veneciji.[13] Tamo je jasno označena prigradnja, u to vrijeme vjerojatno još u funkciji. U prilog tom mišljenju govori i sačuvana žbuka na stranama otvora. Prigradnja je nastala još u vrijeme kad je način zidanja bio potpuno jednak načinu zidanja crkve sv. Donata. Nastala je dakle neposredno nakon što je crkva bila sagrađena; ona se dakle može smatrati skoro originalnim dijelom crkve. No, može se pretpostaviti da je crkva bila prvotno sagrađena bez prigradnje s lezenama do visine krova (kako je rekonstruirano) i da su nakon kratkog vremena naknadno lezene uništene kad su zbog prigradnje otvorene bifore . . .

Pretpostavimo da su se ta pitanja i dileme nametali onima koji su odlučili da se poruše ostaci prigradnje, ali ih to ne ispričava što su tako brzopleto ostvarili tu zamisao. Čini se da je nalaz znatne površine originalnih ploča antičkog foruma (T. XIII) bio presudan za tu odluku. No prije te odluke trebalo je, razumije se, zidove detaljno istražiti. To je propušteno i naša je generacija istraživača stavljena pred gotov čin. Propust se ne da nadoknaditi. Rekonstruirati prigradnju na temelju samih nacrta bilo bi neprihvatljivo. God. 1970. otvorene su velike bifore, a ustanovljen je i rekonstruiran još jedan lučni otvor, za koji nisu znali ni Jackson ni Smirich (T. XIV). Ti otvori nisu danas u izvornoj funkciji i nameće se pitanje kako ih dalje tretirati. Kao poticaj za dalja razmišljanja nek posluži ovaj zapis.

[13] I. PETRICIOLI, Maketa Zadra u Pomorskom muzeju Venecije, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru, 2 (1956—57), str. 117.

L'ISOLAMENTO DELLA CHIESA DI SAN DONATO IN ZADAR EFFETTUATO NELL'ANNO 1930—1931.

(Riasunto)

Dall'autunno del 1930 alla primavera del 1931 fu effettuato l'isolamento della chiesa di San Donato, allora sede del Museo archeologico di Zadar. Per tale isolamento furono demolite alcune case d'abitazione e precisamente quelle poste a sud ovest di tale edificio con il pregio della messa in evidenza di una parte del lastricato del foro romano.

Con tale ripristino però fu demolita una parte accessoria del monumento in questione, precisamente un annesso eretto o durante o immediatamente dopo la costruzione della chiesa di San Donato.

L'esistenza di tale annesso fu constatata da T. G. Jackson, mentre G. Smirich ne approfondì la conoscenza. Sull'isolamento della chiesa per lungo tempo non vi furono notizie scritte più ampie, ne tanto meno si conosceva dove poteva essere custodita la relativa documentazione. Solo poco tempo fa vennero trovate, presso lo studio dell'architetto Leporini di Roma, alcune fotografie e presso L'Archivio di stato di Zadar alcuni pregevoli disegni architettonici, il progetto urbanistico nonchè una copiosa corrispondenza tra gli Enti interessati a tali lavori.

L'Autore pubblica, per la prima volta, questa documentazione. Dai dati in essa contenuti si vede che si aveva allora cura di questa costruzione accessoria e non si sa quindi del perchè si sia desistito da tale conservazione, distruggendo questo annesso tanto interessante della chiesa di San Donato.

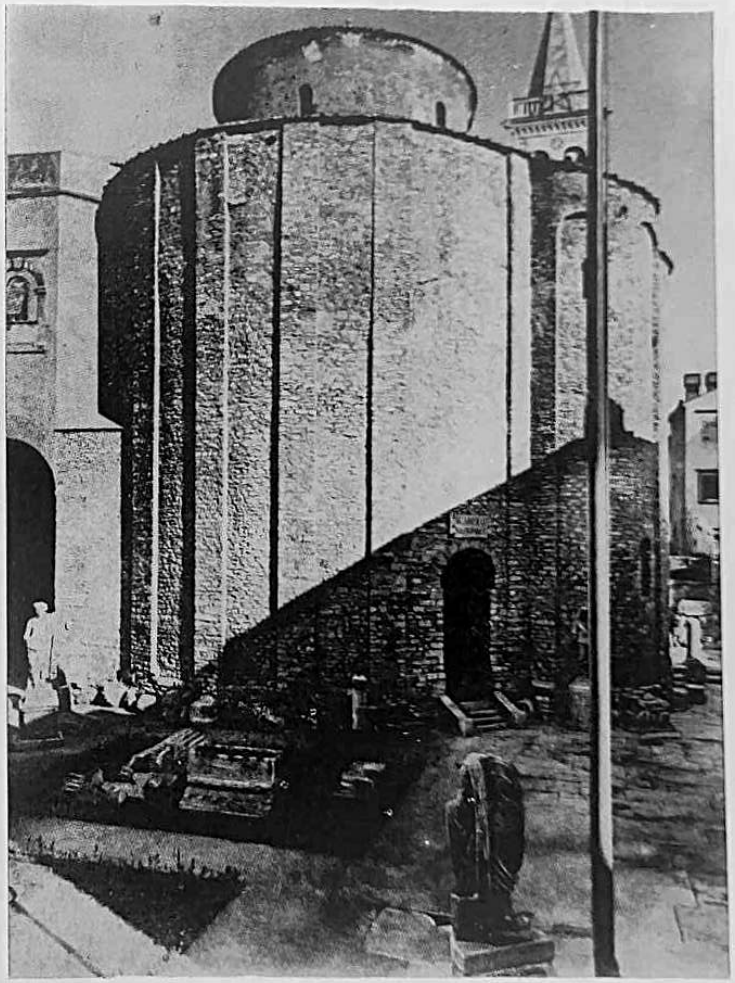

T. I Crkva sv. Donata nakon izoliranja god. 1931. — T. I La chiesa di San Donato dopo l'isolamento.

T. II Stambene kuće Marcetić i Tolja ispred crkve sv. Donata — T. II Le case Marcetić e Toglia davanti alla chiesa di San Donato.

T. III Crkva sv. Donata prije izoliranja. Lijevo dio nadbiskupske palače, desno kuća Marcetić. — T. III La chiesa di San Donato prima dell' isolamento. A sinistrauna parte dell'arcivescovado, a destra la cosa Marcetić.

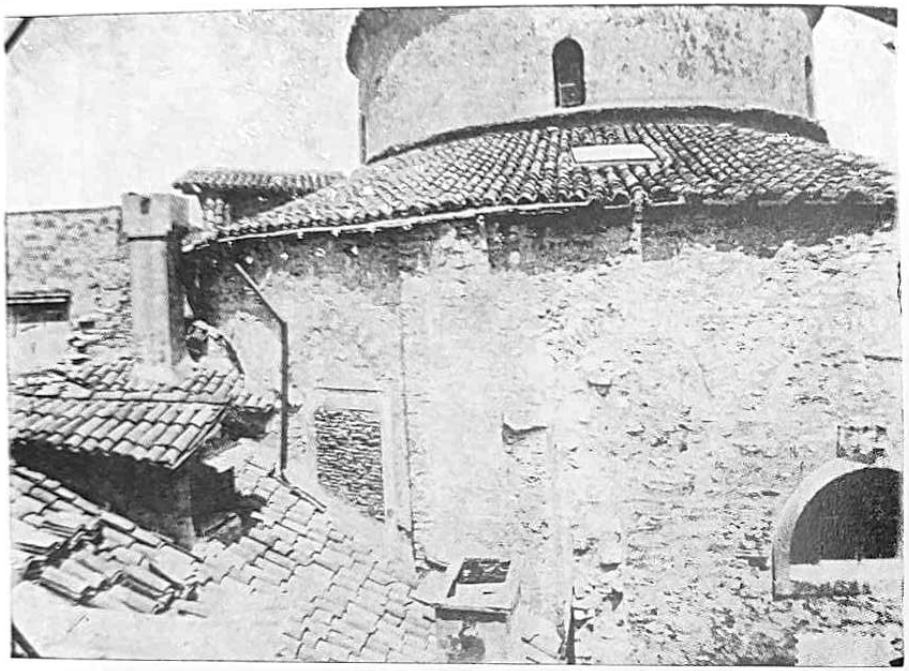

T. IV Crkva sv. Donata, zazidani otvori na katu. Fotografija prije prvog svjetskog rata. — T. IV La chiesa di San Donato. Le aperture murate del matroneo, fotografate prima della Prima guerra mondiale.

T. V Crkva sv. Donata, vrata na I katu narteksa uništena u radovima izoliranja. — T. V La chiesa di San Donato, le porte del nartece al primo piano, distrutte nei lavori dell'isolamento.

T. VI Plan izoliranja crkve sv. Donata. Kuće određene za rušenje (tlocrt). — T. VI Il piano dell'isolamento di San Donato. Le case determinate per la demolizione (pianta).

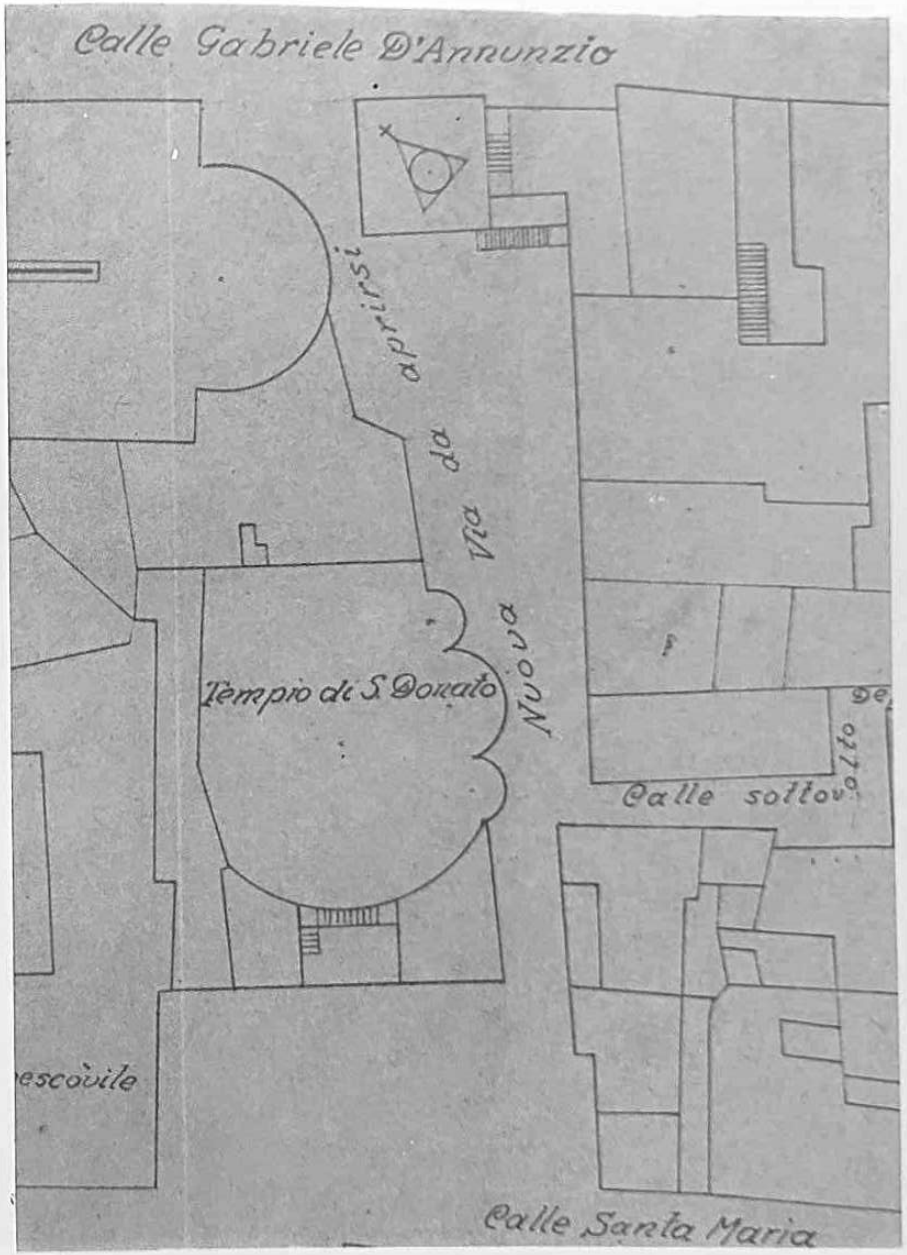

T. VII Prvotni projekt izoliranja crkve sv. Donata (tlocrt). — T. VII Il primo progetto dell'isolamento della chiesa di San Donato (pianta).

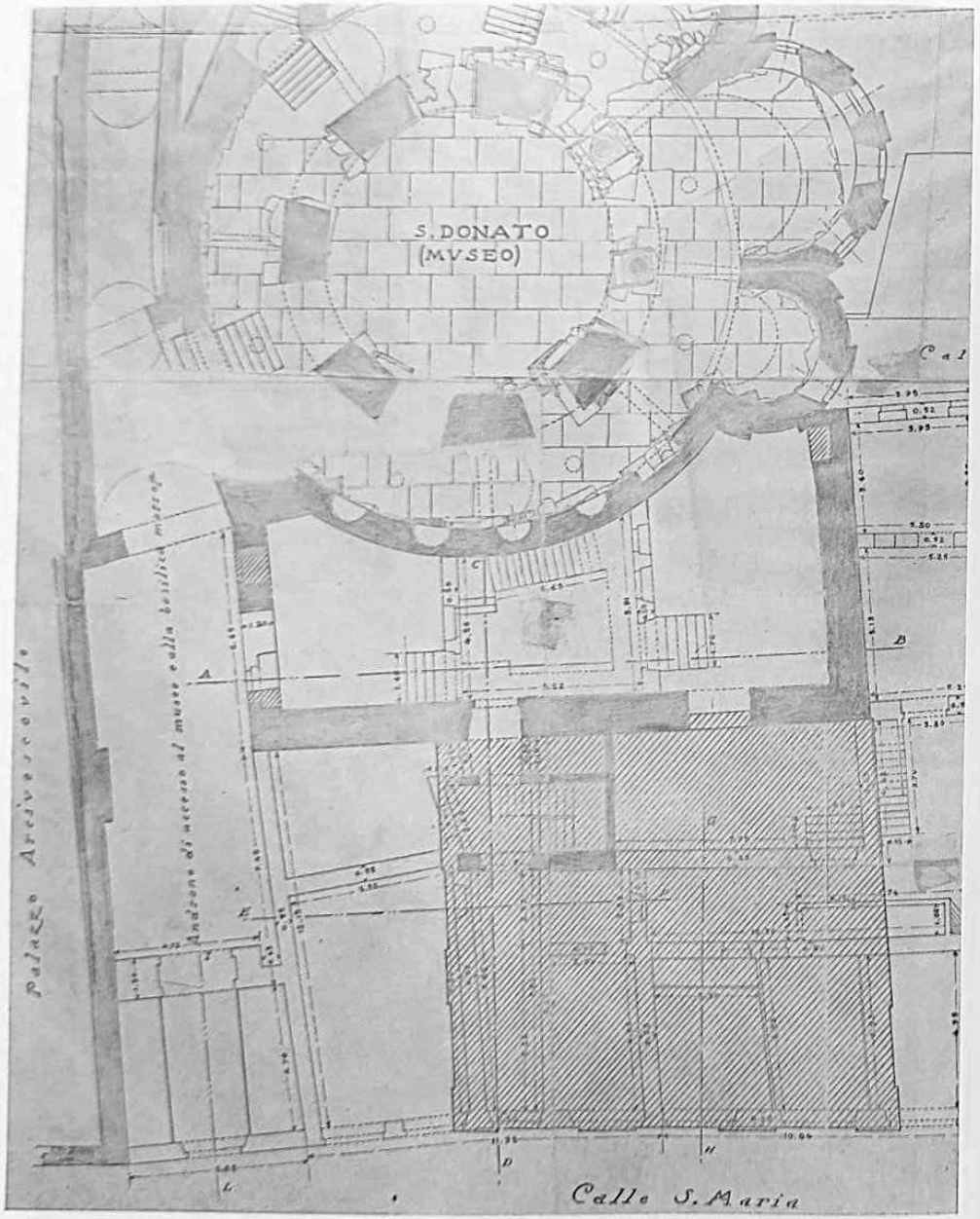

T. VIII Prvotni projekt arh. Lepornija za uređenje okoliša crkve sv. Donata. — T. VIII Il primo progetto dell'architetto L. Leporini per l'ambiente davanti alla chiesa di San Donato.

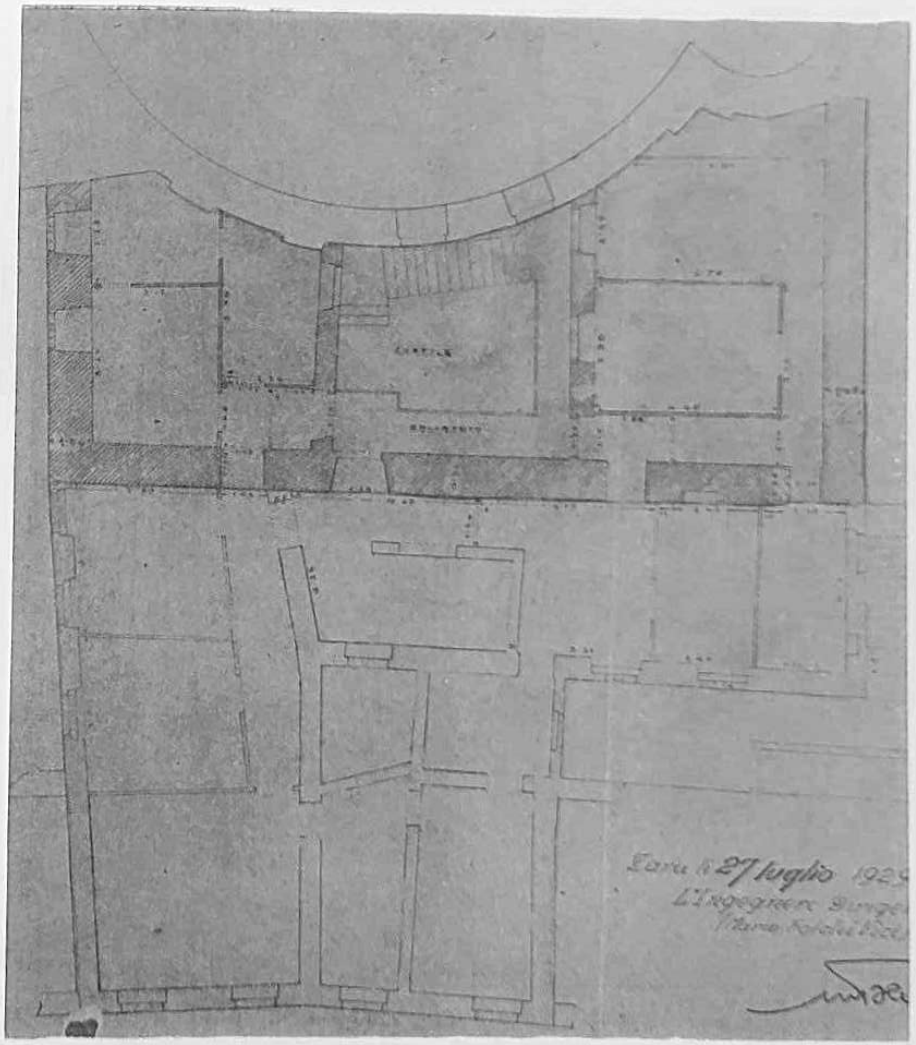

T. IX Tlocrt prvog kata kuće Marcetić ispred crkve sv. Donata. — T. IX Pianta del primo piano della casa Marcetić davanti alla chiesa di San Donato.

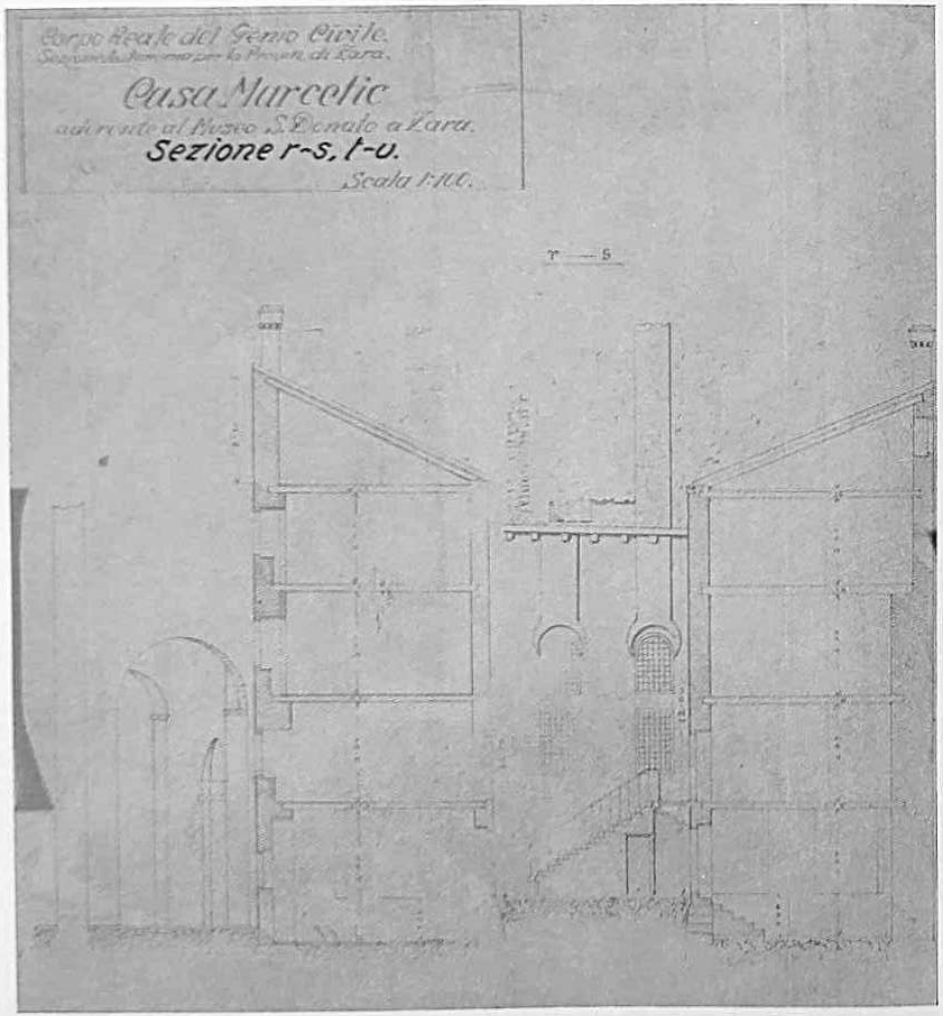

T. X Presjek kroz prigradnju crkve sv. Donata. — T. X Spaccato dell'annesso della chiesa di San Donato.

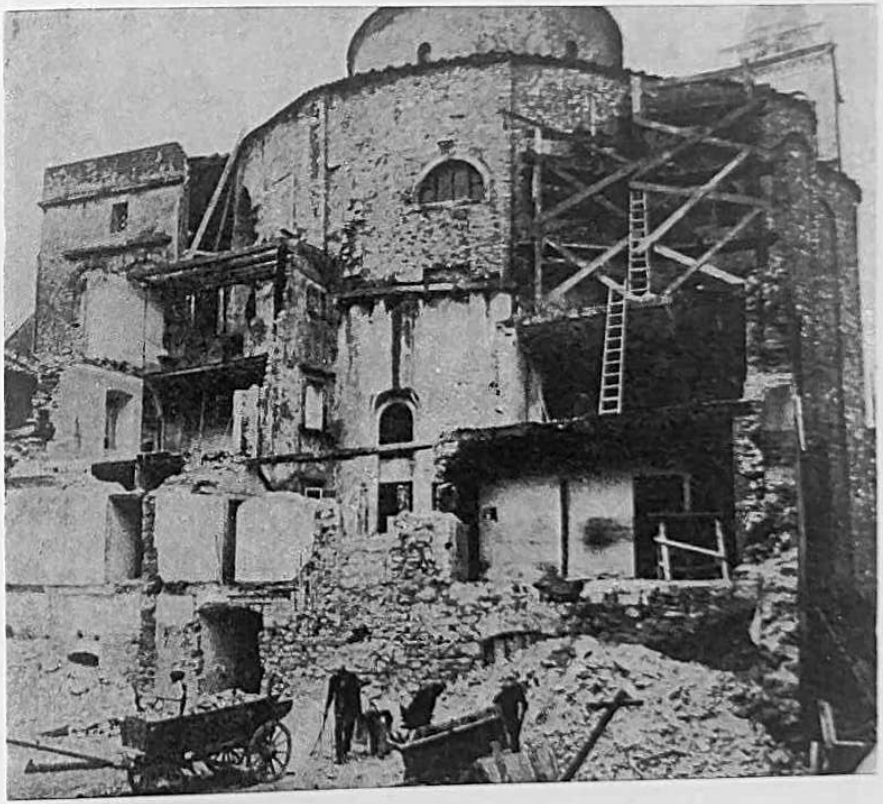

T. XI Kuća Marcetić za vrijeme rušenja. — T. XI La casa Marcetić durante la demolizione.

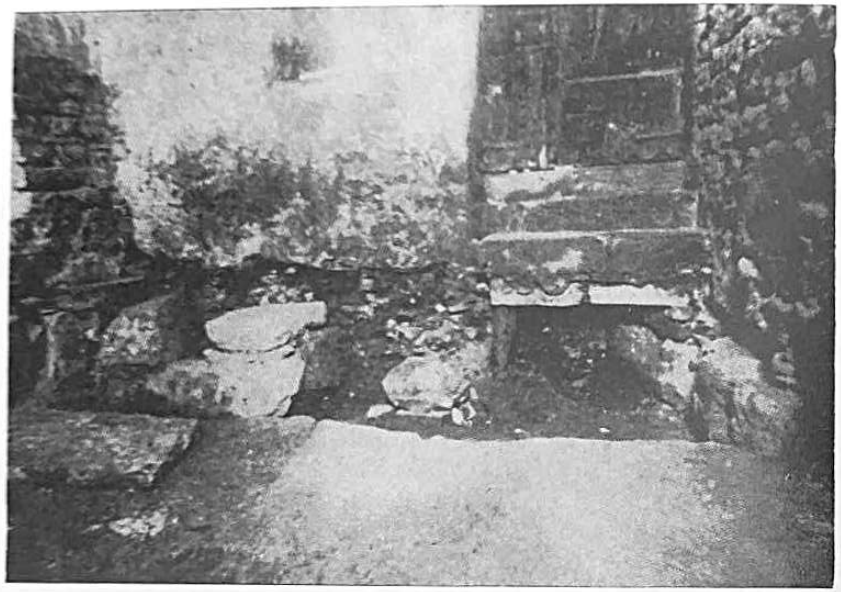

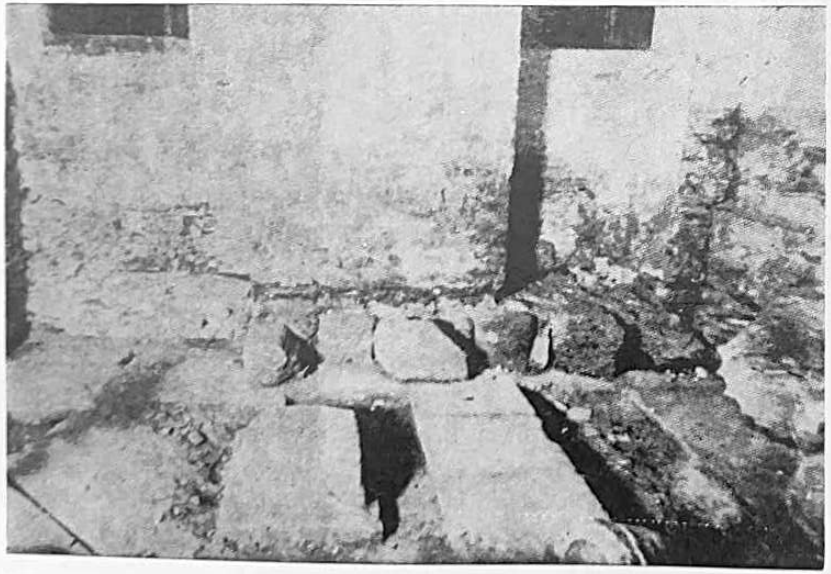

T. XII, 1. Temelji jugoistočnog zida prigradnje crkve sv. Donata; 2. Temelji sjeverozapadnog zida prigradnje crkve sv. Donata. — T. XII, 1. Fondamento del muro SE dell'annesso della chiesa di S. Donato; 2. Fondamento del muro NW dell'annesso della chiesa di S. Donato.

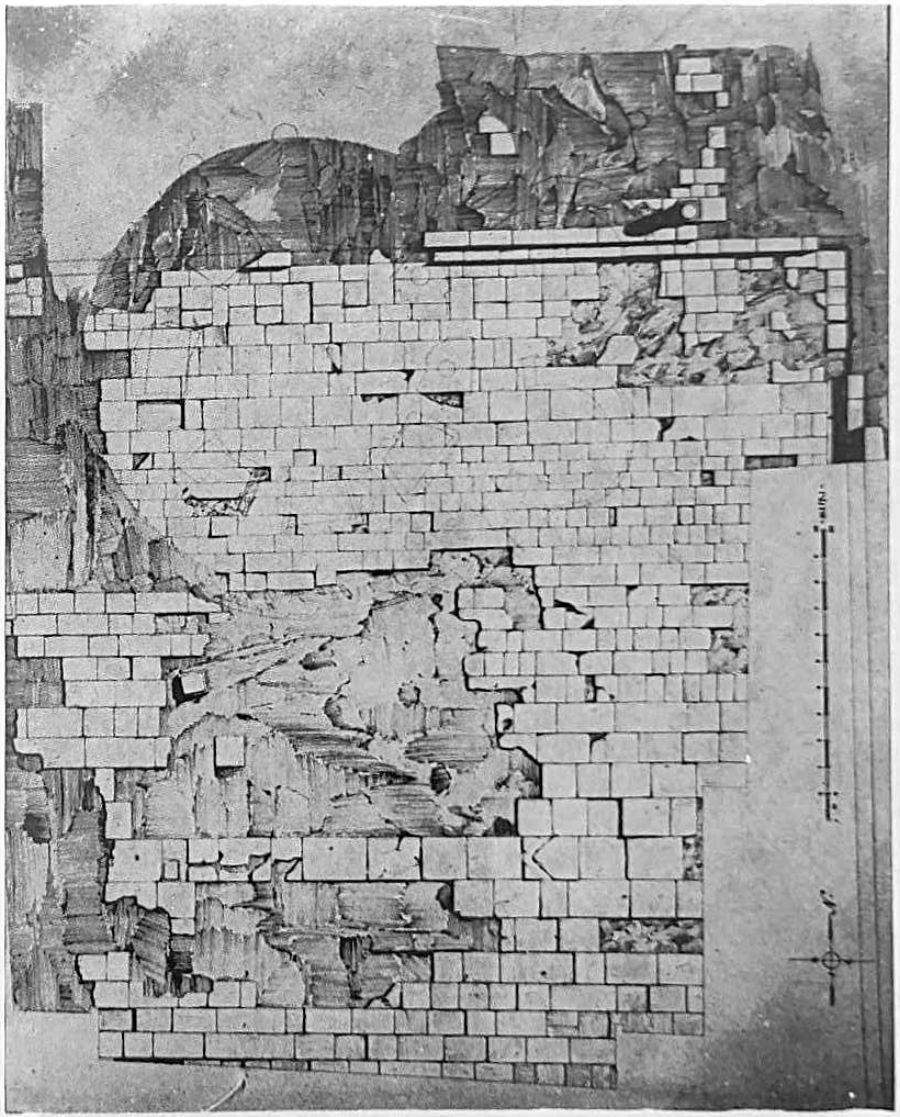

T. XIII Otkrivene ploče antičkog foruma u Zadru. Crtež arh. Leporinija. — T. XIII Lastricato del foro romano a Zadar. Disegno dell'architetto L. Leporini.

T. XIV Crkva sv. Donata nakon 1972. god. — T. XIV La chiesa di San Donato dopo il 1972.

Pavuša VEŽIĆ (Zadar)

RANOSREDNJOVJEKOVNA CISTERNA EPISKOPALNOG KOMPLEKSA U ZADRU

Svi su najstariji episkopalni kompleksi u nas stjecanjem povijesnih okolnosti doživljavali stalne, što veće ili što manje promjene ili potpuna razaranja. Mnogi elementi njihove negdašnje cjelovitosti izgubili su ne samo svoj prvotni oblik nego i funkciju. Tako se dogodilo i s cisternom zadarskog episkopalnog kompleksa, koji, inače, vuče svoju osnovu još iz pradavnih starokršćanskih dana[1] i koji po toj osnovi i po sačuvanom kontinuitetu života ide u red najvrednijih građevinskih cjelina takve vrste u nas.

Ranosrednjovjekovna cisterna, o kojoj će ovdje biti riječi, do sada je bila nepoznata u episkopalnom sklopu. U povijesnim izvorima, međutim, ostala je zabilježena u dokumentu iz godine 1092.[2] U nacrtima nadbiskupske palače iz 19. stoljeća[3] prvi je put arhitektonski dokumentirana, ali ne cjelovito. Tada se nije znalo da je to negdašnja cisterna. Ni stariji pisci o njoj uopće ne govore, a noviji je tek posredno spominju. Tako I. Petricioli, govoreći o osobinama načina gradnje krajnje podrumske prostorije u nadbiskupskoj palači, a to je cisterna, ispravno datira vrijeme njenog nastanka.[4] S. Antoljak, na temelju spomenutog povijesnog izvora, potvrđuje da je nadbiskupska palača imala svoju cisternu, ali se ni tada još ne zna gdje se ona nalazi.[5]

Zahvaljujući tek nedavno obavljenim građevinskim radovima na uređenju podrumskih prostorija nadbiskupske palače, g. 1977. bilo je moguće svratiti veću pozornost na njihovu konstrukciju, izvršiti prijeko potrebna sondažna istraživanja i dokumentirati rezultate koje

[1] N. KLAIĆ — I. PETRICIOLI, Zadar u srednjem vijeku do 1409, Prošlost Zadra, sv. 2, Zadar 1976, str. 118.

[2] J. STIPIŠIĆ — M. ŠAMŠALOVIĆ, Codex diplomaticus, sv. 1, Zagreb 1967, str. 200.

[3] Historijski arhiv u Zadru, Nacrti građevinskih objekata, II.

[4] I. PETRICIOLI, Lik Zadra u srednjem vijeku, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 11—12, (Grad Zadar — presjek kroz povijest), Zadar 1966, str. 194.

[5] S. ANTOLJAK, Zadar u vrijeme hrvatskih narodnih vladara, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, sv. 14—15, Zadar 1976, str. 34.

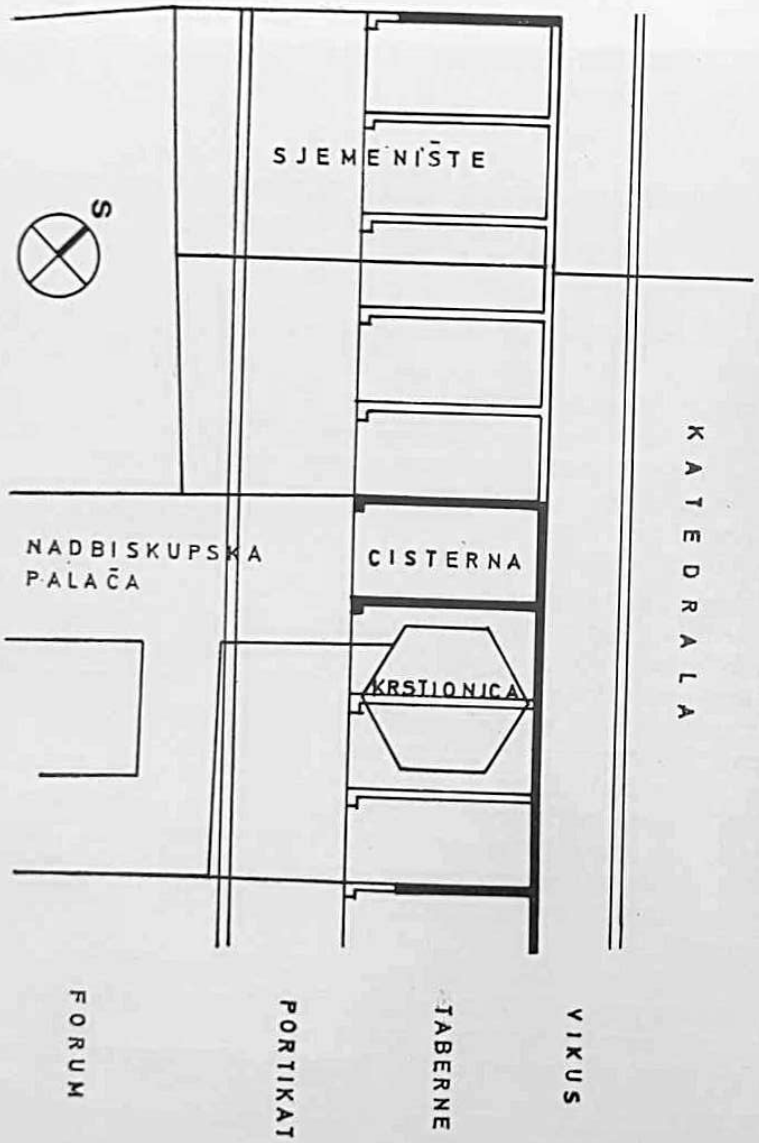

Sl. 1. Položaj ranosrednjovjekovne cisterne episkopalnog kompleksa u Zadru u odnosu na raspored taberni na antičkom forumu, mj. 1:500. — Fig. 1. Position de la citerne du haut moyen âge dans le complexe du Palais épiscopal par rapport à la disposition des tabernes antiques, échelle: 1:500.

su ona dala. Istraživanja su obavljena u sklopu sanacionog zahvata koji je pod nadzorom Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zadru provela Uprava zadarske nadbiskupije. Zavod je obavio cjelovito dokumentiranje nalaza i izradio svu dokumentaciju u vezi s njima.

Ranosrednjovjekovna cisterna u episkopalnom kompleksu u Zadru izgrađena je točno u prostoru jedne rimske taberne, u sjevernom nizu taberni, na forumu (slika 1). Ta činjenica potvrđuje jedno već davno uočeno pravilo, tj. da je antički ulični raster ostavio trajne

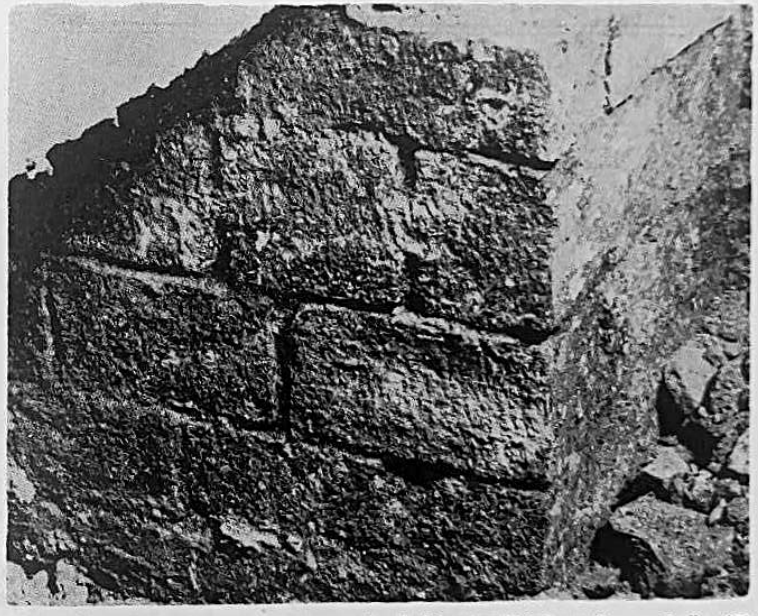

Sl. 2. Zid antičke taberne otkriven u hodniku nadbiskupske palače (Zavod za zaštitu spomenika kulture u Zadru). — Fig. 2. Mur d'une taberne antique découvert dans le couloir du Palais épiscopal. (Institut de conservation des monuments historiques de Zadar).

međe svim kasnijim određivanjima uličnih pravaca grada[6] i duboko se odrazio i na globalne urbanističke zahvate kasnijih epoha i na, evo na forumu, lociranje pojedinih objekata unutar gradskih blokova.[7] U ovom konkretnom primjeru impresionira trajnost jednog malog prostornog rješenja, koje je unatoč svim interpolacijama i aplikacijama te stalnom mijenjanju namjene sačuvalo svoju mjeru. Zato će u ovom radu pozornost biti primjereno poklonjena svim fazama ove prostorije, od taberne do drvarnice, naravno u onolikoj mjeri u kolikoj su te faze dokučive na sadašnjem stupnju istraženosti.

[6] I. PETRICIOLI, Zadar, urbanistički razvoj luke, Likovna enciklopedija, sv. 4, Zagreb 1966, str. 591.

[7] I. PETRICIOLI, I piu antichi edifici cristiani a Zadar (Zara), Arheološki vestnik, sv. 23, Ljubljana 1972, str. 333—334.

Taberne na zadarskom forumu napravljene su u prvom stoljeću nove ere. Njihov je niz s istočne strane trga već odavno poznat, dok je onaj sa sjeverne strane tek nedavno ustanovljen na temelju novijih arheoloških otkrića.[8] Jedno od njih otkriveno je godine 1971. kada je u hodniku nadbiskupske palače pronađeno i istraženo čelo jednog zida[9] (slika 2). Sada je taj isti zid otvoren i s druge strane, gdje je ustanovljeno da je sačuvan vrlo visoko, preko 2 m visine (slika 4 i planovi 1 i 2, A). Zapravo se gubi pod oblinom

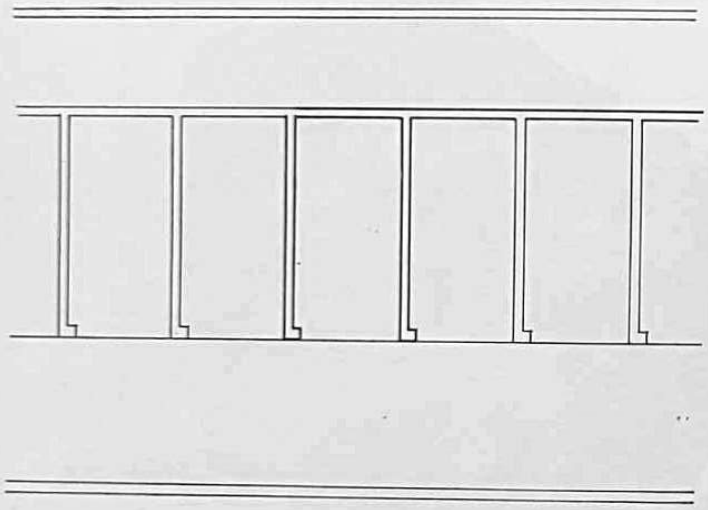

Sl. 3. a) Taberna u kojoj je izgrađena ranosrednjovjekovna cisterna, mj. 1:400. — Fig. 3. a) Taberne où on avait construit la citerne au haut moyen âge, échelle: 1:400.

novijeg svoda u prostoriji ispred taberne i vjerojatno se nalazi u jednom dijelu prvog kata palače na ovom mjestu. Njemu nasuprotni zid, sa zapadne strane, također je otkriven prilikom ovogodišnjih radova na uređenju podruma palače. Sámo čelo zida taberne, na žalost, nije tako dobro sačuvano kao na ranije opisanom zidu, ali je sâm zid, vjerojatno, jednako visoko očuvan. Oba su građena u finoj, *opus quadratum* - tehnici, istovjetnoj tehnici tabernâ u istočnom nizu. I dimenzije su zidova iste: 45 cm širina zida, 90 cm širina čela zida, 60 cm širina bočne stranice čela zida.

Ovim je otkrićem arheološki ustanovljena i definirana šesta taberna u sjevernom nizu, u smjeru od zapada prema istoku (slika 3). Njene su dimenzije 11,20 x 5,40 m (bez debljine zidova). Ispred taberne nalazi se portikat foruma, ali je njegov pločnik na ovom mje-

[8] M. SUIĆ, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976, str. 157.
[9] Zavod za zaštitu spomenika kulture u Zadru, Planoteka, nacrti nadbiskupske palače.

stu uništen, a niveleta spuštena za oko 40 cm. Sonda u podu prostorije ispred taberne pokazala je živac izravno ispod pločnika poda (planovi 1 i 2, sonda 1).

Godine 1974, prilikom radova na preuređenju Sjemeništa »Zmajević«, otkriven je još jedan podatak koji se odnosi na sjeverni niz taberna zadarskog foruma. Riječ je o zapadnom zidu prve taberne, o onome na koji se kasnije utemeljio zapadni zid Sjemeništa. Radovima, koje je također nadgledavao Zavod za zaštitu spomenika,

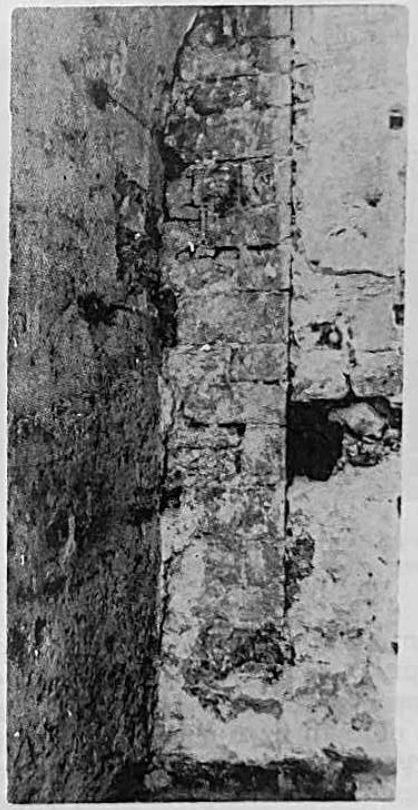

Sl. 4. Zid antičke taberne otkriven u podrumu nadbiskupske palače. — Fig. 4. Mur de la taberne antique découvert dans les caves du Palais épiscopal.

ustanovljeno je tada da zid ne teče do gornje linije portikata, već je kraći. Od sjevernog do južnog ugla zid je dug svega oko 10 m, umjesto 11,65 m. Južni mu je ugao završen pravilno zidanim završetkom u tehnici sličnoj svim ostalim zidovima taberni (slika 1).

Posljednjim radovima u podrumima nadbiskupske palače bilo je moguće detaljnije proučiti dio južnog zida stare zadarske katedrale, koji je vidljiv u sondi na sjevernom zidu cisterne (planovi 1 i 2, sonda 3). Sonda je u ovoj prilici proširena, čime je otkrivena veća površina zida, a time je jasnije utvrđena tehnika njegove vanjske obrade. Po svom karakteru ona ukazuje na starokršćansko gra-

diteljstvo. Naime, zid je sav fugiran tzv. »ucrtanim fugama«. To su relativno široke i nepravilne sljubnice u koje se nakon nabacivanja žbuke užljebljuju pravilni i uski žljebovi. Ovakav način obrade zidova ustanovljen je na svim starokršćanskim građevinama u Zadru: npr. na bazilici sv. Tome, na sakristiji katedrale, na gradskim bedemima iz tog vremena itd.[10] Na temelju toga može se zaključiti da je ovaj zid nastao na starijem, začelnom zidu taberne i u starokršćanskom vremenu. U njemu se nalazi zazidan otvor, utvrđen u sanacio-

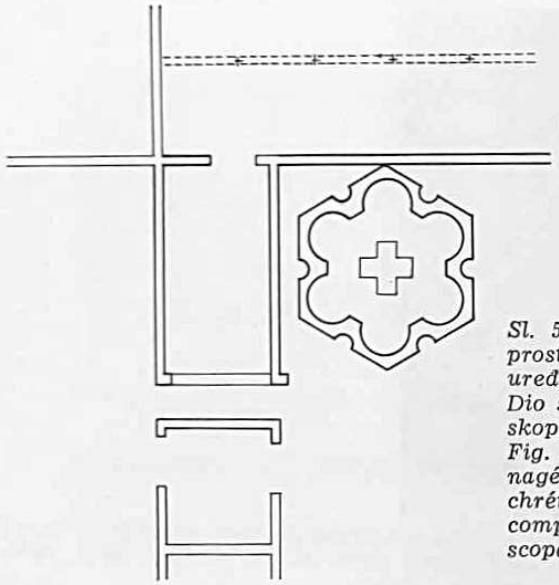

Sl. 5. b) Starokršćanska prostorija nastala preuređenjem taberne; c) Dio starokršćanskog episkopija, mj. 1:400. — Fig. 5. a) Taberne aménagée en pièce protochrétienne; c) Partie du complexe du Palais épiscopal protochrétien, éch. 1:400.

nim zahvatima na ovom prostoru nakon posljednjeg rata i pripisan sustavu komuniciranja na forumu[11] (plan 1, B). Čini se, međutim, da je on nastao kasnije, u vrijeme gore opisanog zida, a taj je zajednički staroj katedrali i nekom objektu uz nju. Da otvor ne pripada tabernama, potvrđuje i asimetričnost njegova odnosa prema uzdužnoj osi taberne. Naime, on se gotovo sav nalazi u istočnoj polovici taberne. Uz to prolazi na forum na njegovoj istočnoj strani imaju punu širinu u cijeloj svojoj dužini, dok je ovdje profil sužen ovim otvorom na jednoj strani i čelom zida taberne na drugoj strani. Očito je da to nije bio ni bočni ulaz u katedralu, jer je pred njim, kao što smo vidjeli, stajala taberna s visoko sačuvanim zidovima. Dakle, on je vodio u neku prostoriju koja se koristila antičkom tabernom (slika 5).

[10] Ovako obrađeni zidovi bili su izvorno ožbukani, a najstariji primjeri u nas nalaze se u Mogorjelu i Splitu (Đ. Basler, Arhitektura ranoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972, str. 30; J. Marasović, T. Marasović, S. Mc Nally, J. Wilkes, Dioklecijanova palača, sv. 1 Split 1972, str. 30—31).

[11] M. SUIĆ, n. dj., str. 162.

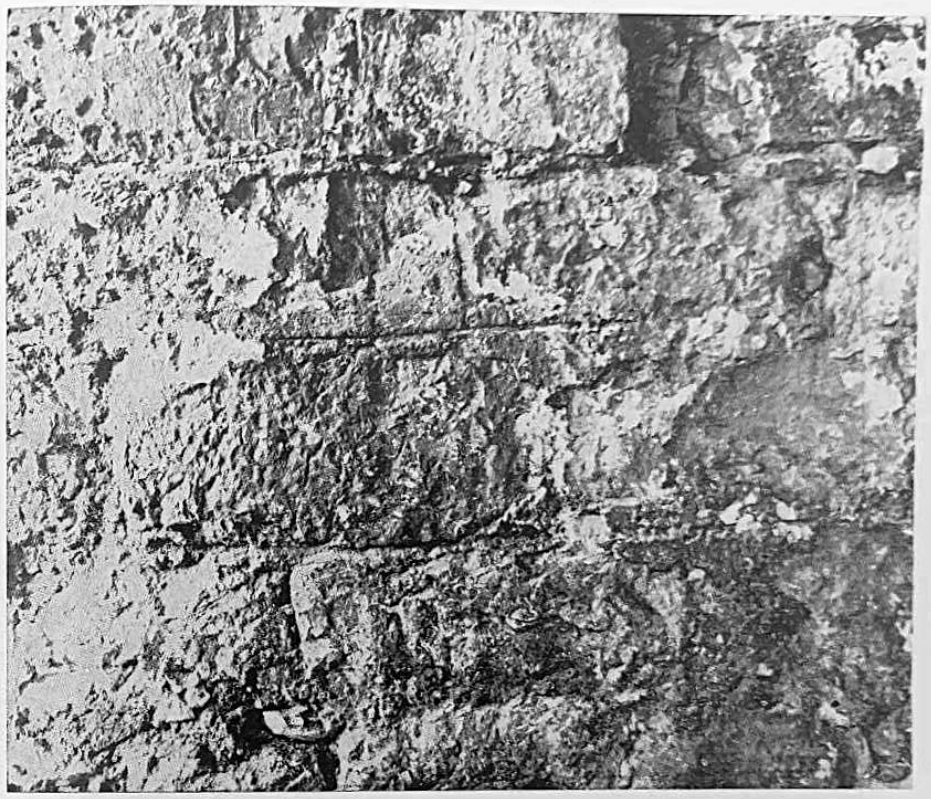

Sl. 6. Struktura i obrada sjevernog zida starokršćanskog episkopija. — Fig. 6. Structure et technique du mur nord du complexe épiscopal protochrétien.

Starokršćanskom vremenu treba pripisati i nastanak biskupske palače u Zadru. Upravo su ova posljednja istraživanja arheološki potvrdila i otkrila jedan dio te palače. Riječ je o krajnjoj prostoriji njenog zapadnog krila. Ono je izgrađeno u produžetku i u širini bivše taberne, ali fizički odvojeno od nje razmakom širokim oko 1,70 m. Prostorija se nalazi na dijelu portikata antičkog foruma, čiju niveletu negira dubinom temeljenja svojih zidova. Da li i visinom svog originalnog poda, nije moguće pouzdano ustvrditi.

Prostoriju zatvaraju tri zida debljine 45—50 cm, koji se spajaju pod pravim kutom. Na njima su sačuvani tragovi starokršćanske tehnike zidanja, prije svega obrade zida s »ucrtanim fugama« (slika 6) i način zidanja lukova. U sjevernom zidu nije bilo otvorâ, barem nisu ustanovljeni njihovi tragovi. U istočnom i zapadnom zidu, međutim, nalazili su se široki otvori s polukružnim lukovima od kamena. Od njih su ostali sačuvani samo segmenti građeni u karakterističnoj tehnici zidanja za ono vrijeme (planovi 1 i 2, C). Riječ je o

relativno fino tesanim kvaderima, radijalno složenim u približno pravilne polukrugove, kao na bazilici sv. Tome u Zadru.[12]

Četvrti zid prostorije nije arheološki ustanovljen, ali je ostao dokumentiran na planovima nadbiskupske palače iz 19. st. (slika 15). Prema rekonstrukciji položaja čini se da je utemeljen na pločniku zrcala foruma, uz same stube portikata s kojima je usporedno tekao.

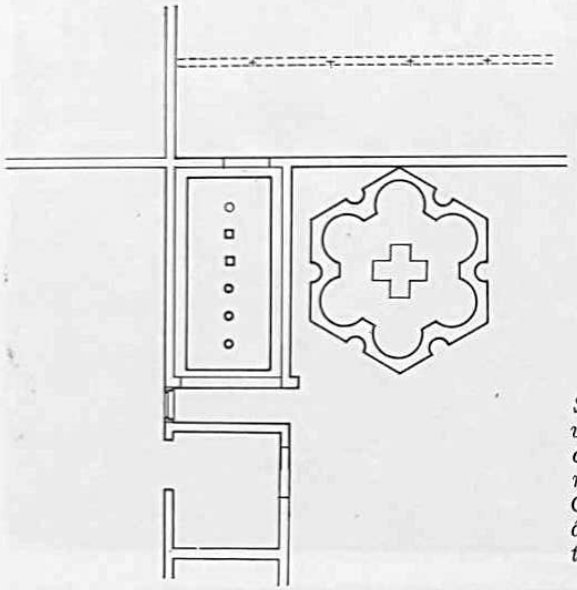

Sl. 7. d) Ranosrednjovjekovna cisterna izgrađena u antičkoj taberni, mj. 1:400. — Fig. 7. d) Citerne du haut moyen âge construite dans la taberne antique, échelle: 1:400.

Cisterna je, već je rečeno, izgrađena u unutrašnjem prostoru bivše taberne. Njeni su zidovi jednostavno prigrađeni uz zidove taberne. Tada je zazidan otvor na južnom zidu katedrale, a dotada slobodni prostor između taberne i biskupske palače zatvoren je novim, cisterni suvremenim vratima, koja su također otkrivena za ovih istraživanja (slika 7).

Sama je cisterna, dakle, interpolirana u tabernu, čime je naslijedila njenu tlocrtnu formu i veličinu, umanjenu za debljinu zidova cisterne. Njene su dimenzije: dužina 9,60, širina 4,30 i visina 3,00 m. Po dužini je podijeljena u dva »broda«, međusobno odijeljena arhitravima koje nosi niz od šest stupova, odnosno sedam raspona, i presvođena jednostavnim bačvastim svodovima. Zidovi cisterne debeli su 60 cm, ali zajedno sa zidovima taberne — preko jednog metra. Dva stupa, četvrti i peti u smjeru prema katedrali, pravokutnog su presjeka, jedan oko 45 x 45, a drugi 45 x 40 cm. Ostali su okrugli s

[12] I. PETRICIOLI — P. VEŽIĆ, Izvještaj o istraživanju i konzervaciji ostataka bazilike sv. Tome u Zadru, Godišnjak, sv. 1, Zagreb 1975, str. 102—104. i 107—108.

promjerom od oko 40 cm. Stupovi su međusobno povezani kamenim gredama-arhitravima, a pojedinačno utemeljeni na kamenim pločama u razini poda (planovi 1 i 2, sonda 2). Prvi arhitrav je duboko ugrađen u zid i oslonjen na kameni impost. Zacijelo je na isti način bio ugrađen i posljednji, u zid do katedrale, ali na žalost on nije zatečen *in situ*. Oba se svoda jednom stranom upiru o kamene grede, a dru-

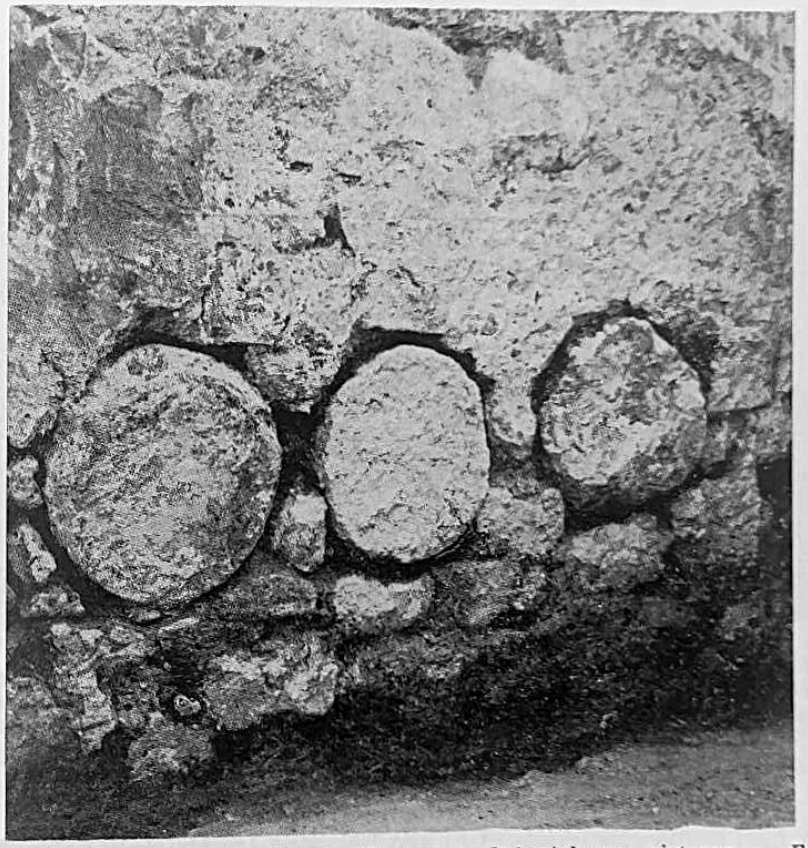

Sl. 8. Antički spoliji u zapadnom zidu ranosrednjovjekovne cisterne. — Fig. 8. Spolia antiques dans le mur ouest de la citerne du haut moyen âge.

gom o uzdužni zid cisterne. Pod cisterne i sve plohe njenih zidova bile su prežbukane crvenom, vodootpornom žbukom s velikom količinom mrvljene opeke, koja se rabila kao agregat za žbuku u onakvim objektima (cisterne, bazeni itd.).

Kapacitet cisterne kretao se oko 70—80 m³, ovisno o maksimalnom vodostaju čija razina nije pouzdano ustanovljena. Također nije poznat ni sustav eventualnih instalacija odvoda i dovoda vode. Vjerojatno se akumulacija vršila skupljanjem vode s krovnih površina katedrale i same cisterne.

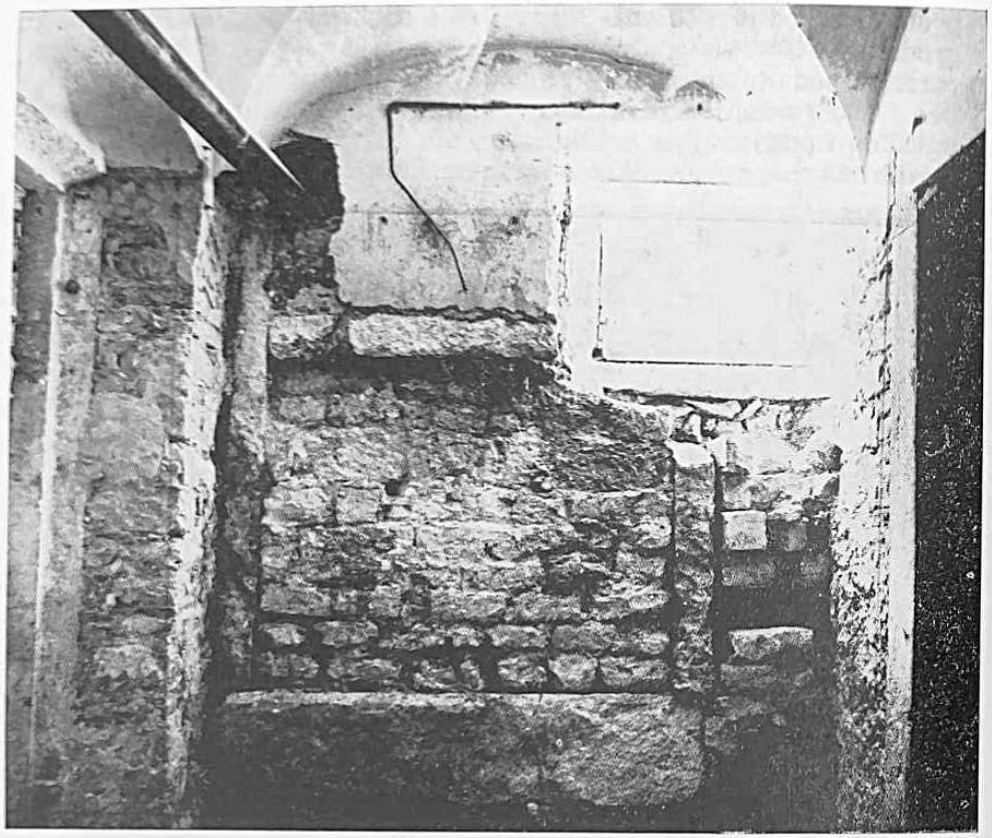

Sl. 9. Ostaci ranosrednjovjekovnih vrata u prostoru između antičke taberne i starokršćanskog episkopija. — Fig. 9. Vestiges d'une porte du haut moyen âge dans l'espace entre la taberne antique et le complexe du Palais episcopal.

Cisterna, naravno, nije građena s estetskim pretenzijama, tako da u njoj nema elemenata stila kao likovnog izraza. Zato se ovdje ne mogu naći nikakvi umjetnički detalji koji bi mogli pripomoći u datiranju spomenika. Međutim, prema osobinama konstrukcija vidljivo je da se ona ne može pripisati antičkom ni kasnoantičkom dobu.[13] Dapače, upravo te osobine pružaju mnogo elemenata za prihvaćanje datiranja cisterne u preromaničko razdoblje. Za to govori način građenja svodova (koji su najjednostavniji, bačvasti, i nepodijeljeni u traveje) te njihova polaganja na grede kao nosače. Po tim elementima, koji u sebi nose neosmišljenu, nestilsku negaciju antičkih arhitektonskih oblika, ova se konstrukcija može usporediti s »Tem-

[13] R. KRAUTHEIMER, Early Christian and Byzantine architecture, Bangay, Suffolk 1965, str. 171—172.

piettom« u Cividale,[14] ili, još bolje, s kriptom u Auxerreu.[15] Ipak se najbliže i najbolje analogije za konstruktivne odlike cisterne nalaze u ovom istom episkopalnom kompleksu, u crkvi sv. Donata. Prije svega svodovi: oni su na cisterni napravljeni od nepravilnih kamenih i sedrenih »klinova« radijalno složenih i ugrađenih u svod. Na upravo identičan način napravljeni su svodovi na Sv. Donatu: onaj nad narteksom i oni što nose kohleju i matronej crkve. Zatim: stupovi i kamene grede su spoliji, baš kao i na Donatu, pokupljeni odkojekud i bez veće dorade uporabljeni za konstrukciju. Spoliji su iskorištavani i za zidanje zidova: u temeljima Sv. Donata nalaze se

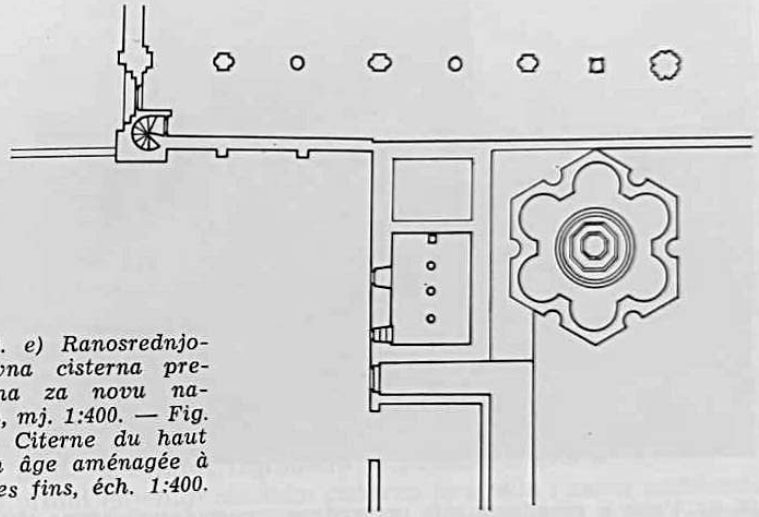

Sl. 10. e) Ranosrednjovjekovna cisterna preuređena za novu namjenu, mj. 1:400. — Fig. 10. e) Citerne du haut moyen âge aménagée à d'autres fins, éch. 1:400.

cilindri kamenih stupova, složeni u nepravilnom nizu jedan do drugoga. Na jednak su način i na cisterni uporabljeni kameni valjci, nagoga. Na jednak su način i na cisterni uporabljeni kameni valjci, naravno manji, za zidanje njenih zidova (slika 8). Pod žbukom zapadnog zida, u dijelu do katedrale, otkrivena su četiri veća valjka (promjera 40 cm) i jedan manji (promjera 20 cm). Na jednom od većih uočena su slova, pisana rimskim kapitalom.

Sve ove činjenice i analogije upućuju na »terminus ante quem non«, ali nemaju snagu argumenta za određenu precizniju dataciju nastanka ovog zanimljivog spomenika. On svakako jest ranosrednjovjekovni, a za »terminus post quem non« valja uzeti godinu 1092. u kojoj se u naznačenom dokumentu spominje cisterna.

Kao što se cisterna lijepo može komparirati sa Sv. Donatom, tako se i vrata ugrađena u prolaz između cisterne i stare biskupove palače (slika 7, 9 i 12, D) mogu izvrsno usporediti s vratima na Do-

[14] L'arte in Italia, sv. 2, Rim 1968, stupac 341—346.

[15] J. HUBERT — J. PORCHER — W. F. VOLBACH, L'Empire carolingien, Pariz 1968, str. 62—63, sl. 50.

Sl. 11. Vrata u zapadnom zidu preuređene ranosrednjovjekovne cisterne. — Fig. 11. Porte dans le mur ouest de la citerne réaménagée du haut moyen âge.

natu. Ona su građena na isti način kao i Donatova u narteksu i ònā iznad njih na galeriji crkve. Prije svega, napravljena su od spolija, nekakva antičkog arhitrava, kome je profilacija ostala sačuvana i izložena na prednjoj strani. Zatim, dovratnici, nadvratnik, a zacijelo i prag, napravljeni su u cijeloj debljini zida. Spoj nadvratnika s dovratnikom izveden je karakterističnim »vezom«, usijecanjem nadvratnika na mjestu ležišta. Po njegovoj sredini uklesan je mali križić, 10 x 6 cm, zacijelo u vrijeme gradnje samih vrata. Svi ovi elementi zastupljeni su na Donatu.[16]

Inače, vrata su visoka oko 200, a široka oko 135 cm.

Nije moguće precizno ustvrditi kada je opisana cisterna prestala biti cisternom. U 16. st., međutim, a to je sigurno, ona više nije bila

[16] I. PETRICIOLI, Donat, sv., Likovna enciklopedija, sv. 2, Zagreb 1962, str. 73—75.

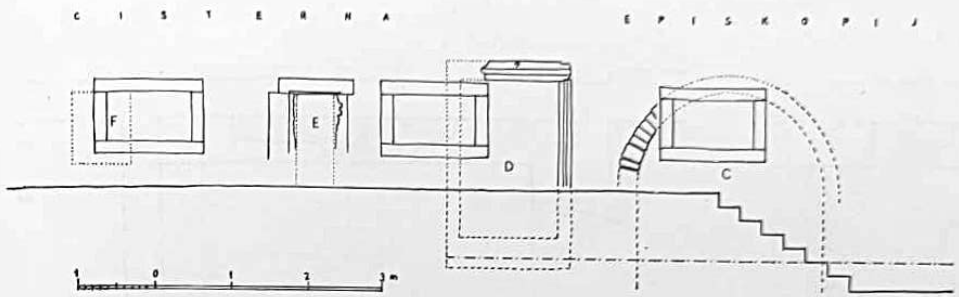

Sl. 12. Raspored starih otvora na zapadnom zidu nadbiskupske palače. — Fig. 12. Disposition des anciennes ouvertures dans le mur ouest du Palais épiscopal.

u svojoj prvotnoj funkciji. Tada je već skraćena preko jedne trećine i to na taj način što je između četvrtog i petog stupa (oba su pravokutnog presjeka) izrađen debeli puni zid. Dio je cisterne između toga zida i katedrale nasut, a na zapadnom zidu prednjeg slobodnog dijela probijeni su prozor i vrata (slika 10, 11 i 12). Vrata su neobično uska, samo oko 50 cm, i niska, a pod njima se nalaze stube. I prozor je bio malih dimenzija, a imao je željeznu rešetku (slika 14, 15 i 16).

Razlog skraćenja i nasipanja dijela cisterne jest, čini se, nekakav statički poremećaj konstrukcije cisterne. Svodovi su u dijelu prema katedrali »polegli«, što se i sada vidi u njihovoj spljoštenoj presječenoj liniji. Kamene su grede u trećem i četvrtom rasponu pukle. Zato je bilo potrebno izgraditi debeli zid i zasuti prostor iza njega. Tada su porušeni svodovi u tom dijelu, a ispred zida, u četvrtom rasponu sa zapadne strane, izgrađeno je pojačanje svoda.

Ovako promijenjenim oblikom cisterna je stekla i novu namjenu. Nije sigurno čemu je poslužila, ali se može pretpostaviti da je postala tamnicom. Naime, u prošlosti je samo crkvena vlast imala pravo suditi svećenicima koji bi se ogriješili o crkveno ili svjetovno pravo. Oni su bili izolirani u posebnim, crkvenim zatvorima. Veličina i položaj ovako preuređene cisterne, njena uska vrata i sl., govorili bi u prilog mogućnosti da je to tamnica za svećenike. Svakako, promjena oblika i namjene cisterne dogodila se nakon što je ona bila zamijenjena nekim drugim rezervoarom za vodu. Upravo u 16. st. moglo je doći do takve zamjene, jer su tada u Zadru vršeni veliki radovi na izgradnji novih vodoopskrbnih objekata. Tako je godine 1547. izgrađena fontana na Kolovarama, 1565. cisterna na trgu ispred nadbiskupske palače, 1570. cisterna na trgu Tri bunara, 1574. cisterna na Trgu pet bunara. Izgradnju ovih javnih objekata pratila je i izgradnja lokalnih bunara i cisterni. Tako je npr. godine 1556. napravljena cisterna u klaustru Samostana sv. Frane.[17] Zacijelo je u to vrijeme i u episkopalnom kompleksu izgrađen jedan takav objekt.

[17] I. PETRICIOLI, Opskrba vodom na području Zadra od ranog srednjeg vijeka do 1838. godine, Zadarski vodovodi, Zadar 1976, str. 21—22.

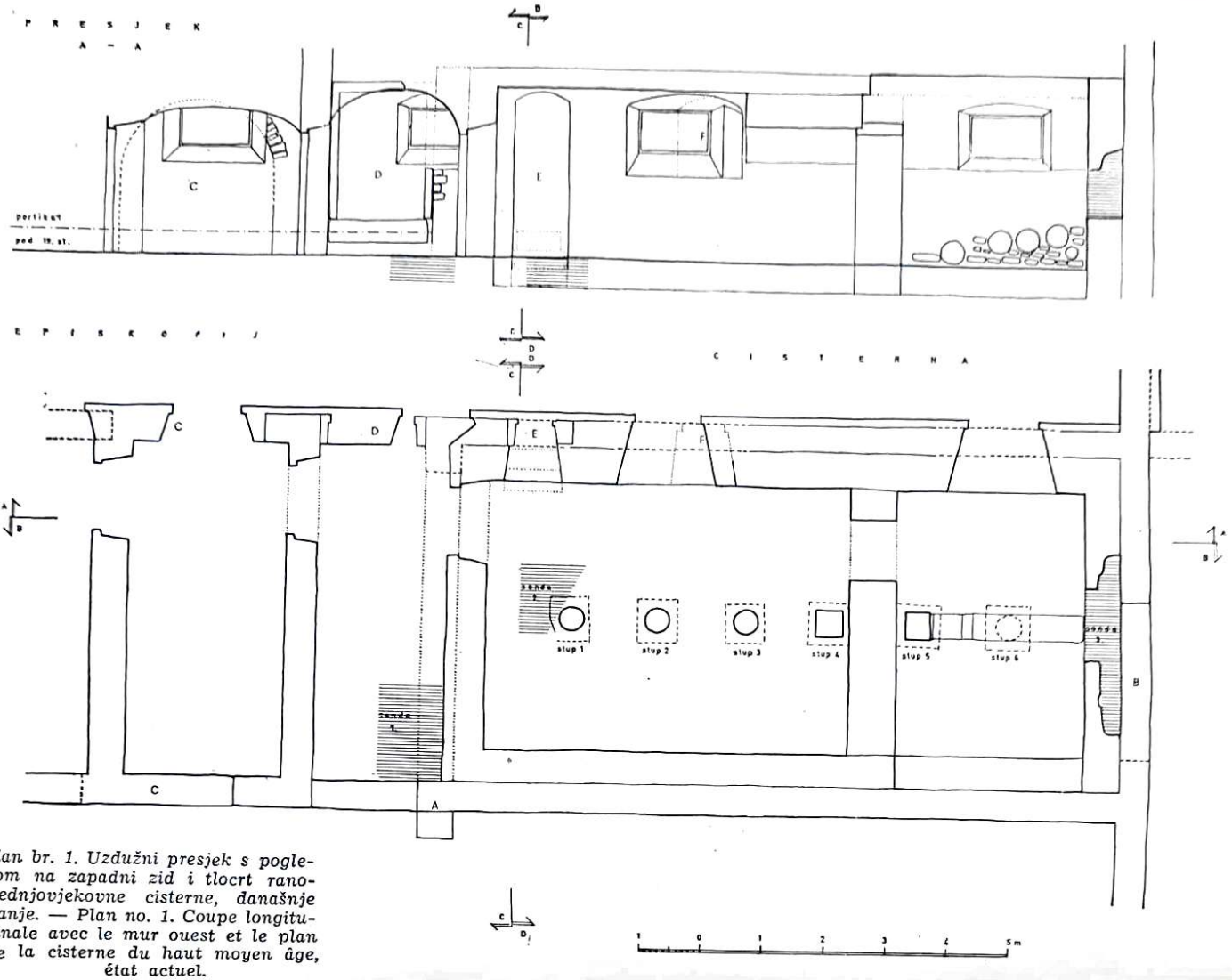

Plan br. 1. Uzdužni presjek s pogledom na zapadni zid i tlocrt ranosrednjovjekovne cisterne, današnje stanje. — Plan no. 1. Coupe longitudinale avec le mur ouest et le plan de la cisterne du haut moyen âge, état actuel.

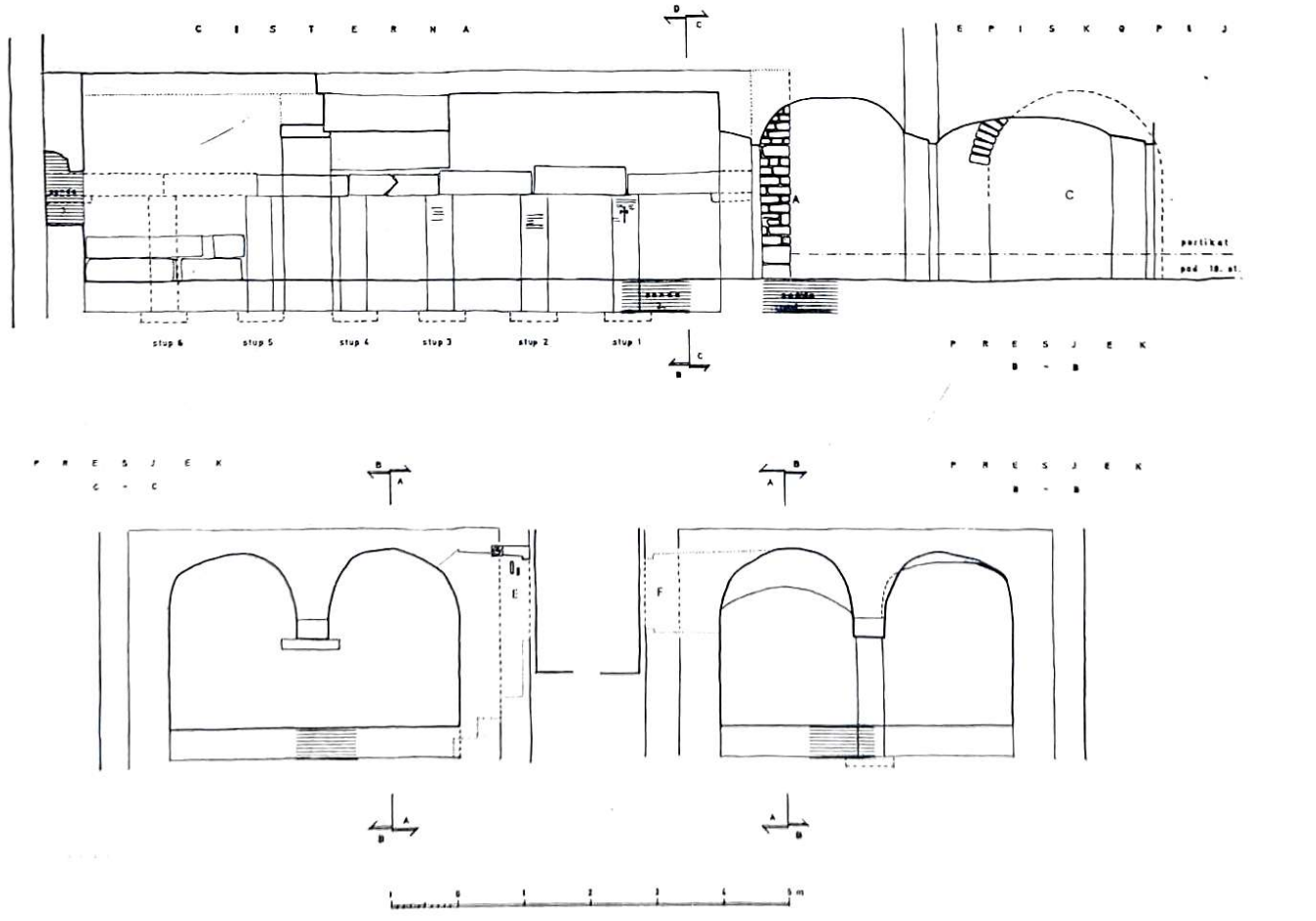

Plan br. 2. Uzdužni presjek s pogledom na stupove i poprečni prespek s pogledom na jednu i drugu stranu, današnje stanje. — Plan no. 2. Coupe longitudinale avec les colonnes et coupe transversale avec vue sur les deux côtés, état actuel.

U svakom slučaju, u 16. st. ranosrednjovjekovna cisterna više nije služila svojoj prvotnoj svrsi. To potvrđuju datumi uklesani u natpisima na okruglim stupovima cisterne. Na prvom je stupu, uz ostalo, uklesano ime ZANDONADO i godina MDLVI, a na drugom ime FRANCISCUS i godina MDLIIII. Na trećem je stupu također urezano nekoliko slova, ali nije razgovjetan njihov raspored ni smisao (slika 13). Neovisno o tome tko su i što su bili ljudi koji su uklesavali, zapravo nepravilno i nespretno urezivali ova imena i tekstove, godine zabilježene u njima potvrđuju da u to vrijeme cisterna više nije bila u svojoj funkciji.

Sl. 13. Natpisi iz 16. st. na stupovima ranosrednjovjekovne cisterne. — Fig. 13. Inscriptions du 16e siècle ur les colonnes de la citerne du haut moyen âge.

U 19. stoljeću, preuređenjem nadbiskupske palače u njen današnji oblik preuređeni su donekle i njeni podrumski prostori. Oni su potom služili kao drvarnice i skladišta. Južni je zid bivše cisterne stanjen. U njemu su otvorena nova vrata, a ona stara, u zapadnom zidu, negirana su. Stari je prozor zamijenjen novim, većim. Nasuti dio cisterne ponovno je otkopan, a u njegovu zapadnom zidu otvoren je još jedan prozor.

Slične su se promjene dogodile i s otvorima episkopija. Stari luk u zapadnom zidu, koji je bio otvoren i čitav sve do vremena posljednjeg preuređenja palače (slika 15), zazidan je i razoren probijanjem četvrtog prozora na ovom dijelu podruma. Onaj u istočnom zidu zatvoren je mnogo ranije, vjerojatno još u ranom srednjem vijeku. U sjevernom zidu otvorena su nova vrata.

Preromanička vrata, između cisterne i episkopije, bila su prije ovog posljednjeg preuređenja palače zazidana i tek manjim gornjim dijelom pretvorena u prozor. Taj je, međutim, u 19. st. razoren (skupa s dijelom vrata).

Za bombardiranja u drugom svjetskom ratu bio je, uz ostalo, razoren i dio istočnog zida bivše cisterne, u predjelu do katedrale. Pri radovima na sanaciji oštećenog episkopalnog kompleksa obnovljen je i taj zid. Tada je na mjestu nekad zatrpanog dijela cisterne

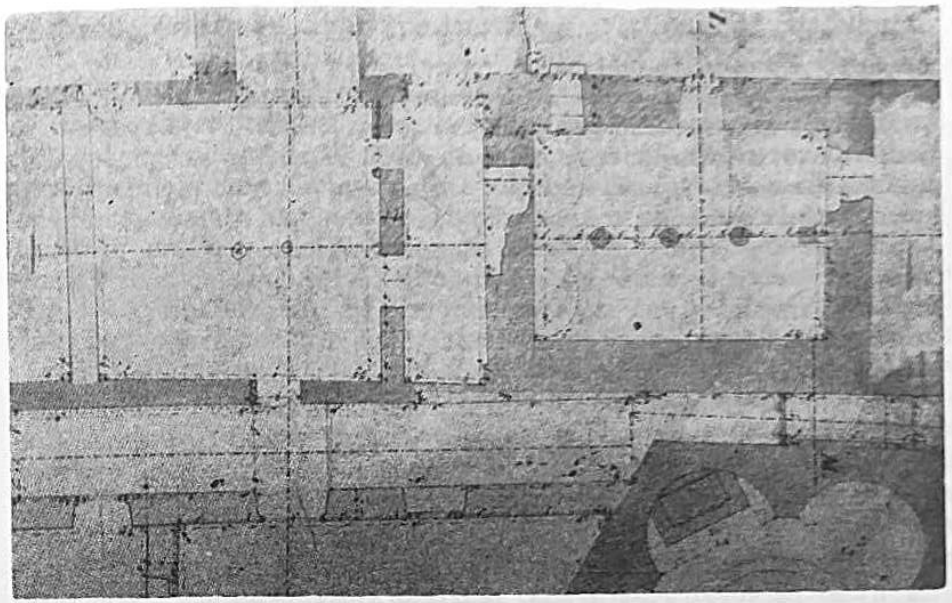

Sl. 14. Tlocrt ranosrednjovjekovne cisterne na planu nadbiskupske palače iz 19. st. (Historijski arhiv u Zadru). — Fig. 14. Plan de la citerne du haut moyen âge dessiné sur le plan du Palais épiscopal du 19e siècle. (Archives de Zadar).

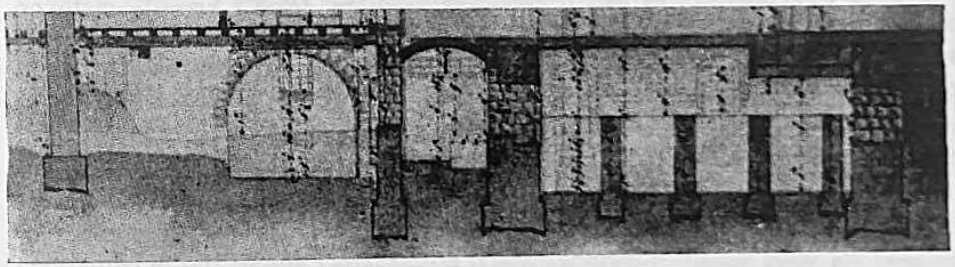

Sl. 15. Uzdužni presjek ranosrednjovjekovne cisterne na planu nadbiskupske palače iz 19. st. (Historijski arhiv u Zadru). — Fig. 15. Coupe longitudinale de la citerne du haut moyen âge sur le plan du Palais épiscopal du 19e siècle.

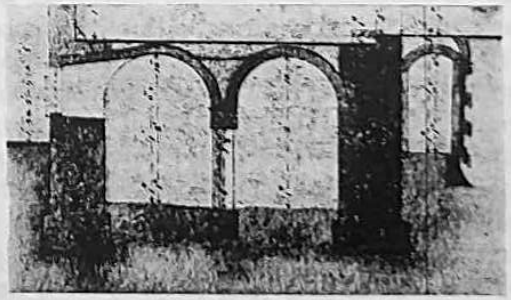

Sl. 16. Poprečni presjek ranosrednjovjekovne cisterne na planu nadbiskupske palače iz 19. st. (Historijski arhiv u Zadru). — Fig. 16. Coupe transversale de la citerne du haut moyen âge sur le plan du Palais épiscopal du 19e siècle. (Archives de Zadar).

napravljena vapnara. U tu su svrhu kao pregrada vapnare iskorištena dva kamena arhitrava i jedan (šesti) stup cisterne.

Najnovije otkriće u podrumima nadbiskupske palače ima važnost za proučavanje povijesti kulture u Zadru. Prije svega to je jedini poznati primjer rezervoara za vodu u nekom od episkopalnih kompleksa ustanovljenih kod nas. On nam pruža novi element ukupne strukture jednoga takvog sklopa, a posebno njenog stambeno-gospodarskog dijela. Kao preromanički objekt posebno pridonosi spoznaji kulturne razine ranosrednjovjekovne civilizacije u Dalmaciji. U ovom slučaju naime, unatoč novom načinu građenja, još uvijek je nazočna i stara, antička tradicija pri hidroizolacionim radovima na objektu.[18]

Uz to su nalazi potvrdili starokršćansku dob episkopija u Zadru i otkrili adaptaciju rimske taberne za potrebe kasnijeg starokršćanskog episkopalnog kompleksa. Sve to ima posebnu vrijednost u okviru proučavanja povijesti i civilizacije starog kršćanstva u ovom gradu.

U ovom je slučaju otkriven i jedan izrazito ilustrativan primjer živog kontinuiteta određenog prostornog rješenja koje je, unatoč svom kasnijem parceliziranju grada, zadržalo svoje prostorne vrijednosti kroz cijela dva tisućljeća. No, možda ova otkrića imaju najveće vrijednosti u pogledu spoznaje graditeljskog rasta episkopalnog kompleksa u Zadru. Ona potvrđuju njegovu vezanost za ortogonalnu mrežu pravaca rimskog foruma, potvrđuju odvojenost biskupske palače od katedralnog sklopa u starokršćanskom dobu i kasnije cisterne od episkopija. Povezivanje ovih volumena započelo je u preromanici pretvaranjem slobodnog prolaza među njima u vratima ograđeni prolaz. Tek je nakon toga iznad cisterne izgrađeno produženje zapadnog krila palače, čime se ona spojila s katedralom.

Unatoč svojoj vrijednosti rezultati ovih posljednjih istraživanja otvorili su čitav niz novih pitanja za čiji odgovor treba izvršiti daljnja arheološka istraživanja na ovom prostoru.

[18] M. SUIĆ — I. PETRICIOLI, Starohrvatska crkva sv. Stošije kod Zadra, Starohrvatska prosvjeta, serija 3, sv. 4, Zagreb 1955, str. 11.

CITERNE DU HAUT MOYEN ÂGE DANS LE PALAIS ÉPISCOPAL DE ZADAR

(Résumé)

En été 1977 on a effectué des travaux d'adaptation dans les caves du Palais épiscopal sous le contrôle de l'Institut de conservation de Zadar. On a constaté à cette occasion qu'on avait construit dans le haut Moyen âge une citerne à l'emplacement d' une taberne antique qui était liée un certain temps à la cathédrale protochrétienne de manière qu'elle fut surmontée d'une double voûte s'appuyant sur l'architrave. L'architrave est soutenu par des piliers carrés et ronds. L'architrave et les piliers sont d'origine antique, employés comme spolia. Dans les fondations des voûtes il y a également des fragments de colonnes romaines. Dans les époques ultérieures, en tout cas avant le milieu du 16e siècle, la citerne fut réduite puis a perdu sa destination primaire. Un certain temps elle servait probablement de prison.

Cette découverte récente dans les caves du Palais épiscopal a une très grande importance pour l'étude de l'histoire des cultures à Zadar. Tout d'abord, c'est le seul exemple connu de réservoire d'eau dans un complexe épiscopal chez nous. Il nous fournit un nouvel élément de la structure d'ensemble, plus particulièrement de sa partie d'habitation et de service. En tant qu'édifice préroman il enrichit nos connaissances sur le niveau de la civilisation du haut Moyen âge en Dalmatie. Dans notre cas, en effet, malgré une technique nouvelle de construction, la vieille tradition antique de hydro-isolation est toujours présente.

En outre, ces fouilles ont attesté l'origine protochretienne du Palais épiscopal et ont révélé l'adaptation d'une taberne romaine pour les besoins du complexe épiscopal protochrétien. Tout cela a une importance particulière pour l'étude de l'histoire et de la civilisation des premiers temps du christianisme dans cette ville.

Dans le cas en question on a découvert un exemple éclatant de la continuité des solutions d'aménagement qui a gardé, malgré tous les parcellements ultérieurs de la ville, ses valeurs spatiales au cours de deux milenaires. Cependant, la plus grande importance de ces découvertes réside dans le fait qu'elles apportent une lumière précise sur l'évolution architecturale du complexe épiscopal. Elles révèlent son attachement au réseau orthogonal des directions du forum romain ainsi que sa séparation par rapport au complexe de la cathédrale et à la citerne à l'époque protochrétienne. C'est à l'époque préromane que l'on avait commencé à rattacher ces espaces, par la transformation d'un passage libre entre eux

en passage cloisonné par une porte. Et ce n'est que plus tard qu'on a construit au-dessus de la citerne un prolongement de l'aile ouest du Palais, comme quoi il fut rattaché à la cathédrale.

Outre leur importance exceptionnelle dont on vient de parler, les résultats de ces dernières recherches ont soulevé toute une série de questions. Les réponses exigeront de nouvelles entreprises archéologiques dans cet espace.

Stipe GUNJAČA (Split)

UZ VOJNU KRALJA KOLOMANA NA DONJU DALMACIJU

— Matthaeo Suicio ob honorem —

O vremenu kad je Koloman zauzimao Dalmaciju i u kojem je pravcu to činio, najviše je od hrvatskih historičara raspravljao Šišić, koji je u zaključku uglavio da je kralj Koloman poveo vojnu isključivo godine 1107.[1] Tako čvrsto izrečena tvrdnja uhvatila je odmah korijene i držala se na površini sve dok Barada nije načinio kronološke korekture.[2] Barada je uzeo kao podlogu epitaf opatice Većenege u kapitulu Samostana sv. Marije u Zadru, natpis na zvoniku iste crkve i tekst isprave Većenege koji je datiran godinom 1105, a govori o prepisivanju isprave o kupnji posjeda Kopranj (kod Babin-Duba nedaleko od Zadra), što je obavila njena majka Čika u vrijeme zadarskog biskupa Stjepana i priora Drage utvrdivši da je Koloman zavladao Zadrom između 25. III. i 27. IX. 1105. A kako kod nas znanstvena ozbiljnost sve to više ustupa mjesto ležernosti pa i nedopuštenim postupcima, događa se i to da se malo vodi računa o onome što je uglavljeno kao posljedica. Tako se u Enciklopediji Leksikografskog zavoda opet javila Šišićeva godina 1107. u kojoj je Koloman krenuo s vojskom na dalmatinske gradove Rab, Zadar, Trogir i Split da bi ih zauzeo kao stvarni posjed,[3] iako je to, kako smo vidjeli, pobio Barada.

Inače su se u razmatranje uzimali i podaci treće kategorije kao što je legenda o čudesima trogirskog biskupa Ivana Orsinija i sv. Kristofora, u kojoj se govori o Kolomanovu zauzimanju Raba. Ovomu je bila pridodavana i informacija Tome Arcidakona o Kolomanovoj akciji u Dalmaciji, koja je uzimala posljednje mjesto.

[1] F. ŠIŠIĆ, Dalmacija i ugarsko-hrvatski kralj Koloman, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva n. s. X, Zagreb 1909, str. 106.

[2] M. BARADA, Iz kronologije hrvatske povijesti, Časopis za hrvatsku poviest I, Zagreb 1943, str. 128—131.

[3] Enciklopedija Leksikografskog zavoda 3, Zagreb 1966, pod Arpadovići — Koloman, str. 193.

Međutim, ni jedna legenda ne nosi izravnog datuma o bilo kojoj kraljevoj zgodi koja se u njoj javlja, što kao osobina pripada legendama uopće, dok Toma Arciđakon jedini donosi godinu 1103. za sveukupno djelovanje kralja Kolomana u Dalmaciji, odnosno njegov boravak u njoj. Osim toga, Toma je naveo i slijed kraljeve akcije zauzimanja i spomenuo Split kao prvi, pa kad je kralj tu uredio posao, »pošao je u Trogir, a zatim u Zadar i pošto su ga svi ovi gradovi isto tako primili, dao je i njima privilegije. I tako se vratio u Ugarsku godine 1103.«[4]

Mi smo uzeli zadatak da objasnimo kako je ta Tomina godina došla u tekst i da progovorimo o kraljevu itineraru kako ga je naveo Toma.

S ovim u svezi dolaze od svega u obzir dva predloška i to: 1. Vita beati Johannis[5] i već navedeni tekst Tome Arciđakona.

O sastavku u kojem se nalazi legenda rekao je Šišić slijedeće: »'Vita b. Joannis' raspada se na dva dijela. Prvi dio crta svečev život do smrti u osam glava, dok drugi, u šest glava iznosi njegova miracula i sudbinu svetoga mu tijela. Prvi dio posao je nekoga nepoznata nam pisca, dok je drugi napisao arcidžakon, kasnije biskup trogirski Treguan (1206—1254). Eto što on kaže o svom radu: »Ja Treguan, ponizni kanonik štilac, po narodnosti Toskanac rodom iz Firence, nedostojni arcidžakon crkve trogirske, zamoljen od braće prečasnog muža gospodina moga Mihajla biskupa iste crkve, složio sam, kako sam našao o životu svetoga priznanika u nekim zbornicima, koji su se od starosti već ponajviše raspadavali, ovo djelo na čast božju i svete crkve rimske. To je napisano godine 1203«. Iz toga se jasno vidi, da je »Vita b. Joannis« u svom prvom (i za nas glavnom) dijelu napisana još u XII vijeku i to poslije godine 1111. kada je nekako umro b. Ivan. Iz riječi Treguanovih opet mora se još i to zaključiti, da je ona napisana dosta vremena prije njega. Stoga možemo pouzdano reći, ako »Vita b. Joannis« možda i nije napisana još oko 1120, kako su držali Lucius i Farlati, a ono svakako prije 1150, to jest najmanje više od stotinu godina prije Tome arcidžakona spljetskoga, a kakvih četrdeset godina poslije Kolomanove okupacije Dalmacije.«[6]

[4] THOMAS ARCHIDIACONUS SPALATENSIS, Incipit historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium, Ed. Rački (Mon. Slav. merid. Jugoslavenske akademije vol. XXVI, Zagreb 1894, str. 60.

[5] Sastavak nosi naslov »Vita beati Ioannis episcopi et confessoris Traguriensis et eius Miracula«. Tiskao ga je Trogiranin Ivan Statileo, prepozit, sekretar kralja Ludovika II, oko g. 1520. Kako je djelo bila rijetkost pretiskao ga je Ivan Lucius i dodao svoje »Note historicae« u Rimu godine 1657. Ubrzo je i to postalo raritet, pa je sastavak iznio i Farlati dajući mu uz osvrt na Luciusove note još i svoj komentar i dodatak (Illyricum sacrum, IV, str. 309—329).

[6] F. ŠIŠIĆ, sp. dj., str. 54.

To je općenita ocjena starosti sastavka, a partija u kojoj se u njemu govori o Kolomanovom zauzimanju Zadra i uglavnom kaže:

— Pošto je kralj već svladao Hrvate, sišao je u primorje da podvrgne svojoj vlasti kraljevstvo ilirsko, pa kako je Zadar bio čvršći od ostalih gradova Donje Dalmacije, krene najprije protiv njega. Zadrani su se opirali, ali su im nekim čudom naprave otkazale poslušnost te se kamenje iz njih usmjerilo protiv samoga grada, a građani se preplaše te izgube svaku nadu u svoje spasenje. Uto dođe k njima bl. Ivan, biskup trogirski, kojeg su zamolili da ublaži borbu pa je on učinio čudo i zatražio kamen koji je stavio u napravu te je taj djelovao na protivnoj strani tako efikasno da je kralj držao da mu je pobjeda već izmakla iz ruku. Stoga je poslao izaslanika i predložio Zadranima da se predadu, a biskup Ivan ih je savjetovao da to i učine. Kralj se zadivio onoj efikasnosti pogotka i saznavši da je to djelo biskupa, zapovjedi da se biskup dovede k njemu. Kralj se zadivio njegovoj rječitosti i obavijestio se o svetosti njegova života, pa ga zamoli da ga preporuči Bogu, nagradi ga darovima i povede ga sa sobom. Kad su došli u Šibenik, prikazao je biskup misu u crkvi sv. Mihovila, a za vrijeme tog čina sišla je na njegovu glavu golubica bjelja od snijega, a to je vidio samo kralj. Nakon toga uđe u Trogir i umnoži darove što ih je primila stolna crkva od hrvatskih kraljeva i salonitanskih knezova i to potvrdi privilegijama pa se pozdravi s biskupom, i primi od njega blagoslov, ode.[7]

Iz ovakve i još obilnije pljeve Šišić je izvukao, kako kaže, »nesumnjivo istinitu okosnicu koja od prilike glasi: Kralj Koloman došao je najprije pod Zadar, a pošto mu se nije htio predati, uze ga posjedati. Zadrani pak odbijali su junački kraljevu navalu, ali su ipak brzo uvidjeli, da se trajno odupirati ne bi mogli. Isto je tako kralj Koloman brzo uvidio, da bi bolje bilo, da se s građanima mirno nagodi. U tu se stvar potom uplete trogirski biskup Ivan, našto se njegovim posredovanjem na poruku Kolomanovu Zadrani predadu uz povoljne uvjete. Iz Zadra pošao je Koloman praćen biskupom Ivanom preko Šibenika u Trogir, koji mu se bez otpora predade. Životopisac ne kaže doduše, kuda je kralj onda otišao, no izvan svake je sumnje, da je pošao do susjednog važnog Spljeta. Isto tako (a to je važnije) anonimni životopisac bl. Ivana ne spominje godine (kao Toma arciđakon), kada se sve to zbilo, no svakako slijedi iz njegova kazivanja to, da se sa Zadrom iste godine predaše kralju Kolomanu još i Trogir te Spljet.«[8]

Šišić sad uspoređuje općenito anonimnog pisca legende i kazivanje Tome Arciđakona dajući prednost prvome zato što je on stariji, a ne Tomi kojeg je pričanje »naivno«. Šišić izričito ističe jačinu razloga zašto je kraljev slijed zauzimanja u legendi pouzdaniji od onog koji navodi Toma, a taj je obrnut, pa će:

[7] Vita beati Ioannis episcopi et confessoris et eius miracula, Ed. Lucius, Romae 1657, str. 5—8.

[8] F. ŠIŠIĆ, sp. dj., str. 55.

»... Vojska koja redovitim putem dolazi sa s j e v e r a, vazda će najprije krenuti na Zadar, a onda tek na Spljet. Osim toga treba s obzirom na naše pitanje još i to uzeti na um, da iz »Života bl. Ivana« jasno i nesumnjivo slijedi, da se Trogir p r e d a o poslije Zadra, naime nakon toga, što se njegov biskup Ivan v e ć u p o z n a o s kraljem Kolomanom. Ne može se opet ni zamisliti, kad bi Koloman zauzeo Spljet p r i j e Zadra, da ne bi došao red odmah na susjedni Trogir i tako da se ne bi Trogir p r i j e Zadra predao kralju. Pošto se to nije zgodilo, vidimo jasno, da nam u tom pitanju Toma arcidžakon ne može da bude pouzdan historijski izvor. Nadalje treba još istaknuti, da je ono u nas uobičajeno prikazivanje događaja, prema kojemu je Koloman Spljet zauzeo još 1103, a Zadar tekar nakon podulje posade 1105 u protivštini ne samo s pripovijedanjem o b o j i c e pisaca, Tome i anonima Trogirskoga (koji znaju samo za jednu godinu, kao doba pada obaju gradova),[9] nego i sa prirodom same stvari. Osvajanje naime t r o j e g r a d o v a, koji su tako blizu jedan drugome na malom prostoru, a još k tome koji se najodrešitije i ne opiru, ne može nipošto ni u XII vijeku biti posao od više godina.«[10]

Šišić dovodi u svezu s Tominim pisanjem još i tobožnju Kolomanovu ispravu, navodno iz godine 1103, kojom splitskom nadbiskupu potvrđuje sve čime je u tom momentu raspolagala splitska crkva. To je, kaže, čudnovato zato što je Koloman po Tomi »tobože kod Spljeta tek z a p o č e o osvajanjem dalmatinskih gradova, dakle još nije ni bio gospodar Zadra, Trogira, Krka, Raba i Osora, tj. većine dalmatinskih biskupskih rezidencija. Pa ipak govori u toj listini, kao da je već gospodar čitave Dalmacije i Hrvatske.«[11] Dokazavši da je ta listina zaista falsifikat načinjen sredinom XV. stoljeća,[12] Šišić se baš zato nije smio osloniti na njen tekst ni izvesti prednji zaključak, jer je tako shvatio falsifikator u XII. stoljeću, kojemu nije bilo do toga da reče kad je Koloman postao gospodar navedenih gradova. A kako baš to nije znao, onda je u tome još jedna potvrda da se radi o falksifikatu jer je pisano kad je mnogo toga o Kolomanu palo u zaborav. Šišić dalje zaključuje da je »falzifikator njezin datum (tj. g. 1103.) udesio prema poznatom mu pisanju Tome arcidžakona«.[13] Na kraju Šišić zaglavljuje u zaključku: »2. Z a s l i j e d p r e d a j e gradova kralju Kolomanu mnogo je bistriji i pouzdaniji izvor anonimni životopisac blaženog Ivana biskupa trogirskog, nego li Toma arcidžakon spljetski«.[14]

Pitanja se dotakla i Nada Klaić. Ona vidi bezvlađe nakon bitke na Petrovu Gvozdu[15] (današnja Kapela), koje bezvlađe inače ničim nije

[9] Ovdje je Šišiću ispao lapsus jer se ne radi o godini, nego o jednovremenosti, što se u slijedu teksta i vidi.
[10] F. ŠIŠIĆ, sp. dj., str. 56.
[11] F. ŠIŠIĆ, sp. dj., str. 67.
[12] F. ŠIŠIĆ, sp. dj., str. 60—68.
[13] F. ŠIŠIĆ, sp. dj., str. 67.
[14] F. ŠIŠIĆ, sp. dj., str. 106.
[15] N. KLAIĆ, Povijest Hrvata u ranom srednjem vjeku, Zagreb 1971, str. 515.

potvrđeno, i navodi da se kralj Koloman tek godine 1102. oslobodio svih briga kad je pošao na jug, riješio »najprije pitanje Hrvata« i približio se dalmatinskim gradovima. Koja su to pitanja Hrvata, N. Klaić nam ne kaže. Ali kad se dotakla osvajanja dalmatinskih gradova, ona se također morala dotaknuti obavještenja o kojima ovdje govorimo i o kojima je i govorila nešto drukčije od Šišića. Prvo je u pogledu informacije Tome arciđakona rekla: »O Kolomanovu osvajanju Splita daje dragocjene podatke Toma u XVII poglavlju svoje Salonitanske povijesti. Tom je poglavlju dao naslov: Kako su Ugri zavladali Dalmacijom i Hrvatskom. Tomina je kronologija neobična. On tvrdi da je kralj podsjedao Split 1103. god. pa bi iz toga podatka proizlazio zaključak da je Koloman boravio u Dalmaciji od 1103. do 1105. god. Naime, on je 1105, prema autentičnim i prvorazrednim kamenim spomenicima, ušao u Zadar. Valjalo bi, dakle, pretpostaviti ili da je Koloman dolazio u Dalmaciju dva puta ili da je u njoj boravio preko dvije godine. No kako postoji mogućnost da je Toma bio zaveden datumom falsifikata splitske crkve, tj. tobožnjom Kolomanovom darovnicom iz 1103. god. vjerojatnije je da je Tomina godina netačna,«[16]

A u pogledu legende o sv. Ivanu trogirskom N. Klaić je rekla: Historijska jezgra legende o trogirskom biskupu Ivanu jednostavno nas primorava na zaključak da Koloman bez posredovanja biskupa Ivana ne bi mogao ući u grad (Zadar — S. G.). Legenda je doduše uvećala biskupovu ulogu, ali to je bila njezina zadaća. Zato i jest legenda. Zbog toga je u njoj Kolomanovo posjedanje grada prikazano kao beznadno, pa je kralj u neprilici napokon pristao na biskupov prijedlog da ne osvaja kršćanski grad. Bit će najbliže istini da je Koloman uspješno napredovao u zauzimanju grada i da su upravo njegovi uspjesi potakli biskupa na to da odvrati kralja od daljnjega osvajanja. U svakom slučaju kraljev je ulazak u grad pobjedonosan i svečan. Predstojnica samostana sv. Marije datira ispravu o kupnji u Kopranju godinom 1105. tj. »prve godine koje je (najnabožniji Koloman) triumfalno ušao u Zadar«.[17] A to nije datiranje isprave, nego, kako rekosmo, evociranje o ranijoj kupnji Čike pa se godine 1105, odnosno prve godine kad je Koloman trijumfalno ušao u Zadar, pravio prijepis ranije isprave.

Kako vidimo, i Šišić i Klaićeva, a osobito Šišić, polažu više nego treba na nebuloznu legendu o sv. Ivanu. A kad je tako vrednovana legenda, ostaje nasuprot njoj umanjena vrijednost kazivanja Tome Arciđakona, koje Šišić čak izričito zapostavlja legendi. No Šišić je pisao u vrijeme kad se Tomi Arciđakonu koješta predbacivalo i upisivalo u grijeh, ali u najnovije doba sve je to opovrgnuto i pomoću komparacije s njegovim Konceptom dokazano kako je Toma uložio mnogo ozbiljnosti u izboru građe i pokazao jak kriterij u traženju autentične podloge na temelju koje je pisao definitivnu redakciju.

[16] N. KLAIĆ, sp. dj., str. 522—523.
[17] N. KLAIĆ, sp. dj., str. 524—525.

Bilo je doduše kod Tome tu i tamo promašaja, ali ti ne pripadaju nekoj tendenciji, nego najčešće nesporazumu s predloškom ili njegovu neshvaćanju. Kao crvena nit provlači se njegovo šepanje u kronologiji, što je i logično kad u njegovo doba nije bilo ni traga zametku ove pomoćno-historijske discipline. Sve je ovo nedavno dokazano.[18] Postradali autoritet Tome kao pisca uspostavljen je, pa mi i u ovom slučaju moramo drukčije gledati na onaj njegov vrlo kratak spomen Kolomanova slijeda pri zauzimanju Dalmacije, kao i spomen godine 1103. kojoj je Toma pripisao taj kraljev pohod.

No prije nego prijeđemo na to, moramo se dodirnuti slabe strane legende koja se odnosi na raspored kraljeva kretanja u Dalmaciji (i Hrvatskoj). Uz već istaknut značaj legende općenito je poznato da se legendama malo može vjerovati. Sigurno je pouzdano da se nešto što u njima stoji zaista historijski zbilo, ali što se zapravo zbilo i kako je to teklo, redovito je nepouzdano i pripada ležernom kazivanju. Jer legendi kakva je naša nije u središtu historijski događaj, nego ličnost o kojoj se govori, a događaji u nju upadaju popratno, ali i proizvoljno pa moramo uvijek biti oprezni. Ovdje konkretno čine srž historijske istine: osobe kao što su kralj i biskup, topografija (Zadar, Šibenik, Trogir) i historijski čin kraljeva ulaska u Zadar. Tu se čak ni Split ne spominje iako je on bio opsjedan, jer autoru nije bilo do historijskih događaja, nego do ličnosti božjeg ugodnika, biskupa Ivana Orsinija. Glavno je bilo njega istaknuti pa je tako istaknuta i njegova uloga u predaji Zadra, a veoma je veliko pitanje je li — izuzevši dakako čudotvorstva, što otpada a priori — sve onako teklo, jer je u takvim prigodama sloboda kazivanja neograničena budući da legenda podnosi sve što se reče. Isto je tako u pitanju itinerar. Legenda veže mjesta Zadar, Šibenik i Trogir za djelatnost čudotvornog biskupa i njoj je tijek putovanja irelevantan: glavno je bilo spomenuti da je tu biskup učinio ovo, a ondje ono, a kojim redoslijedom — za to pisca legende glava ne boli. Tu je uglavnom sve pošlo od navođenja Zadra kao prvog i najtvrđeg grada na koji se kralj okomio. Je li to tako bilo, veliko je pitanje, bit će da je sve pošlo iz toga što se znalo da je to glavni grad Donje Dalmacije i da je zaista bio jako utvrđen. Stoga već ovdje slabi Šišićeva tvrdnja o pouzdanosti ovoga navoda zato što će »vojska sa sjevera najprije na Zadar, a onda tek na Spljet«, jednostavno zato što se taj ključ izbija činjenicom da su i Tatari godine 1242. došli upravo iz Kolomanove zemlje na sjeveru i najprije udarili na Klis, pa na Split i Trogir, a ne na Zadar. Isto tako ovdje valja reći da nije svejedno »Bilo da je (Koloman — S. G.) išao od Zadra k Splitu i obrnuto«, jer je Koloman godine 1105. ili 1106. imao u rukama sve gradove kopnenog dijela Donje Dalmacije.[19]

[18] S. GUNJAČA, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiografiji I i II Zagreb 1973, passim.

[19] N. KLAIĆ, sp. dj., str. 527.

Ako ništa drugo, vrijedno je znati odakle je kralj stao sakupljati mornaricu jer je i ona sudjelovala u borbama budući da se spominje kako je vraćen mir na kopnu i na moru.[20] Na historijskoj zgradi svaki kamen vrijedi.

Iz svega izlazi da i ono malo što je u legendi historijski pouzdano, nije u detaljima moglo biti provjereno pa se zato ti detalji nisu smjeli mnogo poštivati.

Posve je drukčija stvar s podacima Tome Arciđakona. U opreci s legendom narav je Tomina rada znanstvena i zbiljski historička. Toma u prvom planu obrađuje historijske događaje i to čini koliko umije i kako može, ali služeći se prvorazrednim historijskim izvorima i držeći se odgovornim za svaku pojedinost, što je legendi potpuno irelevantno. Razlika između jednog i drugog kazivanja počinje dakle od samog pristupa i zato je u biti ona golema. Već zbog tog razloga problem se nije imao rješavati počinjući od legende. Vratimo se dakle Tomi.

Najprije moramo reći da se Toma najviše zadržao na Kolomanovu opsjedanju Splita i na njegovu ulasku u grad, a tek je na kraju rekao kamo je odatle otišao pa se onda vratio u Ugarsku. Dakle Toma, koji živi i radi u Splitu, piše u gradu u kome je još bila živa tradicija o krupnom događaju pred stoljeće i pol kada je pod Splitom osvanuo kralj Koloman, to krupnijem i zato upečatljivijem ako je to bio prvi grad koji je Koloman stao opsjedati. A vjerojatno je postojala i neka pisana dokumentacija do koje je dolazio Toma, budući da je pred njim stajalo kud i kamo više starije građe nego je imamo danas. S druge strane, Toma, govoreći o važnoj promjeni kojoj je posvetio čitavo poglavlje u kojem je obradio arpadovsko osvajanje Hrvatske i Dalmacije, baš udara akcent na prve pojave opiranja protivničke strane. Tako je govoreći o vojni kralja Ladislava godine 1092. spomenuo prve Alpes ferreae, tj. Kapelu, nakon prijelaza koje je nastao otpor. A ne znajući uopće za bitku na Petrovu Gvozdu, što je ta ista Kapela,[21] uzeo je ovo Kolomanovo osvajanje kao drugi pohod, pa kao što je prvi put naveo Kapelu, u drugom (Kolomanovu) susretu postupio je isto te naveo Split.

Ništa nema ovomu slična po koncepciji, naravno, dosljednosti i čvrstoći u tekstu »Vita b. Joannis«, u koji je pokoji historijski trenutak prispio nuzgredno i bio razasijan neodgovorno. U takvoj razbarušenosti javio se i Zadar kao prvo mjesto u Dalmaciji na koje je udario kralj Koloman.

Inače Toma uopće ne spominje zauzimanje Zadra, a da je Zadar bio prvi na udaru, on ne bi tako preko Zadra prešao. Jer Toma je uzeo kao temeljni zadatak da nam kaže »Kako su Ugri uzeli vladavinu Dalmacije i Hrvatske«, kako već glasi njegovo XVII. poglavlje.

[20] T. SMIČIKLAS, C. d. II, str. 115.

[21] S. GUNJAČA, Gvozd u vojnama Arpadovaca u Hrvatskoj krajem 11. stoljeća. Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiografiji IV, Zagreb 1977.

I baš u toj dosljednosti spomenuo je grad Split kao prvi koji je Koloman stao podsjedati, a ne Zadar. Nisu li preveć jasne njegove riječi: »Itaque ad mare usque pervenit, ut civitates maritimas occuparet. Tunc ad spalatensem ciuitatem primo accessit... I tako dođe do mora da zauzme primorske gradove. Tad *najprije* dođe splitskom gradu...[22] Sad kad znamo više o Tominu kriteriju, vidimo da nije trebalo preko ovoga prelaziti i uvoditi u historijsku sintezu onakav kraljev itinerar kako ga je navela obična legenda, a da to bolje pokažemo, zapitat ćemo se otkud se najednom trogirski biskup našao u Zadru koji Koloman opsjeda, i kako to da u tome nema nikakva udjela sâm zadarski biskup kojeg legenda uopće ne spominje? I zatim, kuda je ušao u Zadar kad je Zadar bio opsjednut s kopnene i s morske strane? Tu se otkriva očita naivnost legende, a Ivanov dodir s kraljem i sa Zadranima može imati zbiljskog korijena jedino u tome da se biskup našao u kraljevu taboru pa pregovarao sa Zadranima. A biskup ni na jedan način ne može tu biti ako nije s Kolomanom došao iz Trogira. I, kako znamo da Koloman nije udario najprije na Trogir (na koji uopće nije udarao), nije se u toj prigodi morao susresti s Ivanom pa ga povesti prema Zadru i on da se opet vrati preko Šibenika u Trogir. Prema tome, Koloman je u Trogir morao doći iz blizog Splita i to je onda u potpuno logičnoj vezi s Tominim navodom o kraljevu odlasku iz Splita: »Inde autem pertransiens uenit Tragurium — odatle putujući dođe u Trogir«.[23] A legenda navodi, ali na kraju i kao zadnje, što je biskup imao s kraljem: »Post haec vero, rex ingressus Tragurium et dona que ecclesia cathedralis illius loci a Croacie regibus seu a Salonitanis principibus promeruerat ampliavit, et privilegiorum munimique roboravit, at vale faciens praesuli sancto accepta benedictione doscessit. — Poslije toga uđe kralj u Trogir i poveća darove što ih je primila stolna crkva tog mjesta od hrvatskih kraljeva ili od salonitanskih knezova i potvrdi to privilegjima i pozdravivši se s biskupom primi sveti blagoslov i ode«.[24] Koloman je dakle mirno ušao u Trogir zastalno posredstvom trogirskog biskupa Ivana Orsinija, koji se s njim mogao susresti još u Splitu i utanačiti dogovor na temelju kojeg je kralj mirno mogao ući u Trogir.

I sad nakon kontakata, dobrih odnosa i usluga što su ih izmijenili kralj Koloman i trogirski biskup Ivan, mora biti jasno da je odavle, idući prema Zadru, a ne idući iz Zadra prema Trogiru, kralj u svoju pratnju uključio trogirskog biskupa da bi taj, ulažući svoj autoritet, koji je — kad je o njemu već nastala legenda — morao biti istaknut, olakšavao kralju posredovanje da dobije Zadar bez prolijevanja krvi.

Sad je također jasno kako se u legendi javio Šibenik, koji se spomenuo samo zbog one bijele golubice koju je »samo kralj« vidio za vrijeme mise na biskupovoj glavi. Navrat u Šibenik je logičan jer se Šibenik nalazio na putu za Zadar kao npr. i Biograd, ali koji se

[22] T. ARCHIDIACONUS, sp. dj., str. 59.
[23] T. ARCHIDIACONUS, sp. dj., str. 60.
[24] Vita beati Ioannis, sp. dj., str. 8.

nije spomenuo kad za njega nije bilo vezano nikakvo biskupovo čudo. Stoga nije bilo potrebno Nadi Klaić da stvara dilemu je li Koloman osvajao šibensku utvrdu ili ne, te se izjasniti kako se pretpostavlja da nije zato što je Šibenik kao hrvatski grad tada već bio u njegovim rukama.[25] Ta dilema je došla kao logična posljedica one njene tvrdnje da je nakon godine 1097 (nakon bitke na Petrovu Gvozdu) u Hrvatskoj nastalo bezvlađe, a tog bezvlađa bilo nije, nego je stajalo sve čvrsto u rukama nove vladavine pa tako i sve što je hrvatskoga na moru: Nin, Biograd, Šibenik...

Kad smo već na pročišćavanju kontradiktornosti koje smo do sada susretali u nadgradnji, dotaknut ćemo se i onih suprotnosti koje su izrekli Šišić i Nada Klaić u pogledu one falsificirane isprave na kojoj je godina 1103, a u odnosu na Tomu Arciđakona. Šišić je tvrdio da je isprava falsificirana god. 1367. i da je falsifikator na nju stavio godinu 1103, preuzevši je od Tome, dok N. Klaić kaže obrnuto — kako postoji mogućnost da je Toma bio zaveden datumom tog falsifikata — ne suprostavivši se ni sa čim Šišićevoj konstataciji o vremenu falsificiranja, pa sad u školskom udžbeniku stoji da se Toma, koji je umro stoljeće prije (1268), mogao zavesti datumom falsifikata načinjena 1367!

Vidjeli smo kako još uvijek nismo načistu s godinom Kolomanova dolaska i s trajanjem njegovih akcija u Dalmaciji, tako da se pomišlja na dva njegova navrata u razmaku od godine 1103. do godine 1105, bez obzira na to što se prije uzimala i godina 1107. Stoga moramo vidjeti kako stoji s godinom 1103. koja se javlja samo kod Tome Arciđakona, a koju su prihvaćali neki pisci. Vidjesmo kako ni Šišić ni N. Klaić nisu dali odgovarajuće rješenje, pa je pojava te godine i dalje ostala problemom, a siguran će odgovor dati najnoviji rezultati.

Nedavno smo dokazali kako je Toma Arciđakon autor sastavka poznatog pod raznim nazivanjem, a najčešće kao »Pacta conventa« i kao »Qualiter«. Upozorili smo na dvodjelnost teksta tog Tomina sastavka i to: na jezgru koja se odnosi na Kolomanov privilegij koji je izdao godine 1102. dvanaestorici Hrvata iz dvanaest hrvatskih plemena, i na Tominu nadgradnju na toj jezgri. Toma je jezgru iznio krnju i u istrganim pasusima, a preuzetu godinu 1102. prebacio je u partiju koja pripada njegovoj nadgradnji. Kako mu je bilo samo do godine, izostavio je druge kronološke oznake koje se odnose na dan i mjesec. Toma je takvim sastavkom htio pokazati kako je došlo do ugovora između Hrvata i Kolomana i to je zapravo jedno njegovo poglavlje koje je — kad je vidio da se iz predloška to ne da iskonstruirati jer ga je krivo pojmio — odbacio i zamijenio drugim u kojem je kazano obrnuto, naime da su Hrvatska i Dalmacija bile zauzete, i to je poglavlje XVII. na kojemu se ova problematika uglavnom i ventilira. Nu kako je Toma upravo bio gladan kronoloških podataka, a kako je na privilegiju uz Kolomanovo ime bila naznačena i godina — a zastalno i datum geographicum tj. mjesto izdanja —

[25] N. KLAIĆ, sp. dj., str. 527.

došla je godina 1102. Tomi kao naručena. Poslužila mu je kao osnovica od koje je počeo kalkulirati. Ne znajući za bitku na Petrovu Gvozdu kojom je zauzimanje cjelokupne Hrvatske bila već svršena stvar, uzeo je prvi dolazak Kolomanov u Hrvatsku godine 1102. kao nastavak one vojne što ju je prekinuo kralj Ladislav godine 1091. — »Que a Vladislauo fuerat pretermisa«. I videći kako Koloman godine 1102. u Hrvatskoj izdaje odluke, pojmio je da je tek tada završio zauzimanje Hrvatske, a zatim da se dao na zauzimanje Dalmacije. Dašto da mu je bilo neprirodno da obje akcije pripiše istoj godini, jer je za obje operacije ipak trebalo da prođe vremena, pa je Toma to vrijeme stvorio iz svoje glave i pomakao zauzimanje Dalmacije na slijedeću godinu 1103, u koju je uračunao i kraljev povratak u Ugarsku. U tome je, eto, ležao problem Tomine kronologije.

Sad samo može nastati pitanje je li Tomina kalkulacija točna, i ništa više od toga. A ta se ni sa čim ne može provjeriti jer pripada individualnom nahođenju. No kako je baš Toma pokazao loš kriterij u prosuđivanju vremena, bio bi to već razlog sumnji. Ali u tome nije još sve. Razlog leži u Tominoj polaznoj točki, u shvaćanju da je Koloman odmah zatim nastavio osvajanje Dalmacije. Međutim, Kolomanov prvi dolazak u Hrvatsku godine 1102. radi krunjenja i obavljanja drugih poslova treba uzimati kao jednu i posve zasebnu kraljevu akciju, od koje oštro treba odvojiti drugu koja se odnosi na zauzimanje Dalmacije, a koja je također posebna po koncepciji, naravi, pa i po vremenu. Stoga nećemo moći dijeliti s Nadom Klaić one alternative u pretpostavkama da li je kralj Koloman dolazio u Dalmaciju dva puta, ili je u njoj boravio preko dvije godine. Naime, utvrđeno je da je Koloman napustio Dalmaciju godine 1105. pa kad bismo uzimali u obzir da je Toma svoju kronologiju zasnovao na godini 1102, izlazi, ako je Koloman obavio sve jednom akcijom, da je operirao od godine 1102. do 1105, odnosno da je toliko vremena izbijao iz Ugarske, što znači do četiri godine, a to nikako nije moguće. Već je zbog tog razloga jasno da se radi o dvjema odjelitim akcijama, pa sad izlazi jasno i to da je Koloman samo jedanput bio u Dalmaciji te otpada pretpostavka da je u njoj bio dva puta.

Preostaje nam sada da se za obje Kolomanove akcije pridržavamo samo čvrsto utvrđenih datuma, a to su za prvu godina 1102, a za drugu godina 1105. Prva se odnosi na dolazak kralja u Hrvatsku, na boravak u njoj i odlazak iz nje, dok se druga odnosi samo na posljednji dio boravka u Dalmaciji i odlazak iz nje. Prema tome, ostaje nam dopušteno samo to da obje akcije privezujemo što tješnje uz godine koje su za njih navedene i uz način na koji su navedene. U tom slučaju stvorit će se između njih vremenski rasjed koji će označiti interval između jedne i druge kraljeve akcije i pohoda. I sad baš kao da ironija hoće da se u tom intervalu nađe baš godina 1103, koju je iskalkulirao Toma pripisujući joj vrijeme u kojem je Koloman zauzeo Dalmaciju i vratio se u Ugarsku. Vrijeme koje odgovara zauzimanju može se odnositi najviše na kraljev polazak u 1104, a odlazak svakako

u godini 1105. Jer, Koloman postiže uspjeh bez prolijevanja krvi, oslanja se više na diplomatsku akciju za kojom stoji vojni pritisak, s lakoćom mu se otvaraju vrata Splita, osobito Trogira, a ne znajući koliko možemo vjerovati legendi s obzirom na opsjedanje Zadra, znamo pouzdano da je u nj ušao »trimphaliter«. Realna je činjenica da takav ishod kraljeve akcije nije tražio dugotrajno vrijeme.

Iz svega što smo izložili, izlazi pouzdano da je kralj Koloman u posebnoj akciji krenuo na zauzimanje Donje Dalmacije godine 1104. usmjerivši se najprije na Split te ušao u Trogir i u Zadar, a godine 1105. vratio se u Ugarsku.

A PROPOS DE LA CAMPAGNE DU ROI KOLOMAN DANS LA DALMATIE MÉRIDIONALE

(Résumé)

L'auteur de cet article rend compte des divergences dans les sources historiques, les documents écrits et les études concernant la conquête de la Dalmatie méridionale (la partie sud de la côte est de l'Adriatique) par le roi hongro-croate Koloman. Il y traite tout particulièrement de la datation de cette campagne et conclut que Koloman était parti en 1104, d'abord vers Split pour arriver enfin à Zadar — et non vice versa — et qu'il est rentré en Hongrie en 1105. Les années 1103 et 1107, dont on parle parfois, ne sont pas sûres. A l'avis de l'auteur, la source la plus sûre est *Historia salonitana* de Thomas Archidiaconus Spalatensis datant du 13e siècle.

Šime BATOVIĆ (Zadar)

RAD ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZADRU OD 1973. DO 1976. GODINE

Posljednji izvještaj o radu Muzeja izišao je u Diadori 6, 1973. Ovdje se daje nastavak.

Muzej je u protekle četiri godine postigao značajne rezultate i uspjehe. Ostali su i dalje brojni neriješeni problemi. Nije još zadovoljavajuće riješeno ni financiranje Muzeja. Osnovne ili redovite djelatnosti Muzeja još uvijek financira isključivo općina Zadar, koja nije u mogućnosti osigurati sredstva prema stvarnim potrebama i zadacima, a time ni svestran i stalan razvitak. Pogotovo je to teško zbog činjenice što Muzej djeluje na prostoru cijele sjeverne Dalmacije, odnosno na prostoru osam općina, koje uopće ne sudjeluju u njegovu financiranju. Po svom djelovanju Muzej je pokrajinska ustanova, a ne općinska, pa bi njegovu djelatnost trebalo sufinancirati iz fondova ostalih općina, a posebno iz republičkih fondova, slično kao što je dosad organizirano za historijske arhive i zavode za zaštitu spomenika. Ovako će pojedine djelatnosti i dalje zaostajati, osobito evidencija, dokumentacija i zaštita, a pogotovo istraživanje arheoloških nalazišta i spomenika.

Iz republičkih fondova dosad se osigurava pomoć ili udio sredstava u financiranju pojedinih zadataka, ali u pravilu povremeno i oskudno. Zato je teško postići sustavan i svestran razvoj.

Uz pomoć Republičkog fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti, odnosno RSIZ-a u oblasti kulture, osiguran je otkup značajnih arheoloških spomenika, zatim dio troškova za tiskanje 7. i 8. sveska Diadore, za konzervaciju starohrvatskih brodova iz Nina, konzervaciju rimskih lukova u Ivoševcima (Burnum), dokumentaciju arheološke građe, za pripremne radove na izložbi »Kompozicija u predromaničkom graditeljstvu u Hrvatskoj« i za izložbu o Pagu.

Iz Republičkog fonda za naučni rad, odnosno sadašnjeg RSIZ-a za znanstveni rad, financirale su se četiri znanstvene teme: »Problemi prahistorijskih kultura u sjevernoj Dalmaciji«, nosilac Š. Batović; »Rimski vodovodi u sjevernoj Dalmaciji«, nosilac B. Ilakovac; »Pro-

blemi starohrvatske kulture u sjevernoj Dalmaciji«, nosilac J. Belošević i »Nin kao istaknuto urbano središte«, nosilac je Muzej u cijelosti. Iz istog fonda osiguran je dio sredstava za tiskanje 7. i 8. sveska Diadore i za tiskanje kataloga »Apulska keramika u Jugoslaviji«.

Republički zavod za zaštitu spomenika kulture osigurao je dio sredstava za konzervaciju starohrvatskih brodova iz Nina i za podmorska rekognosciranja.

Iz Fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti općine Zadar osiguran je dio sredstava za tiskanje 7. i 8. sveska Diadore, sudjelovanje na sredstva za istraživanje četiri znanstvene teme, konzervaciju starohrvatskih brodova iz Nina, tiskanje kataloga »Apulska keramika u Jugoslaviji«, dio sredstava za tiskanje vodiča po Ninu, otkup arheoloških predmeta, za popravak crkve sv. Donata, popravak Arheološke zbirke u Ninu, za preseljenje Muzeja u novu zgradu, dio sredstava za adaptaciju kompleksa bivšeg samostana sv. Nikole, dovršenje uređenja Muzeja u novoj zgradi, sredstva za nabavku uredskog namještaja, izložbu »Graditeljstvo od prapovijesti do Hrvata«, otkup zemljišta u Ninu i sudjelovanje na sredstva za izložbu »Kompozicija u našem predromaničkom graditeljstvu«.

Skupština općine Zadar osigurala je dio sredstava za istraživanje znanstvenih tema, za adaptaciju kompleksa sv. Nikole i za uređenje Muzeja u novoj zgradi.

Odbor za izgradnju muzejskog kompleksa sv. Marije u Zadru osigurao je dio sredstava za uređenje Muzeja u novoj zgradi i za spremišta arheološke građe.

Austrijski arheološki institut iz Beča u 1973. i 1974. osigurao je sredstva za istraživanje Burnuma.

Financijska sredstva

U 1973. Muzej je ostvario slijedeće prihode: dotacije općine Zadar za redovitu djelatnost u iznosu 670.000, iz vlastitih djelatnosti 83.231,55 d. Od toga je za osobne rashode utrošeno 555.025,65, a za režijske i materijalne rashode 137.787,20. Prosjek osobnih primanja radnika iznosio je mjesečno 2.587 d, odnosno najniži netto osobni dohodak iznosio je 1.130, a najviši 3.221 d. Osim toga, namjenskih sredstava za pojedine zadatke iz fondova Muzej je dobio ukupno 761.983,30 dinara.

U 1974. iz dotacija općine Zadar za redovitu djelatnost Muzej je dobio 780.000,00, a vlastitih prihoda imao je 57.023,60. Od toga je za osobne rashode utrošeno 581.613,60, a za materijalne rashode 160.892,80. Prosjek osobnih primanja radnika po UKV radniku iznosio je mjesečno 2.920,00, odnosno najniži netto osobni dohodak iznosio je 1.217,00, a najviši 4.037,00 d. Osim toga, za namjenske zadatke iz fondova Muzej je dobio ukupno 4.019.427,00 d., od kojih pretežito za uređenje Muzeja u novoj zgradi.

U 1975. dotacije Fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti Općine Zadar za redovitu djelatnost iznosile su 1.096.000,00 d., a vlastiti prihodi Muzeja 177.264,80 d. Od toga su osobni rashodi iznosili 879.877,20, a materijalni 339.093,15 d. Prosjek osobnih primanja radnika po UKV radniku iznosio je mjesečno 2.800,00, odnosno najniži netto osobni dohodak iznosio je 1.374,00, a najviši 5.297,00 d. Osim toga, za namjenske zadatke iz raznih fondova Muzej je osigurao 2.677.861,00 d., pretežito za uređenje Muzeja u novoj zgradi i za dodatni prostor Muzeja u kompleksu sv. Nikole.

U 1976. dotacije SIZ-a u oblasti kulture Općine Zadar za redovitu djelatnost iznosile su 1.410.000,00, a vlastiti prihodi 215.537,15 d. Od toga su osobni rashodi iznosili 1.090.356,10, a materijalni 375.788,10. Prosjek osobnih primanja radnika po UKV radniku iznosio je mjesečno 2.916,00, odnosno najniži netto osobni dohodak iznosio je 1.861,00, a najviši 6.723,00. Osim toga, za namjenske zadatke iz raznih fondova Muzej je osigurao ukupno 2.078.406,20 d., pretežito za uređenje Muzeja u novoj zgradi i za adaptaciju dodatnog prostora u kompleksu sv. Nikole.

Stalne izložbe Muzeja u novoj zgradi

Kako je zabilježeno u prethodnom izvještaju o radu ovog Muzeja, izgradnja muzejskog kompleksa u Zadru, u okviru kojeg je, osim Muzeja crkvene umjetnosti, izgrađena i zgrada za Arheološki muzej, trajala je od 31. listopada 1970, a sama nova zgrada Arheološkoga muzeja od studenog 1971. do listopada 1972. i svečano predana na uporabu na dan Oslobođenja Zadra 1. studenog godine 1972. Stvarna primopredaja zgrade izvršena je 16. srpnja 1973, jer je trebalo što prije završiti unutrašnje uređenje Muzeja i otvoriti za javnost izložbene zbirke, iako tehničko primanje nije izvršeno zbog raznih nedostataka koje je trebalo naknadno ukloniti, što ni dosad nije u potpunosti učinjeno.

U tijeku 1973. pripremao se izbor arheološke građe za izlaganje, pripremala se tehnička dokumentacija i legende, započeta je izrada maketa i restauriranje pojedinih spomenika, pa izrada odljeva i kopija nekih spomenika, a ubrzano je prepariranje i konzerviranje građe za izložbe, osobito iz srednjeg vijeka i antike, što je dogovoreno da se najprije dovrši. Radi toga je preseljena cijela srednjovjekovna zbirka iz stare u novu zgradu. To je bilo moguće jer je prihvaćena koncepcija i dogovoreno financiranje pa i osiguran dio sredstava za te poslove. Većinu poslova radili su stručnjaci Muzeja, a pojedine poslove druge ustanove ili pojedinci, kao spajanje i restauriranje kamenih spomenika ili pojedine odljeve i kopije kamenih spomenika stručnjaci Restauratorskog zavoda Hrvatske iz Zagreba, a makete pojedinih objekata Zvonko Govorčin, nastavnik iz Zadra.

Već ranije, u tijeku 1972. izrada projekta uređenja izložbi i njihovo likovno oblikovanje povjereno je arh. Emilu Vičiću iz Zagreba.

On je otada radio na projektu i u 1972. predložio približan troškovnik u iznosu od 1.200.000,00 d., oko polovice za stalne izložbe, a oko polovice za uređenje spremišta građe i radne prostorije. Konačan i stvaran troškovnik mogao je dati tek nakon završetka projekta, u početku godine 1973. Taj okvirni troškovnik 16. lipnja 1972. predan je Općinskom odboru za izgradnju muzejskog kompleksa u Zadru, što je prihvaćeno 25. studenoga iste godine.

U tijeku daljnjeg postupka i rada prof. arh. Sena Gvozdanović, kao jedan od projektanata nove zgrade ovog Muzeja (uz glavnog projektanta prof. arh. Mladena Kauzlarića) pri koncu 1972. uputila je dopis Muzejskom savjetu Hrvatske i u njemu izrazila nezadovoljstvo zbog navodnog mijenjanja prvotne namjene zgrade Muzeja. Po njenim navodima stručnjaci Muzeja izmijenili su program i koncepciju izložbi i time okrnjili arhitekturu. U vezi s tim treba spomenuti da je projekt zgrade izveden na osnovi istog programa, izrađenog još 1963, koji je razrađen 1964. upravo radi projektiranja, dok je taj program na koncu 1972. aktualiziran i konkretiziran radi uređenja izložbi u prostoru dosta manjem nego je ranije bilo dogovoreno i planirano.

Na temelju intervencije S. Gvozdanović Republički sekretarijat za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu naredio je arh. E. Vičiću da zaustavi daljnji rad na projektu dok te primjedbe ne riješi Muzejski savjet i Republička komisija za ocjenu programa i projekta uređenja izložbi.

U vezi s tim Muzejskom savjetu Hrvatske uputili smo pismeno razjašnjenje. Kod toga se radilo o osnovnim nesporazumima, to više što je prof. S. Gvozdanović bila stalno u tijeku gotovo desetogodišnjeg rada, od ideje do ostvarenja muzejskog kompleksa u Zadru, što građevinske elemente zgrade nije nitko mijenjao, niti je tko od muzealaca to mogao, i što je ona Muzej, arheološku građu i izložbe pogrešno podređivala građevinskim svojstvima zgrade, te, na koncu, što je bez opravdanja i nepozvana nametala pogrešne koncepcije programa i uređenja izložbi. To je dijelom vezano i uz izradu projekta zgrade, koji nije dovoljno vodio računa o muzeološkim načelima, sadržaju i funkcionalnosti izložbi.

Razmatrajući osnovna svojstva zgrade zaključili smo, naime, da je najpogodnije i u postojećoj situaciji jedino moguće da se izložbe postave vremenskim slijedom po razdobljima, i to: na II. katu prapovijest, na I. katu antika i u prizemlju srednji vijek. Kako je prizemlje zgrade potpuno prozirno i ostakljeno zbog svrhe da se izložba bar dijelom vidi i doživljuje s ulice, što je, s druge strane, činilo velike teškoće u izlaganju i uređenju izložbe, kao i zbog toga što prizemlje građevinski omogućuje najveće opterećenje, koje se prema gore smanjuje, odlučeno je da se u prizemlje smjesti srednji vijek. Osim toga, nije projektirano kružno, već jednosmjerno obilaženje Muzeja. Zbog svega toga nezgodno bi bilo obratno smještanje izložbi, s time da u prizemlju bude prapovijest, a na II. katu srednji vijek, jer prapovijest sadrži najsitnije i najlakše spomenike, za pregled i

doživljaj kojih je potreban uži, zatvoreni prostor, dok srednji vijek sadrži relativno najviše monumentalnih kamenih spomenika i dijelova graditeljstva pa im je prijeko potreban širi prostor, lako i jako se doživljuju i s ulice, a oni se u prizemlju i izravno vezuju s najznačajnijim spomenicima u gradu: Forumom, Donatovom crkvom, katedralom, crkvom sv. Marije i dr.

S. Gvozdanović inzistirala je na muzeološki neprihvatljivim koncepcijama projektanata zgrade, s jedne strane na izlaganju izbora najreprezentativnijih kamenih spomenika iz rimskog i starohrvatskog razdoblja u prizemlju, a neprekinute izložbe bi počinjale s prapovijeću na I. katu i završile s ranim srednjim vijekom na II. katu, što nije moguće opravdati ni stručno zadovoljavajuće provesti, jer bi se time izgubio kontinuitet u praćenju razvoja kulture u sjev. Dalmaciji. Na nešto slično moglo se dijelom misliti u ranijim inačicama projekta, kad se računalo s mnogo većim prostorom za ovaj Muzej.

Ti nesporazumi razmatrani su na sastanku Muzejskog savjeta Hrvatske od 30. siječnja 1973, kad je prihvaćen program i idejno rješenje uređenja Muzeja onako kako su ih prezentirali i koncipirali stručnjaci Muzeja, ali su pojedini članovi Savjeta prihvatili primjedbe S. Gvozdanović.

Sve to, na žalost, dosta je otežalo daljnji rad i produžilo ga za oko pola godine, te izazvalo neke promjene, osobito zbog znatnog povećanja cijena. Zbog toga, kao i zbog potrebe da se izložbe čim prije završe, još u tijeku godine 1973, arh. Vičić odustao je od daljnjeg rada na ovom Muzeju jer nije mogao udovoljiti rokovima i jer je bio zauzet drugim poslovima. Zato smo u ožujku iste godine poslove oko izrade projekta i likovnog uređenja izložbi, uređenja spremišta, lapidarija i radnih prostorija povjerili akad. slikaru Mladenu Pejakoviću iz Dubrovnika. 17. travnja 1973. s njim je sklopljen ugovor da prizemlje bude završeno u lipnju, I. kat za Dan oslobođenja Zadra, a II. kat do konca 1973, dok će se spremišta građe u podrumu zgrade usporedo s tim dovršiti u tijeku godine 1973. Pejaković je za vrlo kratko vrijeme razradio koncepciju, upoznao se s materijalom i problemima, izradio idejni projekt i izvedbeni projekt uređenja srednjeg vijeka u prizemlju, kako bi se poslovi čim prije i postupno obavljali. Direktor Muzeja Š. Batović i projektant izložbi M. Pejaković na sastanku s predsj. Muzejskog savjeta Anicom Magašić i podsekretarom Sekr. za prosvjetu i kulturu Miljenkom Paravić 17. svibnja 1973. u Zagrebu konačno su razjasnili nesporazume oko izložbi i uvjerili ih u neprihvatljivost i neispravnost mišljenja S. Gvozdanović.

Program, idejno rješenje i izvedbeni projekt i scenarij-maketu prizemlja nakon toga razmotrila je i prihvatila Republička komisija za razmatranje i praćenje programa i projekta u sastavu: prof. Mate Suić i dr. Ksenija Vinski-Gasparini iz Zagreba, prof. Branimir Gabričević i prof. Ivo Petricioli iz Zadra, Branko Marušić iz Pule, dr. Duško Kečkemet iz Splita i stručnjaci Muzeja, a prisustvovala je i prof. Sena Gvozdanović u ime projektanata i prof. Nevenka Prosen

u ime Muzejskog savjeta Hrvatske, na sastanku u samom Muzeju 30. svibnja 1973. Tada je dogovoreno da se odmah priđe radu na izvođenju prizemlja i usporedo radi projekt I. i II. kata.

Na temelju toga s Tvornicom namještaja »Jadran« u Zagrebu vođeni su razgovori o izradi opreme i odmah je naručen troškovnik opreme i izvođenja koji je izrađen 18. srpnja 1973. i koji je sadržavao stvarne cijene za prizemlje, a prema njemu je izrađen približan troškovnik za ostale prostore i poslove, pa je troškovnik u cijelosti iznosio:

— za uređenje prizemlja	883.00
— za uređenje I. kata	645.580
— za uređenje II. kata	684.100
— ostali troškovi (izrada projekta, maketa, kopija, restauratorski i konzervatorski poslovi, troškovi preseljenja, stručni suradnici i dr.)	597.000
ukupno:	2.809.680 dinara
— za pripremne radove, opremu spremišta građe i radnih prostorija	750.000
sveukupno:	3.559.680 dinara

Nakon toga naručena je jedna pokusna vitrina u srednjovjekovnoj zbirci, koja je postavljena u prosincu 1973.

Međutim, odmah nakon primitka tog troškovnika Skupština općine Zadar zaustavila je daljnje radove dok novi troškovnik ne razmotre i ne odobre republički organi, jer je bio znatno veći od prijašnjeg približnog troškovnika iz prethodne godine (oko 1.200.000), bilo zbog stanovite promjene idejne koncepcije, bilo zbog znatnog povećanja i stvarnijih cijena. Time je izgubljeno dosta vremena, gotovo cijela godina dana, kao i prilična sredstva. Radi sigurnosti zatražene su nove ponude, ali one nisu bile povoljnije.

Na sastanku predstavnika Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu i predstavnika Skupštine općine Zadar, održanom 9. listopada 1973. u Zagrebu, donijeti su zaključci da se s novim povećanjem cijena ne može ići na razmatranje Sabora SRH i Odbora za izgradnju kapitalnih objekata kulture jer su investicije za muzejski kompleks u Zadru završene, da se Arheološki muzej najhitnije preseli u novu zgradu i iskoristi postojeći stari inventar, da se odobrena sredstva po ranijem troškovniku u iznosu od 1.200.000 d. utroše samo za izložbe, a nabavka ostale opreme da se prebaci na dugogodišnje rješavanje i financiranje Republičkog i Općinskog fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti, te da se utvrde točni rokovi završetka radova.

Zahvaljujući razumijevanju republičkih organa, prevladalo je šire uočavanje i trajnije rješavanje problema uređenja ovog Muzeja, pa je nakon dužeg prekida rad ipak nastavljen i uspješno pretežito priveden kraju.

U međuvremenu su cijene ponovno porasle, pa je 2. studenog iste godine troškovnik nešto povećan i iznosio za svu opremu i radove ukupno 3.692.742 d.

Problemi oko odobrenja troškovnika i osiguranja sredstava zavukli su se ipak u godinu 1974. i tek u proljeće bilo je moguće prići radu, kad je 4. travnja 1974. s Tvornicom »Jadran« potpisan ugovor o izradi opreme za prizemlje i I. kat. Zbog odugovlačenja cijene su ponovno povećane, pa su troškovi za ta dva kata iznosili ukupno: 1.847.972, odnosno 1.056.241 za prizemlje i 791.731 za I. kat.

Na sastanku predstavnika Skupštine općine, stručnjaka Muzeja i projektanta, održanom 28. svibnja 1974, dogovoreni su rokovi završetka radova: izložba srednjeg vijeka završit će se i otvoriti za Dan ustanka u Hrvatskoj 27. srpnja 1974, a izložba antike do 31. listopada 1974, opremu za prapovijest ugovoriti do 15. lipnja, a završiti za Dan Republike 1974, dok će se ugovor za izradu opreme spremišta potpisati do 20. lipnja a dovršiti tijekom godine 1974.

Ti rokovi zbog raznih teškoća nisu se mogli provesti pa je naknadno zaključeno da se izložbe srednjega vijeka i antike (prizemlje i I. kat) otvore za Dan Republike iste godine. U međuvremenu se pripremala i preseljavala građa, izrađivao popratni materijal i izvodili ostali radovi, kao restauracija, prepariranje i konzerviranje, pisanje legendi, izrada ilustracija i dr. Oprema je bila dovršena u tijeku srpnja, a uređenje je izvedeno od 7. srpnja do 27. studenog, pa su zbirke svečano otvorene 28. studenog 1974. Izložbe je otvorio Šime Patrk, predsjednik Skupštine općine Zadar. Uzvanike i nazočne pozdravio je, iznio osnovne podatke i ukazao na značaj dovršenja izložbi i Muzeja direktor Muzeja dr. Šime Batović, koji je među ostalim naveo:

»... Iako uređenje ovog Muzeja nije još u cijelosti završeno, smatrali smo da je potrebno i sasvim opravdano da i u djelomičnom završetku i otvaranju učestvuje čitava naša javnost, a pogotovo da se i time uzveličaju dva velika jubileja i simbola našeg slobodnog, samostalnog i svestranog razvitka, Dan Republike i veliki i izuzetan jubilej 30. obljetnice oslobođenja i života našeg grada u slobodnoj domovini.

Završetkom uređenja ovog Muzeja privodi se kraju izgradnja prvog od četiri kapitalna objekta kulture u SRH, što ima epohalno značenje u razvoju naše kulture, naše Republike i zemlje u cjelini...

Ovo je četvrti put u gotovo 150 godina dugom životu da Arheološki muzej u Zadru seli i mijenja svoje boravište i kuću. Svaka takva seoba u radu i razvoju ovakve ustanove označava kvalitetno novo razdoblje, jer je njen razvoj usko vezan s uvjetima koji se time ostvaruju.

Prisjetimo se da je ovaj Muzej, pod imenom Narodni muzej, osnovan 1830. i nakon Arheološkoga muzeja u Splitu po starosti drugi muzej u okviru današnjih granica naše zemlje, u ondašnjem glavnom gradu austrijske Dalmacije. Spomenici koji su se tada sakupljali, smještali su se u tadašnju gimnaziju sve do 1893, kad je nakon istraživanja obnovljena bivša crkva sv. Donata i u njoj smješten i postavljen Arheološki muzej. Tu su izložbeni spomenici preživjeli prošli rat, u kojem su čudnim slučajem ostali sačuvani od strahovitih bombardiranja. Međutim, zgrada u kojoj su u susjedstvu bile radne prostorije, spremišta, biblioteka, arhiv i sve drugo, zapaljena je i u njoj sve uništeno. Osim toga, talijanski okupatori povlačeći se 1943. odvukli su najvrednije spomenike sa sobom u Italiju gdje se, na žalost, i sada nalaze.

Odmah nakon oslobođenja izložbene zbirke Muzeja preuređene su i ponovno otvorene za javnost. U porušenom gradu osnivali su se i na razne načine smještali ostali pogoni Muzeja. Pripajanjem Zadra oslobođenoj domovini, nakon dugog robovanja, pruženi su uvjeti za svestran razvoj i ovog Muzeja. U skučenom i neodgovarajućem prostoru u Donatu, rasklimanom u ratu, koji je trebalo temeljito popraviti, s razbacanim i udaljenim radnim i drugim dijelovima, Muzej se nije mogao potpuno razvijati. Zato je g. 1954. Muzej preseljen u dva kata obnovljene zgrade bivšeg Zavoda sv. Dimitrija, a u ostali prostor smješten je Filozofski fakultet. Tu je Muzej dobio odgovarajući prostor i sve uvjete za suvremeni rad. Međutim, u tom okviru Muzej nije imao potreban prostor za duži i sve suvremeniji razvoj. Isto tako, širenjem i razvojem Fakultet je prerastao prvotan prostor, pa se pokazalo da mu je za normalan rad potreban čitav prostor Muzeja, odnosno čitava zgrada.

Kad se prije nekoliko godina došlo na sretnu zamisao da se bogata kulturna i umjetnička baština naših crkava i samostana sakupi u izuzetnom i atraktivnom muzeju koji će se smjestiti u dio obnovljenog samostana sv. Marije, gdje se većina toga tisuću godina i čuvala, pa na taj način to neprocjenjivo blago učini dostupnim našoj i svjetskoj javnosti, odlučeno je da se u tom kompleksu odjednom osigura prostor i za Arheološki muzej. Time se ostvaruju najpoželjniji uvjeti za smještaj i iskorištavanje oba muzeja i svega kulturnog blaga koje oni čuvaju, budući da se smještaju na najvažnijem spomeničkom i urbanom kompleksu Zadra, uz Forum, Donat, Katedralu i dr., jer se oba muzeja dopunjuju i nastavljaju, pa time u jednom kompleksu dobrim dijelom dobivamo pregled kulture i umjetnosti od prvih početaka ljudskog života na ovom tlu do gotovo našeg vremena . . .

Konstrukcija financiranja izgradnje osigurana je na osnovi udjela republičkih fondova u iznosu od 70 posto i općinskih fondova u iznosu od 30 posto, kako je uopće dogovorena izgradnja svih kapitalnih objekata.

Prvotni troškovnik za sveukupne radove iznosio je 19.100.000 dinara. Povećanjem cijena i nekim izmjenama u tijeku izgradnje ta

je suma do danas uvećana na 32.680.000, ili za nešto više od jedne trećine. Tu su uračunati svi troškovi: otkup zemljišta, građevinski radovi, komunalije, instalacije, oprema i uređenje izložbi. Od te svote na uređenje i opremu Arheološkog muzeja otpada 4.500.000 dinara.

Moramo upozoriti na jedan problem koji završetkom ovog kompleksa neće biti riješen. U okviru ovog kompleksa nije bilo moguće smjestiti sve pogone Arheološkoga muzeja, a to su sve muzejske radionice (foto-laboratorij, preparatorska i konzervatorska radionica, radionica za izradu suvenira i odljeva, crtaonica), zatim biblioteka s čitaonicom i dio spremišta kamenih spomenika. Bilo je planirano da se ti pogoni pretežito riješe adaptacijom dijela stambene zgrade koja se nastavlja na Muzej do Ulice I. L. Ribara, ili da se osigura dodatni prostor u okviru Foruma njegovom urbanističkom regulacijom i izgradnjom, ili u okviru kompleksa bivšeg samostana sv. Nikole. Međutim, dosad za to nisu osigurana sredstva, što ostaje naredni zadatak, kako bi se Muzej mogao čim prije kompletirati, potpuno osloboditi dosadašnji prostor Fakulteta i dalje se još svestranije i brže razvijati.

Time privodimo kraju i zaokružujemo jedan krupan objekt i zadatak naše kulture u Zadru, kao i u cijeloj Hrvatskoj i Jugoslaviji. Dovoljno se podsjetiti da Arheološki muzej u Zadru ide u red ne samo najstarijih već i najznačajnijih i najbogatijih muzejskih, a posebno arheoloških ustanova u SRH i Jugoslaviji. Uz to Stalna izložba crkvene umjetnosti sadrži najveću i najznačajniju zbirku srednjovjekovnih povijesnih i kulturno-umjetničkih spomenika u našoj zemlji, a i jednu od najznačajnijih u svijetu, od kojih su mnogi najizrazitiji i jedini svjedoci naše najstarije povijesti.

Otuda golemo značenje ovih dviju ustanova za istraživanje, tumačenje i upoznavanje naše prošlosti, za razvoj naše kulture, odgoj naše omladine i naroda, za razvoj raznih oblika našeg gospodarstva vezanog uz turizam, čime se još ni približno ne koristimo, kao i za naš gospodarski razvitak uopće, pogotovo što za naš grad i naš kraj turizam predstavlja jedan od temelja budućeg razvitka.

Treba istaći da oba naša muzeja idu u red najsuvremenije opremljenih i uređenih muzeja u našoj zemlji.

Tako dinamično kretanje Arheološkoga muzeja nakon oslobođenja ne ograničava se samo na prostor i njegovo uređenje. Moramo u ovoj prilici naglasiti da je Muzej, uglavnom na svim područjima, od oslobođenja do danas doživio nagli i golem razvoj i da je daleko više postigao u ovih 30 godina u slobodnoj domovini nego za svih 115 godina ranijeg postojanja. Dovoljno je spomenuti, da tek nakon oslobođenja u Muzeju djeluje stalna stručna ekipa da je tek od oslobođenja Muzej organizirao izdavačku djelatnost i da je kroz to vrijeme dosad izdao 7 svezaka časopisa Diadora, uz više posebnih knjiga, vodiča, kataloga i prospekata. Biblioteka Muzeja potpuno je uništena u prošlom ratu, a danas ima oko 20.000 svezaka knjiga. Stručnjaci Muzeja kroz proteklih 30 godina napisali su i objelodanili preko 300

stručnih i znanstvenih radova i rasprava. Golem napredak posebno se očituje u povećanju arheološke građe, osobito pomoću istraživanja na terenu, kojih je izvedeno daleko više nego od osnutka Muzeja do oslobođenja. Tako su muzejske zbirke u proteklih 30 godina više nego utrostručene u odnosu na ranije količine. Do prošlog rata, pretežito zbog strane okupacije, posvećivala se najveća briga istraživanju rimskih spomenika, dok su prapovijesni i srednjovjekovni, posebno starohrvatski spomenici zanemarivani zbog protunarodne politike okupatora. Nakon oslobođenja nastojali smo to nadoknaditi i posvetiti posebnu brigu nepoznatim i slabo osvijetljenim razdobljima. Tako je tek nakon prošlog rata otkriveno i dosta dobro osvijetljeno mlađe kameno doba, otkriveni su prvi ostaci starijeg kamenog doba, kao i još oskudni tragovi bakrenog i brončanog doba, što sve ranije nije bilo poznato. Željezno doba i Liburni dosta su dobro istraženi i rasvijetljeni. Tako je prapovijesna zbirka Muzeja uvećana za preko deset puta. Slično je sa srednjovjekovnom zbirkom. Ranije su bili poznati gotovo isključivo kameni spomenici i ostaci crkvenog namještaja. Nakon oslobođenja posvećena je posebna pozornost ostalim oblicima materijalne kulture, osobito iz grobova, pa je time zbirka više nego trostruko povećana, posebno materijalom iz vrlo slabo poznatog razdoblja uopće u Jugoslaviji nakon doseljenja Slavena — Hrvata od 7. do 9. st., pa danas ova zbirka ide u red najbogatijih u Jugoslaviji. Otkriveni su i prvi ostaci velike seobe naroda. U istraživanju rimskog razdoblja posvećuje se posebna pozornost životu i kulturi domaćeg ilirskog življa i strarosjedilačkim elementima koji su sudjelovali u oblikovanju starohrvatske i ostalih južnoslavenskih kultura, što se ranije zanemarivalo.

To će se dijelom pokazati u izložbama koje otvaramo, iako ne mnogo, jer se izlaže samo oko 5—10 posto građe koju Muzej čuva, što je pretežno razumljivo, a dijelom zbog nedovoljnog prostora . . .«.

Idejnu, stručnu i znanstvenu obradu i postavu srednjeg vijeka u prizemlju izvršio je kustos mr Janko Belošević, a antike u I. katu dr. Boris Ilakovac i asistent Fakulteta i stručni suradnik Muzeja Julijan Medini. Likovnu obradu i projektiranje namještaja izveo je Mladen Pejaković, a fotografske poslove obavio je pretežito umjetnički fotograf Nenad Gattin iz Zagreba.

Izložba srednjeg vijeka obuhvaća cijelo prizemlje nove zgrade Muzeja, osim što je u predvorju smještena recepcija s jednim stolom i jednom vitrinom za suvenire, publikacije i drugi propagandni materijal. Izložba je pretežito postavljena tematski uz pojedine kronološke podatke. Izdvojeno su obrađene slijedeće teme: avarski ostaci, starohrvatski grobovi i način sahranjivanja, nakit, oruđe, oružje, lončarstvo, kameni natpisi, plastika i umjetnost — crkveni namještaj i graditeljstvo.

Izložba je opremljena legendama, raznim ilustracijama, kartama, maketama, rekonstrukcijama i drugim pomagalima. Tako sadrži: 10 vitrina, 6 panoa, 3 topografske karte i dr. Među maketama ističu se

rekonstrukcije 7 starohrvatskih crkava i 1 ciborij iz zadarske katedrale, među rekonstrukcijama ciborij iz crkve sv. Tome i ciborij iz zadarske katedrale, dvije drvene vedrice iz Nina, a među kopijama jedan mač, sarkofag sv. Stošije iz zadarske katedrale, natpis kneza Branimira s oltarske pregrade iz Šopota kod Benkovca i kapitel iz crkve sv. Lovre iz Zadra.

Izložba antike zauzima cijeli I. kat nove zgrade. Ona je također izložena pretežito tematski. Izdvojeno su obrađene slijedeće teme: rimsko osvajanje naših krajeva, sahranjivanje pokojnika, nadgrobni spomenici, promet, naselja, gospodarstvo, antički Zadar, rimska keramika, metalni proizvodi — alati, mjerni sustav i novci, staklo, plastika i umjetnički proizvodi, nakit, svjetiljke, medicinski instrumenti, toaletni pribor, kultovi, starokršćanski spomenici, kasnoantičko razdoblje i ostaci velike seobe naroda.

Opremljena je raznim kartama, legendama, maketama, ilustracijama, rekonstrukcijama i drugim pomagalima. Tako sadrži: 13 vitrina, 10 panoa, 4 karte i dr. Među maketama posebno se ističe rekonstrukcija rimskog foruma u Zadru, dijelovi rimske vile u Mulinama na otoku Ugljanu, pa rimska kuća iz Zadra, među rekonstruiranim spomenicima Mitrin reljef iz Stankovaca, starokršćanski moćnici iz Novalje na Pagu.

Na izložbi antike predviđene su još neke teme koje nisu dovršene zbog nesuglasica među suradnicima. Zato izložba i nije u cijelosti dovršena i još ima niz praznina i nedostataka, kao što nisu završene sve legende, nije konačno izvršen izbor ni izložena sva potrebna građa, nisu postavljene sve potrebne ilustracije i drugi popratni materijal.

U srpnju 1974. Općinski fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti osigurao je sredstva za nabavku namještaja za radne prostorije. Namještaj je odmah nabavljen i tada je iz stare u novu zgradu preseljena uprava Muzeja i dio radnih prostorija kojih je ukupno sedam, pa je time osiguran samo najpreči radni prostor.

Usporedo s radom na izložbama srednjeg vijeka i antike radilo se i na pripremanju izložbe prapovijesti. Pripremala se građa i dokumentacija, legende, ilustracije i dr. Bilo je predviđeno da se odmah, nakon završetka izložbi u prizemlju i na I. katu, nastavi rad na izložbi prapovijesti na II. katu i ona dovrši do konca godine 1974. Zato je u svibnju iste godine dovršen izvedbeni projekt te izložbe na osnovu koje je 31. srpnja izrađen troškovnik. Međutim, troškovnik uređenja te izložbe iznosio je 1.855.615. d., što je više nego dvostruko od prijašnjeg približnog troškovnika izrađenog prema troškovima ostalih izložbi. To je izazvalo nove velike teškoće oko osiguranja sredstava i pravdanja tako velikih razlika. Dijelom je to bilo razumljivo s obzirom na to da su u međuvremenu cijene znatno porasle i da se prije dovršenja izvedbenog projekta nisu mogli predvidjeti brojni elementi, a nevolja je bila u tome što se radilo postupno

radi uštede na vremenu, ali je to izazivalo velike teškoće i otežavalo izvršenje poslova. Zato je zaključeno da se s dotad planiranim i osiguranim sredstvima za II. kat, koja su nakon dovršenja stvarnog troškovnika pokrivala samo dio troškova, nabavi dio opreme, a usporedo s tim da se radi na osiguranju preostalih sredstava jer drugog rješenja nije bilo. Na temelju toga 15. kolovoza 1974. s Tvornicom »Jadran« potpisan je ugovor za izradu osnovne opreme za II. kat u visini od 944.860 d., a ostala oprema za dovršenje izložbe trebala se osigurati naknadno. Međutim, tek 16. ožujka 1975. potpisan je dodatni ugovor kad su osigurana sredstva za izradu preostale opreme za II. kat u iznosu od 973.510 d., ili ukupno 1.918.370 d., što je opet nešto skuplje od ranijeg troškovnika. Zato radovi na uređenju prapovijesti nisu nastavljeni ni dovršeni u 1974. Osnovni namještaj za II. kat bio je dovršen u ožujku, a njegovo postavljanje završeno je u početku svibnja. Otada do kraja srpnja postavljala se izložba koja je svečano otvorena 29. srpnja 1975. u čast Dana ustanka u Hrvatskoj. Izložbu je nakon kraćeg govora o sadržaju i značaju izložbe otvorio direktor dr. Šime Batović.

Idejnu, stručnu i znanstvenu obradu i postavu izložbe izvršio je Šime Batović, likovnu obradu i projektiranje opreme izveo je Mladen Pejaković, izradu opreme organizirala je Tvornica namještaja »Jadran« iz Zagreba, a fotografske poslove izveo pretežito Nenad Gattin iz Zagreba.

Izložba prapovijesti zauzima cijeli II. kat nove zgrade Muzeja. Postavljena je kronološki, po razdobljima, od starijeg kamenog doba do kraja željeznog doba, odnosno do rimske vladavine. Sadrži slijedeća zasebno obrađena razdoblja i teme: Starije kameno doba, mlađe kameno doba u okviru kojeg su izdvojeno prikazane starija, srednja i mlađa faza, zatim bakreno i brončano doba, prijelazna faza iz brončanog u željezno doba, zatim izdvojene teme: liburnska gradinska naselja, lončarstvo i sahranjivanje pokojnika, a iza toga se kroz pet izdvojenih faza (I. do V.) nastavlja prikaz željeznog doba. Izložba teče uokolo jedinstvene dvorane od lijeva na desno na površini oko 400 m², kao što je i prostor antičke i srednjovjekovne izložbe. Opremljena je opširnim legendama, topografskim i drugim kartama, sinhronističkim tablicama, raznim ilustracijama i drugm pomagalima. Tako sadrži: 28 vitrina, 34 panoa, 24 topografske karte, 5 sinhronističkih tablica i dr.

Ova izložba, koliko je to moguće, po prvi put pruža cjelovit prikaz prapovijesti sjeverne Dalmacije u Zadru, daleko cjelovitije i suvremenije nego ikad ranije. Osim toga sadrži velike količine nove arheološke građe, po prvi put izložene javnosti, osobito iz starijeg kamenog doba, mlađeg kamenoga i željeznog doba.

Time je uglavnom u cijelosti dovršeno uređenje stalnih izložbi Muzeja, što je golem dobitak za Muzej, za Zadar, kao i za cijelu našu kulturu, pogotovo što su sada izložbe najcjelovitije i najsuvremenije uređene.

U antičkoj zbirci koja je zajedno sa srednjovjekovnom izložbom otvorena u prošloj godini, u 1975. izvršene su pojedine izmjene, dopune i poboljšanja, jer ona u protekloj godini nije bila potpuno ni zadovoljavajuće završena, iako je formalno otvorena za javnost. Međutim, ni u 1975. i 1976. nije potpuno završena, dijelom zbog nedostatka sredstava, a dijelom zbog nekih neriješenih problema i nesuglasica oko koncepcije pojedinih tema i dijelova izložbe, kao i nesporazuma između likovnog suradnika M. Pejakovića i višeg kustosa B. Ilakovca koji je vodio uređenje izložbe.

U tijeku godine 1976. u antičkoj izložbi dovršeno je proširenje, dopune i izmjene makete rimskog foruma u Zadru, na temelju novih istraživanja, što je stručno vodio prof. Mate Suić, a izveo nastavnik Zvonko Govorčin.

Na stubištu izložbenih dvorana izrađene su priručnice, što ranije nije bilo dovršeno. Osim toga ugovorena je izrada namještaja za garderobu, propagandni izlog i spremište suvenira, što će se dovršiti u početku 1977.

Izložbe time nisu još potpuno završene. Veće izmjene i dopune, kako je spomenuto, potrebne su u antičkoj izložbi, a u srednjovjekovnoj i prapovijesnoj samo manje dopune i poboljšanja, uglavnom likovnih i estetskih svojstava. Od krupnih problema ostalo je još nedovršeno posebno osvjetljenje izložaka ili spomeničkih cjelina, što je dogovoreno izvesti nakon potpunog dovršenja izložbi, a što zbog nedovršene antičke zbirke nije bilo moguće. Uz to su, zbog nedostatka sredstava, preostali i neki manji poslovi, kao postava vatrogasnih aparata (koji su nabavljeni), nabavka pomoćnih sjedalica za odmor na izložbama, natpis, amblem i zastavišta na zgradi, grijači na spremištima centralnog grijanja i još neki sitni poslovi. Uz to, na televizijskim kamerama u okviru sigurnosnih uređaja potrebno je normalne objektve zamijeniti širokokutnim, jer je, radi štednje, postavljen nedovoljan broj kamera pa one ne pokrivaju cjelokupan prostor izložbi, a k tome nedostaje i magnetoskop, što ranije nije nabavljeno. Nisu također završeni prospekt i vodič po izložbama Muzeja, koji su programom planirani, ali za njih nisu još osigurana sredstva.

Uza sve to temeljni poslovi oko uređenja Muzeja ipak su završeni. Nadamo se da će i preostali poslovi biti uskoro zaključeni. Svakako smo tako dobili jedan od najsuvremenije, a vjerujemo i najbolje uređenih muzeja u našoj zemlji.

Za uređenje izložbi Muzeja bilo je ugovoreno ukupno 4.283.014,15 dinara, a ostvareno 4.561.499,60, dok nedovršeni poslovi, osim prospekta i vodiča, iznose oko 340.000,00, ili sveukupno troškovi 4.901.499,60 d. Međutim, ostalo je dosad nepokriveno 942.543,60 d.

Stalna izložba kamenih spomenika (lapidarij), osobito onih iz rimskog doba, zbog oskudnog prostora nije ostvarena u okviru izložbenih prostorija. Smještaj i uređenje dijela kamenih spomenika planirani su na terasi u dvorištu nove zgrade Muzeja, ali zbog nedostatka sredstava nisu dovršeni. U god. 1976. izrađen je projekt rješenja toga prostora kao zatvorenog, i radi zaštite kamenih spomenika i radi

zaštite sjeveroist. strane Muzeja crkvene umjetnosti na koji se naslanja, ali nisu osigurana sredstva za njegovo izvođenje. Druga rješenja oko smještaja i uređenja kamenih spomenika (u okviru Foruma ili dr.) nisu započeta.

Za dostignuća u umjetničkom radu na uspješnom uređenju stalnih izložbi ovog Muzeja u god. 1976. akad. slikaru Mladenu Pejakoviću, likovnom suradniku Muzeja, dodijeljena je republička godišnja nagrada »Vladimir Nazor«, što je vrlo veliko priznanje i za čitav zbor radnika ovog Muzeja. Moramo, ipak, izraziti žaljenje što u tu nagradu nisu izravno uključeni i stručnjaci ovog Muzeja, jer su oni velikim dijelom pridonijeli uspješnom uređenju njegovih izložbi.

Spremište arheološke građe

Usporedo s uređenjem izložbi u novoj zgradi Muzeja radilo se na uređenju spremišta arheološke građe u podrumu nove zgrade, prema prvotnom planu.

U godini 1975, u tijeku uređenja prapovijesne izložbe, uokolo dvorane, između stupova i vanjskih zidova, stavljanjem laganog paravana iza stupova i izložbenih vitrina radi zaklanjanja vidljivih cijevi centralnog grijanja i prozora koji su ometali pravilno uređenje izložbe, nastao je uski hodnik. Da bi se hodnik iskoristio u njemu su izgrađene police za smještaj sitne arheološke građe, pa je time uvelike nadoknađen premali prostor u podrumu zgrade, gdje se može smjestiti samo dio građe. Time je uz izložbu osiguran smještaj velikog dijela prapovijesne građe.

Osnovni dio namještaja za spremišta građe u podrumu zgrade nabavljen je u rujnu i listopadu 1975, nakon što je pri koncu 1974. dogovoreno da se sklopi ugovor za izradu opreme, a u proljeće 1975. odobrena dodatna sredstva i odmah sklopljen ugovor s tvornicom metalnog namještaja »Primat« u Mariboru za izradu pretežito metalnog dijela namještaja, i s tvornicom »Jadran« u Zagrebu za ostali, manji dio namještaja. Naime, troškovnik opreme spremišta izrađen je u tijeku 1974. i iznosio znatno više od ranije planiranih sredstava, ukupno 895.605 d., pa je povećanje bilo teško osigurati. S obzirom na to da su i u međuvremenu cijene povećane, za tu opremu osiguran je udio u visini od 50 posto na zajam tvornice »Primat«, s dvogodišnjim rokom otplate, tj. u tijeku 1976. i 1977. Na toj osnovi sklopljeni su ugovori, dijelom 29. svibnja na iznos od 391.417, a dijelom 5. lipnja 1975. na iznos od 357.946 d. Usporedo s tim u jesen 1975. u organizaciji Muzeja izrađen je jednostavniji dio namještaja, a to su okomiti stepeničasti željezni nosači (ukupno 70 komada) za drvene police za smještaj dijela kamenih spomenika koji se mogu smjestiti u podrumske prostorije. Jedino nisu nabavljene drvene police za te nosače jer nisu osigurana sredstva. Time je, osim drvenih polica, dovršen i nabavljen sav namještaj za osigurani prostor u podrumu. U godini 1976. očišćeni su željezni nosači polica i radi zaštite premazani

bojom. Drvene police nisu još nabavljene. Međutim, još nije postavljen namještaj niti je uređeno spremište u podrumu, jer još nisu u potpunosti uklonjeni uzroci poplavljivanja i vlaženja tih prostorija.

Naime, već u jesen 1974. zbog dugotrajnih kiša podzemne su vode prodrle u podrum i poplavile ga, dijelom kroz mjestimično raspukli pod, a dijelom kroz spojeve i zidove. Otada se to, na žalost, manje ili više ponavlja nakon obilnijih kiša. U suradnji s G. P. »Jadran« u Zadru, koje je izvodilo građevinske radove, projektantom i s Institutom za građevinarstvo u Zagrebu poduzete su mjere da se ispitaju uzroci i ustanovi način saniranja i zaštite podruma od vlage i poplava, ali to još nije u potpunosti postignuto. Navedeni Institut odustao je od daljnjih radova, a da ih nije dovršio. Jedino G. P. »Jadran« u tijeku 1976. popravilo je vodovodnu i kanalizacionu mrežu ispod radnih prostorija, u jednoj polupodrumskoj prostoriji oko 1 m izdignutoj iznad poda podruma, u zapadnom uglu zgrade, jer se ustanovilo da su ti dijelovi slabo izvedeni i izolirani i da su tu kao i na cijelom prostoru oni bili glavni uzrok prodiranja vode u podrum. Izvedeno je dizanje poda, otkriti su i nanovo osigurani spojevi cijevi, pa izrađen novi kontrolni otvor. Time je spriječen prodor vode na tom dijelu i uklonjen glavni uzrok poplava. U ostalom prostoru otada je voda samo mjestimice prodirala i u mnogo manjoj količini. Daljnji radovi nisu izvedeni, niti su još prostorije trajno zaštićene od prodiranja vode. Zbog toga, kao i zbog trajnog zadržavanja vlage, u tim uvjetima zasad još nije moguće urediti i smjestiti spremište građe, pogotovo što je to pretežito sitna, odnosno sva metalna i druga spomenička građa osjetljiva na vlagu. Jedino je moguće urediti dio kamenih spomenika, što će se uskoro dovršiti kad se nabave dijelovi polica.

Potrebno je svakako poduzeti određene mjere da se sanacija podrumskih prostorija čim prije dovrši (iako je to dosta teško, jer nisu poznati svi uzroci prodiranja vode), bilo da se učvrsti ili izmijeni pod, ili naknadno osigura grijanje prostorija, s obzirom na to da drugi prostori za smještaj građe nisu osigurani.

Kako je već poznato, podrumski prostor nove zgrade nije ni približno dostatan za smještaj sve arheološke građe koju Muzej posjeduje, već samo za smještaj sitne građe i manjeg dijela kamenih spomenika, uglavnom samo srednjovjekovnih kamenih spomenika i malog dijela iz rimskog doba. Za ostalu, veću količinu kamenih spomenika mora se osigurati novi prostor. Ako bi bilo moguće osigurati novi prostor za smještaj sitne građe, u takvim okolnostima bilo bi najbolje u podrumske prostorije smjestiti sve kamene spomenike zajedno.

Takvo stanje ne samo da ometa uređenje spremišta građe, njenu zaštitu, dokumentaciju, obradu i iskorištavanje, već onemogućuje i iseljenje prijašnjih prostorija u kojima se građa i sada nalazi u zgradi Filozofskoga fakulteta, što uz ostale odjele za koje nije osiguran prostor u novoj zgradi, zauzima velik dio prijašnjih prostorija Muzeja. A to onemogućuje proširenje i poboljšanje uvjeta rada Fakulteta.

S obzirom na zajam i otplatu anuiteta za opremu i uređenje spremišta građe u podrumu zgrade bilo je ugovoreno i planirano u svemu 1.260.835,35 d., a utrošeno je 863.905,35, dok nepokrivene obveze s anuitetima iznose 267.930,00, ali je dosad ostalo nepokriveno ukupno 512.632,15 dinara.

Za spremišta građe u podrumu zgrade, uz 70 nosača polica za kamene spomenike, nabavljena je slijedeća oprema: 40 pokretnih ormara na tračnicama, 9 kartotečnih ormara, 10 raznih drugih ormara, 3 skladišne police, 12 stolica, 3 stola i 1 blagajna.

Dodatni prostor Muzeja

Kako je spomenuto već u ranijem izvještaju, Muzej u novoj zgradi nije dobio dovoljan prostor za smještaj svih svojih odjela. Tako je, uz stalne izložbe i dijela spremišta arheološke građe, osiguran samo dio radnih prostorija, dok prostor za smještaj najvećeg dijela kamenih spomenika, dio radnih prostorija, te smještaj svih radionica (preparatorska, suvenira, drvodjelska, kamenarska, fotolaboratorij s fototekom, crtaonica s planotekom) i biblioteke ovdje nije osiguran. Oni će ostati u ranijim prostorijama u zgradi Fakulteta dok se ne osigura dodatni prostor, osim znatnog dijela kamenih spomenika koji su razasuti na više otvorenih prostora po gradu i izloženi propadanju jer ni ranije nisu imali pogodan smještaj. Uz to, naravno, nisu osigurani ni novi odjeli koji su i ranije nedostajali, kao prostor za povremene izložbe, predavanja, studijski rad i studijske zbirke, prodavaonica suvenira, publikacija i drugog propagandnog materijala.

Preseljenje Muzeja iz prijašnje zgrade uvelike je otvaralo mogućnost proširenja i poboljšanja uvjeta rada Fakulteta koji se također nalazio u teškim prostornim prilikama. S obzirom da su u novu zgradu preseljeni samo dijelovi Muzeja, ni problemi Fakulteta nisu potpuno riješeni. Radi što većeg i lakšeg proširenja Fakulteta Muzej je u okviru starih prostorija pojedine svoje odjele iseljavao, ili preseljavao, ili je neke morao i uskladištiti. Tako je u 1973, nakon iseljenja srednjovjekovne zbirke, u njene prostorije u prizemlju preseljena biblioteka iz vlažnog hodnika u kojem se nalazila. U tijeku 1974. godine preseljeni su antički izlošci u novu zgradu i iseljeni su svi dijelovi Muzeja iz zapadnog krila prizemlja zgrade Fakulteta, i to: raniji namještaj uprave, nakon njena preseljenja u novu zgradu, izloženi materijal iz mlađeg kamenog doba i iz željeznog doba, zatim crtaonica s planotekom preseljeni su u prizemlje istočnog krila, u raniji prostor biblioteke i u manju prostoriju prijašnje izložbe srednjeg vijeka, dok je namještaj s izložbi smješten u zapadnu manju prostoriju prijašnje izložbe antike na I. katu. Zbog promjene plana adaptacije sa strane Fakulteta, naknadno su isti materijal i biblioteka iz prijašnje srednjovjekovne zbirke preseljeni u prostor srednje i južne dvorane prijašnje izložbe antike na I. katu, a crtaonica u prijašnje radne sobe kustosa na sjevernom dijelu I. kata, pa je tako cijelo prizemlje, osim fotolaboratorija i hodnika do njega, prepušteno Fakultetu. Osim toga, kameni i drugi materijal iz sjeverozapadnog dijela hodnika u podrumu stare zgrade preseljen je zbog gradnje centralnog grijanja. Najveća je nevolja što su pojedini odjeli loše smješteni i uskladišteni pa nije moguće njihovo djelovanje ili iskorištavanje, kao crtaonica, planoteka, dio spremišta građe, ili su izgubili prostor, kao čitaonica i dr. Sve to već više godina jako otežava, a katkad i onemogućuje redovit rad Muzeja i obavljanje njegovih zadataka.

Zbog svega toga u okviru općine dogovoreno je da se čim prije poradi na osiguranju dodatnog prostora za smještaj odjela Muzeja preostalih u zgradi Fakulteta. Dio prostora trebalo je osigurati iseljenjem i adaptacijom šest stanova ili polovica stambene zgrade koja se naslanja na novu zgradu Muzeja do Ulice I. L. Ribara. To nije ostvareno jer nisu osigurana sredstva. Pomišljalo se i na mogućnost da se dodatni prostor osigura u okviru Foruma, jugozapadno od crkve sv. Marije, ali se ni ta mogućnost nije počela ostvarivati, jer još nije raspisan ni natječaj za urbanističku regulaciju toga dijela grada.

Zato je kao najskorija mogućnost rješavanja dodatnog prostora prihvaćena adaptacija ruševnog kompleksa u okviru bivšeg samostana sv. Nikole na zapadnom dijelu grada. U tijeku 1975. prikupljena je dokumentacija, izrađeni idejni i dijelom izvedbeni nacrt, a Skupština općine cijeli je kompleks prenijela na Muzej i osigurala svotu od 500.000 d. u 1975. i toliko u 1976. za početak adaptacije. Kako nije postojala mogućnost da se osigura zakonski obvezan polog, nije bilo moguće dobiti građevinsku dozvolu pa ni adaptacija nije započeta nego tek u jesen 1976. (26. listopada), kad je isti zakon ukinut. Za potrebe Muzeja namijenjen je stražnji dio toga kompleksa, iza crkve, dok je prednji dio s crkvom namijenjen potrebama budućeg Republičkog centra za konzervaciju podmorskih spomenika.

Pri koncu 1976. obavljeni su pripremni radovi, izvedeno statičko osiguranje zgrade i postavljena građa za ploču I. kata u dužini od 20 m zgrade do ulice Lenjinovo šetalište, koliko je bilo moguće dovršiti s osiguranim sredstvima, a što će se nastaviti u 1977. S obzirom na sporost takva rješavanja bilo bi potrebno naći drugi način osiguranja sredstava koji bi ubrzao radove i omogućio čim skoriji završetak adaptacije. To bi se najbolje postiglo osiguranjem zajma na temelju dotacija Općine kao anuiteta. Započeti dio moguće je završiti u 1977. i u njega presiliti pojedine odjele Muzeja, u prvom redu radionice.

Muzej i dalje upravlja bivšom crkvom sv. D o n a t a, koja je nakon iseljenja Muzeja 1954. ostala kao spomenik, a povremeno se iskorištava za glazbene priredbe i izložbe. Međutim, prije više godina započeta konzervacija nije još dovršena, jer već nekoliko godina za to se ne osiguravaju sredstva. To je velika šteta s obzirom na to da je to najznačajniji spomenik u Zadru, a još uvijek je dijelom u ruševnom stanju i nije priveden svrsi. Bilo je planirano da se crkva

konzervira i uredi kao spomenik koji se može iskorištavati i u određene svrhe, kao npr. za glazbene priredbe i izložbe posebne vrste, jer je to svojevrstan i jedinstven prostor. Dosad su izvedeni temeljni zaštitni radovi, ali se na tome stalo pa se crkva ni približno ne može potpunije iskorištavati, a nije prezentirana ni kao tako važan spomenik. S obzirom na to da je radi istraživanja njegova sjevernog dijela dignuto stubište i dijelom taj dio bio otkriven i otvoren, u godini 1974. i 1975. u predvorju je postavljeno privremeno drveno stubište, otvori su privremeno zatvoreni, popravljeno ostakljenje na prozorima i uređeno improvizirano električno osvjetljenje, da bi se spomenik bar donekle mogao privremeno iskorištavati za posjetioce i razne priredbe, osobito za »Muzičke večeri« u turističkoj sezoni. Tako je od 1975, nakon što je privremeno osposobljen, od proljeća do jeseni po cijeli dan bio pristupačan posjetiocima, u njemu se ljeti održavaju već ustaljene glazbene priredbe, a uz to je u 1975. u njemu bila priređena izložba »Zaštita spomenka u Zadru od 1944. do 1975.« a u 1976. izložba »Graditeljstvo na tlu sjeverne Dalmacije od pravijesti do Hrvata«.

Da bi se crkva mogla svestrano i suvremeno iskorištavati, pa i preko cijele godine, prijeko je potrebno čim prije osigurati sredstva za njeno konačno uređenje, dovršenje istraživanja, konzervacije i za prezentaciju.

Zaštita arheološke građe

Zaštita arheološke građe nastavlja se redovito. Od početka 1975. ti su poslovi nešto ubrzani uposlenjem dvojice pripravnika, jednog inženjera kemije i jednog keramičara, namijenjenih za rad u budućem Republičkom centru za konzervaciju podmorskih spomenika. Osobito su pojačani poslovi u prepariranju i konzerviranju građe od 1973. do 1975. radi izlaganja i uređenja stalnih izložbi u novoj zgradi Muzeja, pa su tada dijelom uposleni i honorarni radnici, osobito studenti arheologije, a za pojedine poslove i radnici iz drugih ustanova, kao npr. iz Republičkog zavoda za restauraciju.

God. 1973. konzervirano je 3276 predmeta, očišćeno i signirano 1450 predmeta, rekonstruirano 10, izrađeno kopija od 42 predmeta. God. 1974. konzervirano je 3799 predmeta, očišćeno i signirano 600 predmeta, rekonstruirano 17, izrađeno kopija od 38 predmeta. God. 1975. konzervirano je 945, očišćeno i signirano 1435, rekonstruirano 113 i izrađene kopije od 36 predmeta. God 1976. konzervirano je 1335, očišćeno i signirano 1600, rekonstruirano 7 i izrađene kopije od 67 predmeta. Prema tome, u protekle četiri godine konzervirano je ukupno 9355 predmeta, očišćeno i signirano 5085 predmeta, rekonstruirano 147 predmeta i izrađene kopije od 183 predmeta.

Među konzerviranim spomenicima ističu se posebno starokršćanski moćnici iz Novalje, drvene ukrašene grede iz crkve sv. Donata iz 9. st., kameni nadvratnik s crkve Sv. Križa u Ninu s natpisom župana Godečaja i dva starohrvatska broda iz ninske luke.

Među restauriranim spomenicima ističu se posebno: zbirka neolitičke i željeznodobne keramike, spomenik boga Mitre iz Stankovaca, starokršćanski moćnici iz Novalje, starohrvatski ciborij z crkve Sv. Tome i iz katedrale, pa pluteji iz crkve Sv. Nediljice u Zadru, te dvije starohrvatske drvene vedrice iz Nina.

Od izrađenih kopija ističu se: zlatni predmeti iz ranog brončanog doba iz Privlake (33 kom.), liburnski mač iz Benkovca, Liburnski srebrni pojas i četiri privjeska iz Podgrađa (Asseria), zbirka neolitičke i apulske keramike, starokršćanski moćnik s kutijom iz Novalje, sarkofag sv. Stošije iz zadarske katedrale, kapitel iz crkve sv. Lovre u Zadru, natpis kneza Branimira s oltarske pregrade iz Šopota kod Benkovca, jedan starohrvatski mač.

Dokumentacija arheološke građe

Dokumentacija građe obavljala se inventiranjem, snimanjem, crtanjem i izradom kartoteka. Ti poslovi napreduju, ali još ne zadovoljavaju jer velika količina građe nije još dokumentirana, bilo stari fond koji dijelom uopće nije bio dokumentiran, ili je dokumentacija pretežito uništena u prošlom ratu, osobito inventarske knjige, bilo da velik dio nove građe također nije dokumentiran, dijelom zbog slabog učinka, a dijelom i zbog nedostatka radne snage i sredstava.

U protekle četiri godine inventirano je ukupno 6355 predmeta, od toga iz prapovijesti 4.185, iz antike 1.953 i iz srednjega vijeka 217 predmeta.

U sve četiri godine izrađena su 7.330 foto-snimka. Na koncu 1976. fototeka je imala 29.824 inventiranih, ili ukupno 32.000 negativa, osim snimaka na pločama i dijasnimaka. Uz to je za potrebe izložbi umjetnički fotograf Nenad Gattin snimio oko 800 snimaka arheološke građe i objekata na terenu.

Nacrtano je ukupno 3.451 predmet, od toga iz prapovijesti 1.771, iz antike 387, iz srednjega vijeka 1.293 predmeta.

U knjige inventara ucrtano je ukupno 3.611 skica: iz prapovijesti 2.254, iz antike 1.165, iz srednjega vijeka 192 skice.

S raznim drugim crtežima, planovima, kartama i dr. nacrtano je ukupno oko 7.539 tehničkih jedinica.

Za kartoteku predmeta izrađeno je ukupno 440 kartona, od toga 280 iz prapovijesti i 160 iz antike.

Za kartoteku grobova izrađen je 61 karton iz prapovijesti.

Za arheološku kartu izrađeno je 60 kartona iz prapovijesti.

Nova arheološka građa

U protekle četiri godine Muzej se obogatio dosta velikom količinom nove arheološke građe, dijelom iskapanjem, a dijelom rekognosciranjem, otkupom i slučajnim nalazima. Ukupno je sakupljeno 7.926 novih predmeta: 2.334 u g. 1973, od kojih 824 iz prapovijesti, 1.332

iz antike i 178 iz srednjeg vijeka; 1.955 u g. 1974, od kojih 316 iz prapovijesti, 1.579 iz antike i 160 iz srednjeg vijeka; 1.239 u g. 1975, od kojih 138 iz prapovijesti, 1.017 iz antike i 84 iz srednjeg vijeka; 2.400 u g. 1976, od kojih 1.084 iz prapovijesti, i 1.316 iz antike; ili sveukupno: 2.362 iz prapovijesti, 5.244 iz antike i 422 iz srednjeg vijeka.

Najviše prapovijesnih predmeta iskapanjem je sakupljeno u Vrsima, a potječu iz bakrenog, brončanog i željeznog doba; predmeta iz rimskog doba najviše je nađeno u Zadru i Ivoševcima (Burnum) kod Kistanja; srednjovjekovnih nalaza najviše se našlo u Ninu, pa Stankovcima, Biljanima Donjim i Smilčiću. Slučajnim nalazima ili rekognosciranjem najveće količine predmeta iz starijeg kamenog doba sakupljene su u Velom Ratu, zatim u Salima na Dugom otoku, iz mlađeg kamenog doba u Islamu Grčkom, iz bakrenog i brončanog doba u Vrsima, Jesenicama, Salima i Žegaru, a liburnskog iz željeznog doba u Posedarju, Podgradini, Jagodnji Gornjoj, Zelengradu i Jesenicama. Najveće količine antičkog materijala sakupljene su u Ivoševcima (rimski logor Burnum) i u Zadru, pa u Nadinu. Iz Burnuma povjerenik J. Grčić, zatim S. Grčić i drugi mještani donose predmete koje skupljaju po površini nalazišta (novac, alat, nakit i dr.). Iz prapovijesti se ističu predmeti iz starijeg kamenog doba iz Velog Rata i Sali, bakrenodobni i ranobrončanodobni ostaci iz Vrsi, dvije posude iz Visa i dr. Od rimskog materijala posebno se ističe jedna stela helenističkog tipa i dvije urne iz Nadina, dva liburnska cipusa iz Asserije (Podgrađe) kod Benkovca, jedna urna iz Zatona ninskog, tri kamene urne i dva nadgrobna natpisa iz Stanova kod Zadra, više urni i raznog materijala otkriveni uz Benkovačku cestu u Zadru, jedna stela, više gema i velika količina novaca i dr. iz Burnuma, jedan kapitel i stela iz Biljana Donjih. Iz srednjeg vijeka ističu se starohrvatski predmeti iz više grobova u Ninu, Stankovcima, Biljanima i Smilčiću. Manje količine raznih predmeta sakupljene su s niza nalazišta iz cijele sjeverne Dalmacije.

Kretanje posjetilaca

Od otvaranja izložbi u novoj zgradi broj posjetilaca Muzeju naglo se povećao, za prosječno oko pet puta, u odnosu na posjete u staroj zgradi u kojoj se nalazi Fakultet. To je uglavnom razumljivo jer je nova zgrada smještena u najprometnijem središtu grada, u okviru najznačajnijih spomenika, a uz to su izložbe u novoj zgradi mnogo suvremenije, bogatije i življe uređene, u prizemlju dijelom vidljive i s ulice, izvana, pa i okrenute ulici, što je svakako izazov.

Od otvaranja izložbi srednjeg vijeka i antike u novoj zgradi 28. studenog 1974. do kraja te godine bilo je 3500 posjetilaca. U 1975, kad je dovršena i izložba prapovijesti, bilo je 14.918 posjetilaca, od kojih 3.874 strana. U 1976. bilo je 11.619 posjetilaca, od kojih 3.838 stranih, što je dosta manje nego u prethodnoj godini, možda dijelom

zbog posebne privlačnosti ovog objekta za naše građane, ali svakako i zbog nepovoljne turističke sezone. Međutim, izložbe u staroj zgradi, osim srednjovjekovne koja je bila već razmontirana, u 1973. obišao je samo 1.041 posjetilac.

U 1973. crkvu Sv. Donata u Zadru, kojom upravlja Muzej, posjetilo je 2.650, u 1974. bilo je 3.000, u 1975. bilo je 21.787, a u godini 1976. 22.838 posjetilaca. Mali broj posjetilaca u 1973. i 1974. u vezi je s istraživanjem Donata: stubište matroneja bilo je porušeno, bio je bez ostakljenja, osvjetljenja i dijelom urušen, pa se nije mogao redovito otvarati ni potpunije iskorištavati.

Arheološka zbirka u Ninu u 1973. imala je 4.179, u godini 1974. 4.484, u godini 1975. 3.236, a u godini 1976. 3.766 posjetilaca.

Osim toga, u protekle četiri godine Muzej je posjetio i radio na materijalu i muzejskoj građi niz uglednih stručnjaka i ličnosti iz zemlje i inozemstva, kao: I. Marović, Ž. Rapanić, N. Cambi, D. Jelovina, D. Kečkemet iz Splita; M. Suić, K. i Z. Vinski, G. Novak, D. Vrsalović, B. Čečuk, A. Stipčević, M. Šmalcelj, N. Klaić, M. Peić, V. Košćak iz Zagreba; B. Marušić i J. Mladin iz Pule; Z. Brusić i Z. Gunjača iz Šibenika; J. Luetić iz Dubrovnika; A. Benac, Š. Bešlagić, Z. Marić, M. Vego, I. Čremošnik iz Sarajeva; A. Glavičić iz Senja; M. Ljubinković i M. Veličković iz Beograda; P. Paić i Živković iz Knina; J. Kastelic, P. Korošec, M. Brodar i F. Osole iz Ljubljane; T. Anđelić iz Mostara; G. Traversari iz Venecije, D. Lollini iz Ancone i Di Vita s dvadesetak studenata arheologije iz Macerate, N. Negroni iz Milana, B. d'Agostino iz Salerna, L. Vagnetti iz Rima, H. Vetters i M. Kandler iz Beča, E. B. Thomas iz Budimpešte, W. Haberey iz Bonna, V. Milojčić iz Heidelberga, B. Döhle iz Berlina, prof. Fabricius sa 40 studenata arheologije iz Marburga, A. von Vietinghoff iz Züricha, Kutzly iz Švicarske, A. Kralovsky iz Vesprema, K. Maes i F. Wonterghem iz Heverleee (Leuven) u Belgiji, G. Barker i M. Buchanan iz Sheffielda, T. W. Jacobsen sa Indiana University u Bloomingtonu, G. Sterud sa Sveučilišta u New Yorku, J. A. Rasson iz USA. U g. 1976. Muzej su posjetili posebno sudionici skupštine i znanstvenog skupa Hrvatskog arheološkog društva i Srednjovjekovne sekcije Saveza arh. društava Jug. održanih u Vodicama (njih oko 70), zatim sudionici znanstvenog kolokvija »Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnoj jadranskoj obali« u Zadru (njih oko 60), sudionici međuakademijskog savjetovanja Jugoslavije održanog u Zadru (njih oko 40), zatim sudionici znanstvenog skupa o 500. obljetnici smrti J. Dalmatinca, održanog 1975. u Šibeniku.

Muzej su također posjetili brojni istaknuti društveno-politički radnici, kao D. Dragosavac, E. Derossi-Bjelajac, S. Huml, A. Mohorovičić, A. Magašić, V. Ukrainčik, sekretari i podsekretari za prosvjetu, nauku i kulturu svih republika u Jugoslaviji, niz delegacija i dr.

Predavanja

U tijeku 1973. na međunarodnom znanstvenom kolokviju »Prapovijesne kulture Daunije« (»Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia«) u Foggi Š. Batović održao je predavanje »Odnosi Daunije i istočne jadranske obale u neolitičko doba« i »Odnosi Daunije i istočne jadranske obale u željezno doba«; na međunarodnom znanstvenom skupu« II° Convegno di studi sulle antichità dell'Italia adriatica« u Chieti-Francavilla u Italiji održao je predavanje »Sitna plastika iz željeznog doba na jadranskom primorju Jugoslavije«; a za međunarodni znanstveni skup »L'Adriatique — trait d'union entre la Mediterranée et les Balkans à epoque grecque et romaine« pripremio predavanje »Problemi željeznog doba na balkansko-jadranskom prostoru.« Na znanstvenom skupu srednjovjekovne sekcije Saveza ADJ održanom u Negotinu J. Belošević predavao je »O nekim posebnostima keramike na području Dalmacije«.

U 1974, na međunarodnom simpoziju »Utvrđena ilirska naselja« u Mostaru Š. Batović održao je predavanje »Svojstva gradinskih naselja na području Liburna«. B. Ilakovac u Novalji na Pagu održao je predavanje »Spomenici prošlosti Novalje«.

U 1975, na Kolarčevu univerzitetu u Beogradu Š. Batović održao je predavanje »Nin u prapovijesti«; u Podružnici Povijesnog društva Hrvatske u Zadru održao je predavanje »Liburnska gradinska naselja«; na međunarodnom znanstvenom skupu »Problemi storico-archeologici della Puglia preromana« u Manfredoniji održao je predavanje »Predrimski novci iz južne Italije na istočnoj jadranskoj obali«; na međunarodnom znanstvenom skupu o primjeni fizikalno-kemijskih metoda u arheologiji i umjetničkom nasljeđu i o problemima jantara održanom u Siracusi u Italiji, predavao je o temi »Problemi jantara u prapovijesti Jugoslavije«. Na IX. kongresu kršćanske arheologije u Rimu B. Ilakovac održao je predavanje »Starokršćanski relikvijari iz Novalje«.

U tijeku 1976, na znanstvenom skupu Hrvatskog arheološkog društva »Novi i neobjelodanjeni arheološki nalazi u Dalmaciji« u Vodicama kod Šibenika, Š. Batović održao je predavanje »Bribir u prapovijesti«; na znanstvenom kolokviju »Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnoj jadranskoj obali« održanom u Zadru predavao je o temi »Naseobinske građevine na našem primorju u željezno doba«. Na istom skupu B. Ilakovac održao je predavanje »Glina kao izolaciono sredstvo u rimskom graditeljstvu«, a na X. kongresu Saveza ADJ u Prilepu predavanje »Primjena interdisciplinarne metode istraživanja rimskih akvedukata«.

Ostali stručni i znanstveni poslovi

Stručno osoblje Muzeja radilo je na izradi arheološke karte za područje djelovanja Muzeja, zatim na kartoteci grobova, na izradi sinteze Hrvatske povijesti u organizaciji Centra za povijesne znanosti

sveučilišta u Zagrebu (završeno mlađe kameno i željezno doba), na izradi sinteze Prapovijesti Jugoslavije u organizaciji Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti u Sarajevu (završeno mlađe kameno doba), na izradi arheološke bibliografije, na Korpusu antičkih vaza (CVA), arheološkoj topografiji i dr.

U tijeku 1973. Muzej je nastavio voditi upravu Hrvatskog arheološkog društva, jer je privremeno sjedište bilo u Zadru, kad je predsjednik bio direktor Muzeja Š. Batović, a tajnik asistent J. Medini, kao i uredništvo glasila Društva »Obavijesti« (glavni urednik Š. Batović, a članovi J. Medini i J. Belošević). U tom svojstvu predsjednik i tajnik u zajednici s Arheološkim muzejem u Puli organizirali su znanstveni skup o arheološkim problemima Istre i skupštinu HAD-a u Puli 1973. Isto tako u ime HAD-a, u suradnji s Gradskim muzejem u Vinkovcima, iste su godine sudjelovali u organizaciji proslave i znanstvenog skupa u povodu obljetnice J. Brunšmida u Vinkovcima, a u vezi s tim i u pripremanju zbornika znanstvenih radova. U ime HAD-a, također, vodili su uredništvo tiskanja Materijala XII. kongresa arheologa Jugoslavije, održanog u Zadru 1972. u organizaciji Društva i ovog Muzeja, a tiskanje je završeno u 1976.

Na koncu 1976. Muzej je sudjelovao u organizaciji znanstvenog kolokvija »Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnoj jadranskoj obali«, održanom u Zadru pod vodstvom Arheološkog instituta Sveučilišta u Zagrebu.

Školska televizija u Zagrebu u 1976. snimila je kratki film o Muzeju. Stručnjaci Muzeja pri tome su pomagali i napisali scenarij.

Kulturno-obrazovni rad i propaganda

Rad na ovom polju sastojao se u priređivanju povremenih izložbi, u izradi kopija i odljeva arheoloških predmeta i razglednica, u tiskanju vodiča i prospekata, u stručnim vodstvima, stručno-pučkim prilozima u dnevnom tisku, na radiju i televiziji, u predavanjima i dr.

U 1975, u povodu 500. obljetnice smrti Jurja Dalmatinca, u dijelu podrumskih prostorija nove zgrade Muzeja, u suradnji s Narodnim muzejem u Zadru Muzej je priredio izložbu umjetničkih fotografija djela Jurja Dalmatinca, koje je snimio majstor umjetničke fotografije Nenad Gattin iz Zagreba, a postavio akad. slikar Mladen Pejaković iz Dubrovnika. Izložba je otvorena 31. srpnja, u isto vrijeme sa stalnom izložbom prapovijesti u Muzeju, i ostala otvorena do 30. kolovoza. Bila je postavljena u predvorju, u dvije prostorije namijenjene za spremišta prapovijesne građe i u jednoj prostoriji namijenjenoj za spremište srednjovjekovne građe. Izložba je pobudila vrlo veliko zanimanje domaćih i stranih posjetilaca i turista jer je bila odlično postavljena i sadržavala bogat izbor fotografija vrhunskog dometa.

Iste godine u bivšoj crkvi Sv. Donata, u povodu 30. obljetnice oslobođenja Zadra, Općinski zavod za zaštitu spomenika kulture u Zadru priredio je izložbu »Zaštita spomenika u Zadru od 1944. do 1975.« Bilo je izloženo oko 200 fotografija i planova, što je odražavalo dosta jasnu sliku golemih napora i borbi oko spašavanja najvrednijih spomenika nakon rušenja u prošlom ratu. Ujedno je to dobrim dijelom bio slikovni prikaz obnove povijesnog dijela Zadra kroz poslijeratno razdoblje, kratka ali vrlo burna povijest njegove obnove iz ruševina, kao i prikaz njegovih velikih urbanih promjena. Izložba je otvorena 31. srpnja i ostala otvorena do 1. studenog.

U 1976, u vezi s održavanjem znanstvenog kolokvija »Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnoj jadranskoj obali« u Zadru, u bivšoj crkvi Sv. Donata Muzej je priredio izložbu »Graditeljstvo na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do Hrvata«. Izložba je otvorena 7. prosinca i produžena u siječanj 1977. Izložba je po širim temama pružila dosta potpunu sliku razvoja graditeljstva na ovom tlu i ujedno dala pregled dosadašnjih istraživanja toga dijela kulture. Zastupljene su bile slijedeće teme: Naselja u mlađe kameno doba, s općom legendom o graditeljstvu u to vrijeme, s posebnim osvrtom na naselja, zaštitne opkope, grobove i dr. Iz metalnih razdoblja, popraćeni opširnim legendama, bili su posebno obrađeni: gradinska naselja, njihovi položaji, tlocrti i oblici, bedemi, groblja na ravnome zemljištu, grobovi pod humcima, pa izdvojeno Beretinova gradina u Radovinu i liburnsko naselje u Ninu, sa svojstvima nastambi, podova, ognjišta, jama za otpatke, prometnica i dr. Iz rimskog su razdoblja tematski bili obrađeni: naselja, bedemi, prometnice, vojni logor u Burnumu, a posebno Zadar kao kolonija i u njemu ulice, forum, kapitolij, terme, utvrde, kuće, urbana svojstva, ager i dr. Izložbu su postavili Š. Batović i B. Nedved.

U tijeku 1975. i 1976. radilo se na pripremi izložbe »Kompozicija u starohrvatskom graditeljstvu«. Sredstva je Muzeju osigurao RSIZ za kulturu, a radove vodi akad. slikar M. Pejaković. Priredit će se u u 1977. ili u početku 1978. Izložba će pomoću tlocrta, presjeka, mjernih i drugih odnosa i tehničkih pomagala prikazati odnose i zakonitosti postanka, razvoja i svojstava našeg crkvenog graditeljstva, njihov odnos i strogu povezanost i uvjetovanost s crkvenim i vjerskim zakonitostima, s tadašnjim mjernim, astronomskim i graditeljskim sustavom, što će dobrim dijelom dati novu i cjelovitu sliku i u mnogim vidovima razjasniti taj važan dio naše kulturne baštine.

U 1976, također uz pomoć RSIZ u oblasti kulture, započeti su pripremni radovi na izložbi o Pagu. Tu izložbu Muzej priprema u suradnji s Narodnim muzejem, Zavodom za zaštitu spomenika kulture i Historijskim arhivom u Zadru, pa sa Skupštinom općine Pag, jer će ona obuhvatiti sveukupni razvoj otoka od prapovijesti do danas, njegovu kulturu, život, prirodu, gospodarstvo i dr. Izložba će se prirediti slijedećih godina, nakon završetka pripremnih radova.

U vezi s mjerama koje je u 1976. poduzeo Radio Zagreb u suradnji s Institutom za povijest umjetnosti i Centrom za kulturu i informacije u Zagrebu, da pod naslovom »SOS za baštinu« upozori našu javnost na najugroženija spomenička središta u Hrvatskoj, u što je uključen i antički forum u Zadru, Muzej je sudjelovao u pripremanju izložbe o forumu, koja će se otvoriti u početku 1977. u Zagrebu, a kasnije i u Zadru.

U god. 1975. završene su stalne izložbe Muzeja u novoj zgradi, ali se o tome govori u prednjem izlaganju.

U 1975. i 1976. napisan je prospekt stalnih izložbi Muzeja u novoj zgradi, ali njegovo tiskanje nije dovršeno, što se planira naknadno.

Tiskanje kataloga izložbe »Apulska keramika na istočnoj jadranskoj obali«, priređene 1972, nije još dovršeno zbog nedostatka srestava. Dovršit će se u 1977.

Opširniji vodič po Ninu, pripremljen još 1970, nije tiskan zbog nedostatka sredstava.

U 1975. pripremljen je vodič po antičkom Zadru, ali nije tiskan zbog nedostatka sredstava.

U tijeku 1975. rasprodano je četvrto izdanje prospekta Donata, kao i drugo izdanje prospekta Foruma u Zadru, tiskani 1972, ali novo izdanje nije dovršeno zbog nedostatka sredstava.

I dalje su izrađivane razglednice muzejskih predmeta iz Muzeja i Arheološke zbirke u Ninu, spomenika u Ninu i Zadru, kao i nove zgrade Muzeja. U godini 1975. tiskano je 135.600 razglednica u boji, pretežito novih motiva muzejskih predmeta.

Za prodaju i kulturnu propagandu izrađene su veće količine odljeva i kopija arheoloških predmeta u gipsu i pečenoj zemlji, a manja količina u metalu. U 1973. izrađeno je 1370 keramičkih i 455 gipsanih odljeva; u 1974. izrađeno je 413 keramičkih i 96 gipsanih odljeva; u 1975. izrađeno je 1529 keramičkih, 370 gipsanih i 22 metalna odljeva i kopije; u 1976. izrađeno je 2825 keramičkih, 797 gipsanih i 40 metalnih odljeva i kopija. Ili ukupno: 6137 keramičkih, 1718 gipsanih i 62 metalnih, odnosno sveukupno kroz protekle četiri godine izrađeno je 7.917 odljeva i kopija.

Područne arheološke zbirke

I dalje djeluju samo područne arheološke zbirke u Ninu i Biogradu.

U Arheološkoj zbirci u Ninu nije bilo većih promjena. U 1973. dovršeno je adaptiranje prijašnjeg spremišta s južne strane dvorišta za radne prostorije (fotolaboratorij, preparatorska radionica, crtaonica i spremište građe), što je započeto 1970. Sada su izgrađeni zaštitni krov, žljebovi, štitnici na prozorima, izvedeno žbukanje izvana i obojeno stubište. Time je zgrada potpuno završena. Sredstva je osigurao Fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti općine Zadar. 1. ožujka 1974. kustos zbirke Slobodan Čače napustio je taj po-

ložaj pa je zbirka ponovno ostala bez stručnjaka. U tijeku 1975. iseljen je muzejski stan na I. katu zgrade iznad zbirke, koji je u 1972. nasilno zaposjeo jedan radnik. Iste godine u tim prostorijama Ive Dučić, nastavnik likovnog odgoja Osnovne škole u Ninu, priredio je izložbu svojih slikarskih radova na temu Nina i njegovih spomenika. U 1976, uz pomoć SIZ-e kulture općine Zadar, popravljena je i obnovljena unutrašnjost zbirke. Popravljeni su zidovi, jer je zbog vlage s njih otpala žbuka, zatim su obojeni zidovi, strop i grede stropa, popravljeni su, dijelom izmijenjeni i obojeni prozori i vrata, kao i rešetke na njima. Uz to je očišćen, obojen i osvježen namještaj u zbirci. Sjeveroistočni zid potrebno je ipak izolirati zidom od opeka jer na drugi način nije moguće sprječiti njegovo vlaženje. Osim toga, zbirku je potrebno dopuniti i proširiti bar na još jednu preostalu prostoriju koja dosad služi za spremište, zatim obnoviti krov zbirke, žljebove i žbuku na vanjskim zidovima, što će se obaviti u 1977.

Veće proširenje zbirke i osiguranje boljih uvjeta za rad u Ninu ostali su i dalje neriješeni. Sadašnji je prostor, naime, premalen, osobito kad se nastave istraživanja i dovrši konzervacija dvaju starohrvatskih brodova iz Nina, koji će se izložiti u zbirci. Za brodove je planirana izgradnja prostora u istočnom kutu dvorišta. Za ostale potrebe još je u 1971. bio izrađen projekt adaptacije ruševne barokne zgrade istočno od crkvice sv. Križa, za skladišta, prostorije za povremeni i sezonski rad, za sastanke i znanstvene skupove. Time bi bilo moguće osloboditi I. kat zgrade zbirke za proširenje izložbenog prostora. Međutim, za to još nisu osigurana sredstva. U 1975. Mjesna zajednica, na žalost samovoljno, u dvorištu te zgrade adaptirala je jednu nedavno improviziranu bezvrijednu štalu za smještaj vatrogasnih kola, što je nagrdilo tu građevinu i dijelom onemogućilo njenu potpunu obnovu, kao i uređenje okolice Sv. Križa, jer je planirano rušenje te štale i djelomično uvlačenje dvorišta radi stvaranja prostora za prezentaciju crkve.

Arheološka zbirka u Biogradu djelovala je u okviru novoosnovanog Zavičajnog muzeja.

U proteklom razdoblju radilo se na pripremnim radovima oko uređenja i otvaranja arheološke zbirke u Obrovcu, Pagu, Ižu i Salima.

U početku 1975. općina Obrovac ponovno je uposlila apsolventa arheologije Savu Ljubičić kao budućeg kustosa muzejske zbirke u Obrovcu. Dogovoreno je da Arheološki muzej u Zadru vodi organizaciju i pripremne radove, stručne poslove i financijsko poslovanje oko osnutka Muzeja u Obrovcu uz sudjelovanje kustosa kao člana stručnog kolegija. Međutim, općina nije osigurala izvršenje predloženog plana ni uvjete za rad na otvaranju Muzeja pa su poslovi oko toga vrlo malo napredovali.

Pri koncu 1975. s predstavnicima RSIZ-a u oblasti kulture dogovoreno je da se u Pagu priredi izložba o svestranom razvitku otoka Paga od prapovijesti do danas, što će financirati RSIZ koji je na koncu 1976. i osigurao u tu svrhu manja sredstva za pripremne

radove. Ta izložba poslužit će kao temelj za Muzej o Pagu, što uključuje i arheološku zbirku. Ako se osiguraju sredstva, izložba će se dovršiti u 1978.

Muzejska zbirka u Velom Ižu otvorena je u 1975, ali samo s etnografskom građom. U 1976. osigurana su manja sredstva za uređenje i arheološkog dijela, što će se dovršiti u 1977.

Rad na osnivanju i uređenju Zavičajnog muzeja u Salima na Dugom otoku nije mnogo napredovao. U okviru Skupštine općine Zadar upriličeni su dogovori i razgovori o osiguranju prostora za Muzej, u prvom redu oslobađanjem većeg dijela prostora u zgradi obitelji Petricioli, kojim se koriste tvornica ribljih konzervi »Mardešić« i poduzeće Turisthotel, ali to još nije ostvareno, pa ni pripremni radovi nisu mnogo napredovali.

U Benkovcu je nastavljena konzervacija i obnova Kaštela, gdje će se osigurati i prostor za mjesni Muzej. Zasad još nisu započele ozbiljnije pripreme oko uređenja Muzeja, osim što se ponešto radilo na prikupljanju građe i podataka. Zbiljski rad na tome početak će u 1977, pa će se uskoro i prići uređenju Muzeja.

U drugim većim središtima našeg kraja nisu još pokrenuti problemi oko rada na otvaranju mjesnih arheoloških zbirki.

Izdavačka djelatnost

U godini 1974. tiskan je 6. svezak časopisa Diadora, u godini 1975. tiskan je 7, a u godini 1976. tiskan je 8. svezak Diadore.

Šesti svezak Diadore ima 7 priloga od šest autora. Sadrži 302 stranice teksta, 29 slika u tekstu, 13 karata, 2 plana i 140 tabli ilustracija izvan teksta. Prilog su pretežito obradili stručnjaci Muzeja, a s pojedinim prilozima sudjelovali su stručnjaci iz Zadra, Rijeke i Ljubljane. Dva rada obrađuju prapovijest, dva antičko, a dva ranosrednjovjekovno razdoblje. Uz to se objelodanjuje Izvještaj o radu Muzeja od godine 1970. do 1972. Gotovo u svim radovima obrađuje se materijal i problematika s područja na kojem djeluje Muzej, a pojedini radovi odnose se na šire primorsko područje. Redakciju su sačinjavali: Š. Batović, I. Petricioli, M. Suić, B. Ilakovac i J. Belošević. Tehnički urednik bila je B. Nedved, a glavni urednik Š. Batović. Časopis je tiskan u 950 primjeraka i po 150 primjeraka posebnih otisaka pojedinih radova u tiskari »Narodni list« u Zadru. Sredstva za tiskanje osigurali su Savjet za naučni rad SRH, Fond za unapređivanje kulturnih djelatnosti SRH i Općine Zadar.

Sedmi svezak Diadore ima tri šira i zaokružena priloga od tri autora. Sadrži 245 stranica teksta, 11 slika u tekstu, 10 karata i 136 tabli ilustracija izvan teksta. Jedan prilog obradio je stručnjak Muzeja, a po jedan stručnjaci iz Zagreba (ranije Pule) i Ljubljane. Sva tri priloga ovog sveska obrađuju prapovijest. Za ovaj svezak pripremljeno je više priloga, što je bilo preobilno, pa je razdvojen na dva sveska, od kojih je ovaj obuhvatio priloge iz pra-

povijesti, a slijedeći 8. svezak, priloge iz antičkog i srednjovjekovnog razdoblja. U dva rada obrađuje se građa i problematika s područja na kojem djeluje Muzej, a jedan rad odnosi se na šire primorsko područje, posebno Istru. Redakcija je ostala u istom sastavu. Časopis je tiskan u 1000 primjeraka i po 100 primjeraka posebnih otisaka pojedinih radova u tiskari »Narodni list« u Zadru. Osim toga posebno je umnoženo 500 primjeraka rada Š. Batovića »Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture« za prodaju s posebnim koricama, jer je to donekle zaokružena cjelina. Sredstva za tiskanje osigurali su Republički fond za naučni rad SRH, RSIZ u oblasti kulture SRH i SIZ kulture općine Zadar.

Osmi svezak Diadore ima 13 priloga od 11 autora. Sadrži 233 stranice teksta, 6 slika u tekstu, 2 karte, 2 plana i 53 table ilustracija izvan teksta. Priloge su dijelom obradili stručnjaci Muzeja, a dijelom stručnjaci iz Zadra, Zagreba, Sarajeva i Novog Sada (ranije Rijeke). Četiri rada obrađuju antičko, a četiri starohrvatsko i dijelom novije razdoblje, s obzirom na to, kako je spomenuto, da su u prethodnom svesku objelodanjeni radovi iz prapovijesti. Uz to se objelodanjuju jedan prilog arheološkoj topografiji, dvije ocjene, petogodišnji plan rada i razvoja Muzeja i jedan nekrolog. U većini radova obrađuje se građa i problematika s područja na kojem djeluje Muzej, a pojedini radovi odnose se na šira područja i probleme. Redakcija je ostala u istom sastavu. Časopis je tiskan u 1000 primjeraka i po 80 posebnih otisaka pojedinih radova u tiskari »Narodni list« u Zadru. Sredstva za tiskanje osigurali su RSIZ za znanstveni rad SRH, RSIZ u oblasti kulture SRH i SIZ kulture općine Zadar.

Tiskanje pojedinih drugih, ranije pripremljenih djela i publikacija nije dovršeno zbog nedostatka sredstava. Tako je još u god. 1971. pripremljen opširniji pregled povijesti i spomenika Nina, kao potpuniji vodič, a god. 1972. i 1973. katalog izložbe »Apulska keramika na području Jugoslavije«. U godini 1975. dovršena je monografija »Željezno doba na našem primorju« i »Vodič po antičkom Zadru«, a u godini 1976. »Mlađe kameno doba na našem primorju«, »Rimski vodovodi u sjevernoj Dalmaciji« i prospekt Muzeja. Dovršena je i monografija »Antički forum u Zadru«. Neka od tih djela tiskat će se u slijedećoj godini, kao »Apulska keramika na području Jugoslavije«, »Antički forum u Zadru«, i prospekt Muzeja, a ostala kad se osiguraju sredstva.

Prospekt Donata i Foruma u Zadru rasprodani su u tijeku godine 1975, ali u 1976. nije zbog nedostatka sredstava tiskano novo izdanje što će se nastojati u 1977.

Deveti svezak Diadore pripremljen je i tiskat će se u tijeku slijedeće godine.

U pripremi su: vodič po Muzeju, vodič po Pagu, katalog »Liburnski grobovi u Ninu«, »Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zadru«, »Srednjovjekovna plastika iz Zadra« i »Starohrvatski grobovi iz Nina«, pa monografije »Srednji neolitik u Dalmaciji«, »Nin u

prapovijesti«, »Problemi geneze i razvoja starohrvatske materijalne kulture« i 10. svezak Diadore. Oni će se tiskati slijedećih godina, kad se osiguraju sredstva.

Muzejska biblioteka

U ovom razdoblju u biblioteci je bilo znatnih promjena. Nakon preseljenja srednjovjekovne izložbene zbirke u novu zgradu, u tijeku 1973. i 1974, biblioteka je iz dotadašnjih prostorija, koje su bile vrlo vlažne, preseljena u te ranije prostorije srednjovjekovne izložbe, koje su suhe i pogodne za biblioteku. Međutim, već u g. 1975. biblioteka se ponovno morala seliti iz prizemlja u prijašnju srednju-veliku dvoranu antičke izložbe, na I. kat stare zgrade Muzeja, koja je ranije preseljena u novu zgradu Muzeja. To je uslijedilo zbog izmjene plana adaptacije ranijih muzejskih prostorija za potrebe Fakulteta i zbog prepuštanja prizemnih prostorija Fakultetu. U prostorijama na I. katu prethodno su izvedeni grubi građevinski radovi na adaptaciji za potrebe Fakulteta, ali nisu dovršeni, pa se biblioteka nije mogla konačno ni na odgovarajući način smjestiti; ostala je bez osvjetljenja, grijanja i bez prostora za čitaonicu. Zato se otada ne može svestrano iskorištavati i ne može normalno djelovati.

Rad u biblioteci, iako uz teškoće, tekao je u nekoliko pravaca: na sređivanju knjižnog fonda, na obradi novopridošlih knjiga i časopisa, nabavci novih knjiga, vršenju zamjene za muzejske publikacije i na izradi kataloga.

Od novog namještaja u biblioteci su izrađene samo dvije drvene police dužine 16 i visine 2 m.

Nove knjige nabavljale su se uglavnom pomoću zamjena, dok je pretplatom ili kupovinom nabavljen mali broj zbog nedovoljnih novčanih sredstava. U 1973. Muzej je zamjenjivao publikacije s 90 ustanova u zemlji i s 251 ustanovom u inozemstvu; u 1974. vršio je zamjenu s 94 ustanove u zemlji i s 253 ustanove u inozemstvu; u 1975. vršio je zamjenu sa 106 ustanova u zemlji i s 252 ustanove u inozemstvu, a u 1976. zamjenu je vršio sa 113 ustanova u zemlji i s 256 ustanova u inozemstvu. Prema tome, na koncu 1976. zamjene su vršene ukupno s 369 ustanova u 35 zemalja. Na koncu iste godine Muzej je primao 355 periodičnih poublikacija, od toga 93 domaće i 262 strane. U godini 1973. primljeno je u zamjenu 446 djela, a kupljeno 62; u 1974. dobiveno je zamjenom 371 djelo, a kupljeno 30; u 1975. dobiveno je zamjenom 460 djela, a kupljeno 28; dok je u 1976. zamjenom nabavljeno 461, a kupljeno 26 knjiga.

Na koncu godine 1973. biblioteka je imala 6550 inventiranih publikacija, a na koncu 1976. zadnji inventarski broj bio je 6817, ili oko 18.500 svezaka stručnih knjiga, jer se knjižni fond kroz protekle četiri godine povećao za 1.884 svezaka.

Inventirane su sve nove knjige. Nastavljena je bibliografska obrada časopisa. U sve četiri godine ukupno su obrađena 44 časopisa.

Tako je dosad sveukupno obrađeno 207 kompletnih časopisa. Izrađeno je ukupno 5.844 novih kartona u kartoteci biblioteke.

Ipak, biblioteka je još uvijek siromašna, osobito oskudijeva u starijim publikacijama, a i u značajnijim priručnicima, budući da je uništena u prošlom ratu, a nije bilo mogućnosti da se to nadoknadi, kao ni da se kupuje veća količina onih publikacija koje se ne mogu dobiti zamjenom. Potrebno je svakako nastojati da se postupno fotokopiraju i nabave bar najvažnije publikacije i kompleti.

Muzejske radionice

U četiri protekle godine stanje u radionicama ponešto je izmijenjeno, iako ne mnogo. Iseljenjem dijela Muzeja u novu zgradu i prepuštanja ranijih prostorija Fakultetu, crtaonica je najprije preseljena u raniji prostor srednjovjekovne zbirke, a naknadno uskladištena u prijašnje radne sobe kustosa na I. katu, pa je tako onemogućen njen rad. Osim toga, konzervatorka-tehničar koja je vodila crtaonicu unaprijeđena je u kustosa, pa je ta radionica ostala bez stalnih radnika. U ime budućeg Republičkog centra za konzervaciju radi stjecanja iskustva u Muzeju uposlena su dva pripravnika: jedan kemičar u preparatorskoj i jedan kemičar na izradi suvenira i dijelom na restauratorskim i drugim poslovima. Oprema je samo neznatno povećana i poboljšana, pa radionice nisu potpuno opremljene za vršenje svih muzejskih poslova. Zato i dalje ostaje problem dopune i usavršavanja opreme, a dijelom i osoblja, kako bi radionice obavljale sve potrebne poslove i proširile djelatnost i učinak.

U Muzeju sada djeluju preparatorska i stolarska radionica, fotolaboratorij, a donekle i crtaonica koju je potrebno popuniti i oživiti. I dalje nedostaje kamenarska radionica s potrebnom opremom i fizikalno-kemijski laboratorij.

a) Preparatorska radionica

U godini 1973. konzervirano je ukupno 3.276 predmeta. Rekonstruirano je ukupno 10 predmeta, pretežito keramičkih posuda, i izrađene su kopije 42 predmeta. Prema razdobljima — iz prapovijesti je konzervirano 1482 predmeta, preparirano i očišćeno 450, restaurirano 3; iz antike je konzervirano 979, a preparirano i očišćeno 180, restauriran 1, a iz srednjeg vijeka je konzervirano 815, a preparirano 420 i restaurirano 6 predmeta, pa kopirano 42 predmeta nakita, natpisa, oružja i oruđa za izložbu. Najviše je konzervirano brončanih, željeznih i jantarskih predmeta, pa keramike i stakla. Tako je konzervirano 956 brončanih, 465 željeznih, 595 keramičkih, 218 staklenih, zatim 22 srebrna, 630 jantarskih, 2 olovna, 3 koštana i 1 kameni predmet. Najviše brončanih predmeta konzervirano je iz liburnskih grobova u Ninu, željeznih predmeta iz Burnuma i iz starohrvatskih grobova iz Nina, a staklenih najviše iz rimskih grobova iz Starigrada, itd.

U 1974. konzervirano je 3799 predmeta. Uz to je preparirano i očišćeno oko 600 predmeta, pretežito keramike. Rekonstruirano je ukupno 17 predmeta, pretežito keramičkih posuda, a izrađena je kopija 1 predmeta. Prema razdobljima — iz prapovijesti je konzervirano 427, preparirano i očišćeno 350, restaurirano 2; iz antike je konzervirano 3067, preparirano i očišćeno 150, a restaurirano 12 i kopiran 1 predmet; iz srednjeg vijeka konzervirano je 305, preparirano i očišćeno 100 i restaurirano 3 predmeta. Najviše je konzervirano brončanih predmeta iz liburnskih grobova iz Nina i iz rimskog logora u Burnumu, zatim željeznih predmeta iz raznih rimskih nalazišta i iz starohrvatskih grobova iz Nina. Također je dosta konzervirano staklenih i srebrnih predmeta iz rimskog doba. Tako je konzervirano 562 željezna, 2160 brončanih, 138 srebrnih, 289 keramičkih, 500 staklenih, 15 olovnih, 114 jantarskih predmeta, itd. Osim toga, u 1973. i 1974. dignuta su i konzervirana 3 mozaička poda na gradini u Bribiru.

U 1975. konzervirano je 945 predmeta, očišćeno je 1435, rekonstruirano 113, a kopije izrađene od 36 predmeta. Prema razdobljima — iz prapovijesti je konzervirano 166, preparirano 350, rekonstruirana 44 i izrađene kopije 36 predmeta; iz antike je konzervirano 55, preparirano 1007 i restaurirano 59, a kopirana 2; iz srednjeg vijeka konzervirano je 10, preparirano 50 i restaurirano 10 predmeta. Najviše je konzervirano predmeta od bronce, željeza i jantara, pretežito iz liburnskih grobova iz Nina i rimskih iz Burnuma. Prema pojedinim materijalima konzervirano je: od bronce 615, od jantara 160, od željeza 87, od srebra 1, od olova 38, od kosti 6 i od stakla 8. Kopije i odljevi pretežito su izrađeni za potrebe izložbe prapovijesti i antike. Iz prapovijesti rekonstruirane su apulske posude i dva pektorala, a kopirano 36 predmeta, i to predmeta iz ranobrončanodobne ostave iz Privlake, liburnski predmeti iz Asserije koji se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu i grčko-ilirski novci koji se čuvaju u Arh. muzeju u Zagrebu. Iz antike su kopirani starokršćanski moćnici iz Novalje na Pagu.

Pretežan dio rada radionice od 1973. do 1975. bio je povezan s potrebama uređenja stalnih izložbi u novoj zgradi.

U 1976. konzervirano je 1335 predmeta, očišćeno 1600, restaurirano 7, a dovršene kopije starokršćanskih moćnika iz Novalje. Prema razdobljima iz prapovijesti je konzervirano 97, preparirano 1034; iz antike je konzervirano 1069, preparirano 270, a kopije izrađene od 2 predmeta; iz srednjeg vijeka konzervirana su 83, preparirano 69, restaurirano 7 predmeta, a izrađena 1 kopija. Prema pojedinim materijalima konzervirano je: od bronce 685, od željeza 555, od jantara 1, od srebra 6, od olova 2, od kosti 1, od stakla 61, od drva dijelovi dvaju brodova, od keramike 22 komada. Konzerviran je pretežito liburnski materijal iz Nina i Ljupča, antički materijal iz Zadra, Bribira i Burnuma, pa srednjovjekovni iz Nina. Željezni predmeti potječu pretežito iz Zadra, Bribira, Burnuma i Nina iz antičkog i starohrvatskog razdoblja. Prepariran je prapovijesni paleolitički materijal iz Velog

Rata, neolitički iz Islama Grčkog, liburnski iz Posedarja; antički iz Zadra i srednjovjekovni iz Nina.

U proteklom razdoblju radionica je najduže vremena radila na konzervaciji dva drvena starohrvatska broda, izvađena iz ninske luke u početku lipnja 1974. Usporedo s vađenjem brodova u prostoru ruševina kompleksa sv. Nikole, gdje je planirana adaptacija prostora za preparatorsku radionicu, izgrađena su dva cementna bazena za konzervaciju brodova. Akcija oko vađenja trajala je 15 dana. Za vrijeme vađenja nacrtan je sačuvani izgled brodova u naravnoj veličini, kao i u omjeru 1:10. Na temelju toga izrađena su po 4 nacrta svakog broda u pogledu sa strane. To je poslužilo za izradu 4 makete tih brodova, 2 u stanju očuvanosti i 2 idealne rekonstrukcije kostura. U svrhu usporedbe konstrukcije otkupljena je jedna neretvljanska lađa iz Metkovića i prenijeta u Zadar.

Radi probne konzervacije drveta najprije je u 1974. nabavljen iz Italije uzorak kemikalije polyethylenglikola. Time je najprije zahvaćena manja količina uzoraka brodova izvađena pokusnim istraživanjem g. 1973. Nakon desalinizacije oni su u tijeku 1975. i 1976, u razdoblju od 1 godine konzervirani PEG-om. Koncentracija kemikalije u drvu povećavala se svakih 10 dana za 5 posto. Na taj način izvršena je konzervacija više uzoraka drva. Nakon natapanja u koncentratu dijelovi su se sušili i u okviru završne faze konzervacije svaki tjedan premazivali PEG-om koncentracije 25 posto. U njima je tako postignuta koncentracija od 70 posto koncentrata, a potrebno je dostići 80 posto, što će se postići zagrijavanjem impregnacione tekućine po površini u tijeku godine 1977. U vezi s tim vođene su konzultacije s ustanovama u Stockholmu i Roskildu gdje su te metode najsuvremenije i najšire poznate.

Svi ostali dijelovi brodova smješteni su u dva bazena i u njima je, na temelju iskustva s pokusnim primjercima, najprije započeo proces desalinizacije. Ona se vršila na taj način što se dva puta tjedno u njima izmjenjivala voda, a dnevno se dodavala manja količina vode. Stalno su vršene analize radi utvrđivanja koncentracije soli, zatim se pratio volumen ostataka brodova, prisutnost željeza, analize čistoće vode konduktometrom. Desalinizacija je nastavljena i u tijeku 1975, te u prvoj polovici 1976. U tijeku 1975. nabavljena je potrebna količina polyethylenglikola (3000 kg), za napajanje i zaštitu drva brodova. Do završetka desalinizacije s njim su se vršile probne konzervacije.

Konzervacija brodova PEG-om započeta je pri koncu svibnja 1976, kad su, uz ranije cementne bazene, od opeka obloženih polivinilskim folijama izgrađena dva improvizirana pomoćna bazena veličine 4 x 2 x 1 m. U njih su premješteni dijelovi brodova iz cementnih bazena, uz stalno održavanje vlage tri puta dnevno. Nakon što su ispražnjeni, betonski su bazeni osušeni, izbrušeni i obojeni radi otpornosti i pripreme za konzervaciju PEG-om. Nakon toga su dijelovi brodova iz privremenih bazena prenijeti i pomno složeni u jedan od cementnih bazena, svaki dio odvojen drvenim letvicama radi bolje

cirkulacije impregnacione tekućine. Usporedo sa slaganjem bazeni su se električnom crpkom punili kišnicom kao osnovom impregnacione tekućine da dijelovi broda budu stalno potopljeni. Konzervacija je započeta 6. srpnja 1976. i neprekidno je trajala do konca te godine, pa nastavljena u 1977. uz slijedeći proces: svi dijelovi oba broda smješteni su u jedan bazen s kišnicom. U drugom bazenu s malo kišnice pomiješa se dnevno 8,26 kg PEG-a. Nakon toga se iz bazena s dijelovima brodova prebacuje tekućina u prazni bazen i miješa s kemikalijom, a kad se izmiješa, koncentrat se vraća u bazen s dijelovima brodova i tako dnevno ponavlja (5 dana tjedno). Na koncu 1976. koncentracija je povećana ubacivanjem 17 kg PEG-a dnevno. Tako je do konca 1976. koncentracija PEG-a u kišnici dostigla 38 posto, što će se nastaviti u 1977.

Vađenje i konzervaciju brodova vodio je konzervator B. Vilhar.

Znatan dio rada ove radionice otpada na izradu odljeva i kopija za prodaju. U 1973. izrađeno je 1370 keramičkih i 455 gipsanih odljeva. U 1974. izrađeno je 413 keramičkih i 96 gipsanih odljeva. U 1975. izrađeno je 1529 keramičkih i 370 gipsanih, pa 22 metalna odljeva. U 1976. izrađeno je 2755 keramičkih, 818 gipsanih i 40 metalnih odljeva i kopija. Kroz protekle četiri godine izrađeno je ukupno 6067 keramičkih, 1739 gipsanih i 62 metalna odljeva i kopije.

Radionica je dopunjena nekim novim spravama i pomagalima. Tako je u 1973. nabavljen jedan rabljeni rendgen-aparat, u 1974. izrađena su dva nova cementna bazena za konzervaciju brodova, u 1976. nabavljen je novi električni destilator i električna crpka za konzervaciju brodova, s kotlom, grijačem i filterom uz crpni sustav bazena, pa izrađena jedna metalna posuda za iskuhavanje željeznog reduciranog materijala u parafinu.

Radionica je obavljala pojedine poslove konzerviranja i restauriranja građe za potrebe Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu (tovar potopljenog broda iz 17. st. kod Dubrovnika), Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (64 kopije zlatnog nakita iz Trilja), Muzeja grada Šibenika, Gradskog muzeja u Čakovcu, Zavičajnog muzeja u Biogradu, Pomorskog muzeja u Dubrovniku, PTT muzeja u Zagrebu.

Na vježbanju i usavršavanju u radionici su povremeno radili studenti arheologije i povijesti umjetnosti Filozofskoga fakulteta u Zadru, pa preparatori Muzeja grada Šibenika i Gradskoga muzeja u Vinkovcima.

Da bi radionica uspješnije djelovala, potrebno je osigurati odgovarajući prostor za rad, dopuniti uređaje i opremu, jer nedostaje niz potrebnih pomagala.

Kako je radionica ostala u podrumu stare zgrade Fakulteta, jer se nije mogla smjestiti u novu zgradu, a taj prostor nema ni zdravstvenih ni drugih potrebnih uvjeta za rad, odlučeno je da se za nju, kao i za ostale preostale pogone Muzeja, osigura dodatni prostor adaptacijom ruševina u kompleksu bivšeg samostana sv. Nikole. U g. 1975. Skupština općine i SIZ-a u oblasti kulture Zadar osigurali su

500.000 d. i isto toliko u 1976. za djelomičnu adaptaciju. Radovi su započeti tek pri koncu 1976. (26. listopada), jer ranije nije bilo moguće dobiti građevinsku dozvolu radi osiguranja pologa na investicije, nego tek nakon ukidanja zakona koji je to uvjetovao. Tako su do konca 1976. izvedeni pripremni radovi, statičko osiguranje ruševina i pripremljeno postavljanje poda I. kata na dijelu kompleksa do Lenjinova šetališta, u dužini od oko 20 m, koliko će se adaptirati u prvoj fazi za smještaj preparatorske radionice, radionice suvenira, drvodjelske radionice, crtaonice i fotolaboratorija.

b) Crtaonica

Crtaonica je u pravom smislu djelovala uglavnom samo do konca 1974. kad je njen voditelj, konzervator B. Nedved, prevedena u kustosa antičke zbirke, a otada na njeno mjesto nije uposlen novi radnik. Osim toga, crtaonica je iste godine iz prijašnjeg prostora preseljena u manju prostoriju bivše srednjovjekovne stalne izložbe u istočno krilo prizemlja zgrade Fakulteta, jer je cijelo zapadno krilo iseljeno i radi adaptacije prepušteno za potrebe Fakulteta, a malo kasnije crtaonica je ponovo preseljena u dvije prijašnje radne sobice kustosa na I. katu iste zgrade, kad je i taj prostor prepušten Fakultetu. U tom je prostoru crtaonica i planoteka samo uskladištena i nije mogla djelovati. Zato su se poslovi ove radionice obavljali uglavnom honorarno i na razne načine u improviziranim i teškim uvjetima.

Radilo se na više značajnih zadataka: na izradi tehničke dokumentacije za muzejske zbirke, izložbe, kataloge, kartoteke, publikacije, na izradi planova, karata, grafikona, na crtanju građe, raznih objekata i dokumentacije na terenu pri arheološkim istraživanjima ili u Muzeju. U 1973. izrađeno je 1.987 tehničkih jedinica, u 1974. izrađene su 1.844, u 1975. izrađene su 1.524, a u 1976. izrađene su 1.364 tehničke jedinice. Ili kroz protekle četiri godine izrađeno je ukupno 6.719 tehničkih jedinica.

Na prapovjesti u 1973. i 1974. radilo se pretežito na crtanju liburnske arheološke građe iz Nina, kad je završeno 66 grobnih cjelina, zatim na crtanju liburnske, grčke i apulske uvezene keramike i drugih predmeta iz Nina, Zadra, Radovina i Bribira, iz kojih je nacrtan 351 predmet, pa na dokumentaciji istraživanja u Vrsima. Osim toga, u inventarske knjige god. 1973. ucrtana su 722, a god. 1974. ucrtana su 573 predmeta. Grobove iz Nina crtao je S. Čerkez za kartoteku prapovijesnih grobova Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti u Sarajevu, što će ujedno služiti za tiskanje kataloga liburnskih grobova iz Nina. U 1975. u inventarske knjige ucrtano je 469, a nacrtano 400 predmeta i raznih planova, karata, presjeka i tlocrta iz Jagodnje, Nina, Radovina, Zadra, Bribira i Smilčića, pretežito u vezi s uređenjem stalne izložbe u novoj zgradi. U 1976. u inventarske knjige ucrtano je 490 predmeta, a nacrtano 200 raznih predmeta, pretežito apulske keramike i neolitičkih predmeta (144) za prapovijest jugoslavenskih zemalja, koja se radi u okviru Centra za

balkanološka ispitivanja u Sarajevu, što je crtao dokumentarist toga Centra S. Čerkez. Ostale poslove dijelom je radila B. Nedved, zatim N. Sokolić, C. Ivković, S. Kukoč i dr.

Na antici pretežito se radila tehnička dokumentacija rimskih vodovoda za potrebe doktorske disertacije B. Ilakovca, a manje na crtanju građe i drugih potreba. U 1973. u inventarske knjige ucrtano je 415 predmeta i nacrtano 59 predmeta, pa 21 tehnička jedinica s terena. U 1974. nacrtan je 281 predmet i 81 jedinica terenske dokumentacije. U 1975. nacrtano je 30 predmeta i oko 140 tehničkih jedinica na terenu, pretežito s istraživanja u Zadru i Burnumu. U 1976. u inventarske knjige ucrtana su 283 predmeta, nacrtano 17 predmeta i izrađeno 50 jedinica dokumentacije s terena, pretežito vodovoda i groblja u Zadru. Dijelom je to radila B. Nedved, a dijelom i drugi radnici.

Na srednjem vijeku uglavnom se radilo na crtanju građe i tehničke dokumentacije za potrebe doktorske disertacije kustosa J. Belošević, pretežito iz starohrvatskog groblja na Ždrijacu u Ninu. U 1973. u inventarske knjige ucrtano je 140 predmeta i nacrtano 248 tehničkih jedinica na terenskim istraživanjima. U 1974. nacrtano je 310 predmeta i 505 tehničkih jedinica na terenu. U 1975. u inventarske knjige ucrtano je 45 predmeta, nacrtano 436 predmeta i 4 plana. U 1976. ucrtano je 7 predmeta u inventarske knjige, a nacrtano 317 predmeta. Pretežito je to radila S. Aron.

Svi poslovi i potrebe vezani uz ovu radionicu nisu se mogli redovito ni potpuno obavljati dijelom zbog nedostatka sredstava, a dijelom zbog nedostatka stručnih radnika i pogodnog prostora.

Oprema radionice nije povećana.

U Muzeju i na terenu povremeno su vježbali studenti arheologije Filozofskoga fakulteta u Zadru.

c) Fotografski laboratorij

Laboratorij je postigao značajne rezultate. Pretežito je radio na sustavnom snimanju arheološke građe za fototeku Muzeja, za kartoteku predmeta, muzejske publikacije i za stručno-znanstveni rad uopće, te na dokumentaciji radova na terenu.

U 1973. za potrebe Muzeja izrađeno je 2.080 snimaka, 4771 fotokopija i 559 dijapozitiva.

U 1974. za potrebe Muzeja izrađeno je 1845 snimaka, 4779 fotokopija i 492 dijapozitiva.

U 1975. za potrebe Muzeja izrađeno je 3.085 snimaka i 1.894 fotokopija i 1.670 dijapozitiva. Za potrebe drugih ustanova i pojedinaca izrađeno je 135 snimaka, 290 fotokopija i 47 dijapozitiva.

U 1976. za potrebe Muzeja izrađeno je 2.165 snimaka, 3.540 fotokopija i 328 dijapozitiva. Za potrebe drugih izrađeno je 50 snimaka i 19 fotokopija.

Prema tome, kroz sve četiri protekle godine za potrebe Muzeja izrađeno je 9.175 snimaka, 14.984 fotokopija i 3.049 dijapozitiva.

Na koncu 1976. fototeka je imala ukupno 29.824 inventirana negativa i gotovo isto toliko pozitiva. Osim toga, neinventirano i nekopirano ostalo je oko 2.000 negativa.

U tijeku 1974. i 1975. velik broj fotografija arheološke građe i spomenika na terenu (oko 800) izradio je umjetnički fotograf N. Gattin iz Zagreba u vezi s uređenjem stalnih izložbi Muzeja u novoj zgradi. Laboratorij je od 1974. do 1976. također posebno radio u vezi s uređenjem stalnih izložbi kako bi se što bolje dokumentirala sva izložena građa.

Oprema laboratorija nije se povećavala ni poboljšala, iako je dijelom dotrajala ili nedostaje, kao stalak za snimanje iz visine, reproуređaj ili univerzalni aparat za snimanje, mali terenski alboratorij i dr. U 1973. nabavljen je samo jedan rabljeni rendgen-aparat koji će služiti i za snimanje pojedinih vrsti građe.

d) Stolarska radionica

Ova radionica postigla je dobre rezultate i obavila niz zadataka.

U 1973. izrađena su 4 sanduka za pohranu foto-negativa za potrebe fotolaboratorija, zatim ormar za smještaj rendgen-aparata u preparatorskoj radionici, 20 drvenih okvira za kalupe u radionici za izradu suvenira, 3 sanduka za smještaj građe i dokumentacije Muzeja za potrebe narodne obrane. Osim toga, za potrebe srednjovjekovne izložbe izrađene su rekonstrukcije dviju drvenih vedrica, a za prijenos alata izrađen je jedan terenski sanduk. Radionica se posebno založila u seobi i prijenosu srednjovjekovnih spomenika iz stare u novu zgradu.

U 1974. radionica je pretežito ispomagala u preseljenju pojedinih odjela Muzeja iz stare u novu zgradu, osobito antičke zbirke, ili u preseljenju u okviru stare zgrade radi oslobođenja prostora za potrebe Fakulteta, posebice biblioteke.

U 1975. radionica se također založila u preseljenju Muzeja i pojedinih odjela iz stare u novu zgradu, oko smještaja novog namještaja i materijala za izložbe i spremišta u novoj zgradi, na preseljenju pojedinih odjela u staroj zgradi radi oslobađanja prostora za potrebe Fakulteta, kao i na uređenju izložbi u novoj zgradi. Osim toga, u biblioteci su izrađene tri nove police za knjige.

U 1976. u biblioteci je izrađeno 16 m dužine novih polica, za potrebe fotolaboratorija izrađen je jedan stol, zatim jedan stol za potrebe čistačica, 6 drvenih okvira za kalupe i željezna preša-stegač kalupa za izradu suvenira i 30 drvenih postolja za odljeve rimskih glava. U stalnim izložbama Muzeja izrađene su nove priručnice na stubištu nove zgrade i vitrina za maketu zadarskog foruma, a u spremištima arheološke građe u podrumu nove zgrade izvedeno je čišćenje i bojenje svih novih željeznih nosača za police (70 komada). U kompleksu samostana sv. Nikole, namijenjenog za smještaj radionica, izvedena je izolacija i bojanje dvaju bazena za konzervaciju starohrvatskih brodova iz Nina, kao i sanduk za priključak na električnu

mrežu. Veći radovi izvedeni su, posebno, u Arheološkoj zbirci u Ninu, gdje su, radi cjelovite obnove, popravljeni i obojeni zidovi i strop, popravljeni i obojeni vrata i prozori te obojen namještaj. Time je obnovljena i osvježena cijela unutrašnjost zbirke.

Radionaca je redovito obavljala razne popravke i brinula se za održavanje zgrade i inventara, kao i za brojne druge zadatke.

Radionica je zbog nedostatka sredstava neznatno dopunjena i obnovljena samo s nešto sitnog alata. Zato je oprema zastarjela i oskudna pa nije podesna za kvalitetniji rad, što je potrebno nadoknaditi.

Muzejsko osoblje

U ovom razdoblju došlo je do znatnijih promjena u sastavu muzejskog osoblja.

Kustos Željko Raknić — zbog dužeg bolovanja — od 1. siječnja 1973. nastupio je u invalidsku mirovinu, što je velika šteta za ovaj Muzej i našu arheologiju, jer je bio veoma uzoran radnik i čovjek.

Na koncu veljače 1974. na svoj zahtjev, radi prelaska na Filozofski fakultet u Zadru, prekinuo je radni odnos u Muzeju dotadašnji kustos Arheološke zbirke u Ninu Slobodan Čače. On je solidno i savjesno radio na inventiranju, dokumentiranju i sređivanju građe prapovijesnog odjela Muzeja. Uz to je nadzirao rad Arheološke zbirke u Ninu, registrirao nalaze i podatke u Ninu. Sudjelovao je u evidentiranju i obilasku spomenika i nalazišta na ostalom području Muzeja, pa u iskapanjima u Ninu i Vrsima. U 1973. sudjelovao je u pripremi kataloga izložbe »Apulska keramika u Jugoslaviji«. U lipnju 1973. prisustvovao je jugoslavensko-talijanskom znanstvenom skupu o plastici iz željeznog doba održanom u Francavilla-Chieti u Italiji. Obavljao je i razne druge dužnosti, posebno kao predsjednik radne zajednice Muzeja. Radio je na obradi prapovijesne toponomastike našeg primorja i na drugim problemima iz prapovijesti.

Dana 20. prosinca 1974. konzervator Branka Nedved prevedena je u zvanje kustosa antičkog odjela.

Konzervator B. Vilhar, zbog smanjene sposobnosti za rad, od dana 15. listopada 1974. radi skraćeno radno vrijeme od 4 sata.

Tajnica Muzeja Marija Marcelić gotovo cijelu 1975. godinu bila je na porodiljskom dopustu, a 3. studenog 1975. zbog osobnih razloga ona je prekinula radni odnos. Od 1. ožujka 1975. za vršioca dužnosti tajnika na određeno vrijeme imenovana je Florijana Filipi, koja je zbog osobnih razloga 13. svibnja iste godine napustila to radno mjesto. 1. srpnja 1975. na isto radno mjesto, također na određeno radno vrijeme, imenovana je Milena Pobegajlo. Ona je prestala raditi 29. veljače 1976. jer je u međuvremenu izabran novi tajnik na neodređeno vrijeme. Naime, 13. veljače 1976. za novu tajnicu izabrana je Vjera Meštrović. Ona je nastupila na posao

15. ožujka 1976, ali je već 16. ožujka zbog osobnih razloga napustila to radno mjesto. Nakon toga duže vremena dužnost tajnika vršila je kustos Branka Nedved. Dana 1. rujna 1976. na mjesto tajnika imenovana je Marija Petričić.

Od 14. veljače 1975. dr. Boris Ilakovac zbog smanjene sposobnosti za rad koristi se pravom na rad do polovice radnog vremena.

Dana 1. ožujka 1975, zbog otvaranja zbirki u novoj zgradi namješten je s punim radnim vremenom kao čuvar u izložbenim zbirkama Tomislav Vrkić, ranije zaposlen na istom radnom mjestu s radnim vremenom od 2 sata.

1. siječnja 1975. godine kao čuvar i recepcioner u izložbenim zbirkama Muzeja namještena je Ana Crvelin. Ona je savjesno i uspješno obavljala dužnosti.

1. ožujka 1975. kao kemičar-pripravnik namještena je Stošija Oguić, i to na ime budućeg Republičkog centra za konzervaciju podmorskih spomenika. Ona je obavljala razne poslove u preparatorskoj radionici i korisno sudjelovala u mnogim zadacima radionice, osobito na konzerviranju i izradi odljeva.

Dana 1. ožujka 1975. kao keramičar-pripravnik namješten je Ivo Donelli, također u ime budućeg Republičkog centra za konzervaciju. On je pretežito radio na izradi keramičkih i gipsanih odljeva-suvenira, izradi kalupa, a ponešto i na drugim poslovima radionice.

Dana 1. lipnja 1976. radi ispomoći na pojedinim poslovima konzervacije na određeno radno vrijeme, kao konzervator-pripravnik, namješten je dipl. arh. Radomir Jurić.

1. kolovoza 1976. kao čuvar u izložbenim zbirkama namještena je Cvita Ivković.

1. listopada 1976. kao radnica na izradi suvenira, osobito keramičkih, uposlena je na određeno radno vrijeme Danica Kožul, koja je na tim poslovima duže vremena honorarno ispomagala.

Dana 20. veljače 1976. preminuo je dugogodišnji povjerenik Muzeja u Smilčiću Kazimir Tomić. On je vrlo mnogo pridonio spašavanju i otkrivanju mnogih arheoloških spomenika i nalazišta u Smilčiću i okolici. Krajnje savjestan učinio je sve što je mogao za arheologju.

Dr. Šime Batović zadržao je položaj direktora Muzeja. U Muzeju je kao rukovodilac prapovijesnog odjela sređivao, dokumentirao i proučavao građu. Izvodio je iskapanja u Vrsima, čime se znatno osvjetljava razvoj kulture u bakreno i brončano doba, pa uočava neprekinut razvoj od bakrenog do kraja željeznog doba. Radio je na sintetskoj obradi neolitika i željeznog doba na našem primorju, na obradi neolitičkog materijala iz Smilčića, apulske keramike, liburnskog materijala iz Nina, Jagodnje Gornje i drugih nalazišta, te drugih problema prapovijesti. Vodio je brigu oko preseljenja Muzeja u novu zgradu i uređenja novih stalnih izložbi i spremišta građe, a posebno

oko uređenja stalne izložbe prapovijesti koju je postavio. Postavio je prapovijesni dio privremene izložbe »Graditeljstvo na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do Hrvata«. Kao predsjednik Hrvatskog arheološkog društva u rujnu 1973. sudjelovao u organizaciji jubileja Josipa Brunšmida u Vinkovcima, a u studenom iste godine u organizaciji skupštine i znanstvenog skupa Hrv. arh. društva o Istri u Puli. U travnju 1973. sudjelovao je na međunarodnom znanstvenom skupu »Colloquio sulla preistoria e protostoria della Daunia« u Foggi u Italiji, a u lipnju iste godine sudjelovao je na jugoslavensko-talijanskom znanstvenom skupu »II° Convegno di studi sulle antichità dell' Italia adriatica« u Chieti i Francavilli u srednjoj Italiji. U listopadu iste godine pripremio je predavanje na međunarodnom znanstvenom skupu »L'Adriatique — trait d'union entre la Mediterranée et les Balkans à l'epoque grecque et romaine« u Lecce. U rujnu 1974. prisustvovao je skupštini i znanstvenom skupu HAD o arheološkim problemima Like u Otočcu, a u listopadu međunarodnom znanstvenom kolokviju »Utvrđena ilirska naselja« u Mostaru. U svibnju 1975. sudjelovao je na znanstvenom skupu »Problemi storico-archeologici della Puglia preromana« u Manfredoniji, a u studenom iste godine na znanstvenom skupu o primjeni fizikalno-kemijskih metoda u arheologiji i umjetničkom nasljeđu i o problemima jantara, održanom u Siracusi na Siciliji. U povodu tih priredaba obišao je dijelove Italije. U svibnju 1976. sudjelovao je na skupštini i znanstvenom skupu HAD u Vodicama, a u prosincu, na znanstvenom kolokviju »Materijali, strukture i tehnike predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru« održanom u Zadru. Radio je u okviru Arheološkog instituta Sveučilišta u Zagrebu, Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Instituta za hrvatsku povijest i Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu, kao član Zajednice povijesnih znanosti SRH. Kao stalni honorarni nastavnik na Filozofskom fakultetu u Zadru održava predavanja iz prapovijesti. Pri koncu 1976. imenovan je za člana Talijanskog instituta za prapovijest i protopovijest u Firenzi.

Dr. Boris Ilakovac ostao je na prijašnjem položaju. Obavljao je pojedine redovite poslove kustosa. Radio je na evidentiranju i dokumentiranju arheološke građe. Istraživao je rimske vodovode na Pagu, u Ivoševcima (Burnum) i Lisičiću (Asseria), pa rimski logor u Burnumu, rimsku kuću u Zadru, rimsko imanje na Kumentu kod Biograda i antičke građevine u Novalji. Vodio je evidentiranje podmorskih spomenika u Pašmanskom kanalu. Radio je na obradi rimskih vodovoda, svjetiljki i drugih problema. Posebno je radio na izradi doktorske teze »Rimski vodovodi na području sjeverne Dalmacije« koju je završio i obranio u srpnju 1976. na Filozofskom fakultetu u Ljubljani. Sudjelovao je u uređenju stalne antičke izložbe Muzeja u novoj zgradi. U 1973. i 1974. sudjelovao je na savjetovanju hidroarheologa u Dubrovniku. U listopadu 1975. sudjelovao je na IX. kongresu kršćanske arheologije u Rimu. U prosincu 1976. su-

djelovao je na znanstvenom kolokviju »Materijali, strukture i tehnike predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru« u Zadru, a u listopadu iste godine na X. kongresu Saveza arheoloških društava Jugoslavije u Prilepu. Radio je u okviru Republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu na problemima evidentiranja i zaštite hidroarheoloških spomenika i nalazišta. U 1975. imenovan je za dopisnog člana Austrijskog arheološkog instituta.

Mr Janko Belošević zadržao je također prijašnji položaj. Radio je na evidentiranju, dokumentiranju i proučavanju građe. Izvodio je iskapanja u Ninu, Stankovcima, Morpolači, Biljanima Donjim i Smilčiću. Time se znatno unapređuje poznavanje, osobito poganskog razdoblja, starohrvatske kulture. Radio je na obradi starohrvatskih grobnih nalaza iz Stankovaca, Biljana i Nina, te drugih problema ranog srednjeg vijeka. Posebno je radio na izradi doktorske teze koju je uglavnom završio (»Problemi geneze i razvoja starohrvatske materijalne kulture«). Uredio je i postavio stalnu srednjovjekovnu izložbu Muzeja u novoj zgradi. U 1973. sudjelovao je na znanstvenom skupu srednjovjekovne sekcije Saveza arheoloških društava Jugoslavije u Negotinu. Radio je u okviru Centra za povijesne znanosti u Zagrebu,

Hon. kustos Julijan Medini ispomagao je u poslovima antičkog odjela. Posebno se založio na inventiranju, dokumentaciji i sređivanju građe. Sudjelovao je u uređenju i postavi stalne antičke izložbe u novoj zgradi, osobito u izboru građe i pisanju legendi, pa na preseljenju građe iz stare u novu zgradu. Radio je i na raznim drugim poslovima i problemima Muzeja.

Branka Nedved iz zvanja konzervatora, na kojem je ranije uspješno radila na dokumentaciji građe i tehničkoj dokumentaciji u Muzeju i na terenu i kao tehnički urednik muzejskih publikacija, u prosincu 1974. provedena je u zvanje kustosa antičkog odjela. Vodila je istraživanje rimskog groblja u Zadru. Založila se na inventiranju, dokumentaciji i sređivanju građe. Ispomagala je u preseljenju građe, uređenju i postavi stalnih izložbi Muzeja u novoj zgradi, osobito na izradi tehničke dokumentacije i ilustracija. Uredila je antički dio privremene izložbe »Graditeljstvo na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do Hrvata«. Aktivno je sudjelovala i u rješavanju drugih problema Muzeja, osobito je ispomagala u poslovima tajnika, u vođenju poslova Radne zajednice, u izradi pravnih akata Muzeja i dr.

Konzervator Božidar Vilhar ostao je na istom položaju i uspješno vodio preparatorsku radionicu. Založio se na konzerviranju građe, osobito u vezi s uređenjem novih stalnih izložbi Muzeja. Sudjelovao je u terenskom radu u Bribiru, Ninu, Biljanima, Zadru i dr.

Vodio je istraživanje, dizanje i konzervaciju dvaju starohrvatskih brodova iz Nina. Radio je na pripremnim radovima oko adaptacije ruševina u kompleksu bivšeg samostana sv. Nikole u Zadru za dodatni prostor Muzeja, kao i za smještaj Republičkog centra za konzervaciju podmorskih spomenika. Sudjelovao je u vađenju i zaštiti brodskog tereta s morskog dna na položaju Drevine kod Dubrovnika. Sudjelovao je na savjetovanju i zaštiti spomenika nađenih pod morem i znanstvenom skupu o podmorskim istraživanjima u Splitu, kao i na savjetovanju hidroarheologa u Dubrovniku.

Preparator Penka Dorčić založila se u prepariranju i konzerviranju građe, osobito u vezi s uređenjem novih stalnih izložbi Muzeja. Sudjelovala je u terenskim radovima u Bribiru i dr. Ispomagala je i u drugim poslovima i problemima preparatorske radionice i Muzeja.

Knjižničar Nataša Desnica zadovoljavajuće je vodila sređivanje, inventiranje knjiga, izradu kartoteke i rad biblioteke. Uz to je vodila dopisivanje u vezi s bibliotekom i zamjenom publikacija.

Prema tome, osoblje Muzeja na koncu 1976. bilo je slijedeće:

1. Dr. Šime Batović, direktor
2. Dr. Boris Ilakovac, kustos antičkog odjela (sa skraćenim radnim vremenom)
3. Mr Janko Belošević, kustos srednjovjekovnog odjela
4. Branka Nedved, kustos antičkog odjela
5. Marija Petričić, tajnica
6. Živana Stipić, računovođa
7. Nataša Desnica, knjižničarka
8. Božidar Vilhar, konzervator (sa skraćenim radnim vremenom)
9. Penka Dorčić, preparator — kemijski tehničar
10. Stošija Oguić, kemičar — pripravnik (na određeno radno vrijeme)
11. Ivo Donelli, kemičar — pripravnik (na određeno radno vrijeme)
12. Radomir Jurić, konzervator — pripravnik (na određeno radno vrijeme)
13. Šime Dukić, pomoćni preparator — kvalificirani radnik
14. Franjo Nedved, fotograf, kvalificirani radnik
15. Ana Crvelin, čuvarica i recepcionerka izložbi
16. Tomislav Vrkić, čuvar izložbi
17. Cvita Ivković, čuvarica izložbi
18. Danica Kožul, radnica (na određeno radno vrijeme)
19. Berislav Lednicki, vratar — telefonista
20. Ružica Miletić, čistačica
21. Ljubica Zlatanovski, čistačica

22. Ana Božić, čistačica
23. Ante Ćurko, čuvar Arheološke zbirke u Ninu (sa skraćenim radnim vremenom)
24. Krstina Ljubičić, čistačica Arheološke zbirke u Ninu (sa skraćenim radnim vremenom)

Uz to djeluju slijedeći čuvari i povjerenici na terenu, koji povremeno primaju samo godišnju nagradu:

— Ljubo Vidaković, čuvar u Mulinama
— Miloš Bijelić, čuvar u Bribiru
— Jovan Grčić, čuvar u Ivoševcima (Burnum)
— Vjeko Dušević, povjerenik u Ljupču.

Sadašnje osoblje Muzeja nije još potpuno niti može uspješno obavljati sve potrebne poslove.

Muzej još nije namjestio muzejskog pedagoga, koji bi se isključivo bavio kulturno-prosvjetnim i propagandnim radom, osobito stalnom suradnjom Muzeja i škola.

Prazno mjesto kustosa Arheološke zbirke u Ninu nije još popunjeno. Isto tako nije još popunjeno radno mjesto konzervatora-tehničara, koje je ispražnjeno prevođenjem B. Nedved u kustosa, što je prijeko potrebno čim prije popuniti zbog velike važnosti toga posla.

Potrebno je osim toga zaposliti jednog radnika-dokumentarista, koji bi vodio poslove oko izrade kartoteke, inventiranja, evidencije i dokumentiranja građe i nalazišta.

Ostaje i dalje problem oko zaposlenja jednog stručnog radnika, koji bi vodio poslove oko podmorskih arheoloških nalazišta, njihove zaštite i istraživanja, jer do sada to nije povoljno riješeno, a pljačka i uništavanje kulturnog blaga pod morem nastavljaju se.

Zbog sve većeg zanimanja i potrebe proširenja proizvodnje suvenira i odljeva muzejskih predmeta nameće se potreba zaposlenja jednog stalnog radnika u toj djelatnosti.

Arheološka iskapanja

Ovdje se daju sažeti podaci o znanstveno-istraživačkom radu (ne prikazuju se istraživanja koja su vodile druge ustanove na području djelovanja Muzeja). Neki su rezultati iskapanja objavljeni.

1. Godine 1973. u okviru teme »Istraživanje prahistorijskih kultura u sjevernoj Dalmaciji«, koju je financirao Fond za naučni rad SRH, Š. Batović izveo je zaštitno istraživanje grobnih humaka u V r s i m a, sjeveroistočno od Nina, na položaju Kosa kod Mula, uz istočni rub Ninskog zaljeva. Osim toga izveo je pokusno istraživanje na položaju Jamine, neposredno ispod sela Vrsi.

Na položaju Kosa vidljiva je bila skupina od 11 grobnih humaka na površini oko 500 x 100 m. Svi su bili više ili manje oštećeni odnošenjem kamenja za okolne ograde i druge gradnje. Na tom prostoru zadnjih godina izgrađuju se kuće za odmor i stambene kuće pa je cijelo nalazište bilo ugroženo, a nije ranije istraženo. Gomile su imale promjer 3 do 22 m i vis. 0,5 do 1,20 m. Međusobno su udaljene oko 5 do 50 m i nepravilno razmještene. Sve su izgrađene od lomljenog kamena vapnenca nabacanog na hrpu. Istraženo je ukupno 5 gomila visine 0,5 do 1,20 i promjera 6,5 do 22 m. U nekim humcima se nalazi ponešto smeđeg humusa ili zemlje crvenice. Dvije gomile najvećeg promjera bile su obzidane po rubu, a jedna od njih imala je i jedan unutrašnji vijenac, vjerojatno radi osiguranja od rušenja. U svim gomilama, osim jedne s najmanjim promjerom, nađeni su razni kulturni ostaci: ljudske kosti i grobovi, zemljane posude, puževi, školjke, a mjestimice i životinjske kosti i dr. Pretežito se nalaze ulomci zemljanih posuda, uglavnom razbacani po gomili. Posude nisu nađene u grobovima, niti je ustanovljena njihova izravna veza s grobovima. Najvjerojatnije se keramika nije polagala u grobove ni uz pokojnika, već je ona ostatak pogrebnih obreda. U jednoj gomili otkriven je samo 1 grob, a u najvećem humku (broj 8) 8 grobova, odnosno ukupno 9 cjelovitijih grobova. Svi su grobovi bili oštećeni. Osim toga, u istim ili u ostalim humcima nađene su pojedinačne ili hrpe poremećenih ljudskih kostiju. Samo dva groba bila su izgrađena od okomito položenih kamenih ploča. Ostali grobovi-kosturi nađeni su bez grobne rake izravno u gomili. Svi su grobovi bili iznad zdravice u naslagama gomila. Svi cjelovitije sačuvani kosturi ležali su na boku u zgrčenom položaju, različito orijentirani. Prema tome, u ovim gomilama nalaze se pojedinačni pokopi, osim u najvećoj gomili u kojoj je otkriven veći broj grobova raspoređenih u približno dva koncentrična niza, što je dosad jedini poznati primjer i najveći broj grobova nađenih u jednoj gomili na tlu sjeverne Dalmacije, premda je takav raspored vjerojatno nastao slučajno zbog dužeg vremena pokapanja u istoj gomili. Od kulturnih ostataka sakupljeno je najviše keramike koja potječe od kraja bakrenog do kraja željeznog doba. Pojedine posude ukrašene su urezivanjem, udubljivanjem, ubodima i otiskom konopca. Ističu se posude izrazitih svojstava cetinske kulture, jadranskog tipa vučedolsko-ljubljanske kulture i kulture zvonolikih pehara s kraja bakrenog i početka brončanog doba. Prilozi u grobovima dosta su skromni. Otkriveni su samo u tri groba u gomili 8, kao privjesci od spondylusa, spiralno-naočaraste spone, olovni kolutići i staklena zrna, koji pretežito potječu iz željeznog doba. U jednoj gomili nađen je jedan rimski novac, vjerojatno naknadno upao. Ovo je prvi put da se moglo ustanoviti neprekidno pokapanje pokojnika na istom mjestu od bakrenog do kraja željeznog doba na našem primorju, a dobio se i širi uvid u svojstva zemljanih posuda iz bakrenog i brončanog doba na prostoru sjeverne Dalmacije.

Usporedo s istraživanjem humaka izvedena su pokusna istraživanja na položaju Jamine, uz jugozapadni rub sela. Na tom položaju između dva rata slučajno je otkriven jedan poznati bogati grob iz prijelazne faze iz brončanog u željezno doba. Pokusnim istraživanjem tu je trebalo ustanoviti nove grobove i temeljne podatke o nalazištu, jer ranije ono nije istraženo. Iskopano je nekoliko sondi i rovova do zdravice, odnosno do dubine od oko 1, a mjestimice i do 3 m. Novi grobovi ni grobni ostaci nisu ustanovljeni. U kulturnim naslagama ili humusu otkriveni su samo razbacani pojedinačni liburnski i rimski ostaci, pretežito ulomci zemljanih posuda. Otkrivena je jedna jama dubine od oko 3 m, ukopana u zdravicu, s dosta ulomaka vapna i željezne zgure, možda od ostataka prerade željeza, kakvih jama je vjerojatno bilo više pa je po tome položaj naknadno dobio ime, što još treba šire osvijetliti. (Usp. Arh. pregled 15, 1973, str. 27—31).

2. Iste godine B. Ilakovac izveo je pokusno istraživanje kompleksa antičkih građevina na položaju Punta mira u Novalji na Pagu. Na tom položaju nad zemljom su vidljivi ostaci starokršćanske bazilike, a u crkvi pod od mozaika. Od crkve se nastavljaju zidovi raznih drugih građevina, a podalje se vide također ostaci građevina. Po površini se nalazi dosta obrađenog kamenja i rimske keramike, osobito krovnih crijepova (tegula). Vjerojatno su to ostaci jedne rimske ville rusticae, na položaju koje je kasnije podignuta starokršćanska crkva i groblje, jer je pokraj crkve izvađen jedan kasnoantički sarkofag. Zbog gradnje obiteljskih kuća na istom položaju i zaštite nalaza istražene su četiri sonde uokolo crkve kako bi se odredila granica spomeničkih ostataka i time odredio položaj i odnos novih građevina prema njima. Položaj je prekriven plitkom crvenicom iznad živih stijena. Na temelju toga dogovoreno je da se na prostoru antičkih ostataka ne dopušta gradnja, već tek na određenoj udaljenosti.

3. Iste godine B. Ilakovac izveo je zaštitna istraživanja dijela rimskog vodovoda Kolan — Caska na Pagu. Na položaju Zrče ostaci vodovoda bili su ugroženi izgradnjom nove ceste Pag — Novalja. U tu svrhu iskopano je 14 sondi radi otkrivanja rubova i ostataka nosača vodovoda, kako bi se što bolje mogli dokumentirati.

4. Iste godine sredstvima Fonda za naučni rad SRH u okviru znanstvene teme »Istraživanje rimskih vodovoda na području sjeverne Dalmacije« B. Ilakovac je izveo djelomično istraživanje, čišćenje i dokumentiranje ostataka trase rimskog vodovoda Škopalj — Novalja na Pagu.

5. Iste godine sredstvima Austrijskog arheološkog instituta iz Beča, na temelju trogodišnjeg ugovora o zajedničkoj suradnji s Arheološkim muzejem u Zadru, izvedena su početna sustavna istraživanja rimskog vojnog logora Burnum kod Ivoševaca blizu Kistanja. To je nastavak istraživanja toga važnog nalazišta, koja je isti Institut iz Beča vodio prije I. svjetskog rata, u doba austrijske vlasti.

Ovogodišnji radovi imali su svojstva sondiranja radi prikupljanja temeljnih podataka o nalazištu, stratigrafiji, sačuvanosti, svojstvima nalaza itd. U ime ovog Muzeja istraživanja je vodio B. Ilakovac, a u ime Austrijskog instituta M. Kandler.

6. Iste godine sredstvima općine Biograd B. Ilakovac nastavio je istraživanje rimskog plantažnog imanja i rimske vile na položaju Kumenat kod Biograda.

7. Iste godine sredstvima Fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti SR Hrvatske J. Belošević nastavio je zaštitno istraživanje starohrvatskog groblja sa sjeverozap. strane današnjeg mjesnog groblja u Stankovcima, otkrivenog prethodne godine vađenjem pijeska za građevinske radove, kad je velik dio groblja i uništen. Ove godine otkriveno je 5 novih grobova, što s onima iz 1972. iznosi ukupno 13 otkrivenih grobova. Otkrivena su dva tipa grobova: grobovi ukopani izravno u zemlju bez grobne škrinje, i grobovi obzidani suhozidom bez poklopca. U grobovima se nalazilo oruđe, oružje i zemljane posude, kao: željezni noževi, strelice, kresiva s kremenjem, koštani češljevi i posude. Grobovi se okvirno datiraju u 8. st., u pogansko razdoblje starih Hrvata. (Usp. Arh. pregled 15, 1973, str. 113—114; Diadora 6, 1973, str. 281; Radovi Centra Jug. akad. u Zadru 21, 1974, str. 73).

8. Iste godine i uz istu pomoć J. Belošević nastavio je zaštitno istraživanje starohrvatskog groblja u Biljanima Donjim, na položaju Pržine kod zaseoka Trljuge, započeto 1972, kad je otkriveno 6 grobova. U g. 1973. otkrivena su daljnja 23 groba, što ukupno iznosi 29 grobova. Groblje je otkriveno i većim dijelom uništeno vađenjem pijeska za građevinske radove. Među otkrivenim grobovima 12 potječe iz 8. st., jednako kao i 6 spašenih grobova u 1972, tj. iz ranijeg starohrvatskog razdoblja. Istog su tipa kao prethodni grobovi iz Stankovaca. U njima se najčešće nalaze zemljane posude i željezni noževi. Osim toga, 11 grobova potječe iz mlađeg starohrvatskog razdoblja, tj. iz 9. do 11. st., jer se u njima ne nalaze zemljane posude, već samo nakit, kao naušnice i prstenja toga vremena. Na istom položaju nađeni su i ostaci ranijih, ilirskih i rimskih grobova s raznim prilozima, kao posudama, nakitom i dr.

U blizini toga položaja istražene su dvije sonde veličine 15 x 5 m. U njima je otkriveno 10 spaljenih i tri kosturna groba iz rimskog doba. U tim grobovima nađeni su brojni prilozi, kao zemljane posude, stakleni i nekoliko metalnih predmeta, među kojima i novaca. Spaljeni grobovi potječu iz 1., a kosturni iz 4. st. (Usp. Arh. pregled 15, 1973, str. 114—115; Diadora 6, 1973, str. 281).

9. Iste godine i s istim sredstvima J. Belošević izveo je pokusno zaštitno istraživanje starohrvatskog groblja na položaju Kulica u Smilčiću. Već između dva rata sadnjom vinograda na tom položaju uništen je veći dio toga groblja. Poznato je da su se tada u

grobovima nalazile zemljane posude, željezni noževi, ostruge i pršljenovi za vretena. Od tog groblja sačuvao se samo manji dio na putu koji prelazi preko istog položaja, gdje su se sada grobovi opažali i po površini. Tu je sada istraživanjem otkriveno 5 grobova građenih od većih kamenih ploča. Imali su poklopac i popločano dno. Tri su groba bila bez priloga, a u dva groba poputbinu su sačinjavali željezni noževi, zemljana posuda i zemljani pršljen za vreteno. To groblje potječe iz poganskog razdoblja života Hrvata, iz 8. i vjerojatno prve polovice 9. st. (Usp. Arh. pregled 15, 1973, str. 116).

10. Iste godine i s istim sredstvima J. Belošević izveo je zaštitno istraživanje dijela srednjovjekovnog i kasnijeg groblja oko crkve sv. Petra u selu Morpolača. Crkva se nalazi u polju nedaleko od sela, na mjestu gdje se u rječicu Guduću ulijeva potok Bribirščica. Crkva je sagrađena u romaničkom stilu u 13. st. Sve donedavno oko crkve se nalazilo groblje sela Morpolače, što je napušteno i groblje premješteno na drugi položaj. Nakon što se oko crkve prestalo pokapati, mještani su tu počeli vaditi šljunak za građevinske potrebe i time uništavati ranije grobove, među kojima se može pretpostaviti i više od stotinjak srednjovjekovnih. Po površini groblja opaža se nekoliko grobova sa stećcima. Zaštitno istraživanje izvedeno je sa zapadne strane crkve, na dijelu koji još nije uništen. Otkriveno je 11 grobova, izrađenih od kamenja pokrivenih pločama. Grobovi su bili bez poputbine, osim što je u jednom grobu nađen mletački novac iz 17. st. To je vjerojatno rubni i mlađi dio groblja dok su raniji grobovi bliži crkvi, ali zbog nedostatka sredstava istraživanje nije nastavljeno. (Usp. Arh. pregled 15, 1973, str. 116—117; Radovi Centra Jug. akad. u Zadru 21, 1974, str. 72—73).

11. U godini 1973. i 1974. sredstvima Republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu izvršena su istraživanja i vađenje dvaju starohrvatskih brodova iz ninske luke u Ninu. Brodovi su otkriveni 1966, a početna istraživanja izvedena su 1969. i završena 1973, a 1974. pripremljeni za vađenje i izvađeni. Nalazili su se na dubini od 1,6 do 2 m. Bili su zakopani u pijesku i pokriveni kamenjem. Brodovi su vađeni po određenom redoslijedu, po sastavnim dijelovima. Svaki dio dobivao je broj koji se unosio i u povećani plan. Osim toga, svaki dio crtao se u mjerilu 1:1, pa umotan u plastične folije i odmah prenijet u Zadar radi početka prve faze konzervacije desalinizacijom u velikim bazenima. Prema sačuvanim dijelovima brodovi su dugi oko 7 i 9 m. Okosnicu brodova čine poprečna rebra (na jednom ih je sačuvano 26, a na drugom 22), na koja su s vanjske strane željeznim zakovicama i drvenim klinovima bile pričvršćene uzdužne daske. Nemaju središnju gredu — kobilicu, već nju radi postizanja ravnoteže broda zamjenjuju dvije gredice polukružnog presjeka, koje se pružaju usporedo s dnom broda, od pramca prema krmi. Pramac sačinjava statva i gredica. Spojevi dasaka i dijelovi pramca premazani su katranom. Brodovi su plovili na vesla

i na jedro, što se moglo ustanoviti pomoću sačuvanih dijelova, kao klin — palac za pridržavanje vesala, gredica s kvadratnom udubinom za pričvršćivanje jarbola i dr. Drvo brodova datirano je metodom radioaktivnog ugljika C^{14} u Institutu »Ruđer Bošković« u Zagrebu i u Uppsali (Švedska) s 910 ± 100, pa se može zaključiti da su brodovi izgrađeni u 10. ili u 11. st. Istraživanje i vađenje brodova vodili su B. Vilhar i Z. Brusić, uz pomoć K. Simoni, M. Orlića, I. Strpića i dr. Odmah nakon vađenja započeta je konzervacija brodova, a nakon toga prići će se njihovoj rekonstrukciji i izlaganju u Arheološkoj zbirci u Ninu. (Usp. Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru 16—17 (Povijest grada Nina), 1969, str. 443—448; Arh. pregled 16, 1974, str. 133—134).

12. Godine 1974. u suradnji i sredstvima Austrijskog arheološkog instituta iz Beča nastavljena su sustavna istraživanja rimskog vojnog logora u Burnumu (danas Ivoševci) kod Kistanja. Istražen je prostor oko sačuvanih lukova, gdje je ustanovljena stratigrafija i razvojne faze rimske kulture, a osvijetljeni su i temelji lukova, način njihove gradnje, namjena i odnos prema ostalim građevinama. Ustanovljeno je da su lukovi imali ukrasna svojstva i bili izgrađeni na forumu. Uz istraživanje prostora logora istraživala se trasa vodovoda Burnuma, kojim je Burnum dobivao vodu iz Plavnog. U vezi s tim posebno se istraživao položaj zvan Ribnjak, uz trasu vodovoda, koji je nekoć služio kao glavni kaptažni i taložni rezervoar toga vodovoda, a imao je dužinu od 127 i širinu od 18 m. Ustanovljeno je da je izvorište vodovoda Burnuma bilo u Plavanjskom polju, pa je vodovod bio dug preko 30 km. Zbog vrlo teškog krajolika trasa vodovoda mjestimice se nalazi i do 150 m iznad površine Plavanjskog polja.

U ime Arheološkoga muzeja u Zadru istraživanja je vodio B. Ilakovac, a u ime Austrijskog arh. instituta M. Kandler. (M. Kandler, Burnum I, 1979).

13. Iste je godine sredstvima općine Pag B. Ilakovac izveo zaštitno istraživanje dijela velike starokršćanske crkve na položaju bivše Plovanije u Novalji na Pagu. Crkva je otkrivena pri koncu 1972. komunalnim radovima, i tada je, uz ostalo, nađen starokršćanski plutej oltarske pregrade. Istražena je samo apsida crkve jer je ona jedina bila na slobodnom prostoru. Unutrašnji promjer apside ima 12 m pa crkva ima vrlo velike dimenzije. U apsidi je pod od četverobojnog mozaika s geometrijskim i biljnim motivima. Po svemu to su ostaci prvorazredne vrijednosti pa se po tome i po položaju crkve pretpostavlja da je to episkopalna bazilika stare Novalje, odnosno Kisse. Nakon istraživanja apsida je ponovno zatrpana jer ju privremeno nije bilo moguće konzervirati i prezentirati. U radovima su sudjelovali stručnjaci Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Rijeke, osobito u izradi tehničke dokumentacije.

14. Iste godine sredstvima Fonda za naučni rad SRH u okviru znanstvene teme »Problemi starohrvatske kulture u sjevernoj Dalmaciji« J. Belošević nastavio je istraživanje starohrvatskog groblja na

položaju Ždrijac u Ninu. Time je otkrio 50 novih grobova s brojnim arheološkim prilozima, kao i u ranije otkrivenim grobovima: zemljane posude, oruđe, oružje i nakit, koji potječu iz 8. i poč. 9. st., tj. iz poganskog razdoblja života Hrvata.

15. Godine 1975. s istim sredstvima J. Belošević nastavio je sustavna istraživanja starohrvatskog groblja na položaju Ždrijac u Ninu. Time je otkriveno 25 novih grobova s različitim prilozima, kao i u ranije otkrivenim grobovima: zemljane posude, oruđa, oružje i nakit, pa jedna rijetka staklena čaša. To dopunjuje i proširuje podatke o ovom vrlo vrijednom i bogatom groblju iz 8. i poč. 9. st.

16. Iste godine B. Ilakovac izveo je zaštitno istraživanje rimske kuće u Pupinovoj ulici u Zadru. Otkrivena je kopanjem temelja za novogradnju. Kuća je dobro sačuvana. Ima više prostorija s mozaičnim podovima u bojama i s raznim geometrijskim motivima, a na dijelovima zidova sačuvane su freske. Osim prostorija otkrivena je i cisterna i drugi dijelovi kuće, pa veća količina raznih pokretnih predmeta. Istražen je veći dio kuće, jer se ostali dio nalazi ispod sadašnje ulice i susjednih kuća. Mozaici, freske i ostaci kuće u cijelosti zavređuju da se konzerviraju i prezentiraju u podrumu novogradnje. U dogovoru s GP »Zadar« u tome je smislu izmijenjen projekt i zgrada izvedena na stupovima uz najmanja oštećenja arheoloških nalaza, s time da se prizemlje spoji s podrumom u kojem će se prezentirati nalazi i kuća, pa da se tako jedinstveno riješi i omogući laki pregled ostataka i njihovo gledanje s ulice kroz staklenu stijenu. Konzerviranje i uređenje tih ostataka, kao i odgovarajuća namjena novog prostora izvest će se naknadno, kad se kuća završi, a tada će se izvesti i sondiranje dubljih slojeva da se dobije cijela stratigrafija jer se ispod rimskih naslaga nalaze liburnske naslage. Istraživanje i izmjenu projekta omogućilo je GP »Zadar«, projekt je izveo ing. P. Marušić, u suradnji i na temelju dogovora predstavnika ovog Muzeja, Zavoda za zaštitu spomenika u Zadru i predstavnika općine Zadar.

17. Na koncu 1975. i u početku 1976. B. Nedved uz pomoć GP »I. Lavčević« i SIZ-a u oblasti kulture Zadar izvela je zaštitno istraživanje dijela rimskog groblja na Benkovačkoj cesti u Zadru. Groblje je otkriveno kopanjem temelja za novogradnju, kad je uništeno nekoliko grobova i dijelovi grobnih građevina. Istražena je uglavnom u okviru temelja jedne zgrade, širine od 8 do 9 i dužine od 32 m, odnosno ukupna površina od 360 m². Groblje se nalazi istočno od grada, sa sjeverne strane Benkovačke ceste, u blizini križanja s Bulevarom, odakle vodi cesta prema jugoistoku u unutrašnjost sjeverne Dalmacije. Na tom prostoru otkriven je i dio rimske ceste, širine od oko 4,5 m, koja se pružala uglavnom istim pravcem kao i današnja cesta i vodila iz Jadera (Zadra) prema Aseriji i dalje u srednju Dalmaciju. Cesta je građena od tucanika na podlozi gline i crvenice. Na njoj se uočavaju kolotečine. Jugozapadni rub ceste prate ostaci trase vodovoda koji je dovodio vodu iz Vrane iznad Biograda. Groblje se

nalazilo uz sjeveroistočni rub ceste. Grobovi su smješteni u grobne komore zidane žbukom, što su prvi put otkrivene u Zadru, jednako kao i dijelovi ceste. Ukupno je otkriveno 19 grobova. Svi potječu iz 1. i 2. st. n. e. Svi grobovi, osim jednog, sadržavali su ostatke spaljenih pokojnika, pokopanih u zemljane ili kamene žare, ili su bili ukopani izravno u zemlju. Pojedini grobovi ukopani izravno u zemlju pokriveni su tankim slojem žbuke površine od oko 40 x 50 cm, što je rijedak način pokapanja. Zidovi grobnih ćelija široki su 45, a s porizom oko 60 do 65 cm. Ćelije su veličine 1,5—3,5 x 4,5 m. Grobovi su sadržavali razne priloge, kao staklene i zemljane posude, svjetiljke, novce, nakit i dr. Neki se predmeti vrlo rijetko nalaze, ili se prvi put javljaju na ovom, pa i na širem području, kao zemljane posude s likom Dionisa, brojni stakleni predmeti, posebno bočice mjesne izrade, staklene amforice i dr. To je dosad najudaljeniji poznati dio groblja Jadera uz cestu koja je vodila iz grada prema jugoistoku, jer su se na tom prostoru ranije nalazili mjestimice pojedinačni grobovi.

18. Godine 1976. sredstvima RSIZ-a za znanstveni rad u okviru znanstvene teme »Rimski vodovodi na području sjeverne Dalmacije« B. Ilakovac obavio je početna istraživanja rimskog vodovoda Asserije kod zaseoka Podgrađe u selu Lisičić istočno od Benkovca. Izvedeno je rekognosciranje trase vodovoda s manjim pokusnim istraživanjima. Na temelju toga zasad se mogu pretpostaviti dva izvorišta toga vodovoda, oba u selu Lisičić, nešto više od 4 km udaljena od Asserije, jedno zdenac Čatrnja i drugo zdenac Golem, od kojih je vodovod tekao do gradine.

*

Iskapanjem u protekle četiri godine postignuti su značajni rezultati i sakupljena velika količina arheološkoga materijala. Istraživana su naselja, groblja, vodovodi, ville rustike, crkve, vojni logor, te podmorski ostaci: brodovi, pristaništa, valobrani i druge građevine.

Istraživanje naselja u ovom razdoblju ograničeno je samo na zaštitno istraživanje jedne kuće iz rimskog doba u Zadru. Zato su istraživanja naselja vrlo malo napredovala, iako su rezultati zanimljivi i pružaju novih podataka o nastambama u rimskom Jaderu.

Posebno je značajno što su u 1973. i 1974. nastavljena sustavna istraživanja rimskog vojnog logora u Burnumu kod Ivoševaca, započeta prije I. svjetskog rata, a što je financirao Austrijski arheološki institut iz Beča. U nedostatku značajnijih domaćih sredstava, to svakako pruža mogućnost da se šire i mnogo bolje nego dosad osvijetli to važno arheološko nalazište. Nadamo se da će se istraživanja nastaviti nakon kratkog zastoja.

Osim toga, izvedeno je istraživanje rimske ville rusticae i plantažnog imanja na položaju Kumenat kod Biograda, što je nastavak ranijih istraživanja, te su dokumentirani dijelovi druge ville u Neviđanima na Pašmanu. To unapređuje poznavanje takvih villa iz rimskog doba.

U ovom razdoblju najbrojnija su istražena groblja, jedno iz prapovijesti, jedno iz antike i pet starohrvatskih. Međutim, zbog oskudnih sredstava, sve su to uglavnom zaštitna i manja istraživanja. Veoma je značajno istraživanje skupine grobnih humaka u Vrsima, jer je time prvi put na prostoru sjeverne Dalmacije ustanovljeno neprekidno pokapanje pokojnika u grobnim humcima od bakrenog do kraja željeznog doba. Osim toga, prvi su put time ovdje sakupljeni širi podaci o zemljanim posudama iz bakrenog i brončanog doba, pa se tako znatno osvjetljava dosad tamno dugo razdoblje prapovijesti ovog kraja. Djelomičnim zaštitnim istraživanjem rimskog groblja u Zadru otkriveni su novi značajni podaci o pokapanju mrtvih, osobito grobne ćelije, nepoznate pojedinosti u obredima pokapanja, a osobito nepoznati oblici predmeta, posebice stakleni. U vezi s time značajno je i iznimno otkriće dijela rimske ceste koja se pružala pored groblja. Istraživanja pet starohrvatskih groblja, iako su sva, osim groblja u Ninu, neznatno istražena, pružila su vrlo krupne rezultate. Uglavnom sva ta groblja u cijelosti, osim onog u Morpolači, potječu iz ranog razdoblja života Hrvata, od 7. do poč. 9. st. Upravo je to razdoblje donedavno bilo gotovo nepoznato u cijeloj Hrvatskoj. Šire je rasvijetljeno zadnjih godina, u prvom redu po bogatim i brojnim grobovima iz Nina. Na temelju ostalih, sada istraženih groblja, razasutih po sjevernoj Dalmaciji, može se dobiti zaokružena i dosta potpuna slika o tom poganskom razdoblju Hrvata, bar na temelju groblja, pa je to razdoblje sada daleko bolje poznato u sjev. Dalmaciji nego na ostalom hrvatskom prostoru. Prijeko je potrebno ubuduće mnogo više brige posvetiti istraživanju starohrvatskih naselja toga razdoblja, jer su ona gotovo nepoznata. Tako bi se dobila cjelovita slika života naših preda nakon doseljenja na ovo tlo.

Od svetišta istraženi su samo dijelovi dviju starokršćanskih crkava u Novalji na Pagu, također u okviru manjih zaštitnih istraživanja, jer za potpunija istraživanja nije bilo mogućnosti. Od njih je posebno značajna monumentalna bazilika s vrlo vrijednim mozaičnim podom, što je, možda, episkopalna crkva stare Kisse, ali to još treba ispitati i dokazati, što bi bio značajan putokaz i za ustanovljivanje točnog položaja Kisse.

U ovom razdoblju izvedena su šira istraživanja rimskih vodovoda, ukupno četiri: trasa vodovoda Kolan—Caska, koji je vodom opskrbljivao staru Kissu na položaju Caske, zatim trasa vodovoda Škopalj—Novalja, koji je vodom opskrbljivao naselje Navalia na položaju današnje Novalje na Pagu, trasa Plavno—Ivoševci, kojim je voda dotjecala do Burnuma, pa trasa od Lisičića do Gradine u Podgrađu, gdje se nalazila stara Asseria. Time su skupljeni temeljni tehnički i drugi podaci o tim značajnim objektima i prilično upotpunjena slika rimskih vodovoda u sjevernoj Dalmaciji, što je značajan rezultat.

Poseban značaj u ovom razdoblju imaju istraživanja i vađenje dvaju starohrvatskih brodova iz Nina, jer su to do danas prvi istra-

ženi i konzervirani brodovi ne samo iz ranohrvatskog doba nego iz svih arheoloških razdoblja na Jadranu. Zato se time dobivaju prvi uvid i prvi cjelovitiji podaci o brodarstvu na našem moru.

Nastavljena je sustavna evidencija podmorskih arheoloških spomenika. Time je završen velik dio Pašmanskog kanala. Ipak taj posao dosta sporo napreduje, pa je potrebno naći načina da se on ubrza i daljnje rekognosciranje i evidencija podmorskih spomenika i nalazišta nastave i poboljšaju, jer je još većina našeg područja bez evidencije, pa mnoga nalazišta izmiču nadzoru i zaštiti te se i dalje uništavaju i pljačkaju. Osim toga, potrebno je osigurati veća sredstva za istraživanje pojedinih značajnijih problema. Tako što prije treba istražiti i eventualno dignuti liburnski brod i ujedno istražiti liburnsko-rimsku luku kod Zatona ninskog, što su nedavno otkriveni, a u opasnosti su od uništenja.

Nasuprot tome, zbog nedostatka namjenskih sredstava i iz republičkih i iz općinskih fondova, još nije organiziran sustavan rad na skupljanju arheoloških topografskih podataka i evidenciji arheoloških nalazišta na kopnenom dijelu našeg područja. Zato se mnogi problemi ne rješavaju pravilno ni cjelovito, a nije moguće predvidjeti ni završetak potpunije arheološke karte.

I dalje osobito zabrinjava činjenica da se za sustavna arheološka istraživanja osiguravaju vrlo mala sredstva iz općinskih, a pogotovo iz fondova Republičke zajednice za znanstveni rad. Zato u proteklom razdoblju nije bilo moguće poduzeti šira sustavna istraživanja, već samo pokusna i manja zaštitna istraživanja. Zato se istraživanje pojedinih nalazišta i problema previše odužuje i teško se postižu značajniji rezultati, a na zaokružena istraživanja teško je i pomišljati. Nešto šira istraživanja u Burnumu omogućena su izvanrednim sredstvima Austrijskog instituta, što nas nikako ne može zadovoljiti. Prijeko je potrebno osigurati znatnije stalne izvore sredstava iz domaćih izvora kako bi se omogućila neprekinuta sustavna istraživanja i rješavanje stručnih i znanstvenih problema naše arheologije.

Iznimno je teško stanje u Ninu. Šira sustavna istraživanja započeta 1969. i 1970, vođena pretežito sredstvima američkog Smithsonian instituta iz New Yorka, nisu nastavljena kako je bilo planirano, zbog teškoća oko sastava njihove stručne ekipe, kao i zbog izmijenjenih uvjeta suradnje naše zemlje i SAD, a zasad nema zbiljskih izgleda da će se uskoro nastaviti. U 1972. postignuti dogovor u okviru Zajednice arheoloških ustanova u Hrvatskoj da se istraživanje Solina i Nina financira, iznimno, znatnijim sredstvima, kao dva najznačajnija zadatka u narednom petogodišnjem razdoblju, nije ostvareno jer općina Zadar nije osigurala udio u iznosu od 50 posto, pa je, na žalost, propuštena i ta mogućnost da se u Ninu nešto značajnije radi. Još teže je stanje s konzervacijom i prezentacijom otkrivenih spomenika, kao i s problemom otkupa zemljišta za istraživanje i zaštitu važnijih spomenika, što je potrebno otkupiti od privatnika. Neznatnim sredstvima koja se za sve to osiguravaju, nije ih moguće ni pri-

bližno uspješno rješavati. Zato spomenici propadaju, a ubrzanom privatnom i nekontroliranom izgradnjom propadaju i mogućnosti da se i ubuduće spase i istraže pojedine cjeline, te osvijetle najznačajniji problemi prošlosti Nina i njegovih spomenika. To više što općinski organi nisu osigurali provođenje urbanističkog regulacionog plana, niti mjere da se izgradnjom zaštiti kulturno-povijesno nasljeđe.

Petogodišnji plan arheoloških istraživanja od 1972. do 1976, prihvaćen u okviru Fonda za naučni rad SRH, nije se ni približno ostvario ni provodio, jer su osigurana neznatna sredstva. S osiguranim sredstvima zato se ponešto radilo na ostvarivanju prijašnjih znanstvenih zadataka: 1) »Istraživanje prahistorijskih kultura u sjevernoj Dalmaciji«, 2) »Rimski vodovodi u sjevernoj Dalmaciji«, 3) »Problemi starohrvatske kulture na području sjeverne Dalmacije« i 4) »Nin kao istaknuto urbano središte«. U okviru toga radilo se na izradi dokumentacije terenskih istraživanja i arheološke građe, uz poneka probna i zaštitna istraživanja, kako je spomenuto. U godini 1975, zbog reorganizacije Fonda za znanstveni rad SRH, izrađen je novi petogodišnji plan istraživanja, s važnošću od 1976. do 1980. Pretežan dio istraživanja planiran je u okviru projekta »Razvoj naselja na području sjeverne Dalmacije od prapovijesti do kraja srednjeg vijeka«; koji objedinjuje četiri teme, što su uglavnom nastavak prijašnjih tema. Osim toga, u suradnji s Austrijskim arheološkim institutom, koji i financira ta istraživanja, planiran je nastavak istraživanja vojnog logora, groblja i naselja Burnum kod Ivoševaca. U okviru republičkog plana istraživanja naše obale uz to će se nastaviti sakupljanje podmorskih topografskih podataka i istraživanje pojedinih objekata.

Planirana su i ugovorena istraživanja neolitičkog naselja u Bribiru u suradnji sa Sveučilištem u New Yorku, s time da započnu u 1976, ali, zbog nepotpuno riješenih problema oko financiranja, nisu još započeta, što će vjerojatno biti u 1977.

Zbog svega toga prvotni plan istraživanja na ovom području nije ni približno izvršen. Pogotovo je šteta što još nije u potpunosti ustanovljen ni okvirni razvoj svih razdoblja, osobito starijeg i srednjeg kamenog doba, a tek su ponešto poznati bakreno i brončano doba. Istraživanja ovih godina mnogo su manjeg opsega i skromnijih rezultata nego u prethodnim godinama.

I dalje ostaju dosta velike teškoće oko stručno-znanstvene i tehničke obradbe skupljene građe i dokumentacije, kao i objelodanjivanje rezultata istraživanja. Izrada tehničke dokumentacije dijelom se osiguravala iz sredstava istraživanja, ali zbog oskudnih sredstava ne u potpunosti. Manji radovi, studije i izvještaji objelodanjuju se pretežito u časopisu »Diadora«. Međutim, za monografsku, katalošku i širu sintetsku obradbu dosta se teško osiguravanju sredstva, pa se ti poslovi ne mogu planski ni sustavno obrađivati. Tako je pripremljeno pet monografija: »Neolitik na našem primorju«, »Željezno doba na našem primorju«, »Apulska keramika u Jugoslaviji«,

»Rimski vodovodi u sjevernoj Dalmaciji« i »Problemi geneze i razvoja starohrvatske materijalne kulture«, a od njih su uglavnom samo za jednu osigurana sredstva. Osim toga, više je monografija u pripremi.

Konzervacija arheoloških lokaliteta i spomenika

Ova djelatnost vezana je uz istraživanja i zaštitne radove što ih Muzej obavlja na terenu. Ovdje se ne prikazuje djelatnost drugih ustanova na području djelovanja Muzeja.

U ovom razdoblju nisu izvedeni nikakvi radovi na konzervaciji spomenika ni nalazišta na terenu, osim mozaika u Bribiru i dva starohrvatska broda iz Nina, jer nisu osigurana planirana i potrebna sredstva.

U 1974. izrađen je petogodišnji plan konzervacije arheoloških spomenika na području sjeverne Dalmacije u okviru RSIZ-a u oblasti kulture. Međutim, u okviru toga plana u 1975. i 1976. odobrena su samo skromna sredstva za učvršćenje rimskih lukova na prostoru vojnog logora u Burnumu kod Ivoševaca.

Osim toga, od 1974. do 1976. osigurana su sredstva za konzervaciju starohrvatskih brodova dignutih u ninskoj luci, ali oni više ne predstavljaju spomenike na terenu, već građu u Muzeju, pa su ti radovi prikazani u okviru djelatnosti preparatorske radionice.

Vrlo je velika šteta što u proteklim godinama nisu nastavljeni radovi na konzervaciji Foruma u Zadru, kao ni objekata u Ninu, što je još kritičnije jer su objekti, osobito građevine oko crkve sv. Križa i ostaci rimskog hrama otkriveni još 1968—1970, a ostali su u teškom stanju, nedovršeni i zapušteni budući da nisu osigurana sredstva za njihovu konzervaciju i uređenje. Situacija je još teža što spomenici u Ninu i inače propadaju i na razne se načine uništavaju.

Osim toga, nisu osigurana ni najpotrebnija sredstva da se od privatnika otkupe površine na kojima se nalaze najznačajniji spomenici u Ninu, kako je to bilo planirano, što otežava ne samo njihovo istraživanje nego i konzerviranje i prezentiranje. Uz to, zbog ubrzane samovoljne izgradnje prijeti sve veća opasnost da se i najznačajniji spomenici i ambijenti degradiraju i unište, kao što su dosad uništeni i oštećeni dijelovi bedema, jer je npr. jedna kuća izgrađena na njima, uz drugu su kuću bedemi probijeni radi prilaza k moru, ili je jedna kuća nedavno izgrađena povrh ostataka samostana sv. Ambroza, a u godini 1976. jedna je kuća podignuta povrh temelja poznate starohrvatske crkve sv. Marije, a za njenu je gradnju vlasnik porušio dio bedema. Itd. Tek su u 1976. osigurana manja sredstva za otkup jedne parcele sa sjeverne strane sv. Križa, što je dijelom istraženo 1970.

Nije učinjeno ništa ni na daljnjoj zaštiti kompleksa antičkih građevina u Mulinama na otoku Ugljanu, koje su otkrivene prije više godina. Bilo je planirano da se zemljište na kojem se taj kompleks

prostire također otkupi i pretvori u vrlo zanimljiv arheološki park i turističko izletište i time osigura od uništavanja i stambene izgradnje koja se i na tom dijelu širi — dosad je izgrađeno nekoliko kuća, što nije bilo moguće spriječiti a sredstva za otkup nisu osigurana.

Na žalost, još nije završen program ni raspisan natječaj za urbanističku regulaciju okolice Foruma u Zadru. Zato je i dalje ostalo neuređeno i nezavršeno to najznačajnije spomeničko središte Zadra. Pri koncu 1976. Radio Zagreb u suradnji s Institutom za povijest umjetnosti i Centrom za kulturu i informacije u Zagrebu, u akciju »SOS za baštinu«, kojoj je bila svrha upozoriti našu javnost na najugroženija spomenička središta u Hrvatskoj, uključili su i zadarski Forum. To je obuhvatilo reportažu o Forumu, raspravu i prikaz razvoja, problema oko konzervacije, rekonstrukcije i uključivanja Foruma u suvremeni život grada, ideje oko regulacije i izložbu o Forumu, koja se priređuje u početku 1977. u Zagrebu. To je imalo svrhu ubrzati regulaciju i uređenje toga kompleksa u Zadru, a treba vjerovati da će se uskoro i ostvariti.

Na području djelovanja Muzeja pojedine radove izvodile su druge ustanove, kao Institut za nacionalnu arheologiju u Splitu i Arheološki institut sveučilišta u Zagrebu koji je nastavio konzervaciju bedema i građevina u Bribiru. Arheološki muzej u Zadru u tijeku 1973. i 1975. izveo je u Bribiru jedino konzervaciju nekoliko rimskih mozaičkih podova u kompleksu na zapadnom rubu naselja. Mozaici su dignuti, zatim njihova podloga učvršćena, vezana i obložena cementom, pa su mozaici nanovo postavljeni na prvotno mjesto kako bi se spriječilo njihovo raspadanje zbog promjene temperature i zbog vremenskih nepogoda, što postupno uvjetuju rastvaranje prvotne podloge mozaika i podova. U 1976. izvedena su arheološka istraživanja poda, konzervirani su ostaci u podu i nastavljena konzervacija i obnova unutrašnjosti crkve sv. Marije u Zadru, koju je vodio Restauratorski zavod Hrvatske iz Zagreba. Općinski zavod za zaštitu spomenika kulture u Zadru vodio je istraživanja, restauratorske i zaštitne radove na starokršćanskoj crkvi sv. Martina u Pridrazi kod Novigrada. Isti Zavod u 1973. i 1974. izveo je i djelomično čišćenje, restauraciju i konzervaciju župne, odnosno katedralne crkve u Ninu, za koju je u toj prilici ustanovljeno da je u osnovi dio (srednja lađa) još ranije starokršćanske bazilike.

Rekognosciranje i inspekcija terena

Ni u proteklim godinama Muzej nije imao nikakvih namjenskih sredstava za sustavan rad na tim djelatnostima. Rekognoscirana su samo uža područja ili pojedini položaji prilikom drugih radova, slučajnih posjeta, intervencija, ili u vezi s istraživanjem pojedinih nalazišta. To otežava sustavan rad na registriranju, zaštiti, dokumentaciji i istraživanju, kao i na izradi arheološke karte ovog područja. Zato su još uvijek ti poslovi u velikom zaostatku.

Jedino je sredstvima Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u 1973. i 1974. nastavljeno rekognosciranje podmorskih nalazišta u Pašmanskom kanalu.

Inspekcija terena svedena je u ovom razdoblju na najpotrebnije. Intervencije su se svodile na registriranje i spašavanje pojedinih slučajnih nalaza, ali stručni zahvati i sakupljanje potpunije dokumentacije bili su iznimni. Još su teži problemi sa zaštitnim istraživanjima, jer se pojačanom izgradnjom nalazišta svakodnevno uništavaju i oštećuju, a ne osiguravaju se gotovo nikakva sredstva za njihovo spašavanje i dokumentiranje. A uglavnom se ne provodi ni njihova pravna zaštita. Pogotovo je u tom pogledu vrlo teško stanje u Ninu, gdje se zbog nepoštivanja regulacionog plana pojedini spomenici svakodnevno uništavaju. Tako je, uz ostalo, u g. 1976. izgrađena privatna kuća točno na starohrvatskoj crkvi sv. Marije i u tu svrhu isti je vlasnik porušio dio bedema, kao što je nešto ranije jedna kuća izgrađena na ostacima samostana sv. Ambroza. Kod toga su najviše zakazale općinske urbanističke i inspekcijske službe. Osim toga i dalje se širi krijumčarenje i preprodaja arheoloških spomenika privatnicima. Zaštita podmorskih spomenika poboljšala se zbog bolje opremljenosti i organiziranosti službe zaštite, ali se pojedina nalazišta i dalje pljačkaju i uništavaju.

Prijeko je potrebno svakako osigurati značajnija sredstva za sustavan rad na evidenciji i dokumentaciji, kao i na ispekciji nalazišta, jer bez toga nije moguća djelotvornija zaštita, niti je moguće rješavati druge probleme.

U 1973. izvedena su zaštitna istraživanja prapovijesnih grobnih humaka u Vrsima, rimskog vodovoda Kolan—Caska na Pagu, zatim na dijelu Foruma u Zadru u okviru Zmajevićeva sjemeništa, zatim starohrvatskih grobljâ u Smilčiću, Biljanima, Stankovcima i Morpolači. U 1974. izvedena su zaštitna istraživanja starokršćanske bazilike u Novalji na Pagu; u 1975. jedne rimske kuće, a u 1975/1976. istraživanje dijela rimskog groblja u Zadru. O njima se više govori u okviru istraživanja.

Više intervencija bilo je u samom Zadru pri građevinskim radovima. Tako su 1973. u vezi s obnovom Zmajevićeva sjemeništa izvedena pokusna istraživanja i otkriveni dijelovi Foruma: pločnik Foruma i portikata, dijelovi taberni i kasniji kulturni slojevi s raznim ostacima. Na položaju Crkvina u Stanovima otkriveni su jedan rimski nadgrobni natpis i jedna stela. U 1975. gradnjom sportskog centra na prostoru novog vojnog logora kod Stanova otkriveno je nekoliko spaljenih grobova iz rimskog doba, ali su dijelom uništeni razrivačem. Spašene su tri kamene urne, a prilozi su raznijeti i uništeni jer su stručnjaci prekasno obaviješteni. Oko 500 m istočno od ceste Nin — Zadar na položaju Pravulje u Zatonu pri obradi zemlje 1973. nađena je jedna kamena urna sa staklenom i zemljanom posudom u okviru jedne prostorije iz rimskog doba. Iste godine sa zapadne strane stare Asserije u Podgrađu kod Benkovca obradom zemlje otkriveni

su grobovi i jedan kameni nadgrobni cipus liburnskog tipa. Iste godine poduzete su mjere oko zaštite i dokumentacije starokršćanske crkve na položaju »Punta mira« u Novalji u povodu izgradnje privatne kuće. U Benkovcu je otkupljen jedan liburnski cipus otkriven ranije u Asseriji. U Karinu je dokumentirana veća količina arheoloških nalaza u privatnom vlasništvu (3 cipusa 2 terminacijska kamena spomenika, glava Atisa, 1 žrtvenik, akroterij i 1 baza iz rimskog doba). Pri komunalnim radovima u Novalji izvršen je uviđaj i tada otkriven jedan starokršćanski plutej. Pri gradnji kuća za odmor na položaju Sabunike u Privlaci u 1974. otkriveni su dijelovi rimske ville rusticae, što je dokumentirano i evidentirano. Gradnjom privatne kuće u Novigradu su 1975. otkriveni dijelovi rimske kuće s cementnim podom i raznim predmetima iz željeznog i rimskog doba (keramika, svjetiljke i dr.), što je dijelom skupljeno i u dogovoru s vlasnikom zaštićeno. U 1976. na neolitičkom nalazištu u Islamu Grčkom oranjem traktora izbačeno je i dijelom spašeno mnogo novog kulturnog materijala. U istoj godini gradnjom ceste Islam — Smilčić u Kašiću je otkriven jedan grob s većom količinom zemljanih posuda iz rimskog doba. Osim toga više uviđaja u razne nalaze obavljeno je u Ninu, Stankovcima, Maslenici i dr., pa je time skupljena veća količina arheološke građe.

God. 1973. Š. Batović rekognoscirao je dijelove područja Posedarja, Bribira, Vrsi, zatim Lukorana, Preka, Kali i Kukljice na otoku Ugljanu, Banja, Dobropoljane i Neviđana na otoku Pašmanu, otoka Iža, pa Sali na Dugom otoku; god. 1974. dijelove sela Bribira, Žegara, Medviđe, Muškovaca, Zatona Obrovačkog, Obrovca, Jesenica, Vrsi, Privlake, pa Ugljan i Lukoran na otoku Ugljanu, Sali na Dugom otoku i Povljane na Pagu. U godini 1975. obišao je dijelove Jagodnje Gornje, Polače, Ljupča, Starigrada, Selina, Kožina, Dikla, Pridrage, Radovina, Karina, Vrsi, Nina, Posedarja, Medviđe, Žegara, Bribira, Knina, Ivoševaca, Žeželja, Jasenica, Novigrada, Rtine, Dračevca, Poljica, te otoka Murtera (sela Murter i Jezera) i Dugog otoka (Sali). Dijelom je to obavljeno u vezi sa skupljanjem dokumentacije za izložbu prapovijesti u Muzeju. U 1976. obišao je dijelove Bilišana, Bogatnika, Žegara, Novigrada, Posedarja, Pridrage, Islama Grčkog, Karina, Kašića, Nadina, Vinjerca, Poljica, Vrsi, Petrčana, Kožina, pa otoka Vira i Dugog otoka (Veli Rat).

Time je ustnovljen niz novih nalazišta: naselja, gradina, groblja i grobnih humaka, pećinskih nalazišta, te skupljena velika količina arheološke građe iz cijele prapovijesti. Paleolitička nalazišta otkrivena su u Velom Ratu i Salima. Naselja iz bakrenog i brončanog doba otkrivena su u Salima, Žegaru i Jasenicama, a grobni humci u Vrsima. Nova gradinska naselja, pretežito iz željeznog doba, otkrivena su u Žegaru, Jasenicama, Salima, Posedarju, Lukoranu, Kalima, Dobropoljani, Banju, Malom Ižu, Muškovcima, Jagodnji Gornjoj, Polači, Starigradu, Selinama, Žeželju, Novigradu i Bilišanima. Grobni humci otkriveni su u Vrsima, Jagodnji Gornjoj, Jasenicama, Zatonu

Obrovačkom, Medviđi, Žeželju, Bilišanima, Bogatniku, Povljani, Ugljanu, Preku, Banju, Salima i Žegaru. Liburnska groblja na ravnom zemljištu ustanovljena su uz gradinu Budim u Posedarju i podno Gradine u Novigradu. Posebno je interesantan veći broj grobnih humaka u Vrsima, s ostacima iz bakrenog do rimskog doba. Isto su tako neobično zanimljivi nalazi iz paleolitika u Velom Ratu, koji se prostiru na površini od nekoliko kilometara, s masom otpadaka, sirovog materijala i predmeta od kremena, a što su bez sumnje ostaci prostranog radioničkog položaja.

S. Čače u 1973. obišao je dijelove područja Nina i Vrsi.

B. Ilakovac nastavio je s rekognosciranjem podmorskih arheoloških nalazišta u Pašmanskom kanalu. U 1973. rekognoscirani su položaji: Bribir kod Sukošana, Bošana kod Biograda i Ždrelac, odnosno tjesnac između otoka Pašmana i Ugljana. 1974. rekognoscirao je okolicu Neviđana na otoku Pašmanu, i to položaje Mirište i Rt sv. Mihovila. Tu su ustanovljena dva pristaništa i jedan valobran iz rimskog doba, dug preko 120 m. Po morskom dnu ima dosta ulomaka amfora i drugih zemljanih posuda. Na položaju Mirište, uz obalu se nalaze ostaci većeg broja zidova građevina iz rimskog doba, koji se dijelom produžuju u more. U 1975. i 1976. podmorska rekognosciranja nisu izvedena.

Osim toga, B. Ilakovac je u 1973. obišao dijelove mjesta Karina, Podgrađa (Asseria), Benkovca, Korlata, pa Novalje, Caske i Metajne na Pagu. U 1974. obišao je dijelove Novalje i Ivoševaca (Burnum). U 1975. obišao je dijelove trase rimskih vodovoda Plavno polje — Burnum, Kolan — Caska i Škopalj — Novalja na Pagu, pa izvorište vodovoda Biba — Zadar u Vrani i Pručaniku iznad Biograda, pa mjesto Tribanj Šibuljinu u vezi s nalazom rimske plastike na gradini Tribnjina. U 1976. obišao je dijelove trase rimskih vodovoda u Ninu, Kolan — Caska i Asserije. Time je osvijetlio i dokumentirao dijelove navedenih vodovoda i otkrio niz novih antičkih nalazišta i spomenika, kao starokršćansku crkvu u Novalji, poklopac rimskog sarkofaga uz cestu Benkovac — Korlat, zidne slikarije u Metajni, i dr.

J. Medini u 1973. obišao je, dijelom s Ilakovcem, dijelove Benkovca, Karina, Bukovića i Podgrađa (Asseria), pa Caske, Barbata, Novalje i Metajne na Pagu, a u 1974. Asseriju, osobito u vezi s uviđajima i dokumentacijom novih arheoloških nalaza iz antike, kao spomenika Silvana u Bukoviću, više spomenika u Karinu, i dr.

J. Belošević u 1973. obišao je dijelove Stankovaca, Morpolače, Biljana i Smilčića, osobito u vezi sa zaštitnim istraživanjem starohrvatskih groblja u tim mjestima. U 1974. obišao je dijelove Stankovaca, Dragišića, Morpolače i Privlake. U 1976. obišao je dijelove Stankovaca, Maslenice, Pridrage i Nadina. Time je otkrio niz novih srednjovjekovnih nalazišta (naselja, crkava i groblja).

Publicistički rad

Ovdje ćemo nabrojiti samo važnije radove pojedinih stručnjaka Muzeja, objavljene od 1973. do 1976. Ne donosi se popis brojnih popularnih članaka.

Šime Batović:

1. Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, Diadora 6, Zadar 1973.
2. Rad Arheološkoga muzeja u Zadru od 1970. do 1972. godine, Diadora 6, 1973.
3. La néolithique moyen dans les Balkans du Nord-Ouest et ses relations avec les regions voisines, Actes du VIII[e] Congrès intern, des sciences préhist. et protohist., Beograd 1971, II, Beograd 1973.
4. Nin e l'Italia meridionale nell'età del ferro, Archivio storico pugliese XXVI, III—IV, Bari 1973.
5. Pregled željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali, Vjesnik za arh. i hist. dalmat. u Splitu XLVIII, Split 1966 (1973).
6. Problemi neolitika na istočnoj jadranskoj obali, Obavijesti Hrvatskog arh. društva V, 1, Zadar 1973.
7. Problemi željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali, Obavijesti Hrv. arh. društva V, 1, 1973.
8. Kosa kod Mula, Vrsi, Arheološki pregled 15, Beograd 1973.
9. Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture, Diadora 7, 1974.
10. Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, Zbornik Zadarsko otočje, Zadar 1974.
11. Le relazioni tra la Daunia e la sponda orientale dell'Adriatico nell'età del Neolitico, Civiltà preistoriche e protost. della Daunia, Atti del Colloquio intern., Foggia 1973, Firenze 1975.
12. Le relazioni tra la Daunia e la sponda orientale dell'Adriatico nell'età del Ferro, Civiltà preist. e protost. della Daunia, Atti del Colloquio, Foggia 1973, Firenze 1975.
13. Odnos jadranskog primorja prema području jugoistočnih Alpa u neolitu i eneolitu, Arheološki vestnik XXIV, Ljubljana 1975.
14. A. Stipčević: Iliri — povijest, život, kultura, Zagreb 1974, Diadora 8, 1975 (ocjena).
15. Petogodišnji plan rada i razvoja Arheološkoga muzeja u Zadru, Diadora 8, 1975.
16. Problemi neolitika na istočnoj jadranskoj obali, Materijali XII. Saveza Arheoloških društava Jugoslavije (IX. kongres arheologa Jugoslavije), Zadar 1976.
17. Problemi kulture željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali, Materijali XII. Saveza Arh. društava Jug., Zadar 1976.

Boris Ilakovac:

1. Ostaci rimske vodovodne instalacije iz Arheološkoga muzeja u Zadru, Diadora 6, 1973.
2. Brončane svjetiljke iz Arheološkoga muzeja u Zadru, Radovi Inst. Jug. akad. u Zadru XX, Zadar 1973.
3. Rimska svjetiljka iz Suhovara kod Zadra, Diadora 8, 1975.
4. Rimski vodovodi zadarskog područja, Zadarski vodovodi, Zadar 1976.

Janko Belošević:

1. Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar, Balcanoslavica 1, Prilep 1973.
2. Starohrvatska nekropola uz humak »Materiza« kod Nina, Diadora 6, 1973.
3. Zaštitna istraživanja starohrvatskih nekropola na području sjeverne Dalmacije, Arh. pregled 15, Beograd 1973.
4. Über einige Besonderheiten in der Entwicklung der Keramik auf dem Gebiete Dalmatiens, Balcanoslavica 3, Prilep — Negotin 1974.
5. Starohrvatska nekropola u Biljanima Donjim kod Zadra, Diadora 8, 1975.
6. La nécropole paleocroate Stankovci — Benkovac, Inventaria archaeol. 20, Beograd 1976.
7. Materijalna kultura Hrvata na jadranskoj obali od doseljenja do IX. stoljeća, Materijali XII. Saveza Arheol. društava Jug., Zadar 1976.

Osim toga, stručnjaci Muzeja obrađivali su i obradili brojne druge probleme i nalaze: izvještaje s iskapanja, sažete i cjelovite probleme, studije itd.

Republički Centar za konzervaciju podmorskih spomenika

Kako je poznato, već prije desetak godina među odgovarajućim stručnim ustanovama naše Republike koje se bave zaštitom podmorskog blaga postignuta je suglasnost da je prijeko potrebno što skorije osnivanje Republičkog centra za konzervaciju podmorskih spomenika, i odlučeno je da se on smjesti u Zadar, u prvom redu zato što je preparatorska radionica ovog Muzeja stekla najšire iskustvo u metodama zaštite spomenika izvađenih iz mora, osobito drva i brodskih ostataka, jer se voditelj ove radionice B. Vilhar duže vremena time bavio, te bio i na specijalizaciji u Švedskoj. Zato je ovom Muzeju povjereno da postupno organizira izobrazbu kadrova,

nabavku opreme i osiguranje prostora do osamostaljenja takva Centra koji bi kasnije radio kao samostalna ustanova. To je posebno razrađeno i dogovoreno na sastanku predstavnika Republičkog zavoda za za zaštitu spomenika kulture iz Zagreba, Skupštine općine Zadar, Općinskog Zavoda za zaštitu spomenika i ovog Muzeja, održanog u Zadru 1973, kad je Republički Zavod potakao ubrzanje ostvarenja toga Centra nakon višegodišnjih besplodnih dogovaranja. Ovaj je Muzej izradio idejni program i strukturu rada takva Centra. Osim toga, u suradnji sa Skupštinom općine Zadar rješavao se prostor i za to određen ruševni kompleks bivšeg samostana sv. Nikole, što je Skupština u tu svrhu, kao i za dodatni prostor Muzeja, dodijelila Muzeju, pa osigurala i djelomična sredstva — udio za njegovu adaptaciju; što je već spomenuto kad se govorilo o dodatnom prostoru. Izrađen je idejni, a dijelom i izvedbeni projekt, po kojem je u 1976, nakon prikupljene cjelovite dokumentacije, započeta adaptacija. Međutim, Republički sekretarijat za prosvjetu i kulturu i RSIZ kulture nisu još donijeli nikakve pravne propise ni odluke o financiranju toga Centra. Jedino je RSIZ za kulturu 1975. osigurao sredstva za dva pripravnika: jednog inženjera kemije i jednog kemičara, koji rade u okviru preparatorske radionice Muzeja. Ali nisu osigurane nikakve investicije ni sredstva za opremu iako je izrađen plan njihova postupnog rješavanja, a izgradnja i osnivanje Centra uvršteni u petogodišnji plan od 1976. do 1980. Zato, na žalost, ostvarenje te prijeko potrebne ustanove nije maknuto s početka.

Zaključak

Osiguranje dodatnog prostora za smještaj i rad Muzeja u narednom razdoblju ostaje jedan od najvažnijih zadataka, bilo nastavkom i dovršenjem adaptacije u kompleksu bivšeg samostana sv. Nikole, bilo uz novu zgradu Muzeja, a s tim u vezi preseljenje preostalih dijelova iz stare zgrade, zatim uređenje spremišta građe i lapidarija.

Time, kao i dopunom stručnog osoblja i poboljšanjem financiranja, prijeko je potrebno osigurati uvjete normalnijeg djelovanja Muzeja.

Muzejsko glasilo »Diadora« i dalje treba usavršavati i osigurati mu redovito izlaženje. Potrebno je osigurati postupno tiskanje gotovih većih monografskih djela i dovršiti planirana, kao »Neolitik na našem primorju«, »Željezno doba na našem primorju«, »Nin u pravijesti«, »Liburnska kultura«, »Katalog liburnskih grobova u Ninu«, »Rimski vodovodi u sjevernoj Dalmaciji«, »Katalog rimskih svjetiljki«, »Rimski forum u Zadru«, »Problemi geneze i razvoja starohrvatske kulture u sjevernoj Dalmaciji«, »Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu«, i dr. I dalje je osnovni zadatak izdavanje vodiča i prospekata, osobito vodiča po Muzeju.

Stručni i znanstveni rad potrebno je i nadalje produbljivati i proširivati. Kao jedan od temeljnih zadataka ostaje izrada dokumentacije arheološke građe i arheološke karte našeg područja. Posebnu brigu treba posvetiti utvrđivanju slijeda razvoja kultura još nepoznatnih ili slabo poznatih razdoblja, kao starijeg i srednjeg kamenog doba, bakrenog i brončanog doba, pa velike seobe naroda. Usporedno s time potrebno je proširivati i dopunjavati stalne izložbe Muzeja.

Važan zadatak i dalje ostaje uređenje i ostvarenje manjih mjesnih arheoloških zbirki u većim i važnijim središtima našeg područja, kao u Obrovcu, Benkovcu, Pagu, Bribiru, Salima i dr.

I ovom prilikom dužni smo odati priznanje i zahvalnost svima koji su pomogli da se izgradi i uredi nova zgrada ovog Muzeja (iako ona ne osigurava dovoljan prostor za njegov potpun smještaj), osobito Republičkom odboru za izgradnju kapitalnih objekata kulture u Hrvatskoj, posebno njegovu predsjedniku prof. Anici Magašić, mjerodavnim organima Skupštine općine Zadar, posebno prof. Nikoli Lukačeviću, a za njegovo uređenje akad. slikaru Mladenu Pejakoviću, stručnjacima, suradnicima i ostalim radnicima Muzeja.

ACTIVITÉS DU MUSÉE ARCHÉOLOGIQUE DE ZADAR DANS LA PÉRIODE DE 1973—1976

(Résumé)

Les chercheurs du Musée ont travaillé dans cette période sur quatre projets scientifiques:

1. »Les problèmes des cultures préhistoriques dans la Dalmatie du Nord«, sous la direction de Šime Batović;
2. »Les aqueducs romains dans la Dalmatie du Nord«, sous la direction de Boris Ilakovac;
3. »Les problèmes de la culture paléocroate«, sous la direction de Janko Belošević;
4. »NIN comme centre urbain important«, dirigé par une équipe de spécialistes du Musée.

En 1973 et 1974, le Musée a effectué des recherches dans le *castrum* romain Burnum près d'Ivoševci, en collaboration avec l'Institut archéologique de Wienne qui en avait assuré les moyens.

Le 28 novembre 1974 on a inauguré, dans les nouveaux locaux du Musée, les expositions permanentes de l'époque romaine et du Moyen âge; puis le 29 juillet 1975, l'exposition de la Préhistoire. Le côté technique et scientifique de la collection préhistorique a été effectué par Šime Batović, celui de la collection de l'époque romaine par Boris Ilakovac et Julijan Medini, celui, enfin, du Moyen âge par Janko Belošević. L'installation et les intérieurs sont dus au peintre Mladen Pejaković. La collection du Moyen âge se trouve au rez-de-chaussée, la collection de l'époque romaine au premier étage et celle de la Préhistoire au deuxième étage de l'immeuble.

En 1975, on a acheté de nouveux meubles pour les dépôts du Musée, qui se trouvent au sous-sol du bâtiment, mais ne sont pas encore installés.

En 1976, on a commencé l'adaptation du complexe désaffecté de l'ancien couvent Saint-Nicolas, future annexe du Musée où on installera certaines sections (une partie du Lapidaire, la bibliothèque, les ateliers, les cabinets de travail, la photothèque, la planothèque) pour lesquelles on n'avait pas assuré l'espace dans le nouvel immeuble du Musée et qui se trouvent encore dans les anciens locaux du Musée (Faculté des Lettres).

Au cours de ces quatre dernières années on a conservé 9.355 objets divers, y compris deux navires médiévaux de Nin. Dans la même période on a fait 7.330 photos et 3.451 desseins d'objets. On a recueilli au total 7.926 objets nouveaux dont 2.362 appartiennent à la préhistoire, 5.244 à l'époque romaine et 422 au Moyen âge. Ce sont pour la plupart les objets du paléolithique (Veli Rat, Sali), du néolithique (Islam Grčki), de l'énéolithique et de l'âge du bronze (Vrsi, Jesenice, Žegar, Sali), de l'âge du fer (Posedarje, Podgradina, Jagodnja etc.), de l'époque romaine (Zadar, Burnum, Nadin, Asseria) et du Moyen âge (Nin, Smilčić, Biljane, Stankovci).

En 1976, le Musée a participé à l'organisation du colloque sur les »Matériaux, technique et structure de l'architecture pré-antique et antique sur la côte est de l'Adriatique« qui a eu lieu à Zadar.

En 1975, on a organisé une exposition des photographies de l'oeuvre architecturale de Juraj Dalmatinac à l'occasion du 5e centenaire de sa mort. Les photos sont faites par Nenad Gattin, photographe de Zagreb. Dans l'église Saint-Donat fut organisée l'exposition sur le thème: »Conservation des monuments historiques de Zadar entre 1944 et 1975«. Dans la même église en 1976, fut également organisée l'exposition »L'Art de construire sur le sol de la Dalmatie du Nord, de la préhistoire jusqu'à l'arrivée des Croates«.

En 1973, à Nin, on a terminé l'adaptation d'un vieil immeuble pour ateliers, dépôts et cabinets de travail des chercheurs et en 1976 furent renouvelés et réparés les locaux de la collection archéologique de Nin.

En 1974, on a publié le tome 6, en 1975 le tome 7 et en 1976 le tome 8 de la revue »Diadora«.

A la fin de 1976 le Musée échangeait ses publications avec 369 institutions de 35 pays: 113 de Yugoslavie et 262 de l'étranger, et recevait 355 périodiques: 93 yougoslaves et 262 étrangères.

Le personnel du Musée et de ses annexes compte 25 employés dont quatre archéologues: Šime Batović, directeur du Musée et chargé de la section préhistorique; dr Boris Ilakovac, conservateur en chef, et Branka Nedved, chargé de la section romaine; mr Janko Belošević, conservateur, chargé de la section médiévale; trois techniciens: Božidar Vilhar, chargé de laboratoire; Stošija Oguić et Radomir Jurić.

On donne dans ce qui suit un aperçu sommaire des fouilles effectuées ces quatre dernières années:

1) En 1973, Šime Batović a effectué des recherches de protection des tumuli dans la localité Kosa à Vrsi, au nord-est de Nin. Des onze tumuli qui se trouvent sur une superficie d'environ 500 x 100 m, on en a fouillé cinq. Tous sont plus ou moins endommagés et menacés de destruction à cause de la construction des maisons privées. Ils sont construits de la pierre concassée: diamètre, 3—22 m, hauteur, 0,5—1,20 m. Les deux tumuli les plus grands étaient entourés d'un mur. L'un d'eux avait une couronne intérieure. Dans tous les tumuli, à l'exception d'un seul, on a trouvé des vestiges culturels: tombes, céramique, escargots, coquillages et ossements humains et des animaux. La céramique n'est pas trouvée dans les tombes mais dans les tumuli. Outre des ossements dispersés, on a trouvé 9 tombes entières bien qu'endommagées: dans un tumulus une, dans le plus grand huit. Deux tombes sont construites en dalles verticales. Dans d'autres cas, sans tombes, les squelettes sont mis directement dans le tumulus en position accroupi sur le flanc, d'orientations différentes. La céramique date à partir de la fin de l'énéolithique jusqu'à la fin de l'âge du fer. On distingue la céramique des cultures de Cetina, de Vučedol-Ljubljana type adriatique; des vases campaniformes de la fin de l'énéolithique et du début de l'âge du bronze. Les offrandes funéraires sont

rares et ne sont trouvées que dans trois tombes: pendeloques de Spondylus, fibules spiralées, cercles de plomb et perles de verre, en majorité de l'âge du fer. C'est le premier cas de la sépulture continue sur la côte est de l'Adriatique, de l'énéolithique à l'âge du fer.

On a effectué en même temps un sondage dans la localité Jamine au sud-ouest de Vrsi où on avait à tout hasard découvert une tombe du passage de l'âge du bronze à l'âge du fer. On a trouvé un humus d'un mètre d'épaisseur avec de rares objets liburniens et romains, et quelques creux profonds jusqu'à 3 m avec des restes de chaux et des détritus de fer; peut-être s'agit-il de vestiges de la fabrication de fer? Par contre, on n'a pas découvert de tombes. (Cf. *Arheološki pregled,* 15, 1973).

2) La même année, Boris Ilakovac a effectué une recherche de protection d'une basilique protochrétienne et des vestiges d'une *villa rustica* dans la localité Punta mira à Novalja dans l'île de Pag.

3) Cette même année, Boris Ilakovac a dirigé les travaux de protection des vestiges de l'aqueduc romain Kolan-Caska dans l'île de Pag, menacés par la construction d'une route locale. Cet aqueduc allimentait en eau l'agglomération de Kissa, actuelle localité de Caska.

4) A la même occasion Boris Ilakovac a effectué une recherche partielle des vestiges du tracé de l'aqueduc Škopalj-Novalja dans l'île de Pag qui allimentait l'agglomération de Navalia, actuellement Novalja.

5) La même année, Boris Ilakovac a poursuivi les recherches de la ferme et de la *villa rustica* dans la localité Kumenat à Biograd.

6) La même année également, Janko Belošević a repris les recherches de protection de la nécropole paléocroate à Stankovci et a découvert 5 tombes, à côté des huit découvertes auparavant. Ces tombes sont creusées dans la terre sans architecture tombale ou bien maconnées en pierre sèche. Elles contiennent différentes offrandes: canifs de fer, flèches, »briquets« avec silex, poinçons, peignes en os et vases céramiques datant du 8e siècle. (Cf. *Arheološki pregled,* 15, 1973; *Diadora,* 6, 1973; *Radovi Centra Jugoslavenske akademije u Zadru,* 21, 1974).

7) La même année Janko Belošević a repris les recherches de protection de la nécropole paléocroate à Biljane Donje et a découvert 23 tombes, à côté de 6 découvertes auparavant. 12 parmi elles datent du 8e siècle. La technique de construction est la même que celle des tombes à Stankovci mentionnées ci-dessus. Elles contiennent le plus souvent des vases et des canifs. 11 tombes sont datées du 9e au 11 siècle et ne contiennent que des parures: boucles d'oreilles et bagues. Dans la même localité, on a trouvé des vestiges de tombes romaines et illyriennes avec différentes offrandes.

Non loin de là, on a découvert dans deux sondes 10 tombes brulées, aux dimensions de 15 x 5 m, et 3 tombes qui n'étaient pas brulées, datant de l'époque romaine, avec différentes offrandes du 1er et du 4e siècle. (Cf. *Arheološki pregled,* 15, 1973; *Diadora,* 6, 1973).

8) La même année, Janko Belošević a entrepris des recherches de protection de la nécropole paléocroate dans la localité Kulica à Smilčić et a découvert 5 tombes en dalles qui contenaient des récipients, des canifs et des fuseaux. Elles datent du 8e et du début de 9e siècle. (Cf. *Arheološki pregled,* 15, 1973).

9) La même année, Janko Belošević a également entrepris des fouilles de protection de la nécropole paléocroate autour de l'église Saint-Pierre à Morpolača et a découvert 11 tombes, mais sans offrandes sauf ce qu'on a trouvé dans l'une d'elles la monnaie vénitienne du 17e siècle, car il s'agit des tombes assez récentes. (Cf. *Arheološki pregled,* 15, 1973; *Radovi Centra Jug. akad. u Zadru* 21, 1974).

10) En 1973 et 1974, sous la direction de Božidar Vilhar et Zdenko Brusić on a recherché et sorti de la mer deux navires paléocroates coulés dans le port de Nin. Ces navires sont longs de 7 et 9 m. Selon l'analyse du bois d'après la méthode C^{14} à l'Institut »Ruđer Bošković« de Zagreb et à Uppsala, l'âge de ce bois est de 910 ± 100 ans, de sorte que les navires devaient probablement être construits au 10e ou 11e siècle. (Cf. *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije u Zadru,* 16—17, 1969; *Arheološki pregled,* 16, 1974).

11) En 1973 et 1974 également, M. Kandler et Boris Ilakovac ont fouillé le camp militaire romain Burnum à Ivoševci. On a établi la stratigraphie et fouillé une partie du camp-agglomération. On a constaté à cette occasion que les arcs érigés sur le forum avaient été de caractère décoratif. Des fouilles ont été également effectuées sur l'aqueduc qui conduisait l'eau à Burnum depuis Plavno, à une distance de 30 km environ. Tout spécialement fut fouillé le réservoire principal, aux dimensions de 18 x 127 m. Ces fouilles ont été effectuées en collaboration avec l'Institut autrichien d'archéologie de Wienne qui avait commencé à fouiller cette localité avant la Première guerre mondiale. (cf. Burnum 1979.).

12) En 1974, Boris Ilakovac a effectué des recherches de protection de l'abside de l'église paléochrétienne à Novalja dans l'île de Pag. Le périmètre de cette abside est de 12 m; le parterre en est richement décoré de mosaïques. On suppose que c'était la basilique épiscopale de Navalia ou de Kissa.

13) En 1973 et 1974, Janko Belošević a poursuivi les fouilles dans la nécropole paléocroate de la localité Ždrijac à Nin et a découvert 75 tombes contenant différentes offrandes funéraires: vases céramiques, outillages, armes, parures, datant du 8e et du début du 9e siècle.

14) En 1975, Boris Ilakovac a dirigé les travaux de protection d'une maison romaine à Zadar, qui a plusieurs pièces avec parterre en mosaïques et des fresques sur les murs, puis une cisterne, etc. On y a trouvé également une quantité considérable d'autres objets. La partie découverte de cette maison romaine sera restaurée dans le sous-sol du bâtiment qu'on est en train de construire.

15) A la fin de 1975 et au début de 1976, Branka Nedved a effectué des recherches de protection d'une partie de la nécropole romaine le long de la rue Benkovačka cesta à Zadar. Fouillant une superficie de 9 x 32 m, on a découvert 19 tombes avec des offrandes du 1er et du 2e siècle de n. e. Les tombes se trouvaient dans des cellules maçonnées, aux dimensions de 1,5—3,5 x 4,5 m. A côté d'elles passait la route qui menait de Iader vers le sud-est.

16) En 1976, Boris Ilakovac a détecté et sondé l'aqueduc romain d'Asseria (actuelle Gradina à Podgrađe près de Benkovac) long de 4 km, dont la source était dans le village de Lisičić.

A la fin, on donne des renseignements sur la reconnaissance du terrain et la bibliographie des spécialistes du Musée (Batović, Ilakovac, Belošević).

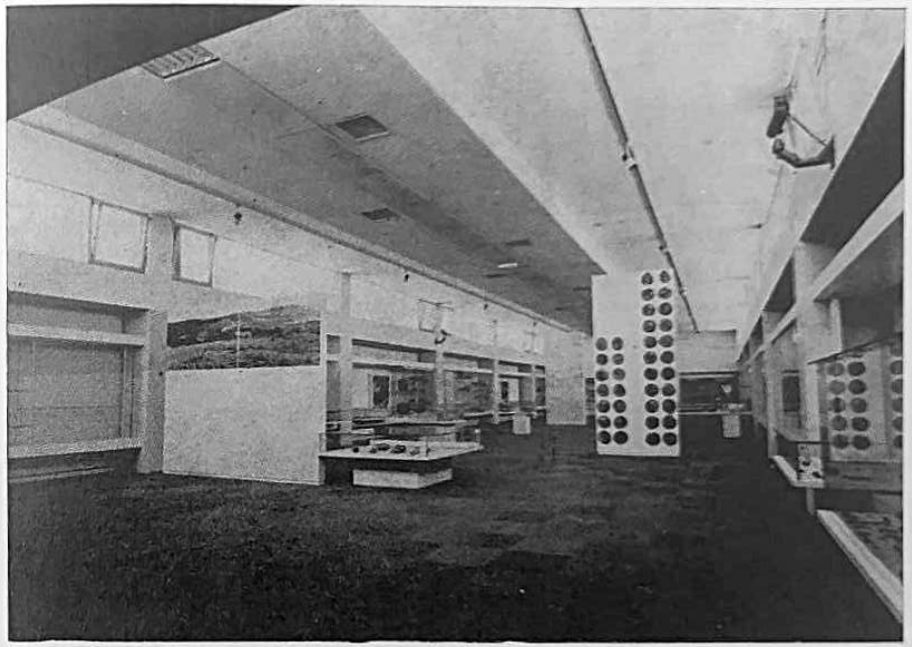

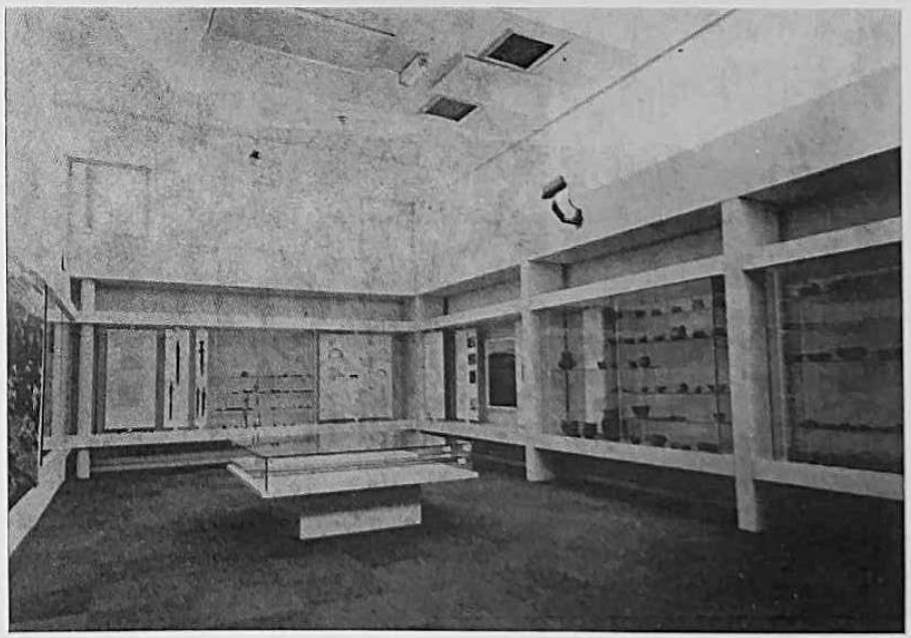

T. I Dijelovi stalne izložbe prapovijesti u novoj zgradi Arheološkoga muzeja u Zadru. — T I Parts de l'exposition permanente de la Préhistoire dans nouveau édifice du Musée archéologique de Zadar.

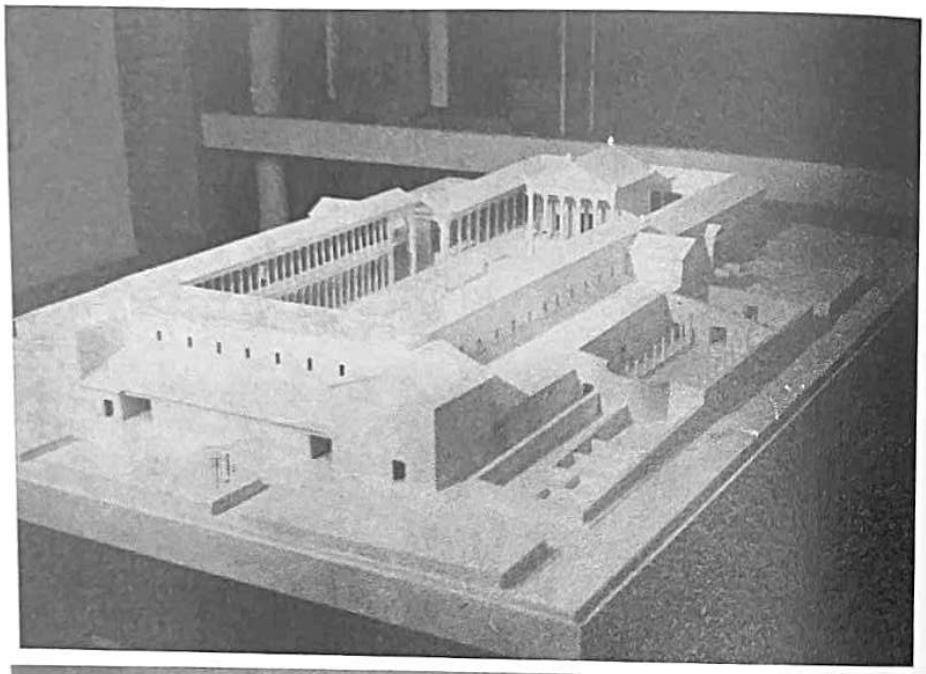

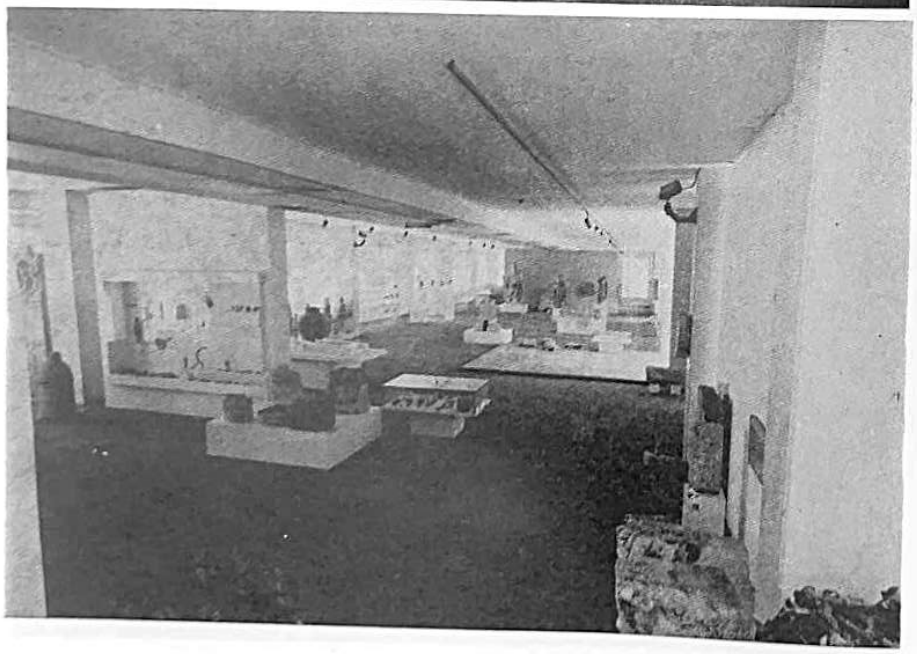

T. II Dijelovi stalne izložbe rimskog doba u novoj zgradi Arheološkog muzeja u Zadru. — T. I Parts de l'exposition permanente de l'époque romaine dans nouveau édifice du Musée archéologique de Zadar.

T. III Dijelovi stalne izložbe srednjega vijeka (starohrvatskog doba) u novoj zgradi Arheološkoga muzeja u Zadru. — T. III Parts de l'exposition permanente de Moyen âge (l'époque paleocroate) dans nouveau édifice du Musée archéologique de Zadar.

Branka JURAGA (Biograd)

RAD ZAVIČAJNOG MUZEJA U BIOGRADU NA MORU OD 1973. DO 1976. GODINE

Do godine 1973. u Biogradu na moru djelovala je Arheološka zbirka kao Područno odjeljenje Arheološkog muzeja iz Zadra. Zbirka je tada zauzimala dvije prostorije u prizemlju i lapidarij. Na prvom katu zgrade godine 1970. uređena je zbirka »Teret potopljenog broda iz 16. st.«, u kojoj je izložen materijal nađen kod Gnalića. Ova je zbirka zauzimala jednu veliku i jednu manju prostoriju, a što je s Arheološkom zbirkom sačinjavalo jednu cjelinu.

Osim muzejskih zbirki u ovoj je zgradi bilo i drugih korisnika: biblioteka Narodnog sveučilišta, lokalna radio-stanica, Mjesna zajednica, Općinski sud i privatni stanari.

U razdoblju od 1973. do konca 1976. iseljen je privatni stanar iz potkrovlja i drugog kata pa je oslobođeni prostor adaptiran za potrebe Uprave Muzeja i za depo.

U početku godine 1972. Skupština općine započela je realizirati ideju o osnivanju Zavičajnog muzeja u Biogradu kao samostalne ustanove, s obzirom na to da su za to postojali svi uvjeti. Nakon što je Republičkom sekretarijatu za prosvjetu kulturu i fizičku kulturu bila dostavljena sva dokumentacija u vezi s osnivanjem Muzeja, Sekretarijat je na prijedlog Muzejskog savjeta Hrvatske izdao rješenje o utvrđivanju uvjeta za početak rada Zavičajnog muzeja. Ova ustanova započinje godine 1973. sa samostalnim radom.

Osamostaljivanjem ustanove došlo je i do proširenja njene djelatnosti, tako da dolazi do osnivanja odjela NOB-a, a započelo se s radom i na prikupljanju etnografskih podataka i materijala vezanih za ovo područje. Zavičajni muzej u svom sastavu sada ima uz Arheološku zbirku i zbirke predmeta s Gnalića i odjel NOB-a, etnološki odjel i zajedničke službe. U tom je cilju u redovit radni odnos, osim već zaposlenog arheologa, primljen i kustos za odjel NOB-a, a na zahtjev Muzejskog savjeta Hrvatske Skupština općine Biograd na moru sklopila je dugoročni (na 10 godina) ugovor s Narodnim muzejem iz Zadra o stručnoj suradnji između Zavičajnog muzeja i Narodnog muzeja za poslove vezane oko materijala s Gnalića. Na teme-

lju ovog ugovora Zavičajni muzej sklapa s Narodnim muzejem svake godine poseban ugovor o izvršenju dijela programa, koji se uglavnom odnosi na stručnu obradu i izlaganje materijala s Gnalića i etnologije.

Muzej je odmah nakon osnivanja formirao svoje organe upravljanja, te su izrađeni i svi normativni akti potrebni za pravilno odvijanje djelatnosti unutar ustanove. Ustanova je konstituirana na principima ZUR-a.

Da bi Muzej mogao poduzeti određene adaptacione radove u svrhu proširenja postojećih zbirki, te da bi mogao provesti kompletno i potpuno osiguranje zgrade, trebalo je riješiti pitanje vlasništva objekta u kojem se Muzej nalazi. Muzej je poduzeo korake u tom cilju te je ustanovljeno da je do početka godine 1975. Republički sekretarijat za vodoprivredu Zagreb, kao glavni nasljednik Glavne direkcije za melioraciju i regulaciju rijeka Zagreb, imao pravo iskorištavanja ove zgrade. Zalaganjem Uprave Muzeja ovo se pitanje riješilo u korist Muzeja, tako da je u početku 1975. zgrada prenijeta na Muzej uz istodobno brisanje prijašnjih vlasnika. Na ovaj su način riješeni svi imovinsko-pravni odnosi jer sav prostor nakon iseljenja ostalih korisnika iz zgrade, pripada Muzeju.

Osnivanjem Zavičajnog muzeja prišlo se po prvi put cjelovitom rješavanju problematike vezane za muzejsku djelatnost na ovom području. Počeo je sistematski i stručni rad na rješavanju problema vezanih za razdoblje NOB-a, kao i na rješavanju etnološke problematike, koja je veoma akutna s obzirom na nagli razvoj turističke privrede na biogradskom području.

Poseban problem u radu Muzeja od osnivanja do danas predstavljao je nedostatak stručne literature, te je u proteklom razdoblju posebna briga posvećena njenom kompletiranju. U tu se svrhu u tijeku godine 1973. stupilo u kontakt sa srodnim ustanovama u našoj zemlji, dok je veći dio literature nabavljen kupovinom i pretplatom. Danas fond stručne literature Muzeja broji oko 700 svezaka. Potrebno je napomenuti da je jedan dio ove literature ustanovi poklonila dr. Paula Korošec, dok jedan manji dio potječe iz ostavštine Kažimira Perkovića.

Kad se riješe prostorna i kadrovska pitanja Muzej će pokrenuti značajniju izdavačku djelatnost, što će omogućiti veće obogaćivanje knjižnog fonda i putem razmjene.

U proteklom razdoblju javnost je informirana o djelatnostima Muzeja kao i o izloženom materijalu u sklopu stalnih muzejskih zbirki putem sredstava javnog informiranja, lokalne radio-stanice, popularnih emisija Radio Zagreba, dnevnog tiska, a o čemu se vodi uredna evidencija u hemerotici Muzeja.

Arheološki odjel

U proteklom razdoblju rad na polju arheologije bio je uglavnom temeljen na izradi muzejske dokumentacije, jer uvjeta za sistematska arheološka istraživanja nije bilo. U vezi s tim u 1973. izrađeno je za

fototeku 405 fotografija arheoloških predmeta, 180 fotodokumenata s arheološkog istraživanja lokaliteta Kumenat i 110 fotografija koje se odnose na istraživanje crkve sv. Ivana iz 11. st. u Biogradu na moru. U tijeku godine otkupljena je od privatnika manja količina kremenih ulomaka, rimskog i srednjovjekovnog novca, te srednjovjekovnih kamenih ulomaka.

U godini 1974. u glavnu knjigu ulaska uvedena su 833 predmeta, dok je u knjigu inventara nacrtano i opisano 105 prapovijesnih, 242 antička i 20 srednjovjekovnih predmeta. Iste godine u Muzej je pristiglo 350 predmeta fragmentarno sačuvanih s lokaliteta Kumenat, Oštarije i Tinja. Te iste godine izrađeno je 238 fotonegativa, a rekonstruirano je 30 keramičkih posuda pronađenih prilikom arheološkog istraživanja lokaliteta Kumenat.

Iste godine nastavilo se s radom na prikupljanju bibliografskih podataka vezanih za ovo područje, te je u tu svrhu pregledana kompletna ostavština don Luke Jelića u Arheološkom muzeju u Splitu.

U isto vrijeme, nakon što je došlo do proširenja Arheološke zbirke, javnosti je u novouređenom prostoru prikazan materijal s rimskog lokaliteta Kumenat.

U godini 1975. uglavnom se i dalje radilo na muzejskoj dokumentaciji te je u tu svrhu inventirano 160 predmeta, izrađeno je 88 snimaka rimskog novca, izrađena je kartoteka za 694 predmeta, izrađeno je 117 fotografija 6,5 x 9,5 cm za kartoteku. Fotonegativoteka dopunjena je s 114 fotonegativa, a otkupljeno je od privatnika 67 predmeta. Za 30 lokaliteta izrađena je kartoteka. I dalje se nastavilo s prikupljanjem bibliografskih podataka, te je u tom smislu obrađeno 108 članaka.

U godini 1976. izrađeno je 45 dosjea za lokalitete i spomenike ovog kraja. U svakom se dosjeu nalaze najosnovniji podaci, a cilj je ovoga da se s vremenom na jednom mjestu prikupe svi podaci koji se odnose na određeni lokalitet ili spomenik. Za fototeku predmeta u ovom razdoblju izrađene su 124 fotografije, za kartoteku 420 kom., dok je fotonegativoteka dopunjena s još 220 fotonegativa.

Terenski rad

Zbog ograničenih financijskih sredstava u proteklom razdoblju nije bilo većih arheoloških istraživanja.

U tijeku godine 1973. u dva navrata radilo se na istraživanju rimskog lokaliteta Kumenat, nedaleko od Biograda, pod vodstvom dr. Borisa Ilakovca. Istraživanje je trajalo ukupno 33 radna dana, a njihov je cilj bio da se utvrde granice rasprostiranja uklesanih kvadratičnih jama u liticu ili kameni konglomerat.

U tijeku godine 1975. izvršeno je rekognosciranje otoka Vrgade u cilju izrade fotodokumentacije kaštela s kulama i zidom iz bizantskog perioda, te crkve sv. Andrije iz 11. st.

Mjesto Tinj rekognosciran je u godini 1976, uz pomoć tadašnjeg učitelja u tom mjestu. Tom prilikom ustanovljeno je 9 lokaliteta: prapovijesnih, antičkih i srednjovjekovnih.

Fotodokumentirani su ostaci villa rustica, ostaci crkve sv. Martina i Mihovila u selu Neviđanima na otoku Pašmanu, kao i crkva sv. Katarine na otočiću Katarini ispred Biograda, koja sadrži elemente kasne romanike i rane gotike. Te iste godine izrađena je na temelju rekognosciranja i fotodokumentacija za villu rusticu u Bošani, te srednjovjekovnu crkvicu na položaju Primorje u blizini Biograda.

Kulturnopovijesni odjel

Sve stručne poslove vezane za zbirku »Teret potopljenog broda iz 16. st.« obavljaju prosječno 2 mjeseca u godini radnici Narodnog muzeja iz Zadra na temelju ugovora.

Kroz proteklo razdoblje ovaj je odjel obogaćen novim predmetima nakon akcije vađenja koju je poduzeo Zavod za zaštitu spomenika kulture iz Zadra u trajanju od 10 dana. U toj prilici iz mora je izvađen sanduk dijelova svijećnjaka, jedan sanduk stakla, ostaci jezgre badema, anisa i mnogi drugi predmeti.

Posebna briga posvećena je čišćenju i konzervaciji predmeta, te je zato u proteklom razdoblju očišćeno 108 dijelova bačvica, 55 šipki mjedi, 802 predmeta od stakla, 4,38 kg staklenih perlica, 156 ploča bijelog lima, 18 dijelova mjedenih svijećnjaka, brončane matice, pečatnjak od bronce, 54 metra svilenog damasta, dvije košulje i dvije kape, te gvozdena velika škrinja.

U glavnu knjigu inventara kroz proteklo razdoblje uvedeno je 2818 predmeta od stakla, 464 dijela mjedenih svijećnjaka, 60 keramičkih predmeta i 3777 sitnih predmeta (praporci, naočale, igle i dr.). Za isto toliko predmeta izrađeno je skeda.

Izrađena je fototeka od 154 fotografije i 50 fotonegativa. Također je kompletirana dokumentacija o akcijama vezanim za vađenje predmeta, te je u tom smislu skupljeno preko 40 dokumenata (izvještaji, troškovnici i sl.). Dokumentacija je skupljena u Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Zadru.

Na temelju dopisivanja sa stručnjacima iz Ljubljane, dr. Schleicherom iz Stolberga i dr. došlo se do podataka o proizvodnji cinobera, porijeklu mjedi i porijeklu drugih sirovina pronađenih prilikom istraživanja lokaliteta kod Gnalića.

U godini 1976. došlo je do nove postave u zbirci »Teret potopljenog broda iz 16. st.«. U novoizrađene vitrine predmete je aranžirao akad. slikar Mladen Pejaković, a te je godine stalna postava dopunjena tekstilnim predmetima koji s dopremljeni iz Švicarske, gdje su se nalazili na konzervaciji.

U Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Zadru radilo se na kompletiranju foto i tehničke dokumentacije vezane za spomenike ovog kraja. U tom je smislu izrađeno 215 fotografija i 15 tehničkih crteža spomenika kulture.

Etnološki odjel

Ovaj odjel nema svoju stalnu postavu, a poslove vezane uz njega obavljaju prosječno 10 dana u godini stručnjaci Narodnog muzeja iz Zadra na temelju ugovora.

Stručno i sistematsko rješavanje etnologije na našem području započeto je godine 1973. Te je godine izvršeno rekognosciranje naselja na otoku Pašmanu. Rekognosciranjem su obuhvaćene slijedeće teme: narodna arhitektura, stanje narodnog rukotvorstva, narodna nošnja i tekstil. Temeljito su ispitani podaci o razvoju jednostavne prizemnice (potleušice) do razvoja kuće na kat. Pribilježeni su nazivi pratećih objekata, gospodarske zgrade oko kuća, gumna, kućni inventar, krušne peći, alat i druga pomagala. Ispitano je košaraško rukotvorstvo. Snimljen je rad pletača košara, ispitano je tkalačko i pletarsko rukotvorstvo.

Rekognosciran je teren radi izrade fotodokumentacije o suhozidnim građevinama - bunjama za zaklanjanje ljudi pri poljskim radovima. S istim ciljem rekognosciran je Ždrelac, Neviđane, Mrljane, Dobropoljana, Kraj, Pašman i Tkon. Tom je prilikom izrađena bogata fotodokumentacija. Te iste godine fotografiran je etnografski materijal u samostanu u Kraju, a otkupljen je dio biogradske nošnje. U tijeku 1974. rekognoscirano je selo Vrana sa zaseocima Han, Varoš, Oton, Pećina, Rogići, te Gornje Raštane, Sikovo i Pakoštane uz obalu. Bilježeni su podaci o tkaljama, a snimljen je i cjelokupni proces tkanja.

Na otoku Pašmanu u selu Kraju snimljen je proces pletenja košara od pruća - »sitnice«, te izrada opanaka »oputaša«. U godini 1975. rekognosciranjem su obuhvaćena mjesta: Krmčina, Turanj, Filipjakov, Biograd poluotok, Biograd — Torovi i Drage. U selu Kraju snimljeno je pletenje košara - »sprte«, te su bilježeni podaci o pojedinim etapama rada. Te su godine otkupljivani i predmeti u Tkonu i Banju, dok je u godini 1976. s istim ciljem rekognosciran Babac. Sav ovaj posao na terenu fotodokumentiran je pa danas Muzej ima fototeku od preko 2.000 fotografija koje se odnose na narodnu arhitekturu, kućnu radinost, sitne predmete za svakodnevnu uporabu.

Osim izrade fotodokumentacije i prikupljanja podataka, na terenu se vršio i otkup predmeta, a u cilju otvaranja stalne muzejske postave. Do sada je otkupljen 101 predmet.

Odjel revolucije

Osnivanjem muzeja kao samostalne ustanove po prvi put započeo je sistematski rad na rješavanju ove problematike. Započelo se odmah s radom na prikupljanju memoarne građe sudionika NOB-a. Prikupljanje se vršilo putem magnetofona, a kasnije se građa sistematizirala i stručno obrađivala. Razgovaralo se sa 67 sudionika. Istodobno se radilo na prikupljanju dokumenata, fotografija, predmeta i drugog materijala iz ovog razdoblja. U svrhu prikupljanja podataka

i dokumenata za ustanovu, odmah se stupilo u kontakt sa srodnim ustanovama u Zadru, Šibeniku, Splitu i Beogradu, tako da se na arhivskoj građi radilo u Muzeju grada Šibenika, Institutu radničkog pokreta u Splitu, Vojnom muzeju u Beogradu, Vojnoistorijskom institutu JNA i dr. Rezultat je ovakva rada da je na kseroks-aparat kopirano 3.655 dokumenata, 60 agit-propa, skupljeno je 688 fotografija i 1054 stranice memoarne građe sudionika NOB-a. Svi su dokumenti, kao i fotografije, uvedeni u knjigu inventara.

Kroz proteklo razdoblje fotografirana su sva spomen-obilježja i specijalna mjesta ratnih zločina na ovom području.

Veoma je značajna akcija ovog odjela prikupljanje potpunih podataka o palim borcima, žrtvama fašističkog terora i interniranim osobama radi izrade kartoteke. U vezi s tim u proteklom razdoblju skupljeni su podaci za 80 palih boraca, 10 žrtava fašističkog terora i 63 internirane osobe.

Ovaj odjel nema stalni izložbeni prostor, ali će i ti problemi u tijeku godine 1978. biti riješeni. Naime, godine 1978. oslobođene su prostorije lokalne radio stanice, a do konca iste godine očekuje se i iseljenje Općinskog suda. Nakon toga adaptirat će se cijeli drugi kat muzejske zgrade, u kojem će biti smješten odjel NOB-a.

Na taj će se način konačno moći stalnom postavom prikazati bogat i raznovrstan materijal iz razdoblja socijalističke revolucije na ovom području, koje je dalo velik doprinos narodnooslobodilačkoj borbi. U međuvremenu se prikupljeni i obrađeni materijal prikazuje javnosti putem povremenih tematskih izložbi. U proteklom razdoblju Muzej je organizirao 5 izložbi na ovu tematiku, pokretnog karaktera i dvije samostalne.

Da bi se izložbena djelatnost ove ustanove mogla što bolje razviti, potreban je odgovarajući prostor, koji ova ustanova nema. Sve su dosadanje izložbe organizirane u predvorjima hotela ili u još neuređenom muzejskom prostoru. Kada bi se za ovu namjenu osigurao odgovarajući prostor, povećao bi se broj izložbi, s tematikom mnogo raznovrsnijim nego do sada.

Izdavačka djelatnost

Muzej je u godini 1974. izdao svoj prvi katalog posvećen matejalu nađenom kod Gnalića. Katalog je tiskan na hrvatskom i njemačkom jeziku u 2.000 primjeraka. Tekstualni dio popraćen je fotografijama u crno-bijeloj tehnici. Te iste godine za potrebe Muzeja izrađeno je 5.000 razglednica u koloru s motivima iz stalnih muzejskih postava.

Investicije

Kada je godine 1969. osnovana Arheološka zbirka, koja je bila Područno odjeljenje Arheološkog muzeja iz Zadra, ona je zauzimala dvije prostorije i lapidarij.

Godine 1973. dolazi do proširenja Arheološke zbirke adaptacijom jedne prostorije u prizemlju zgrade, u kojoj je prikazan materijal s lokaliteta Kumenat. U istoj godini na prvom katu zgrade dolazi do proširenja zbirke s Gnalića s još dvije prostorije. Jedna je prostorija bila namijenjena izlaganju tekstilnih predmeta, dok je u drugoj izloženo muransko staklo.

Godine 1974. iseljen je stanar iz potkrovlja tako da Muzej dobiva na raspolaganje još tri prostorije. Na drugom katu također su oslobođene dvije prostorije, koje se namjenjuju upravi Muzeja.

U godini 1975. izrađuju se nove vitrine za stalnu postavu zbirke s Gnalića. U toj su prilici izloženi tekstilni predmeti, mjedeni svijećnjak i gvozdena škrinja. Postavu tekstilnih predmeta izradio je ak. slikar M. Pejaković.

Iste godine izrađuje se zaštitna željezna rešetka na staklenim vratima zbirke s Gnalića, i instalira se neonsko svjetlo u postojeće zbirke. Najznačajniji radovi na adaptaciji kompletne arheološke zbirke i njene nove postave poduzet će se 1978/79.

Osoblje

U Zavičajnom muzeju od 1. I. 1973. u punom radnom odnosu od stručnjaka rade arheolog (koji ujedno obavlja i dužnost rukovodioca ustanove) i kustos za odjel NOB-a, osim njih knjigovođa i čistačica koja i dežura u zbirkama. Za vrijeme ljetnih mjeseci, zbog pojačanog posjeta turista zbirkama, dežurstvo se pojačava učenicima srednjih škola.

Svi ostali poslovi koji se ne mogu riješiti unutar ustanove, a za čije je izvršenje potrebna stručna sprema, rješavaju se na temelju angažiranja vanjskih suradnika u suradnji s Arheološkim muzejem i Narodnim muzejem iz Zadra, kao i sa stručnim institucijama u Šibeniku, Splitu, Beogradu i Zagrebu.

Financiranje

Djelatnost Zavičajnog muzeja od 1973. do 1975. financirao je u potpunosti Fond za kulturu Općine. Osnivanjem SIZ-ova ovu je obvezu na sebe preuzeo SIZ za kulturu Općine. Manji dio sredstava Muzej ostvaruje prodajom ulaznica, prigodnih publikacija i suvenira.

Od osnivanja do danas vlada sve veće zanimanje domaćih i stranih posjetilaca za muzejske zbirke tako da u prosjeku godišnje Muzej posjeti oko 6.000 posjetilaca.

Muzej stalno surađuje s osnovnim školama i školom usmjerenog obrazovanja s područja općine, za koje se organiziraju tematska predavanja, izložbe i posjeti stalnim muzejskim zbirkama. Također postoje i drugi vidovi pedagoške djelatnosti Muzeja među školskom omladinom.

ACTIVITÉS DU MUSÉE LOCAL DE BIOGRAD NA MORU DE 1973—1976

(Résumé)

Entre 1969 et 1973 il existait à Biograd la Collection archéologique annexée au Musée Archéologique de Zadar. En 1973 la Collection devient indépendante sous le nom de Musée local.

C'est ainsi que l'activité du Musée fut élargie et enrichie: à côté de la Collection archéologique et la collection »Cargaison du navire naufragé du XVI[e] siècle«, on a fondé la Section de NOB (Guerre de Libération), et on commence pour la première fois à collectionner, à systématiser et à étudier les documents et les objets de caractère ethnographique.

Dans le domaine de l'archéologie, on a surtout travaillé sur la documentation. A cette fin, on a fait, dans la période passée, 807 photos des objets et des fouilles archéologiques, 570 photo-négatives, un fichier de 694 objets. On a également établi un fichier des localités et 47 dossiers des localités et des monuments historiques. Le Musée a recueilli et enregistré 417 objets différents, pour la plupart des fragments. On a effectué dans ladite période et à plusieurs reprises des prospections du terrain: sites et monuments préhistoriques, antiques et médiévaux, avec élaboration de la documentation qui accompagne ordinairement ce genre de recherche.

On a également effectué des fouilles dans la localité romaine à Kumenat près de Biograd.

La section historico-culturelle a travaillé surtout à la conservation des objets et l'élaboration de la documentation muséologique. On a inscrit dans le livre de l'inventaire 2818 objets différents et autant de fiches; une riche documentation photographique a été également constituée. On a mis un soin particulier à complétér la documentation sur les recherches sous-marines.

La section ethnographique, dont l'activité est assurée par les collaborateurs externes, n'a pas encore ses propres locaux pour une exposition permanente. Cette section a effectué la prospection de la partie continentale et insulaire de la commune de Biograd. On a catalogué à cette occasion: l'architecture et l'art populaire, les costumes nationaux, le textil et l'artisanat. Sur le terrain, on a consacré une attention particulière aux maisonnettes en pierre sèche dans les champs qui servent d'abri aux agriculteurs devant les tempêtes et la pluie — »bunje« (cabanes). On a constitué en même temps une documentation photographique, si bien que le Musée dispose actuellement de plus de 2000 photos de différents objets. En outre, on a recueilli et acheté du matériel ethnographique en vue de la constitution d'une exposition permanente au Musée.

La Section de NOB s'applique à systématiser la documentation concernant cette période. Elle a recueilli des souvenirs écrits (mémoires) des anciens combattants de la Guerre de libération, des documents, des photos et autre. On a procédé à une enquête sur les militants tombés pendant la dernière guerre, les victimes de la terreur fasciste et les personnes internées, en vue de la constitution d'un fichier. On a photocopié un grand nombre de documents, de photos et autre.

Cette section non plus n'a pas sa propre salle d'exposition. Ce problème sera résolu dans la période qui suit. En attendant, la section organise de temps en temps des expositions thématiques.

Dans l'immeuble du Musée il y avait auparavant plusieurs locataires, qui ont déménagé pour céder l'espace au Musée dont les activités s'élargissent constamment. C'est ainsi que le Musée est devenu actuellement le seul propriétaire de l'immeuble.

Au rez-de-chaussée se trouve à présent la collection archéologique; au premier étage la collection du navire naufragé du XVI[e] siècle et les cabinets de travail.

Le Musée emploie deux spécialistes, dont l'un assure la fonction du directeur. Les activités du Musée sont subventionnées par l'Association Autogestionnaire d'Intérêts Communs dans le domaine de la culture de la commune de Biograd.

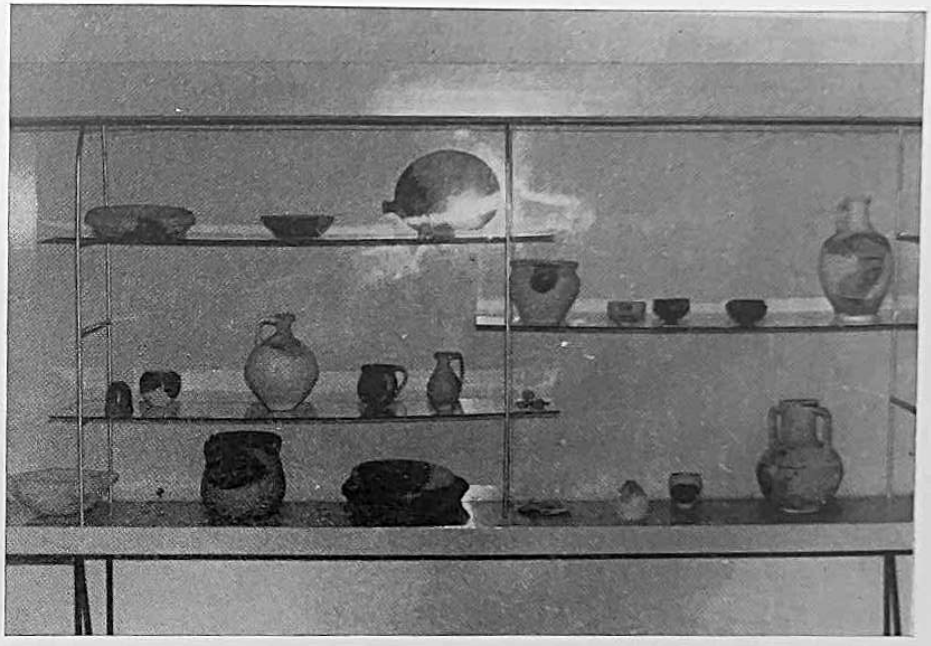

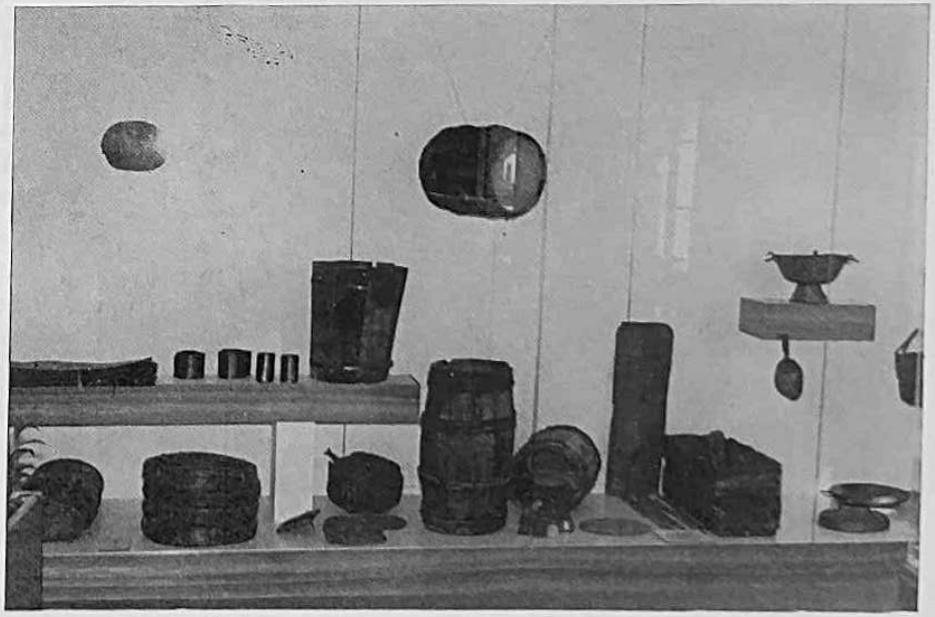

T. I Biograd, Zavičajni muzej: 1. dio izloženih predmeta iz rimskog doba, 2. dio izloženog materijala s potopljnog broda iz 16. st. — T. I Biograd, Musée local: 1. une partie des objets de l'époque romaine, 2. une partie du matériel provenant du navire naufragé du XVI^e siècle.

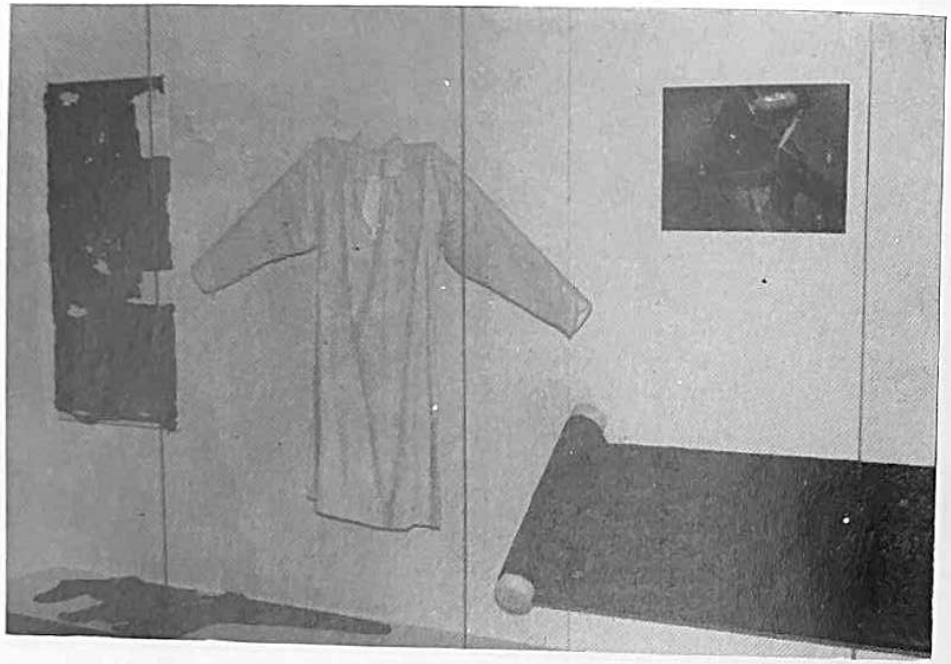

T. II Biograd, Zavičajni muzej: dio izloženog materijala s potopljenog broda iz 16. st. — T. II Biograd, Musée local: une partie du matériel provenant du navire naufragé du XVIe siècle.

PUBLIKACIJE ARHEOLOŠKOGA MUZEJA U ZADRU
PUBLICATIONS DU MUSÉE ARCHÉOLOGIQUE DE ZADAR

DIADORA 1, 1960.
DIADORA 2, 1962.
DIADORA 3, 1965.
DIADORA 4, 1968.
DIADORA 5, 1970.
DIADORA 6, 1973.
DIADORA 7, 1974.
DIADORA 8, 1975.

MUZEJI I ZBIRKE ZADARA (Musées et collections de Zadar), 1954.

5000 godina keramike iz zadarskih muzeja (5000 années de céramique dans les musées à Zadar), katalog izložbe, 1962.

Šime Batović, Stariji neolit u Dalmaciji (Das ältere Neolithikum in Dalmatien), 1966.

Š. Batović — M. Suić — J. Belošević, Nin, problemi arheoloških istraživanja — Nin, Problems of Archaeological Excavations, 1968.

NIN, vodič, guida, Führer, 1968, 1971.

BIOGRAD, vodič, guida, Führer, guide, 1970, 1971.

Š. Batović, Apulska keramika na istočnoj jadranskoj obali — Ceramica apula con ornamenti geometrici sulla costa orientale dell'Adriatico, prospekt izložbe, 1972.

Šime Batović, Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture (Dépôt de Jagodnja Gornja dans le cadre de la dernière phase de la culture liburnienne), 1974. (poseban otisak iz Diadore 7 — tirage à part de Diadora 7).

Š. Batović — J. Medini — J. Belošević, Arheološki muzej u Zadru, vodič, 1979.

Š. Batović — J. Medini — J. Belošević, Das archäologische Museum in Zadar, Führer, 1979.

Š. Batović — J. Medini — J. Belošević, Il Museo archeologico di Zadar, guida, 1979.

Š. Batović — M. Suić — J. Belošević, Nin, vodič, 1979.

SV. DONAT, Zadar, prospekt, 1963, 1966, 1970, 1972, 1977.

FORUM, Zadar, prospekt, 1966, 1972, 1977.

Oslobođeno plaćanja poreza na promet proizvoda na osnovu mišljenja Sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu SR Hrvatske br. 412/1-1973. od 13. veljače 1973. godine.

Tisak: OUR RO »Narodni list« — Zadar, 1980.